Нели Цонева

МУЗЕЙНИ ЛЕТОПИСИ ЗА ПАВЛИКЕНИ

© Нели Цонева Атанасова – автор, 2017
© Исторически музей – Павликени, 2017
© Институт по приложна музеология, 2017
© Издателство „Фабер“, 2017

ISBN

Сборникът се издава от
Исторически музей – Павликени и Институт по приложна музеология и с финансовата подкрепа на фирма СД „Карина – Донев и Доневи“ – Павликени

Нели Цонева

МУЗЕЙНИ ЛЕТОПИСИ
ЗА ПАВЛИКЕНИ

◆

Формат: 70x100/16

Печатни коли: 43,5

◆

ФАБЕР

В. Търново 5000, п.к. 241

(062) 600 650; www.faber-bg.com

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ПАВЛИКЕНИ
ИНСТИТУТ ПО ПРИЛОЖНА МУЗЕОЛОГИЯ

Нели Цонева

МУЗЕЙНИ ЛЕТОПИСИ ЗА ПАВЛИКЕНИ

ФАБЕР • 2017

СЪДЪРЖАНИЕ

Думи за Нели Цонева 9
Уводни думи 13

ПАВЛИКЕНСКИЯТ КРАЙ ДО XIX ВЕК

Етнодемографска характеристика на Павликени (XV – XX в.) 17
Християнските църкви в Павликенския край и участието им в националноосвободителните борби през XIX век 35
Народната памет за делото на отец Матей Преображенски – Миткалото в Павликенския край 51
Четите на Филип Тотю, Хаджи Димитър и Стефан Караджа през погледа на българите от селата в Павликенския край 63
За съдбата на въстаниците от четата на поп Харитон и Бачо Киро, доживели освобождението на България 74
Приложение. Списък на въстаници от четата на поп Харитон и Бачо Киро, доживели до освобождението на България, и справка за съдбата им след Априлското въстание 88
Свещеник Петър Николов Драганов – живот, отдаден на Отечеството ... 96
Жители на Павликени, участвали в Априлското въстание през 1876 г. .. 110
Пътят на свободата в Павликенския край 116
Българското опълчение и Павликенският край 119

ПАВЛИКЕНИ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО 1878 Г.

По въпроса за административното управление на Павликени след Освобождението 139
Православен храм „Рождество на Пресвета Богородица“ в Павликени 151
Железопътната гара – важен фактор за развитието на Павликени през първата половина на XX век 156
Развитие на образователното дело в Павликени 176
Павликенският пазар и неговото социално-икономическо значение в края на XIX и първата половина на XX век 193
Строителство и благоустрояване на Павликени 204
Стопанска структура на Павликени (1878 – 1945) 218

Атанас х. Славчев – пръв гражданин и „старейшина“ на град Павликени 232
Балканджиите като участници в демографските промени на Павликени след Освобождението 240
Тракийските бежанци в Павликени – произход, съдба и адаптация....256
Развитие на занаятите в Павликени през първата половина на XX век 273
Развитие на търговията в Павликени през първата половина на XX век.... 283
Телеграфо-пощенска и телефонна станция в Павликени 300
Здравеопазването в Павликени (1878 – 1947)....306
Павликенските кооперации „Съгласие“ и „Напред“....315
Електрическа кооперация „Светлина“ и електрификация на Павликени....327
Лозарство и винопроизводство в Павликени и региона 336
Начало на банковото дело в Павликени....349
Благотворителни дружества и съюзи в Павликени 1919 – 1947 год. 356
Влияние и контакти на Павликени с европейските държави през първата половина на XX век....373
Създаване на културно-просветното дружество „Ройче“ и народно читалище „Братство“ – Павликени (1884 – 1944) 388
Професионални девически училища в Павликени 403
Съюз за закрила на децата – клон Павликени 411
Наводнението в долината на р. Росица през 1939 год. 416
Обявяване на Павликени за град 420
Декларация на общинската управа в Павликени за обявяване на селището за град 424
Първите решения на Павликенската градска община 427
Резултати от преброяването в Павликени, но… преди 100 години....430
Павликени през погледа на един чужденец....436
Държавно земеделско опитно поле в Павликени 438
Йордан Петров – Графа 445
Войната през погледа на военнослужещите от Павликенска околия 451
По фронтовете на войната в състава на 31-и силистренски полк....464

ПАВЛИКЕНИ СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Икономическо развитие на Павликени в първите десетилетия
след Втората световна война 469

Приложение 1. Списък на национализирани предприятия в Павликени 487

Приложение 2. Сведения за блокираните и деблокираните влогове
на бивши собственици на национализирани предприятия и техни
близки (БНБ – Павликени) 490

Приложение 3. Списък на бивши търговци на спиртни напитки
от Павликенска околия с иззето имущество по Закона за спиртния
монопол 493

Приложение 4. Списък на притежателите на частни магазини
в Павликенска околия 496

Бригадирското движение в Павликенска околия (1946 – 1950 г.) 499

Занаятчийските трудовопроизводителни кооперации в Павликени
(1945 – 1954) 512

За дейността и проблемите на околийската земеделска дружба
в Павликени (1944 – 1948) 529

За дейността на читалището в Павликени през втората половина
на XX век 539

История на предучилищното възпитание в Павликени 555

60 Години от влизането на футболен клуб „Червено знаме“ – Павликени
в „А“ РФГ 566

Представителен духов оркестър – Павликени
(очерк за Серафим Тодоров Серафимов – Винката) 569

Ганчо Ботев Станев 572

МУЗЕОЛОГИЯ

Дарителството в Павликени – съвременни измерения
(Дарения за Исторически музей – Павликени) 577

Етнографска експозиция в Исторически музей – Павликени 588

Еротични внушения върху артефакти от Павликенския край 604

Исторически музей – Павликени като фактор за опазване
и популяризиране на античния керамичен център 617

Нумизматични колекции от фонда на Исторически музей – Павликени ... 630

Нови изследвания за историята на СОУ „Бачо Киро“ по данни от музейните колекции във фонда на Исторически музей – Павликени.....640

Паметници в Павликени.....651

Съвместната дейност на музей и Община за опазване на културно-историческото наследство на община Павликени.....657

Библиографска справка на Нели Цонева.....673

Фотоархив.....679

ДУМИ ЗА НЕЛИ ЦОНЕВА

Нели Цонева окръгли 60 години. Над половината от тях е отдала на музейното дело в България. Исторически музей – Павликени има същински късмет да бъде обгрижван и ръководен от нашата юбилярка през почти цялата си недълга, но наситена с разнообразна и привлекателна артефактичност история.

С респект пред професионалиста и човека Нели Цонева съставихме този сборник с 60 историописни текста, създадени от нашата юбилярка. Всеки един от тях пряко или косвено е вплетен в сюжетиката на историческото развитие на град Павликени и на прилежащия му регион. Зад обединяващото заглавие „Павликенски летописи“ лежи представата ни, че локалната история носи в себе си всички информационни кодове на националната. Нещо повече – в отпечатаното върху веществените, текстови и невеществени следи от миналото, интерпретирани от Нели Цонева, откриваме съществена фактичност, уплътняваща в голяма степен „големия“ наратив на общонационалната политическа, социална и културна история.

Осмислените и детайлно интерпретирани разрези за демографски реалности, личностни присъствия, стопански и социални случвания, за образователни и културни инициативи, за спортни и военни събития, за административни и управленски дела (въз)създават разноречивата, многоцветна и многопластова тъкан на местното историческо развитие – от ранните векове на османското владичество до наши дни. Вярна на добрите традиции на позитивисткото историописание авторката следва източниците си коректно и добросъвестно. Не загърбва общонационалния контекст, но и не допуска маргинализиране на знанието за една от малките ни общини, разположена всред Дунавската равнина.

Особено показателни за работата на нашата юбилярка на полето на българската история и култура са статиите ѝ, посветени на развитието на музейното дело в Павликенския край. В тях намират отражение някои от най-важните постижения в експозиционната, фондовата, популяризаторската и образователната дейности на Исторически музей – Павликени. Далеч от типичния за подобен род формат „доклад с елемент на самохвалство“, шестте статии в този раздел се докосват до важни елементи на конструктивната музейност – теоретична и приложна, реализирана в пълна степен в неголемия, но откроявщ се с положителните си резултати Павликенски исторически музей.

Погледната в цялост, книгата на Нели Цонева е нова версия на обзорния исторически разказ за Павликенския регион, познат ни в свои съществени елементи от предходните три книги, написани и/или съставени от нашата юбилярка. Нова версия, но с обновена фактичност, с нова структура, нови текстове, нов аранжимент… и нов акцент. Акцентът този път е самата авторка, към чието професионално присъствие в средите на музейните експерти бих искала да насоча по-настойчиво вниманието на читателите.

Нели Цонева е един от най-отдадените на музейната професия експерти, които познавам лично. Тя винаги ме е респектирала с неуморната си грижа за всички (не)възможни компоненти на музейното битие – сграда, фонд, експозиция, издателска дейност, археологически проучвания, музей на открито, научни изследвания, популяризаторски беседи и участия в местния обществен живот, активно присъствие във всички основни прояви на колегията, ангажирани с настоящето и бъдещето на опазването на движимото ни културно наследство.

Както е видно от съдържанието на настоящата книга, в творчеството на Нели Цонева няма съавторства. Тя е самотен търсач на Павликенски истории; изследовател, издълбоко взрян в местни извори и общобългарски наративи; проникновен разказвач на случки и сюжети с локален привкус, но с общонационална (раз)положеност в смислите и логиките на политическото, културното, социалното и стопанско развитие на обществото и страната от началото на османското владичество, та до наши дни. Притежаваща осезаемо чувство за мярка, нашата юбилярка не се опитва да надскочи изследователското поле, обвързано със съдържанието и посланията на колекциите, съхранявани в Исторически музей – Павликени. Но и не остава при типичната за жанра за локалното изследване заключеност в тематиката и подхода, присъщи на селището, към чиито културно-исторически корени е привързана. Разнообразен е и наборът от подходи, с които работи – демографски, исторически, архивни, културно-исторически, народопсихологически, изкуствоведски, музеоложки, просопографски, етнографски и др.

Разбира се, всред многотията на темите, сюжетите, методите и интерпретативните позиции, присъщи на едно толкова разнообразно творчество, най-силно впечатление прави тенденцията за постъпателно уплътняване, обогатяване, нюансиране на фактите и обстоятелствата, прикрепени към историята на град Павликени и на селищата от прилежащата му община. Присъщият на всяко смислено историописно усилие стремеж към пълнота и цялостност е наличен в настоящия сборник по начин, непоставящ под съмнение професионалната вещина на авторката. Осезаема е и амбицията ѝ за възможно най-плътно обвързване на всяка една изследователска тема с

текущата фондова, експозиционна или популяризаторска работа на Музея, ръководен успешно от Нели Цонева през последните три десетилетия.

Преценката ми за работата на Нели Цонева няма да е изчерпателна, ако не споделя един обагрен с лични нюанси факт. Благодарение на нашата юбилярка в Исторически музей – Павликени се пази един сложен, вълнуващ и почти метафизически елемент на културното ни наследство – Вечният календар на Отец Матей Преображенски – Миткалото. Прикованата към законите на космическото време/пространство фреска е била изографисана по поръка на духовника, съратник на Васил Левски, върху една от стените на училището в село Михалци, Великотърновско. С оглед опазването на реликвата, със съдействието на Нели Цонева тя е пренесена в Павликенския музей, където се пази и днес, задавайки ред провокации към представата ни, че нашите прадеди от епохата на Възраждането са живели семпло и далеч от философските измерения на битието. Оценявам опазването и музеефицирането на Отец-Матеевия Вечен календар изключително високо и поради една лична причина. Михалци е селото на моите баба и дядо по майчина линия, където в безгрижие съм се радвала на летни и зимни ваканции. Никой обаче през 60-те и 70-те години на миналия век не ме отведе в старата сграда на местното училище и не ме срещна с енигматичната фреска, пазеща и до днес някои от тайните на прехода от циклично към линеарно осмисляне на времевите параметри, в които пребиваваме. Направи го Нели Цонева чрез упорното си издирвачество на артефакти с висок културен потенциал, заровени в недрата на доминиращата представа, че всичко в провинциалното селско училище е „масов материал". Знайно е, че както в археологията, така и в историята всред „масовия материал" понякога се крият съкровища, които са разпознаваеми само за експерти с безпогрешен музеен инстинкт и с високо чувство на лична и професионална отговорност. Такъв експерт, по мое мнение, е Нели Цонева и нейните изследователски и управленски дела – сигурна съм – ще стават още по-видими и отчетливи в полето на общата ни грижа за опазване и популяризиране на неизчерпаемото ни културно наследство.

проф. Вера Бонева

УВОДНИ ДУМИ

Уважаеми читатели,

Създаването на юбилеен сборник „Павликенски летописи“ е идея на колеги от музейната гилдия и на Института по приложна музеология. Подобни издания вече публикуваха музеите в Стара Загора, Свищов, Силистра, ЕМО „Етър“- Габрово. За мен е висока чест да бъда една от дългогодишни музейни специалисти, чиято дейност е отличена с издаването на юбилеен сборник. Благодаря на проф.Вера Бонева и на всички колеги, които ме подкрепиха в това начинание.

В това издание са събрани голяма част от изследванията, натрупани по време на дългогодишната ми работа в Исторически музей – Павликени. Обстоятелството, че дълги години бях единствен специалист в музея, ми даде възможността да проучвам историята на Павликени многостранно и в различните периоди от развитието на селището. Това обяснява факта, че в сборника има материали, проучващи историята на региона в голям диапазон от време – от периода на Възраждането до най-новата история. Темите са писани в продължение на над 30 години, по различни поводи, представяни са на юбилейни и тематични научни конференции. Много от тях са публикувани в юбилейни сборници, музейни издания и научни списания. Тези обстоятелства обясняват и наличието на някои неизбежни повторения в текстовете на статиите. Ще направи впечатление, че в уводните части се повтарят факти и данни от първите години след Освобождението през 1878г. Независимо каква тема се представя, в началото е редно да се посочат обстоятелствата, на чиято база се развиват събитията, както и специфичните особености на дадено селище. Данни за живота и дейността на Атанас х.Славчев присъстват в няколко теми, отнасящи се за края на 19 и началото на 20 век. Смятам че, без представянето на неговия принос и роля за развитието на селището, изследванията биха били непълноценни. От друга страна коректността към музейните издания и научните списания, които вече са публикували по-голяма част от статиите, не ми позволява да направя редактиране на текстовете.

Издавайки този сборник нямам претенции, че моите търсения в областта на историята са достатъчно задълбочени и окончателни. След дълги години работа с архивни документи и ръкописи, разбирам, че това е едно леко повдигане на завесата към голямата и необятна сцена на историята. Само се надявам, че моят труд и посоченият богат научен апарат ще послужат като

добра основа на бъдещите изследователи на павликенските летописи. Желанието ми бе, да събера повечето мои статии и открити архивни материали, публикувани в изданията на много български музеи, в един сборник. Иска ми се да вярвам, че това издание ще бъде интересно четиво за всички вас и особено за младите хора, за да могат да опознаят още една частица от драматичната и славна българска история.

Посвещавам този сборник на моите родители. Посвещавам го на всички поколения павликенци, които със своя труд, амбиция, живот и мечти са ни завещали днешния град ПАВЛИКЕНИ!

От автора

ПАВЛИКЕНСКИЯТ КРАЙ ДО XIX ВЕК

ЕТНОДЕМОГРАФСКА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ПАВЛИКЕНИ (XV – XX В.)

Павликени е град с древна история, разположен в централната част на Дунавската равнина, средище на богат и плодороден район по поречието на р. Росица. Миналото на Павликени е органически свързано с многовековната история на българските земи. Център на богата материална и духовна култура в древността, през Средновековието в района на Павликени намира своеобразно проявление цялата палитра от исторически, социални, културни и етнодемографски процеси и явления от българската история. Селището, намиращо се в близост до старата българска столица Търново, вероятно е съществувало още преди завладяването на българските земи от османските поробители. Местното българско население е било подложено на сериозни етнически и религиозни изпитания, особено в годините на османското владичество. Значими демографски разместванията характеризират историческото развитие на Павликени и околните села през този период.

Историята на Павликени през XV – XX век е била обект на много научни изследвания и публикации на наши учени. Отделни аспекти от миналото на Павликени са проучвали Такела, Ал. Теодоров, Любомир Милетич, Никола Милев, Ив. Дуйчев, Дим. Ангелов, Бистра Цветкова, Милчо Йовков и много други.

Някои периоди от историческото развитие на Павликени съвпадат с това на съседните селища в региона и са вече обстойно проучени. Други периоди и исторически събития го отличават съществено от съседните села и му придават специфичен характер. Несъмнено тази специфика е органически свързана с павликянството. Днес името на Павликени и на с. Горно Павликени са единствените топоними в България, напомнящи за тази средновековна ерес. През разглеждания период павликяните стават обект както на активната католическа пропаганда, така и на насилствената ислямизация. В това отношение историята на Павликени е част от миналото на различните религиозни общности в България, част от големия социален и религиозен конфликт между трите религии.

Целта на настоящата тема е да се проследи специфичният път на развитие на Павликени през периода XV – XX век, да се разкрие етнодемографската характеристика на селището в различните векове и настъпващите промени, както и причините за тези изменения. Проследяването в хронологичен

ред на всички известни документи, отнасящи се към миналото на Павликени, както и добавянето на нови би послужило като основа на бъдещи научни изследвания на етнодемографската характеристика на селището.

Името на Павликени и на населението, което го обитава в годините на османското владичество, произхожда от павликянството – едно от най-значимите средновековни социално-религиозни движения на селските маси в Европейския Югоизток. Първите заселници павликяни се установили по тези места през втората половина на XIV век, подгонени от османското нашествие на Балканите и от официалната православна църква. Основаното от тях селище било наречено Маринополци, но мюсюлманите и православните го назовали с името на сектата – Павликян. (1)

За основаването на Павликени и произхода на името има легенди, които са описани от авторите Р. Русанов и Ив. Ванев през 1940 г. Според едната легенда в землището се заселило българско семейство – павликяни, преселили се в смутни времена от Южна България, а жителите на околните села нарекли новото село по името на тяхната ерес. Другата легенда обяснява произхода на наименованието на селището с името на българския феодал Павел, който загинал при отбраната на Търново през 1393 г. Съществува и друг вариант на легендата за българския феодал Павел, според която той приел мюсюлманската вяра в първите години на робството, за да спаси семейството си, а на мястото на Павликени построил конак. (2) Общото в тези три народни предания е отнасянето им към един и същ исторически момент – падането на България под османско владичество в края на XIV век и принадлежността на заселниците към българската народност.

Един от първите изследователи на павликянството – проф. Л. Милетич, отъждествява селището Маринополци с дн. Павликени, като обяснява, че наименованието Павликени „се дължи не на самите павликяни, които са населявали тези села, а на православните българи или на турците от околността, които са ги наричали със сектантското име на жителите им“. (3) Според Милчо Йовков, един от основните изследователи на павликянството в България, павликяните са българско население. През втората половина на XIV век, подгонени от новия завоевател на Балканите, павликяни от Южна България се отправят на север. Те създават свои села в Централна Северна България, между които и това, разположено в долината на р. Росица. Още при основаването си селището получава две имена – официалното му име, което поддържат павликяните, е Маринополци. Навярно преселниците идват от с. Марино поле, съществувало в района на гр. Карлово, което и обяснява името на новото село. Османските власти и православното население от околните села наричат обаче селището Павликян. В различните етапи от този труден период в Павликени живеят покатоличени павликяни и павликяни, приели исляма. Според М. Йовков религиозният признак обаче не е

достатъчно основание да се отъждествява с етническия. (4) Следователно в годините на османското владичество Павликени е обитавано от българско население, независимо от религиозната му принадлежност.

Съществува известен период, през който местните хора назовават селището с двойното име Маринополци – Варинополци. Обяснението някои изследователи търсят в пристигането на нови обитатели в с. Маринополци от друго павликянско селище Варанополци. Тези нови заселници пренасят и второто име. По-късно става чисто механично заместване на буквата *а* с *и*.

Според Иван Ганчев, местен краевед и изследовател на този период, с. Маринополци не е с. Павликени. Павликени възниква само като чифлик на болярин през XII век, като владението му обхваща и землището на селата Бяла черква, Стамболово и Михалци. Тезата си изследователят потвърждава с легендата за владетеля, който трябвало да получи толкова земя, колкото успее да обиколи с коня си от изгрев до залез слънце. Тази обширна земя според Ив. Ганчев е тържището Империум перетензиум, останало от Римската империя. Създаването на с. Маринополци Ив. Ганчев отнася с два века по-късно, когато България е превзета от Османската империя. През XIV век започва и преселването на павликяните от Южна в Северна България. Според Ив. Ганчев с. Маринополци е било разположено в границите на местностите: Куру дере, Тонка тепе (могила), днешната жп линия и през Лако дере и дерето на Гюр чешма достига до м. Машатлъка. На изток това селище е допирало до земите на чифлика Павликени. Навярно близкото разположение на двете селища прави възможно размиването на точните граници или обособяването на едно общо селище (5) Основните групи извори, които отразяват историческото развитие Павликени през XV – XIX век, са две: турските данъчни регистри и докладите на католическите мисионери по българските земи.

Маринополци се среща в католическите документи и в повече от 20 географски карти на българските земи от XVII – XVIII век, докато в турските архиви селището е посочено с името Павликян. Историческите извори доказват, че двете имена били използвани едновременно столетия наред, което още повече затруднява определението, че това са две селища или че това е едно и също селище с две паралелно използвани имена (6) Според най-ранните документи с. Павликян и съседните му села Омур бей (Долни турчета – дн. с. Стамболово), с. Мурад бей (Горни турчета – дн. гр. Бяла черква) и с. Михаличе (дн. с. Михалци) били подарени от султана на Гаази Фируз бей, изтъкнат османски военачалник от времето на Баязид, като имоти мюлк. Фируз бей бил акънджия – т. е. предводител на конница, а допълнението Гаази пред името му – т. е. победител или непобедим, подсказва заслугите му навярно при превземането на Търново. Първоначално във владението влизали само две села: Павликян (дн. гр. Павликени), заселено с българи павли-

кяни, дошли през втората половина на XIV век от с. Марно поле, Карловско, и с. Михаличе (дн. с. Михалци), населено само с православни българи. На мястото на днешния град Бяла черква, което по онова време било празно поле, в самото начало на XV век се заселили турски колонисти и основали селото Мурад бей, по името на един от синовете на Фируз бей. На няколко километра надолу по р. Росица друг негов наследник основал село Омур бей (дн. с. Стамболово). По-късно наследниците на Гаази Фируз бей превръщат мюлковото владение във вакъф, чрез който са издържали построените в Търново религиозни заведения: джамия, медресе и сиропиталище. По този начин имотът бил по-защитен от посегателства от страна на султаните, които често отнемали мюлковете, т. е. светските владения. (7) През 1444 г. един от наследниците на Фируз бей се споменава като Никополски санджак бей, под името Фируз бейоглу Мехмед бей (8), който вероятно е бил син или внук на Гаази Фируз бей. Той, след като удържал обсадата на Никопол от страна на кръстоносната войска на Владислав III и Янош Хуниади, атакувал ариергарда и му нанесъл сериозни поражения. (9)

След 1478 г. земите на четирите села са конфискувани от османската власт и раздадени на различни спахии под формата на тимари и зеамети. Вакъфът на Фируз бей бил временно причислен към зеамета на някой си Омур бей. От това време са и най-ранните сведения за с. Мурад бей – тогава населено с 8 мюсюлмански семейства. (10) След няколко десетилетия наследниците на Фируз бей отново си връщат имота под формата на вакъф и остават негови собственици до 1877 г. (11).

Така през XV век вакъфът на Фируз бей включва 4 села: две мюсюлмански – Мурад бей и Омур бей, и две български – Павликян (Павликени) и Михаличе (Михалци). Разстоянието между тях е средно 2 – 3 км, но всяко едно има различна демографска съдба във времето. Село Михалци с малки изключения остава българско през целия период на османското владичество. Село Мурад бей (дн. Б. черква) от чисто мюсюлманско се превръща в преобладаващо българско през първата половина на XIX век. В с. Омур бей (дн. с. Стамболово) турското население остава преобладаващо. А Павликени – голямо българско село до XVII век, посреща Освобождението през 1878 г. като 100 % турско.

При налагане на своята власт османците привлекли в армията и давали тимари (феодално спахийско владение до 20 хил. акчета) и на някои местни жители, предимно представители на старата аристокрация и чиновничество. Това били т. нар. спахии християни. По-голяма част от тях били постепенно помюсюлманчени и към края на XVI в. почти се претопили в турската народност. (12)В регистър от XV век са първите писмени документи за Павликени и околните села: „Опис на хасове, зиамети и тимари в Никополския санджак от 1479 – 80 год.“. Павликенските села влизали в пределите

на Никополския санджак и са записани като „Зеамет на Умур бей, син на капуджибаши, първоначално вакъф на Фируз бей“: „село Павликян: домакинства – 59, приход от испенча – 7445 акчета“. (13). Докато в другите села е регистрирано наличието на мюсюлманско население, то в Павликян е регистрирано само българско.

През последните години от управлението на Мехмед II гореспоменатите четири села отново са възстановени като вакъфски земи на Фируз бей. Само за няколко десетилетия населението му се увеличава многократно.

В подробен регистър на мюлкове и вакъфи в Северна България от средата на XVI век към кааза Търново като „Вакъфи на имарета на покойния Фируз бей в град Търнова“ фигурират селата – Павликян, Мурад бей, Омур бей и Михаличе бюзюрк. По тия данни населението на Павликян наброява вече 183 домакинства, 74 неженени и 1 вдовица. Общият брой на жителите му е около 1000, с което се нарежда сред селищата с най-многобройно население в Търновската каза. Този документ дава ценна информация и за стопанския живот на населението в с. Павликян. Съдейки по плащаните данъци, българското население се е препитавало от земеделие и животновъдство. В землището на селото са сеели пшеница, ечемик, фуражи, отглеждали са лозя, лен и зеленчуци, развъждали са птици, овце и свине. Особено разпространено било и пчеларството. (14) Данните за Павликенските села през XVII век са от регистрите за джизие (данък, плащан само от мъжете християни), което дава възможност да се проследи изменението на броя на българското население. Регистрите от 1618 г. и 1638 г. показват увеличение на българското население в някои от селата на района, а в същото време в други села намалява броят на българите. Тази динамика на поселищното развитие през XVII век може да се обясни с насилственото приемане на исляма от част от българското население.

В средата на XVII век Павликени е част от Търновския санджак, в границите на който настъпват сериозни демографски промени. На част от българското население принудително е наложен ислямът. Докато през 1622 г. в Павликени има 200 домакинства с над 1000 души павликяни, то по сведения на Петър Богдан през 1640 г. българите намаляват на 860, а в селото вече има 100 души турци, които вече имат и своя джамия. (15) В средата на XVII век е помюсюлманчена най-голямата част от местното население. До края на века броят на българите, плащащи данък джизие (данък, плащан само от мъжете християни) намалява на 120, а в регистрите от XVIII век са 107 с тенденция за намаляване. (16) През 1778 год. с. Павликян се считало за почти турско село, тъй като павликянските къщи останали едва 27. По време на кърджалийските вълнения нова група павликяни напускат селото.

В резултат на колонизацията от Мала Азия и заселването на 40 000 черкезки семейства по българските земи през XIX век с. Павликян сери-

озно променя етническия си облик. През 1841 год. селото е вече чисто мюсюлманско, т. е. напуснало е и последното павликянско семейство, а в него остават да живеят потомци на помюсюлманчени павликяни и вероятно преселници турци. В 1868 г. в с. Павликян се настаняват няколко черкезки семейства и през 1874 г. там има 101 турски домакинства и 20 черкезки. (17)

За съдбата на Павликени и околните села в годините на турското робство разказва и даскал Бачо Киро Петров от Бяла черква. Той е един от първите летописци на Павликенския край и съвременник на събитията в средата на XIX век:

„Туй място, дето е сега селото Мурад бей или с. Горни турчета, по предание казват, че преди време е било празно място, което е било харизано от султаните на някого си Гаази Фируз бей, за негови заслуги и с ферман потвърдено. Неговото име е записано в берата и в всяка тапия, която е дадена от неговите наследници. Казват, че толкоз празно място му се дало, колкото можел да заобиколи за един ден с коня си. Тъй място му ся дало и с султанов берат потвърдено (…)

Туй място дето го обиколил за един ден Гаази Фируз бей, в него има днес четири села: Горни турчета, Михалци, Долни турчета и Павликян. Михалци е село от 260 къщи българи, Долни турчета е село от 80 къщи турски и около 25 български, Павликян е село от 110 къщи само турци, а за Горни турчета ще видите по-долу. На тези четиритях села и днес имъ зима десятока Етемь бей от Търново, един от Гаази Фируз бейовите наследници. Уверяват, че у него ся намират и султановите берати“. (18) На базата на османските документи се разбира, че видният военачалник от края на XIV и началото на XV век, владетелят на 4-те селища около Павликени Фируз бей по своя произход не е потомствен турчин. Името му, поставено на изградената по негова воля джамия на Царевец в Търново – „Гази Фируз бей, син на Абдуллах“, категорично посочва неговия нетурски произход. По тогавашните закони на османските завоеватели имената на „новите мюсюлмани“ се записвали с презимето „син на Абдуллах“, т. е. „син на раба божи“, което доказва нетурския произход на приносителя, както и че той току-що е приел „правата вяра“.

Обобщено изводите за демографския и етническия облик на Павликени и павликенския край през XV – XVI век са следните: в района е налице гъста мрежа от селища, в които огромна част от населението (около 88,6 % според М. Йовков) по своята религиозна принадлежност е християнско, а по етническия си произход е българско. Относително малката част от мюсюлманското население по своя етнически произход представлява конгломерат от помюсюлманчено българско и друго християнско население. Липсват данни за компактно заселване на потомствено турско население от Мала Азия. Така в продължение на 4 – 5 века етнодемографската характе-

ристика на Павликени претърпява сериозни промени – от селище, изцяло с българско население през XIV – XV век, в средата на XIX век то става селище със 100 % мюсюлманско население. През същия период една немалка част от местното население приема католицизма, след което се изселва в други католически села и райони.

Демографските и етнорелигиозните промени, настъпили в Павликени през XVII – XIX век, се доказват и от друга група ценни извори за нашата история – докладите на католическите мисионери от посещенията им в селището. В тях то фигурира под името Маринополци. В годините през XVII до XIX век жителите на Павликени са обект на системна католическа пропаганда. Още в средата на XVII век католическите епископи успяват да покръстят част от павликяните. Така историята на селището става неразривна част от историята на католическата църква в България.

Проследявайки историята на павликяните и приемането им в лоното на католическата църква, се намират доказателства, че те имат подчертано самосъзнание за принадлежност към българската народност. Когато става дума за етническия произход на павликяните, католическите мисионери пишат, че това са славяни и българи. Един от най-ерудираните представители на българските католически духовници – епископ Петър Богдан, в докладите си до Конгрегацията за разпространение на вярата в Рим от 1640, 1647, 1649 г. отбелязва, че „павликяните по народност са славяни" и че те не знаят друг език освен славянски. (19) Покръстването на павликяните от Северна България започва малко преди 1610 г. В докладите на католическото духовенство в България от този период се споменават поименно около 40 селища, имащи отношение към католицизма – в това число и Маринополци. Успехът на апостолическите визитатори се обяснява и с нежеланието на гръцкото духовенство да привлече павликяните към православието.

През 1601 г. пребиваващият от преди като мисионер, а по-късно и като апостолически визитатор Петър Солинат (родом от гр. Соли (Тузла) в Босна, откъдето и името му) е ръкоположен в Рим от папа Климент VIII за първия софийски епископ. Той става не само основател на Католическата църква, но и през своята 25 годишна дейност поставя основите на католическата пропаганда по българските земи. Апостолската дейност на Петър Солинат започва през 1604 г., когато, придружен от няколко свещеници, той предприема обиколка из богомилските села. През 1622 год. епископ Петър Солинат посещава село Маринополци, на 30 мили от Търново, и го определя като чисто българско село с 200 павликянски домакинства и с над 1000 души българи. Успява да покръсти малка част от павликяните. (20) Приемник на Петър Солинат става Илия Маринов, роден в Чипровец, наследник на старо българско семейство. Ръкополагането му като софийски епископ в Рим през 1624 г. е посрещнато с голяма радост заради българския му произход.

Той обикаля епархията на всеки 2 години, а през 1635 г. посещава Маринополци – най-голямото павликянско село, и покръства 12 души първенци на селото. При посещението си в Павликени епископ Илия Маринов е жестоко малтретиран от турците, в резултат на което се разболява. По времето на епископ Илия Маринов пламва чума, която взема многобройни жертви, сред които и четирима свещеници. Изтощен физически, епископът има нужда от нови помощници и за целта изпраща четирима младежи на обучение, а през 1637 г. назначава за свой помощник Петър Богдан Бакшич.

Епископ Петър Богдан също е роден в Чипровец през 1601 г., завършил образование в Рим, а като католически епископ успял да издигне епархията си в архиепископия. Самият той получава архиепископски сан. По негово предложение през 1643 г. била създадена и Доростолската епископия. (21)

През 1640 г. софийският католически архиепископ Петър Богдан пише:

„Днес, 22 септември 1640 г., посетих с. Маринополци, разположено в равнината близо до хълм и недалече от Търново, място плодородно с жито, вино и добитък. Има една църква, посветена на Пресвета Троица, почти цялата открита и без врати, направена от дърво, дълга 13 стъпки и широка 6. В нея няма хартар, нито образ или някаква икона на светия, само една маса, на която ядяха павликяните". В същия документ се посочва: „в Маринополци има 860 души възрастни, а с децата ще бъдат още повече, къщи на турци – помюсюлманчени павликяни, има около 20, около 100 души, те имат своя джамия". (22) Името на епископ Петър Богдан е замесено и в друг инцидент в с. Маринополци. Търновският православен владика издава нареждане за арестуването на свещеника францисканец, местен жител, и 3-има – 4-има първенци от селото. Откарани са в затвора в Търново. За тях се застъпват дубровнишки търговци и няколко души от Маринополци. Успяват да ги откупят за сумата от 30 талера, броени на кадията. Жителите на Маринополци обаче на допускат връщането на свещеника в селото. Изпъждат го с думите: „Православният владика ни направи тази беля, загдето станахме католици, по-рано той не търсеше нищо от нас". Петър Богдан успява да убеди жителите на Маринополци да приемат отново свещеника, връщайки им парите за откупа му. (23) През 1659 г. никополският епископ Ф. Станиславов посещава Маринополци, в което има покатоличени само 30 къщи с 250 души, и съдейства за построяването на килия на мястото на старата дървена църква. По негови сведения в селото няма нито църква, нито свещеник, а миряните са обслужвани от свещеник от Търново. (24) Няколко години по-късно, на 12 юни 1666 г., Франческо Соимирович разказва, че в Маринополци има 35 къщи на католици с 365 души население, а къщите на турците – павликяни вероотстъпници, са 70. Последните имали и джамия с ходжа. В този документ има данни и за първия католически свещеник на Маринополци, родом от същото село, на име Яко Георги:

„Същата година на 12 юни посетих селището Маринополци в Търновската епархия, няма църква освен останки от същата, няма свещеници, има една свещеническа одежда с други потребни неща, подарена от монсеньор Илия, добра му памет, когато изпрати първият католически свещеник, родом от същото селище, на име брат Джакомо Георги, подготвен от същия монсеньор, ръкоположен и назначен в казаното селище. Тогава имаше църква и казаният монсеньор ги беше всички покръстил, и бяха по това време около 200 къщи. Оттогава насам, след като почина брат Джакомо, не са имали свещеник, нито са били посветени от други епископи и така поголяма част се отказаха от светата вяра. Някои от тях дойдоха при мен да се оплакват, разкайват се, че са изоставили католическата вяра, и казват: „Бог да прости на виновните, и ние сме вече загубени“ и други такива думи, но понеже са вързани в тази верига, не смеем да им кажем нищо (навярно тези павликяни са приели исляма). Къщи на католици – 35, души 265. Нищо не можахме да направим и двата пъти, като идвахме в това селище, понеже бяхме възпрепятствани от турците. Единия път къщите бяха пълни с войници и другия път тук беше муселинът, т. е. заместникът на никополския паша, с четиридесет и повече хора. И тук се иска свещеник, а го няма, пък и не могат хората да го издържат, но ако имаше поне един, щеше да се грижи за тези от Маринополци и от гр. Търново, далеч на един ден път. Турски къщи, отказали се от вярата, са 70 и си построили джамия с ходжа“. (25) В 1680 г. католическият епископ Антоний Стефанов в доклад за посещението си в Никополската епископия пише:

„Село Маринополци е било много голямо, второто подир Бъсцево, разположено в хубава равнина, на около 2 мили от реката Росица, подчинено на властта на гр. Търново, отдалечено от него около 10 – 12 мили, от Горно Лъжане – към 16 – 17 мили, а от Дунава – към 33 – 40 мили. Има около 30 къщи на новопокръстени християни, които са като онези в Белене и Орешe. Но вероотстъпниците са повече от 120 къщи, те имат своя джамия. Тук няма килия. Епископът се настани в къщата на един от новопокръстените. Там има един мирянин на име Филип, който, като е получил разрешение от предишните владици, кръщава децата, присъства при благославяне на младоженците, погребва мъртвите, но все пак, въпреки че е бил много пъти предупреждаван, не внимава и венчава двуженците. Епископът не служи там, нито миропомаза, защото един турчин беше убил друг турчин и цялото село беше неспокойно“. (26) През 1721 год. Марко Андреаши дава нови сведения за религиозните промени сред населението : „Маринополци, освен 73-те турски къщи, които по-рано били всички католически, брои 46 католически къщи, души 270“.

Години по-късно Никола Пулези казва, че покатоличени павликяни в селото са „само 21 къщи с 140 души“.

През 1778 г. католическият духовник Карло Конвентуаро пише, че Маринополци „вече минавало за турско село, понеже тук павликянски къщи (преминали към католицизма) има само 27“.

По време на кърджалийските набези павликяните напускат Маринополци и се укриват в свищовското село Вардим. Малцина са тия, които после се завръщат обратно. През 1806 год. те са само 6 домакинства, през 1816 г. и 1826 г. все още има павликяни, а през 1840 г. последното павликянско домакинство напуска селото. (27) В края на XVIII и началото на XIX век името на с. Маринополци по фонетичен път става Варнополци. С изселването на павликяните от селото в последните две-три десетилетия преди Освобождението изчезва и оня елемент, който е поддържал името Маринополци. Името Павликян продължават да се използва от мюсюлманското и околното българско православно население. (28) Драматичната съдба на Павликени в периода на османското завоевание е описано и в летописната книга на християнската църква „Рождество Пресветая Богородица“, построена в Павликени след Освобождението. Документът е ценен изворов материал, защото се позовава на спомените на все още живи участници в тези събития:

„Преданието, запазено и до днес между най-старите хора от селото Павликени, казва, че преди да дойдат турците, след падането на България под тях, тук са живели българи християни от павликянската ерес. Когато дошли и завладели Балканския полуостров, поселили се и тук турци. Последните по всяка вероятност почнали да гонят и да изтезават заварените християни. В него време имало един богат българин, който под страх на мъки и да запази имота си, приел мохамеданската вяра. Като му подчинили селата: Михалци, Стамболово (Долни турчета), Бяла черква (Горни турчета) и Павликени, турците го провъзгласили за бей. Една част от павликяните се потурчили по примера на новия бей, а другата част се пръснала по разните части на България“. От рода на този потурчен българин и провъзгласен за бей, казва преданието, че бил Етем бей, когото заварила Освободителната война през 1877 г. като жител на с. Павликени.

Това се потвърждава още от факта, че братът на Етем бей, Шукари бей, когото познават още живи хора, често пъти не е спазвал мохамеданския обичай да не яде свинско месо, защото бил от български произход. Днес имотът и къщите на Етем бей са в ръцете на Атанас х. Славчев, син на известния х. Славчо от Търново.

С положителност може да се каже, че турците са се заселили много отдавна, след завладяването на България, и то (Павликени) е представлявало напълно турско село до Освобождението. Това личи от многото турски гробища, с които са осеяни покрайнините му. Откъде обаче си води името Павликени, това с положителност не се знае. Остава за него да говори пре-

данието. А то гласи, че това име се носи от първите му жители българи, които изповядвали павликянската ерес. Освен турци в него напоследък са живели и черкези. Турците са броили около 90 къщи, а черкезите 15 къщи. Там, където са живели черкезите, тая махала и днес носи името Черкезка махала.

„След Освобождението на България от турците тези последните и черкезите са напуснали селото и на тяхно място почнали в 1879 г. да се селят българи православни християни от околните близки и далечни села и паланки“ (29)Демографските промени в Павликени са характерни за Търновския санджак и за много други български градове и села през епохата на османското владичество. Специфичното за Павликени е това, че в резултат на оспорваната борба между трите религии – православие, католицизъм и мюсюлманство, за влияние над местното население в годините на турско робство Павликени неднократно променя етнорелигиозния си облик.

Освобождението на България от османско владичество през 1878 г. поставя ново начало в развитието на Павликени. В резултат на вътрешни миграционни процеси и на аграрния преврат етническият облик на селото се променя отново и изцяло. Павликени е български домакинства от съседните села, както и от балканджийските махали и села на Габровско, Дряновско, Търновско, Севлиевско. Мнозина от новите заселници били българи християни, взели непосредствено участие в борбите за национално освобождение, църковна независимост и развитие на българската просвета и наука. Те му предали своя революционен дух и спомогнали за бъдещото развитие и просперитета на Павликени.

Още на 8.03.1878 г. в Павликени пристига Атанас х. Славчев (род. 5.10.1856 г. – поч. 11.11.1943 г.) – син на х. Славчо х. Паскалев, известен търновски занаятчия, търговец и лихвар. Земите на павликенските села младият Атанас познавал още от годините на турското робство, когато баща му го пращал да събира „десятъка“ от околните села. (30) С идването си в Павликени Атанас х. Славчев създава, на площ повече от 4000 дка, свой чифлик. Той обхваща част от землището на четири съседни села – Павликени, Бяла черква, Стамболово, Михалци, които по време на робството са били под управлението на Етем бей. Атанас х. Славчев бил личен познат с бея и може да се предполага, че е получил от него документ – пълномощно за попечителство над чифлика. Такива пълномощни на бягащи и изселили се турци има запазени в архивите. Атанас х. Славчев узаконява собствеността си върху Етембеевия чифлик чрез Временната комисия по турските имущества. (31) Решенията на Берлинския договор от м. юли 1878 г. вдъхват надежда и смелост на турското население да се завърне в Павликени. Намирайки имотите си разсипани, а къщите им разграбени, те презимуват в землянки, а през пролетта на 1879 год. започват масово да продават.

Тогава предприемчиви преселници от съседните села и от планинските и полупланинските райони започват да купуват земя и имоти и да се заселват в Павликени. Необходимостта от работна ръка за немалката площ от плодороден чернозем по долината на река Росица, както и интересите на Хаджиславчеви са сериозни мотиви, за да се стимулира заселването на селището с българско население и да се подпомага утвърждаването му като стабилна административно-стопанска единица.

Първият преселник в Павликени бил Борис Каракановски от Ловеч. През есента на същата 1878 год. се заселили Марин Печората от Свинарските колиби и Георги Кундата от Балванската махала. На следващата пролет в селото пристигнали Иван Др. Даскалов, Марин Топала, Вълко Стоянов Атанасов, Стоян Станчев, Гатьо Стойнов, Мянко Цонев – всички от Балванска махала, както и белочерковците Петър и Вълчо Тончеви, Иван и Радко Марчеви, Петко Кюркчиев – Каракачанина. През 1880 год. жители на Павликени станали баба Иванца от с. Ресен, Илия Дочев и Иван Моминчето, Драган Ил. Генчев, Димо Пенков, Иван Митев, Недялко Койчев и Георги Косев – всички от Беляковец, както и Димитър Енев и Колю Андреев Пазарджиев. Братята Спас и Дечо Младенови от с. Ресен идват в Павликени през 1881 год., а братя Иван и Стоян п. Мандеви, както и Минчо и Кольо Цоневи от с. Михалци – през 1882 год. (32) Първият кмет на Павликени през 1878 г. е Начо Кавата – един от първите заселници в освободеното от турците селище. През 1879 г. управлението на селото се поема от Кольо Белчев (от Балванската махала), заместват го през следващите години Стоян Узунов (род. от с. Кози рог, Габровско) и Борис Каракановски. (32) За първите години от историята на Павликени разказва съвременникът на тия събития даскал х. Стоян Дончев:

„До Освобождението ни селото е имало около 80 къщи само турци. До 21 юни 1877 г. в Павликени имаше турско управление. На 21 срещу 22 юни с. год. турците избягаха и изоставиха без хора селото. (...) На 24 юни 1877 г. сутринта руските войски начело с патрулите си влязоха в Павликени, минаха из него, без да спират, и стигнаха Бяла черква, където бяха тържествено посрещнати от населението, начело със свещеници и хоругви. Така Павликени доби своята свобода.

От 23 юни 1877 г., когато избягаха турците, до август 1878 год. Павликени беше пусто. Идваха селяни от околните села, ограбваха, каквото може да се задигне, и разрушаваха къщите, да не се заселва наново това село. Но през зимата на 1877 – 78 г. дойдоха бежанци от Тракия и къщите, в които прекараха зимата, останаха запазени, а останалите сгради и огради се окончателно разграбиха и разпиляха.

През м. август 1878 г. турците, които бяха избягали, се завърнаха, но не влязоха в Павликени, защото къщите им бяха разрушени, а останаха с

колите си на лагер край селото на Долна поляна. (...) Стояха там няколко дни, оплакваха съдбата си, влязоха после в селото, обикаляха дворовете си, поплакаха си и почнаха да си правят землянки и да си поправят къщите. Така прекараха зимата на 1878 – 79 г. и през пролетта почнаха да продават имотите си и да бягат за Турция. Дойдоха от околните села българи, закупиха имотите на турците и така се засели Павликени само с българи". (33) В зависимост от своето месторождение новите заселници на Павликени могат да бъдат причислени условно към три основни групи:

– преселници от околните на Павликени села и от равнинната част на търновския край;

– преселници – балканджии от Габровско, Севлиевско, Троянско и Ловешко;

– преселници – бежанци от Източна Тракия.

Към първата група се отнасят преселниците от Бяла черква, Михалци, Ресен, Стамболово, Беляковец, Дичин и други съседни села. По численост това е най-голямата група от новите заселници в Павликени, всички те са българи и източноправославни християни. Те са предимно бедни, безимотни селяни, членове на многобройни фамилии, които са създали свои семейства и търсят свой път за препитание. Най-компактна и с голямо значение за бъдещото развитие на Павликени е групата от Бяла черква. Всички те идват от село, в което отдавна са основани българско училище и народно читалище; от село, в което години наред даскал Бачо Киро е сял семената на българското просвещение; село, от което 101 души са били готови да умрат за своята родина. Тези революционни традиции и своя патриотизъм белочерковчани полагат в основите на новото Павликени. (34) Към втората група се числят заселници от планинските и полупланинските селища на Дряновско, Габровско, Севлиевско, около Килифарево, Балванската махала и на север от В. Търново. Първите балканджии, които идват в Павликени, се заселват в един квартал. Това е районът в западна посока от днешния център, по пътя за селата Недан и Бутово, където преди Освобождението са живели черкезки семейства, или т. нар. Черкезка махала. Обединени от общия си родов и социален произход, те се заселвали един до друг. В повечето случаи това били преселници от дряновските села Цинга, Керека, Геша, от габровските махали Тъпанарите, Никоевци, Свирците и от Севлиевско. В случаите, когато преселниците са от една фамилия, заселването им един до друг е било неписано, но без изключения спазвано правило. И тъй като само за няколко години махалата се заселила изцяло с българско християнско население, и то предимно преселници от Балкана, много скоро хората започнали да я наричат Балканджи махала – така, както е известна в Павликени и в наши дни. (35)

Етнодемографската характеристика на Павликени през последните две десетилетия на XIX век и първите две десетилетия на XX век се допълва и

от преселници – бежанци от Източна Тракия. Те стават част от демографската характеристика на Павликени още в първите свободни години, но основната маса бежанци се преселват след националната катастрофа през 1913 г. Първите данни за бежанци от Тракия в Павликени дава даскал х. Стоян Дончев, съвременник и свидетел на тези събития:

„От 23 юни 1877 г., когато избягаха турците, до август 1878 г. Павликени беше пусто. Идваха селяни от околните села, ограбваха, каквото може да се задигне, и разрушаваха къщите, да не се заселва наново това село. Но през зимата на 1877 – 78 г. дойдоха бежанци от Тракия и къщите, в които прекараха зимата, останаха запазени, а останалите сгради и огради се окончателно разграбиха и разпиляха". (36) За съжаление липсва повече информация за съдбата на тези първи преселници от Тракия. Не се знае откъде точно произхождат, дали са останали в Павликени или в резултат на миграционните процеси са намерили подслон и нови домове в други селища на Княжество България.

Основната маса тракийски бежанци се преселва в Павликени след 1913 год. и в годините непосредствено след Първата световна война. В преобладаващата си част те са родом от с. Търново, Узункюприйско. Кааза Узункюпри е една от 31-ата каази на Одринския санджак в източната част на едноименния вилает. (37) Първата група тракийски бежанци идва в Павликени още през зимата на 1913 г. Това са около 10 семейства и всички са от с. Търново, Узункюприйско. В спомените на Ив. Ламбев тези събития изглеждат така: „в това време наблюдавахме как турските войски настъпват, и като стигнаха до нашето село, го запалиха и го изгориха напълно. Като видяхме тази картина, всички наново потеглихме към България и за няколко дена стигнахме до гр. Ямбол, и там се установихме, а турската войска ни преследваше и от никого необезпокоявана, стигна до гр. Свиленград, опожари го и спря до там. В това време всички хора от Южна България бяха готови да бягат в Северна България. (…) След като се установихме в гр. Ямбол, всяко семейство започна да си търси прехраната и ние, около 10 семейства, през зимата на 1913 г. пристигнахме в с. Павликени тогава, а сега сме около 40 семейства тук. В с. Павел има 50 семейства, в с. Горна Студена – 60 семейства, в с. Царевец – 20 семейства, във Варна, Бургас, Ямбол, Сливен и София – по цели квартали. Нашето с. Търново през 1912 г. е наброявало 800 къщи, а в Източна Тракия тогава е имало и други български села, не по-малко от 20 – 30, на които всички жители са избягали. (...) От 1913 г. до 1918 г. като дете съм живял в един хамбар до железопътната рампата за с. Бяла черква". (38) За устройването на бедните и на безимотни бежански семейства Павликенският общински съвет решава да раздаде парцели земя в т. нар. кв. „Варуша", кв. 71 – 72. Първите терени са определени веднага след Първата световна война, когато пристигат и част от бежанските семейства.

С увеличаването на техния брой нараства нуждата от нови парцели земя за устройването им. С Протокол № 1 от 11.01.1921 г. Павликенският общински съвет, в присъствието на кмета Георги Стоянов, пом.-кмета Петко Т. Джамбазов и общинските съветници Петър Мандев, Борис Куев, К. Юрданов, П. Костадинов, П. Венков, К. Даскалов, П. Койчев и х. М. Пенев, решава да се парцелира наново кв. 70, като наличните там дворове се разделят по на два, за да се даде възможност на повече бедни и бежански семейства да се устроят. (39) Процедурата за настаняване на бежанските семейства продължава и през 30-те години на основание на Закона за уреждане на собствеността върху държавни и общински имоти, дадени или завзети за нуждите на бежанците. По време на кметуването на Иван Вълчев Павликенският общински съвет взема решение дворовете в кв. 69 на селището да бъдат разделени по на две и да се раздадат на бездомните бежански семейства – Протокол № 33 от 14.11.1924 г. (40) Всяко семейство получава дворно място от около 800 – 1000 кв. м., в което изграждат новите си домове. Първоначално това са набързо построени кирпичени ниски стаички, в които да се приютят семействата. По-късно и постепенно до към 40-те години бежанците успяват да си откупят имотите и започват да строят нови и стабилни къщи със стопански пристройки. (41) Заемането на съседни парцели в близост един до друг (кв. 69 – 79) оформя т. нар. Бежанска махала в кв. „Варуша".

По подобен начин на бежанските семейства са раздадени и земеделски имоти. На основание на Закона за селскостопанското настаняване на бежанците – Чл. 3, ал. 2 и Чл. 65, през 30-те години на всяко семейство са раздадени парцели по 10 – 15 дка земя. (42) В повечето случаи нивите на бежанците били разпръснати в землищата на различни села от района, което допълнително усложнявало и без това трудното земеделие на стопаните им.

Успоредно с духовната си култура, традиции и диалект тракийските бежанци пренасят в Павликени и своята материална култура. Специфичните тракийски носии се отличавали от тези на павликенци. Жените бежанки носели сукмани с везани поли и пъстри шевици на пазвите за разлика от характерната за района „двупрестилчна" носия. Ризите и престилките им били с богати шевици на цветя в тъмни цветове. Тракийките носели косите си сплетени по на 3 – 4 плитки назад по гърба, а кърпите им били украсени с пайети. Мъжките носии от потури, пояс, елече, антерия и ямурлук не се отличавали съществено от тези на местните българи.

Духът на тракийските бежанци и тяхната самобитност са се запазили през годините под различни форми. Най-показателна в това отношение е Тракийската организация. Създадена в годините след Първата световна война, тя има за задача да поддържа духовното единство и националната солидарност между българите в Тракия и в пределите на България, да подпомага бежанците в тяхната трудна съдба, а в началото и да работи за връ-

щането им по родните места. В Павликени Тракийско просветно дружество се създава още през 20-те години на XX век. (44)

Представителите на тия три основни групи заселници – от съседните села и региона, балканджиите и тракийските бежанци, както и техните наследници, са новите жители на Павликени след Освобождението. Благодарение предприемчивостта на това население през 20 в. Павликени претърпява бурно обществено икономическо и социално развитие, а населението му се увеличава многократно. От около 100 домакинства с 580 души население през 1880 г., през 1887 г. жителите на Павликени стават 1192, през 1890 г. – 1314, през 1900 г. – 1744, през 1926 г. – 3906, а в навечерието на Втората световна война са около 5000 жители. Със създаването на съответните административни, стопански, просветни, медицински и други служби, с откриването на седмичен пазар и на жп гарата Павликени окончателно си извоюва правото на естествен административен, стопански, транспортен и политически център на 32 големи села с прогресивно и трудолюбиво население.

БЕЛЕЖКИ

1. М. **Йовков, М.**. За названието на гр. Павликени. – сп. *Исторически преглед*, 1971, кн. 6, с. 86 – 91.

2. **Русанов, Р., В. Ванев.** Павликени и павликенският край. 1940, с. 127 – 129.

3. **Милетич, Л.** Нашите павликяни. – В: *СбНУНК*, кн. 19, с. 6, 39, 41.

4. **Йовков, М.** Павликени през XV – XIX век. – В: *Юбилеен вестник „50 години град Павликени“*, м. юни 1993 г. с. 2.

5. **Ганчев, Ив.** Село Маринополци не е село Павликени. – В: Сб. *Павликени в миналото и днес.* Съставители: М. Ковачев, Б. Григорова. В. Търново, 1998, с. 39 – 47.

6. **Йовков, М.** Павликени и павликянството в България. – В: Сб. *Павликени и павликенският край*. Съставител М. Йовков. 1977, с. 99.

7. **Йорданов, В.** Старини от Бяла черква. – сп. *Векове*, 1991, г. XX, кн. 1 – 2, с. 56 – 67.

8. Ихчиев, 1906.

9. **Ангелов, Д., Б. Чолпанов.** Българска военна история. От втората четвърт на X век до втората половина на XV век. 1989, София: изд. БАН, с. 199.

10. **Цветкова, Б.** Епохата на османското владичество. – В: Сб. *Павликени и павликенският край*. Съставител М. Йовков. 1977, с. 63 – 79.

11. Йовков, М. 1976,

12. **Цветкова, Б.** Османска военнофеодална система. – В: *История на България. Т. 4.* София: изд. БАН, 1983, с. 34.

13. Хасове, зеамети и тимари в Никополския санджак. Превод Руси Стойков. – В: Сб. *Извори по българска история. Т. 13*, с. 167.

14. Откъс от подробен регистър на мюлкове и вакъфи в Северна България от средата на XVI век. – В: Сб. *Извори по българска история. Т. 16*, с. 430 – 437.

15. **Цветкова, Б.** Епохата на османското владичество…, с. 65 – 66.

16. **Първева, Ст.** Поселищна мрежа и гъстота на населението в части от Северна България и подбалканските полета в края на XVII и началото на XVIII век. – сп. *Исторически преглед*, 1992, кн. 8 – 9, с. 32.

17. **Чепкънова-Станева, Св.** Демографска характеристика на Павликени и съседните селища през периода XV – XIX век. – В: *Юбилеен вестник „50 години град Павликени“*, м. юни 1993, с. 5.

18. Сб. *Бачо Киро Петров – материали и документи.* Съставители: Ал. Бурмов и Ст. Стойков. Издаден от Народен комитет „Бачо Киро“, 1937, с. 139.

19. **Йовков, М.** Павликяни и павликянски селища в българските земи – XV – XVIII век. София: УИ „Св. Кл. Охридски, 1991, с. 64.

20. **Джорджета, Анджело.** Край брега на Дунава. Начало на католическите общности в България. 2006, с. 99 – 101.

21. Еленков, 2008, с. 2 – 3.

22. **Джорджета, Анджело.** Край брега на Дунава…, с. 105.

23. Пак там.

24. Пак там, с. 112.

25. Сб. Документи за католическата дейност в България през XVII век. Съставители: Б. Примов, П. Сарийски, М. Йовков. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1993, с. 376 – 377.

26. Пак там, с. 487.

27. **Йовков, М.** Павликени и павликянството в България…, с. 79 – 115.

28. **Йовков, М.** Павликяни и павликянски селища…, с. 137 – 140.

29. **Летописна книга** на църквата „Рождество на Пр. Св. Богородица“ – Павликени. – ДА – В. Търново, ф. 643, оп. 1, а.е. 17, с. 1 – 5.

30. **Козаров, Г.** Родословие на семействата Хаджи Славчеви от гр. Велико Търново. София, 1934.

31. **Панайотова, К.** Стопанската структура на Павликени през периода 1878 – 1945 г. – В: Сб. *Павликени в миналото и днес*. Съставители: Ковачев, Григорова. 1998, с. 92 – 94.

32. **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1999, с. 68 – 103.

33. **х. Дончев, Ст.** Из миналото на с. Павликени. – в. *Павликенски глас*, год. I, бр. 3, от 25.XII.1928 г. и бр. 4 от I.1929.

34. **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени…, с. 68 – 71.

35. **Цонева, Н.** Балканджиите като участници в демографските промени на Павликени след Освобождението. – В: Сб. *Народна култура на балканджиите.* Съставител А. Гоев. Габрово, 2002, с. 18 – 37.

36. **х. Дончев, Ст.** Из миналото на с. Павликени. – в. *Павликенски глас,* год. I, бр. 3, от 25.XII.1928 г.

37. **Цонева, Н.** Павликени – античен и вечен. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2006, с. 131 – 154.

38. Исторически музей – Павликени, инв. № 1293, н.сп.ф./док.

39. Исторически музей – Павликени, инв. № 1920, н.сп.ф./ док.

40. Исторически музей – Павликени, инв. № 1921, н.сп.ф./док.

41. Исторически музей – Павликени, инв. № 1919, н.сп.ф./док.

42. Държавен вестник, бр. 213 от 1926 г.

43. Исторически музей – Павликени, инв. № 1917 и 1918, н.сп.ф./док.

44. **Цонева, Н.** Тракийските бежанци в Павликени – произход, съдба и адаптация. – В: *Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов.* Съставители: Харитонов, Чохфаджиева, Атанасова. В. Търново, 2003, с. 153 – 161.

Темата е представена на Национална научна конференция „Земя на кръстопът“, организирана от ИИИ – БАН, Община Ямбол и РИМ – Ямбол, 2010 г.

ХРИСТИЯНСКИТЕ ЦЪРКВИ В ПАВЛИКЕНСКИЯ КРАЙ И УЧАСТИЕТО ИМ В НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНИТЕ БОРБИ ПРЕЗ XIX ВЕК

Българското националноосвободително движение намира едно от най-ярките си проявления в борбата за извоюване на самостоятелна национална църковна институция.

Началото на организираното църковно национално движение е поставено през 1838 г., когато търновските граждани под ръководството на Неофит Бозвели издигат искането за назначаване на българин за търновски митрополит. Повод за начало на борбата дава митрополит Панарет, който наклеветява българите пред турските власти, обвинявайки ги в бунтовничество. Тогава жителите на 16 кази (околии) от епархията съставят прошение до Високата порта и Цариградската патриаршия, с което настояват за смяната на Панарет с Неофит Бозвели. Въпреки народното недоволство Патриаршията отново назначава на престижния пост гръцки митрополит. Подетата от търновци борба се разпространява и в останалите райони с българско население и придобива масов характер.

Прокламираният през 1839 г. Гюлхански хатишериф и приетият през 1856 г. нов реформен акт – т. нар. Хатихумаюн, дават законово основание на българските въжделения за правото на свободно и самостоятелно вероизповедание. Борбата на българския народ за независима църква и самостоятелна духовна власт е увенчана с успех през 1870 г., когато е учредена Българската екзархия. След петвековно чуждо потисничество са очертани границите, в които живеят българите – Мизия, Тракия и Македония. Екзархията обединява българския етнос в едно цяло и гарантира културната независимост на официално признатата нация. По този начин първата международно призната българска институция в Османската империя поема в свои ръце бъдещето на българската нация.

В тази сложната обществено-политическа обстановка на 19 век, в годините, когато българският народ извоюва своята църковна и духовна автономия, в селищата около Павликени се изграждат първите християнски църкви. В етапа на важните социално-икономически преобразования, които настъпват през 19 век, тези първи християнски обители имат огромна роля за духовната и културно-просветна консолидация на българската общност.

Темата за изграждането на християнските църкви в павликенския край и ролята им в националноосвободителните борби през 19 век, като цяло не е била предмет на научни изследвания. В отделните краеведски проучвания на селищата от района са публикувани данни за построяването на християнски храмове, има информация за различните строителни периоди, както и за първите български свещенослужители в региона. Настоящата разработка няма претенцията за цялостно проучване на тази обширна и многопластова проблематика. По-скоро цел на настоящата тема е да се проучи, обобщи и популяризира дейността на църквите като средища на националноосвободителните борби, да се намерят общите моменти в развитието им, да се популяризира ролята и участието на българските свещеници в националната ни революция през 19 век.

Борбите за църковна независимост през 19 век обхващат в различна степен селищата от павликенския край и се развиват на базата на различните демографски характеристики на всяко едно селище. По време на османското владичество християнски църкви са изграждани предимно в селата с преобладаващо българско население – Бяла черква, Михалци, Вишовград, Върбовка, Караисен, Патреш, Мусина и др. Друга част от селищата в региона в средата на 19 век претърпяват сериозни демографски промени и в тях се заселва предимно мюсюлманско население, по-голяма част от което са черкези, заселени след 1867 г. – в Павликени, Върбовка, Дъскот, Батак и др. Някои селища от региона, регистрирани в по-ранните векове като български, през XIX век променят изцяло етническия си облик – такава е съдбата на Павликени и на Дъскот. Различна и особено специфична е съдбата на Павликени, където присъствието на павликяните и засилената католическа пропаганда през 19 век оказват сериозно влияние в историческото развитие на селището.

Построяването на българските черкви в селата от района става в различни години, но всички те се превръщат в духовни средища на българщината и в институции, които съхраняват и обединяват българския етнос. Свещениците имат участта да бъдат първите български просветители и мнозина от тях остават в историята на селата като активни участници в обществения, политическия и културния живот. Духовниците в павликенските села са инициатори за изграждане на местните революционни комитети или непосредствени участници в националноосвободителните борби. В храмовете те съхраняват ценни книги, написани на църковнославянски език, и учат децата на четмо и писмо. Църквите по селата, заедно с първите български училища и читалища, поддържат националното съзнание на българите. Делата на свещениците и тяхното всеотдайно участие в националната ни революция има определен принос за освобождението на бъл-

гарския народ. В пантеона на безсмъртните национални герои заслужено са изписани и имената на свещеници от павликенския край.

Една от най-ранните християнски църкви, построени в региона през 19 век, е църквата в Бяла черква (с. Мурад бей, по-късно с. Горни турчета). Най-ранни сведения за нея дава даскал Бачо Киро. Според него църквата е построена през 1830 г. и е посветена на св. великомъченик Димитър. За нейното построяване най-много допринася хаджи Тодор, който през 1855 г. приема монашески сан. Ценна помощ оказва и отец Зотик, игумен на Преображенския манастир. По негова инициатива са построени и други църкви в селата около Търново. Старата църква в Бяла черква била много ниска и малка. Тя е използвана 34 години, след което на нейното място хората построяват нова църква.

За новата църква е дадено специално разрешение – ферман от турското правителство. За построяването и Бачо Киро пише: „А на 1866-то лето сас божията помощ воздигнахме новата черкова – храм на Св. Великомъченик Димитрийя и на просветителите български Кирила и Методия и Светаго Ивана Рилскаго (сиреч три храма), сас предстоянето и иждивението на всичките мали и големи наши родолюбци селяни". Каменните стълбове са пренесени от стария римски град Никополис ад Иструм (днес с. Никюп). А олтарът е изработен от трима майстори от Калофер – Иван, Кольо и Тодор Марангозови. Резбарската работа на църквата е направена през 1875 г. за 18 хил. гроша. След Освобождението в двора на църквата е построена камбанария в чест на загиналите борци в Дряновския манастир, на братята освободители и за преименуване на селото.

Майстор строител на църквата от 1866 г. е уста Дончо от Дряново. Първият епитроп е Атанас Рабчев, а след него Стоян Балев – майстор ковач. Той изработва кръста на камбанарията. Първият свещеник е Драгия поп Ненов от Вишовград. Свещениците, които идват след него, активно се включват в обществения, културния и политическия живот на селото. Някои от тях правят преписи на Паисиевата история, други са активни читалищни дейци, а трети участват в четата на поп Харитон и Бачо Киро и загиват в сраженията при Дряновския манастир. Свещеници, които служат в Бяла черква през 19 век и допринасят за общото културно издигане на селището, са :

– Драгия поп Ненов от Вишовград, 1832 – 1844 г.;

– Йордан Обретенов от Бяла черква, 1847 – 1848 г.;

– Димитър Драгиев от Бяла черква, 1849 – 1863 год.;

– Илия Тодоров от Михалци и Стефан Тодоров (последният загинал в Дряновския манастир през 1876 г.), 1864 – 1866 г;

– Теодосий, йеромонах от манастира „Св. Троица", 1867 г.;

– Васил Петков Бутвалиев, активен актьор, участва в театъра, шие дрехи, прави декори и други, 1868 – 1872 г.;

– Гавраил Трифонов, участва в четата и загива в Дряновския манастир, 1868 – 1876 г.;

– Тодор Дончев Гецов (на 24 юни 1877 г. посреща с хоругви руските войски и княз Светослав Мирски), 1876 – 1881 г.

Свещеници в Бяла черква са още: Атанас Колев Банчев, Кирил Танев, Петко Франгов, Илия Тодоров Кюрчев, Филип Якимов Марков, Христо Даскалов, Йосиф Данаилов Богданов, Иван Христов Стоянов и други.

Новата църква от 1866 г. е важен културен и исторически паметник. Свързан е с редица събития. В нея се съхраняват ценни книги и документи, които свещ. Петко Франгов намерил и записал в летописната книга на 15 май 1930 год. В скривалището на църквата, на тавана под дъската, е намерен позив на БРЦК от 23 юли 1871 год., позив от Хаджи Димитър и Стефан Караджа от 6 юли 1868 год., мемоар до султан Абдул Азис от ТБЦК от 1867 год., писмо на Илия Андреев Шишков от Търново с дата 18.11.1861 г., което представлява апел към българите да не се изселват в Русия. Писмото е адресирано до Черковно-училищната община в с. Горни турчета.

От амвона на църквата Бачо Киро години наред произнася пламенни, вдъхновени и родолюбиви речи, които будели родното национално чувство за свобода. Негови по-значими речи, които оставят дълбока следа в душите на белочерковчани, са: „Слово за заточението на българските владици Иларион Макариополски, Авксентий Велешки“, „Слово за св. Иван Рилски“, „Слово за св. св. Кирил и Методий“. Тези сказки са наситени с много исторически факти, изпълнени с горещи патриотични слова. Бачо Киро разказва на хората за делото на Софроний Врачански, за Неофит Бозвели, за братя Миладинови.

Години наред населението от търновския край води борба срещу гръцките владици. Един от най-активните пропагандатори в това отношение е Бачо Киро. Той непрекъснато подбужда селяните не само в Бяла черква, но и в околните села да не плащат данъци на гръцкия владика. Говори на хората за мъките на поробения български народ, разяснява вредата от гръцките владици. Заради непримиримата си борба срещу фанариотите през 1861 г. и през 1864 г. Бачо Киро е затварян в затвора.

Подобно на Бяла черква Михалци е другото село от региона, в което е построена източноправославна църква още в първата половина на 19 век. Преди да си построят църква, михалчани се черкували в манастира „Преображение Господне“, който се намирал в местността Негованка близо до селото. За това свидетелстват развалините от зидове, останали след опожаряването от кърджалийски орди през 1595 г. За съществуването на този манастир освен веществените доказателства са съхранени и легендите „Падналият камък“ и „Манастирът“.

Първите организирани прояви на богослужение датират от 18 век. Те се осъществяват от пътуващи монаси, таксидиоти, събирачи на помощи за манастирите. По-късно свещенодействията се извършват под короните на два вековни бряста, северно от селото, на хълма Бърдото – на 50 м от Минковата чешма. И днес още това място се нарича Черквите. Дори и след като в селото идва свещеник, назначен за постоянно, богослуженията продължават да се извършват под двата бряста на открито.

Първият свещеник в с. Михалци е поп Станю Георгиев, който свещенодейства до 1829 г. След него свещеник на селото става поп Костадин Димитров Дечев, монах от Преображенския манастир, когото михалските първенци спазаряват първоначално за учител в селото си през 1826 г., а три години по-късно същият става и свещеник на селото. Още през 1830 г. поп Костадин изпраща до Високата порта писмена молба за разрешение да се извърши ремонт на старата „гръцка" църква „Панание", която се е разрушила и вече не била година за обитаване. След двегодишно очакване през м. юли 1832 г. се получава султанският ферман с разрешение за постройка на църква. В с. Михалци няма данни, че са живели гърци, нито че в селото е имало гръцка черква. Всичко това е измислено, за да се получи по-лесно разрешението за построяване на християнския храм. За това помага и търновският гръцки владика Иларион Критски. В турския ферман обаче са определени точно размерите на бъдещата църква.

Строителните материали за църквата са приготвени само за една година. Цялото население помага – кой с каквото може. Тогавашният чорбаджия Вачо Герчев Пиришников, поп Костадин и останалите първенци на селото наемат строители балканджии. Под ръководството на майстор Димитър Софиялията строежът започва през 1833 г. и завършва през 1836 г. На 15 август 1836 г., в деня на Успението на Пресвета Богородица, църквата е осветена от тогавашния търновски владика Иларион Критски в присъствието на цялото михалско население и на гостите от съседните села. Това дава и името на храма – „Успение Богородично".

Църквата е строена само от камък и хоросан и представлява еднокорабна, кръстообразна базилика, без подпорни колони. В основата си зидовете са дебели около 2 метра. Покрита е със стари турски керемиди. Тъй като храмът се извисил над посочената във фермана височина, около зидовете отвън била насипана пръст, която изкуствено повдига нивото на терена и по този начин ставало възможно да се спазят изискванията на султана. Така на практика църквата е вкопана на два метра в земята.

Първоначално църквата не е изографисана, а само украсена с икони, донесени от Божи гроб и Атон и подарени от михалските хаджии. Първи дарители на икони са хаджи Димо, хаджи Христо, хаджи Дафин и някои други ктитори. В деня на освещаването е ръкоположен за свещеник хаджи

поп Петър поп Станев. По-късно през 1863 г. храмът е изографисан с изящна живопис от зограф Венко от Трявна. Той дава идеята да се изгради пристройка към храма (преддверие), което изографисва през 1867 г.

През 1893 г. на 30 метра западно от църквата е построена каменна камбанария, висока 14 метра, с купол и голям кръст. Там е окачено метално клепало, което заменя старото дървено клепало, с което известявали миряните за църковни служби, смърт, природни бедствия и други събития. По-късно с решение на църковното настоятелство клепалото е предоставено на селското училище, за да служи за училищна камбана.

Свещениците, които служат в с. Михалци през 19 век, са :

– хаджи поп Станю Георгиев, 1790 – 1829 г.;
– поп Костадин Димитров Дечев, 1829 – 1874 г.;
– хаджи поп Петър Попстанев, 1836 – 1840 г.;
– хаджи поп Илия Тодоров Яламов, 1840 – 1850 г.;
– хаджи поп Георги Колев Събев, 1850 – 1880 г.;
– поп Стефан Трифонов Герчев, 1855 – 1876 г.;
– поп Иван поп Костадинов, 1863 – 1879 г.;
– свещ. Петър Калчев Петров, 1879 – 1903 г.;
– свещ. Димитър Трифонов Миев, 1879 – 1912 г.

През 20 век свещеници в селото са Димитър Станчев Бодуров, Стойко Минков Мързев, Йордан Пенчев Ванев, Дончо Пенчев Ванев и други.

Върбовка е друго селище от региона, в което е изградена християнска църква още през първата половина на 19 век. В летописна бележка към една от служебните църковни книги, които все още са запазени в храма, е отбелязано, че църквата е строена през 1813 г. Години по-късно свещеник Георги Георгиев написва в летописната книга на храма, че сградата е построена през 1849 г. Независимо от разминаването в годините неоспорим факт е, че през първата половина на 19 век в селото действа християнска църква. По думите на дядо Банчо Дошков и по спомените на хората църквата е построена като резултат от голяма борба и упоритост на селяните. Българите нощем градели църквата, а турците денем я събаряли до основите. Борбата продължила няколко седмици, докато върбовчани вземат писмено разрешение от търновския паша, и църквата е съградена. Въпреки разрешението турците не разрешават да се постави камбана, а само дървено клепало. В двора на църквата е изградена отделна стая, покрита с плочи, която служела за училище на местните деца. Тази първа християнска църква е осветена от гръцкия владика на Търново.

След Освобождението 1878 г. жителите на с. Върбовка решават да си построят нова, по-голяма и по-хубава църква. Новата църква построили през 1882 год. на мястото на старата сграда. Осветена е от Търновския митрополит Климент (Васил Друмев). Иконите от старата църква са пренесени

в новата сграда, а храмът е изографисан от майстор Павел. В летописа на църквата са запазени имената на дарителите, както и точно кои икони са подарили и през коя година:

– Икона на св. Иван Кръстител – дарители Ив. Василев и Хр. Иванов през 1858 г.;

– Икона на св. Димитър – дарители Петко Гергев, Руси, Дена, Георги, Иван, 1858 г.;

– Икона на св. Георги – дарители Ганчо Рачев, Руси Макавеев и Панчо Димитров, също 1858 год.;

– Икона на св. св. Кирил и Методий, 1858 год.;

– Икона Възкресение Христово – дарител Никола Хадживасилев, 20 март 1860 г.

На почти всички предмети от църковната утвар са изписани датите и годините на даряването им. Дарохранителницата на църквата е с дата 20 февруари 1859 г., чашата, потирът и дискосът са също от 1859 г. В църквата са използвани евангелие от 1865 г., печатано в гр. Русе и с бележки по него от свещеник Петър Бакърджиев, както и други църковни книги от 1813, 1822, 1834, 1838 и 1851 години. В една от книгите е отбелязано, че през 1896 г. на 22 септември е валяло сняг. В църквата са запазени регистрите за новородените и починалите през 1897 год., както и летописната книга на храма. През 19 век в църквата на с. Върбовка служат свещениците: поп Андрей от Сухиндол, поп Иван Ганев от рода на капитан Георги, поп Иван Петков Господинов, свещеник Никифоров и други.

В средата на 19 век християнска църква има и в с. Караисен. Инициатори за построяването на храма са жителите на селото – Никола Балканджиев, Марин Дюлгера, Иван Караиванов, Ангел Кичуков и Атанас Гецов. Първоначално започват да строят църквата в двора на Христаки Пачев – намиращ се в кв. 21, парцел 2, двор 246 от регулационния план на селото днес. Изкарват сградата до покрив, но хората не я харесват, защото била вкопана в земята и много ниска. Тогава се отказват от нея и чрез църковната община на Свищовската кааза изпращат молба до турското правителство, в която искат да им се разреши построяването на по-голяма църква.

След като получават разрешението, жителите на с. Караисен си построяват църква, която е запазена и днес. В летописната книга на храма е записано, че строежът е завършил през 1854 г. Изографисването е дело на майстори от Тревненската школа и вероятно е ставало на етапи. На няколко икони има надпис: „1858 г. октомври, рука Досю Коюв от Трявна“. В преддверието на църквата, вън пред южната странична врата, е записано, че „Изографията е от 1883 г., 20 април, от Пенчо и Наум Илиеви – македонци“.

При освещаването на църквата през 1861 г. търновският владика Григорий не е допуснат от местното население, макар че дошъл в селището с тази

цел и „големи салтанати“. Подобно отношение към гръцкото духовенство и демонстративно отхвърляне на патриаршеската духовна власт има и в други села на Търновската епархия още през 1860 г.

Църквата в с. Караисен е изографисана и уредена с волните пожертвования и дарения на местните жители. На храма е подарен сребърен елипсовиден дискос, по края на който е гравирано: „1869 Сене Мончу Стояна Башку Цана Марковея Наца Мица Бена“ – навярно имената на дарителите. В олтара на църквата т. нар. Царската врата е дарение от Йордан Монев през 1923 г. През 1941 г. са поставени нови икони, които са платени от Никола Ангелов, Ангел Цачев и Първан Кончев. Иконата на св. Иван Рилски е подарена от семейството на Йордан Чакъров в негова памет. Един от кметовете на с. Караисен – Димо Даракчиев, и ветеринарният лекар д-р Русев подаряват иконата на св. Климент. Рисуваните икони в олтара на църквата са подарени от Стефан Дянков Крушев, от Тодор Попов, от семейството на Ангел Дакев и от семейството на протойерей Игнат Недевски.

Църквата в с. Караисен е уникална с извивката на балкона във вид на кобилица и с иконата на св. св. Кирил и Методий, между които е нарисувано земното кълбо. В храма са съхранявани ценни книги, написани на църковнославянски език. В годините на османското владичество църквата поддържа националното съзнание на българите, там те се учат на българско четмо и писмо.

Първият свещеник на селото по спомени на хората дошъл в селото през 1800 г. от с. Батошево, Севлиевско. Оженил се през 1811 г., а през 1815 г. му се ражда син Георги. Това семейство поставя началото на Папазовия род в селото.

През 1835 г. в Караисен идва още един поп, който пък се оженил за сестрата на Георги Катина, и така се поставя началото на Катиновския род. Този свещеник обслужва съседните села Батак, Сломер, Горна Студена и Караисен. Починал е през 1838 г. В летописната книга на църквата са записани и други свещеници като поп Панайот от с. Бутово, поп Георги и поп Стефан от с. Михалци. Всички те служат през първата половина на 19 век.

Трайна диря в съзнанието на хората е оставил и поп Никола Славчев от Търново. Той също работи като поп в с. Бутово от 1848 до 1851 год., след което се преселва в Караисен. Жителите на селото поемат ангажимент да му построят къща, а той си избира мястото – близо до новостроящата се църква. Докато се построи храмът, попът провежда венчавки и кръщенета в двора на къщата си. Успоредно със службите той учел децата да четат и да пишат. По негово време е осветена сградата на църквата, а първият християнин, кръстен в нея, е Енчо Матев Кичуков, роден на 31 май 1855 год. Поп Никола почива в с. Караисен през 1865 год.

От 1868 год. до 1907 год. в Караисен служи поп Димитър Иванов от Кованлъка. Той се слави с хубавия си глас, говори умно и дава добри съвети и напътствия на хората. По време на Руско-турската война ходи и в съседното с. Горна Студена, където е разположена Главната квартира на Руската армия и служи литургия заедно с руските попове. След 1907 г. свещеник в с. Караисен е Игнат Йорданов Недевски от с. Средни колиби.

Интересна е съдбата на църквата в с. Бутово. В началото на 19 век, когато в селото все още няма църква, хората са се черкували в избите на Никола Балканджиев. Самият той е учил в манастир, откъдето придобива монашески сан, а хората го наричат Никифор Монах. През 1843 г. е построена църквата в селото и той става първият свещеник на селото.

Данни за съществуването на християнска църква още през първата половина на 19 век има и за с. Патреш. По спомените на Марин Ковачев и Ангел Илиев Анов, които разказват през 1925 г., старата църква на селото е близо до двора на Иван Мъстев. Църквата имала каменни основи, а нагоре била изградена от дърво и замазани леси (плет). Съществувала до 1830 г., но дълго след това хората ходели на мястото да светят вода на Йордановден.

25 години по-късно жителите на с. Патреш си построяват нова църква, при това без да имат официалното разрешение на турската управа, каквато била практиката тогава. В летописната книга на християнския храм е записано: „Църквата е построена през 1853 год. Няма документ – разрешение за строеж. Била правена повече нощно време, под предлог че ще става плевня. Празникът и е на 28 октомври. Църквата се казва „Св. Параскева". (…) Първи настоятели за построяване на църквата били: хаджи Марин Георгиев, Петър Енев, Стоян Петков, Ано Петков, който дал два бряста за direци, и Цвятко Банов Камбуров, който пък отпуснал място (двор) за постройката…"

Петимата настоятели на църквата са тогавашните първенци на селото – уважавани и заможни хора, сред малцината образовани селяни. Същевременно те са и щедри да подарят строителния материал или част от имотите си, за да има църква в селото. Църквата е официално осветена през 1855 г. от гръцкия владика. През 1872 г. в селото е тържествено посрещнат и българският владика Иларион Макариополски, а през 1909 жителите на с. Патреш посрещат и патриарх Антим I.

Християнската църква в с. Патреш е построена със здрави каменни зидове, дебели до един метър. Сградата е вкопана в земята до 1 – 1,5 м, а общата и височина достига 4,5 м. Размерите на църквата са: дължина 15 м и ширина 6 м. Покрита е с каменни плочи, а покривната конструкция е направена от дъб и бряст. Таванът е с формата на свод, а преддверието е като открит навес. Подът на храма е покрит с каменни плочи, а в западната част на църквата има балкон. Характерна особеност на сградата е, че светлината влиза само

през три малки прозорчета. Църквата е изографисана през 60-те години на 19 век, а имената на майсторите зографи можем да прочетем изписани върху иконите : „1856 – Христо Петков Табаков из Габрово", „1857 година – Зограф Досю Коюв от Трявна" и „1869 година – Рука Кънчо Иванчов от Трявна". През 1901 г. източно от сградата е построена и камбанарията.

В летописната книга на църквата в с. Патреш са записани и имената на първите свещеници, които са служили: „От началото до 1877 година са служили свещениците: поп Лавда (грък) от Балкана, свещеник Никола Попов от с. Недан, свещеник Янко Христов от с. Патреш, но по колко време, не се знае. Свещеник Марин Петков от с. Патреш служил около 30 години, от 1846 г. до 1876 г.". Поп Марин Петков е едновременно и свещеник, и учител на децата от селото в местното килийно училище. Едновременно с него в селото служи и поп Марко Иванов, роден в селото през 1813 г., който също работи и като свещеник, и като учител на децата. По време на Освобождението и през първите десетилетия на 20 век свещеник в с. Патреш е поп Пенчо Хр. Вачев – роден през 1851 г., учил в класното училище на Тодор Лука Лефтеров в с. Михалци, укривал в дома си въстаници през 1876 г. Той служи в църквата до 1922 г., почива няколко години по-късно, през 1926 г.

Важно място в националноосвободителната борба на хората от павликенския край заема и църквата „Св. Пророк Илия" в с. Вишовград. Тя е построена през 1851 г. и съществува до първото десетилетие на 20 век. Намира се е в източната част на днешния училищен двор. Строителството ѝ съвпада с периода, когато в селото учителства даскал Бачо Киро Петров от с. Бяла черква и навярно самият той има съществен принос за появата ѝ.

Историята на църквата в с. Вишовград е неразривно свързана с живота и делото на поп Балчо Колев. Той е роден през 1836 г. в семейството на заможни за времето си жители на селото, които обаче често са нападани и ограбвани от турците. През 1853 г. постъпва в манастир край Калофер, където се научава да чете и да пише. По-късно завършва класното училище в Габрово, а около 1861 г. става учител в родното си село. През 1865 г. поп Балчо е ръкоположен за свещеник на Вишовград и съседното с. Емен.

През лятото на 1868 г. четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа преминават с четата си през селищата на павликенския край, където водят четири тежки сражения. Две от сраженията са в непосредствена близост до с. Вишовград – в местностите Канлъ дере и Дълги дол. Броят на загиналите четници в двете битки е общо 59 души – 42 на Дълги дол и 17 на Канлъ дере. На другия ден след битката селският свещеник поп Балчо организира прибирането на телата на убитите четници. Хората успяват да пренесат всички убити в Канлъ дере и само една част от убитите в Дълги дол. Останалите погребват на място въпреки реалната опасност за наказание от турците. Поп Балчо Колев извършва опело и погребва загиналите четници зад олтара на

селската черква. Всяка година след това той отслужва заупокойна литургия в памет на героите.

Участието на поп Балчо в националноосвободителните борби продължило до края на живота му. На 23 април 1871 г. той основава при църквата „Св. пророк Илия" дружеството „Селска любов". Дружеството наброява 40 души, на които е отпуснат заем от църковната каса на обща стойност 6682 гроша. Това дружество просъществува до 1874 г., като редовно провежда събранията си в къщата на поп Балчо. През 1875 г. дружеството става основоположник на местния революционен комитет, а за председател е избран поп Балчо Колев. В дома на свещеника често идват Христо Караминков, Георги Измирлиев и други революционери. През април 1876 г. поп Балчо е един от петимата въстаници от с. Вишовград, участвали в четата на поп Харитон и Бачо Киро. За него отец Пахомий Стоянов, игумен на Дряновския манастир, през 1876 г., пише: „След като пристигна четата в манастира, поп Балю пръв получи заповед от войводата да отиде под Цинговската стена и да спре преследващия ги башибозук".

Според писаното в „Белочерковската чета" от поп Петко Франгов на 1 май 1876 г. поп Балю опял в една скрита стая убития Илия Марчев от с. Бяла черква и го погребал до манастирската магерница. По време на обсадата той е в челните редици на защитниците и често пъти казва на свещ. Франгов: „Пиши, даскале, пиши всеки ден какво става с нас. Пъхай бележките под дюшемето, за да знаят поколенията след нас какво сме преживели". За последен път свещ. Франгов го вижда след битката в манастирското лозе на 7 срещу 8 май и разказва следното: „Разбита, четата се връща отново в горящия манастир. Редовната войска напира да влезе в него и ограби какво намери. Поп Балю с 5 – 6 момчета отбива нападенията. По този начин дава възможност на другите завърнали се четници да прескочат манастирската ограда и да се спасят. В това време Димитър Куев, четник от същата чета, бил скрит в реката срещу манастирската врата. От скривалището си видял поп Балю в едната ръка със сабя, а в другата с кръст как водел една група от десетина момчета срещу напиращата да влезе в манастира редовна войска. И там, в този ръкопашен бой на слава и чест, били насечени той и другарите му".

След Освобождението, през първото десетилетие на 20 век, старата църква „Св. Пророк Илия" е изоставена, защото в основите ѝ извира вода, а ползването ѝ станало невъзможно. Новата църква е построена в началото на 20 век.

Една от най-ранните християнски църкви, построени в региона през 19 век, е църквата „Св. Параскева" в с. Мусина – изградена е без султански ферман в периода 1834 – 1836 г. Съществуват данни, че жители на селото посещават Троянския манастир в периода 1832 – 1836 г. и даряват средства

на игумена Зотик. Стремежът към духовна независимост и съхраняване на българската идентичност стимулират жителите на с. Мусина при изграждане на храма. Ктитори на църквата стават най-видните представители на местната общност: свещ. Никола Петров, свещ. Недялко Димов, свещ. Иван Велев Лисичков, Петър Радев Петров – Делирадев, Димо Димитров, Ради Иванов, Димитър Недков, Пенчо Иванов, Петко Тотев Стамболски, Димчо Ганев и др. Изграждането на църквата недвусмислено съвпада с Велчовата завера през 1835 год. в Търново и навярно допълнително е вдъхновило жителите на селото. Те използват строежа на храма като удобен предлог, за да участват в подготовката на Заверата. Родолюбиви местни духовници използват черковния олтар, за да държат пламенни речи за духовна и политическа независимост, да разпространяват просвета и знания. С огромен принос в дейността на местния революционен комитет е отец Матей Преображенски – Миткалото, както и местните свещеници Никола Петров, Недялко Димов, Иван Лисичков, Симеон Рачев и др.

Жителите на с. Мусина участват активно в борбата за духовна и църковна самостоятелност и национална независимост. В спомените на Гено Недялков е запазена историята за оригиналния протест на мусинчани срещу опеката на гръцките фанариоти. При посещение в селото търновският владика митрополит Атанасий II (1846 – 1848 г.), намира вратите на мусинската църква затворени. Оказва се, че група младежи от селото са „изхвърлили“ ключовете в м. Усоето в знак на протест срещу гръцкото духовенство. Дори и намесата на турския стражар не помага на владиката да влезе в църквата. Едва след дълги преговори и увещания, „за да не стане зло за селото“, младежите връщат ключовете на свещениците.

Като отглас от църковните борби за независимост в село Мусина е разпространена песен, създадена по повод на заточението на Неофит Бозвели и Иларион Макариополски в Света гора. Димитър Г. Папазов и Христо х. поп Иринчев са най-възторжените ѝ изпълнители и разпространители. Гено Недялков пък научава тази песен от Бачо Киро, задържан в Търновския затвор през 1864 г. заради участие в борбата срещу гръцкия владика. След учредяването на Българската екзархия (1870 г.) жителите на с. Мусина имат честта да адмирират един от първите български митрополити Иларион Макариополски, който посещава селото през 1873 г.

Мусинските свещеници извършват богослужения и в съседните села, където няма духовници: поп Георги служи и във Вишовград от 1840 до 1865 г., х. поп Иринчо Петров служи едновременно в Мусина и в Емен, а свещ. Руси Паскалев и Иван Цанков – в с. Голямо Ялари (дн.с. Русаля, Търновско).

Свещениците от с. Мусина имат първостепенна роля при изграждане на местния революционен комитет. В края на февруари 1872 г. Ангел Кън-

чев, придружен от отец Матей Преображенски, пристига в Мусина в дома на хаджи поп Иринчо Петров и изгражда революционен комитет, възглавяван от чорбаджи Аврам Петков Стамболски. Свещ. Цветан Петров Попнедялков (1864 – 1952), братов син на свещ. Димитър Попнедялков и внук на свещ. Недялко Димов, години по-късно записва в църковната кондика, че местният революционен комитет е основан през 1874 г. от Ангел Кънчев, Стефан Стамболов и Бачо Киро Петров. Според изследователя Димитър Рачев Димов дейността на Стефан Стамболов, възстановил Мусинския революционен комитет през 1874 г., е смесена с дейността на Ангел Кънчев през 1872 г. Историческите извори свидетелстват, че Ангел Кънчев изпълнява задачата, поставена му от Васил Левски, и че след пристигането си на 24 февруари 1872 г. в Търново, няколко дена по-късно – на 27 и на 28 същия месец, основава революционните комитети в Михалци и Бяла черква. Има логика в твърдението на Д. Димов, че революционният комитет в Мусина е създаден на 26 февруари 1872 г.

През 1876 год. по време на Априлското въстание жители на с. Мусина и членове на местния революционен комитет се включват в четата на поп Харитон и участват в битката при Дряновския манастир.

Неразривна част от темата за изграждането на българските християнски църкви през 19 век и участието на свещениците от павликенския край в борбите за духовна и национална независимост е и приносът на отец Матей Преображенски – Миткалото. Няма село в района, което Миткалото да не обхожда и където да не върши просветителската си дейност. Той се радва на изключителна популярност сред местното население, подпомага дейността на местните революционни комитети, участва в изграждането и работата на първите български училища и читалища, разпространява българска книжнина и просвета. По негова идея в с. Михалци на стената на местното килийно училище през 1870 г. е изографисан от тревненски майстор „Вечен календар". Днес този уникален паметник на културата от периода на Българското възраждане се съхранява във фонда на Исторически музей – Павликени.

Християнски църкви преди Освобождението са изграждани предимно в селата с преобладаващо българско население. Друга част от селищата в региона обаче през последните десетилетия на османското владичество претърпяват сериозни демографски промени и в тях се заселва предимно турско население. След Освободителната руско-турска война (1877 – 78 г.) мюсюлманите в по-голямата си част напускат селата в региона и те отново са заселени с българско население. Това са предимно преселници от Балкана или бедни и безимотни хора от съседните села. Едва тогава новите заселници в тези селища започват да си изграждат християнски църкви. Такава е съдбата и на средищното селище Павликени.

След Освобождението на България от османско иго през 1878 г. в Павликени се заселват българи от съседните села и Балкана. Тяхната принадлежност към православната вяра, както и религиозните им убеждения и традиции пораждат необходимостта от обособяване на нова църковна енория и построяването на духовен храм. Идеята за построяване на църква в Павликени възниква в първите години след Освобождението, но се реализира през 1882 год.

Първият свещеник на Павликени е Иван Пенчев, родом от Бяла черква. Ръкополагането му на този пост става на 2 март 1881 г. от Н. В. Търновския митрополит Климент (Васил Друмев). Под ръководството на свещ. Ив. Пенчев, със съдействието на първите църковни настоятели Пеню Устапенев, Иван Тумбев, Васил Граматиков и с помощта на православните християни една година по-късно черквата е построена. Изграждането на храма струва на селото 70 хил. лв., които жителите събират помежду си. Майстор строител е Уста Генчо от с. Скорците, Тревненско, но в работата му помагат почти всички павликенци. Дворът, в който е построена черквата, е принадлежал преди Освобождението на Етем бей, който продава имота си на хаджи Славчо, а неговият син Атанас х. Славчев подарява на Павликенската община.

В спомените на стария павликенски учител и основател на читалището х. Стоян Дончев изграждането на църквата е съхранено така:

„През 1879/80 г. селяните се замислиха и за църква. Средства нямаше. Започнаха да събират пари. Кой каквото можеше, даде, но не се събраха достатъчно пари. Свика се общо селско събрание, което определи: заможните да дадат по 60 лева, средните – по 40 лева, а по-бедните – по 20 лева. Така и с първите събрани суми се събра общо сума 12 хиляди лева. Постройката на църквата започна през 1882 г. и се довърши същата година и на 21.XI. – Въведение Богородично, или на 22.XII. – Игнажден, се освети от Търновския митрополит Климент. Имаше много хора. Всеки искаше да види. Владиката Климент държа прочувствена реч. Такава реч не бяхме слушали от 1876 г., когато на Великден Бачо Киро държа своята последна реч в Бяла черква. По направата на църквата най-голяма дейност проявиха Иван Драганов, Стоян Узуна, Петър Ив. Тончев, Илия Дочев, Иван Моминчето, Уста Пеньо, Димитър Стоянов Лясковчанина, Иван Мандев и Вичо Тончев. За свещеник, преди още да се направи църквата, бе ръкоположен Иван Пенчев от Бяла черква, ученик на Бачо Киро. Баба хаджийка х. Славчева и дядо х. Славчо бяха ктитори на църквата“.

Официалното освещаване на Божия храм става на 20 декември 1882 г., на празника на св. Игнатий. Търновският митрополит Климент изнася проповед за християнския морал и обявява патрона на черквата – Св. Богородица. В чест на Светата Майка вече години наред празникът на Павликени

се чества в деня, който православната църква е посветила на Рождеството на Пресветата Богородица – т. нар. Малка Богородица, на 8. септември (21 септември по стар стил).

Тридесет и пет години от живота си свещеник Иван Пенчев посвещава на павликенската църква, като вярно свещенодейства в нея от 1881 до 1916 г. След неговата смърт енорията е обслужвана от няколко свещеници, които се сменят за кратки срокове – от 1916 до 1917 г. е свещ. Трифон Аврамов от Лесичери, по-късно свещ. Константин Маринов, свещ. Петко Тодоров от Свищовско и свещ. Кирил Гонев от Бяла черква. На 25 юни 1919 г. за канонически свещеник в Павликени е ръкоположен свещ. Константин Маринов.

Изграждането и дейността на християнските черкви през 19 век в селата на Павликенска околия имат важно значение и заемат достойно място в историята на националноосвободителните ни борби. Те се превръщат в огнища на просвета и родолюбие, поддържат българското съзнание и съхраняват народните традиции и обичаи в тежките години на робство. Характерна особеност при изграждането на българските християнски църкви е, че те стават дело на цялото българско население. Почти навсякъде при изграждането на храмовете като дарители участват всички жители на селата – всеки според възможностите си. Много от свещениците в региона се включват непосредствено в революционните борби или са сред радетелите за българска писменост и просвета. Всички те дават своята лепта за извоюване на църковна независимост, а повечето от тях са превърнали живота си в образец за подражание на патриотизъм, всеотдайност, родолюбие и саможертва. Българските християнски църкви през 19 век се вписват трайно и достойно в историческия летопис на България.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Георгиев, Божан, Рашко Христов. Патреш. Библиотека „Роден край. 1991, с. 30 – 36.

Генчев, Николай. Българско възраждане. София: Изд. ОФ, 1988, с. 288 – 303.

Димов, Димитър Рачев. Мусина през Възраждането. Плевен: ИК „Фортуна прес“ ООД, 2007, с. 126 – 180.

Драганова, Тодорка. Бяла черква. София: Изд. ОФ, 1984, с. 39 – 45.

История на България. Т. 6. София: изд. БАН, 1987 г., с. 124 – 182.

История на България. София: Изд. къща „Христо Ботев“, 1993, с. 289 – 296.

Йосифов, Йосиф. Историческото село Върбовка, Изд. Общоселски комитет и читалището в с. Върбовка. София, 1967, с. 22 – 23.

Кроснаков, Христо. Михалци – кратки бележки за историята на църквата. Велико Търново: Изд. „Слово“, 40 стр.

Маринов, Веселин. Кратка история на село Вишовград. София: Изд. „Дарба“. Сб. *Вишовград.* Материали от научна конференция през м. юли 2003 год. Велико Търново: Изд. „Фабер“, 2004. Сб. *Православие и краезнание*. В. Търново: Изд. „Астарта“, 2004. **Тютюнджиев, Иван.** Търновската митрополия през XV – XIX век. Велико Търново: Изд. „Ровита“, 2007.

Хаджийски, Димитър, Михаил Курдов. Караисен (селищна монография). В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2001, с. 43 – 44.

Цонева, Нели. Страници от историята на Павликени. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1999, с. 103 – 110.

Цонева, Нели. За съдбата на въстаниците от четата на поп Харитон, доживели Освобождението на България. – В Сб. *Павликени – античен и вечен*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2006, с. 35 – 65.

Темата е представена на Национална научна конференция на тема: „Националноосвободителните движения в българските земи XV – XIX век“, Чипровци, 2007 г., и е публикувана в едноименния сборник. Изд. ИМ – Чипровци, 2008 г.

НАРОДНАТА ПАМЕТ ЗА ДЕЛОТО НА ОТЕЦ МАТЕЙ ПРЕОБРАЖЕНСКИ – МИТКАЛОТО В ПАВЛИКЕНСКИЯ КРАЙ

Отец Матей Преображенски е един от най-големите български възрожденски будители, просветител, бунтовник и самобитен изследовател. Той е един от видните представители на българското националноосвободително движение, останал завинаги в най-светлите страници на българската история със своята разностранна и народополезна обществено-политическа дейност. В народната памет отец Матей е пътуващ книжар и народен лечител, верен другар на Левски и куриер на революционната организация, основател на читалища и училища, селекционер и изобретател, вечният скиталец, воден от жадната му за нови знания душа.

Животът и делото на Преображенския монах отдавна е добре проучен и описан от неговите изследователи. Първите сведения за неговия труден, изпълнен с много изпитания, но общополезен и смислен живот дават тия, които са били най-близо до неговото дело и епоха – Христо Иванов – Големия, свещ Петко Франгов, Христо Марков. По-късно отделни страници от неговия живот осветляват и изследват проф. Александър Бурмов, доц. Огняна Маждракова, доц. Пламен Митев, Илия Пехливанов, акад. Иван Радев, Ат. Лазовски, Н. Петев и Светозар Димитров. Румяна Николова от Велико Търново издаде книгата му „Защита на православието“ и създаде виртуален музей за отец Матей Светопреображенски. Музейни специалисти от Регионален исторически музей – В. Търново организираха пътуваща изложба, посветена на Миткалото, която бе представена в много селища на страната.

Идеята на настоящата тема и задачата, която съм си поставила, не е да посоча нови и неизвестни данни за този възрожденски деец. Тази задача едва ли е вече възможна, тъй като написаното за отец Матей от неговите изследователи не е малко. По-скоро желанието ми е отново да напомня за живота и делата на този книжовник и просветител. За съжаление установявам, че младите хора днес не знаят кой е отец Матей Преображенски. В залите на Исторически музей – Павликени се съхранява оригиналът на неговия „Вечен календар“. Представяйки този национален паметник на културата пред гостите на музея, неизменно разказваме за живота и делото на неговия създател. Голяма част от посетителите чуват за този самобитен българин за първи път. Надявам се, че това, което им разказваме за неговия многообразен живот, за неговата всеотдайност към православието и делата му в

името на българското Освобождение, ще запомнят и ще остане в душите им за цял живот. Заради това си струва отново и отново да разказваме за големия българин, книжовник, просветител и скиталец отец Матей Преображенски – Миткалото.

Роден през м. октомври 1828 г. в с. Ново село, Великотърновско, като **МОНО ПЕТРОВ СЕИЗМОНОВ.** Едва 9-годишен остава сирак – родителите му почиват от чума, рано умират неговата сестра и двамата му братя. Останал сам и притиснат от несгодите на живота, през 1846 г. той става послушник в Дряновския манастир, където учи занаята терзийство (шивачество). Намерил убежище в манастирската обител на 9 април 1848 г., младият Моно Петров се подстригва и приема монашески сан под името МАТЕЙ в манастира „Св. Преображение Господне" край Търново. Тук са първите му стъпки в света на книгите и на християнството. Неслучайно името, с което остава в народната памет, е отец Матей Преображенски, а самият той се е наричал Светопреображенски. През 1850 г. става учител в с. Балван, Търновско, близо до родното си село, а в годините 1851 – 1852 г. за първи път посещава Атонските манастири на Света гора. Богатите манастирски библиотеки и съхранените в тях църковни и светски книги, натрупали многовековен човешки опит и познания, разкриват пред будния и жаден за знания българин един нов свят. Самообразованието, интересът му към точните и светските науки, познанията му в света на християнството, стремежът му да открива нови хоризонти в света на науката и религията, го мотивират да пътува до различни краища на Балканския полуостров. В периода от 1853 до 1855 г. той посещава Рилския манастир, пътува до Варна и Тулча, живее в пещера близо до манастира „Св. Троица" край Търново, уединява се в скита „Св. Иван Рилски" край Троянския манастир.

През 1853 г. отец Матей написва първото си произведение „Книжица малая" – ръкописен сборник, който днес се съхранява в Държавен архив – В. Търново. На титулната страница е изписано:

„Книжица малая, содержащая в себе устав чиноположения монашескаго образа. Обрятаются же и инний полезнейшая словеса святих отец. Списанная Матеем монахом, жителя Терноводервентскаго монастиря Преображение Господне, за свою ползу и потребу. В летто от Христа 1853, месец февруарий".

В годините от 1856 до 1861 г. отец Матей предприема своето второ пътуване до Света гора и остава там няколко години. В манастирските библиотеки чете светска и богословска литература. Увлича се от механика, математика, физика, философия и медицина. Проявява интерес към механиката и прави първите си опити да създаде „вечен двигател", като построява „морска мелница" на брега на Бяло море. В манастирите на Света гора отец

Матей не само се самообразова, но и се сблъсква със закостенелите и чужди нему порядки на тамошните монаси. Останал неразбран и прокуден от невежите монаси, той избягва с лодка на остров Тасос.

Вечно търсещата му натура и дух го карат непрекъснато да пътува, да опознава нови светове, да трупа нови знания. Посещава Цариград и за първи път се среща с български радетели за църковна и политическа независимост. Пътува до Ерусалим, посещава Русия, Бесарабия, Влашко. Придобива знания в различни области на богословието и на светските науки. Научава гръцки, турски, сръбски и руски език, което му позволява да контактува с хора от различни етноси.

Книжовната дейност на Матей Преображенски не е така популярна, както на другите възрожденски автори, но със своята искреност и дълбока вяра в православието го поставя в редицата на значимите български възрожденски автори. Неговите книги са характерни за епохата, но много от словата му звучат така актуално и смислено и днес. През 1867 г. е отпечатана книгата му „Молебни канони". На титулната страница е изписано:

„Молебни канони ко святому мученику Мине за изгубена вещ и ко св. Свещеномученику Антипе за зъбобол и главобол, и за други болести. Съставил М. Петров, монах свето Преображенец в Търновско окружие. Русчук. В печатницата на дунавската област. 1867."

Стиховете му в тази книга звучат така съвременно и вярно, че са валидни за съвременния читател и за всеки, който може и иска да ги оцени:

„За всяко нещо човек се надее,
докат младост йоще в него владее.
А когато замине младостта
и започне да пристига старостта,
тогава сичко почне от сърдце да истива,
защото веки на свършок живот отива.
И ни са старай веч нови науки да учи,
ако ще би от тях и с кола имот да получи.
Заради това, възлюблени дети,
учете се, докат сте во млади лети,
докат йоще вас владее младост,
чи като пристигне старост,
тогава да не ви е жалост."

Отец Матей Преображески е автор на книгите:

– **1867 г. „Подобни на осъмтях гласове за обучение на новоначалните**", сбрани из църковните книги от Матея Петров, монах свето Преображенец в Търновско";

– **1868 г. „Притчи Варлаамови с други йоще прибавления“** от пролога и от други книги събрал и на простобългарски привел М. Петров, монах светопреображенски в Търновско окръжие. Русчюк, 1868 г., в печатницата на дунавската област“;

– **Препис на „История славяноболгарская“** от Паисий Хилендарски, приблизителна датировка – 1870 г.;

– **„Повести за изгубеното дете и Велисария, военачалникът на Иустиниана великаго“.** Преписал и поправил Матей Петров, монах светопреображенски в Търновско окръжие. Русчюк, в печатницата на дунавската област. 1870 г.;

– **„Прикаски или нравоучителни примери за протичението на всекиго, който желае своето поправление“.** Събрал и наредил монах Матей Петров Преображенский. Издание първо, Руссе, в печатницата на Дунавската област, 1872;

– „**Защита на Православието, нападнато от протестантските мисионери с разни брошури“.** Издал М. Петров, монах светопреображенски в Търновско окръжие. Русчюк, в печатницата на дунавската област, 1870 г.“

Това е навярно най-значимото му произведение в защита на православието, което завършва с акростих, който недвусмислено потвърждава авторството му: **„Тия стихове изговаря Матей Петров“.**

Творче наш Господи и создателю,
Иисусе Боже избавителю.
Яви твоята непобедима власт и сила.
Сокруши на еретиците дързостната сила.
Тебе викаме на помощ ний,
Иисусе Боже преблагий.
Христе царю, Боже вышний, скоро нам помози,
Озлоби хищните зверове и ги порази.
Владико человеколюбче, Ти ги обезчести,
Един си Ти силен, от нашите места ги изчисти.
И да се не чуе веч името на зверовете,
Защото им видяхме веч вкусът на плодовете.
Горчиви казуваме като пелин,
Отбягваме от тях и до един.
Веч със тях никак не се съединяваме,
А далеч от дружествата им бягаме.
Радост голяма ще имаме, ако ги сокрушиш,
Язиците им неми, безгласни ако направиш.
Милостивий Боже, на небесата Който си,
Ако ни любиш, помилуй създанието си.
Творче наш, молим Ти се със умилний глас,

Твоята благодат изпрати на нас.
Един си Ти Бог щедър и независтлив,
И спасител наш благ, и всемилостив.
Преблагий Господи Боже, наш вишний,
Един си ти крепкосилний и страшний.
Ти със Твоята всесилна и крепка десница,
Разпрасни противниците със една люсница.
О, Христе Иисусе, смили се за нас,
Вижд нашето смирение и помилуй нас.
Амин.

– **„Кратка ирмология“,** това е последната книга на отец Матей Преображенски, която той не успява да отпечата и остава в ръкопис.

Успоредно с книжовната си дейност отец Матей Преображенски се посвещава и става един от най-активните дейци на българската националноосвободителна борба. Неговото име и дейността му в Търновския край е неразривно свързана с националноосвободителните борби в региона. През 1862 г. той постъпва в Първа българска легия в Белград, където е близък съратник и адютант на Г. С. Раковски. От легията датира и приятелството му с Васил Левски. Изучава военни науки, учи другарите си да правят барут по негова рецепта. Участва в битка срещу турците за освобождението на Белград, по време на която е ранен в крака. Подготвен във военно отношение и завладян от идеята за национална революция, през 1863 г. той става хайдутин и предвожда малка чета в Западна Стара планина, която води сражение срещу османския поробител. На следващата 1864 г. отец Матей обикаля манастирите в Стара планина и Бесарабия.

В периода 1864 – 1869 г. този свят човек изпълнява призива на Раковски за просвещение на българите и предава на хората от търновския край своите умения и знания. Нарамил дисаги, той бродел пеш от град на град и от село на село, за да посее семената на знанието и вярата. В търновските села, които неуморно обикаля, учи на четмо и писмо не само децата, но и техните родители. Навярно точно в родния си край е получил от своите събратя калугери прозвището Миткалото. Превърнал се в пътуващ книжар и проповедник, отец Матей разнася книги от личната си библиотека, която наброява над 1000 тома литература. Разпространява книги на Блъсков, на Славейков, учебници, жития, псалтири, нравоучителни книги, „История славянобългарска“ и др. Осъзнал ползата от просвета и знание, той помага на новосъздадените български училища, а в с. Михалци, където често отсядал, съдейства за назначаването на Тодор Лефтеров за учител в местното училище.

Тодор Лефтеров е българин, получил високо за времето образование в Манчестър (три години учил икономически науки в Оуенз колеж). Отец

Матей успява да убеди местните чорбаджии да го назначат за учител в Михалци и да му дадат годишна заплата от 6000 гроша. Именно Тодор Лефтеров прави реформа в училището и започва да преподава според новата и модерна тогава Бърт-Ланкастерова взаимоучителна метода.

В народната памет по селата на павликенския и търновския край отец Матей Преображенски е останал като основател на местните читалища. В читалищните летописи на селата Мусина, Михалци, Горско Сливово, Ново село и Сухиндол името на Матей Петров е първо сред основателите.

Обществено-политическата му дейност е многообразна и остава завинаги в народната памет. Обикаляйки по селата, той не само учи хората на четмо и писмо, разпространява книги, но се проявява и като народен лечител (хомеопат). В дисагите си той носи различни билки, треви и цветя и щедро раздава знанията си на лечител. Учи хората как да познават билките, как да си приготвят отвари и с кои растения или плодове какви болести могат да лекуват. Помагайки на хората с билки и съвети, той никога не вземал пари за това. За стомашни болести правел лекарство от цветето „самакитка" – горчиво, но много полезно. Много често предписвал като лечение използването на препечен хляб, на варено вино, пилешка чорба, жълтък от яйце и др. През 1868 г. в с. Ново село, Троянско, спасил много деца, болни от дифтерит. Много от рецептите Матей Петров научил по време на престоя си в Атонските манастири. За невероятните умения на отец Матей като лечител разказва йеромонах Неофит Калчев, който живее с Миткалото в една килия в Преображенския манастир през 1872 – 74 г. и осем пъти издава „Народен домашен лекар", където са записани рецептите на отец Матей. Много от тях са с отдавна доказани лечебни свойства и се използват и до днес.

Разнообразните и задълбочени познания на отец Матей се проявяват и в областта на земеделието. Обикаляйки българските села и махали, той не само учел хората да живеят природосъобразно и да не вярват на баячки, а да се лекуват с билки, но ги учел и как да обработват земята си. Под негово ръководство се организира първото земеделско дружество в с. Мусина, а през 1872 г. създава първата трудова кооперация в с. Михалци. Натрупал много знания и умения, обикалял земите на различни народи, той предавал познанията си и учел хората как да си правят зеленчукови градини, как да отглеждат буби и други земеделски култури. В търновския край Миткалото е запомнен и като добър селекционер на люти чушки. На негово име и до днес се отглеждат т. н. „калугерки" или „матейки" – тънки, дълги и сладки чушки с много малко семки. От тях се приготвя сладък червен пипер, а в миналото някои домакини дори приготвяли от тях мармалад.

Особено интересни са техническите умения, опити и изобретения на отец Матей Преображенски. Още като монах в Атонските манастири на брега на Бяло море той прави опит да създаде „вечен двигател", като за цел-

та дава голяма сума пари. Край р. Янтра, между Търново и с. Самоводене, построява здание, в което продължава опитите си с помощта на падаща вода да задвижи морска мелница. Сам конструира модел за пушка, която изработва търновският майстор Георги Тюфекчийчето. Има сведения и за негов модел и чертеж на дървен топ. В народната памет на хората от с. Михалци е запазен споменът за опитите на отец Матей да направи водна помпа от дърво, обковано с желязо и зъбчатка (т. нар. карадолап). По спомени на Нейко Христов Владков, изследовател и краевед на с. Михалци, този прототип е бил запазен до 1936 год.

Най-значимото му техническо и научно постижение е създаването на „Вечен календар". Прототипът на такъв календар е бил създаден от дъски и хартия, с няколко концентрични кръга, които се въртят около обща ос и със стрелка в средата, която да показва различните дати от календара. По спомени на Христо Марков Миткалото е направил модел от дъски и хартия, с няколко подвижни кръга и части. За съжаление това творение не е запазено, но затова пък е съхранен стенописът „Вечният календар", създаден по идея на отец Матей Преображенски през 1870 г. и нарисуван от зограф Венко Калчов Венков от Трявна върху външната стена на сградата на Българско народно взаимно училище в с. Михалци, Павликенско. Календарът е бил създаден и стенописан, за да послужи за обучение на децата в това училище. От него децата трябвало да знаят християнските празници, службите, които се водят в деня на всеки светия, дните на пост и датите на големите християнски празници. В средата на календара са изобразени географски карти на двете земни полукълба, изображения на Слънцето и на Луната и триъгълник с всевиждащото око на Господ. Около центъра са изписани концентрични кръгове в две отделни зони с богата информация от цифри, букви и знаци. Във всяка зона има 4 или 5 регистъра, в които са посочени евангелията, в коя неделя се четат, съответно на кой глас се пее по време на литургиите, както и регистър с 12-те месеца, регистър с всички дни на една календарна година и съответните християнски празници. Особено интересен е петият регистър на втората зона (най-външният кръг), където са изписани 12-те месеца. Имената им са посочени в два стила: януари – сечень, февруари – лютий, март – брезень, април – цветень, май – тревен, юни – червен, юли – жарньй, август – серпень, септември – бресен, октомври – паздерньй, ноември – листопадь и декември – сечен. В друг регистър за всеки месец са изписани дните от 1-и до 30-и или 31-и, като за всяка дата е посочен съответният християнски празник (ден на кой светия е този ден).

Около тези концентрични кръгове, в четирите края на календара, са нарисувани пасторални картини, надписани с имената на 4-те сезона: пролет, лято, есен и зима. Във всяка от картините има три човешки фигури – колкото са месеците на всеки годишен сезон. Нарисуваните сюжетни карти-

ни са многоцветни и илюстрират част от бита на българина в унисон със съответния сезон. Те символично представят различните етапи както в природата, така и в човешкия живот. В картината, представяща пролетта, са нарисувани три деца и цъфнали плодни дървета. Лятото е представено чрез узряла нива с жито и трима жетвари в разцвета на силите и живота си. Есента е изобразена чрез трима души, които берат плодове от отрупаните дървета. Зимата образно е представена чрез беловласия старец в края на житейския си път. Идеята на отец Матей навярно е била да се покаже, че както в природата се сменят сезоните, така и в човешкия живот хората се раждат, минават през детството, растат, трудят се, берат плодовете на живота, който са подредили, и неминуемо един ден остаряват. След смъртта на човек на този свят остават делата и децата му, за да завъртят на свой ред колелото на природата и живота.

Най-значимата страница от смисления живот на отец Матей Преображенски е неговата революционна дейност и отдаденост на българската национална революция. Близък приятел и съмишленик на Г. С. Раковски, Васил Левски, Стефан Стамболов, Ангел Кънчев, Бачо Киро, Тодор Лефтеров, Христо Иванов – Големия, Христо Караминков – Бунито и на много други дейци от Търновско и страната. Неговото име се сочи като основател на местните революционни комитети в селата около Павликени и Търново.

След участието му в Първа българска легия и във въоръжената чета активната му революционна дейност започва през зимата на 1869 г. Още през м. февруари отец Матей обикаля селата в Търновско заедно с Васил Левски. През м. май на същата година отново двамата посещават Габрово и Елена, а през лятото пътуват до Стара Загора, Чирпан, Сопот, Карлово и Калофер. През пролетта на 1870 г., в дните от 12 до 19 май, Левски и Миткалото отново са заедно в Търново. През лятото посещават Долна Оряховица, Калтинец, Мусина и други села от региона.

Срещите на отец Матей Петров с Левски и Ангел Кънчев, с Бачо Киро и Васил Неделчев, с дейци от Търновския революционен окръг зачестяват през цялата 1871 г.

Летописът на тези срещи е показателен: на 11 април – среща с Левски в Търново; на 25 април – среща с Бачо Киро и Васил Неделчев в Дряновския манастир; на 3 май – с Левски в Дряновския манастир; на 12 юни – нова среща с Левски, по време на която обикалят манастирите около Търново; на 15 август – с Ангел Кънчев обикалят търновските села, през м. септември са в Търновско; през ноември е срещата на Левски и Миткалото в Лясковец в дома на Марин Станчев. Зад тези срещи стоят стотици километри път в студ и пек, с риск на живота им, но и десетки срещи с хората от региона. Навярно затова поколения българи са почитали делото на Преображенския монах и са го считали за един от най-верните и близки другари на Апостола Левски.

За неуморната дейност на отец Матей през 1871 г. разказва Георги Цанев в сп. „Родна мисъл“ (с. 293):

„В събота, на 12 юни 1871 г., когато слънцето се бе доста наклонило на запад, даскалите Бачо Киро Петров и Васил Неделчев от с. Горни турчета, сега Бяла черква, пристигнаха в старопрестолния град Велико Търново. Те дойдоха да направят някои покупки и да се срещнат и разговарят с Христо Ив. Големия – книговезеца, по някои народни работи. Покупките направиха в книжарницата на Стоян Маринов и се упътиха към къщата на бай Христа, близо до която те бяха приятно, много приятно изненадани от неочакваната среща на отец Матей Петров Преображенски, предвестника на Левски и по-сетне негов неразделен другар, чуден скиталец, безпокоен дух, монах, мечтател, книжар, писател, поет, хомеопат и лекар, механик, проповедник и революционер, при която среща и тримата събеседници изпуснаха радостни възклицания и след обикновените приветствия отец Матей ги запита кога са пристигнали и закъде са се запътили.

– Пристигнахме преди малко и сега отиваме да се видим с бай Христа – Големия.

– Но той не е тука, преди 2 – 3 часа замина за Дряново, каза отец Матей, – за да придружи двама добри приятели – натъртено произнесе последните две думи. – Върнете се и ако нямате работа в града, елате с мене в монастиря „Св. Троица“, загдето съм се запътил.

Нямайки друга работа в Търново, двамата даскали охотно приеха поканата и тримата се упътиха за монастиря „Св. Троица“, който е разположен на 5 – 6 км от Търново на десния бряг на р. Янтра в дефилето, наречено Дервентя, в една диво очарователна местност, под високите скали, основан през 1356 г. от преподобния Теодосий Търновски във времето на българския цар Ив. Александър срещу кокетно кацналия на отсрещния бряг под също високи скали монастир „Св. Преображение Господне“. Когато се отдалечиха от града и навлязоха в гористото дефиле, отец Матей продължи прекъснатия в града разговор:

– Христо отиде да придружи до Дряново, а може би и до Трявна и Габрово, Левски и Ангел Кънчев.

Бачо Киро и даскал Васил много се ядосаха, загдето не са могли да се срещнат с Левски и Кънчев.

– А каква е „наредата“, която Левски и Кънчев са предложили – запита Бачо Киро – и какви нареждания и упътвания дадоха?

– Наредата в препис имам в монастиря. Ще имате възможност да я прочетете, а упътванията накратко са: разширяване комитетската организация с подбрани, решителни, верни и предани на освободителното дело членове; широка дейност за популяризиране идеята за освобождението на отечест-

вото ни чрез революция и събиране на средства и оръжие, потребни за тази революция и пр.

Неусетно нашите събеседници пристигнаха в светата обител, дето най-радушно били приети, нагостени и подслонени".

1872 г. е паметна за жителите на селата Мусина, Михалци, Бяла черква, Голямо Ялари (дн.с.Русаля) и други села в региона. На 27 февруари Ангел Кънчев и Миткалото посещават с. Мусина и основават местния революционен комитет. На следващия 28 февруари основават друг революционен комитет в Бяла черква, следват Русаля и Горско Сливово.

През лятото на 1872 г. отец Матей се среща няколко пъти с Левски край Ловеч, в Търново, в Троянския манастир или пътува с него до Чирпан, Пловдив, Перущица и околните села. През годината отец Матей пренася печатни устави на БРЦК, оръжие, писма до членове на организацията. На 21 ноември Миткалото намира Левски в Стара Загора и му предава писмо от Любен Каравелов, с искане да се обяви въстание. До края на месеца те пътуват заедно до Чирпан, Пловдив, Перущица и околните села. В началото на м. декември 1872 г. в Сопот е последната среща на Миткалото с Левски.

В началото на 1873 г. Миткалото пътува като специален пратеник на Търновския революционен комитет до Белград, където се среща с Панайот Хитов, Любен Каравелов и други войводи. Провежда и среща с министъра на външните работи на Сърбия Йован Ристич, за да уговори помощ за българите в борбата им за освобождение. В началото на м. май посещава Ловеч и проучва обстоятелствата около залавянето на Левски, среща се с Никола Сирков и поп Кръстьо в града. Макар и съкрушен от мъка по непрежалимия си другар Левски, отец Матей продължава неговото родолюбиво и патриотично дело. През есента на 1874 г. обикаля шуменските села заедно със Станчо Христов. През втората половина на ноември съпровожда Ст. Стамболов и отново обикаля павликенските села Мусина, Михалци, Бяла черква, Емен, Сухиндол, Ново село и Вишовград. Прави самостоятелна обиколка из Троянско и възстановява Революционния комитет в родното си с. Ново село.

На 1 март 1875 год. отец Матей Преображенски умира в комитетския хан в Ново село. На погребението му се събират много учители, свещеници, селяни, дейците на Търновски революционен окръг. За погребението на отец Матей пише Пахоми Стоянов: „И като се помина, сиреч умря, отец Матей от Ново село и като го погребахме, и тогава стана совет, защото сичките апостоли или подбудители за въстанието бяха се събрали на смерта". На погребението на Миткалото прочувствена реч държи верният му другар Тодор Лефтеров, който разплаква присъстващите с думите: „Отче Матей! Къде отиваш, кому ни оставяш? До този ли зинал гроб бяха плановете ти? Вдигни за последен път десницата си и ни благослови! Кажи на твоите Ра-

ковски и Левски, че народът черпи от делото им сила и подкрепа за бъдещите ни борби!“. Белочерковският учител Васил Неделчев, загинал по време на битката в Дряновския манастир през 1876 г., записал в този тъжен ден: „Знайно да бъде кога почина отец Матей!“.

Отец Матей Преображенски и неговото свято дело остава завинаги в душата и сърцата на хората от търновския край. Оценката на неговите съратници и съвременници го поставя редом до Левски, Бачо Киро, Раковски и плеядата български национални герои. По повод 50-годишнината от Априлското въстание и Дряновската епопея през 1926 год. свещеник Петко Франгов от Бяла черква пише за отец Матей Преображенски следното:

„Едно забравено народно светило, отче Матей Миткалото

Мнозина от нашите читатели знаят, че ние сме имали едно светило, което се казваше отец Матей Преображенски. Още от 1868 година до 1 март 1875 година този народен деец ходеше от село на село и от град в град уж да разпродава своите книжки, негови произведения и издания. Отец Матей беше горещ патриот и неуморим борец против разните християнски секти, протестанти, католици и др. Той с живото си слово и перо бе неуморим проповедник за народното събуждане и виден деец в революционното ни движение. Всичко това се криеше под монашеското му кърпено, окъсано и окаляно расо. Този предшественик – предтеча на революционера дякона Левски, гдето и в което село влизаше, без друго ще наелектризира младежта със своята умела агитация към самопожертвувание за Отечеството.

Това живо светило за народната просвета бе една рядкост. Той си носеше списък на селата и градовете, които обхождаше, и гдето неговото посеяно семе паднеше, то бе все на влага паднало.

Отче Матей с дякона Левски, понякога заедно, като светогорски таксиоти (просяци) са ходели да просят уж помощ за светогорските монастири, а всъщност да съставят бунтовнически организации – комитети“.

(**Свещ. П. Франгов. Юбилейна сбирка по случай 50-годишнината от въстанието при Дряновския манастир през 1876 год. (1876 – 1926 год.),** Търново, Печатница Ст. Фъртунов & Син, 1926, с. 6 – 10.)

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Бурмов, Александър. Отец Матей Преображенски. Материали за биография. – сп. *Духовна култура*, кн. 56 от 1934.

Марков, **Христо.** История на 9-тях дни в Дряновския монастир, 1976. Изд. читалище „Съединение“, с. Михалци, Търново, 1912.

Маждракова, **Огняна.** Нови данни за Матей Преображенски из един новооткрит негов ръкопис от 1853 г. – В: *Известия на Държавните архиви*. Т. 18. София.

Николова, Румяна. Книжовното дело на Матей Петров – Светопреображенски в системата на българската възрожденска култура през втората половина на XIX век. – В: *Матей Петров. Защита на православието.* Второ преработено и допълнено издание. С., 2007, с. 129 – 188.

Пехливанов, **Илия.** Преображения Матееви. София, 1981.

Акад. Радев, Иван. Отец Матей Преображенски. – В: *История на Велико Търново XVIII – XIX век.* В. Търново, 2000, с. 508 – 514.

Франгов, **Петко.** Белочерковската чета в Дряновския монастир през 1976 г. III допълнено изд. Търново, 1909.

Франгов, Петко. Юбилейна сбирка. Издава белочерковското поборническо опълченско дружество. Търново, 1926.

Виртуален музей „Отец Матей Преображенски“ – http://matey.hit.bg

Темата е представена на Национална музейна среща „Съхраняване на националната идентичност и музеите в България като част от устойчивото развитие“, Карлово – Калофер, 2013 г.

ЧЕТИТЕ НА ФИЛИП ТОТЮ, ХАДЖИ ДИМИТЪР И СТЕФАН КАРАДЖА ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА БЪЛГАРИТЕ ОТ СЕЛАТА В ПАВЛИКЕНСКИЯ КРАЙ

Свободата – в нейната политическа и социална биография завинаги са вписани борбата, саможертвата, подвигът на българския народ. Свободата е заплатена с цената на хиляди свидни жертви, с живота на хиляди истински българи, надраснали дребните си лични интереси в името на един цял народ.

В духа на идеите на Раковски и Каравелов през лятото на 1867 г. в България са прехвърлени четите на П. Хитов и на Ф. Тотю, а на следващата година – четите на Х. Димитър и Ст. Караджа. Независимо че четническото движение е предварително осъдено на неуспех, появата на четите съдейства за повишаване на българския национален дух и за ускоряване на общия революционен подем. Българската емиграция и воеводите разбирали, че само с легалната борба за национална просвета и самостоятелна църковна организация българският народ не може да защити поробеното си отечество, да извоюва правото си на свободен и независим живот. Темата за четите и националноосвободителните борби на българския народ като цяло е обстойно проучена и на национално ниво е многостранно отразена в научната историческа литература. Интересът на автора е насочен към проблема за въздействието и влиянието, които четите оказват на местното население в павликенския край. (1)

По своя героичен път четите на Ф. Тотю, Х. Димитър и Ст. Караджа преминават през селата около Павликени, разположени в долината на р. Росица. Тук те водят едни от най-епичните си битки с многовековния поробител. Задачата на настоящото изследване е да се съберат всички спомени, останали в народната памет за тези драматични дни, както и опит да се анализира отношението на местното население към саможертвата на националните ни герои. За автора представлява интерес до каква степен хората от павликенския край са били съпричастни към тези революционни събития, както и какво отражение имат те за следващите етапи на националноосвободителните борби в този район.

Основен източник на информация по темата са записките на даскал Бачо Киро. Неговите летописни, исторически и етнографски бележки, събрани и публикувани през 1937 год. от проф. Ал. Бурмов и Стойко Стойков, са ценен изворов материал, който много точно ни дава представа за атмос-

ферата и драматичните събитията през тия славни дни от българската история.

Като съвременник на събитията даскал Бачо Киро дава ценна информация за движението на четата на Филип Тотю из павликенските села:

„На 1867, през м. май, премина Тотьо войвода от Влашко с 30 души все млади момци. Първата вечер спали на Свищовския манастир, там стрували вяра и клетва да мрат за свободата. Оттам потеглили към с. Царевец, там заклаха трима черкези. Оттам отишли в с. Лъжене, взели хляб от Ангел Петров бакалина. Оттам вечерта по трите сахатя стигнаха на Бутово, викнаха кехаята пред дюкяните. Излезе кехаята и чаушинът, кондурдисаха ги на три къщи – не щяха да се делят. Викнаха и чорбаджиите при тях. Казваха се, че са пратени да търсят хайдути. Вечерта искаха 5 – 6 агнета, заклаха ги сами и ги одраха, свариха ги в арании и ги натуряха в чантите си, взеха си и хляб, наядоха се и се напиха, колкото трябва. Не пустнаха да се оттеглят от тях нито чорба джията, нито чаушинът. През нощта си излязоха оттам, платиха всичкия си масраф и отидоха къде Пустия. През този ден преседяха там, но, не щеш ли, някой си читак от с. Върбовка видял едного от тях, като слязъл на реката за вода". (2)

Така четата е разкрита. Надигат се всички турци от Върбовка, въоръжават се и под предводителството на Кюпек Мехмед ага се отправят към местоположението на четата. В битката при с. Върбовка на четата е нанесен сериозен удар. На една чешма, докато пие вода, първи е убит Георги Алеков. Писарят на четата К. Ив. Хаджипаков, Димитър от Софийско, Цоню от Ст. Загора, Иван Гюргювлията и други са хванати живи. Други четници намират смъртта си под турския ятаган. Особено геройски загива Иван Шипкалията. Самите турци по-късно разказват, че трима го натискали, за да го заколят, а той станал с тях и ги понесъл на гърба си. Чак когато дошли и други турци, успяват да го убият. В сражението край Върбовка участват стотици башибозуци и редовен турски аскер от Търново, Свищов и Севлиево, който остава в околните села повече от месец, страхувайки се, че комитите отново ще се появят.

Битката в м. Пустия (Косматица) край с. Върбовка завършва по заник слънце, когато войводата Филип Тотю успява да се измъкне и да се укрие в горите с останалите живи 12 четници (по данни на Бачо Киро). Заловените живи четници и отрязаните глави на геройски загиналите са прекарани през Павликени на път за Търново. На другия ден в неделя през Бяла черква и Михалци минава редовна турска войска от Търново. Бачо Киро си спомня, че жителите на с. Бяла черква по това време са в църквата и отбелязват празника Св. Константин. Дошъл един сейменин, извикал чорбаджията дядо Цочо и му наредил да изкара 100 души българи, които да тръгнат към Върбовка и да търсят бунтовниците. От тази група се отделя едно младо

момче, скрило се в един синор из нивите, с намерение да побегне, но тогава от близките храсти се показали воеводата Филип Тотю и неговите четници. За срещата на момчето с хайдутите Бачо Киро разказва:

„Те го питали къде щяло да иде, и то казало, както си е. Тогиз те му дали една пусулка и му рекли: „Тази пусулка да я дадеш на вашия даскал и да не казваш никому, и подир малко време ела с даскала и донесети ни хляб, ракия, восък, лой и дървено масло, да си направим мехлем, че имаме ранени". И онуй момче донася пусулката на даскала. Аз съм чел онази пусулка. Писаното на нея беше туй: „Господин учителю, мислим те, че си народен човек. Бъди тъй добър, елате с това момче при нас, имаме нещо да се разговорим". Беше писана с куршумено перо. Даскалът не смей да отиде сам си, но проводи един негов приятел. Те отидоха с момчето двамата при тях и занесоха им, каквото искаха, и стояха при тях три саата и повече". (3)

Дълго след битката с Филип-Тотювата чета в павликенските села има редовна турска войска, която претърсва района. Османските завоеватели се страхуват от „московци и комити" и наказват жестоко българите, дори само заподозрени, че помагат на бунтовниците. От с. Върбовка са арестувани трима, които са обвинени, че са давали храна на четниците: дядо Драган, дядо Баци – воденичаря, и бащата на дядо Макавея. Телата на убитите четници са заровени от жители на Върбовка – Петко Филчев и Цанчо Халачев. Първоначално ги укрили в хралупите на една липа, а по-късно в бостаните на Дядо-Дойковата кория. Години по-късно по местата на сражението в местността Косматица е намерена една сабя и един знак от калпак. (4)

От наказанията на турците не се спасяват и жители на околните села. Белочерковският даскал Васил Неделчев, Стоян Вачов Сейковски и Личо Дечков са пребити от бой край р. Росица, докато ловят риба, заподозрени, че носят храна на комитите. Три дена по-късно отново са арестувани и закарани в Търново, където ги били и разпитвали. Два-три месеца в Търновския затвор прекарва и Нейко от Михалци, който обикалял из нивите да си търси добитъка. Но най-много е изтезаван поп Стефан от Михалци, когото били, докато дивитът му на пояса бил смазан. Особено голям душманин за българите бил юзбашията на с. Недан, който обикалял из околните села и заплашвал българите със смърт, ако някой помогне на четниците.

Както казва даскал Бачо Киро:

„В туй Тотюво време много хора пострадаха за правдина. Тогиз пратиха от Свищов на заточение около 30 и повече души, и дядо Агапия от Свищовския манастир, а на Видин закараха за по 5 години от Търново Георги Касапина, защото предрешил един хъш. Закараха дяда Ивана Бойчев от с. Вишовград, защото им уж давал хляб. От с. Паскалевец закараха пъдаря, защото ги уж видял, а не обадил. От Коювци закараха поп Георгя и Христя Савов, защото и те уж щели да се сдружат с тях, а те хората несвестни. И

други хорица, дето теглиха бой, ако би да ги описвам, то книга не би стигнала. Българските теглила не се изписват".. (5)

Вестта за сражението край с. Върбовка се разнася из цялата Османска империя. На страниците на в-к „Дунав", орган на Русенския вилает; във вестник „Македония", издаван от П. Р. Славейков; в сръбския в-к „Светоглед", както и в други печатни издания от 1867 год. са поместени съобщения за битката, която води четата на Филип Тотю край с. Върбовка.

Една година по-късно, през лятото на 1868 год., отново през павликенския край преминават други две въоръжени чети с български комити. Събрали цвета на българската революционна младеж, по своя състав и подготовка четите на Хаджи Димитър и Стефан Караджа са най-големите и добре организирани чети в националноосвободителните ни борби. Целите и задачите, които българската емиграция чертае за осъществяването им чрез тях, са отразени в Прокламацията на българския народ от името на Привременното правителство в Балкана.

Първото българско село, в което четниците са тържествено посрещнати, е с. Саръяр (дн. Хаджидимитрово). Хайдутите пеят бунтовни песни, а селяните благославяли майките, родили и отгледали тези смели български мъже. Воеводата Хаджи Димитър развява знамето на четата и го обявява за знаме на независимостта.

Уведомени за първите действия на дружината, вилаетските власти незабавно организират башибозушка потеря от черкези, турци, татари и цигани, която тръгва по пътя на четниците. По обед на същия ден в района на карайсенските лозя дружината е настигната и е принудена да влезе в сражение. За тази битка по-късно Хр. Македонски си спомня: „Караджата, който беше душата на четата, ни беше наредил по номера и всеки номер по десятки, стреляше по команда и когато трябваше – той държеше общата команда". (6) В лозята край с. Карайсен падат и първите свидни жертви: петима убити – Александър Василев, Арсени Мартинов, Златю Ошански, Минчо Великов и Ст. Билчев, както и трима пленени – Атанас Бозлуганski, Димитър Момчилов и Иван Качето, които по-късно са обесени.

За тази първа битка в лозята край с. Карайсен са събрани интересни сведения от жителите на селото, очевидци на събитията. Пенка Първанова, дъщеря на Първан Кончев, разказва, че в техния дом докарали ранените турци и заставили българите да ги превързват. В мазето на Маринчо Балканджията пък затворили двама четници с вързани ръце, редом с тях хвърлили и две торби с отрязани четнически глави. Свои спомени разказва и Петко Синилков, който през 1868 г. бил 12-годишно воловарче. Два дена след сражението в края на село Карайсен е заловен един четник, а турците го убили с приклади и криваци. (7)

Съвременници на тези революционни дни разказват, че българското население било заставено да носи вода на сражаващите се турци, да пренася и превързва ранените. Много българи тогава били принудени да напуснат селото или да залостят вратите си. Дни наред убитите стояли непогребани, защото никой не смеел да стори това. Погребал ги 26-годишният Даки Тодоров от с. Карайсен. След Освобождението на гроба им поставил каменна плоча с издълбан орден за храброст и надпис: „На 1868 год. за памет на войната за свободата на България от Стефан Караджа и Хаджи Димитър. Изписан Даки Тодоров, 1884 г.". През 1898 г., когато за първи път се честват 30 години от битката, костите на четниците са прибрани в църквата. През 1943 г. те са поставени в основата на новопостроения паметник на площада на селото. (8)

По данни на изследователите на с. Карайсен след тази първа битка общият брой на четниците е намалял с 18 души. Даки Тодоров е погребал шест души, а един четник е бил погребан в края на селото, до салкъмите. В мазето на дядо Маринчо е имало дисаги с две хайдушки глави и двама живи четници. В местността Целинето на Сломерското землище е хванат друг четник, който е откаран в Русе и обесен там. На площада в с. Овча могила турците са донесли набучена на кол друга четническа глава, която по-късно жителите на селото погребали тайно в църковния двор. (9) Илия Бобчев дава информация за залавянето на Танас Д. Боздуганов, за гибелта на Александър Василев и на Арсени Мартинов, а Захари Стоянов пише за осем убити и ранени. (10)

За първата битка край с. Карайсен интересна и ценна информация отново дава и даскал Бачо Киро Петров:

„След много мислене отидоха в лозята на селото Карайсен, позатулиха се из хендеците и турците и черкезите настигнаха. Но те тук твърде юнашки отбиваха турците и черкезите, защото от тях само 13 гърмяха, а друга дружина беше насядала из лозята, почиваше спокойно. Тогиз до вечерта, като се разтичаха турците по Свищов, по Търново, всякъде по селата и викаха: „Вървете, че московците напълниха в карайсенските лозя!". Събраха се на другия ден много нещо. В тази същата нощ няколко души от юнашката дружина слезли на една чешма да търсят вода. Там ги убиха черкезите. През нощта къде са ходили, какво са правили, сутринта се намериха над селото Патрешца, на северна страна, на дяда Ивана Войников от с. Горна Липница в корията. Тука ги стигнаха турците. И аскерат стигна от Свищов и от Търново. Битката се захвана. Трая от сутринта до вечерта". (11)

Така на 8 юли четата осъмва в м. Карапановата кория в землището на с. Горна Липница. Тук се разиграва второто сражение на комитите с помногобройни и добре въоръжени потери. По спомени на Паралиев (по данни на Тодорка Драганова) научаваме, че учителят Цв. Бенев и А. Киров от

с. Горна Липница са задължени да обходят българските къщи в селото и да съберат от хората серява (непрана) вълна и рогозки, с които турците да се прикриват по време на сражението.

Героизма на четниците по време на втората битка Бачо Киро описва така: „На този бой имаше около 3000 турци. Биха стотина български юнаци, но и те се юнашки браниха. Много турски и черкезки майки разплакаха. Вечерта по два-три саатя потеглиха оттам към запад. Къде са ходили през нощта, къде са обикаляли горките, не се знае. Един от тях се намери умрял в Неданските кории, а други ранен останал в Павликенските ливади. Имаше там шопи, женеха смрадлика. Той горкият останал при тях, уж да се скрие, но турците го намериха там и го убиха. На тогоз юнак костите са в нашата вехта черква и куршумът седи на тях“. (12)

И в това сражение четата дава свидни жертви: трима убити и трима пленени и обесени. Въпреки всичко храбрите български четници успяват да отблъснат неприятеля и да продължат похода си към Балкана. В същото време турската власт насочва все по-многобройни сили срещу дружината.

На 9 юли четниците достигат в горите между Бяла черква и Вишовград, купуват няколко агнета и спират на почивка. В близката гора ги забелязва турска потеря, с която започва третата битка в м. Дълги дол. Този път срещу дружината се изправя многобройна турска редовна войска. Революционерите се сражават на живот и смърт. За първи път двете чети действат като самостоятелни бойни единици начело със самите войводи. С цената на много жертви нападателят е отблъснат. Мнозина, сред които и воеводата Стефан Караджа, са тежко ранени. Според Христо Македонски след тази битка остават 85 души.

За пътя на четата в навечерието на третата и четвърта битка пишат Илия Бобчев, Христо Македонски и Захари Стоянов. Сравнявайки написаното от тях, се откриват някои неточности, което може да се обясни с недоброто познаване на местностите в района. И точно затова особено ценна е информацията на Б. Киро: „ сутринта осъмнаха юнаците край нашето село. Минаха си бавно по поляната, отидоха по високия баир към гората, излязоха на едно място в Урушките лозя, седнаха, та си починаха малко и взеха от една наша кошара едно агне и две цедилки със сирене. Овчарите ги изнесоха на върха на канарата. Юнаците излязоха из пътеката, из която излезе и Тотьо войвода в 1867 г. Като излязоха на върха, постояха малко нещо, взеха сиренето, а агнето върнаха назад и потеглиха към Драчовските гори. Избраха си място за отбрана на една малка кория в Дългия дол. След три саата достигнаха турците. Аскер, черкези, абази, цигани – какви не щеш, напълниха нашето село, разтичаха се като гладни псета“. (13)

Бачо Киро разказва и за тактиката на четниците по време на третата битка: „Имаше там пожената нива. Юнаците бяха привлекли снопите при

тях и се бяха закопали в земята. Насред корията имаше едно високо дърво и друго до него с три чатала, по-ниско, но шумнато. На високото бяха направили хъшовете нещо като човек, а на ниското, между чаталите, седеше, който ги командуваше. Турците, кой както дойде на туй място, изпразни си пушката върху високото дърво, гдето се виждаше като човек нещо. Като стигна аскерът, направиха агите тертип, битката се захвана. Беше подир пладня, трая до вечерта. На тази битка имаше до 4000 турци. Но българските юнаци мъжки се бранеха". (14)

За третата битка на четата в м. Дълги дол в народната памет на хората от с. Вишовград са запазени няколко предания и интересни истории. Колкото и субективни да са тези данни, те имат своята стойност, защото предават народните настроения по това време, показват как обикновените българи възприемат четниците и какво отражение са оставили те в народната памет.

Дядо Райко Иванов от с. Вишовград разказва, че някой си Неделчо – негов чичо, по това време пасял шилетата си на тяхната мандра около Долната чешма в м. Гости дол. Четата дошла на чешмата, някои пили вода, други се измили и поели на дядо Райко Сърбалака към даемата (кошарата), която е в съседство с чешмата. Този дядо Райко им дал сирене и хляб, колкото е имало, след което четата минала по пътеката през Друшковските гори, излязла на даемата на Кабакчоолу. Тук вече в съседство с големите Ялварски гори, прикрита в корията, дружината сяда да се храни, и оттук започва третата битка. (15)

Според преданието, когато четата заминава към Друшковец, един четник (може би болен или ранен) бавно дошъл до чешмата и запитал стария овчар минавали ли са като него хора през това място. Докато четникът се миел на чешмата, го открили двама въоръжени турци. Извиканата турска потеря заобиколила мястото, започнала престрелка, но четникът успял да се укрие. Той се лутал два-три дена по ония места, докато една нощ се озовавал в м. Острок в района на Сухиндол, където имало мелница край реката. Там заварил един турчин, който си мелел брашно. Четникът го помолил да не го убива и да му даде храна. Отговорът на турчина е, че не той му е дал душата, че да му я вземе. Нахранил го, а след дълъг разговор, съблазнен от парите, които му предложил четникът, се съгласил да му помогне. През нощта натоварвали чувалите в каруцата, а четникът се скрива между тях и призори пристигнали в Сухиндол. В продължение на десетина дена турчинът го крил в хамбара си, давал му храна, след което започнал да му работи като чирак през лятото. През есента на същата година турчинът ходил с колата си до Свищов, за да кара жито, и взел със себе си и „чирака". Така с помощта на турския селянин българският четник бил спасен и отново емигрирал в Румъния.

Друго предание от с. Вишовград разказва, че по онова време местностите Каявлу, Гости дол, Кокарджа и Друшковиц били засети с царевица и хората тъкмо я окопавали за втори път. Разположението на тези местности позволява да се наблюдават една от друга. Четниците били забелязани първо от група кадъни, които копаели на нивата. Писъците на кадъните привлекли погледите на всички копачи, които също видели как четниците слизат към Долната чешма. Уплашени, хората се разбягали и се събрали под брястовете на Сърбалаковлу в м. Ялварец. Бягайки в паниката, семейството на Съби и Мита Дузревлу забравили детето си Гана, завързано в люлка на едно дърво. Когато бащата се върнал, грабнал детето уплашено и побягнал обратно. Тогава от гората излязъл един от комитите и му викнал да се върне и да вземе и люлката на детето, за да не плаче толкова. „Ние не сме страшни хора, не се плашете от нас", успокоил го комитата. (16)

По спомени на очевидци на събитията, които разказвали по-късно, много българи били мобилизирани от турците, за да носят с волските си каруци вода за аскера. (17) Усещайки здравия отпор на четниците, завоевателите наредили на мобилизираните българи да донесат от Вишовград дъски, дикани, ритли и дъна на каруци и други материали, с които да направят барикади за войската. Четниците виждали какво правят братята им българи, но срещу тях не гръмнала нито една пушка. Когато барикадите били готови, раята била освободена и войската влязла в боя, се оказало, че преградата е неустойчива и лесно се съборила. (18)

Друго предание в с. Вишовград разказва, че след битката на Катакърската чешма били намерени кървави превръзки. Явно там са превързвани ранени, след което четата тръгва на юг през ливадата на Чолаковлу, минава покрай Дълбокия кладенец в ливадата на Бацовлу и отново влиза в горите на Ката кара с посока към Плужненския баир. Понеже вече наближавало да съмне, уморени от дългото пътуване, те се отбиват вляво в гората на Стоевлу в м. Кара къзъм кюпрюсю, или Моста на черното момиче. В тази местност се разиграва и четвъртата битка, а след Освобождението местността е наречена Канлъдере.

Според Хр. Македонски четата е открита в гората на Стоевлу от ловджийско куче на идващата от с. Плужна турска потеря. По предание, съхранено сред жителите на с. Вишовград, четата е открита от турски ловци, които се върнали и ги издали на квартируващата наблизо редовна турска войска от Севлиево. Друг вариант на преданието разказва, че турчин от с. Плужна ходил с магарето си за дърва и той ги издал.

Четвъртата битка започва в гората на Стоевлу, до нивата на Дафин Кръстев. Редовната турска войска се придвижва в редица по двама, като единият им край е в м. Вървище, а средните са в м. Дишподак. Всички те били облечени в червени дрехи. В битката участват и башибозушки потери.

В двете сражения около Вишовград четата дава много и свидни жертви. Убитите четници в третата битка са 36, а в м. Канлъдере загиват геройски 24 българи. Плененият и тежко ранен воевода Ст. Караджа е отведен първоначално в с. Плужна, където Али бей му предлага да изпрати послание до четниците, за да се предадат. След категоричния му отказ Караджата е откаран в Търновския, а по-късно и в Русенския затвор. (19) Четниците остават обезверени и обезкуражени. В последната битка са убити Петър Обретенов от Русе, Петър Ефтимов, знаменосецът Георги Чернев от Търново. В м. Канлъдере тежко ранен пада и Ванката Христович. След четвъртото сражение четниците остават 58 души. Много са и жертвите, дадени от страна на турците.

След битката в Канлъдере по нареждане на войводата 10 от загиналите четници са погребани от другарите си. Останалите 14 обаче останали на територията на турския лагер. Жители на с. Вишовград били заставени с колите си да извозят от Канлъдере телата на убитите турци и да ги заровят в гробището на с. Плужна (днес вече не съществува). Телата на българите така останали по земите в района. Дълго след битката поп Балчо Колев от Вишовград получава разрешение от турските власти да прибере и костите на убитите комити. В това свято дело му помага знахарката на селото – баба Йона Врачката, както са я наричали хората тогава, която е роднина на отец Матей Преображенски и явно е наследила от него познанията си. За прибиране на убитите четнически тела помагат богобоязливи местни жени, както и други хора от Вишовград. Намират телата само на 17 четници от двете битки край селото. Погребват ги до зида на старата селска църква, зад олтара, в общ гроб. Преди да положат обезглавените и обезобразени тела на българските мъченици, свещ. Балчо от Вишовград ги опява съгласно християнските канони. (20)

Жителите на околните села не остават безучастни към съдбата и саможертвата на смелите четници. Вестта за драматичните битки бързо се разнася из региона. Намират се смели българи, които носят храна или помагат на разбитата чета. Турските власти не прощават тази солидарност и санкционират тежко всеки опит за помощ на четниците. В Сухиндол са арестувани около 30 души и откарани в Търновския затвор с обвинение за помощ на бунтовниците. (21)

За тази велика епопея на българския борчески дух и саможертва на безстрашните комити от четата на Х. Димитър и Ст. Караджа в народната памет на хората от павликенския край са запазени много български народни песни. Съвсем естествено най-плодотворно е народното творчество в селата, засегнати от тези революционни събития – Вишовград, Горна Липница, Недан, Михалци, Мусина, Бяла черква и Паскалевец. В песните се описват моменти от епичните битки и героизма на четниците. Народното въобра-

жение величае тяхната смелост и патриотизъм, разказва за драматизма на личната им съдба, възпява с обич и печал загиналите герои. (22) Съвсем естествено в повечето песни главни герои са воеводите и тяхната безкористна саможертва. Най-драматични и силно въздействащи са песните от Вишовград, в землището на което село са загинали десетки безумно смели българи (23)

Героичният поход на четата на Х. Димитър и Ст. Караджа раздвижва със своя подвиг революционния дух на българския народ, призова го с безстрашния си пример на решителна борба и скъпи жертви пред олтара на отечеството, вдъхна му вяра в собствените сили.

С огромното си морално-политическо въздействие върху поробеното българско население тази чета пряко допринася за по-нататъшното революционизиране на масите, за подготовката на всенародно въстание. Четите оказват силно въздействие върху населението на павликенския край. Това население става непосредствен свидетел на саможертвата и смелостта на тези храбри българи. Урокът по патриотизъм, който получава местното население, дава резултат само няколко години по-късно, когато поп Харитон и Бачо Киро повеждат над 200 въстаници от селата в района по пътя на същата велика саможертва, в името на свободата и независимостта на българския народ.

БЕЛЕЖКИ

1. **Стоянов, Захари.** Четите в България. София, 1980, с. 95 – 273; История на България. Том VI. София, 1987, с. 252 – 262, 245 – 248; Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа – чуждестранни документи. С., 1988, стр. 5 – 42; **Оманова, Румяна.** По пътя на безсмъртието. Кумири на нацията. – В: *Юбилеен вестник*, 1990; **Драганова, Тодорка.** Съвременниците за четата на Х. Димитър и Ст. Караджа. – В: *Юбилеен вестник*, 1990; **Кожухаров, Захари.** Комитско лято – хроника на една саможертва. София, 1987.

2. Бачо Киро – материали и документи. Издание на Народния комитет „Бачо Киро“ по случай 100 години от рождението му. Съставители: Ал. Бурмов и Ст. Стойков. С., 1937, с. 147 – 148.

3. Пак там, с. 148 – 149.

4. **Йосифов, Йосиф.** Историческото село Върбовка. Издание на читалище „Христо Ботев“ – с. Върбовка. София, 1967, с. 34 – 41.

5. Пак там, с. 152.

6. Записки на Христо Николов Македонски (1852 – 1877). Под редакцията на Н. Фермаджиев. София, 1973.

7. **Хаджийски, Димитър, Михаил Курдов**. Карайсен (селищна монография). Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2001, с. 62 – 65.

8. Пак там, с. 65.

9. Пак там, с. 66.

10. **Стоянов, Захари.** Четите в България…, с. 78; **Бобчев, Илия.** По кървавите дири на славния подвиг от 1868 г., с. 137, 200, 204.

11. Бачо Киро – материали и документи. Издание по случай 100 години от рождението му. София, 1937, с. 153.

12. Пак там, с. 154.

13. Пак там, с. 154.

14. Пак там, с. 154.

15. Материали от юбилейно честване на годишнина от битката в м. Канлъдере край с. Вишовград, м. юли 1955 год. – Исторически музей – Павликени, инв. № 1328 н.сп.ф./док.

16. **Трифоновски, Трифон, Иван Иванов.** Историческият път на Вишовград (селищна монография). В. Търново, 1996, с. 113 – 116.

17. **Симеонов, Ст.** Бойният път на четата през землището на с. Вишовград. – В: Сб. *Вишовград*. Съставител Нено Неделчев. Велико Търново: Изд. „Фабер", 2004, с. 55 – 61.

18. Материали за с. Вишовград. – Исторически музей – Павликени, инв. № 1328 н.сп.ф./док.

19. **Минчева, Т.** Участници в четата на Х. Димитър и Ст. Караджа, лежали в Търновския затвор. – В: Сб. *Вишовград*. Съставител Нено Неделчев. Велико Търново: Изд. „Фабер", 2004, с. 62 – 71.

20. Симеонов, Ст. Бойният път на четата през землището на с.Вишовград…., с. 55 – 61; **Трифоновски, Трифон, Иван Иванов**. Историческият път на Вишовград…, с. 139.

21. **Бакалов, Ганчо.** История на Сухиндол. София: Издателство „Символ", 1999, с. 41 – 49.

22. **Стефанова, Неда.** Героизмът на Ст. Караджа и Х. Димитър, отразен във фолклора на великотърновския край. – В: Сб. *Вишовград*. Съставител Нено Неделчев. Велико Търново: Изд. „Фабер", 2004, с. 116 – 121.

23. **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени. София: УИ „Св. Климент Охридски", 1999, с. 47.

Темата е представена на национална научна конференция „Ролята и мястото на четите в българската национална революция", организирана от МК, Община Чипровци и ИМ – Чипровци, 2016 г.

ЗА СЪДБАТА НА ВЪСТАНИЦИТЕ ОТ ЧЕТАТА НА ПОП ХАРИТОН И БАЧО КИРО, ДОЖИВЕЛИ ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ

Епохата на Възраждането ражда плеяда от родолюбиви българи, посветили живота си на борбата за национално освобождение.

Участието и саможертвата им по време на Априлското въстание през 1876 год. е най-висшата изява на техния патриотизъм, свободолюбие и жертвоготовност. В четата на поп Харитон се сражават най-смелите и безпределно верни на националноосвободителните идеали мъже от селата Бяла черква, Мусина, Михалци, Дичин, Вишовград, Русаля и Балван. От участващите първоначално 193 въстаници по време на величавата 9-дневна Дряновска епопея геройски загиват 137 смели български мъже. След погрома на четата в Дряновския манастир още 8 (осем) въстаници намират смъртта си под турския ятаган:

– Кирил Пенчев Маринчев, род. 1846 г. в с. Михалци, е заловен от турската полиция и убит на път за Търново още през м. май 1876 г. Главата му била набучена на кол и разнасяна из селата на търновския край за назидание на българите;

– зверски били убити и двамата братя Ангел и Георги Димови Рачевски (род. съответно 1836 и 1854 год.), както и съселянинът им от с. Мусина Иван Добрев Върбанчев (род. 1851 г.) – и тримата четници са открити и изгорени от балванските турци в скалите на местността Бърдото (1);

Други трима четници – Димо Митев Кроснаков (1853 – 17.05.1933) от с. Михалци, Пею Неделчев Маринов (род. 1843 г.) и Петър Иванов Тончев (1843 – 1919) от Бяла черква, са хвърлени в Търновския затвор, но доживяват до обявената амнистия. Така от геройски загиналите 145 въстаници от четата на поп Харитон само един – даскал Бачо Киро Петров (7.07.1835 – 28.05.1876) е осъден и обесен край Търново. (2)

Освобождението на България от петвековното османско робство доживяват едва 48 въстаници от четата на поп Харитон. Само те имат щастието да видят родолюбивите си мечти сбъднати и да живеят в една нова и свободна България. Данните за техния следосвобожденски живот са доста оскъдни, разпилени, а за някои от тях са неточни или изобщо липсват такива. В отделни краеведски проучвания, посветени на миналото на селата Бяла черква, Михалци, Мусина и Русаля, са посочени и данни за живота и дейността на тези 47 въстаници. (3) За съжаление няма цялостно задълбочено

проучване на въпроса за съдбата на доживелите до Освобождението въстаници. Настоящата разработка е плах опит да се потърсят общите моменти в тяхната многообразна житейска съдба, да се види доколко те остават верни на своето житейско верую и националноосвободителни идеали, да се проследи как в условията на свободна България проявяват своя доказан вече патриотизъм и безпределно родолюбие.

Още през лятото на размирната 1876 год. и след погрома на четата в Дряновския манастир двадесет от останалите живи въстаници успяват да емигрират в Румъния. По време на Руско-турската война и след обявената в България амнистия всички те се завръщат в родния си край.

За шестима от емигриралите въстаници борбата за свободата на България явно не е завършила и те се записват като доброволци в Българското опълчение. В редовете на 4-а опълченска дружина бойния път на войната изминават въстаниците Цачо Ангелов Ненов (1856 – 1927) от Бяла черква и братята Величко и Петър Николови Драганови от с. Дичин (род. съответно 1855 и 1845 г.). Рамо да рамо с руските войни се сражават и четниците Кольо Генов Мусински (1846 – 1921), Недялко Колев Гълъбов от с. Михалци (1851 – 1915) и Куйо Петков от Бяла черква (1848 – 1880). При сформирането на Българското опълчение на 18 май 1877 г. в гр. Плоещ свещ. Петър Драганов, заедно с още двама руски свещеници, участва при освещаването на светинята за българските доброволци – Самарското знаме. Свещ. Петър Драганов участва в епичните боеве на връх Шипка и до края на войната остава в редовете на опълченците. В първите години след Освобождението той става свещеник на 20-и етърски полк в Търново. (4) За свободата на своята Родина по-късно заминават на фронта и се сражават белочерковците свещ. Петко Тодоров Франгов (20.03.1885 – 16.04.1931) – като доброволец в Сръбско-българската война 1885 г., и Петър Андреев Бакев (1857 – 1918) – участник във войните 1912 – 1918 г.

Доживели до така дълго жадуваната свобода, по-голяма част от въстаниците се връщат към стария си начин на живот. Земеделието било основен поминък за мнозина от тях. От завърналите се в Бяла черква 26 живи въстаници 16 продължават да прехранват семействата си от земеделие. В с. Михалци се завръщат 8 въстаници, 4 от които са земеделски стопани. В с. Мусина от завърналите се 5-има 4-има са земеделци.

Около десетина от останалите живи поборници били майстори занаятчии и след Освобождението възстановили своите занаяти:

– Киро Иванов Маринов – Ковача от Сухиндол (1832 – 1912), който участва в подготовката на въстанието, като кове ножове и саби, след Освобождението възстановява ковашката си работилница (5);

– Ковашка работилница в Бяла черква отворил и Анчо Радилов Душков (род. 1851 г.);

– Тодор Петков – Чорбаджията (род. 1846) бил известен колар в с. Михалци;

– Недялко Колев Гълъбов от с. Михалци станал обущар в Търново а по-късно и в Габрово, където се преселил;

– Йордан Иванов Парцалев от Русаля (1851 – 1938) след потушаване на Априлското въстание започнал да учи бъчварски занаят в Лясковец;

– Шивач по професия бил и Кольо Генов Мусински;

– Със занаятчийство се занимавал и Станьо Събев – Куция, роден в с. Керека, но живял в Търново след Освобождението;

– Останалият единствен жив член на ръководството на четата – Христо Караминков – Бунито (1847 – 14.04.1892) е също занаятчия, а след 1878 г. се занимавал с търговия в родния си гр. Търново.

Малцина са доживелите Освобождението на България поборници, които след 1878 г. се отдават на активна обществено-политическа дейност. Затова пък тези, които до края на живота си не остават безразлични към проблемите на българския народ, които не забравят заветите на националните ни революционери и свои съратници, написват едни от най-светлите и достойни страници в историята на своите селища. Някои от тях години наред са избирани за общински съветници и кметове, други за народни представители; били са инициатори, учредители и дългогодишни председатели на обществени и политически организации и дружества. Имали са заслужен авторитет сред своите съграждани.

– Христо Караминков – Бунито е избиран за народен представител, както и за общински съветник в Търново (6);

– свещ. Петър Николов Драганов от с. Дичин след участието си във войната е избран за народен представител във Второто ОНС. Заедно с брат си Величко, също въстаник от Дряновския манастир, се установяват да живеят в с. Дъскот, където остават до края на дните си. Като свещеник на с. Дъскот П. Драганов успява да осигури 100 хил. лв. от Министерството на вътрешните дела и изповеданието, с които през 1881 г. в селото се построява красива селска черква. За заслугата на Петър Драганов съобщава русенският в-к „Славянин“. (7) На 25.10.1887 отново с активното участие на свещеника в с. Дъскот е основано читалище „Напредък“, поставени са основите на голяма библиотека, направен е абонамент за вестници. Към читалището е основано и просветителско дружество „Пчелица“. По предложение на свещ. П. Драганов през 1899 год. към читалището в с. Дъскот е създадено Земеделско културно-просветно дружество, което обединявало над 70 члена. То имало за цел да защитава интересите на земеделските стопани, грижело се за тяхната просвета и земеделските им познания, разпространявало идеите на земеделския трибун Цанко Церковски. Най-активна е политическата дейност на свещ. Драганов като един от основателите на БСДП в Дъскот

и околните павликенски села. Свещ. Драганов се оженва за дъщерята на участник в Априлското въстание, има две деца – Атанас и Стефанка, както и девет внуци. (8)

След Освободителната война (1878 год.) начело на обществено-политическия, стопанския и културния живот в Бяла черква застават бившите четници Йордан Матеев, Цачо Ангелов Ненов, свещ. Петко Тодоров Франгов и др. Това били заможни и преуспяващи селски стопани, чийто живот доста съществено се отличавал от живота на по-бедните земеделски стопани.

– Йордан Матеев Георгиев (1857 – 1940) е третият кмет на Бяла черква след Освобождението. С известни прекъсвания той е общински кмет в продължение на 12 години, членувал е в Народняшката партия, избиран е за председател на Белочерковските дружества „Орач" и „Поминък", но и за двете дружества няма данни за особено активна дейност.

– Цачо Ангелов Ненов (1856 – 1927) е петият поред общински кмет на Бяла черква, като се е редувал с Йордан Матеев. Управлява селото в продължение на 10 години, взема активно участие в политическия живот по времето на Ст. Стамболов. Член на Стамболовистката партия, избиран е за секретар на Поборническото дружество в Бяла черква. По време на неговото кметско управление през 1898 – 1900 год. е построен долният етаж на началното училище. На 6.01.1911 год. в Бяла черква е открита пощенска телеграфна и телефонна станция, която от 1911 до 1923 г. се е помещавала в частната къща на Цачо Ненов. Той прави и опити за реформи в носията на белочерковчани. (9)

– Свещ. Петко Тодоров Франгов от Бяла черква е другата не по-малко значима личност от останалите живи поборници. В годините след Освобождението той носи тежкия кръст на син, чийто баща Тодор Франгов участва в предателството на Бачо Киро. Заради тази му участ особен интерес буди неговият активен обществено-политически живот. След Освободителната руско-турска война през 1879 г. той става свещеник в Бяла черква. През 1885 г. се записва като доброволец в Сръбско-българската война. Избиран е за народен представител от Търновски окръг в Петото ОНС през 1887 – 1889 г. След завръщането си в Бяла черква известно време е работил и като общински писар. Свещ. Петко Франгов, като представител на част от интелигенцията и като човек с безспорен авторитет, е избиран за първи председател на белочерковското читалище „Труд" през 1879 г., както и през 1883 и 1886 г. Неднократно е дарявал пари за читалището – 2000 лв. за общочиталищна дейност и 500 лв. специално за закупуване на съвременна литература за нуждите на читалищната библиотека. Общоизвестен факт е, че дълги години читалището се помещавало в дюкяните на Петко Франгов. Той е бил неднократно избиран от своите съселяни както за член, така също и за председател на училищното и църковното настоятелства. След

Освобождението той е инициатор за създаването и първи председател на Поборническо-опълченското дружество в Бяла черква, както и председател на Комитета по въздигане на паметник на загиналите белочерковци през 1876 г. и през 1912 – 1918 г. (10)

Не по-малко значима страница от обществения живот на свещ. П. Франгов е неговата литературна дейност. След Освобождението до края на живота си на 16 април 1931 г. той написва 26 мемоарни, поетични, драматургични и публицистични съчинения. Особен интерес предизвиква творбата му „Приключенията на Дряновския манастир през 1876 г." – това е неговото първо мемоарно съчинение. То претърпява още две по-късни издания през 1896 и през 1909 г., издадено е от читалище „Селски труд" – с. Бяла черква, Търновско, през 1880 год. Докато в първото издание Петко Франгов премълчава ролята на Бачо Киро, то във всяко следващо издание, сякаш осъзнал сам пристрастието си или за да изкупи греха на баща си, той отделя все по-голямо внимание и подчертава големия принос на белочерковския герой. За него той пише: „Речта на Бачо Киро беше тъй силно проникната с патриотично чувство и тъй искрена и от чисто сърце казана, щото всички момчета, които го слушаха с благоговение, се просълзиха и се трогнаха. Дързост и решителност запали дружината и ние като че почувствахме нова сила да се борим в неравната борба със заклетия душманин на нашия живот". (11)

Впечатляващо е, че Петко Франгов пресъздава много подробно словата на воеводата поп Харитон, на Петър Пармаков и Бачо Киро пред въстаниците. Той явно добре е оценявал голямата историческа роля и значението на битката при Дряновския манастир и е направил всичко възможно да съхрани тези исторически факти за идните поколения. (12) Свещ. П. Франгов е автор и на други съчинения като: „Изровен часовник", 1883; „Кървавата река",1887; „Две-три драски из народния живот", 1898; „Избор" (трагикомедия), 1894; „Речи против смъртното наказание", 1897; „Селски комарджии" (комедия), 1899; „Бодливата китка (из народния живот)", 1899; „Сръбско-българската война 1885", 1912; „Република или християнство"; „Спомени из войната 1915 г.", 1918; „Мирчо войвода и Узун Петко"; „Спомени от европейската война и за Йордан Енев", 1928; „Спомени за бунтовната 1876 и за Г. Иванов", 1930; „Поп Харитон – войводата",1931.

С обществена дейност след Освобождението са се занимавали и други от останалите живи поборници:

– Георги Хаджидафинов Илиев от с. Михалци (1841 – 1904" през 1894 г. е избран за председател на общинската тричленна комисия;

– Иван Неделчев Минев от Бяла черква (1842 – 1938) дълги години е избиран от съселяните си за общински съветник;

– С общественозначима и народополезна дейност са се занимавали и Димо Митев Кроснаков (1853 – 17.05.1933), Недялко Колев Гълъбов (1851 – 1915) и Петър Калчев Петров – Калпакчиев (1846 – 15.12.1903) (и тримата от с. Михалци), Кольо Генов Мусински, роден в Търново, но живял в Мусина, както и много други от старите възрожденски дейци.

С голям авторитет сред своите съселяни са се ползвали поборниците, които след Освобождението стават учители. Повечето от тях са възпитаници на даскал Бачо Киро Петров, на Тодор Лефтеров и на други революционери просветители, от които наследяват в голяма доза патриотизъм и любов към децата.

– Димитър Цанков Куев от Бяла черква (род. 1857) след 1878 год. учителства в родното си село и в съседното Вишовград;

– Петър Калчев Петров – Калпакчиев от с. Михалци, също учителства няколко години в родното си село, след което става свещеник;

– Атанас Дончев Петров от Бяла черква (1849 – 30.07.1922) става учител в Павликени, където се преселва след Освобождението.

За голямото уважение на хората към поборниците и за авторитета на героите от бунтовната 1876 говори и фактът, че повечето от тях са били избирани за членове на училищни и църковни настоятелства.

Търсейки по-добри условия за социалната си реализация, както и поради лични или семейни причини някои от останалите живи въстаници в условията на свободна България напускат родните си села и се установяват на нови места:

– Тодор Петков Чорбаджията (род. 1846) се изселва от Михалци в с. Лом Черковна, Беленско, където се задомява;

– Костадин Колев Маринчев (род. 1851) и Иван Христов Петров (р. 1844 – 25.07.1925), и двамата от Михалци, се изселват в Стамболово (13);

– Двамата братя Величко и свещ. Петър Драганови от с. Дичин след Освобождението се преселват в с. Дъскот, вземат заем, за да си построят къща, и остават там до края на земния си път;

– Относно Недялко Гълъбов от с. Михалци информацията е доста противоречива и според автора неизяснена. За това допринася и Хр. Марков, който в книгата си „История на 9-те дни в Дряновския манастир", издадена от михалското читалище „Съединение" през 1912 год., на стр. 125 в списъка на михалските въстаници под №22 пише за Недялко П. Гълъбов, а в същата книга на стр. 226 посочва като останал жив въстаник Недялко Колев Гълъбов от Михалци. (14) В официалните издания, посветени на Априлското въстание, е възприето името на Недялко Колев Гълъбов (1851 – 1915), обущар по занимание, който бил един от основателите на БСДП в родното си село, а по-късно се изселил в Търново и Габрово. В биографичния и библиографски справочник „Българското опълчение 1877 – 78", Том 1, изд.

1998 г., на стр. 328 е посочен Неделчо Радев Гълъбов, род. 1855 в с. Михалци и участвал в четата на поп Харитон. На 3.08.1877 г. той постъпва в 8 дружина, 4 рота; на 1.09.1877 е определен за попълнение и на 3.09. е зачислен във 2 дружина, 3 рота. Уволнен на 1.07.1878 г. След Освобождението се преселва в с. Алеково. През 1880 г. е инициатор за откриване на местното училище и за изграждането на църква в селото. Известно време намира убежище в Черепишкия манастир, след което става свещеник. Починал на 12 май 1903 в с. Алеково. (15) Данните за двамата са доста противоречиви, а явно въстаник от четата под името Неделчо Гълъбов е имало само един. Това налага доуточняването на данните.

След Освобождението в резултат на вътрешни миграционни процеси и на аграрния преврат етническият облик на Павликени се променил изцяло. Селото било заселено с будни български домакинства от съседните села и Балкана. Мнозина от новите заселници били българи, взели непосредствено участие в борбите за национално освобождение, църковна независимост и развитие на българската просвета. Те спомогнали бъдещото му развитие и просперитет.

Особено внимание заслужава преселването през 80-ге години на 19 век на шестимата поборници в Павликени и вписването им в обществено-политическия живот на селището. Това са: даскал Атанас Дончев Петров (1849 – 1922), Петър Иванов Тончев (1843 – 1919), Иван Цвятков Кожухаров (1851 – 1933), Пенчо Колев Кюркчиев (1852 – 1931), Иван Марчев Илиев (1853 – 1915) и Тошо Кътев Димитров (1847 – 1889). Всички те са родом от революционната Бяла черква и преселвайки се в Павликени, носят със себе си възрожденския дух, своя патриотизъм и свободолюбие. Заселването на една компактна група белочерковци (освен шестимата четници има много други заселници) оказва силно въздействие върху бъдещото развитие на Павликени. Всички те идват от село, в което години наред даскал Бачо Киро е сял семената на българското просвещение, село, от което 101 души са били готови да умрат за своята родина. Тези революционни традиции и своя патриотизъм белочерковските заселници полагат в основите на новото село Павликени.

В Павликени Атанас Дончев се преселва през 1882 г. и започва работа като учител в новооткритото местно училище. (16) До края на дните си е един от най-авторитетните и уважавани люде на селището. През 1884 год., с цел да просвещава и издига умствено своите членове и населението на Павликени, е основано културно-просветно дружество „Ройче“. Починът за основаване на дружеството е на будния белочерковчанин Стоян Дончев – син на Дончо Сейков, също участник в Априлската епопея. В списъка на учредителите на дружество „Ройче“ са свещ. П. Франгов, Атанас Бончев, Стефан Несторов, Ив. Даскалов – всички от Бяла черква, както

и въстаниците Атанас Дончев, Петър Тончев, Тошо Кътев, Иван Марчев. Павликенското дружество „Ройче“ със своите 76 членове е едно от първите основни културно-просветни дружества в страната. Наименованието на дружество „Ройче“ е явно доказателство за „роилото се“ от първото селско читалище в Б. черква ново просветно огнище. На 15.12.1891 г. на общо събрание на дружеството то е преименувано на читалище „Братство“. Сред имената на първите действителни 26 членове отново са белочерковските поборници. (17)

До края на живота си даскал Атанас Дончев живее със семейството си в Павликени. Той имал 4 дъщери – Ирина, Геновева, Мария и Кина, и един син Никола; 26 внуци и 41 правнуци. На мястото на дома му през 1964 – 65 г. е построена сградата на павликенското читалище. Улицата до читалищния дом и днес носи името му. (18)

Не по-малко героична е съдбата на Петър Иванов Тончев – арестуван след погрома на Априлското въстание, осъден заедно с Бачо Киро, но дочакал обявената амнистия в Търновския затвор. След Освобождението Петър Тончев се преселва в Павликени през 1881 г., получава от кметството в Павликени 40 броя овце, дворно място за постройка на къщата си и земя. След като се замогва, подарява пари и участва много активно при строежа на църквата. Избиран е за член на Павликенското църковно настоятелство, съучредител на дружество „Ройче“. В семейството му се отглеждат три деца: Ангел – продължил бащините традиции на земеделец и животновъд; Кирил – станал по-късно търговец, избиран за кмет на Павликени в началото на века, член на училищното настоятелство, и една дъщеря Анка. (19)

Иван Цвятков Кожухаров – десятник в четата на поп Харитон, емигрирал в Румъния след разбиване на четата, преселил се в Павликени след 1878 г. Занимавал се предимно със земеделие, но взел активно участие в обществено-политическия живот на селището. Избиран за член на училищното и църковното настоятелство, бил епитроп на църквата.

Подобна е съдбата на друг жител на Павликени – Тошо Кътев Димитров. Преселил се в Павликени след емиграцията в Румъния, занимавал се със земеделие. Той става един от учредителите на дружество „Ройче“. В някои публикации го посочват и като един от първите социалисти в Павликени, но това едва ли е точно така, като се има предвид, че той почива на 42-годишна възраст през 1889 г.

Иван Марчев Илиев е един от четиримата братя Марчеви, участници в Априлското въстание. Преселил се в Павликени след емиграция в Румъния, занимавал се със земеделие, женен, с две деца, един от основателите на павликенското читалище.

Пенчо Колев Кюркчиев, родом от Бяла черква, след войната 1877 – 78 год. се преселва първо в Левски и едва през 1882 г. идва в Павликени със

семейството си. Известен е под името Карагаченина по името на с. Левски тогава. (20)

И шестимата белочерковци, бивши въстаници от Априлската епопея, след смъртта си са били погребани в двора на павликенската черква. С Решение № 38 по т. 3 от Протокол № 7 от 11.04.1964 г. на Изпълнителния комитет на ГОНС – Павликени се взема решение да се пренесат костите на героите от Дряновския манастир от двора на църквата „Пр. Св. Богородица" до обща гробница в парк „Отдих и култура". Пренасянето на костите става на 1 юни 1964 г. (21)

За известен период от живота си след Освобождението в Павликени са живели и двама останали живи въстаници от четата на Христо Ботев – това са Колю Радев (Черкеза), преселил се по-късно в Бяла Слатина, и Борис Каракановски, родом от Ловеч.

Значимо място в следосвобожденския период от живота на останалите живи въстаници заема тяхната политическа дейност. Патриотизмът им и будното гражданско съзнание не остават безразлични към обществено-политическите събития, настъпили в България. Политическите пристрастия на поборниците са сложни, многопластови и твърде разнородни, каквато е била и политическата обстановка у нас в първите десетилетия на III-ото българско царство. Още на 15.08.1879 г. П. Р. Славейков и Ст. Стамболов организират в Търново голям Народен събор митинг, на който присъстват всички въстаници от целия Търновски окръг. На събора е гласувана резолюция против правителството, което според авторите се състояло от „турски мекерета и чорбаджии". Като резултат от дейността им на изборите за I-во ОНС през м. X.1879 хората от Търновско подкрепят либералите. (22)

Като съидейници в националноосвободителното движение, останалите живи поборници и след Освобождението продължавали да подкрепят тесни връзки със Ст. Стамболов. По-голяма част от тях се определили на негова страна и след разцеплението на Либералната партия. Този факт има своето обяснение както непосредствените им контакти и влиянието на Стамболов върху тях в периода на националнореволюционните борби, така и като отражение на тяхната принадлежност към прослойката на позаможните семейства от зараждащата се българска буржоазия. Тук трябва да се споменат:

– Цачо Ангелов Ненов – като кмет на Бяла черква 10 години взема активно участие в политическия живот по време на Стамболовото управление;

– Георги Хаджидафинов Илиев е един от тримата основатели на Стамболовистката партия в с. Михалци;

– Йордан Матеев Георгиев – кмет на Бяла черква 12 год., член на Народняшката партия;

– По-особено внимание заслужава политическата дейност на свещ. Петко Тодоров Франгов. Той е избиран за народен представител в Петото ОНС през 1887 – 1889 г. в началото на Стамболовото управление, по-късно става член на Демократическата партия.

Привържениците на движението за република в Бяла черква били главно из средата на останалите живи поборници: свещ. Петко Франгов, Йордан Матеев, Иван Неделчев и др. По тяхна инициатива на 15.01.1898 г. около 30 души от Бяла черква се събрали в читалището и разгледали въпроса: „Трябва ли царете и князете да са тъй необуздани и под тяхната прищявка да се произвеждат войни между мирните народи и невинните хора, т. е. християнство ли е това?“. Основано било дружество „Република“, което си поставило следните задачи: да ратува за републиканско управление, против монархията в България; да води борба за премахване на смъртното наказание; да се внушава на хората, че царете и князете трябва да имат ограничени правомощия и да могат да бъдат съдени. Учредителният протокол е подписан от 37 души, но дейността на това дружество не била много активна. Следващото събиране било точно след 10 години на 15.01.1908 г. Във втория протокол републиканската кауза е особено силно защитена. В него е записано: „Винаги ще се борим за премахване на тираническата монархия и ще работим за възтържествуването на републиканското управление“.

На следващото заседание на 2.05.1909 г. свещ. П. Франгов е избран за председател на дружеството. Особено активна дейност той и съратниците му развиват по повод изменението на Чл. 17 от Конституцията, който давал големи права на монарха. По този повод в продължение на 6 месеца те обикаляли селата около Търново, Лясковец, Свищов и Летница и агитирали хората. Дейността на Републиканското дружество в Бяла черква и учредителният му протокол от 1898 г. предизвикали дори дебат в Народното събрание и възмущението на министър-председателя Васил Радославов. (23)

На 29 март 1898 г. в Бяла черква е свикано събрание, на което депутатът социалист от Търново Никола Габровски да даде отчет за дейността на II сесия на IX ОНС. Присъствали повече от 2000 души от Търновско, Свищовско, Дряновско. Присъстващите там народняци се опитали да провалят митинга, който се превърнал в антиправителствен. Ранили един от организаторите – Петър Трифонов, който е син на убития въстаник Трифон Димов. Полицията направила опит да арестува дряновския социалист Боньо Лунгов, но хората не позволили. Тогава свещ. Петко Франгов поканил Никола Габровски да говори от балкона на дома му, намиращ се на площада.

За антиправителствената дейност на свещ. П. Франгов съобщава и столичната преса: „На 20.01.1900 белочерковските земеделци, на брой 400 души, свикали митинг. Говорили Гено Трифонов, Цанко Церковски, свещ. П. Франгов и свещ. Петър Драганов, които осъдили политиката на В. Ра-

дославов. Приета била резолюция, която изпратили до княз Фердинанд, с копие до в-к „Пряпорец“ и в-к „Мир“.“ (24)

За разлика от така посочените поборници една друга група се ориентира и прегръща идеите на левите политически организации – БСДП и БЗНС. Това били предимно представители на интелигенцията (учители и свещеници), както и по-бедните и обикновени земеделски стопани и занаятчии. От участниците в Априлското въстание това са:

– Недялко Колев Гълъбов се сочи като един от основателите на Социалдемократическата партия в Михалци през 1894 год. (25);

– През същата 1894 г. под ръководството на Н. Габровски в Павликени се създава организирана социалдемократическа група, един от учредители на която е възрожденецът даскал Атанас Дончев. На 29 май и 31 юни с.г. Атанас Дончев заедно със съратника си свещ. Петър Драганов от Дъскот и Никола Бакев организират антиправителствени митинги с участието на над 2 000 души. Чести гости в дома на Атанас Дончев били депутатите Н. Габровски и Н. Бакев. През 1903 г. при резцеплението на БСДП той застава на страната на тесните социалисти. В неговия дом след Първата световна война се помещава и клубът на БКП. За тази му дейност управляващите го лишават за известен период от народната му пенсия. (26)

– Специално внимание заслужава активната обществено-политическа дейност на дъскотския свещеник Петър Николов Драганов. През последното десетилетие на 19 век той става близък съратник на Н. Габровски и Н. Бакев, поддържа тесни контакти с първите социалисти в Търновския край, става съучредител на първите социалдемократически организации в павликенските села: през 1894 г. – в Павликени и Михалци; през 1896 г. – в Дъскот и в други села от района. Не остава селище в Павликенско, Севлиевско, Свищовско, Търновско, където Габровски и свещ. Драганов да не са организирали митинги против „десятъка“, за въвеждане на 8-часов работен ден и в защита правата на отрудения български народ. За тази им дейност свидетелстват: в-к „Освобождение“ (27); в-к „Избирателно право“ (28); в-к „Съзнание“ (29) и „Работнически вестник“. (30).

За непоколебимата подкрепа на свещ. Петър Драганов към Никола Габровски и за непокорния му дух говори и следният факт. В навечерието на 7-я конгрес на БСДП през 1900 г. в с. Дъскот се взема решение да се упълномощи Дим. Благоев да представлява организацията на конгреса. По спомени на Иван Радев Маслянков от същото село един от подписалите пълномощното, свещ. Драганов, трябвало да го занесе на Димитър Благоев, но по пътя той задрасква името на Благоев и вписва това на Никола Габровски. Заради тази поправка на 7-я конгрес Габровски не е признат за представител на с. Дъскот. (31)

През 1903 г. в Павликени се провежда Районна конференция на БСДП под ръководството на Габровски. Той и свещ. Петър Драганов, делегат от с.

Дъскот, заявяват твърдо несъгласието си за разцепление на партията и настояват за провеждането на общ конгрес. Независимо че резолюцията, която те предлагат, не е приета от болшинството членове на конференцията, те я изпращат в ЦК с писмо от 2.04.1903. В отговор на това писмо Димитър Благоев изпраща в Дъскот Георги Кирков, който е трябвало да изглади вътрешнопартийните отношения. След проведени три извънредни събрания не се стига до единомислие и партийната организация се разцепва. Георги Кирков лично съобщава решението на ЦК за изключването на свещ. Драганов. Във всички документи от 1903 г. относно разцеплението се подчертава, че Н. Габровски и свещ. Драганов (т. е. т. нар. широки социалисти) са с много голям авторитет и влияние в Павликенско.

По спомени на Тодор Атанасов Поптодоров през 1909 г. в Дъскот свещ. Петър Драганов организира голямо публично събрание, на което присъствали лидерите на широките социалисти Григор Чешмеджиев и Янко Сакъзов. По време на събранието имало свиркания, дюдюкане и викове, публиката не ги оставяла да говорят. Председателят на т.с. – Ганчо Попов, вземал думата и се опитал да разобличи общоделците. Независимо от всичко до края на живота си свещ. Петър Драганов остава непоколебим привърженик на широките социалисти и верен съратник на Никола Габровски. (32)

Стремежът за национална свобода и социална справедливост остава цел в живота и нравствена мярка за поведение за възрожденските герои и след Освобождението. Тази приемственост на павликенските социалдемократи от възрожденските дейци е доловена в съобщението на габровския в-к „Заря", бр. 7 от 1.05.1899 г.: „И сега населението на Павликенска околия доказа, че е твърдо решено да стои в първите редове на борците за всестранно народно освобождение. С това то продължава освободителното дело на геройски падналите въстаници в Дряновския манастир. Нашият искрен поздрав и братско насърдчение на павликенци!...". (33)

За съжаление не всички от останалите живи поборници след Освобождението имат възможността да живеят и работят дълги години в нова и свободна България. Някои от тях почиват още в първите години след 1878 г.: Иван Дончев Занев, роден 1829 в Бяла черква, заболява и умира през 1881; Йордан Аврамов Аврамовски, род. 1849 в Мусина, се самоубива по невнимание; Куйо Петков почива през 1880 г.; Йордан Даков – през 1885 г. По данни на Христо Марков до 1912 год. са починали 19 въстаници. Най-дълго са се радвали на свободата, за която са жертвали живота си: Цачо Ангелов Ненов – починал 1927 г., Иван Цвятков Кожухаров – поч. 1933; Иван Неделчев Минев – поч. 1938 г.; Йордан Матеев Георгиев – доживял до 1940 год.

Красноречив пример за голямото родолюбие на останалите живи въстаници след Освобождението е съдбата на Киро Иванов Маринов – Ковача от Сухиндол. През 1912 г., развълнуван от вестта, че Лозенград е превзет от

българската армия, взема пушката си и гърми по посока на Лозенград с думите: „Нине, опусщаеши раба твоего. Аз вече умирам, но доживях да видя моята България на върха на славата си!“, след което пада и умира. (34)

Житейският път на останалите живи въстаници от бунтовния април на 1876 год. е различен. Някои от тях продължават да бъдат сред най-активната и будна част на българското общество и след Освобождението, други се задълбочават и с много жар и ентусиазъм се включват в остри политически борби, трети си остават завинаги скромни земеделски стопани и занаятчии. Навярно не всички са се чувствали еднакво удовлетворени от живота си след Освобождението, може би не точно така са си представяли свободна България, за която са били готови да жертват живота си и да оставят децата си сираци. Но в съдбата на тези смели мъже има много общи моменти.

Всички те са били уважавани и и се ползвали с голям авторитет сред своите съселяни. Нито един от тях не се е изкушил да заеме висок държавен пост и да търси облаги и дивиденти за своята революционна дейност. Дори и най-изявените лидери сред тях, които са достигнали до висшата форма на народното признание – да бъдат депутати в Народното събрание, след това се завръщат в селата си и се отдават на мирен и съзидателен труд.

Независимо от разнородните си политически пристрастия, породени от принадлежността им към различни социални слоеве, всички те до края на живота си остават заклети републиканци и предано отстояват заветите на Левски за „чиста и свята Република“.

Новата действителност в България след Освобождението моделира нови обществени взаимоотношения, откроява и задълбочава социални конфликти. В тези нови условия на обществено-политически и социален живот възрожденските дейци пренасят своя висок патриотизъм и свободолюбие, отстояват чувството си за социална справедливост и завинаги остават верни защитници на националните интереси на българския народ.

БЕЛЕЖКИ

1. **Марков, Христо.** История на 9-те дни в Дряновския манастир. Издава читалище „Съединение“, с. Михалци. Търново, 1912.

2. Сб. *Военна подготовка и провеждане на Априлското въстание – 1876.* Изд. Институт за военна история. София: Военно издателство,1976.

3. **Драганова, Тодорка.** Бяла черква. София: Изд. на ОФ, 1984; **Димов, Димитър Рачев**. „Мусинската република. София: Изд. „Наука и изкуство“, 1963; **Анчев, Рафаел В.** Русаля – история на селото. Варна: Изд. „Георги Бакалов“, 1989; **Кунин, Петко и Н. Хр. Владков.** Село Михалци през вековете. София: Изд. на ОФ, 1971; **Бакалов, Ганчо.** История на Сухиндол. София: Изд. „Символ“, 1999.

4. Документи и спомени за историята на с. Дъскот. – Исторически музей – Павликени, н.сп.ф., инв. № 14.

5. **Бакалов, Ганчо.** Цит. съч.

6. Сборник *Бележити търновци*. София: Изд. БЗНС, 1985, с. 199.

7. В-к *Славянин*, Русе, бр. 63 от 16.02.1883, год. IV.

8. Спомени на Косю Христов Демирев. – Исторически музей – Павликени, н.сп.ф./док., инв. № 1986.

9. **Драганова, Тодорка.** История на Бяла черква. София: Изд. на ОФ, 1984.

10. Пак там.

11. **Франгов, Петко.** Приключенията на Дряновския манастир през 1876 г., Изд. читалище „Селски труд", с. Бяла черква, 1880.

12. **Радев, Радослав.** Бунтовникът и летописецът. – в. „120 години от Априлското въстание". Издание на Фонд „13 века България" – Велико Търново, 1996.

13. Материали на Станю Папазов от с. Михалци. – Исторически музей – Павликени, н.сп.ф./док., инв. № 88.

14. **Марков, Христо.** История на 9-те дни в Дряновския манастир. Изд. читалище „Съединение", с. Михалци. Търново, 1912.

15. Сб. *Българското опълчение 1877–1878 г.* Том 1. Изд. колектив. Национален парк-музей „Шипка – Бузлуджа" и Издателска къща „Казанлъшка искра" ЕООД, 1998, с. 328.

16. **Киров, Боян.** 117 г. от излизането на четата на поп Харитон и Бачо Киро. Внукът на въстаника разказва. – в *Павликенски глас*, бр. 18 от 5 май 1993 г.

17. Материали за Народно читалище – Павликени. – Исторически музей – Павликени, н.сп.ф./док., инв. № 1933.

18.Спомени на Ганчо Ботев за борбите на бълг. народ срещу турското робство. – Исторически музей – Павликени, н.сп.ф./док., инв. № 8.

19. Спомени за Петър Иванов Тончев от правнука му. – Исторически музей – Павликени, н.сп.ф./док., инв. № 1123.

20. Сб. *Титани на една епоха.* Г. Оряховица, 1996, с. 217.

21. Албум с фотоснимки от 1 юни 1964 год. – Исторически музей – Павликени, н.сп.ф., инв. № 852 – 862.

22. **Драганова, Тодорка.** Цит. съч.23. Бележки на Петко Франгов. – НБКМ – БИА, ф. 151.

24. В-к *Мир*, бр. 11 от 13 март 1900 г.

25. **Кунин, П., Н. Владков.** Село Михалци през вековете..., с. 103.

26. Материали за създаването на БСДП в Павликени. – Исторически музей – Павликени, н.сп.ф./док., инв. № 774, 776.

27. В-к *Освобождение*, от 20.09.1897 год.

28.В-к *Избирателно право*, бр. 1 от 2.04.1899г. и бр. 2 от 10.04.1899.

29. В-к *Съзнание*, бр. 11 от 10.11.1900 год.

30. *Работнически в-к*, бр. 9 от 6.11.1898 год.

31. Документи и спомени за с. Дъскот. – Исторически музей – Павликени, н.сп.ф./док., инв. № 14.

32. Спомени на Косю Христов Демирев. – Исторически музей – Павликени, н.сп.ф./док., инв. № 1986.

33. В-к *Заря*, бр. 7 от 1.05.1899 г.

34. **Бакалов, Ганчо.** Цит. съч.

ПРИЛОЖЕНИЕ

СПИСЪК
На въстаници от четата на поп Харитон и Бачо Киро, доживели до Освобождението на България, и справка за съдбата им след Априлското въстание

1. **ХРИСТО КАРАМИНКОВ – БУНИТО (МАЛКИЯ)**
род. 1847 г. в Търново – поч. 14.04.1892 г. в Търново
Укрива се след разгрома на четата и през м. юли 1877 г. емигрира в Румъния заедно със Ст. Стамболов. Сътрудник на в-к „Нова България“ (1876 – 77). След Освобождението се занимава с търговия. Избиран за окръжен съветник в Търново и за народен представител.

2. **КИРО ИВАНОВ МАРИНОВ – КОВАЧА**
род. 1832 г. с. Ново село, Троянско – поч. 1912 г. в Сухиндол
След разгрома се укрива в леля си Цоневица в с. Михалци, завръща се в Сухиндол след Освобождението и отваря ковашка работилница, през 1905 г. си построява нова къща на мястото на старата работилница. През 1912 г., развълнуван от вестта, че Лозенград е превзет от българските войски, взема пушката и гърми по посока на Лозенград с думите: „Нине, опущаеши раба твоего. Аз вече умирам, но доживях да видя моята България на върха на славата си!“ – след това пада и умира.

3. **АТАНАС ДОНЧЕВ ПЕТРОВ**
род. 1849 г. в Бяла черква – поч. 30.07.1922 г. в Павликени
След въстанието с помощта на Хр. Бръчков емигрира в Румъния Завръща се през 1877 г. и се преселва в Павликени, където работи като учител. Един от учредителите на дружество „Ройче“ и на павликенското читалище „Братство“. Основател на БСДП в Павликени.

4. **АНЧО РАДИЛОВ ДУШКОВ**
род. 1851 г. в Бяла черква
Ковач, грамотен, женен, след въстанието емигрирал в Румъния.

5. **АТАНАС МАРЧЕВ ИЛИЕВ**
род. 1848 г. в Бяла черква
Земеделец, грамотен, женен, с три деца, един от 4-имата братя Марчеви (2-ма са убити).

6. **ДИМИТЪР ЦАНКОВ КУЕВ**

род. 1857 г. в Бяла черква

Земеделец, емигрира в Румъния, след 1878 г. учителства в Бяла черква и във Вишовград. Награден със Сребърен кръст за храброст, Бронзов, по повод Независимостта, и Светлобронзов за Априлското въстание.

7. **ДОНЧО ДИМИТРОВ СЕЙКОВ**

род. 1831 г.

Земеделец, грамотен, женен, емигрира в Румъния след въстанието.

8. **ГЕОРГИ ЙОРДАНОВ ПАУНОВ**

род. 1856 г. в Бяла черква

Земеделец, неграмотен, женен, с деца. Спасява се при разбиване на четата, укрива се в селото, емигрира в Румъния.

9. **ГЕОРГИ ХРИСТОВ КАЛЧЕВ**

род. 1850 год. в Бяла черква

Земеделец, грамотен, женен. След разбиване на четата се укрива в селото, емигрира в Румъния. След 1878 г. се занимава със земеделие, ходил в Плоещ и усвоил нов занаят – поправя веялки, а не след дълго започнал и сам да ги изработва.

10. **ИВАН ЦВЕТКОВ ИВАНОВ – КОЖУХАРОВ**

род. 1851 г. в Бяла черква – поч. 1933 г. в Павликени

Земеделец, емигрирал в Румъния. След Освобождението се преселва в Павликени. Избиран за член на училищно и църковно настоятелства, бил епитроп на павликенската църква.

11. **ИВАН ДОНЧЕВ ЗАНЕВ**

род. 1829 г. в Бяла черква – поч. 1881 г. в Бяла черква

Земеделец, грамотен, женен, с две деца. Укрива се на село след разгрома. Наскоро след Освобождението заболява и умира.

12. **ИВАН МАРЧЕВ ИЛИЕВ**

род. 1853 г. в Бяла черква – поч. 1915 г. в Павликени.

Преселва се в Павликени след Освобождението, един от братята Марчеви, занимавал се със скотовъдство, неграмотен, женен, с две деца.

13. **ИВАН НЕДЕЛЧЕВ МИНЕВ**

род. 1842 в Бяла черква – поч. 1938 г.

Емигрира в Румъния, след Освобождението е избиран за общински съветник и училищен настоятел.

14. **ЙОРДАН КОСТАДИНОВ ДАКОВ**

род. 1850 в Бяла черква – поч. 1885 г.

Земеделец, емигрира в Румъния, неграмотен, женен. След 1878 г. се занимава със земеделие.

15. ЙОРДАН МАТЕЕВ ГЕОРГИЕВ

род. 1850 г. в Бяла черква – поч. 1940

Земеделец, грамотен, женен, с две деца, емигрира в Румъния. След Освобождението в продължение на 12 год. е общински кмет на Бяла черква, бил председател на дружествата „Орач“ и „Поминък“, член на Народняшката партия. Награден с Бронзов медал за Априлското въстание, с Бронзов кръст по повод Независимостта – 1908 г.

16. **КРЪСТЬО ЦАЧЕВ ЖИЛКОВ**

род. 1854 г. в Бяла черква

Земеделец, неграмотен, женен, с три деца. Ранен при разбиване на четата, дълго време скита из Балкана и на 20.08.1876 се завръща на селото.

17 **КУЙО ПЕТКОВ**

род. 1848 в Бяла черква – поч. 1880 г.

Грамотен, женен, емигрира в Румъния. Участва в Българското опълчение 1877 – 78 г.

18. **МОТЬО НАЧЕВ ЧАУШЕВ**

род. 1817 г. в Бяла черква

Селски пазач, малограмотен, женен, с пет деца. След разбиване на четата се спасява на село, емигрира в Румъния.

19. **ПЕНЧО КОЛЕВ КЮРКЧИЕВ**

род. 1852 г. в Бяла черква – поч. 5.04.1931 г. в Павликени

Земеделец, неграмотен, след въстанието дълго се укрива по селата. След 1878 г. се преселва в Павликени.

20. **ПЕТЪР АНДРЕЕВ БАКЕВ**

род. 1857 г. в Бяла Черква – поч. 1918 г.

Земеделец, грамотен, женен, емигрира в Румъния. След 1878 г. станал общински чиновник. Участвал във войните 1912 – 1918 г.

21. **ПЕТЪР ИВАНОВ ТОНЧЕВ**

род. 1843 в Бяла черква – поч. 1919 г. в Павликени

Земеделец, грамотен, женен, с три деца. Арестуван след разгрома на четата и откаран в Търновския затвор, осъден, но дочакал амнистията. След Освобождението се преселва в Павликени и се занимава със земеделие. Основател на читалището.

22. **свещ. ПЕТКО ТОДОРОВ ФРАНГОВ**

род. 20.03.1855 г. в Бяла черква – поч. 16.04.1931 г.

Ученик на Бачо Киро, учителства в Бяла черква и Горско Сливово, където основава читалището. След битката в Дряновския манастир се укрива в манастира „Св. Троица" край Търново, емигрира в Румъния. След Освобождениетопрез 1879 г. става свещеник в Бяла черква, работи като общински писар; през 1885 год. участва като доброволец в Сръбско-българската война; в периода 1887 – 1889 г. е избран за народен представител в V ОНС от Търновски окръг. Първи председател на читалище „Селски труд", което дълги години се помещавало в дюкяните на къщата му, избиран за председател на църковното настоятелство в Бяла черква, председател на Поборническо-опълченското дружество, на Комитета по въздигане на паметник на загиналите белочерковци. Член на Демократическата партия. Инициатор и председател на дружеството „Република" в Бяла черква. Автор на 26 мемоарни, драматургични, поетични и публицистични творби.

23. **ПЕЮ НЕДЕЛЕЧЕВ МАРИНОВ**

род. 1843 г. в Бяла черква

Земеделец. Арестуван след въстанието, затворен в Търновския затвор, но дочакал обявената амнистия.

24. **ТОДОР АНЧЕВ БАНОВ**

род. 1844 г. в Бяла черква

Земеделец, грамотен, след разгрома на четата се укрива на село.

25. **ТОДОР НЕДЕЛЧЕВ ДУШКОВ**

род. 1830 г. в Бяла Черква – поч. 1886

Земеделец, спасява се при разгрома на четата, заловен при с. Цинга. Оставен полумъртъв от турците, успява да достигне до селото, където се укрива до Освобождението.

26. **ТОШО КЪТЕВ ДИМИТРОВ**

род. 1847 г. в Бяла черква – поч. през 1889 г. в Павликени

Земеделец, грамотен, женен, с четири деца. След въстанието емигрира в Румъния, а след 1878 г. се преселва в Павликени. Един от основателите на читалището в Павликени.

27. **ХРИСТО ВЪЛЧЕВ МЪЛЗЕВ – ХЪША**

28. **ЦАЧО АНГЕЛОВ НЕНОВ**

род. 1856 г. в Бяла черква – поч. 1927 г.

Земеделец, грамотен. След въстанието 4 месеца се укрива на село, емигрира в Румъния, записва се в Българското опълчение в IV-а дружина и участва във войната 1877 – 78 г. След Освобождението в продължение на 10 години е кмет на Бяла черква, по време на неговото кметуване (1898 – 1900 г.) се построява долният етаж на началното училище в Бяла черква. Взема активно участие в политическия живот по времето на Ст. Стамболов, член на Стамболовистката партия. Избиран за секретар на Поборническо-опълченското дружество. От 1911 до 1923 г. в къщата му се е помещавала пощенската телеграфна и телефонна станция. Прави опити за реформа в носията на селото.

29. **СТАНЬО СЪБЕВ – КУЦИЯ**

Род. в с. Керека

Излиза с четата в Бяла черква, укрива се в Търново, където остава да живее след 1878 г.

30. **ЙОРДАН ИВАНОВ ПАРЦАЛЕВ**

род. 1851 г. в с. Голямо Яларе (дн. с. Русаля) – поч. 1938 г.

След въстанието се укрива в плевнята на брат си Недялко Бакърджиев, после около родната си къща. Заминава за Лясковец, където започва да учи занаят – бъчварлък, при чорбаджията Брусев, който го водил при търновския паша. Последният му подарява пищов и часовник със сребърни синджири. След смъртта му ордените, с които е бил награден, са подарени за съхранение на селската църква в Русаля. Синът му Георги Й. Парцалев е убит в Първата световна война.

31. **ВЕЛИЧКО ДЕНЕВ СТАНЧЕВ – ПОМАЧЕТО**

род. 1849 в с. Мусина – поч. 1909 г.

Селски пастир, бедняк, неграмотен, женен, с едно дете. След въстанието животът му е запазен от еменския бей х. Бекир ефенди и неговия син Исеим.

32. **ДОНЧО КОЛЕВ ДОНЧЕВ**

род. 1855 г. в с. Мусина

Земеделец.

33. **ЙОРДАН АВРАМОВ АВРАМОВСКИ**

род. 1849 г. в с. Мусина

Син на селски първенец, земеделец, грамотен, женен, с едно дете. Запазен от еменския бей х. Бекир и неговия син. Скоро след Освобождението се самоубива, без да иска.

34. **ЙОРДАН ГЕРЧЕВ КОЧЕВ**

род. 1848 г. в с. Мусина – поч. 1907 г.

Син на селски първенец, земеделец, грамотен, женен с деца. Запазен след въстанието от еменския бей и неговия син.

35. **КОЛЬО ГЕНОВ МУСИНСКИ (КАРАКОЛЬО)**

род. 1846 г. в с. Търново, но се преселил с майка си в с. Мусина – поч. 1921 г.

Шивач, грамотен, женен, с две деца. След въстанието емигрира в Румъния, записва се в Българското опълчение и участва в боевете при Шипка.

36. **ГЕОРГИ ХАДЖИДАФИНОВ ИЛИЕВ**

род. 1841 г. в с. Михалци – поч. 1904 г. в Левски

Земеделец, един от основателите на Стамболовистката партия в с. Михалци. През 1894 г. заедно с либералите Дянко Недков Драганов и Иван Стойчев Терзиев е бил председател на общинската 3-членна комисия. Женен, с две деца. През 1899 г. се изселва в Левски. Къщата му се е намирала в дн. двор на Недялко Георгиев Йовчев.

37. **ДИМО МИТЕВ КРОСНАКОВ**

род. 1853 г. в с. Михалци – поч. 17.05.1933 г.

Земеделец. След въстанието е заловен и хвърлен в Търновския затвор, където дочаква амнистията си. След Освобождението е живял само в с. Михалци. Къщата му се намирала в дн. дом на Петър Христов Кроснаков.

38. **ЖЕЛЮ ТОДОРОВ ЖЕЛЯЗКОВ**

род. 1848 г. в с. Михалци – поч. 30.06.1913 г.

Земеделец, женен, с две деца. След Освобождението е заемал много години различни полицейски служби и получил прозвището Жандар Лажо. Къщата му се е намирала в дн. двор на Живко Радев Тодоров.

39. **ИВАН ХРИСТОВ ПЕТРОВ**

род. 1844 г. в с. Михалци – поч. 25.07.1925 г.

Земеделец, женен, с две деца. След Освобождението се преселва в съседното с. Стамболово.

40. **КОСТАДИН КОЛЕВ МАРИНЧЕВ**

род. 1851 г. в с. Михалци

Земеделец. След Освобождението се преселил в с. Стамболово, където се задомил.

41. **НЕДЯЛКО КОЛЕВ ГЪЛЪБОВ**

род. 1851 г. в с. Михалци – поч. 1915 г.

Обущар, след Освобождението живее първоначално в Михалци. През 1894 г. е един от основателите на социалдемократическата дружинка в селото. Преселва се в Търново, където се задомява. Къщата му се е намирала срещу Паметника на обесените.

НЕДЯЛКО РАДЕВ ГЪЛЪБОВ

род. 1855 г. в с. Михалци – поч. 12.05.1903 г. в с. Алеково, Свищовско

На 3.08.1877 г. постъпва в 8-а дружина, 4-а рота. На 1.09.1877 г. е определен за попълнение и на 3.09. зачислен във 2-а дружина, 3-а рота. Уволнен на 11.07.1878 г. След Освобождението се преселва в с. Алеково, Свищовско. През 1880 г. е инициатор за откриване на училище и за изграждане на църква в с. Алеково. Известно време пребивава в Черепишкия манастир, след което става свещеник.

42. **ПЕТЪР КАЛЧЕВ ПЕТРОВ – КАЛПАКЧИЕВ**

род. 1846 г. в с. Михалци – поч. 15.12.1903 г. в с. Михалци

След въстанието прави неуспешен опит да избяга в Румъния, укрива се в Г. Оряховица, където започва работа при един бъчвар. След Освобождението учителства няколко години в с. Михалци, а по-късно става свещеник. Женен, с три деца.

43. **ТОДОР ПЕТКОВ (ЧОРБАДЖИЯТА)**

род. 1846 г. в Колиби Карадамяновци, Дряновско

Преселил се в с. Михалци. Колар – правил колите на хората под двата селски бряста. След Освобождението живял малко в Михалци, след което се изселил при свои роднини в с. Лом Черковна, Беленско. Там се задомил и останал до края на живота си.

44. **АНГЕЛ ГОСПОДИНОВ ДАЧЕВ**

род. 1850 г. в с. Дичин

Земеделец, спасява се при разбиване на четата.

45. **БОЖАН КУНДЕВ**

род в с. Дичин

Земеделец, спасява се при разгрома на четата.

46. **ВЕЛИЧКО НИКОЛОВ ДРАГАНОВ**

род. 1855 г. в с. Дичин

Земеделец. След въстанието заедно с брат си свещ. Петър Драганов се записва като доброволец в Българското опълчение. След 1878 г. се преселват да живеят в с. Дъскот, където си построяват къща.

47. **ГОСПОДИН ГЕОРГИЕВ ГОСПОДИНОВ**

род. 1840 г. в с. Дичин

Спасява се при разбиване на четата.

48. **свещ. ПЕТЪР НИКОЛОВ ДРАГАНОВ**

род. 1844 г. в с. Дичин – поч. на 19.11.1913 г. в с. Дъскот

Ръкоположен за свещеник през 1875 г. Учителствал в с. Дичин, един от ръководителите на местния революционен комитет, член на щаба на четата по време на Априлското въстание. След битката в Дряновския манастир успява да се спаси и да емигрира в Румъния. Заедно с брат си Величко се записва като доброволец в Българското опълчение и изминава бойния път на войната 1877 – 78 г. Участва при освещаване на Самарското знаме в гр. Плоещ. След Освобождението става свещеник на 20-и етърски полк в Търново, по-късно се заселва в с. Дъскот, построява си къща заедно с брат си Величко. Народен представител във II ОНС през 1880 – 1881 г., основател и дългогодишен председател на местното читалище, член на училищно настоятелство и учредител на просветни дружества. Близък съратник на Никола Габровски, участва в социалистическото движение в Търновския край, организира многохилядни антиправителствени митинги, след разцеплението на БСДП застава на страната на „широките социалисти“. Свещеник на с. Дъскот.

49. **КОЛЬО МАРИНОВ ТОПАЛОВ**

Роден в с. Балванска махала (днес с. Ветренци)

Участник в четата на поп Харитон през 1876 г. След битката в Дряновския манастир остава жив, но е арестуван и затворен в Търновския затвор. Умира в първите години след Освобождението, а семейството му се преселва да живее в Павликени.

Темата е публикувана в сп. Минало, Год. 9, кн. 4, 2002.

СВЕЩЕНИК ПЕТЪР НИКОЛОВ ДРАГАНОВ – ЖИВОТ, ОТДАДЕН НА ОТЕЧЕСТВОТО

През епохата на Възраждането плеяда родолюбиви българи посвещават живота си на борбата за национално освобождение. Участието и саможертвата им по време на Априлското въстание през 1876 год. е най-висшата изява на техния патриотизъм, свободолюбие и жертвоготовност. В четата на поп Харитон се сражават най-смелите и безпределно верни на националноосвободителните идеали мъже от селата Бяла черква, Мусина, Михалци, Дичин, Вишовград, Русаля и Балван. От участващите първоначално 193 въстаници по време на величавата 9-дневна Дряновска епопея геройски загиват 137 смели български мъже. След погрома на четата в Дряновския манастир още 8 въстаници намират смъртта си под турския ятаган, а Бачо Киро е съден и обесен в Търново.

Освобождението на България от петвековното османско робство доживяват едва 47 въстаници от четата на поп Харитон. Само те имат щастието да видят родолюбивите си мечти сбъднати и да живеят в една нова и свободна България. Данните за техния следосвобожденски живот са доста оскъдни, намират се в различни източници, а за някои от тях са неточни или изобщо липсват такива.

Свещ. Петър Николов Драганов е един от останалите живи въстаници. (1) Настоящата разработка е само опит да се проследи многообразието на една житейска съдба, да се види доколко един от героите на националноосвободителната ни революция остава верен на своите идеали, да се научим как в условията на свободна България се доказва на дело що е то патриотизъм и родолюбие.

Свещ. Петър Николов Драганов е роден на 2 август 1844 г. в с. Дичин, Великотърновско, в семейството на Дели Никола – безпределно смел и горд българин, който с буйния си нрав често предизвиквал гнева на турците. Семейството било бедно и доста често мизерствало. Първоначално Петър е ученик в родното си село, а по-късно завършва училището в с. Патреш, Павликенско. (2) През 1866 г. година е принуден да замине на гурбет в съседна Румъния, където работи като градинар до 1868 г. Там са и първите му срещи с българските имигранти и хъшове. Навярно те са запалили в душата му искрата за българско просвещение. От тях възприема революционните идеи за национално освобождение и им остава верен до края на дните си. (3) Завръщайки се от гурбет, Петър Драганов се посвещава на просветителска дейност, става инициатор за учредяване на едни от първите българ-

ски училища и читалища в търновския край. Първоначално учителства в с. Ибричево (дн. с. Водолей, Великотърновско), където основава и местното читалище. По-късно се завръща в родното си село Дичин и става един от инициаторите за създаване на местното читалище „Зора“ и за откриване на българско училище. В т. нар.Дичинска кондика или Наредба или избиране на членовете на читалище „Зора“ сред имената на новообразуваното читалищно настоятелство е и името на Петър Драганов.

Силно въздействие върху развитието на Петър Драганов в този период указват Васил Неделчев и отец Матей Преображенски. Васил Неделчев е роден в Бяла черква, но по това време учителствал в с. Дичин, а отец Матей често посещавал селата в търновския край. (4) Под тяхно въздействие, както и силно повлиян от срещите си с българските революционни дейци в Румъния, Петър Драганов започнал да ходи с тях по селата в района и да проповядва националноосвободителните идеи. През 1873 год. под ръководството на отец Матей Преображенски (Миткалото) в с. Дичин е основан местният революционен комитет, начело на който са Васил Неделчев и Петър Драганов. По-късно за председател на организацията е избран Петър Драганов.

По идея на даскал Васил Неделчев и с цел да бъде по-незабелязана революционната му дейност, на 8 февруари 1875 г. приема свещенически сан. (5) Под прикритието, че пътува по църковни дела, той пътува до селата в Търновско и се включва активно в подготовката на Априлското въстание. Съдейства за създаването на революционните комитети в селата Ибричево, Патреш, Паскалевец и Лесичери.

В резултат на неуморната му дейност и авторитета на местния революционен комитет в навечерието на Априлското въстание от с. Дичин излизат 12 въстаници, които се присъединяват към четата на поп Харитон. Свещ. Петър Драганов е избран за член на Военния съвет на четата и участва в епичните 9-дневни сражения от 29 април до 8 май 1876 г. в Дряновския манастир. (6) По време на въстанието той се сражава самоотвержено, окуражава четниците и поддържа бойния им дух. Бойния път на четата изминава и неговият брат Величко Драганов. След разгрома на четата и потушаването на въстанието двамата братя Драганови са сред ония 47 въстаници, които имат щастието и късмета да доживеят Освобождението на поробеното си отечество. С помощта на родолюбивия свищовлия Христо Бръчков свещ. Петър Драганов емигрира в Румъния, където презимува. През пролетта на 1877 год. с паричната помощ на Българското благотворително дружество в Букурещ заминава за Болград, Бесарабия, а на 9 април същата година пристига в Кишинев. (7)

За шестима от емигрираните въстаници от четата на поп Харитон, борбата за свободата на България явно не е завършила и те се записват като до-

броволци в Българското опълчение. Това са въстаниците Цачо Ангелов Ненов и Куйо Петков от Бяла черква, Кольо Генов Мусински и Недялко Колев Гълъбов от Михалци, както и двамата братя Петър и Величко Драганови.

Свещ. Петър Драганов постъпва в Българското опълчение на 17 април 1877 г. (8) Когато се записвал, му казали: „Попе, ние сме тръгнали не с кръст, а с щик и сабя да се бием с тираните. Тука е войска, а не черква!". На тия думи той гордо отговорил: „Когато още в лято 1873-то с учителя Васил Неделчев основахме Дичинския революционен комитет, аз, господа, знаех, че единственото оръжие в борбата за избавление от игото на поробителя са сабята и куршумът. Но без вяра, само с оръжие, свобода не се постига". (9) На 21 април същата година с рапорт на началника на Опълчението ген. Н. Г. Столетов до началник-щаба на Действащата армия поп Петър е представен за назначение като свещеник на 2-а опълченска бригада. На 18 май 1877 г. в румънския гр. Плоещ свещ. Петър Драганов, заедно с руския архимандрит Амфилохий и още един свещеник, участва в освещаването на светинята на българските доброволци – Самарското знаме. На церемонията по връчване и освещаване на Самарското знаме присъстват главнокомандващият Дунавската армия княз Николай Николаевич, много генерали и командири от различни войскови части, чуждестранни военни аташета, английски, френски и руски кореспонденти, много български емигранти. Тържеството започва с молебен, отслужен от свещ. Петър Драганов. Този паметен момент е увековечен в гравюрите на френския художник Е. Даммюлер.

В архивите на гр. Самара (дн. гр. Куйбишев) са запазени данни за този вълнуващ момент, когато кметът на Самара Кожевников и съветникът Алабин, в присъствието на руския княз Н. Николаевич, връчват знамето на Българското опълчение: „започна молебенът по освещаването на Самарското знаме. Освещаваше го свещеникът Петко Драганов от Търново, един от малцината, останали живи след битката с турците край Дряновския манастир". (10)

На 5 юни 1877 г. свещ. Петър Драганов е назначен на длъжността свещеник на 2-а бригада, а на 13 юни с.г. е зачислен в редовете на 4-а дружина. В отговор на негово прошение до ген. Н. Г. Столетов на 13 юли 1877 г. е утвърден на длъжността „свещеник" на 2-а бригада с официална заповед на главнокомандващия. (11) На 8 септември с.г. държи слово пред опълченците, с което ги призовава да понасят мъжествено лишенията на войнския живот:

„Христолюбиво войнство!

Неотдавна беше невъзможно да се каже за българина, че и той може с оръжие в ръка да се бори против неприятеля, който цели пет века смуче кръвта му. Но днес ние виждаме противното. Под предводителството на добрите и вещи наши водачи русите ние се отличихме в последните битки род Ески Заара и на Шипченския балкан в сраженията против петвеков-

ния наш мъчител. Това свидетелстват вашите гърди, накичени с кръста. Аз вярвам, че тази ваша храброст ще да се удвои, че вашата неустрашимост ще да покаже на света, че България е родила синове, достойни да защитят нейното име, нейната чест! А тази наша Майка България ще да знае да възнагради първите свои поборници за нейната свята свобода, която ний ще ѝ дадем, сдобием, с пролятата наша кръв… Но от един солдатин не се изисква само да бъде храбър и неустрашим, нито пък това условие е достатъчно да покаже войника като съвършен пред хората. От един солдатин се изисква да бъде постоянен, хладнокръвно понасяне на неудобствата, които могат да го сполетят в неговия солдатски живот. (…) Помислете, че вий сте основата на бъдещата българска войска, на която ще да се съзида това, което ви напомних. (…) Като си помисли човек защо и за какво са оставили своето отечество русите и минали Дунав – да проливат своята драгоценна кръв за нашето отечество, – тогава само ще да се уверите, че всичките неудобства, които ще претърпите, не са нищо друго, освен чест и слава за вашите подвизи!". (12)

Свещ. Петър Драганов участва всеотдайно в епичните боеве на връх Шипка, край Стара Загора и Котел, за което е отличен с Орден за храброст. В наградния лист, препис от който се пази у наследниците му, руското командване е написало: „По отзиви на всички офицери в дружината свещеник Драганов участва както при отбраната на Шипка, така и във всички нейни операции против турците. Ревностно и самоотвержено е изпълнявал своите длъжности и полага се да бъде награден". (13)

Свещ. Петър Драганов остава в редовете на Българското опълчение до края на войната.

Малцина са доживелите Освобождението на България поборници, които след 1878 г. се отдават на активна обществено-политическа дейност. Затова пък тези, които до края на живота си не остават безразлични към проблемите на българския народ, които не забравят заветите на националните ни революционери и свои съратници, написват едни от най-светлите и достойни страници в историята на своите селища. Това изцяло се отнася за живота и дейността на свещ. Петър Драганов.

В първите години след Освобождението поп Петър става свещеник на 2-а пловдивска дружина на Българската земска войска. На 17 ноември 1878 год. той е преведен в Търновската 9-а дружина. От 10 март до 21 юли 1879 г. преподава Закон Божий в Търновското фелдшерско училище. (14)

Доживял свободата на родината си, поп Петър се включва активно в политическия живот. Старото му познанство със Стефан Стамболов от периода на националноосвободителните борби предопределя и политическата му ориентация. Той става член на прогресивната Либерална партия и като един от най-изявените ѝ представители в търновския край е избиран

за народен представител в първите четири обикновени народни събрания от 1879 г. до 1884 г. (15)

За дейността на свещ. Петър Драганов в Народното събрание и за неговата политическа активност в протоколите на Парламента са записани думите на В. Радославов:

„*В. Радославов:* Но не е само тоя републиканец свещеник, господа представители, има и други негови братя свещеници и за чест тяхна нека ги спомена. Те са: от Дъскот – поп Петър, от Михалци – поп Димитър, и от Бяла черква – известният наш поп Франгов. Тия Христови последователи постоянно подстрекават населението против законите, против правителството. И за зла участ администрацията не може да вземе против тях никакви мерки, защото те са един вид неприкосновени. Такива неприкосновени си остават и пред началството си, пред Светия синод, не зная защо.

Цвятко В. Таслаков: Защото казват истината! У нас най-мирното съсловие е духовенството – вие и него сте възбудили!

В. Радославов: Това не е вярно, защото да не искаш закон за десятъка, а да искаш да съдиш царете и князете и да основаваш република, не е все едно. То са повече от социалисти.“ (16)

След избирането на Стамболов за председател на IV-ото ОНС, както и за регент на Княжество България, отношенията между двамата поборници се влошават. Свещ. Петър Драганов остава силно разочарован от вътрешната политика на Стамболовото правителство (1887 – 1894) и от разногласията и разцеплението в Либералната партия. Когато се оформят различните партийни течения и групировки, а конфликтите в разнородния ѝ състав вземат връх, свещ. Драганов напуска Либералната партия.

През 1885 год. поп Петър участва в Сръбско-българската война, като служи в 6-ти пехотен търновски полк. За участието си на фронта свещеникът е награден с орден „Св. Александър“ – V-а степен. (17)

1882 год. бележи началото на нов период в живота на свещ. Петър Драганов, когато той, заедно с брат си Величко, се преселва да живее в с. Дъскот. Търсейки по-добри условия за социалната си реализация, както и поради лични или семейни причини, двамата братя вземат заем, за да си построят къща, и остават в Дъскот до края на земния си път. Къщата, в която поп Петър живее, е до площада на селото. В стаята му над леглото имало килим с избродиран изправен лъв, там били закачени и пушката му, и черногорският му пищов. (18)

Първите писмени документи за с. Дъскот датират от 1618 год. В турски регистър е отбелязано, че данък са плащали 57 български домакинства, или 306 българи са били обложени с данъка джизие. В средата на 18 век се заселват много черкезки турци и местното население е принудено да напусне селото си. Една част се преселват в околните села или търсят убе-

жище в Балкана, други емигрират, а трети стават жертва на поробителя. През последните десетилетия на османското робство Дъскот бил населен изцяло с турско население. След Освободителната руско-турска война през 1877 – 1878 год. мнозинството от турското население напуснало селището. В него отново се заселили преселници от съседните села и Балкана. Първият преселник бил Стоян Стоев Кереков, овчар от с. Керека, Дряновско. Той идва в землището на с. Дъскот още през лятото на 1877 год., харесал равната и плодородна земя край двата извора, презимувал със стадото си в района, а на следващата пролет преселил и голямата си челяд. (19)

Установяването на свещ. Петър Драганов в с. Дъскот съвпада с изграждането на християнската черква през 1881 – 1882 г. Това била първата обществена сграда и дъскотчани я съградили с много любов и желание. Избрали и най-хубавото място – североизточно от площада. По спомените на Марко Проданов, свидетел на тези събития, църквата се строила така: „Ние строихме с радост, с голямо желание, свободни сме, не си считахме труда. Превали ли слънцето пладня, връщахме се от нивите и с колата прекарвахме кой камъни, кой дърва, а трети вода – всеки се хващаше за работа. Ето, виждаш ли, всеки камък с длето е дялан, каква здрава постройка!“. (20)

Интересен момент за строежа на църквата има и в спомените на Ирина Станчева. Тя разказва: „Помня турската джамия с минарето. Намираше се под село, между двете чешми. Ний, българите, я съборихме, с ръцете си ги събаряхме, камъните прекарахме, да си направим ей тази черкова. С баща си съм прекарвал камъни от джамията и от турските гробища, които са до Иваничките. Чупим надгробните камъни и караме. Биволи впрягахме в дървени кола. В него време имаше няколко турци, които още не бяха продали имота си. Един от тях, виден турчин Кьор Ибраим. Бяха в село и търсеха купувачи. Доволни бяха, че камъните от джамията строяха черковата, отивали от свято място на свято място“. (21)

Новоназначеният свещеник на с. Дъскот става един от основните радетели за построяване на християнския храм. Майстор на църковната сграда бил Енчо Колев от Трявна. Църквата била без притвор, но с камбанария. За изграждането ѝ са събирани доброволни помощи от местното население, както и средства от държавния бюджет. Интересен момент при построяване на църквата е фактът, че средства за нея са дарявали жители и църковни настоятелства от други селища в района. Средства са дарили и турци – Ибрахим Алиманов – 20 лв., Харта Мехмед – 20 лв., Алия Фител – 100 гроша, от купени и препродадени ниви други трима турци дарили 2210 лв. Приходите и разходите по построяването на храма се водили от избрана строителна комисия, касиер на която бил свещ. Петър Драганов. Високото доверие, което получил от дъскотчани, той оправдал с неуморната си работа за изграждането на храма. Използвайки авторитета си като поборник

и народен представител, той успява да осигури 100 хиляди лева от Министерството на вътрешните дела и изповеданията, с които пари през 1882 г. е завършена красивата селска черква. За заслугата на Петър Драганов съобщава русенският в-к „Славянин". (22) Църквата „Св. Иван Рилски" е осветена от Търновския митрополит Климент (Васил Друмев) на 19 октомври (ст. ст.) 1882 год. От този момент до 1911 год. поп Петър е всеотдаен и уважаван свещеник на с. Дъскот.

Като служител на църквата свещ. Драганов се отличавал от своите събратя. По спомени на съвременниците му – жители на селото, когато някое семейство водело в църквата болното си дете, за да му чете попът молитва за здраве, той съветвал родителите да отидат на лекар и да потърсят помощта на науката и медицината, за да спасят детето си. Много често в проповедите си свещеникът говорел за ползата от знанието, учел децата и възрастните да четат и да пишат, възпитавал ги в ученолюбие и християнски добродетели.

Навярно със съдействието и прякото участие на свещ. Драганов и по примера на съществуващите вече читалища в съседните села Бяла черква, Михалци, Мусина и Дичин в Дъскот се създава просветното дружество „Пчелица", което е съществувало в периода 1884 – 1886 год. На базата на това дружество се създава и местното читалище „Напредък". (23)

На 25.10.1887 г. по инициатива на поборника свещ. Петър Николов Драганов, както и с активното участие на учителите Ганчо Иванов, Гено Трифонов и Петко Камбуров в с. Дъскот било организирано общоселско събрание. Свещеникът говорил на хората за националноосвободителните борби на българския народ, разказвал им за делото на отец Матей Преображенски и за подвига на Бачо Киро, за саможертвата на руските солдати, агитирал за борба против агаряните. Той проповядвал, че освен националното робство има още едно робство – невежеството, срещу което трябва да се воюва. Убеждавал селяните, че точно през есента и зимата, когато нивите са засеяни, а животните са прибрани, е време за нови знания. Учел съселяните си, че както има училища за децата, така трябва да има и училища за възрастните, за да се учат на четмо и писмо и за да са грамотни. С правдивите си думи свещ. Драганов и местните учители успели да убедят хората за необходимостта и ползата от учредяване на читалище.

В спомените на Петко Радев Маслянков се разказва за големия ентусиазъм на основателите: „Попът и учителите с убедителни думи ни увериха, че ако искаме да имаме свободата си, която извоювахме с толкова много кръв на вечни времена, то трябва чрез читалището да се просвещаваме, за да станем добри граждани и родолюбци". (24)

Уставът на дъскотското читалище „Напредък" бил обсъден още на учредителното събрание, а окончателното му приемане станало на 2 ноември 1887 год. Под протокола за приемане на Устава първият подпис е на

свещ. Петър Драганов, който е избран и за първи председател на читалище „Напредък". Към 15 ноември с.г. читалището вече имало 30 членове. Със създаването му били поставени основите на голяма библиотека, направен е абонамент за вестници и списания. (25)

По предложение на свещ. П. Драганов през 1899 год. към читалището в с. Дъскот е създадено Земеделско културно-просветно дружество, което обединявало над 70 членове. То имало за цел да защитава интересите на земеделските стопани, грижело се за тяхната просвета и земеделските им познания, разпространявало идеите на земеделския трибун Цанко Церковски.

Значимо място в следосвобожденския период от живота и дейността на свещ. Петър Драганов заема неговата политическа дейност. Неговият патриотизъм и будно гражданско съзнание не остават безразлични към обществено-политическите събития, настъпили в България. Политическите му пристрастия са сложни, многопластови и твърде разнородни, каквато е била и политическата обстановка у нас в първите десетилетия на III-ото българско царство.

Като съидейници от периода на националноосвободителното движение, останалите живи поборници от Априлската епопея след Освобождението продължили да поддържат тесни връзки със Стефан Стамболов. Още на 15.08.1879 г. П. Р. Славейков и Стефан Стамболов организират в Търново голям Народен събор митинг, на който присъстват всички въстаници от целия Търновски окръг. На Събора е гласувана резолюция против правителството, което според авторите се състояло от „турски мекерета и чорбаджии". Като резултат от дейността им на изборите за Първо ОНС през м. X.1879 хората от Търновско подкрепят либералите. (26) Свещ. Петър Драганов е избиран за народен представител от листата на Либералната партия в първите четири ОНС.

След разцеплението на Либералната партия една част от старите националреволюционери остават на страната на Стамболов. Друга група се преориентира и прегръща идеите на левите политически организации – БСДП и БЗНС. Това били предимно представители на интелигенцията (учители и свещеници), както и по-бедните и обикновени земеделски стопани и занаятчии. Към тази група се ориентира и свещ. Петър Драганов.

Обществената дейност и политическата ориентация на свещ. Петър Драганов през последното десетилетие на 19 век и първото на 20 век е силно повлияно от новосъздадената БРСДП и нейните дейци. Важен фактор в политическото му израстване се оказва приятелството му с търновския адвокат Никола Габровски. Личните им връзки датират от 1880 год., когато свещ. Драганов купува дворно място на Габровски в с. Дъскот. (27) През следващите 20 години те са близки съратници и едни от най-активните и авторитетни членове на БРСДП в търновския край.

Дъскотският свещеник Петър Николов Драганов поддържа тесни контакти и с другите социалисти в региона о– Никола Бакев, Атанас Дончев и др. Той участва активно и помага за учредяването на първите социалдемократически организации в павликенските села – през 1894 г. в Павликени и Михалци. По тяхна инициатива още през 1895 г. в с. Дъскот се създава просветна социалистическа група, прераснала една година по-късно в организация на БРСДП.

През 1896 год. по покана на свещ. Петър Драганов и на учителя Ганчо Иванов в с. Дъскот пристига Никола Габровски. На организираното общоселско събрание адвокатът изнася политическа реч за народни правдини, за нов социален строй и пропагандира политическата платформа на новоучредената БРСДП. В резултат на това събрание се полагат основите на социалдемократическата организация в с. Дъскот. Учредители са поп Петър, Ганчо Иванов, Петко Камбуров, Георги Джуров и Пеню Тъмнишки. Само за няколко години, до края на 19 век, организацията достига 17 членове. Първите социалдемократи в селото нееднократно издигат кандидатурата на Н. Габровски за техен делегат на партийните конгреси и подкрепят кандидатурата му за народен представител. (28)

През последните години на 19 век не остава селище в Павликенско, Севлиевско, Свищовско, Търновско, където Габровски и свещ. Драганов да не са организирали митинги против „десятъка", за въвеждане на 8-часов работен ден и в защита на правата на отрудения български народ. За тази им дейност свидетелстват: в-к „Освобождение" (29), в-к „Избирателно право" (30), в-к „Съзнание" (31) и „Работнически в-к" (32).

На 29 май и 31 юни 1894 г. Атанас Дончев заедно със съратника си свещ. Петър Драганов и Никола Бакев организират антиправителствени митинги в павликенските села, на които участват над 2 000 души.

През м. април 1899 год. „Работнически вестник" съобщава: „Днес в Бяла черква на многолюден митинг от 4 хиляди души Габровски осъди енергично финансовата и икономическата политика на правителството, гибелните договори на заема и железниците, разви програмата на Работническата партия. Свещеник Драганов и Бакев в същия дух. Единодушно прогласени кандидатите Габровски – Бакев. Стамболовистите Тотев, Кръстьо Станчев, Халачев, Атанас х. Славчев свикаха друго събрание, но претърпяха пълно поражение. Народът ги изпрати с презрение". (33)

В съобщение на столичната преса на следващата година четем: „На 20.01.1900 г. белочерковските земеделци, на брой 400 души, свикали митинг. Говорили Гено Трифонов, Цанко Церковски, свещ. П. Франгов и свещ. Петър Драганов, които осъдили политиката на В. Радославов. Приета била резолюция, която изпратили до княз Фердинанд, с копие до в-к „Пряпорец" и в-к „Мир"." (34)

Свещ. Петър Драганов участва активно и в създаването на БЗНС. Още през пролетта на 1899 год., когато Цанко Церковски написва „Възвание към селяните в България“ и тръгва из търновските села да го разпространява сред трудовото селячество, поп Петър подкрепя начинанието.

„Поп Петър плака – пише Церковски, – когато му четох позива, и не знаеше с какви думи да похвали инициативата. С него и Иван Неделчев определихме ден и място за свикване на първо събрание, на което да бъде прочетен позивът и да се избере временен комитет до свикването на първия земеделски конгрес“. (35)

На 7 ноември 1899 год., по повод възванието на белочерковските инициаторите за учредяване на земеделска партия, в с. Дъскот се създава Самообразователна земеделска дружина. На първото събиране присъстват 74 души от селото, като един от първите ѝ членове отново е свещ. Петър Драганов. Той е избран за член на временното настоятелство на организацията. (36) Просветната дейност, която се води, е в полза на земеделските стопани. На 19 декември с. г. с Протокол № 4 са избрани и делегатите за Учредителния земеделски конгрес в Плевен – Атанас Георгиев, свещ. Драганов и Ганчо Иванов. В-к „Земеделска защита“, бр. 13 – 14 от 1 януари 1900 г. дава информация за присъствалите на учредителния конгрес: „други 150 социалисти преимуществено от бившата Плевенска околия, с дядо поп от Дъскот, както и попа от Михалци – също социалист“.

По инициатива на Самообразователната земеделска дружина на 19 октомври 1900 г. се свиква митинг, на който присъстват около 1500 жители на селата Дъскот, Михалци, Бяла черква, Стамболово, Русаля, Емен и Липниците. Ораторите на митинга издигат искане за премахване на Закона за десятъка, на общинските налози и беглика, както и против политическите преследвания над земеделци и социалисти. Приетата резолюция е изпратена до председателя на Народното събрание, до народни представители и до столичните вестници. (37)

През есента на 1900 г. поп Петър е избран отново за делегат от с. Дъскот на II-я конгрес на БЗНС. В периода 1900 – 1903 год. той работи активно както в организацията на БРСДП, така и в новооснованата БЗНС.

При разцеплението на БРСДП през 1903 г. партийната организация в с. Дъскот първоначално застава на страната на широките социалисти. Покъсно се отделя една група, която минава на страната на тесните социалисти, а друга група приемат идеите на БЗНС. Начело на широките социалисти в Дъскот под влиянието на Никола Габровски застава свещ. Петър Драганов. (38)

За непоколебимата подкрепа на свещ. Петър Драганов към Никола Габровски и за непокорния му дух говори и следният факт. В навечерието на 7-я конгрес на БРСДП през 1900 г. в с. Дъскот се взема решение да се упъл-

номощи Дим. Благоев, за да представлява организацията на конгреса. По спомени на Иван Радев Маслянков от същото село, един от подписалите пълномощното, свещ. Драганов трябвало да занесе това пълномощно на Димитър Благоев, но по пътя той задрасква името на Благоев и вписва това на Никола Габровски. Заради тази поправка на 7-я конгрес Габровски не е признат за представител на с. Дъскот. (39)

През 1903 г. в Павликени се провежда Районна конференция на БСДП под ръководството на Габровски. Той и свещ. Петър Драганов, делегат от с. Дъскот, заявяват твърдо несъгласието си за разцепление на партията и настояват за провеждането на общ конгрес. Независимо че резолюцията, която те предлагат, не е приета от болшинството членове на конференцията, те я изпращат в ЦК с писмо от 2.04.1903. В отговор на това писмо Димитър Благоев изпраща в Дъскот Георги Кирков, който е трябвало да изглади вътрешнопартийните отношения. (40) След проведени три извънредни събрания не се стига до единомислие и партийната организация се разцепва. Георги Кирков лично съобщава решението на ЦК за изключването на свещ. Драганов. Във всички документи от 1903 г. относно разцеплението се подчертава, че Н. Габровски и свещ. Драганов (т. е. т. нар. широки социалисти) са с много голям авторитет и влияние в Павликенско. (41)

По спомени на Тодор Атанасов Поптодоров през 1909 г. в Дъскот свещ. Петър Драганов организира голямо публично събрание, на което присъствали лидерите на широките социалисти Григор Чешмеджиев и Янко Сакъзов. По време на събранието имало свиркания, дюдюкане и викове, публиката не ги оставяла да говорят. Председателят на т.с. – Ганчо Попов, вземал думата и се опитал да разобличи общоделците. (42)

През последните години от живота си той подкрепил някои от политическите искания на тесните социалисти, както и отделни техни местни инициативи. Независимо от всичко до края на живота си свещ. П. Драганов остава непоколебим привърженик на социалдемократическите идеи на широките социалисти и верен съратник на Никола Габровски. Приятелските отношения и уважението с Н. Габровски били взаимни. В едно писмо от м. януари 1899 год. политическият трибун пише до свещеника: „Вий сте едничкият свещеник в цяла България, който високо държи знамето на народното освобождение, едничкият свещеник, който разбира своята просветителска мисия между народа“ (43)

Стремежът за национална свобода и социална справедливост остава цел в живота и нравствена мярка за поведение през целия живот на свещ. Петър Драганов. Заради активната си политическа дейност и като резултат от явните си пристрастия към социалистическите идеи свещ. Драганов на два пъти е съден от висшите църковни органи. На едно от порицанията той

отговаря: „Това, което е ваше – килимявката и расото, – можете да си го вземете! Но това, което е в сърцето ми – никога!“. (44)

Наред с обществено-политическата си дейност свещ. Драганов имал интерес и към стопанската работа, проявявал нюх към новото и въвеждал новата техника в домашното си стопанство. В неговия дом се използвали първите железни плуг и грапа. Той купил в Дъскот и първата конска вършачка.

Свещ. Драганов създава семейство с дъщерята на участник в Априлското въстание, има две деца – Атанас и Стефанка. В семейството на сина му се раждат девет деца – Петър, Тодор, Димитър, Пауна, Никола, Страшимир, Спаса, Асен и Сия. (45)

Жизненият път на свещеника прекъсва 19 ноември 1913 год., когато след първата национална катастрофа на България той умира на 69-годишна възраст. Тленните му останки са погребани с почести в двора на черквата в с. Дъскот.

Целият живот и дейност на поп Петър е неоспоримо доказателство за приемствеността и съхранението на възрожденските традиции от следосвобожденските строители на нова България. За него в пълна сила важи оценката на павликенските социалдемократи, направена в габровския вестник „Заря“: „И сега населението на Павликенска околия доказа, че е твърдо решено да стои в първите редове на борците за всестранно народно освобождение. С това то продължава освободителното дело на геройски падналите въстаници в Дряновския манастир. Нашият искрен поздрав и братско насърдчение на павликенци!...“ (46)

Свещ. Петър Николов Драганов е бил един от най-уважаваните хора в Павликенския край, човек с голям и заслужен авторитет сред своите съселяни. През целия си живот той не се е изкушил да заеме висок държавен пост и да търси облаги и дивиденти за своята революционна дейност. Дори когато достига до най-висшата форма на народното признание – да бъде депутат в Народното събрание, след това той се завръща на село сред хората и се отдава на активна просветителска и обществено-политическа дейност. До края на дните си той доказва, че е убеден патриот и републиканец, неуморно отстоява чувството си за социална справедливост, остава верен защитник на националните интереси на българския народ и пази заветите на Левски за „чиста и свята Република“.

БЕЛЕЖКИ

1. **Цонева, Н.** За съдбата на въстаниците от четата на поп Харитон и Бачо Киро, доживели Освобождението на България. – сп. *Минало*, кн. 4, 2002, с. 44 – 58.

2. Сведения за опълченеца от неговия правнук Тодор Попов от с. Дъскот. – НМШБ, инв. № 1417, ед. пост, 1982 г.

3. **Марков, Хр.** История на 9-те дни в Дряновския манастир – 1876. Издава читалище „Съединение", с. Михалци, Търново, 1912, с. 61.

4. **Маждракова, О**. Четата на поп Харитон. София, 1963, с. 51.

5. **Марков, Хр.** История на 9-те дни в Дряновския манастир…, с. 103.

6. **Маждракова, О.** Четата на поп Харитон…, с. 78.

7. **Франгов, П.** Белочерковската чета. III издание. Търново, 1909, с. 199.

8. Сб. *Българското опълчение (Биографичен и библиографски справочник)*. Том 2. Четвърта, пета и шеста дружина. – НПМШБ – Казанлък, 1999, с. 71 – 72.

9. **Манов, Г.** Поборник за „свята свобода". – в-к *Народна армия*, бр. 11550 от 03.03.1987.

10. Сб. *Българско опълчение*. Том 2. МНО, 1956, с. 728; В-к *Работническо дело*, бр. 39 от 08.02.1966.

11. Сб. *Българското опълчение (Биографичен и библиографски справочник)*…, с. 71 – 72.

12. Сп. *Славянско братство*, год. I, кн. 3 от 12.02.1878.

13. Сп. *Българско опълчение*, изд. МНО, 1956, с. 707.

14. Сб. *Българското опълчение (Биографичен и библиографски справочник)*…, с. 71 – 72.

15. **Недков, Г.** Исторически бележки за с. Дъскот. София: Изд. „Сиела", 2004, с. 84 – 85.

16. Дневници на X ОНС, II РС, 22 3, 18.11.1900 г., с. 598.

17. Сб. *Българското опълчение (Биографичен и библиографски справочник)*…, с. 71 – 72.

18. **Зайков, И.** Най-съкровената ни биография. – в-к *Народна младеж* от 28.05.1976 г.

19. **Недков, Г.** Исторически бележки за с. Дъскот…, с. 19 – 21; НБКМ – ОАК – 89/57, л. 1 б; ДА – В. Търново, ф. 89, оп. 1, а.е. 373 –503; **Цветкова, Б.** За поселищния облик на търновския край 15 – 16 век. – В: *Сборник в чест на чл.-кор. Й. Захариев.* София: Изд. БАН, 1964.

20. **Недков, Г.** Исторически бележки за с. Дъскот…, с. 177 – 181.

21. Пак там.

22. В-к *Славянин*, Русе, год. IV, бр. 63 от 16.02.1883 г.

23. **Недков, Г.** Исторически бележки за с. Дъскот…, с. 85 – 112.

24. Пак там, с. 97.

25. Държавен архив – В. Търново, ф. 655, оп. 1, а.е. 7, л. 1 – 14.

26. **Драганова, Т.** Бяла черква. София: Изд. ОФ, 1984.

27. **Астарджиева, Й.** Корените на един род. – в-к *Борба*, В. Търново, от 29.09.1981 г.

28. Исторически музей – Павликени. Научноспомагателен фонд – документи, инв. № 14 и инв. № 2080.

29. В-к *Освобождение,* 20 септември 1897 г.

30. В-к *Избирателно право*, бр. 1 от 02.04.1899 и бр. 2 от 10.04.1899 г.

31. В-к *Съзнание*, бр. 11 от 10.11.1900 г.

32. В-к *Работнически вестник*, бр. 9 от 06.11.1898 г. и бр. 33 от 26.04.1902 г.

33. В-к *Работнически вестник,* бр. 32 от 15.04.1899 г.

34. В-к *Мир*, бр. 11 от 13.03.1900 г.

35. **Церковски, Ц.** Из моя живот. Ч. II., с. 53.

36. Материали на Ганчо Попов. – Държавен архив – В. Търново, ф. 844, оп. 1.

37. **Недков, Г.** Исторически бележки за с. Дъскот…, с. 104.

38. Материали на Косю Христов Демирев от с. Дъскот. – Исторически музей – Павликени, н.сп.ф. – документи, инв. № 14.

39. Пак там; ЦПА – ф. 147, оп. 1, а.е. 58, л. 1.

40. **Зайков, И.** Цит. съч.

41. Исторически музей – Павликени, н.сп.ф. – докум., инв. № 14, с. 17 – 19; ЦПА – фонд на БРСДП – с. Дъскот, № 22; *Работнически вестник*, бр. 42 от 3 юли 1903 г.

42. Спомени на Тодор Атанасов Поптодоров от с. Дъскот. – Исторически музей – Павликени, н.сп.ф. – докум., инв. № 14, с. 22.

43. **Зайков, И.** Цит. съч.

44. Пак там.

45. Родословно дърво на свещ. Петър Драганов; – Исторически музей – Павликени, н.сп.ф.

46. В-к *Заря*, Габрово, бр. 7 от 01.05.1899 г.

Темата е представена на Национална научна конференция „140 години от битката в Дряновския манастир", организирана от Министерство на културата, ИИИ – БАН – София, Община Дряново и Исторически музей – Дряново, 2016 г.

ЖИТЕЛИ НА ПАВЛИКЕНИ, УЧАСТВАЛИ В АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1876 Г.

Периодът на Възраждането в павликенския край идва с високата и справедлива заявка на българския дух за духовна и политическа свобода, за национална независимост. Революционното съзряване на региона е свързано с имената на отец Матей Преображенски и Ангел Кънчев, основали първите мастни революционни комитети, в които Бачо Киро и поп Балчо, свещ. Петър Драганов и Васил Неделчев, Тодор Лефтеров и много други патриоти отстояват националното самосъзнание на българина. Хората от павликенския край пазят спомена за четата на Филип Тотю, който през м. май на 1867 г. води героично сражение в м. Косматица, край с. Върбовка. Една година по-късно, през м. юли на 1868 г., легендарната чета на Х. Димитър и Ст. Караджа, водейки четири тежки битки в павликенското землище, пише една от най-ярките страници на националноосвободителната ни борба. Революционните настроения имат своята кулминация през 1876 г., когато четата на поп Харитон развява знамето на Априлското въстание в Северна България.

За разлика от околните села в бурните години на националноосвободителни борби Павликени има специфична съдба. Селището получава името си от павликянството – едно от най-значителните социално религиозни движения на селските маси в Европейския Югоизток. Първите заселници павликяни се установяват по тези места през втората половина на XIV век, подгонени от османското нашествие на Балканите и преследвани от официалната православна църква. През XVII век селището има около 200 домакинства с над 1000 души българи павликяни. Те стават обект на католическата пропаганда, някои от павликяните насилствено приемат исляма, а селището се превръща в арена на сблъсъка между различните религиозни движения – източно православие, католицизъм, ислям и павликянството. В тази сложна обстановка селището е обхванато от силни миграционни процеси. Павликяните, приели католицизма, се изселват на север в други католически села, друга част от павликяните търсят убежище в Балкана и подбалканските села и градове. Към 1840 г. последното павликянско домакинство напуска селището. В него остават да живеят само мюсюлмани, които масово се изселват в края на м. юни 1877 г. след форсирането на р. Дунав от руските войски в началото на Освободителната руско-турската война (1877 – 78 г.).

След Освобождението в резултат на вътрешните миграционни процеси и въведената аграрна реформа етническият облик на Павликени се променя изцяло. Селището е заселено с будни български домакинства от съседните села в Търновско, Тракия и Балкана. Мнозина от новите заселници са българи, взели непосредствено участие в борбите за национално освобождение, църковна независимост и развитие на българската просвета и наука. Те му предават своя революционен дух и спомагат за бъдещото му развитие и просперитет.

През 80-ге години на 19 век, след Освобождението на България от турско владичество, в Павликени се заселват шестима останали живи поборници от четата на поп Харитон. Това са: **даскал Атанас Дончев Петров, Петър Иванов Тончев, Иван Цвятков Кожухаров, Пенчо Колев Кюркчиев, Иван Марчев Илиев и Тошо Кътев Димитров**. Всички те са родом от революционната Бяла черква и преселвайки се в Павликени, носят със себе си възрожденски дух, патриотизъм и свободолюбие. Въстаниците от Април 1876 г. не само успяват да се впишат в обществено-политическия живот на селището, но и допринасят съществено за неговото развитие. Заселването на една компактна група белочерковци (освен шестимата четници има много други заселници) оказва силно въздействие върху бъдещото развитие на Павликени. Всички те идват от село, в което години наред даскал Бачо Киро е сял семената на българското просвещение, село, от което 103 смели българи са били готови да умрат за своята родина. Тези революционни традиции и своя патриотизъм белочерковските заселници полагат в основите на новото селище Павликени.

Даскал Атанас Дончев Петров е роден през 1849 г. в Бяла черква. Първоначално образование получава в Бяла черква като ученик на Бачо Киро. През 1870 – 71 г. завършва Търновското класно училище, където негови съученици са Стефан Стамболов, Филип Симидов и Иван Панов. Новата учебна 1871 – 72 г. той работи като учител в родната си Бяла черква, а по-късно става учител и в с. Ново село. В бащиния му дом в Бяла черква през зимата на 1872 г. е изграден местният революционен комитет. Самият той става съратник и близък другар на дейците на Търновски революционен окръг – отец Матей Преображенски – Миткалото, Христо Караминков и Ангел Кънчев.

В Априлското въстание през 1876 г. Атанас Дончев участва заедно с брат си Трифон, който трагично загива в битката при Дряновския манастир. След потушаването на Априлското въстание се укрива в Ново село, в дома на Косю Иванов – Цигуларя. След няколко дена, преоблечен в женски дрехи, се завръща в Бяла черква. В продължение на 4 месеца се укрива в една яма под пчелните си кошери, но това спасява живота му. С помощта на Христо Бръчков от Свищов успява да емигрира в Румъния. Става фур-

наджия в Гюргево, но през лятото на 1877 г. се завръща в родното си село заедно с освободителните руски войски.

В Павликени Атанас Дончев се преселва през 1882 г. и започва работа като учител в новооткритото местно училище. До края на дните си е един от най-авторитетните и уважавани люде на селището. През 1884 год., с цел да просвещава и издига умствено своите членове и населението на Павликени, е основано културно-просветно дружество „Ройче". Починът за основаване на дружеството е на будния белочерковчанин Стоян Дончев – син на Дончо Сейков, също участник в Априлското въстание от 1876 г. В списъка на учредителите на дружество „Ройче" са свещ. Петко Франгов, Атанас Бончев, Стефан Несторов, Иван Цвятков Даскалов – всички те от Бяла черква, както и въстаниците от Април 1876 – Атанас Дончев, Петър Тончев, Тошо Кътев, Иван Марчев. Павликенското дружество „Ройче" със своите 76 членове е едно от първите основани културно-просветни дружества в страната. Наименованието на дружеството „Ройче" е явно доказателство за „роилото се" от първото селско читалище в Бяла черква ново просветно огнище. На 15.XII.1891 г. на общо събрание на дружеството то е преименувано на читалище „Братство". Сред имената на първите действителни 26 членове са отново имената на белочерковските поборници: Атанас Дончев, Петър Тончев, Тошо Кътев, Иван Марчев, свещ. Петко Франгов и др.

Разпространението на социалистическите идеи през 90-те години на XIX век и началото на работническото движение в павликенския край е също неразривно свързано с живота и дейността на старите възрожденски дейци. През 1894 г. под ръководството на Никола Габровски в Павликени се създава организирана социалдемократическа група. Сред учредителите и един от най-дейните е даскал Атанас Дончев. На 29 май и 31 юли с.г. заедно със съратника си свещ. Петър Драганов от с. Дъскот – също участник в Априлската епопея, и Никола Бакев организират антиправителствен митинг с участието на над 2 хиляди души. Чести гости в дома на даскал Атанас Дончев са първите депутати социалисти, избрани от Павликенска околия – Н. Габровски и Н. Бакев. През 1903 г. при разцеплението на БСДП той застава на страната на тесните социалисти. В този дом след Първата световна война се помещава и клубът на БКП в Павликени. Заради левите му убеждения и дейността му управляващите го лишават за известен период от народната му пенсия.

Даскал Атанас Дончев спечелва уважението на своите съграждани приживе. През 1901 г. е избран за кмет на Павликени. До края на живота си живее със семейството си в Павликени. Той има 4 дъщери – Ирина, Геновева, Мария, Кина, и един син Никола; 26 внуци и 41 правнуци. Починал е на 30 юли 1922 г. и е погребан в черковния двор на Павликени. На мястото на дома му през 1964 – 65 г. е построена сградата на павликенското Народно

читалище. Улицата до читалищния дом и днес носи името на даскал Атанас Дончев.

Не по-малко героична е съдбата на **Петър Иванов Тончев** – също участник в четата на поп Харитон и Бачо Киро, достойно изживял последните години от живота си в Павликени. Петър Тончев е роден през 1843 г. в Бяла черква, занимава се със земеделие и животновъдство. Справедлив и свободолюбив по дух, той става един от съмишлениците на Бачо Киро и другите местни комити. След разбиване на четата в Дряновския манастир едва се спасява. Укрива се из Балкана, но след двуседмично скитане се прибира в родното си село. Близките му го укриват в землянка, изкопана под хамбара на къщата. По негови спомени, разказани на сина му Ангел и записани от техни наследници, той решава да избяга в Румъния. Една нощ се измъква от землянката, отива край реката, за да промие раните си, и там го залавят три турски заптиета. Откаран е в с. Недан, където е малтретиран в Конака. След разпита го изпращат в Павликени при турския бей. Последният се оказал снизходителен към българския комита, тъй като преди години брат му Вълчо Иванов спасил бейския син от удавяне. Въпреки това Петър Тончев, натоварен на кон (това бил снизходителният жест на бея), е откаран в Търновския затвор и осъден с останалите трима четници и самия Бачо Киро на смърт. Докато очакват изпълнението на смъртната присъда, настъпилите промени в Турската империя донасят на четниците амнистия.

След Освобождението Петър Тончев се преселва в Павликени през 1881 г., получава от кметството 40 броя овце, дворно място за построяване на къщата си и земя. След като се замогва, подарява пари и участва активно при строежа на църквата. Избиран е за член на Павликенското църковно настоятелство, съучредител е на дружество „Ройче". В семейството му се отглеждат три деца: Ангел – продължил бащините традиции на земеделец и скотовъд; Кирил – станал по-късно търговец, избиран за кмет на Павликени в началото на XX век, член на училищното настоятелство, и дъщеря му Анка. Петър Иванов Тончев е починал от естествена смърт през 1919 г., погребан е в двора на църквата.

Иван Цвятков Кожухаров е роден в 1851 г. в Бяла черква. Десятник е в четата на поп Харитон. Останал жив след Дряновската епопея, той емигрира в Румъния. След Освобождението се преселва да живее в Павликени и остава там до края на живота си през 1933 г. Занимавал се предимно със земеделие, но участва активно и в обществено-политическия живот на Павликени. Избиран е за член на училищното и църковното настоятелство, бил епитроп на църквата. Носител на Бронзов медал „За участие в Априлското въстание" и Бронзов кръст по случай обявяването на Независимостта през 1908 г.

Подобна е съдбата и на друг жител на Павликени – **Тошо Кътев Димитров.** Роден е в Бяла черква, участва в четата по време на Априлското въста-

ние заедно с брат си Петър – убит в битката при манастира. Останал жив, след въстанието Тошо Кътев емигрира в Румъния, а след Освобождението се преселва в Павликени. Тошо Кътев е един от основателите на дружество „Ройче“ и един от първите социалисти в Павликени. Занимава се със земеделие, в семейството му са отгледани 4 деца. Починал на 42-годишна възраст през 1889 г.

Иван Марчев Илиев – роден в 1853 г. Бяла черква, е един от четиримата братя Марчеви, участници в Априлското въстание. След емиграция в Румъния, където е потърсил убежище, се преселва в Павликени. Занимава се с отглеждане на животни, женен, с две деца, един от основателите на павликенското читалище. Починал през 1915 г.

Пенчо Колев Кюркчиев е шестият участник в Априлското въстание, роден в Бяла черква през 1852 г. След разбиване на четата се укрива в с. Балван и околните села, а след Освободителната руско-турска война се преселва в с. Левски. В Павликени идва през 1882 г. и е известен под името Карагаченина (по името на с. Левски тогава). Починал на 5 април 1931 г. и също е погребан в църковния двор.

С Решение № 38 по т. 3 от Протокол № 7 от 11 април 1964 г. на Изпълнителния комитет на ГОНС – Павликени се взема решение да се пренесат костите на поборниците от Дряновския манастир от двора на църквата „Рождество на Пресветая Богородица“ – Павликени до обща гробница в парк „Отдих и култура“ на града. Днес там е издигнат паметник по проект на скулптура Марин Флоров. Пренасянето на костите става на 1 юни 1964 г.

За известен период от живота си в Павликени е живял и **Колю Радев – Черкеза**, кой е участник в четата на Христо Ботев през 1876 г. Колю Радев е роден през 1859 г. и заедно с двамата си братя е ученик на Бачо Киро. През 1876 г. той работи като градинар в Галац, Румъния, откъдето се включва в Ботевата чета. След разбиването ѝ е заловен при гр. Златица, откаран в София, но с амнистията е освободен. Отново заминава за Румъния, но се завръща през 1877 г. с руските войски. Установява се да живее в Павликени, почива през 1926 г. в Бяла Слатина.

По спомени на стари павликенци един от първите заселници на селището е **Борис Каракановски,** родом от Ловеч, също участвал в четата на Христо Ботев през 1876 г. Той също е един от основателите на дружество „Ройче“. Сведенията за него са твърде оскъдни.

В съдбата на въстаниците от Април 1876 г. и живота им в Павликени след Освобождението има много общи моменти – те са сред учредителите на културно-просветното дружество „Ройче“, а по-късно и на Народното читалище „Братство“. Повечето от тях стават членове на новооснованата БРСДП и застават на страната на зараждащото се работническо движение. Участват в организирането на многохилядни митинги срещу „десятъка“ и

политическите гонения в края на XIX век за въвеждане на 8-часов работен ден и справедливо трудово законодателство.

Новата действителност след Освобождението 1878 г. моделира нови обществени взаимоотношения в Павликени, откроява и задълбочава социални конфликти. В тези нови условия на живот възрожденските дейци вграждат своя патриотизъм и свободолюбие, отстояват чувството си за социална справедливост и винаги са в защита на интересите на бедното народно селячество.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Албум с фотоснимки от 1 юни 1964 г. – ИМ – Павликени, н.сп.ф./снимки, инв. № 852 – 862.

Ботев, Г. Спомени за борбите на българския народ срещу турското робство. – ИМ – Павликени, н.сп.ф./док., инв. № 8.

Вестник *Заря*, Габрово, бр. 7 от 1 май 1899 г.

Драганова, Т. Бяла черква. София, 1994, с. 66 – 105.

Йовков, М. Павликени и павликянството в България. – В: Сб. *Павликени и павликенският край*. София, 1977, с. 99 – 113.

Как се е спасил Черкез Колю от ножа на Емин ага? – в. *Павликенски глас*, год. I, бр. 13 и 14 от 14 март 1929 г., стр. 2 – 4; Регионална библиотека „П. Р. Славейков", ПВ IIб/П-12.

Киров, Б. 117 години от излизането на четата на поп Харитон и Бачо Киро. Внукът на въстаника разказва. – в-к *Павликенски глас*, бр. 18 от 5 май 1993 г.

Материали за Народно читалище – Павликени. – ИМ – Павликени, н.сп.ф./док., инв. № 1933.

Материали за създаването на Социалистическата партия в Павликени. – ИМ – Павликени, н.сп.ф./док., инв. № 774, 776.

Спомени за Петър Иванов Тончев. – ИМ – Павликени, н.сп.ф./док., инв. № 1123.

Темата е представена на Национална научна конференция „Априлското въстание в търновския край". Организатори: Институт по история – БАН, Община – Г. Оряховица и Исторически музей – Г. Оряховица и е публикувана в сборник „Титани на една епоха", Г. Оряховица, 1996 г.

ПЪТЯТ НА СВОБОДАТА В ПАВЛИКЕНСКИЯ КРАЙ

Част от първите военни действия на Руско-турската война се водят на територията на търновския край. Жителите на павликенските села са едни от първите, посрещнали с огромна радост пратениците на Русия. На 27 юни 1877 г. след умело маневриране XIV пехотна дивизия под ръководството на ген. Драгомиров извършва десант на р. Дунав при гр. Свищов. Завземането на Търново има за цел да прекъсне връзката на османската войска с Дунавска България и да се овладеят проходите в Централна Стара планина. До вечерта на 27 юни на българска земя се намират прехвърлени с кораба „Анюта", лодки и понтони частите на VII корпус на ген. Радецки, IV стрелкова бригада и полковете на 35-а пехотна дивизия. В изпълнение на плановете на Главното руско командване непосредствено след форсирането на реката Дунавската армия е разделена на три бойни отряда: Източен, начело с престолонаследника Александър Александрович, който се отправя към Русе; Западен, командван от ген. Криденер, който поема към Никопол. С най-големи успехи се отличава сформираният със Заповед № 97 от 30 юни 1877 г. Преден отряд под ръководството на ген. Гурко. Задачата, която изпълнява Предният отряд, е да настъпи през Търново на юг, да завладее старопланинските проходи, да изпрати конницата далеч напред за разузнаване и да повдигне духа на българското население.

Влизащите в състава на Предния отряд: Драгунска, Сборна и Донска казашка бригада, както и части на Българското опълчение, преминават р. Дунав на 4 юли, след което се събират в землището на днешните села Хаджидимитрово и Козловец, където вече се намира IV стрелкова бригада. В същия ден пехотата на отряда минава към с. Алеково, а конницата се придвижва на юг към линията Овча могила и с. Карайсен. При завземането на този район конницата на Предния отряд обезоръжава мюсюлманското население и води първите престрелки с отстъпващите към Търново черкези.

На 6 юли 1877 г. пехотните части достигат до с. Батак, а конницата – до р. Росица. В с. Батак ген. Йосиф Гурко прави преглед на войската и поздравявайки бойците от IV-а стрелкова бригада, им казва: „Тези планини, които се синеят пред вас, трябва да ги превземем, да ги прелетим като орли!". На същия 6 юли 1877 г. първите руски освободителни войски, начело с патрулите, влизат в Павликени, минават през селището, без да спират, и се установяват в Бяла черква. По това време Павликени е населено изцяло с мюсюлманско население. Първите руски войници, начело с княз Светополк Мирски, са радушно посрещнати от цялото българско население на Бяла черква. Сред

посрещачите са и близките на 74-имата загинали в Дряновския манастир въстаници от селото. На селския мегдан Ирина Бачо Кирова посреща русите с хляб и сол и държи прочувствено слово. Един от руските офицери, трогнат от думите на българката, ѝ подарява 40 рубли за спомен. Княз Св. Мирски също ѝ подарил две златни монети. Така се слага началото на фонд за паметник камбанария в знак на признателност към руските освободители. Данни за посрещането в Бяла черква дава руският военен кореспондент В. Мещерский.

След лагера в с. Батак ген. Гурко разделя главните сили на Предния отряд в три колони: Лява, която минава през Липниците в посока Търново; Дясна – през селата Недан, Бутово, Върбовка, Димча с посока Сухиндол; и Средна колона, в която е част от Драгунската бригада – към Павликени, Бяла черква, Михалци, Русаля, Беляковец и Търново. Начело на Средната колона е генерал-адютантът княз Светополк Мирски.

На 7 юли, в 6 часа сутринта, в Бяла черква пристига командирът на Предния отряд ген. Гурко. В негова свита са помощникът му ген. Раух, началник-щабът полковник Нагловски, принц Александър Батенберг (първи български княз след Освобождението) и майор Лигниц. Ген. Гурко изслушва доклада на княз Евгений Максимилиянович за разузнаването на противника и се отправя към бойните части. Поздравявайки хората си с мощния си и енергичен глас, ген. Гурко се обръща към всяка военна част отделно с кратко, но силно слово: „На вас, господа офицери, напомням, че руският войник никога не изоставя своя офицер, следователно, ако вие сте напред, войниците ще ви следват…“ А на обикновените руски войници генералът казва: „Драгуни, помнете каква чест заслужихме от цялата руска армия. Вас ви избраха първи да минете Балкана, докажете, че сте заслужили доверието… Бъдете юнаци!“.

На 7 юли към 7 часа ген. Гурко, начело на Драгунската бригада, се отправя към Търново. При с. Каябунар (изселено след Освобождението) гвардейският ескадрон на щабкапитан Савин и два ескадрона драгуни влизат в сражение с турска конна част, която скоро е победена и обърната в бягство. Поради голямото значение на Търново като стара българска столица и в стратегическо отношение като ключ към планинските проходи е заповядано всеобщо настъпление на Предния отряд.

Към 16 часа след бед на 7 юли Предният отряд, начело с ген. Гурко, се приближава към Търново. Пръв има честта да влезе в древната българска столица княз Ал. Церетелев. Начело на 2-а сотня от 26-и донски казашки полк той тържествено минава през Баждарлъка и се отправя към турската махала по посока на хълма Света гора. В ръцете на победителите пада целият противников лагер с много бойни и продоволствени припаси, оръжие и едно знаме. В 17 ч. камбаните на търновските църкви бият тържествено и

известяват освобождението на града. Тържествено е посрещнат ген. Гурко и придружаващите го офицери и войници.

Населението на павликенския край посреща своите освободители не само с благодарност, но и активно участва във войната. В състава на Българското опълчение под ръководството на ген. Гурко се сражават над 120 наши земляци от селата Мусина, Липница, Лесичери, Бяла черква, Върбовка и Карайсен. Дъскотският свещеник Петър Н. Драганов дава благословията си над Самарското знаме на опълченците.

Освобождението на павликенския край, на Бяла черква и Търново още през лятото на 1877 г. от Предния отряд на ген. Йосиф Гурко има важно значение за по-нататъшния ход на Руско-турската война. Тепърва предстоят боевете при Стара и Нова Загора, обсадата на Плевен, знаменитото зимно преминаване на Балкана, освобождаването на всички български земи.

Преминаването на руските войски през Павликени се оказва повратна точка в историческото развитие на селището. След лятото на 1877 г. мюсюлманското население напуска Павликени, а през пролетта на 1878 г. освободеното селище приютява първите български семейства от съседните села и Балкана. Настъпилите демографски промени отварят нова страница в историята на Павликени.

БЪЛГАРСКОТО ОПЪЛЧЕНИЕ И ПАВЛИКЕНСКИЯТ КРАЙ

През есента на 1876 г. запасният руски генерал Ростислав Фадоев дава идеята за създаване на българска войска. Въз основа на неговата записка руското Министерство на войната разработва „Основи за организиране на българска войска", която се нарича още Българско опълчение. Окончателното решение за създаването на Българското опълчение се взема на 13 ноември 1876 г. в Ливадия (Крим) след съвещание на Александър II с Д. Милютин и Николай Николаевич. На 17 април 1877 г. са утвърдени „Правила за създаване на Българското опълчение". За пръв командир на опълчението е назначен генерал-майор Николай Григориевич Столетов.

Действията на руското командване не заварва българите неподготвени. След разпускането на българските части, взели участие в Сръбско-турската война през 1876 г., Българското централно благотворително общество взема мерки да не се освобождават доброволците, а от тях да се организират отряди за участие в започващата Руско-турска война.

Българското опълчение се създава на 29 април 1877 г. в гр. Кишинев от българи емигранти, много от които са преминали през хайдушките чети и през огъня на Априлското въстание. Сред тях са и оцелелите поборници от Търновския революционен окръг, които през 1876 г. намират убежище в Румъния.

На 18 май 1877 г. в лагера край Плоещ при тържествена обстановка опълченецът свещ. Петър Драганов, въстаник от четата на поп Харитон и Бачо Киро, освещава подареното от делегацията на гр. Самара (дн. Куйбишев) знаме на Българското опълчение, което ще остане в нашата история като Самарското знаме.

На 22 юни (4 юли) 1877 г. опълченските дружини преминават р. Дунав и тръгват едновременно с Предния отряд в боен поход през селата Царевец, Козловец, Алеково, Горна Студена, Караисен и се установяват в западния край на с. Батак. Тук на устроения преглед на частите от Предния отряд и Българското опълчение генерал Гурко се обръща към българските опълченци и руски войни с прочувствени думи.

Оттук опълченците се отправят през Горна Липница, Паскалевец, Ресен и Самоводене за В. Търново. В хода на войната българските опълченци достойно оправдават надеждите и възложеното им доверие. Рамо до рамо с руските войни водят епични боеве за освобождението и с кръвта си извоюват нашата политическа свобода.

В редиците на БО се сражават десетки предани синове на народа от павликенския край. Сред тях са шестима оцелели членове на революционните комитети и въстаници от четата на поп Харитон и Бачо Киро. Други са градинари гурбетчии, присъединили се към Опълчението в Русия и Румъния. В редиците на Опълчението голяма група се влива в началото на Освободителната война при преминаване на Руската армия в нашия край.

Участници в Българското опълчение от Павликенския край

БЯЛА ЧЕРКВА

1. **КОЛЬО РАДЕВ РАЧЕВ – ЧЕРКЕЗА**

Роден през 1853 г. в с. Горни турчета, дн. гр. Бяла черква, Община Павликени.

В родното си село учи при известния възрожденски учител Бачо Киро. На младини прехраната си изкарва като работник керемидчия. Включва се в националноосвободителното движение. Заподозрян от турските власти, през 1876 г. емигрира в Румъния. Става четник в Ботевата чета и изминава целия ѝ боен път. След разбиването на четата е заловен край Пирдоп. След дадената амнистия отново заминава за Румъния.

В Българското опълчение постъпва на 2 май 1877 г., когато е записан във 2-а дружина, 1-а рота. В азбучния списък на Опълчението погрешно е записан, че е убит на вр. Шипка. Няма сведения кога е уволнен.

След Освобождението за кратко живее в Павликени, след което се преселва в Бяла Слатина, където живее до края на дните си.

Починал на 10 юни 1927 г. в гр. София.

2. **НИКОЛА ПЕТКОВ ЦАНКОВ**

Роден в с. Горни турчета, дн. Бяла черква, Павликенско. За постъпване в Българското опълчение пристига от Слатина, Румъния. На 21 май 1877 г. е зачислен в 3-а дружина, 1-а рота.

3. **ПЕТЪР НИКОЛОВ ПЕТРУШЕВ**

4. **ЦАЧО АНГЕЛОВ НЕНОВ**

Роден през 1856 г. в с. Горни турчета, дн. гр. Бяла черква, Павликенско.

Произхожда от средно заможно селско семейство. Участва в Априлското въстание през 1876 г. в четата на поп Харитон и Бачо Киро. След сражението в Дряновския манастир емигрира в Румъния.

На 29 април 1877 г. е зачислен в 4-а дружина. По неизвестни причини е лекуван в болница, откъдето се завръща на 23 ноември 1877 г. и е записан повторно в списъка на дружината.

След войната живее в родното си село. Няколко години е кмет на Бяла черква. Членува в Народнолиберална партия. Активен член е на Поборническото опълченско дружество в същото село. Избиран за секретар на дружеството.

Починал в Бяла черква на 27 февруари 1927 г.

ВЪРБОВКА

1. **БЕЛЧО ХРИСТОВ**

Роден през 1852 г. в Дряново, израства в семейството на занаятчия, който е убит като хайдутин.

На 13 юни 1877 г. постъпва в Сборната бригада. На 2 август е преведен в 8-а дружина, 1-а рота. Определен за попълнение на 1 септември и на 4 септември е зачислен в 3-а дружина, 4-а рота. На 28 юни 1878 г. е уволнен от служба.

След Освобождението работи като чирак във фурна. Известно време е земеделец в с. Върбовка. По-късно има собствен магазин за бакалски стоки.

2. **КОЛЬО АНДРЕЕВ**

Участва като опълченец в 9-а дружина.

3. **МИНЧО ЦОЧЕВ (ЦАЧЕВ) МИНЕВ**

Роден 1854 г. в Дряново.

На 2 август 1877 г. постъпва в 8-а дружина, 2-а рота. На 1 септември с.г. е определен за попълнение и на 4 септември е зачислен в 4-а дружина. Уволнен от 3-а рота на дружината на 13 юни 1878 г., след което заминава за родния си град.

След Освобождението се преселва в с. Върбовка, Павликенско, където служи като конен горски стражар. Занимава се и с кожухарство. Участва като доброволец в Сръбско-българската война през 1885 г.

Починал на 26 ноември 1918 г. в с. Върбовка, Павликенско.

4. **СТОЯН ПЕТРОВ**

Роден в с. Върбовка, Павликенско.

Чрез Българското благотворително дружество „Дружба“ в гр. Браила, Румъния, се включва в група български емигранти, които се записват като доброволци в Българското опълчение.

На 23 май 1877 г. е зачислен в 3-а дружина, 3-а рота. Напуска дружината на 31 август 1877 г.

ДИМЧА

1. **ЙОРДАН КОЛЕВ ЙОВКОВ**
2. **КОЛЬО ЙОРДАНОВ**

Роден през 1857 г. в с. Димча, Павликенско.

На 11 май 1877 г., след пристигането си от гр. Слатина, Румъния, е зачислен в 1-а дружина, 4-а рота. Погрешно в списъка на дружината е отбелязан като убит в боя при Стара Загора на 19 юли същата година. В действителност се отклонява от дружината си при отстъплението към Казанлък. След Освобождението живее в с. Димча.

Починал в същото село след 1911 г.

ДЪСКОТ

1. **ВЕЛИЧКО НИКОЛОВ ДРАГАНОВ**

Роден през 1857 г. в с. Дичин.

Член на Тайния революционен комитет в родното си село. Участва в Априлското въстание през 1876 г. в четата на поп Харитон и Бачо Киро, сражава се при Дряновския манастир. След разбиване на четата успява да емигрира в Румъния.

За постъпване в Българското опълчение пристига от Букурещ. На 13 май 1877 г. е зачислен в 4-а дружина, 1-а рота. На 6 юни 1878 г. е уволнен.

След Освобождението живее в с. Дъскот и се занимава със земеделие.

Починал преди 1920 г.

2. **ДОНЧО (ДОЧО) ХРИСТОВ КАТРАНДЖИЕВ**

Роден през 1851 г. в с. Катранджии, Дряновско.

Преди Освобождението работи като дюлгерин. След инцидент и пререкание с турски първенец в Търново емигрира в Румъния.

За постъпване в Българското опълчение пристига от Слатина, Румъния. На 20 май 1877 г. е зачислен в 4-а дружина, 3-а рота. На 23 юни 1878 г. е уволнен от военна служба и заминава за Търново.

След Освобождението живее в с. Дъскот. Преживява като среден земеделски стопанин.

Починал на 23 ноември 1932 г. в с. Дъскот, Павликенско.

3. **СВЕЩ. ПЕТЪР НИКОЛОВ ДРАГАНОВ**

Роден на 2 август 1844 г. в с. Дичин.

Образование получава в родното си село и в с. Патреш. От 1866 – 68 г. работи като градинар в Румъния, където се свързва с българските емигранти. Като учител в с. Ибричево (дн. с. Водолей) основава местно читалище, а по-късно създава читалище „Зора“ и подпомага строежа на училище в

родното си с. Дичин. През 1873 г. е организатор и председател на местния Таен революционен комитет, като съдейства за създаването на такива революционни комитети и в съседните села. Ръкоположен за свещеник на 8 февруари 1875 г.

Участва в подготовката на Априлското въстание в родния си край. На 28 април 1876 г. сформира група от около 15 души от с. Дичин и се присъединяват към четата на поп Харитон и Бачо Киро. Член на Военния съвет на четата, сражава се в Дряновския манастир. След разбиване на четата емигрира в Румъния. През пролетта на 1877 г. с парична помощ на Българското благотворително дружество в Букурещ заминава за Болград, Бесарабия, а на 9 април с.г. пристига в гр. Кишинев.

Постъпва в Българското опълчение на 17 април 1877 г. На 21 април с.г. с рапорт на началника на Опълчението ген. Столетов до началник-щаба на действащата армия е представен за назначение като свещеник на 2-а опълченска бригада. **На 18 май 1877 г. участва в освещаването на Самарското знаме.** Назначен на длъжността „свещеник" на 2-а бригада на 5 юни с.г., а на 13 юни е зачислен в 4-а дружина. В отговор на негово прошение до ген. Столетов на 13 юли 1877 г. е утвърден на длъжността „свещеник" на 2-а бригада с официална заповед на главнокомандващия. На 8 септември 1877 г. държи слово пред опълченците, с което ги призовава да понасят мъжествено лишенията на войнския живот.

След войната е свещеник в 2-а пловдивска дружина на Българската земска войска. На 17 ноември 1878 г. е преведен в Търновската 9-а дружина. От 10 март до 21 юли 1879 г. преподава „Закон Божий" в Търновското фелдшерско училище.

След Освобождението живее в с. Дъскот, където развива активна обществено-политическа дейност. Участва в Сръбско-българската война 1885 г. Член на Прогресивнолибералната партия, а по-късно под влиянието на Н. Габровски се ориентира към БРСДП. Народен представител в I – IV обикновени народни събрания. Участва в създаването на БЗНС през 1899 г. Организатор и оратор на много антиправителствени митинги и събрания в търновския край в началото на XX век.

Починал на 19 ноември 1913 г. в с. Дъскот, Павликенско.

КАРАИСЕН

1. **АЛЕКСЕЙ ИВАНОВ**

Роден в с. Караисен.

На 22 септември 1877 г. е зачислен в 12-а дружина, 4-а рота като заловен от бягство неизвестно от коя дружина. Няма други данни за службата му.

2. **АНГЕЛ ИВАНОВ**

Роден в с. Караисен.

На 8 август 1877 г. зачислен в 12-а дружина, 3-а рота. На 7 септември с.г. напуска самоволно дружината.

3. **АНГЕЛ МАРИНОВ**

Роден през 1855 или 1858 г. в с. Караисен.

От ранна възраст работи като чирак в кръчма. Петнадесетгодишен заминава за Браила, Румъния, където работи в хан.

За постъпване в Българското опълчение пристига от Корабия, Румъния. На 8 август 1877 г. е зачислен в 12-а дружина, 3-а Рота. На 10 юли 1878 г. е уволнен.

След Освобождението живее в с. Табан, Руденско.

4. **АНДРЕЙ МИНДОВ**

Роден в с. Караисен.

На 8 август 1877 г. е зачислен в 12-а дружина, 4-а рота. От 14 септември до 25 ноември е болен. На 2 декември 1877 г. напуска самоволно дружината.

5. **ВАСИЛ ГЕОРГИЕВ**

Роден в с. Осиковица, Ботевградско.

Първоначално служи във Втора серия. Изпратен като попълнение, на 5 август 1877 г. постъпва във 2-а дружина, 2-а рота. Уволнен на 28 юни 1878 г.

След Освобождението се заселва в с. Караисен, където е оземлен като опълченец. Занимава се със земеделие.

Починал на 2 юни 1892 г. в с. Караисен.

6. **ВЕЛИКО ИГНАТОВ**

Роден в с. Караисен На 8 август 1877 г. е зачислен в 12-а дружина, 2-а рота. На 27 август с.г. напуска самоволно, но на 2 октомври е заловен и върнат на служба. На 14 януари 1878 г. напуска за втори път.

7. **ВЕЛИЧКО МАРИНОВ**

Роден в с. Караисен.

На 4 май 1877 г. е зачислен в 6-а дружина, 1-а рота. На 3 юни с.г. напуска самоволно.

8. **ВЕЛИКО ФИЛИПОВ**

Роден в с. Караисен.

На 8 август 1877 г. е зачислен като редник в 3-а дружина, 1-а рота. Уволнен от служба на 15 юли 1878 г.

9. **ДАМЯН ФИЛИПОВ**

Роден в с. Караисен.

На 29 юни 1877 г. е зачислен в 12-а дружина, 4-а рота. На 25 август с.г. напуска дружината, но на 31 август е заловен и върнат на служба. На 5 октомври уволнен като негоден за военна служба.

10. **ДИМИТЪР АТАНАСОВ БАНГЕЕВ**

Роден в с. Караисен през 1851 г.

На 9 май 1877 г. е зачислен в 4-а дружина, откъдето на 28 юли е преведен в 10-а дружина, 3-а рота. На 4 август 1877 г. е определен за попълнение и на 5 август с.г. постъпва във 2-а дружина, 3-а рота. Според Азбучния списък на българското опълчение – на 1 юли, а според Дружинно свидетелство № 866 – на 2 юни 1878 г. е уволнен от служба.

След Освобождението живее в с. Горна Студена, Свищовско. Прехранва се от земеделие.

Починал през 1918 г. в с. Горна Студена.

11. **ДИМИТЪР ИВАНОВ**

Роден в с. Караисен.

На 8 август 1877 г. зачислен в 12-а дружина, 2-а рота. На 27 август с.г. напуска самоволно дружината.

12. **ДИМИТЪР ПЕТРОВ**

Роден в с. Караисен.

Зачислен на 8 август 1877 г. като редник в 12-а дружина.

13. **ДИМИТЪР ПЕТКОВ**

Роден в с. Караисен.

На 8 август 1877 г. е зачислен в 12 дружина, 4 рота. На 6 септември напуска самоволно дружината, но на 14 декември с.г. е заловен и върнат на служба. На 20 декември 1877 напуска окончателно Опълчението.

14. **ДОНЕ АНГЕЛОВ**

Роден в с. Караисен.

На 8 август 1877 г. е зачислен в 12-а дружина, 1-а рота. На 22 август с.г. напуска самоволно дружината.

15. **ДОНИ (ДИКО) ТОДОРОВ**

Роден в с. Караисен.

На 19 септември 1877 г. е зачислен в 12-а дружина, 4-а рота. На 18 декември 1877 напуска самоволно дружината.

16. **ИВАН АТАНАСОВ**

Роден в с. Караисен.

Изпратен от Българското благотворително дружество „Дружба“ в Браила. Зачислен в Българското опълчение на 23 май 1877 г., постъпва във 2-а дружина, 4-а рота. Напуска дружината на 5 август 1877 г.

17. **ИЛИЯ ЦВЕТКОВ**

На 22 юли 1877 г. е зачислен в 8-а дружина, 1-а рота като дошъл от 2-а дружина на Първа серия. Вероятно поради заболяване е изпратен на лечение и е зачислен към 12-а дружина, 4-а рота. На 28 юли с.г. е определен за попълнение на Първа серия и е зачислен в 10-а дружина, 3-а рота, която е сборен пункт на попълнението. На 4 август е отправен по предназначение и на 5 август е върнат във 2-а дружина. Напуска Българското опълчение на 10 октомври 1877.

18. **ИЛЧО ПЕТРОВ**

19. **КОНСТАНТИН МАРИНОВ**

Роден в с. Караисен.

На 8 август 1877 г. зачислен в 12-а дружина, 3-а рота. На 5 септември с.г. напуска самоволно дружината.

20. **КРЪСТЮ АТАНАСОВ**

Роден в с. Караисен.

На 8 август 1877 г. зачислен в 12-а дружина, 3-а рота. На 7 септември с.г. напуска самоволно дружината.

21. **КОПЧЕ КИРОВ**

Роден в с. Караисен.

На 8 август 1877 г. е зачислен в 12-а дружина, 2-а рота. На 27 август напуска дружината, но на 2 октомври с.г. е заловен и върнат на служба. На 8 декември 1877 напуска окончателно.

22. **МАРИН САВОВ**

Роден в с. Караисен.

На 8 август 1877 г. е зачислен в 12-а дружина, 1-а рота. На 9 септември напуска дружината, но на 2 октомври с.г. е заловен и върнат на служба. На 20 февруари 1878 напуска окончателно дружината.

23. **МАРИН ТОДОРОВ**

Роден в с. Караисен.

На 8 август 1877 г. зачислен в 12-а дружина, 4-а рота. На 6 септември с.г. напуска самоволно дружината.

24. **МИЛАН ЦАНКОВ**

Зачислен като редник в 12-а дружина. На 29 юли 1877 г. е преведен в 12-а дружина, 4-а рота. Заболял на 13 септември и лекуван до 16.09.1877 г. Уволнен по болест на 29 септември 1877 г.

25. **МИХАИЛ ТРАЙКОВ**

26. **ПЕТКО ЦВЕТКОВ**

На 20 юли 1877 г. е зачислен в 12-а дружина, 1-а рота. Няма други сведения за службата му.

27. **ПЕТЪР ИВАНОВ**

Роден в с. Караисен.

На 8 август 1877 г. е зачислен 12-а дружина, 3-а рота. Напуска самоволно дружината, но на 11 октомври с.г. е заловен и върнат на служба. На 2 декември повторно напуска и отново е върнат, но на 13 декември напуска окончателно Българското опълчение.

28. **ПЕТЪР РАЙКОВ СИНИЛКОВ**

Роден около 1857 г. в с. Крамолин, Севлиевско.

Родителите и семейството му се преселват в с. Караисен още преди войната. Ходи на училище в с. Павел, Свищовско. Като младеж заминава за Цариград, където работи като градинар и продава зеленчуци. За кратко се завръща в Караисен, след което заминава за Румъния. Занимава се с градинарство в градовете Турну Мъгуреле и Галац.

Постъпва в Българското опълчение първоначално в Сборната бригада, в която е зачислен на 25 юни 1877 г. На 11 юли с.г. е зачислен в 9-а дружина, 2-а рота. На 29 юли е изпратен за попълнение на Първа серия, като при поетапното придвижване до 1 август се числи към 8-а дружина, 4-а рота. На 4 август е преведен в 4-а дружина. Уволнен на 24 юни 1878 г.

След Освобождението живее в с. Караисен. От 1878 до 1897 г. служи като общински писар и като учител, а след това по сведения от 1905 г. е прошенописец по селата в региона.

Починал на 24 октомври 1924 г. в с. Караисен.

29. **ПАШУ (ПАНЕ) ИВАНОВ**

Роден в с. Караисен.

На 8 август е зачислен в 12-а дружина, 4-а рота. На 6 септември с.г. напуска самоволно дружината.

30. **РУСАН КОСТАДИНОВ**

Роден в с. Караисен.

В Българското опълчение постъпва на 8 август 1877г. и е зачислен в 12-а дружина, 1-а рота. Напуска опълчението на 28 ноември същата година.

31. **САВА ПОПНИКОЛОВ**

Роден в Търново.

На 10 август 1877 г. постъпва в 7-а дружина, 3-а рота. Уволнен на 9 юли 1878 г.

След Освобождението живее в с. Караисен.

Починал след 1896.

32. **СИМЕОН АТАНАСОВ**

Роден в с. Караисен.

На 14 септември 1877 г. е зачислен в 12-а дружина, 3-а рота. На 2 декември с.г. напуска самоволно дружината.

33. **ТОДОР ВЕЛИКОВ**

Роден в с. Караисен.

На 8 август 1877 г. е зачислен в 12-а дружина, 4-а рота. На 15 юли 1878 г. е уволнен.

34. **ФИЛИП ИГНАТОВ**

Роден в с. Караисен.

На 8 август 1877 г. е зачислен в 12-а дружина, 3-а рота. От 7 септември до 10 октомври с.г. е в самоотлъчка. На 24 ноември напуска окончателно дружината.

35. **ХРИСТО КАЗАСОВИЧ (вероятно СТАТИ ХР. КАЗАСОВИЧ)**

Завършил училище в Търново. Преследван от турските власти заради участие във въстание, през 1868 г. емигрира в Румъния.

На 8 май 1877 г. подава докладна записка за приемане в Българското опълчение като волноопределящ се 3 разряд. На 3 юли 1877 г. е зачислен в 12-а дружина като преведен от Първото опълчение (6-а дружина). На 11 юли се разболява и същия месец е уволнен като негоден за военна служба.

36. **ХРИСТО КОСТОВ**

На 2 август 1877 г. зачислен в 10-а дружина, 1-а рота. На 26 август с.г. напуска дружината. Заловен е от комендантските органи и на 7 октомври е зачислен в 12-а дружина, 1-а рота. Напуска окончателно Опълчението на 4 ноември 1877 г.

37. **ХРИСТО МАРКОВ (МАРИНОВ)**

Роден в с. Караисен.

На 8 август 1877 г. е зачислен в 12-а дружина, 2-а рота. На 2 септември с.г. напуска самоволно дружината, но на 2 октомври е заловен и върнат на служба. На 27 ноември напуска окончателно Българското опълчение.

38. **ХРИСТО ТОДОРОВ**

Постъпва в Българското опълчение на 5 август 1877 г. и е зачислен в 10-а дружина, 3-а рота. Напуска Опълчението на 26 август същата година.

39. **ХРИСТО ТАЧЕВ**

Роден в с. Караисен.

На 8 август 1877 г. е зачислен в 12-а дружина, 1-а рота. На 8 декември напуска самоволно дружината.

40. **ЦОНИ ТОДОРОВ**

41. **ЦАНИ ПЕТКОВ**

Роден в с. Караисен.

На 8 август 1877 г. е зачислен в 12-а дружина, 1 рота.

На 7 юли 1878 г. е уволнен.

42. ЦАНИ ТРУНЕВ (ТРИФОНОВ)

Роден в с. Караисен.

На 9 август 1877 г. постъпва в 10-а дружина, 4-а Рота. На 4 август с.г. е определен за попълнение на личния състав на дружините от Първа серия. По неизвестни причини не заминава, а на 8 август 1877 г. е зачислен в 12-а дружина, 4-а рота. Уволнен на 15 юли 1878 г.

ЛЕСИЧЕРИ

1. **АЛЕКСИ ЗАНЕВ ЦАНЕВ**

Роден в с. Лесичери, Павликенско. На 4 май 1878 г. е зачислен в 6-а дружина, 3-а рота. напуска на 17 ноември същата година.

След войната заедно с брат си Петко – също опълченец в 6-а дружина, се заселва в с. Стамболово, Павликенско. Занимава се със земеделие.

2. **АНТОН ГЕОРГИЕВ ВЪРТЯНОВ**

Роден през 1845 г. в с. Лесичери, Павликенско. На 11 юни 1877 г. е зачислен в 6-а дружина, 2-а рота. На 17 юни 1878 г. е уволнен от военна служба.

Заминава първоначално за Радомир. След Освобождението живее в родното си село и работи като градинар.

3. **АТАНАС НЕДЯЛКОВ**

Роден в с. Лесичери, Павликенско.

Участва в Българското опълчение като редник в 7-а дружина.

4. **ГЕОРГИ ВАСИЛЕВ БОШЕВ**

Роден през 1856 г. в село Лесичери, Павликенско.

На 11 юни 1877 год. е зачислен в 6-а дружина, 5-а рота, която е преномерована на 23 юни с.г. в 4-а рота. На 15 юни 1877 год. е уволнен от военна служба.

След Освобождението живее в родното си село. Прехраната си изкарва като дребен земеделец.

Починал след 1930 г. в родното си село.

5. **ГЕОРГИ ИВАНОВ**

Роден в с. Лесичери, Павликенско. На 1 юни 1877 г. е зачислен в 6-а дружина, 2-а рота. На 22 май 1878 г. е уволнен.

6. **ГЕОРГИ ПАНАЙОТОВ**

Редник в 7-а дружина на Българското опълчение.

7. **ИВАН МАРИНОВ ЗАНЧЕВ**

Роден в с. Лесичери, Павликенско. На 3 май 1877 г. постъпва в 6-а дружина, 2-а рота. Боледува продължително време. Умира на 20 март 1878 год.

8. **НЕСТОР МИТОВ**

Роден през 1852 г. в с. Дичин, Павликенско.

Участва като доброволец в Сръбско-турската война през 1876 г. Служи в Руско-българската доброволческа бригада на ген. Черняев. На 4 април 1877 г. заминава от гр. Кладово, Сърбия, за Румъния.

Постъпва в Българското опълчение на 28 април 1877 г. и е зачислен в 1-а дружина, 2-а рота. На 20 юли същата година е преведен във Втора серия и на 28 юли 1877 г. е зачислен в 8-а дружина, 4-а рота. За кратко време е изпратен в 7-а дружина. На 5 август 1877 г. е определен за попълнение и е преведен в 3-а дружина, 4-а рота. Уволнен е на 28 април 1878 г.

След Освободителната война се преселва в с. Лесичери, Павликенско. Жени се за съпругата на убития си другар и опълченец Иван Маринов Занчев и отглежда децата му.

9. **НИКОЛАЙ ЦВЯТКОВ**

Постъпва в Българското опълчение на 11 юни 1877 г. под № 55, в 3-а дружина, 3-а рота.

10. **ПЕТКО ЗАНЕВ ЦАНЕВ**

Роден в с. Лесичери, Павликенско

На 4 май 1877 год. постъпва в 6-а дружина, 5-а рота, преномерирана на 23 юни с. г. в 4-а рота. Отлъчва се на 18 юли 1877 год.

След войната се преселва заедно с брат си Алекси в с. Стамболово. Занимава се със земеделие.

11. **ХРИСТО МАРИНОВ ГУГОВ**

Роден и живял след Освобождението в село Лесичери, Павликенско.

На 3 юни 1877 г. постъпва в 5-а дружина, 4-а рота. Напуска дружината на 4 юли същата година.

12. **ЦВЯТКО ГОЦЕВ**

Роден в с. Лесичери, Павликенско. За този опълченец има сведения, че на 3 май 1877 год. е зачислен в 6-а дружина.

13. **ЦВЯТКО КРЪСТЕВ БОЧЕВ**

Роден през 1853 г. в с. Лесичери, Павликенско.

На 4 май 1877 г. е зачислен в 6-а дружина, 3-а рота. На 20 юни 1878 г. е уволнен. Заминава за родното си село.

Наскоро след Освобождението се преселва в с. Емен, Великотърновско. Прехраната си изкарва като надничар и кираджия.

Починал на 17 декември 1921 год. в с. Емен, Търновско.

ДОЛНА ЛИПНИЦА

1. **КОСТА РАДЕВ ТОДОРОВ (КОСТА ГАЙТАНОВ)**

Роден на 20.02.1850 г. в гр. Свищов.

Постъпва като опълченец в Сборната бригада. Преведен в Първа серия и на 5 август 1877 г. е записан във 2-а дружина, 1-а рота. Постъпва в болница на 10 август 1878 г.

След Освобождението живее в с. Долна Липница, Павликенско. Занимава се със земеделие и коларо-железарство. На 7 февруари 1923 г. е обявен за „Почетен гражданин" на гр. Габрово.

Починал на 6 юли 1946 г. в с. Долна Липница, Павликенско.

2. **ПЕТЪР ДРАГАНОВ ДРАГАНОВ**

Роден в Севлиево между 1854 и 1857 г.

В Българското опълчение постъпва на 2 август 1877 г., зачислен е в 8-а дружина, 3-а рота. На 1 септември същата година е изпратен като попълнение в Първа серия и на 3 септември е зачислен в 5-а дружина, 1-а рота. Уволнен от служба на 22 юни 1878 г.

След Освобождението живее в Севлиево и в с. Долна Липница. Изкарва прехраната си като наемен работник и шивач.

Починал на 16 май 1917 г. в с. Долна Липница, Павликенско.

МИХАЛЦИ

1. **ДИМИТЪР НИКОЛОВ**

Роден в с. Михалци, Павликенско

Съгласно заповед на Българското опълчение на 24 май 1877 год. е зачислен в 4-а дружина.

2. **НЕДЯЛКО ГЪЛЪБОВ**

Роден в с. Михалци, Павликенско през 1855 год.

По време на Априлското въстание 1876 год. е участник в четата на поп Харитон и битката при Дряновския манастир.

На 3 август 1877 г. постъпва в 8-а дружина, 4-а рота. На 1 септември с.г. е определен за попълнение и на 3 септември зачислен във 2-а дружина, 3-а рота. Уволнен на 11 юли 1878 год.

След Освобождението се заселва в с. Алеково. През 1880 г. става инициатор за откриване на училище и за изграждане на църква в селото. Известно време пребивава в Черепишкия манастир, след което става свещеник.

Починал в с. Алеково, Свищовско, на 12 май 1903 год.

МУСИНА

1. **ДИМИТЪР КИЧУШКИ** – участник в боевете на връх Шипка.

2. **ДРАГАН СТОЙЧЕВ СТОЯНОВ**

Роден през 1848 год. в с. Мусина, Павликенско.

На 6 август 1877 год. постъпва като редник в 8-а дружина, 4-а рота. На 1 септември с.г. е изпратен за попълнение в Първа серия и на 3 септември е зачислен в 5-а дружина, 1-а рота. Ранен в боевете при Шипка – Шейново на 28 декември 1877 год. Уволнен от служба на 11 август 1878 г.

Не е известно през коя година се премества да живее в гр. Русе. Работи като прекупвач на домашни птици. През 1923 г. е обявен за почетен гражданин на гр. Габрово.

Починал на 25 октомври 1932 год. в гр. Русе.

3. **ИВАН ХРИСТОВ ВАТЕВ**

Роден през 1826 год. в с. Мусина.

На 4 май 1877 год. е зачислен в 6-а дружина, 1-а рота. Уволнен е на 15 юни 1878 год.

След Освобождението живее в Търново.
Последните сведения за него са от 1896 год.

4. **КОЛЬО ГЕНОВ МУСИНСКИ (КАРАКОЛЬО)**

Роден и живял в с. Мусина.

Куриер на Мусинския революционен комитет и десятник в четата на поп Харитон през 1876 год. След потушаване на въстанието емигрира в Румъния. Зачислен в Българското опълчение като редник, участва активно в боевете на връх Шипка и при Стара Загора.

5. **МИНКО ГАНЕВ ГАЛУНОВ**

Загинал при боевете на връх Шипка.

6. **НИКОЛАЙ ГЕОРГИЕВ**

Роден в с. Мусина.

На 29 април 1877 г. постъпва във 2-а дружина, 3-а рота. Разболява се и постъпва за лечение в болница на 17 юли с.г. Уволнен е на 10 август 1878 г.

След войната се завръща в родното си село.

7. **ПЕТЪР ГАНЕВ ГАЛУНЕВ**

Роден в с. Мусина, Павликенско.

На 30 април 1877 г. постъпва в 5-а дружина, 1-а рота. Ранен в боя при Стара Загора на 19 юли с.г. и в боя при Шейново на 28.12.1877 год. Уволнен на 11.08.1878 г.

8. **СТОЯН ПЕТРОВ (ПЕТКОВ)**

Роден в с. Мусина през 1849 г., по професия обущар.

В лагера на Опълчението пристига от гр. Слатина, Румъния. На 10 май 1877 г. постъпва в 1-а дружина, 1-а рота. След това е преместен в 3-а рота.

Загинал в боя при Стара Загора на 19 юли 1877 г.

НЕДАН

1. **КОСТА МИНКОВ МЕРЕТЕВ**

Роден на 23 септември 1839 г. в с. Недан, Павликенско.

Занимавал се с кираджийство. През 1868 год. преди боя на четата на Х. Димитър и Ст. Караджа в м. Карапановата курия се присъединява към нея. След битката на четата в м. Канлъдере се укрива в околностите на родното си село.

По-късно се прехвърля в Румъния, където работи като градинар и кожухар. От време на време се завръща в България и през 1871 г. става член на Тайния революционен комитет в селото.

На 13 юни 1877 год. постъпва в 5-а дружина, 1-а рота. Напуска дружината на 24 октомври същата година.

След войната е горски надзирател в с. Недан, а от 1881 год. работи като пазач на лозе.

Починал в същото село през 1886 год.

ПАТРЕШ

1. **ВАСИЛ ДРАГАНОВ**

Роден в с. Патреш.

Ефрейтор от 5-а дружина, 4-а рота. Постъпил от руска служба на 20 април 1877 год. Предполага се, че е загинал, защото не се е върнал в селото.

2. **МАРИНЧО ЛЕФТЕРОВ ЧИНГОВ (ЧАНГОВ)**

Роден в с. Патреш, Павликенско, починал през 1879 год.

Редник от 2-а дружина, 3-а рота. Постъпил в Опълчението на 2 май 1877 год. По спомени на неговия внук Никифор Тенов Чингов опълченецът се завърнал в Патреш с руска войнишка униформа, с руско оръжие – пушка „иглянка", с дълъг щик, с дълга сабя и с лента с червен кръст.

Починал през 1879 год. в с. Патреш.

3. **ТОДОР АНГЕЛОВ**

Редник в 8-а дружина, 3-а рота.

Постъпил в Опълчението на 19 януари 1878 год. След войната се завръща в с. Патреш.

Починал на 21 март 1911 год.

4. **ЮРДАН СТАЙКОВ**

Роден в с. Патреш.

Участва в Българското опълчение от 15 юли 1877 год. до 8 юли 1878 год. Редник в 8-а дружина, 4-а рота.

След войната живее в еленските села.

СЛОМЕР

1. **БЛАЖО СТАНЧЕВ**

Роден в с. Сломер, Павликенско.

На 25 юни 1877 год. постъпва в 8-а дружина. На 5 август с.г. е преведен в 1-а дружина, 2-а рота. Уволнен е на 1 юли 1878 год.

Починал на 30 ноември 1904 год. в Свищов.

2. **НИКОЛАЙ СТАНЕВ (СТАНКОВ)**

Родом от с. Сломер, Павликенско.

На 17 юни 1877 год. постъпва в 1-а дружина, 2-а рота. На 20 юли с.г. е оставен за кадър на Втора серия и на 28 юли е зачислен в 8-а дружина, 3-а рота. Определен е за попълнение на 1 август 1877 год. и зачислен в 3-а дружина, 4-а рота под името Николай Станков.

Живял вероятно в с. Сломер, Павликенско. Участвал в Балканската война през 1912 г.

Умира от тифус след демобилизацията.

РУСАЛЯ (с. Голямо Яларе, Павликенска околия), дн. община В. Търново)

1. **ГЕОРГИ ИВАНОВ**

Роден в с. Голямо Яларе, Павликенска околия (дн. с. Русаля, община В. Търново)

За постъпване в Българското опълчение е изпратен от Българското благотворително дружество „Дружба“ – Браила. На 4 май 1877 год. е зачислен в 6-а дружина, 4-а рота. На 30 май с.г. напуска самоволно.

2. **ПЕТКО ПЕТКОВ**

Роден през 1852 год. в с. Голямо Яларе, Павликенска околия (дн. с. Русаля).

На 3 май 1877 год. е зачислен в 4-а дружина, 4-а рота. Няма други сведения за него.

След Освобождението се заселва в с. Михалци, Павликенско.

Общ брой на опълченците – 89

Използвани са архивни материали от фондовете на:

Исторически музей – Павликени

Национален музей „Шипка – Бузлуджа“

Сб. Българското опълчение 1877 – 1878. Изд. НМШБ, Том 1, 2, 3.

НБКМ – БИА, София

ПАВЛИКЕНИ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО 1878 г.

ПО ВЪПРОСА ЗА АДМИНИСТРАТИВНОТО УПРАВЛЕНИЕ НА ПАВЛИКЕНИ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

Освобождението на България от османско владичество започва нов етап в развитието на Павликени. В резултат на вътрешни миграционни процеси и на аграрния преврат етническият облик на Павликени се изменя изцяло. Селото е заселено с български семейства от съседните села и Балкана, които играят важна роля и вземат активно участие в управлението на Павликени.

Първият преселник е Борис Каракановски от Ловеч. През есента на 1878 г. се заселват Атанас х. Славчев, Марин Печората от Свинарските колиби, Георги Кундата от Балванската махала. На следващата пролет в селото пристигат Иван Др. Даскалов, Марин Топала, Вълко Стоянов Атанасов, Стоян Станчев, Гатьо Стойнов, Мянко Цонев – всички те от Балванската махала, както и белочерковчаните Петър и Вълчо Тончеви, Иван и Радко Марчеви, Петко Кюркчиев – Каракачанина. През 1880 г. жители на Павликени стават баба Иванца от с. Ресен, Илия Дочев и Иван Н. Моминчета, Драган Ил. Генчев, Димо Пенков, Иван Митев, Недялко Койчев и Георги Косев – всички от Беляковец, както и Димитър Енев и Колю Андреев Пазарджиев. Братята Спас и Дечо Младенови от с. Ресен идват в Павликени през 1881 г., а братя Иван и Стоян п. Мандеви, както и Минчо и Кольо Цоневи – от с. Михалци през 1882 г. (1)

Първият кмет на Павликени през 1878 г. е Начо Кавата – един от първите заселници През 1879 г. управлението на селото се поема от Кольо Белчев (от Балванската махала), заместват го Стоян Узунов от с. Кози рог, Габровско, и Борис Каракановски. Кметуването на Георги Иванов Узунов – Хъров, преселник от с. Дичин, в летописите на Павликени се свързва с построяването на църквата през 1882 г., а през 1883 – 84 г. управлението е в ръцете на Димитър Лясковчанина. (2)

Хронологичното проследяване на кметските управи показва, че немалко от кметовете са печелили доверието на павликенчани в два и повече мандата:

Георги Иванов Узунов – Хъров – 1882 и 1885 г.;

Димитър Лясковчанина – 1883, 1884, 1904 г.;

Георги Атанасов – 1888, 1893 – 1894, 1896 – 1898 г.;

Йордан Стефанов Узунов – 1887, 1889, 1905 – 1906 г.;

Кирил Петров Тончев – 1914 – 1915, 1915 – 1919 г.;

Петър Иванов Мандев – 1899, 1903, 1926 г. (3)

Едни от най-старите архивни документи, запазени до наши дни, е протоколната книга на Павликенския селски общински съвет от 1896 г. и книгата с постановления. С Решение на Общинския съвет от 03.11.1896 г. на основание на Заповед № 1057 на Министерството на вътрешните работи съветниците избират за кмет Георги Атанасов, а за помощник-кмет Иван Маринов. Заседанието са председателства от най-стария съветник Боян Михалев. Общинският съвет е в състав: Драгни Стоянов, Ганьо Станев, Петър Пенков, Йордан Цочев, Трифон Стоянов, Кольо Върбанов, Христо Банков, Атанас х. Славчев, Кольо Стойков. (4)

По време на мандата на Г. Атанасов павликенският Селски общински съвет взема следните важни решения:

„1. Да се отвори в селото еженеделен пазар, считан от 6 ч. преди обед в събота до 4 ч. после пладне на другия ден (в неделя) за продажба на едър и дребен добитък (сяър пазар), който да стане в местността Долна поляна."

Одобрен е и Правилник за работата на пазара. (5)

„2. Решение да се построи ново училище през 1899 г." (6)

„3. Решение да се отпусне на Търновската окръжна комисия 100 дка от общинската земя за лозов разсадник." (7)

В първите години от новото развитие на Павликени бързо нараства и броят на жителите. От 580 души през 1880 г., през 1887 г. – 1192, през 1890 г. – 1314, през 1900 г. – 1744, през 1926 г. – 3906 души стават жители на селището.

Тъй като в края на XIX и в началото на XX век наоколо няма друго утвърдено средищно селище, а най-близките градове са на разстояние от 40 до 80 км, Павликени постепенно приема нови функции. Със създаването на съответните административни, стопански, медицински, просветни и други служби и с откриването на седмичния пазар Павликени окончателно си извоюва правото на естествен административен, стопански и политически център на 32 големи села с прогресивно и трудолюбиво население.

Изпреварило съседните села в своето развитие и с енергичната намеса на чифликчията Атанас х. Славчев (1856 – 1943), тогава народен представител в Народното събрание, през 1894 г. Павликени става околийски център. За първи околийски началник е назначен Калчищиков, а за мирови съдия – Петко Велизаров. Кмет на селото по това време е Георги Атанасов.

През 1904 г. Павликенска околия наброява 36 120 жители, което е с 6220 души по-малко от последното преброяване, направено в предходната година. Разликата е в резултат на новото административно деление, съгласно което шест общини от Павликенска околия, а именно Върбовка, Димча, Горско Сливово, Сухиндол, Коевци и Крамолин, са присъединени към Севлиевска околия. Павликенска околия (от 1894 до 1899 г.) се състои от

26 общини, обхващащи 28 селища в региона: Бутово, Бяла черква, Варана, Вишовград, Плужна, Горна Липница, Градище, Дичин, Долна Липница, Дъскот, Ибричево, Иванча, Грухчова махала, Калакастрово, Лесичери, Летница, Мекиш, Михалци, Недан, Осмо Калугерово, Павликени, Паскалевец, Патреш, Полски Сеновец, Сломер, Стамболово, Ст. Стамболово, Тенча. (8) Според преброяването от 01.01.1893 г. в Павликенска околия живеят 18 069 мъже и 18 474 жени. Околията обхваща територия от 697 кв. км в рамките на Търновското окръжие. (9)

През 1894, 1896 и 1899 г. трудовите хора на Павликенската околия избират за свои представители в Народното събрание първите социалисти Никола Габровски и Никола Бакев. Особено убедителна е победата им на 28 април 1899 г. в изборите за X обикновено народно събрание, когато резултатите са:

„Никола Христов Габровски – 3 588 гласа;

Никола Бакев – 3 500 гласа;

Атанас х. Славчев – 1 491 гласа;

Кръстю Станчев – 1 380 гласа;

Марин Гайдов – 61 гласа“ (10)

Изборната победа на социалистите и острите политически борби дават повод на министъра на вътрешните работи и водач на Либералната партия Васил Радославов да внесе предложение в X обикновено народно събрание и в началото на 1900 г. Павликенска околия е закрита. (11)

Независимо от закриването на Павликенска околия много от административните служби и през следващите десетилетия на XX век запазват функциите си на околийски. Околийското данъчно управление продължава съществуването си до 1922 г. През 1894 г. е основано околийско учителско дружество, а в началото на 1934 – 35 г. в Павликени все още има учебна околия с околийски училищен инспектор Никола Енчев. Околийското мирово съдилище съществува в Павликени от 1894 г. до съдебната реформа през 1934 г. Ежедневните нужди на населението от околните села налагат през есента на 1938 г. Околийският съд да бъде възстановен с околийски съдии Т. Бояджиев и Н. Ризов, а за секретар е назначен П. Горанов. От 1906 г. до 1932 г. Павликени е седалище на околийски лекар, с медицински участъкови фелдшери по околните села. (12)

Важен момент в развитието на Павликени е датата 21 ноември 1899 г., когато селото става гара на жп линията София – Варна, което предопределя по нататъшното му развитие и утвърждаване като център на околните села.

Историческото развитие на Павликени като селище, неговото благоустрояване и разрастване са най-яркото доказателство за това, какво е оставил след себе си всеки един от кметовете му. В различни периоди за кметове на Павликени са избирани Атанас х. Славчев (1900 г.) и Атанас

Дончев (1901 г.). По времето на Йордан Ст. Узунов – кмет през 1905 – 1906 г., е направена първата регулация на улиците и е построена сградата на Основното училище.

От 1906 до 1908 г. кмет на Павликени е Трифон Трифонов, с помощник-кмет Илия Илиев. Общински съветници през този мандат са: Иван Данев, Кольо Балев, Димитър Николов, Митю Иванов, Ганьо Станев, Иван Маринов, Руси Колев, Радко Марчев и Георги Колев. С Постановление № 81 от 26.08.1907 г. те разрешават да се открие частно девическо стопанско училище. На 16.09.1907 г. с водосвет на Н.В. Преосвещенство Търновския митрополит Климент е осветено новооткритото училище. Скоро обаче се налага то да бъде закрито. (13)

С Протокол № 56 от 29.10.1908 г. заседанието на новоизбрания Павликенски селски общински съвет, утвърден със Заповед № 1385 от 27 октомври с.г. е избран за кмет на Павликени Драган Ив. Даскалов. Негов помощник става Петко Цанков. За общински съветници през новия мандат до 1913 г. са избрани: Христо Мандев, Драгни Стоянов, Христо В. Илчев, Петко Цанков, Пенчо Йорданов, Димитър Ив. Димитров, Ст. М. Генев, Съби Николов, Тр. Трифонов, Ст. Дончев и Ст. Иванов Тъпанчев. (14) Техни грижи са разпределението на реквизиционните задължения върху жителите на Павликени, отпускането на 16 дка земя от общинската мера на Министерството на вътрешните работи за двор и построяване на болница. Тези съветници вземат решение и за осигуряване за нуждите на селото на два разплодника, както и решение за задължението на всеки павликенчанин от 18- до 60-годишна възраст да набави по 2 куб.м ломени камъни и по 1 куб.м чакъл за улиците на селото. (15)

По време на Първата световна война, от м. май 1915 г. до януари 1919 г., начело на павликенската общинска управа са кметът Кирил П. Тончев и помощниците му Димитър Йорданов и Димитър Николов. Останалите членове на Общинския съвет по това време са мобилизирани и са на фронта. (16)

След войната кметове на Павликени са : Атанас х. Стоянов – от м. януари 1919 до м. март 1920 г., и Георги Стоянов – от м. март 1920 г. до 1922 г. И двамата са хора уважавани и с авторитет сред своите съграждани. Като помощник-кмет по това време работи Петко Тодоров Джамбазов, а общински съветници са Петър Мандев, Нено Попов, Борис Куев, Христо Маринов Пенев, Иван Михалев, Георги Тошев, Костадин Ив. Даскалов, Първан Костадинов, Петър Койчев и Костадин Йорданов. Георги Стоянов, който е избиран дълги години за председател на БРСДП (широки социалисти), става отново кмет на Павликени през 1930 – 31 г. (17)

Управата на Павликени с кмет Иван Попов (1922 – 24 г.) и помощникИван Тончев е свързана с построяването на сградата на гимназията. Тя взема решение за отделяне на 600 дка от павликенското землище за създаване на

Държавно опитно поле и за сграда на Зимното земеделско училище. (18)

Откриването на павликенското опитно поле през 1925 г. става по време на мандата на Иван Вълчев Тончев с помощник-кмет Иван Зафиров. (19)

Минчо Гешев, преселник в Павликени през 1912 г. от с. Геша, Дряновско, кметува четири пъти от 1925 г. до 1931 г. В годините на неговия мандат, с помощници Пеню Ганев и Иван К. Тъпанчев, започва павирането на улиците, строежът на водопровода, отпусната е първата помощ за електрификация на селото. (20)

В края на 20-те години смяната на общинските кметове е много често. Нестабилната политическа обстановка в страната води понякога за една календарна година да има два или три кмета:

Петър Иванов Мандев – от 01.03.1926 г. до 08.07.1926 г.;
Асен Саков – 09.07.1926 г. до 15.08.1926 г.;
Минчо Гешев – от 16.08.1926 г. до 11.03.1927 г.;
Никола Г. Русев – от 12.03.1927 г. до 10.06.1927 г.;
Нено Петков – от м. юни 1927 до м. март 1928 г.;
Минчо Гешев – от м. март 1928 г. до м. април 1930 г.;
Георги Стоянов – от м. май 1930 г. до м. юни 1930 г.;
Петър Желязков – от 18.06.1930 г. до 30.06.1930 г.;
Минчо Гешев – от 01.07.1930 г. до 23.01.1931 г.;
Георги Стоянов – от 24.01.1931 г. до 17.05.1931 г.;
Иван К. Рачев – от 18.05.1931г. до 22. 03.1932 г. (21)

В дневния ред на заседанията на кметските управи са въпросите, засягащи благоустрояването на селището, разглеждане на молби и жалби на селяните, разпределение на общинските средства и други актуални моменти и проблеми. В ежедневната си работя кметът работи съвместно с общинските съветници, определени след преки избори като представители на политически партии и коалиции. Вестник „Павликенски глас“ съобщава: „В изборите, станали на 21 т.мес., в Павликени бидоха избрани за съветници: от Народния блок – Генчо Славчев Добруджалиев (земеделец), Стоян П. Мандев (демократ), Иван К. Рачев (земеделец), Александър Петров (националлиберал), Никола Г. Русев (земеделец), Давид Г. Иванов (демократ). От Работническата партия – Асен Михалев и Тодор Рачев; от широките социалисти – Георги Стоянов и Кою Коев; от коалираните Сговор и националлиберали (смиловисти) – Н. Петков и Д. Колев.“ (22)

Различните административни, финансови, социални и други проблеми на селото невинаги са били лесно разрешими. В много от случаите от компетентността на кмета и активността на общинските съветници зависи съдбата на много хора или бъдещото развитие на Павликени. Затова, избирайки си кмет и общински съветници, павликенчани възлагат надежди, че това са хората, които ще разрешат проблемите им и които ще се грижат за

тях като истински стопани на своя общ дом. През различните мандати кметовете на Павликени имат един и същи проблем. Необходимите приходи в общинската каса са винаги недостатъчни и трудно събираеми. Съобщението в общинския вестник „Павликенски глас“ от 06.03.1931 г. доказва това и дава информация за видовете данъчни облагания върху населението по това време. В статията „Думата на павликенските общинари“ четем:

„На 27 февруари т.г. в театър „Х. Славчо“ бе свикано общоселско събрание. Кметът на селото ни Георги Стоянов изтъкна какво е състоянието на общинската каса и на общинските приходи и разходи. Макар и вече в края на финансовата година в общинската каса да е постъпило само една трета от това, което е било предвидено да постъпи. Само бегликът и кръвнината са постъпили напълно. От интизапа е предвидено да постъпят 220 хиляди, а са постъпили досега само 160 хил. лв. От боклук парасъ е трябвало да постъпят 70 хиляди лв., а са постъпили само 45 хил. лв. От паша предвидено 40 хил. лв., а постъпили 26 хил. лв. От сергийно право – предвидено 100 хил. лв., а постъпили 75 хил. лв. От фирмено право предвидено 32 хил. лв., а постъпили – 12 хил. лв. От падарщина предвидено 115 хил. лв., а постъпили 46 хил. лв. Най-малко постъпления (процентно) са дали следните данъци: от данък занятие е предвидено да постъпят 158 хил. лв., а са постъпили само 33 хил. лв. От данък сгради предвидено 108 060 лв., а постъпили 16 хил. лв. И от поземления данък – предвидени 118 хил. лв., а постъпили само 1 392 лв.

След като даде тия числа, кметът подчерта, че при това положение на общинските приходи селото ни рискува да не може да издържа училищата и рискува да предизвика затваряне на непълната гимназия и окаструване на всички общински служби“. (23)

На 23 март 1932 г. за кмет на Павликени е избран Генчо Славчев Добруджалиев (род. 1898 г.). На 34-годишна възраст той вече е бил директор на Окръжния кооперативен съюз „Солидарност“, член на управителните съвети на Търговска банка и на кооперация „Светлина“, председател на Павликенското пчеларско дружество и един от първите радетели за отглеждане на соя в павликенския край. По време на неговото кметуване до 23 септември 1934 г. е направен нивелационния план на селото, шосиран е пазарният площад и за първи път се поставят 5000 м бетонови бордюри, открито е Коларо-бъчварското училище. Негов помощник в общинската администрация е Стоян П. Мандев. За периода до м. септември 1934 г. това е последният избран кмет на Павликени, а общински съветници за последен път са избрани на 18 февруари 1934 г., а именно:

Иван Гавраилов Енев и Иван Драгнев – пладненци,

Асен Михалев, Петко П.Стаев и Ганчо Ботев – Работническа партия,

Стоян П. Мандев и Харизан Йорданов – демократи,

Йордан Даалиев и Александър Петров – националлиберали,
Юрдан П. Ракаров – цанковист, и
Кольо Христов Ванев – социалдемократ. (24)

След 19-майския преврат на 1934 г. за кмет на селото е назначен Атанас Симеонов Куюмджиев, който е роден през 1906 г. в Търново и завършил „Право" в Софийския университет. (25) По време на двата мандата – от м. септември 1934 г. до м. август 1937 г. и от м. юли 1940 г. до м.март 1943 г., в Павликени е построена кланица, люпилня, Печорската чешма, трапезарията към местната гимназия, поставени са бордюри по улиците, бетонирани са алеите по площада. С Протоколно решение № 3 от 11 февруари 1935 г. за първи път са наименувани улиците на селото. Кметската управа изпраща предложения до висшестоящите органи за откриването на Околийския съд, за пълен курс на обучение в гимназията и за обявяване на Павликени за град. Като заместник-кмет в този период работи Иван Г. Пасачев, а секретар на Общината е Иван Сираков. (26)

Втори назначен кмет на Павликени е Григор Ан. Писарев. Роден е през 1890 г. и е участвал в Балканските и в Първата световна война, след което учи висше търговско училище в Берлин. Той става кмет на Павликени между двата мандата на Куюмджиев в периода от м. октомври 1937 г. до м. юли 1940 г. По негово време започва строежът на сградата на Държавното коларо-бъчварско училище, определят се местата за строеж на читалище и на общински дом, открива се военно поделение и редовен VIII клас на гимназията, огражда се и се залесява стадионът и паркът около него, продължава работата по водопровода на селището.

Павликенската засилена селска управа през м. април 1938 г. решава ежегодно 1/10 от бюджета на общината да се заделят за изпълнение на Програма за благоустрояване на селото, която предвижда – поставяне на бордюри, застилане на улиците с паваж или бетонна покривка, канализиране на улици и частни имоти, коригиране на коритото на реката. През 1939 г. Павликенската община поема всички движими и недвижими имоти на Електроразпределителната кооперация „Светлина", както и целия ѝ касов актив и пасив заедно с всички фондове и се задължава да изплати всички дялове на член-кооператорите. (27)

Идеята за обявяване на Павликени за град възниква през 1935 г. В началото на 40-те години особено внимание се отделя на благоустрояването на селището. Тогава кмет на селото е Атанас Куюмджиев (неговият втори мандат от юли 1949 до март 1943). В някои документи е записан като Атанас Коюмджиев. Общинската управа през този мандат е в състав: Петър Рачев, Стоян Мандев, Петър Вачев, Ст. Колев, Пенчо Петров, Генчо Тропчев, Христо Корфонозов, Петър Стаев, Зафир Иванов, д-р Коприевич, Тодор Тотев, Петър Пенков. През 1942 г. общинското управление получава разрешение

за строеж на читалище, сграда на Общината, баня и фурна. През 1943 г. за благоустрояване на Павликени са изразходени 2 286 000 лв., които се разпределят както следва: за изравняване и поставяне на бордюри и плочки – 172 хил. лв., за застилане на улиците с трошляк – 900 хил. лв., за довършване на улица „Васил Левски" – 314 хил. лв., за разширяване на водопровода по нови улици – 900 хил. лв., за ел. енергия и разширяване на ел. мрежата – 1 382 753 лв. В благоустрояването на Павликени непосредствено участие взема цялото местно население. На заседание на Павликенската общинска управа във връзка с построяването на общински дом, читалище, баня, квартално училище, паметник на загиналите във войните и т. н. се взема следното решение: „Да се обложи населението на Павликени с доставка в натура на 2 200 куб.м. чакъл и пясък или равностойните им пари." (28)

В същия смисъл през м. април 1943 г. общинската администрация решава: „за отработване на временна трудова повинност да се извикат всички мъже от 20 до 45 години, като пешаците работят по 10 дена, а коларите – с колите по 5 дена". По това време в Павликени има подлежащи 615 пешаци, 147 колари, които са дали своя дан за развитието на селището и са отработили 10 585 трудодни. (29)

На 27 декември 1943 г. започва да работи и радиотранслационен възел, монтиран е 200-волтов усилвател, а по централните места на Павликени са поставени 8 броя високоговорители. Същата година селището разполага вече с около 200 телефонни поста.

През лятото на 1943 г. общинската управа в Павликени изпраща специална делегация до министъра на вътрешните работи и народното здраве Петър Габровски с молба и официално изложение за обявяване на Павликени за град. Делегацията, приета от министъра на 26 юни 1943 г., е в състав: Михаил Петров – кмет на Павликени, Петко Балкански – народен представител от Плевен, ген. Рашко Атанасов – от В. Търново, Атанас Цветков – народен представител от с. Батак, свещеник Иван х. Станчев – от Павликени, д-р Рачо Рачев – рентгенолог в Народна кооперативна болница – Павликени, и д-р Илия Желязков – зъболекар. (30)

Благоустрояването на Павликени, цялостното му обществено-икономическо и политическо развитие, както и увеличеното население го утвърждава като стопански и културно-просветен център на околните селища. Всичко това дава основание на Министерския съвет с Постановление № 72 от 29 юни 1943 г. да обяви селото за град по името Павликени, а Павликенската селска община се признава за градска. Постановлението е публикувано в Държавен вестник, бр. 153 от 12 юли с.г. В обедната си програма на 27 юни 1943 г. Радио „София" известява, че най-новият град на България е Павликени. (31) Първите назначения, които прави кметът на новия град, са на общинските служители: х. Иван х. Стоянов е назначен за счетоводител и

временно изпълняващ длъжността секретар, Никола Стоянов Цветков – за архивар, Милка К. Габровска – деловодител, Кина Богданова – писар, Иван Атанасов – книговодител, Атанас Колев – писар, и Петко Джамбазов – деловодител. Във финансовия отдел са назначени Иван Попов – касиер-инкасатор на ел. енергията, Димитър Михалев х. Давидов – финансов изпълнител, Христо Ст. Чукаров и Иван Ст. Узунов. (32)

Политическите събития в България през м. септември 1944 г. заварват кметската управа на Павликени начело с Михаил Ан. Петров. Последният Протокол под № 9 от заседание на кметската управа с неговия подпис е с дата 5 август 1944 г. Следващият Протокол № 10 е вече с дата 29 септември същата година и е подписан от новия кмет Георги Стоянов – член на БРСДП (ш.с.) и от членовете на общинската управа Тодор Цанев и Георги Давидов**.** (33) Назначаването на стария социалдемократ и книжар по професия Георги Стоянов Тутев за кмет на Павликени по време на първото отечественофронтовско правителство му е всъщност четвърти кметски мандат.

В новата обществено-политическа обстановка правителството на Отечествения фронт с решение от 1 януари 1945 г. възстановява Павликенска околия, в състава на която влизат околните и 27 села. Като кметове на Павликени от 1945 до есента на 1947 г. работят Евлоги Дамянов, Тодор Цанев и Петър Атанасчев. В трудните следвоенни години от есента на 1947 г. за кмет на Павликени е назначен Ганчо Ботев. През 1956 г. същият е избран за председател на Изпълнителния комитет на Градски общински народен съвет.

Павликени е център на околия до 1959 г., когато страната е разделена на окръзи и градът е включен в състава на Великотърновски окръг.

Едва ли кметовете и общинските съветници на Павликени са успели по време на мандатите си да разрешат всички проблеми на съгражданите си, едва ли има пълно покритие между намеренията им и делата им. Всеки един от тях работи в специфична обществено-политическа обстановка, различна е подкрепата, която получават от обществеността, неоднозначно се оценявани и техните лични качества, не са еднакви и финансовите възможности на кметството в различните периоди на управление. Но общото между тях е любовта им към Павликени, желанието им да помогнат на хората, амбицията им да оставят след себе си дела, сътворени за идните поколения.

БЕЛЕЖКИ

1. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край, София, 1940, с. 141 – 142.

2. Из миналото на село Павликени. – в-к *Павликени*, год. 1, бр. 3 от 25.12.1928 г.

3. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч. с. 143 – 144.

4. ДА – В. Търново, ф. 266 к, оп. 1, а.е. 95, л. 11 – 12.

5. Пак там, л. 22 – 24.

6. Пак там, л. 41 – 42.

7. Пак там, л. 68 – 69.

8. Български алманах за 1897 г. София, 1897, с. 740.

9. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1894 – 95 г. – ДА – В. Търново, с. 6; Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1896 – 97 г. – ДА – В. Търново, с. 1 – 17.

10. ЦДИА – София, ф. 173, оп. 1, а.е. 1418, л. 10 и л. 30 – 31.

11. Дневниците на Десетото обикновено народно събрание от 22.12.1899 г., с. 1815 – 1816.

12. **Русанов, Р., Ив. Ванев**. Цит. съч., с. 143 – 144.

13. ДА – В. Търново, ф. 266 к, оп. 1, а.е. 97, л. 1 – 10.

14. Пак там, а.е. 99, л. 56 – 57.

15. Пак там, а.е. 99, л. 76 – 77, 78 – 81.

16. Пак там, а.е. 103, л. 1 – 11.

17. Пак там, а.е. 105, л. 1 – 4.

18. Пак там, а.е. 106, л. 1 – 3.

19. Пак там, а.е. 106, л. 35 – 36; ф. 46 к, оп. 1, а.е. 1.

20. Пак там, а.е. 107, л. 55.

21. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч., с. 143 – 144; ДА – В.Търново, ф. 266 к, оп. 1, а.е. 108,109.

22. В-к *Павликенски глас*, бр. 5 от 25.02.1932 г. и бр. 8 от 10.04.1932 г.

23. Пак там, бр. 29 от 06.03.1931 г.

24. Пак там, бр. 129 от 03.03.1934 г.

25. Пак там, бр. 138 от 27.09.1934 г.

26. ДА – В. Търново, ф. 266 к, оп. 11, а.е. 114, а.е. 115 и а.е. 118.

27. ДА – В. Търново, ф. 266 к, оп. 1, а.е. 115, а.е. 116, а.е. 117.

28. ДА – В. Търново, ф. 266 к, оп. 1, а.е. 95.

29. ДА – В. Търново, ф. 266 к, оп. 2, а.е. 2.

30. В-к *Северен глас*, бр. 92 – 93 от м. юли 1943 г., с.1.

31. *Държавен вестник*, бр. 153 12 юли 1943 г..

32. В-к *Северен глас*, бр. 94 – 98, 20 август 1943 г..

33. ДА – В. Търново, ф. 266 к, оп. 1, а.е. 119.

Темата е представена на Музейни четения 1998 г., организирани от Исторически музей – Велико Търново.

ПРИЛОЖЕНИЕ

СПИСЪК
НА КМЕТОВЕТЕ НА ПАВЛИКЕНИ

№ по ред	Име, фамилия	Работил от… до…
1	Начо Кавата	1878
2	Кольо Белчев	1879
3	Стоян Узунов	1880
4	Борис Каракановски	1881
5	Георги Иванов Узунов – Хъров	1882
6	Димитър Лясковчанина	1883, 1884
7	Георги Иванов Узунов – Хъров	1885
8	Иван Драганов Даскалов	1886
9	Йордан Стоянов Узунов	1887
10	Георги Ат. Атанасов	1888
11	Йордан Стоянов Узунов	1889
12	Кольо П. Рачев	1890, 1891, 1892
13	Георги Ат. Атанасов	1893, 1894
14	Кольо Балев	1895
15	Георги Ат. Атанасов	1896, 1897, 1898
16	Петър Иванов Мандев	1899
17	Атанас х. Славчев	1900
18	Атанас Стоянов Дончев	1901
19	Кольо Ат. Атанасов	1902
20	Петър Иванов Мандев	1903
21	Димитър Ст. Лясковчанина	1904
22	Йордан Ст. Узунов	1905, 1906
23	Трифон Трифонов	13.10.1906 – 29.10.1908
24	Драган Иванов Даскалов	29.10.1908 – 25.11.1913
25	Марин Пенев	26.11.1913 – 10.12.1914
26	Кирил Петров Тончев	11.12.1914 – 10.02.1915
27	Георги Стоянов	11.02.1915 – 25.05.1915
28	Кирил Петров Тончев	26.05.1915 – 08.01.1919
29	Атанас х. Стоянов	09.01.1919 – 10.03.1920
30	Георги Стоянов	11.03.1920 – 26.03.1922
31	Иван Попов	27.03.1922 – 30.06.1924
32	Иван В. Тончев	01.07.1924 – 06.09.1925

33	Минчо Ст. Гешев	07.09.1925. – 30.02.1926
34	Петър Иванов Мандев	01.03.1926 – 08.07.1926
35	Асен Саков	09.07.1926 – 15.08.1926
36	Минчо Ст. Гешев	16.08.1926 – 11.03.1927
37	Никола Г. Русев	12.03.1927 – 10.06.1927
38	Нено Петков	11.06.1927 – 14.03.1928
39	Минчо Ст. Гешев	15.03.1928 – 30.04.1930
40	Георги Стоянов	01.05.1930 – 17.06.1930
41	Петър Желязков	18.06.1930 – 30.06.1930
42	Минчо Ст. Гешев	01.07.1930 – 23.01.1931
43	Георги Стоянов	24.01.1931 – 17.05.1931
44	Иван К. Рачев	18.05.1931 – 22.03.1932
45	Генчо Славчев Добруджалиев	23.03.1932 – 23.09.1934
46	Анастас Симеонов Куюмджиев	26.09.1934 – 05.08.1937
47	Григор Ан. Писарев	06.10.1937 – 21.09.1940
48	Анастас Симеонов Куюмджиев	21.09.1940 – 03.1943
49	Михаил Ан. Петров	03.1943 – 09.09.1944
50	Георги Стоянов Тутев	12.09.1944 – 19.04.1945
51	Евлоги Димитров Дамянов	23.04.1945 – 28.07.1945
52	Петър Атанасов Атанасчев	20.08.1945 – 23.10.1947
53	Ганчо Ботев Станев	23.10.1947. – 09.09.1950
54	Тодор Цанев Баевски	09.09.1950. – 19.02.1956
55	Ганчо Ботев Станев	20.02.1956. – 01.03.1966
56	Михаил Стоянов Стоянов	01.03.1966 – 31.12.1976
57	Ангел Йорданов Кабаиванов	01.01.1976 – 30.11. 1980
58	Върбан Кънчев Янков	01.12.1980 – 31.12.1981
59	Димитър Момчилов Атанасов	01.01.1982 – 30.09.1985
60	Тодор Цанев Хараланов	01.10.1985 – 31.12.1986
61	Атанас Евтимов Иванов	01.01.1987 – 31.03.1987
62	Йордан Димитров Христов	01.04.1987 – 31.12.1990
63	Атанас Евтимов Иванов	1991 – 31.01.1991
64	Пламен Димитров Денчев	01.02.1991 – 27.10.1991
65	Венцислав Стоянов Иванов	27.10.1991 – 23.10.1999
66	Стефан Кирилов Стефанов	23.10.1999 – 28.10.2007
67	Ангел Иванов Генов	28.10.2007 – 03.11.2011
68	Емануил Александров Манолов	03.11.2011 –

ПРАВОСЛАВЕН ХРАМ „РОЖДЕСТВО НА ПРЕСВЕТА БОГОРОДИЦА“ В ПАВЛИКЕНИ

След Освобождението на България от османско иго през 1878 г. в Павликени се заселват българи от съседните села и Балкана. Тяхната принадлежност към православната вяра, както и религиозните им убеждения и традиции пораждат необходимостта от обособяване на нова църковна енория и построяването на духовен храм. Идеята за построяване на църква в Павликени възниква в първите следвоенни години, но се реализира през 1882 г.

Първият свещеник на Павликени е Иван Пенчев, родом от Бяла черква. Ръкополагането му на този пост става на 2 март 1881 год. от Н.В. Търновския митрополит Климент (Васил Друмев). Под ръководството на свещ. Ив. Пенчев, със съдействието на първите църковни настоятели Пеню Устапенев, Иван Тумбев, Васил Граматиков и с помощта на православните християни една година по-късно черквата е построена. Изграждането на храма струва на селото 70 хил. лв., които жителите събират помежду си. Майстор строител е Уста Генчо от с. Скорците, Тревненско, но в работата му помагали почти всички павликенци. Дворът, в който е построена черквата, е принадлежал преди Освобождението на Етем бей, който продал имота си на хаджи Славчо, а неговият син Атанас х. Славчев подарил на Павликенската община.

В спомените на стария павликенски учител и основател на читалището х. Стоян Дончев изграждането на църквата се съхранило така:

„През 1879/80 г. селяните се замислиха и за църква. Средства нямаше. Започнаха да събират пари. Кой каквото можеше, даде, но не се събраха достатъчно пари. Свика се общо селско събрание, което определи: заможните да дадат по 60 лв., средните – по 40 лв., а по-бедните – по 20 лв. Така и с първите събрани суми се събра общо сума 12 хил. лв. Постройката на църквата започна през 1882 г. и се довърши същата година и на 21.XI. – Въведение Богородично, или на 22.XII. – Игнажден, и се освети от Търновския митрополит Климент. Имаше много хора. Всеки искаше да види. Владиката Климент държа прочувствена реч. Такава реч не бяхме слушали от 1876 г., когато на Великден Бачо Киро държа своята последна реч в Бяла черква. По направата на църквата най-голяма дейност проявиха Иван Драганов, Стоян Узуна, Петър Ив. Тончев, Илия Дочев, Иван Моминчето, Уста Пеньо, Димитър Стоянов Лясковчанина, Иван Мандев и Вичо Тончев. За свещеник,

преди още да се направи църквата, бе ръкоположен Иван Пенчев от Бяла черква, ученик на Бачо Киро. Баба хаджийка х. Славчева и дядо х. Славчо бяха ктитори на църквата“

Официалното освещаване на Божия храм става на 20.XII.1882 г. на празника на св. Игнатий. Търновският митрополит Климент изнася проповед за християнския морал и обявява патрона на черквата – Св. Богородица. В чест на Светата Майка вече 130 години празникът на Павликени се чества в деня, който православната църква е посветила на Рождеството на Пресвета Богородица – т. нар. Малка Богородица, на 8.IX. (21 септември по стар стил).

Тридесет и пет години от живота си свещ. Иван Пенчев посвещава на Павликенската църква, като вярно е свещенодействал в нея от 1881 до 1916 г. След неговата смърт енорията е обслужвана от няколко свещеници, които се сменят за кратки срокове – от 1916 до 1917 г. свещеник е Трифон Аврамов от Лесичери, по-късно свещ. Константин Маринов, свещ. Петко Тодоров от Свищовско и свещ. Кирил Гонев от Бяла черква.

На 25 юни 1919 г. за канонически свещеник в Павликени е ръкоположен свещ. Константин Маринов. Той е роден на 5 юни 1885 г. в с. Хотница. Завършва Средното духовно училище в Скопие през 1911, след което в продължение на седем години е свещеник в с. Дъскот. През юни 1919 г. е избран за енорийски свещеник на Павликени, на който пост служи тридесет и две години. По негова инициатива и със съдействието на църковните настоятелства са направени първите благоустроявания на черквата: каменният под на храма е подкован с дървен, а старият керемиден покрив е изцяло подменен с цигли през 1928 г., дворът на църквата е ограден с каменна ограда през 1932 г., а през 1936 год. е направена нова камбанария – висока 31 м с четири камбани и струваща на селото 145 хил. лв.

След назначаването му за свещеник на Павликени отец Константин е определен за първи пунктов свещеник – обслужващ околните села. Свещеническият пункт в Павликени е открит със заповед на Търновския митрополит през 1923 г. и просъществува до 1 юли 1951 г., когато прераства в Архиерейско наместничество. За усърдието си и грижите му за Павликенската църква отец Константин Маринов е удостоен с офикия „протойерей“ през 1932 г. и „свещеноиконом“ през 1951 г.

Протойерей К. Маринов е основател на Православното християнско братство в Павликени и на детските православни християнски дружества във всички училища на селището. През 1925 г. той е един от основателите на Ел. кооперация „Светлина“ и дълги години е председател на Управителния съвет, дългогодишен общински съветник, член на училищни настоятелства, председател на местния клон на Съюза „Отец Паисий“. В дома на свещ. К. Маринов са отгледани четири синове, три дъщери и едно бедно дете, останало сираче. Прот. К. Маринов починал на 25.01.1959 г. в Павликени.

Из Летописната книга и протоколите на църковното настоятелство на Православния храм „Рождество на прста Богородица“ – Павликени:

– През 1888 г. Н.В. Търновският митрополит Климент произнася проповед за християнския морал.

– На празника Благовещение през 1922 г. архиерейска служба изпълнява Н.В. митрополит Филип, като същия ден кандидат-свещеникът на Павликени е ръкоположен в дяконски чин.

– На 9 февруари 1917 г. е избрано ново църковно настоятелство в състав: председател – свещ. Лазар Бояджиев, и членове – Ив. Цветков, Ив. Маринов, Ив. Мързев и Кольо Богданов. Касиери били Кольо Атанасов, а покъсно Станчо Лафчиев. Определена била и обществена комисия, която да контролира дейността им.

– На 29 януари 1922 г. са обявени резултатите от изборите за ново църковно настоятелство. Председател е свещ. К. Маринов, а членове са Минчо Устапенев, Ив. Маринов, Сяро Иванов, Хараламби Джамбазов, Ст. Чолаков, Рачо Лажев. За комисари на църковното настоятелство са избрани Ив. Попов, Йордан Ракаров, Драган Даскалов и Пенчо Генев.

– На 6 февруари 1938 г. църковното настоятелство взема решение за разделяне на Павликени на две енории, като първата обхваща 374 домакинства, а втората 379. Новото църковно настоятелство, което определя границата между двете енории, е в състав: Колчо Попов, Ст. Танев, П. Пенев, Съби Николов, Деню Байданов и кметът на общината.

– За свещеник на II-та Павликенска енория е назначен отец Иван Александров Хаджистанчев, род. 1908 г. в с. Паскалевец, който е на служба до 1947 г.

– От 1949 г. свещеник в Павликени е Йосиф Данаилов Богданов, който успява да направи съществени подобрения на сградата на църквата – през 50-те години тя е основно ремонтирана и електрифицирана, а дворът е превърнат в красив парк. И днес над входа на черквата се чете надпис, който напомня, че през 1952 г. по времето на отец Йосиф този храм е бил изографисан от майстори зографи. За своята примерна служба отец Йосиф е удостоен на 8 януари 1951 г. с офикия „протойерей“.

– Съгласно новия Устав на Българската православна църква от 1 юни 1951 год. в Павликени се открива Архиерейско наместничество и за пръв архиерейски наместник е назначен протойерей Йосиф. По същото време на мястото на свещ. К. Маринов за енорийски свещеник е назначен свещ. Илия Романов Маринов. Той е роден на 8 юни 1914 г. в с. Недан, завършил Черепишкото училище и ръкоположен за свещеник на с. Патреш през 1939 г., а през 1951 г. идва в павликенската църква.

– Увеличаването на населението в Павликени налага разкриване на III-а енория през 1954 г., но впоследствие това разделение се оказва неудачно и е възстановена старата структура на енорията.

Създаването и съществуването на Православния храм „Рождество на прста Богородица“ – Павликени в продължение на 130 години дължим не само на ревностните и свещенослужители, но и на щедростта и отношението на павликенци. Изградена в най-трудните години на бедност и оскъдица, хората са я съхранили като най-свято и почитано духовно място. Имената на дарителите трябва вечно да се помнят и зачитат. По повод смъртта на съпругата си Йона старейшината на Павликени Атанас х. Славчев подарява на църквата нива от 49 дка. Щедростта на местните жители прави възможно построяването на камбанарията на храма. В самата черква вдясно от олтара са изписани имената на дарителите по повод изографисването и. Средствата за стенописа вляво от олтара са дарение от сем. Роза и Иван Байданови, а двата големи свещника са подарени от Васил Муцевски през 1937 г. и от сем. Дона и Петър Устапеневи през 1942 г.

В двора на църквата „Рождество на прста Богородица“ са положени тленните останки на най-видните и щедри дарители на Павликени. Там са били гробните места на починалите участници в Априлското въстание от 1876 год. (По повод 100 год. от Априлското въстание през 1976 г. тленните им останки са преместени в градския парк, където е издигнат Паметник на априлци.) Днес в двора на църквата почиват костите на първия свещеник Иван Пенчев, на избрания и почитан като старейшина на Павликени Атанас х. Славчев и на неговото семейство, на Лазар Перев, на Екатерина Маринова и на други ктитори на православния храм.

Имената на дарителите на църквата в Павликени са изписани в храма, под иконата вдясно от олтара, както следва:

Списък на дарителите на църквата „Рождество на прста Богородица“ – Павликени

Атанас х. Славчев, Лазар Перев, Васил Муцевски, семейство Дона и Петър Устапеневи, семейство Роза и Иван Байданови, Екатерина Маркова, Славчо Влахов, Кольо Бянов, Петко Джамбазов, Стефан Иванов Каломенски, Стоян Генов, Йордан Ракаров, Димитър Ст. Ганев, семейство Нико и Хуса, Иванка Димитрова Начева, Величка П. Тулешкова, Тодора Маринова Дечева, Кольо Буковски, Иван Колев Бояджиев, Георги Станоев, Тодор Коларов, Георги Колев Манолов, Стоян Пенев Мандев, семейство Георги и Мария Попови, Куна Маринова Базакова, Тота Колева Панайотова, Мария Николова Върбанова, Гана Ганчева Колева, Гено Иванов Бацов.

Павликенската църква е нееднократно ремонтирана. Последният частичен ремонт на църквата е направен през 2000 г. Същата година е изписана наново и патронната икона „Рождество на Пресветая Богородица“ на

външната стена на сградата. Празничната сцена с образите на св. Ана и новороденатa Богородица е изографисана от младия павликенски художник иконограф Мартин Петров.

Имената на дарителите не трябва да бъдат забравени. Но не само защото техните наследници и днес живеят в нашия град, а защото всички те са оставили достоен пример за родолюбие и отношение към родния град.

ЖЕЛЕЗОПЪТНАТА ГАРА – ВАЖЕН ФАКТОР ЗА РАЗВИТИЕТО НА ПАВЛИКЕНИ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

След Освобождението през 1878 г. новите строители на съвременна България си поставили нелеката задача да изградят железопътната мрежа на страната ни. С приемането на Закона за железните пътища (ДВ, бр. 14 от 12.02.1885 г.) се поставя началото и се регламентира, че железните пътища в България се строят с решение на Народното събрание, собственост са на държавата и се експлоатират от нея. Темата за развитието на железопътния транспорт в България като цяло е добре проучена и изследвана от немалко учени, оценен е безспорният принос на жп транспорта за цялостното икономическо развитие на страната ни. (1) Предмет на настоящата тема е въпросът как прокарването на централната жп линия София – Варна през гара Павликени променя неговия стопански и социален облик, как предопределя начина на живот на хората и поминъка им, как жп гарата става основен фактор в еволюцията на селището. Използвани са архивни материали от Централен държавен исторически архив – София, Държавен архив – В. Търново, Исторически музей – Павликени, публикации по темата „железопътен транспорт", теренни проучвания.

Разположен в плодородната долина на р. Росица, средище на важни пътища от Дунава към Стара планина и заселен с предприемчиви българи, Павликени тръгва по своя нов път на развитие през 1878 г. След Освобождението, в резултат на вътрешни миграционни процеси и на аграрния преврат, етническият облик на селището се променил изцяло. На мястото на изселилото се мюсюлманско население, живяло в Павликени през последните 40 години на турското робство, се заселили будни български домакинства от съседните села и Балкана.

Важен фактор за новото възраждане на Павликени като селище се оказва Атанас х. Славчев (род. 5.10.1856 г. – поч. 10.11.1943 г.) – едър земевладелец и собственик на по-голяма част от землището на Павликени. Създаването на х. Славчовият чифлик запазва Павликени като административна структура, тъй като вероятността землището му да бъде заграбено от околните села, е била съвсем реална. Изграждането на почти всички обществени сгради и институции става със съдействието и прякото участие на сем. х. Славчеви. Използвайки финансовите си възможности, авторитет и лични връзки, Атанас х. Славчев помага при разрешаването на редица проблеми в Павликени. С неговото съдействие и върху част от неговите земи

са построени църквата, основното училище, мировото съдилище, откриват се Земеделско училище, Държавното опитно поле, гимназията, казармата. Не без съдействието на Атанас х. Славчев (народен представител по това време) през 1894 г. Павликени става околийски център – факт, който благоприятства бъдещото развитие на селището. Завидна прозорливост и далновидност Атанас х. Славчев проявил при прокарването на жп линията София – Варна.

През последното десетилетие на XIX век Павликени изпреварва съседните села в своето развитие и постепенно приема нови функции, като окончателно си извоюва правото на естествен административен и стопански център на 31 големи села. Основен поминък на населението в района е селското стопанство. Постепенното увеличаване на селскостопанската техника и въвеждането на плуга, редосеялката, трактори и вършачки създават условия за отглеждане на традиционните за района земеделски култури – пшеница, соя, царевица, слънчоглед, памук и др. В края на миналия век, от общо седем околии в Търновското окръжие, Павликенска околия е на трето място по добив на зърно. (2) Лозарството и зеленчукопроизводството, както и животновъдството са неразделна част от поминъка на местното население.

Отчитайки бързото развитие на земеделието и животновъдството в района, както и нуждите на населението от околните села, прозорливата местна управа през 1897 год. взема решение за откриване на седмичен пазар за животни. (3) По-късно било решено пазарът да се разшири и да се търгува с всички видове селскостопански стоки. Немаловажен фактор за развитието на търговията и за привличането на повече търговци е определянето на вторник за пазарен ден – ден, когато няма пазари в околните по-големи градове.

В първите години от новото му развитие бързо нараствал и броят на жителите. От 580 души през 1880 г., през 1887 г. – 1192, през 1890 г. – 1314, а през 1900 г. – 1744 души станали жители на Павликени. (4)

Тъй като в края на XIX и началото на XX век наоколо нямало друго утвърдено средищно селище, а най-близките градове са на разстояние от 40 до 80 км, Павликени постепенно приема нови функции. Със създаването на съответните административни, стопански, медицински, просветни и други служби и откриването на седмичен пазар Павликени окончателно си извоюва правото на естествен административен, стопански и политически център на околните трийсетина села.

Безспорно най-важният фактор, който стимулира развитието на Павликени още в началото на XX век, е прокарването на централната жп линия София – Варна и определянето на Павликени като една от нейните гари. VIII обикновено народно събрание на своята първа редовна сесия

(19 – 20.12.1894 г.) приема Закон за проектирането и построяването на жп мрежата в България, утвърден от княз Фердинанд I с Указ № 10. (5) Чл. 4 на този закон определя за първостепенна централната линия, която почва от станция Роман, минава през Плевен и селата: Пордим, Градище, Павликени, Поликраище, Козаревец, Стражица, Тюлбелер, Сеид, Аязлар, Алваново, Чаталлар, и свършва до станция Шумен. За прокарване на жп мрежата правителството отпуска специален кредит от 105 млн. лв. (Чл. 6 от Закона), а съгласно Чл. 9 от същия частните имоти, които попадат в района на жп линиите, се отчуждават и плащат от държавата, а окръжните и общинските притежания се отпускат безплатно.

Строителството на участъка Роман – Шумен е част от централната жп линия София – Варна, пресичаща Дунавската равнина. Прокарването на жп линията в този участък се извършвало при едновременното функциониране вече готовите западна част „София – Роман“ и източната „Каспичан – Шумен“:

– линията София – Роман е отдадена на търг на 10.12.1893 г. и е открита за експлоатация на 20.02.1897 г.;

– линията Каспичан – Шумен, замислена още преди Освобождението, е открита за експлоатация на 21.06.1895 г. (6)

При прокарването на централната жп линия София – Варна на много места по трасето били обсъждани различни варианти през кои селища да минава железопътният път. За участъка от Плевен до Поликраище се обсъждал вариант линията да минава през Гривица, Плешат, Владина, Слатина, Ловеч, Севлиево, Ново село, Балван, Самоводене, Поликраище. Избран бил обаче алтернативният вариант през Гривица, Пордим, Левски, Градище, Бутово, Павликени, Ресен, Поликраище, който бил по-кратък с 38 км, с по-лесен терен за преодоляване и съответно с по-малка стойност при построяването. Така в окончателния вариант за трасето на централната жп линия София – Варна било определено тя да минава през Павликени, което променило основно неговия ход на развитие и предопределило по-нататъшната му история. (7)

Строителите на съвременна България оценявали предимствата на жп транспорта и приноса му за развитието на производителните сили в районите, през които минават жп линиите. Вариантите за построяване на отклонения от централната жп магистрала София – Варна през Северна България, както и идеята да се свържат дунавските пристанища чрез жп линия през Балкана с Южна България, били обсъждани още с първия Закон за проектирането и построяването на жп мрежа в България. Успоредно с построяването на отсечките от централната жп линия през 1886 – 1887 г. габровските народни представители Иван Пецов и Хр. Манафов подготвят проект за проектиране на трансбалканска железница, която да излиза от

Свищов, да минава през Градище, Павликени, Севлиево, Габрово, Шипка, Казанлък, Стара Загора. Към същата линия се предвиждало и отклонение от Шипка – Калофер – Карлово – Пловдив. По заповед на министъра на обществените сгради, пътищата и съобщенията е сформирана комисия, която се заема да прецени конструктивните, икономическите и стратегическите преимущества и недостатъци на предложения проект.

Въпросната комисия в състав: началникът на строителния отдел в МОСПС инж. М. Момчилов, помощник-началникът И. Таухен и инспекторът по изучаване на жп линии Л. Хашнов, подготвя за целта специален доклад. В него много обстойно е обсъден проектът за жп линията в отсечката Павликени – Севлиево – Габрово – Ст. Загора. Комисията оценява, че „разстоянието от Павликене до Ст. Загора е 138 килом., когато онова от Горна Оряховица през Хаините (Николаево – *Бел. авт.*) и Нова Загора до Стара Загора е 152 килом., т. е. 15 килом. повече; но ако се добавят и вертуалните прибавки само за нагорнището, по-големи от 20 %, и двете дължини се изравняват на около 170 килом., тъй щото транспортната дължина от Павликене или от Горна Оряховица до Стара Загора си остава почти еднаква". (8) Аргументирайки се предимно с трудния преход на Балкана през Шипченския проход, както и с ред други мотиви, комисията отхвърля предложения проект и приема алтернативния вариант, който да минава по трасето: Русе, Полски Тръмбеш, Горна Оряховица, Търново, Николаево, Нова Загора – Стара Загора. Така Павликени е лишено от възможността да стане една от централните гари на българската жп мрежа – средище, където биха се пресичали централната жп линия София – Варна и трансбалканската линия от Дунав за Стара Загора. (9)

Прокарването на централната жп линия София – Варна през Павликени е несъмнено най-важното събитие за селището в края на XIX и началото на XX век. Населението на Северна България вече имало възможност да оцени предимствата на жп транспорта, но като всяко ново и непознато нещо предизвиквало противоречиви отношения. Някои селища предвидливо настоявали линията да мине през тяхното землище, но не липсвали и опасения, че жп линията ще пресича земеделските им имоти и ще плаши децата и животните. Подобни тревожни мотиви изтъквали например жителите на с. Ковачевец, Търговищко, в специалното си прошение до висшестоящите власти. (10)

В народната памет на старите павликенци е запазена подобна история и за притесненията на белочерковци от възможността влакът да минава през земите им. Тогава видният гражданин на Павликени Атанас х. Славчев проявил завидна прозорливост, далновидност и благотворителност. Оценявайки предимствата на жп транспорта, Атанас х. Славчев заменил свои ниви с нивите на белочерковчани, и то в съотношение 2:1 в тяхна полза, и

ги предоставил за прокарване на жп линията. Това предание битува и до днес в народната памет, но за съжаление липсват каквито и да било доказателствени материали, които да го потвърждават. Във всички документи, обсъждания и варианти за трасето на централната жп линия София – Варна от 1892 г. до построяването ѝ през 1899 г. като гара в този район фигурира Павликени, а не Бяла черква. А относно заетите от държавата земи за построяването на железопътното трасе са запазени в ЦДИА – София богат комплект документи, които дават пълна информация за количеството земя, нейната собственост и обезщетенията за частните стопани. (По-нататък в изложението ще отделим специално внимание на въпроса за земята.) С гореизложения ред на мисли не бихме искали ни най-малко да омаловажим приноса на Атанас х. Славчев за прокарването на жп линията през павликенското землище. Едни от първите изследователи на миналото на Павликени – Русанов и Ванев, през 1940 г. в своята книга пишат за Атанас х. Славчев следното: „Проявил чувство на благотворителност и при прокарването на централната жп линия, като позволил същата да мине през имотите му, които дал безплатно, дал място за гара и площада зад гарата". (11) За тази му заслуга и за всичко, което е направил за Павликени, жителите на селището провъзгласили Атанас х. Славчев за пръв почетен гражданин и за свой „старейшина". (12)

Определянето на трасето на жп линията, отнемането в полза на държавата на земеделските имоти, тяхната оценка и финансовото обезщетение на собствениците на тези земи било дълъг и сложен процес, проточил се от 1894/1895 г. до 1903 г.

През 1895 г. отсечката Роман – Плевен – Шумен, като част от централната жп линия София – Варна, била отдадена за строеж на предприемач. В рамките на тогава съществуващата Павликенска околия на Търновското окръжие (1894 – 1899) жп трасето минавало през землището на селата Хотница, Дичин, Яларе (дн. Русаля), Лесичери, Стамболово, Бяла черква, Павликени, Недан, Бутово, Градище. (13)

С цел регламентиране на взаимоотношенията между собствениците на земеделски имоти и предприемача строител на жп линията Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията, отдел „Строителен", с писмо № 7769 от м. декември 1898 г. уведомява търновския окръжен управител за сведение и нарежда на предприемача: „За избягване на всякакви недоразумения и опущения при отчуждаването на имотите, потребни за железопътните линии, с настоящето си чест имам да Ви явя, че съгласно решението на Техническата комисия отчуждената ивица за железницата трябва да има минимална ширина 21 метра, т. е. по 10,5 м на всяка страна от оста на линията. В местата, дето насипите са по-високи от 2,00 м, а изкопите по-дълбоки от 1,50 м, ширината на завзетата ивица се определя на 5,00 м от подножието на насипа или от хребета на изкопа.

Председател на Техническата комисия – Ст. Бояджиев
Началник на канцеларията – Т. Ив. Джебаров". (14)

Независимо от тази заповед във всички селища първоначално е била заета по-голяма площ земя, отколкото е реално територията на жп линията. На много места тази земя е била използвана за вземане на пръст за насипите, за кариери или просто за изравняване на терена. След построяването на линията тази част от отчуждената земя, която не е използвана за железопътното трасе и е можело да се обработва, била върната на собствениците им. С правителствена Заповед № 7 от 8.09.1896 г. е разрешено завладяването на земеделските имоти да стане по начина, указан в Чл. 7, ал. „А" (изключителни постановления) от Закона за отчуждения на недвижими имоти за държавна и обществена полза, т. е. да се завземат имотите, преди да бъде изплатена на притежателите тяхната стойност. (15)

На територията на община Павликени (по смисъла на териториалното деление по това време – 1896/1899 г. – това било землището само на с. Павликени) жп линията София – Варна била разположена от километър 255 до километър 262. Тази отсечка на железопътното трасе пресичало 213 обособени парцела в местностите Каманджи бунар, Куру дере и Танка тепе (намиращо се срещу селото). Тридесет и три от тези парцели били собственост на Община Павликени, но това били маломерни парчета земя – предимно пасбища, пътища, синори. Най-голяма площ от тази земя притежавал Атанас х. Славчев – 23 бр. парцела с обща обработваема площ 42 919 кв. м. Останалите парцели били ниви на дребни селски земеделци, повечето от които жители на с. Павликени. Само 16 парцела били на жители на с. Бутово, 7 парцела – на хора от с. Върбовка, и 30 парцела – на жители на Бяла черква. Но общата площ, заета от жп линията в землището на с. Павликени, е 231 625 кв.м. (16)

На 14.12.1901 г. в изпълнение на Заповед № 565 от 11.11. с.г. на търновския окръжен управител се сформира комисия, която да категоризира и оцени различните парцели земя. Комисията е в състав: председател и вещо лице по измерванията – инж. А. Теодоров, помощник на финансовия началник – Кожухаров, председател на Търновската постоянна комисия – Д. Рачев, вещо лице по оценката – Ст. Герганов, кметът на Павликени – Георги Атанасов и представителят на собствениците на отчужденте имоти – Колю Атанасов. Решението на комисията оценява парцелите от № 1 до № 41 по плана в м. Каманджи бунар по 50 лв./дка, парцелите от № 42 до № 86, включително в м. Курудере – по 80 лв./дка, и от № 87 до № 206, включително в м. Танка тепе срещу селото – по 100 лв./дка. (17)

На базата на решението на тази комисия през 1903 г. са подписани оценителните актове за всеки един отделен парцел земя. Като защитници на държавните интереси са се подписали търновският окръжен управител и

кметът на Павликени, а като ответна страна – всеки земеделски стопанин на даден имот. (18) За съжаление изплащането на отчужденитe земи се забавило доста след построяването на жп линията, както и след пускането ѝ в експлоатация. Това предизвикало естественото негодувание на земеделските стопани. В общо заявление жителите на селата Павликени, Бяла черква, Стамболово, Недан, Бутово и Градище пишат до министъра на обществените сгради, пътищата и съобщенията на 27.08.1901 год.:

„Известно е, че жп линията Роман – Шумен мина през земите на селата ни, като за тая цел държавата отне част от недвижимите имоти на жителите ни. Имотите, стана пет години, откак са отнети от държавата за тая цел, и до днес не е последвало разпореждане за освобождаването им от данъци, също и оценка за отнетите места.

Г-н Министре, (...) обръщаме се с молба към Вас да вземете в внимание справедливите ни искания:

1. Освобождаване заетите места от държавен данък, който днес плащаме.

2. Назначение комисия, която да оцени стойността на отнетите земи.

3. Ако има данъкоплатци да дължат за държавни данъци, да им се прилови срещу данъка, а на тези, които са си изплатили даждията, да им се изплатят.

Г-н Министре, нека се има предвид, че жп линията Русе – Търново, при все че започна една година по-късно от централната жп линия, но са издължени от държавата отнетите места по нея линия.

Белочерковски общински кмет – Д. Рачев

Павликенски общински кмет – Г. Атанасов

Градищенски общински кмет – Ив. С. Влахов

Стамболовски общински кмет – Др. Дянков

Бутовски общински кмет – Г. Матев

Неданski общински кмет – Хр. Ангелов

27.08.1901 г.

с. Бяла черква“. (19)

На следващата година (25.03.1902 г.) трийсетина павликенци отново написват прошение с подобен текст до министъра на ОСПС и молят да бъдат освободени от данък за отнетата им земя, както и същата да им бъде изплатена. (20)

През 1901 год. двадесет и шест трудолюбиви земеделски стопани от Павликени, собственици на отнети земи за прокарване на жп линията София – Варна, изпращат заявление до председателя на Комисията по измерване и оценяване на заетите имоти. В него те молят част от нивите им, която част не е заета от железопътното трасе, а се е използвала само за вземане на пръст за строежа, да не се оценява и да не им се изплаща, с което да им се даде възможност те да продължат да обработват нивите си около жп лини-

ята. (21) Подобно заявление на 16.12.1901 год. подписва и Атанас х. Славчев. С него той настоява да не му се оценяват и съответно изплащат парцелите с № 157, 160, 161, 163, а да останат негова собственост. (22) Оценителните актове на парцелите земя, правени през 1903 г., са за абсолютно всички земи без изключения. Окончателното решение на този въпрос се оставя в пълномощията на Дирекцията на постройките към МОСПС, която поставя граничните камъни край жп линията и определя границите на отчужденте места. (23)

Оценителните протоколи на отчужденте земи за Търновското окръжие са утвърдени от министъра на ОСПС Д. К. Попов на основание на Докладна записка № 13187 от 4.12.1902 г. на директора на Дирекция „Постройки“ Ст. Бояджиев и на началника на Строителното отделение П. Върбанов. В приложенията към тази докладна са приспаднати площите на тия части от завзетите имоти, които първоначално са били отчуждени, а по-късно са останали вън от граничната линия на трасето и собствениците им са започнали отново да си ги обработват. Приспадната е и площта на всички каменни кариери, баластиери, тухларници, привременни пътища и др., стойността на които по Чл. 35 от поемните условия за построяване на жп линията „трябва да падне в тегоба и за сметка на предприемача“. В окончателния оценителен протокол отчужденте земи от бившата Павликенска околия са оценени, както следва:

ОБЩИНА	**Оценка по емлячния регистър**	**Оценка на отчужденте земи**	**Сума за изплащане на собствен.**
ХОТНИЦА	40 лв./дка	60 лв./дка	922 лв. 02 ст.
ДИЧИН	19 – 42 лв./дка	40 и 50 лв./дка	1702 лв. 05 ст.
ЯЛАРЕ (дн. РУСАЛЯ)	30 лв./дка	60 лв./дка	1175 лв. 40 ст.
ЛЕСИЧЕРИ – ливади – ниви	38 лв./дка 22 лв./дка	60 лв./дка 50 лв./дка	3395 лв. 52 ст.
СТАМБОЛОВО	30 лв./дка	50 лв./дка	2061 лв. 05 ст.
БЯЛА ЧЕРКВА – ниви	35 лв./дка	80 лв./дка	4152 лв. 32 ст.
		на 40 души по 50 лв.	
ПАВЛИКЕНИ – ливади	40 лв./дка	на 50 души по 80 лв.	19513 лв. 21ст.
– гори		на 120 души по 100 лв.	

НЕДАН	40 лв./дка	50 лв./дка	2279 лв. 55 ст.
БУТОВО 25	35 лв./дка	40 – 50 лв./дка	2961 лв. 15 ст.
ГРАДИЩЕ	15 – 40 лв./дка	40, 50 и 100 лв.	2895 лв. 04 ст.

Общата сума, изплатена за отчуждените имоти в целия Търновски окръг, е 130 155 лв. 51 ст., която се взема от Глава III, параграф 3-XII. на извънредния бюджет на МОСПС за 1902 год. (24) Сумата от 19 513 лв. 21 ст., необходима за обезщетения на собствениците в Павликенска община, е изпратена с платежно известие №2869 от 7.12.1902 год. на МОСПС. (25) Земеделските стопани от Павликенско са получили парите за имотите си едва през пролетта на 1903 год. срещу разписки, подписани в присъствието на двама свидетели. (26)

Официалното откриване на централната железопътна линия София – Варна през Северна България станало на 8 ноември 1899 год. (Архангеловден), когато била пусната в експлоатация отсечката Роман – Плевен – Шумен. Независимо че тържествата били съсредоточени в Горна Оряховица, датата 8.11.1899 г. се смята за официално откриване и на по-малките жп гари по трасето. При откриването на линията българската трикольорна лента била държана от шест девойки. Трите били облечени с народни носии от Шопско, а другите три – с носии от Североизточна България. Това символизирало значението на централната жп линия за развитието на връзките между отделните части на България. Гара Горна Оряховица била изпълнена с „хилядно множество, което, погълнато от любопитство, не знаеше кое понапред да стори: да се звери или да поздравява". (27) Гости на тържеството са княз Фердинанд, министри, депутати, много граждани. След църковния водосвет реч произнася министърът на ОСПС Тончев, в част от която се казва:

„Ваше Царско Височество (...) И днес тържествено откривате най-голямата по своята дължина централна линия, построена от българско дружество. Всичките построени и открити до сега жп линии ще доставят на българското население преми ползи чрез евтино, бързо, удобно и сигурно пътуване и пренасяне на стоките. Освен премите ползи те ще му принесат и косвени чрез развитието на земеделието, скотовъдството, търговията и индустрията (...)

Гордея се, че мен се падна голямата чест да поканя Ваше Царско Височество да провъзгласи централната линия отворена за експлоатация". (28)

Княз Фердинанд прерязва трикольорната лента, обявява централната жп линия София – Горна Оряховица – Варна за открита и произнася реч за значението на това събитие:

„С днешното тържество открихме централната жп линия София – Плевен – Шумен – Варна. На този важен народен успех, пълен с голямо значе-

ние за културата и икономическия напредък на отечеството ни, се радва и гордее всяко българско сърце. От Освобождението на България до днес тази е най-важната за нас жп линия, която пресича почти цяла България, като съединява източни със западни части на нашето отечество и столицата на България с Черно море.

С построяването на жп линията Цариброд – София – Вакарел ние изпълнихме едно международно задължение и внесохме значителен вклад за международната цивилизация, като съединихме запад с изток, Северно море с Босфора, а с построяването на всички от Освобождението ни досега жп линии от около 1200 км ние дадохме блестящи доказателства, че българският народ се е предал изключително на мирното си развитие.

Мъчнотиите на съобщенията се отстраняват. Балканът вече не съществува, а това значи, че земеделецът печели нови тържища, търговецът – нови клиенти, туристът – нови простори, а храбрият ни войник е вече само на една крачка до границата, която тръгва да пази.

И бързи паровоз с пресни следи и впечатления из под Витоша, минувайки през славните плевенски позиции, ще огласява със своя писък скалите на старата ни столица. Нека този ек, отразен от гърдите на стария Балкан, повлечен от водите на Дунава, подхванат от вълните на Черно море, нека се обърне в общ радостен вик – България върви, живее и нека живее! Ура!“. (29)

За откриването на централната жп линия съобщава и търновският окръжен управител Иван Т. Драсов. В свое изложение за състоянието на окръга през 1900 год. той пише:

„б. ЖЕЛЕЗОПЪТНИ

На 8 ноември м.г. (1899 – *Бел. авт.*) се откри функционирането на централната железопътна линия София – Плевен – Шумен, която пресича окръга на едно протежение от 87 км 700 м и има пет жп станции: Павликени, Ресен, Горна Оряховица – Калтинец, Джулюница, Стражица. Очаква се да бъде свършена през т.г. и железницата Русе – Търново. Не ще съмнение, че тези две линии са от голямо значение за окръга в търговско и икономическо отношение.

в. ПОЩА И ТЕЛЕГРАФИ

През отчетната година, вследствие откриването на централната жп линия, станаха някои изменения в пощенската и телеграфна служба, а именно: закриха се трактовете Търново – Павликени и Трявна – Габрово, а се откри нов тракт Трявна – Дряново. Пренасянето на пощата по трактовете Търново – Лясковец, Павликени – Сухиндол – Севлиево и Търново – Дряново – Габрово вместо три пъти в неделята, както ставаше по-рано, сега се пренася ежедневно“. (30)

За нуждите на новооткритата жп гара Павликени със Заповед на БДЖ – № 1354 от 29.10.1899 г. чиновникът на МОСПС Янаки Николов е назначен за нейн първи началник. За стрелочници по жп линията Плевен – Горна Оряховица – Шумен при станция Павликени е назначен треторазредният стрелочник от Шейтанджик Цветков и практикант-стрелочникът от Радомир Лилов. (31)

От 1896 до 1914 г. в България излиза месечното списание „Железопътен сборник", в което се публикуват укази, тарифни и окръжни предписания, инструкции и наредби, заповеди за назначения и уволнения, награди и наказания, новости в железопътното дело. В същия „Железопътен сборник" са публикувани и първите тарифи за пренасяне на стоки и животни с голяма и малка бързина по БДЖ, както и за превоз на пътници от и до гара Павликени. Първата тарифа за жп станция Павликени влиза в сила от 8.11.1899 г. (32)

В същия сборник е публикувана и Заповед № 1245 от 18.01.1900 г. относно спирането на влаковете в с. Лесичери, която днес звучи доста странно: „Съобщава Ви се, че от 1/13.02.1900 г. смесените влакове по линията София – Варна № 33 и № 34 ще спират на стрелката, направена от Главното предприятие, при кариерата до с. Лесичери между станциите Павликени и Ресен по 1 – 2 минути, и то само тогава, когато има да се качват или да слизат пътници". (33)

Официалното откриване на централната жп магистрала София – Варна става на 8.11.1899 г., но построяването на сградите на жп станциите, кантоните, техническото усъвършенстване и разширяване на материалната база започва през първото десетилетие на XX век. Павликенската гара е построена в началото на века върху подарена земя на Атанас х. Славчев. Негови са и земите, които той предоставя на Общината за оформянето на задгаровия площад. (34) Постепенно в района на гарата се изграждат втора и трета жп линия, изкопава се кладенец за питейна вода, подменят се част от траверсите. Разширява се и се благоустроява районът, необходим за товаро-разтоварни дейности. През 1922 год. по предложение на Община Павликени Търновската окръжна постоянна комисия обсъжда възможността за прокарване на две нови жп линии, които биха имали важно стопанско значение за целия търновски край: едната Павликени – Бяла черква – Сухиндол – Севлиево – Балкана, и другата Павликени – Караисен – Вардим – Дунава. По ред политически и икономически причини прокарването на тези жп линии остава нереализирано. (35) Затова пък през 1923 г. жп станция Павликени се разширява, като се построява четвърта жп линия. (36)

През 40-те години за нуждите на 4-о военно отделение в Павликени е построено жп отклонение до същото. За съжаление по това време още една идея на павликенските общинари остава нереализирана. На своя извънредна сесия през м. септември 1943 г. Общинският съвет – Павликени взема

решение да подари на Главната дирекция на железниците 150 дка общинска земя, западно от жп клона на 4-о огнестрелно военно отделение, на която земя да се построи и обзаведе фабрика за жп стрелки. Тя трябвало да бъде първа по рода си в България, но така и останала непостроена. (37)

Успоредно с експлоатацията на жп гара Павликени, както и с нейното материално-техническо оборудване, нараствала необходимостта от добре подготвени и квалифицирани жп служители. В началото на века такива липсвали в Павликени, затова първите назначени железничари са преместени от други жп гари. Голямото текучество сред тези кадри се запазва до годините на II-ата световна война. Първият началник на гара Павликени Янаки Николов и стрелочниците Цветков и Лилов остават в Павликени само две години. През 1902 – 1903 г. на жп гара Павликени работят: Н. Кисов – началник-гара, Башев – пикьор, и чиновниците Иванов и Ив. Велинов. (38)

Поради спецификата на работата честа практика на Главно управление на Българските държавни железници било преместването на железничари и служители от една жп гара на друга. Така през 1934 г. чиновникът при гара Павликени Тодор Михайлов се назначава за началник-гара Дъбрава, а началникът на жп станция Стамболово – Михалци е преместен за чиновник на гара Павликени. Любен Николов, чиновник на гара Павликени, е изпратен на плевенската гара, а оттам в Павликени е разпределен Иван П. Кирилов. По същото време Димитър Лазаров от павликенската гара е преназначен за гара Трявна. (39) В навечерието на II-ата световна война (1939, 1940, 1941 г.) началник на жп гара Павликени е Павлов, за пикьор е назначен Кръстю Петров Панчев, а като чиновник на същата работи Христо Ангелов от Павликени. (40) Това текучество на служителите се запазва до 50-те години на века.

Постепенно с развитието на жп транспорта в България се увеличава и обемът на дейността на жп гара Павликени – увеличава се броят на преминаващите през селището влакове, нараства броят на пътниците от и за гара Павликени, разширява се обемът на превозените стоки, колетни пратки и други услуги.

Разписанието на влаковете на жп гара Павликени през 1929 год. изглежда така:

„От София

– влак № 22, бърз – пристига 13,53, тръгва 13,54

– влак № 26, пътнич. – пристига 21,42, тръгва 21,46

– влак № 24, бърз – пристига 5,10, тръгва 5,11

– влак № 28, пътнич. – пристига 5,27, тръгва 5,32

– влак № 202, смесен – пристига 11,21, тръгва 11,30

(Имат връзка в Горна Оряховица за Русе и Стара Загора)

От Варна

– влак № 21, бърз – пристига 15,55, тръгва 15,57

– влак № 25, пътнич. – пристига 0,42, тръгва 1,14

– влак № 23, бърз – пристига 0,57, тръгва 0,59

– влак № 27, пътнич. – пристига 7,29, тръгва 7,32

– влак № 201, смесен – пристига 18,24, тръгва 18,32

(Имат връзка в Левски за Свищов и Ловеч; в Плевен – за Сомовит; в Червен бряг – за Бяла Слатина)

Съгласно нареждане на Главно управление на БДЖ № III-23-155 от 23.05.т.г. от 15 юни до 15 септември с.г. ще се издават от всички жп станции билети с 25 % намаление без никакви формалности до следните курортни и летовищни станции: Бургас, Варна, В. Търново, София и много други. При връщането става тоже с 25 % намаление. Пътниците без билети във влака се таксуват без намаление от 25 %". (41)

През 30-те години Дирекцията на железниците в България разрешава подобно намаление на цените на билетите от и за пазарните центрове. Павликени, като едно от утвърдените селища с голям пазар на селскостопански стоки, се ползва от тази привилегия. За жп гара Павликени най-много пазарни билети във вторничните дни се продават от гарите Градище, Бутово, Михалци – Стамболово, Лесичери и Русаля (по 12 лв. отиване и връщане вместо определените 18 или 22 лв.). Специална отстъпка при пътуването до жп гара Павликени получавали и всички гости на традиционния и ежегоден 4-дневен Павликенски пролетен панаир. На основание на Окръжно № III, 21-262 на ГДЖП от м. април 1939 г. желаещите да посетят голямата животновъдна изложба и пазара за селскостопански стоки в Павликени, пътували по железницата с 50 % намаление. (42)

По брой на обслужени пътници през 30-те години, от всичките 253 жп гари в България, павликенската станция заема 30-то място. По този показател тя се нарежда редом до гарите: Видин, Фердинанд, Казанлък, Мездра, Червен бряг и др. За периода от 1.04.1931 г. до 1.04.1932 г. от жп гара Павликени са заминали 53 489 пътници, а са пристигнали 57 413. Това прави общо 111 хиляди души пътникопоток, което представлява по 304 пътници средно за денонощие. Разликата в броя на пристигналите и заминали пътници (4 хиляди души в полза на първите) е в резултат на хората от селата, които идват на пазар с влака, а си отиват с вече празните каруци на съселяните си. За същия отчетен период (1931 – 1932 г.) по брой на товарителниците гара Павликени заема 19-то място в държавната железопътна мрежа. (43)

Прокарването на централната жп линия през Павликени оказва сериозно влияние върху неговото икономическо и социално развитие. Особено през 30-те и 40-те години железопътният транспорт допринася за развитието на производителните сили в района, стимулира селскостопанското про-

изводство, дава импулс на търговските взаимоотношения. Докато в края на XIX в земеделските стопани от павликенския край извозвали излишъка от зърнени храни и други селскостопански стоки с волските си коли предимно до свищовското пристанище, две десетилетия по-късно павликенската гара става важен търговски център, който свързва района както със София, така и с варненското пристанище. Освен павликенските земеделски стопани чрез жп гарата се обслужва и населението от околните села на Свищов, Дряново, Севлиево, Троян, Полски Тръмбеш, Левски и др. От гара Павликени се изнасят предимно: зърнени храни, кокошки, яйца, грозде, вино, захарно цвекло, соя, керемиди и цигли, различни видове животни и други стоки. В същото време жп гара Павликени доставя за гореизброените райони много индустриални и вносни стоки като: желязо, сода каустик, син камък, рафия, калай, химически препарати, подправки, риби и други промишлени стоки.

След Първата световна война цените на зърнените храни силно спадат, което стимулира земеделците от Павликени и района да започнат масово производство на облагородени лози, десертно грозде, маслодайни семена, плодове, захарно цвекло и други стоки. Всички те чрез жп станция Павликени намират отличен прием на вътрешния и европейския пазар.

Започнала като износен пункт, гара Павликени скоро се превръща във важен разпределител и доставчик на манифактурни и колониални стоки за района. Благодарение на развитието и на търговията, успоредно със селското стопанство и занаятчийството от 1910 г. до 40-те години населението на Павликени се увеличава три пъти. Перспективата за бъдещето на селището като търговски център била оценена най-напред от жителите на Дряново и околните села, които започнали да се заселват в Павликени и да откриват свои дюкяни в центъра му. Постепенно земеделските стопани били изтласкани към периферията на селището, а центърът бил зает от преселници, занимаващи се изключително с търговия. Появили се много нови магазини и търговски складове, които през 1937 г. били 173 броя.

Развитието на Павликенска околия в стопанско отношение може да бъде илюстрирано и чрез търговската дейност от и за жп гара Павликени. С езика на цифрите през 40-те години тази дейност изглежда така:

Справка за превозени пътници и стоки от и за жп гара Павликени

№	От и до жп гара Павликени	1935 г.	1936 г.	1937 г.	1942 г.
1.	Заминали пътници	45320	47836	71221	9500
2.	Пристигнали пътници	–	–	57000	–
3.	Изпратени колетни пратки	2685	3608	5646	13 200
4.	Пристигнали стоки:				
	– вагони	1046	1059	1272	3000
	– дребни пратки	6601	6481	6835	10 800
5.	Заминали стоки:				
	– вагони	2416	2061	2722	3400

(По данни на Русанов и Ванев за 1935, 1936 и 1937 год.) (44)

(По данни на Стефан Колчев за 1942 год.)

От 280 жп гари в цяла България през 1942 год. павликенската жп станция заема 12 място по сточен трафик и 30 по пътнически трафик. Преобладаващите видове стоки, които се изнасят, са:

– вино – 800 вагона (на първо място в България);
– зърнени храни, брашна, варива, соя – 500 вагона;
– добитък и домашни птици – 180 вагона;
– яйца – 130 вагона;
– цвекло – 480 вагона;
– строителни материали – 220 вагона;
– овощия – 150 вагона;
– пулпове – 140 вагона.

Разтоварените на гарата стоки за същата 1942 год. са били предимно: въглища, дървен строителен материал, железария, цимент, син камък, колониални стоки и други. (45)

През 40-те години водещо място в износната дейност на жп гара Павликени, успоредно със зърнените храни и брашна, заема и износът на десертно грозде. То се изкупувало чрез комисионери от селата в района и от гара Павликени достигало до европейските пазари. През 1930 год. чрез комисионера Тончо Николов са изнесени:

– от Дружество „Димят“, гара Левски – 6 вагона;
– от Стоян Тевекелиев, гр. София – 7 вагона;
– от Колю Даскалов, гр. София – 13 вагона.

Тия три фирми са закупили от Сухиндол 46 хил. кг грозде, от Махалата (дн. с. Росица) – 35 хил. кг, от Бяла черква – 30 хил. кг, от Дъскот – 6 хил. кг, и от Димча, Павликени и Върбовка – по 2 – 3 хил. кг. Десертното грозде е изнесено главно за Виена и по няколко вагона за Прага и Берлин.

Същата година чрез комисионера Марин Тинков е изнасяла фирмата на Сретен Кръстич от гр. София. Тази фирма е изпратила за Виена 8 вагона, за Берлин – 3 вагона, за Баден Бад – 3 вагона. По-късно започнала да работи и фирмата на Георги Вешовишки – изнесла за Виена 3 вагона. Така общо през 1930 г. от жп гара Павликени за чужбина са били изнесени 43 вагона десертно грозде. (46)

Тенденцията за нарастване на количеството на изнесено десертно грозде от жп гара Павликени се запазва и през следващите години. През 1932 г. чрез столичните фирми: „Експрес", „Транс Ориент", „Интерконтинентал" и „Леванте" от гара Павликени са извозени 71 вагона десертно грозде. (47) Този износ силно стимулира лозарството в района и през 1935 г. жп гара Павликени е втора в Северна България и трета за страната по износ на грозде за чужбина (след Кричим и Лясковец). (48)

Заемането на това челно място прави съвсем естествено решението за свикване на Районна конференция по организиране на износа на грозде, овощия и зеленчуци от района на гарите Павликени, Лесичери, Михалци – Стамболово, Ресен и Поликраище. Конференцията се състояла на гара Павликени на 20 май 1938 г. под председателството на районния инспектор при Експортния институт, гр. Плевен – Гълъбов Участвали: великоърновският околийски агроном, агрономът на Сухиндол, представители на БЗКБ, на лозаровинарски кооперации, на земеделските задруги в Павликени, Ресен, Тенча, Мекиш, Върбовка, началници на жп гари, земеделски стопани и търговци. Конференцията взема конкретни решения, които би трябвало да улеснят и стимулират износната търговия в района. За жп гара Павликени тези решения изглеждат така:

„1. На гара Павликени да се построят от Главна дирекция на БДЖ три допълнителни линии и да се достави още един вагонен кантар специално за гроздобера.

2. Да се остави на разположение една специална маневрена машина по време на гроздоизноса.

3. Да се построи от Общината – с. Павликени, подпомогнато от общините: Сухиндол, Бяла черква, Върбовка и Вишовград, един навес.

4. Да се открие пътят срещу гарата, който свързва шосетата за Бяла черква и Сухиндол, и същият да се шосира от поменатите по-горе общини (…)

Подписали всички присъстващи (п)" (49)

Независимо от тези решения проблемите, свързани с разширяване и подобряване на материалната база за търговската дейност на жп гара Павликени, били трудно разрешими. В края на 40-те години Главна дирекция на БДЖ печелела годишно по около 40 млн. лв. от дейността на станцията, но въпреки това голяма част от стоките, пощата и колетните пратки се об-

работвали на полуоткрити и неудобни места. (50) Едва с бюджета за 1941 г. на БДЖ в Павликени се обособява сточната служба при жп гарата като отделна сточна гара, построяват се нови навеси и се създават по-добри материални условия за обработка на увеличения трафик от хора и стоки. (51)

За своята едновековна история жп гара Павликени става свидетел на важни събития от миналото на Павликени и околните села. През 1919 г. е посрещнат министърът на железниците от правителството на Т. Теодоров – народният поет, публицист, политик и държавен деец Цанко Церковски. (52) През 30-те и 40-те години нееднократно на жп гарата са организирани многолюдни митинги за посрещане на областни и окръжни управители, на известни политици, обществени и държавни дейци, министри. За чест на павликенци с не по-малко ентусиазъм на 6.12.1942 г. перонът на гарата бил изпълнен с много ученици, младежи, официални лица и гражданство, дошли да посрещнат известни дейци на културата и изкуствата. Сред гостите били именитите български артисти – Ив. Димов, Константин Кисимов, Пенка Икономова, Сия Челебиева, Зоя Шаранкова, както и оперните певци Райна Стоянова, Михаил Попов, Елисавета Ковачевска. Вечерта на павликенска сцена била представена драмата „Боряна“ под режисурата на Николай Масалитинов. (53)

За съжаление жп гара Павликени става свидетел и на политическото разделение на хората от павликенския край. По сведения на местния печат на 21.11.1942 г. на гара Павликени тържествено били посрещнати от фронта ранени германски войници. Гарата и кварталът около нея бил украсен с български и германски знамена, по перона имало застлан килим, а навсякъде накичени цветя. Под строй били доведени всички ученици от павликенските училища, войници от военното поделение, присъствали много граждани, свирели училищните духови музики. Хората носели за ранените германци щайги с грозде, цигари, дамаджани с вино, коняци и ликьори, пресни погачи и др. Влакът бил посрещнат с „Ура!“, музика и много приветствия. (54)

И пак с „Ура!“, музика и много приветствия две години по-късно, на 12.09.1944 г., на същата жп гара Павликени отново жители на Павликени и околните села посрещат с много ентусиазъм и надежди първите войници и офицери на Съветската армия. (55)

През м. юли 1949 г. десетки хиляди ученици, бригадири, земеделски стопани и работници са събрани на жп гара Павликени и около жп линията, за да посрещнат специалния траурен влак с тялото на Георги Димитров. (56)

Прокарването на централната за България железопътна линия София – Варна и определянето на Павликени като гара по това трасе е факт с голямо и важно значение за историческото развитие на селището от началото на XX век до наши дни. Наличието на железопътния транспорт стимулира

в началото на века развитието на производителните сили в павликенския край. Жп гарата става катализатор за някои отрасли на земеделието като зърнопроизводството, лозарството, овощарството и зеленчукопроизводството. Възможности за разрастване получават винопроизводството, мелничарството, птицевъдството, керамичното производство. Увеличава се броят на видовете индустриални култури, отглеждани в района. Така още през първото десетилетие на XX век жп гара Павликени се утвърждава като основен износител на селскостопанска продукция от един район, отстоящ на 50 – 60 км в радиус около Павликени. Само за две десетилетия обаче от износителен пункт жп гара Павликени се утвърждава като важен търговски и транспортен център, където се доставят и разпределят разнообразни манифактурни и колониални стоки. Чрез бързата и удобна връзка с варненското пристанище, както и с такива търговски центрове като Русе, София и други големи градове селищата около Павликени се снабдявали с необходимите им вносни стоки.

Увеличеният обем на селскостопанското производство, все по-нарастващата нужда от занаятчийски и индустриални стоки и преимуществото на удобния железопътен транспорт създават благоприятни условия за развитие на търговията в Павликени. Постепенно се разраства мрежата от търговски складове и магазини. Първоначалното натрупване на капитали и в резултат на търговската дейност на фирми като на:

– Петър Т. Рачев – търговец на зърнени храни, грозде и вино;
– Генчо Сл. Добруджалиев – търговия със соя, яйца, птици;
– Сяро Ив. Сяров – търговия с колониални стоки;
– Д. Алтънов – търговия със строителни материали;
– П. Узунов, Ат. Рабчев, П. Стоянов, Гр. Черкезов – спиртни напитки;
– Братя Калчеви и Ст. Колев – обущарски материали и др.

В навечерието на Втората световна война в Павликени самостоятелна дейност развиват 161 търговски фирми. (57)

Утвърждаването на жп гара Павликени като важен транспортен и търговски център в долината на р. Росица довежда до увеличаване на броя на населението, до благоустрояването на селището, до неговото цялостно социално-икономическо развитие. За голямото и важно значение, което централната жп линия София – Варна оказва в цялостното историческо развитие на Павликени като селище, говори и следният факт. Независимо че през лятото на 1943 год. село Павликени е било обявено за град, дълги години след това хората са го наричали просто „ГАРА ПАВЛИКЕНИ“.

БЕЛЕЖКИ

1. **Авт. колектив.** Железопътният транспорт в България 1866 – 1983 г.., София: ДИ. „Техника“, 1987; **Авт. колектив.** Транспортът в България (минало, настояще, бъдеще). София: ДИ. „Техника“, 1983; **Деведжиев, М.** География на транспорта в България. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1983; **Деведжиев, М.** Основни начала за изграждане на железопътната мрежа в миналото. – сп. *Исторически преглед*, 1986, бр. 9, с. 24 – 32; **Деянов, Дим.** Тракцията в Българските държавни железници 1866 – 1946 г. Изд. „ИКО – Информ“, 1988; **Доросиев, Ив.** Елементарни познания по история на железниците. София: Печатница на Т. Т. Драгиев и с-ие“, 1925; **Дойнов, Н.** Икономика и планиране на транспорта. Част I, стр. 63; **Дойнов, Н.** Железниците в България. Основни моменти в тяхното развитие и икономика. София: Изд. „Наука и изкуство“, 1952.

2. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1894 – 1895 г. Книгопечатница на Х. Т. С. Фъртунов, 1895, стр. 5 – 8. – Държавен архив – В. Търново.

3. Държавен архив – В. Търново, ф. 266 к, оп. 1, а.е. 95, л. 22г – 24.

4. По данни на Централното статистическо управление.

5. *Държавен вестник*, бр. 10 от 14.01.1895 год.

6. **Деведжиев, М.** Построяване и значение на централната жп линия София – Варна. – сп. *Исторически преглед*, 1988, бр. 9, с. 51 – 59.

7. Пак там

8. НБКМ – София; сп. *Железопътен сборник*, 1897 г., Том IV, с. 164 – 172.

9. Пак там.

10. **Пейчев, М.** 110 години железници в България. – сп. *Железопътен транспорт*, 1976, кн. 3.

11. **Русанов, Ванев.** Павликени и павликенският край. 1940, с. 124.

12. Държавен архив – В. Търново, ф. 266 к, оп. 1, а.е. 115.

13. ЦДИА – София, ф. 157, оп. 2, а.е. 133, л. 97.

14. ЦДИА – София, ф. 157, оп. 2, а.е. 131, л. 18.

15. ЦДИА – София, ф. 157, оп. 2, а.е. 133, л. 95г.

16. ЦДИА – София, ф. 157, оп. 2, а.е. 155, л. 4 – 13.

17. ЦДИА – София, ф. 157, оп. 2, а.е. 155, л. 3 – 3г.

18. ЦДИА – София, ф. 157, оп. 2, а.е. 155, л. 116 – 180.

19. ЦДИА – София, ф. 157, оп. 2, а.е. 133, л. 70 – 71.

20. ЦДИА – София, ф. 157, оп. 2, а.е. 133, л. 81 – 81г.

21. ЦДИА – София, ф. 157, оп. 2, а.е. 155, л. 183 – 183г.

22. ЦДИА – София, ф. 157, оп. 2, а.е. 155, л. 182.

23. ЦДИА – София, ф. 157, оп. 2, а.е. 133, л. 89 – 90.

24. ЦДИА – София, ф. 157, оп. 2, а.е. 133, л. 106 – 110.

25. ЦДИА – София, ф. 157, оп. 2, а.е. 133, л. 138.

26. ЦДИА – София, ф. 157, оп. 2, а.е. 155, л. 192 – 290.

27. В-к *Пряпорец*, бр. 58 от м. ноември 1899 г.

28. *Държавен вестник*, бр. 244 от 10.11.1899 г.

29. В-к *Народни права*, бр. 120 от 12. 11. 1899 г.

30. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1899 – 1900 г. на търновския окръжен управител Ив. Т. Драсов. Търново, Скоропечатница на Х. Т. С. Фъртунов, 1900 год., стр. 9 – Държавен архив – В. Търново.

31. сп. *Железопътен сборник*, 1900 год., Том 9, стр. 29 – 30.

32. сп. *Железопътен сборник*, Том 8, 1899, стр. 257 – 258; Том 9, 1900, с. 384.

33. Пак там, Том 9, с. 13.

34. В-к *Павликени*, год. 3, бр. 88 от 29.11.1939 год.

35. Сб. *Павликени в миналото и днес*. В. Търново, 1998, с. 106; **Панайотова, К.** Стопанската структура на Павликени през периода 1878 – 1945 год.

36. Изложение за състоянието на Търновски окръг през 1923 год. – от Търн. окръжен управител. Печатница „Теменуга" на Братя Ноеви – Търново, 1924 год. – Държавен архив – В. Търново.

37. В-к *Павликени*, год. VIII, бр. 184 от 6.10.1943 г.

38. Юбилеен български алманах за 1902 – 1903 г., год. VII, Редактор Петър А. Петров, София, 1902, с. 581.

39. В-к. *Павликенски глас*, год. IV, бр. 138 от 27.09.1934 г.

40. В-к *Павликени*, год. III, бр. 57 от 25.04.1939 год.; В-к *Северен глас*, год. I, бр. 7 – 8 – 9 от 5.1.1941 г.

41. В-к *Павликенски глас*, бр. 28 – 29 от 15.06.1929 г.

42. В-к *Павликени*, год. III, бр. 57 от 25.04.1939 г.

43. В-к *Павликенски глас*, год. III, бр. 123 от 22.09.1933 г.

44. **Русанов, Ванев.** Цит. съч., с. 174.

45. В-к *Павликени*, год. VII, бр. 1 – 2 от 7.01.1943 г.

46. В-к *Павликенски глас*, бр. 23 от 1.10.1930 г.

47. В-к *Павликенски глас*, год. III, бр.13 от 12.10.1932 г.; бр. 124 от 4.10.1933 г.

48. В-к *Павликени*, год. I, бр. 10 от 23.05.1937 г.

49. В-к *Павликени*, год. II, бр. 10 от 5.06.1938 г.

50. В-к *Павликени*, год. VII, бр. 1 – 2 от 7.01.1943 г.

51. В-к *Павликени*, год. VI, бр. 2 – 3 от 31.01.1942 г.

52. Исторически музей – Павликени, основен фонд, инв. № 371.

53. В-к *Павликени*, год. VI, бр. 23 – 24 от 15.12.1942 г.

54. Пак там.55. Сб. *Павликени и Павликенският край*…, с. 198 – 199, 202.

56. Исторически музей – Павликени, Научно-спомагателен фонд (снимки) – от инв. № 1120 до инв. № 1170.

57. **Русанов, Ванев.** Цит. съч., с. 191 – 196.

Темата е представена на Национална научна конференция „100 години от откриването на централната жп линия София – Г. Оряховица – Варна". Организатори: Община Г. Оряховица и Исторически музей – Г. Оряховица, гр. Горна Оряховица, 12 май 1999 год.

Публикувана в сп. Минало, кн. 4 от 2000 г.

РАЗВИТИЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНОТО ДЕЛО В ПАВЛИКЕНИ

Една от първите грижи на новите заселници в Павликени е обучението на децата им. Оценявайки потребността от просвета и образование, трудолюбивите и будни павликенчани устройват своето първо светско българско училище. През есента на 1880 г., в плевнята на Иван Маринов в Балканджи махала учителят Никола П. Станчев поставя началото на учебното дело. Поради липса на собствена сграда през следващите учебни години децата са местени в приспособени помещения на различни частни домове. През учебната 1881 – 82 г. учителят Тодор П. Станчев (брат на Никола Станчев) обучава децата в дома на Кольо Андреев Пазарджиев. През следващата 1882 – 83 г. учениците са преместени в хана на Атанас х. Славчев. Ученическите паралелки са вече две, а за учители са назначени Стоян Дончев и Георги Тошев (и двамата са от Бяла черква). От есента на 1883 до 1886 г. учители и ученици са местени всяка година в нови помещения – домовете на Станьо Ганев, Кольо Андреев (два пъти) и Тодор П. Рачев. В някои от тия първи учебни години занятията започват на 1 декември и продължават до м.март. С увеличаване на броя на жителите, съответно и на децата, се налага разкриване на III-то и IV-то отделение. Острата нужда от самостоятелна сграда мотивира кметството и обществеността да изгради училище. Строителството му започва през 1886 г. и е завършено само за една година. Училището има 4 класни стаи, стая за учителите, за прислужника и голям коридор.

В спомените на даскал Стоян Дончев Сейков (един от първите учители) тези събития изглеждат така:

„Старото училище, което е край църквата, бе второто след църквата общинско здание. Построи се на 1886 г. През учебната 1886 – 87 г. в това здание учителствах само аз с IV-то отделение. На следващата година дойдоха Ангел Бакалов и Антон Кожухаров от с. Бяла черква. След тях учителстваха Кирил Ганев, свещеникът от Бяла черква, Стоян Цингов, Петър Мандев, Борис Пенчев от Павликени, Пимпирев от Лясковец, Манов от с. Б. Тракийско и др. За първа учителка бе назначена Йорданка Йочкова от с. Дичин“. (1)

Само след шест учебни години и тази сграда се оказва тясна за нарасналия брой ученици и паралелки. Налага се учителите отново да търсят частни къщи за учебните занятия – от 1903 г. се използва помещение в дома на Кольо Атанасов. Така от 1897 г. до 1906 г. в Павликени се изгражда първото

пълно начално училище. Негови главни учители са: братята поп Станчеви и Васил Павлов.

До 1893 г. павликенските ученици продължават прогимназиалните класове в съседна Бяла черква. Желанието на родители и деца за просвета и активността на по-будните жители довеждат до постепенното разкриване на прогимназиални паралелки в периода 1893 – 1898 г. Първите учебни години на класното училище се водят в килията на църквата. (2)

Официалното разрешение на Министерството на просвещението за разкриване на прогимназия с пълен курс на обучение павликенчани получават едва през лятото на 1907 г. Учениците само от прогимназиалните класове са вече 107, а класните стаи отново не достигат. През същата 1907 г., с изключителната настоятелност на кмета Йордан Ст. Узунов, е построена нова двуетажна училищна сграда. В новото училище децата на Павликени вече имат 13 класни стаи, физкултурен и театрален салон (днес това е Основно училище „Св. Климент Охридски"). Пионери на образователното дело в Павликени през тия първи съзидателни години са учителите: Еньо Христов Нонов, Петър Пимпирев, Петър Мандев, Ганчо Иванов, Иван Райков, Стоян Дончев и други.

Новата училищна сграда създава не само по-добри условия за работа на ученици и учители, но открива и нови възможности за обогатяване на учебно-възпитателния процес. За първи път се полагат грижи и за здравословното състояние на децата. В началото на учебната 1909 – 1910 г. за първи път д-р Боян Николов Чакалов извършва медицински преглед на всички ученици. През м. май на 1909 г. е организирана и първата ученическа екскурзия до съседните градове Левски и Свищов. За периода от 1907 до 1910 г. като учители към Началното училище работят: Георги п. Стефанов, Васил Попов, Стоян Станев, Вена Атанасова Димитрова, Димо Мечков, Григор Киров, Антон Панайотов, Олимпиада Димитрова, Невяна Георгиева, Кина Шанова. Преподаватели на прогимназиалните класове са: Ганчо Иванов, Тодор Попов, Александър Сотиров, Никола Василев, Иван Герчев, Георги Големанов, Мария Йонкова, Пена Раменова. (3)

По време на войните 1912 – 1918 г. поради обявена обща мобилизация се налага училището да бъде затворено два пъти.

След края на Първата световна война в Павликени започва широко обществено движение за разкриване на гимназиални класове. Развитието на Павликени в стопанско, административно и културно отношение, както и увеличеният брой на населението пораждат необходимостта от по-висока степен на образование. Първи радетели за разкриване на гимназиални класове са учителите Пенчо Пенев и Стоян Ст. Узунов. По тяхна инициатива през 1919 – 1920 г. са направени и първите предложения пред Окръжната училищна инспекция и пред Министерството на народното просвещение.

За първи път I-ви гимназиален клас (дн. IV-и клас) се открива в Павликени през м. октомври 1920 г. с две паралелки и общо 63 ученици. Така се основава днешното СУ „Бачо Киро“ – Павликени. През пролетта на 1921 г. същите учители и народният представител Димитър Нейков (широк социалист) правят предложение пред Министерството на просвещението за откриване на II-ри гимназиален клас (дн. V-и клас) с една паралелка от 45 ученици, а през следващата учебна 1922 – 23 г. – III-ти гимназиален клас (дн. VI-и клас) от 19 ученици в една паралелка. През тази учебна година в Павликени вече има Непълна смесена гимназия до VI клас с общо 101 ученици. Това са деца от Павликени и от околните села.

Гимназиалните класове са разкрити към прогимназията с общ директор – Борис Богданов от с. Михалци (1921 – 1922 г.), Тодо Банчев от с. Стамболово (1922 – 1923 г.), Кръстьо Иванов от Плевен (1923 г.), Васил Салабашев (1924 г.) и Христо Манев (1925 г.). Учебните занятия на гимназията се водят в сградата на прогимназията (днес Основно училище „Св. Кл. Охридски), като учениците учат на две смени. (4)

Съвместяването на двете учебни заведения в една сграда поражда нови проблеми. Учители и ученици полагат усилия за подобряване на материалната база и на условията за учене и труд. На 24 май 1919 г. ученици и учители събират 145 лв. от подготвена литературно-музикална програма, изнесена пред павликенчани. С тези средства те полагат началото на първата ученическа трапезария в Павликени. През пролетта на 1921 г. (от 27 март до 1 април) е организирана и първата трудова седмица с участието на ученици. Те помагат при благоустрояването на училищния двор и построяването на училищната ограда. (5)

Необходимостта от нови учебни сгради налага формирането на общинска комисия, която на 31 май 1919 г. определя две нови училищни дворни места – в кв. VII от Регулационния план на Павликени за ново квартално училище (днес гимназията) и в кв. 49 на същия план за сграда на Промишлено училище (по-късно става СПТУМ „Илия Златев“).

С Протокол № 8 от 18 април 1923 г. училищното настоятелство в състав: Иван К. Тъпанчев – председател, Стоян Станев – секретар и главен учител, и членове – Никола Тарашманов, Нено Петков, Иван Хр. Илчев, Стойчо Генов, решава да се заплатят дворните места на Никола Г. Русев, на Илия П. Драганов и на братя Гатю и Иван Радеви, които се отчуждават за училищен двор и за построяване на новата гимназия в Павликени. (6)

На 9 септември 1923 г. е положен основният камък на кварталното VI-то класно училище в Балканджи махала. На 2 август 1924 г. е приета основната работа на новия строеж, а няколко дена по-късно училищното настоятелство сключва договор с архитект Христо Дандалов – предприемач, за довършване на училищната сграда. (7)

В новопостроеното училище учебните занятия започват през учебната 1924 – 25 год. Новата сграда вече разполага с 8 класни стаи, една учителска, една дирекция и стая за помощния персонал. Така се обособява Непълна смесена гимназия до VI кл. (т. е. отделят се гимназиалните класове от прогимназиалните). През първата учебна година в новото училище учат 4 паралелки с общо 161 ученици – съответно в IV кл.; 2 паралелки със 78 ученици в V кл. и 1 паралелка с 36 ученици в VI клас. Първите преподаватели в Непълната гимназия работят с много любов и всеотдайност: В. Салабашев, Т. Георгиев, Ив. Белчев, Катя Владова, Нона Иванова, Радка Белчева, Вера Пушкарова, Мара Йонкова, Цанка Колева, както и директорът Ангел Куртелов.

Потребността на прогресивните павликенчани за просвета и стремежът им техните деца да получат образование и възпитание водят до откриване на нови учебни заведения през 30-те години на новия век: Държавно земеделско училище (1921 г.), Практическо търговско училище (1921 г.), Непълна смесена гимназия (1924 г.), Практическо коларо-бъчварско училище (1927), Девическо професионално училище (1930 г.).

На 1 февруари 1925 г. Началното училище и прогимназията се обединяват в Народно основно училище (дн. ОУ „Св. Кл. Охридски“) с директори: Христо Манев (1926 – 1927 г.), Тодор Банчев (1927 – 1932 г.) и Зафир Иванов (1932 – 1944 г.). По различните общообразователни предмети през тези години преподават учителите: Йордан Чорев, Поликсена Тодорова, Кольо Русев, Никула Ботева, Васил поп Тодоров, Елена Мошкова, Ангел Григоров, Роза Казанлиева, Кирил Илиев, Йонка Минкова, Елена Сейкова и др. (8)

С решение по Протокол № 19 от 09.10.1928 г. на Училищното настоятелство с председател Сяро Ив. Сяров и секретар Т. Банчев е одобрено споразумението между настоятелството и Електрическа кооперация „Светлина“ – Павликени за електрифициране на училището, което е осъществено през зимата на същата година. (9)

През същата 1928 г. павликенското Училищно настоятелство назначава д-р Сава Ат. Чолакова за училищен лекар на Народното основно училище. На същото заседание се взема и решението училищното настоятелство да купи от обущаря Хр. Корфонозов 38 чифта обувки за бедните ученици, а от търговците Мих. Петров и Генчо Доруджалиев платове за ученическите униформи. (10)

През зимата на 1929 г. Учителският съвет на павликенското Народно основно училище организира безплатна ученическа трапезария. В една от стаите на училището всяка сутрин на около 30 бедни деца се дава скромна закуска от чай, хляб и сирене. Срещу заплащане от 2 – 3 лева могат да закусват и други деца. Парите за трапезарията учителите събират от даването под наем на училищни имоти, както и от дарения: от павликенската Популярна

банка – 1000 лв., от д-р Хари Варкони – 500 лв., от д-р Боян Чакалов – 50 лв., от кооперация „Съгласие“ – хранителни продукти за 1000 лв. (11)

В съобщение на в-к „Павликени“, бр. 50 от 07.03.1939 г., се вижда, че 10 години по-късно ученическата трапезария все още съществува и че с даренията на павликенчани бедните деца все още получават храна:

„Дарения за трапезарията на Основно училище:

Никола Хубанов – градинар от с. Павликени, дал хранителни продукти за 600 лв.;

Димо Димитров (адвокат) – 25 кг захар;

Д-р Никола Муцевски (лекар) – 500 лв.;

Кооперация „Светлина“ – Павликени – 1000 лв.;

Павликенското християнско братство – 200 лв.;

Еснафите (обущари, сарачи и др.) – 100 лв.;

Калчо Ив. Попов – 400 лв. за безплатна храна.“

Пак в същия вестник, но в бр. 4 от 10 март 1938 г. четем:

„Учителският съвет при Народното основно училище в Павликени изказва публична благодарност на Петър Т. Рачев от същото село, който се отказа от възнаграждението си като общински съветник и същото, в размер на 500 лв., внесе в безплатната ученическа трапезария при Основното училище в полза на бедните деца“.

През декември 1928 г. Учителският съвет на Нардното основно училище основава фонд за набиране на средства за купуване на училищно пиано. Първите приходи в този фонд са 5000 лв. – чист приход от ученическия концерт, изнесен на 24 ноември с.г. Учителите вземат решение да събират за фонд „Пиано“ по 20 % от всяка литературно-музикална програма на учениците. (12)

По случай Новата 1929 год. своята благотворителна лепта за фонд „Пиано“ дават и жителите на Павликени: Атанас х. Славчев и д-р Варкони – по 500 лв., Лазар Перев – 300 лв., Б. Атанасов – 100 лв., Д. Стоев – 100 лв., Павлина Тарашманова – 100 лв., К. Владова – 50 лв., П. Рачев – 50 лв., д-р Попов – 50 лв., М. Стоянов – 50 лв., Симеон Маринчев – 50 лв. Ученическият хор по това време коледува в Павликени със същата цел. (13)

Така на 9 март 1931 г. с много желание и благотворителност за сумата 46 000 лв. е закупено училищното пиано „Филипс“. Създава се възможност, освен с пряката урочна дейност, учителите да възпитават децата и със силата на музиката, поезията, театралното изкуство. Училищните вечеринки стават традиционни, за всеки един национален празник е подготвена ученическа програма. Няма родителско-учителска среща, която да не завърши с литературно-музикална програма. Учебните години задължително завършват с изпит пред родителите и с богати програми, в които децата показват какво са научили през годината. Подреждат се добре уредени учи-

лищни изложби, в които са демонстрирани предмети, изработени от учениците, както и техни ученически тетрадки и рисунки.

Първият ученически хор на Народното основно училище в Павликени е създаден още през 1926 г. от учителя по музика Величко Мянков. Пак под негово ръководство през м. март на 1929 г. за първи път е представена детската оперета „Деца и птички". През 30-те години в ученическия хор на В. Мянков участват годишно по 150 павликенски деца. (14)

На 4 март 1934 г. учителката Венета Николова подготвя със свои ученици друга детска оперета, през 1935 г. децата играят популярната тогава оперета „Наталка-Полтавка", а в 1936 г. оперетата „Жу-жу". Средствата от ученическите представления се предоставят на ученическата трапезария за безплатна храна на бедните ученици.

На 6 май 1942 г. за първи път се представя и училищната музика с ръководител Венета Геновска.

Нарасналият брой на жителите на Павликени (около 5000 през 1944 г.) оказва влияние и върху броя на ученическите паралелки в павликенското Народно основно училище – до 1944 г. там са сформирани 14 паралелки (начален и прогимназиален курс).

През 30-те години своето развитие претърпява и Непълната смесена гимназия, която през 1925 г. е до VI гимназиален клас. Неудобството децата на Павликени да завършват образованието си в други съседни селища, поражда силно обществено недоволство и предизвиква активността на училищното ръководство и общинските власти да намерят разрешение на проблема.

В началото на 1931 – 32 г. е открит VII гимназиален клас с две паралелки и 105 ученици. Удовлетворението на учители и ученици е за кратко. Деветнадесетомайският преврат през 1934 г. и настъпилите политически промени в България оказват влияние и на статута на павликенската гимназия. С Окръжно № 18151 от 3 юли 1934 г. Министерството на просвещението закрива Непълната смесена гимназия в Павликени, като училището става реална гимназия до V клас (днес VIII кл.) И отново, като отзвук на общественото недоволство, започва борбата на павликенчани за разкриване на нови гимназиални паралелки.

През учебната 1935 – 36 г. се открива VI гимназиален клас с практически характер, но само за една година. Следват категорични протести на ученици и обществени организации. VI гимназиален клас е възстановен отново през 1936 – 37 г., на следващата учебна година е сформиран и VII клас, а през 1938 – 39 г. – VIII клас (дн. XI кл.). Едва тогава училището става Пълна смесена гимназия, в която идват да се учат деца и от съседните околии. Постепенно нараства броят на учители и на ученици:

– 1931 – 1932 г. – 271 ученици;

– 1936 – 1937 г. – 380 ученици в 8 паралелки;
– 1937 – 1938 г. – 753 ученици;
– 1943 – 1944 г. – 1287 ученици.

Класните стаи в училището отново не достигат. През 1932 г. е сключен договор с Тотю Симеонов за строеж на 4 класни стаи в южното крило на сградата (по две стаи на всеки етаж). През 1937 г. са построени нови 4 класни стаи, оформени като пристройка към същото южно крило. Директори през тези съзидателни години са: Ангел Куртелов, Кирил Анчев, Цено Дилов, Иван Халаджов, Георги Дражев, Александър Параспуров и Атанас Герасимов; а като учители работят: Димитър Джебиров, Вера Петрова, Малина Весева, Галина Тагамлицка, Цанка Колева, Стефан Ботев, Георги Генов, Надежда Драгова, Константин Ватралов, Вяра Черняева, Минчо Зидаров, Стефана Горанова, Георги Марков, Йото Сейков, сем. Маринкови, Георги Панов, Георги Петков, Кирил Кадиев, Петър Димитров, Йордан Тошев и др. (15)

През декември 1936 г. учителският колектив на павликенската гимназия изпраща писмо до Н.В. цар Борис III, с молба да даде съгласието си училището да носи името на княгиня Мария–Луиза. На 14 май 1937 г. от Павликени при Н.В. царя на България заминава делегация в състав: кметът Анастас Куюмджиев, директорът на гимназията Г. Дражев, „старейшината" на Павликени Атанас х. Славчев. Делегацията поднася на царя специален адрес с покана и художествен албум за малката княгиня със снимки от Павликени. Цар Борис III разговаря с делегацията около 40 мин. и се интересува от проблемите на селището.

Кръщаването на гимназията и освещаването на училищното знаме става на 30 май същата година. Сред гостите на тържеството са: Н.В. Пр. Търновският митрополит Г. Софроний, областният директор Никифоров и др. Цар Борис III не присъства, но изпраща телеграма, с която честити на павликенчани „днешното културно празненство с горещи пожелания, щото гимназията Ви, това ново културно огнище в страната, да излъчва просветни, родолюбиви и полезни граждани на Родината, да допринася за напредъка на Вашия хубав край. Царят."

Поздравителни телеграми изпращат и много министри, политици, общественици и училищни дейци от други селища. Тържеството започва с молебен на площада пред гимназията и освещаване на училището. Кръстник на училищното знаме става Стефан поп Василев, реч произнася и директорът Г. Дражев. Провежда се тържествен парад на учениците, след което празникът завършва с народни хора и ръченици на площада. (16) Павликенската Пълна смесена гимназия носи името „Княгиня Мария–Луиза" до края на 1945 г.

Първият випуск на Пълната смесена гимназия (до VIII гимназиален клас – дн. XI кл.) завършва през лятото на 1939 г., когато в училището учат

800 ученици. На 12 юли с.г. в салона на гимназията се провежда и първият годишен акт. Директорът Георги Драганов прави преглед на дейността на училището от създаването му (01.09.1920 г.). Под ръководството на учителката Н. Бърдарова е изнесена литературно-музикална програма със солисти: Йордан Трифонов Пенков, Тодорка Бояджиева, Йосиф Йорданов Желязков. Обявени са имената на учениците, освободени от цяла матура, а петима с най-висок успех получават дипломите си. За тази учебна година са: Никола Ив. Колев, Благой Рачев, Стефан Драганов, Цветана Ив. Михалева, Богдан Пенев Русев и Димитър Иванов. (17)

Учителите в павликенската гимназия обучават своите ученици не само чрез урочната дейност, но ги възпитават и чрез различни културно-просветни, спортни и политически дружества и организации. С голям интерес жителите на Павликени посрещат организираните от учителите вечеринки и литературно-музикални програми, изнасяни от учениците по различни поводи. Много често приходите от тези инициативи остават за подпомагане на бедните ученици. На традиционната вечеринка на павликенската гимназия през декември 1939 г. учениците представят пиесата „Змейова сватба“ от П. Ю. Тодоров (в главната роля играе ученичката Райна Георгиева Стоянова), а по-късно учениците играят и балет, подготвени от учителката по „телесно“ възпитание г-жа Димитрова. Директор по това време е Цено Дилов. (18)

Особено популярни през разглеждания период са: организациите на Юношески туристически съюз (ЮТС), Въздържателно дружество „Л. Н. Толстой“, Културно-просветното дружество „П. Р. Славейков“, Червенокръсткото дружество, Есперантско дружество и други.

През 1929 г. по инициатива на тогавашния директор Александър Параспуров и под ръководството на учителя Стефан Ботев се основава Ученическа кооперация „Успех“. Тя осигурява безплатна храна на най-бедните ученици, а на повече от 150 други – храна срещу минимално заплащане. В ръководството на кооперацията се избират ученици, които пряко участват в дейността ѝ. На 15 март 1939 г. по повод 10 години от основаването на кооперацията в гимназията е организирана голяма забава, а нейни членове под ръководството на учителите М. Весева и Явашев представят пиесата „Пожар“ от Ат. Тихов. Председател на кооперацията през тази учебна година е Дончо Ганчев от VIII гимназиален клас. (19) В началото на 40-те години Ученическата кооперация „Успех“ преустановява за кратко работа, но през зимата на 1942 г. възстановява отново дейността си. Под ръководството на младия учител по история Д. Пенчев е избрано настоятелство с домакин Йордан Михалев и касиер Кольо Русев (ученици от гимназията). (20)

Павликенската гимназия през 30-те и 40-те години на XX век става арена на остри политически сблъсъци. Всяка политическа сила се стреми да

привлече младите хора на своя страна. Учениците са разделени – едни членуват в организациите на РМС, други са в редиците на „Легион“ и „Бранник“. Десетки ученици изтърпяват наказания за активна ремсова дейност, което е видно от протоколите на Учителския съвет. Не са единици и изключените или арестувани ученици. През 40-те години по решение на Учителския съвет са разтурени организациите на ЮТС и на Въздържателното дружество като организации, прокарващи леви идеи. Подобни опити има и спрямо ученическия стол на кооперация „Успех“, но учениците успяват да го защитят и запазят от закриване. По време на Втората световна война училището ненапразно е наречено „Червената гимназия“ – много нейни възпитаници стават партизани, политзатворници, седем от тях загиват в антифашистката борба, а десетки други се записват като доброволци и се сражават на фронта. (21)

Успоредно със съществуването на две училища – Народно основно училище и гимназията, в периода между двете световни войни в Павликени са разкрити и професионални училища. През 1921 г. са положени основите на Зимно земеделско училище, което започва първоначално като земеделски курсове. В първите години от създаването си училището няма собствена сграда, затова павликенското Училищно настоятелство решава да му отстъпи сградата на най-старото училище в Павликени. Поради големия интерес към новото Земеделско училище съответно нараства и броят на желаещите да постъпят в него. Само за 4 години те стават три пъти повече, отколкото могат да бъдат приети.

Павликенският Общински съвет с Протокол № 33 от 14.11.1924 г. взема решение за откриване на Зимно земеделско училище и за построяване на специална училищна сграда за тази цел. Подобно решение от 18 ноември с.г. взема и павликенското Училищно настоятелство. (22) Директор на училището става Д. Вунчев. Това добро намерение се осъществява обаче едва през лятото на 1929 г., когато на 19 август е положен основен камък за новата сграда на павликенското Земеделско училище. Училището е държавно и Министерството на земеделието отпуска 200 000 лв., като в предни години вече са купени строителни материали за 150 000 лв. Сградата е проектирана с 8 класни стаи и 4 други помещения. Но до построяването ѝ учениците на Земеделското училище се обучават в стаите на павликенското Основно училище. (23)

Десет години по-късно Земеделското училище отдавна разполага със собствена сграда и вече се е утвърдило като едно от добрите училища в района. Изменените стопански и икономически условия на живот в България пораждат необходимостта от добро земеделско образование, но не само за юношите, но и за младите момичета. Затова Министерството на земеделието и държавните имоти превръщат Земеделското допълнително училище в

Практическо девическо земеделско домакинско училище. Възпитаничките изучават предметите: готварство, консервиране, домакинство, шев, земеделие, млекарство, земеделска икономия, отглеждане на деца, бубарство, овощарство, лозарство, пчеларство, домашна хигиена и др. Ученичките живеят в пансиона на училището безплатно, където получават и храна. Учебната година е от 15 септември до 15 юли на следващата година. (24)

Освещаването на Практическото девическо земеделско домакинско училище в Павликени става на 16 ноември 1939 г. На тържеството присъстват кметът на Павликени Григор Писарев, общинските съветници П. Т. Рачев, Ив. Станчев, ръководителят на Опитното поле – Шарков, инспектор от Министерството на земеделието и директорът на училището Борис Димитров. Водосвет отслужва енорийският свещеник Иван х. Станчев. (25)

Грижата за образованието и възпитанието на младите момичета в Павликени поражда необходимостта от възникването на още едно Девическо училище. През 1928 г. павликенското Училищно настоятелство в състав: председател – Сяро Ив. Сяров, секретар – Т. Банчев, членове – Б. Папуров, П. Савов, Ив. К. Рачев, Н. Г. Русев, решава да открие двегодишен девически домакински допълнителен курс към прогимназията. Разкриването на новото училище е на основание Предписание № 3238 от 18.09.1928 г. на Министерството на търговията, промишлеността и труда и на Заповед № 1605 от 1928 г. на същото. Още през първата учебна година в него са записани 25 ученички с една-единствена учителка Тодорка Йосифова Петкова от Бяла черква. За целта Училищното настоятелство решава общообразователните предмети да се водят от учителите на Основното училище и от лектори: по български език и гимнастика – Т. Банчев, по рисуване – Хр. Манев, по сметководство – Еню Антонов и Байко Папуров и т. н. (26) Първоначално новото училище също използва сградата на Основното училище, а няколко години по-късно е преместено в сградата на Ловния дом в Павликени, където се утвърждава като самостоятелно. През първите десет години от създаването си училището е с двегодишен курс на обучение, но през учебната 1933 – 1934 г. е разкрит и III курс, като се разширява и обхватът на преподаваните предмети: български език, сметководство, рисуване, анатомия и трудова хигиена, история на облеклото, специално чертане, бродерия, готварство и домакинство, пеене, физическо възпитание, химия, самарянство, практика и шев на горни и долни дрехи. В обявление № 185 от 8 юли 1939 г. на Общинското девическо практическо училище – Павликени е формулирана и целта на учебното заведение: „Да даде теоретични и практически познания по шиене на горни и долни дрехи, бродерия, готварство, домакинство; да подготви девиците за най-важната им роля в живота – културна домакиня и майка“. Завършилите добиват право да упражняват занаята – шиене на горни и долни дрехи и бродерия, както и да бъдат учителки

в нисшите домакински училища. Желаещите да завършат това училище, плащат годишна такса от 1000 лв., както и такса за гаранция от 300 лв. (27)

Директор на павликенското Девическо домакинско (по-късно става „Практическо“) училище през 1933 г. е Роза Илиева, а след 1936 – 1937 г. Дафинка Няголова – Григорова. Като учителки работят: Тодорка Спасова Пеева, Цонка Кънчева от Стамболово, Мария Минева и други. Постепенно се увеличава и броят на момичетата, получили образование и придобили професия в това училище. Докато през 1933 – 1934 г. те са 30, то в 1937 г. ученичките са 150 с тенденция на увеличение. Една от първите задачи, които получават девойките, е всяка сама да си изработи училищната униформа – бяла блуза, богато украсена с красива българска бродерия. През учебната година момичетата изпълняват и много поръчки на граждани, които донасят допълнително приход на училището. Уреждането на традиционни вечеринки, изнасянето на литературно-музикални програми, подготвянето на пиеси са също част от обучението и възпитанието им. Всяка учебна година завършва с уреждането на голяма изложба с много ръкоделия и дрехи, ушити от младите шивачки и домакини.

По време на Годишния акт на Общинското девическо училище, който се провежда на 2 юли 1939 г. в Павликени, в своята реч директорката Дафинка Няголова обобщава предназначението и ролята на това професионално училище:

„Великото предназначение на девицата преди всичко е да бъде добра домакиня, нежно любяща съпруга и майка. Подбирайки умело начина за украса на жилището си, тоалета за себе си и близките си, одухотворявайки обстановката, всред която живее, тя създава тихо щастие – идеал за всеки мъж. За всяка добра домакиня се изисква вкус и сръчност при обзавеждане на домакинството. Необходима е професионална култура, такава, каквато се дава в професионалните училища“.

В заключение директорката раздава дипломите на завършилите училището и наградите на отличилите се по успех ученички – Милка Георгиева Димитрова, Ганка Косева Колева, Бонка Йорданова Цонева. (28)

Проблемите на училищата в Павликени се разрешават и контролират от Училищно настоятелство, в което се избират общественици, учители и директори на училища. Въпросите, които са от негова компетентност, са: назначаване на учители и служители в павликенските училища, съгласувани с Министерство на просвещението; да разкриват нови учебни курсове или учебни заведения; да наемат помещения за нуждите на павликенските училища; да отдават под наем и да уреждат търгове за училищни земи и имоти; да приемат, утвърждават и разпределят средства по бюджета за училищата в Павликени.

Запазени са документи на павликенското Училищно настоятелство от 1923 г. в състав: председател – Иван К. Тъпанчев, секретар – главен учител

Стоян Станев, и членове – Никола Тарашманов, Нено Петков, Иван Илчев и Стойчо Генов. Когато през 1924 г. Н. Тарашманов е избран за народен представител, на негово място е избран Дим. Ив. Димитров. В края на същата година е избрано ново настоятелство: председател – Първан Костадинов, касиер – Кольо Боянов, и членове – Иван К. Тъпанчев и Пенчо Илиев. През 1926 г. училищното настоятелство вече е с ръководство: Байко Папуров – председател, Христо Ив. Ванев – касиер, и членове – Т. Михалев, С. Николов, Ат. Марчев. През 1927 г. председател става Т. Михалев, а от 1928 г. за няколко години председател е Сяро Сяров със секретар Тодор Банчев. (29)

В помощ на Училищното настоятелство са и избираните към всяко едно училище в Павликени родителско-учителски комитети. Всички те имат съществен принос в развитието на образователната структура на Павликени.

Основен двигател за еволюцията на учебното дело в Павликени остават учителите. Те са онези народни будители, орисани цял живот да дават на другите своите знания, умения и опит, да възпитават младото поколение на едно селище, да вграждат в душите им нравствени и патриотични добродетели.

Учителите от Павликенска околия имат свое сдружение още от края на XIX век. По инициатива на учителите от Бяла черква Антон Цачев и Ангел Бакалов на 20 март 1894 г. е изпратена „Покана към учителите в Павликенска околия" за изграждане на Околийско учителско дружество. На 10 април с.г. в Бяла черква се провежда събор на учителите от околията, на който се обсъжда характерът на бъдещата организация и се поставя началото на павликенското Околийско учителско дружество. Като делегати на това дружество Антон Цачев, Цанко Б. Церковски и Никола Бакев участват в работата на Втория конгрес на Българския учителски съюз през юли 1896 г. Първи председател на сдружението от 1896 до 1898 г. е учителят Васил Мавриков. Патрон на Околийската учителска организация е белочерковският учител Бачо Киро. (30)

Наред с професионалните въпроси, с които се занимава, павликенското Околийско учителско дружество провежда през 1909 г. анкета по повод предаването на Бачо Киро на турците след разгрома на Априлското въстание през 1876 г. Събраните материали са издадени в специална брошура, публикувани са във в-к „Камбана", бр. 1028, 1029, 1030 от 1910 г., и предизвикват широк обществен отзвук не само в павликенския край.

Под влияние на политическите партии в Околийското учителско дружество се оформят две течения и настъпва разцепление. По време на войните дейността му е преустановена, а през 20-те и 30-те години на XX век преобразованията в образователната ни система и катаклизмите в обществено-политическия живот дават своето отражение и върху учителското съсловие. Голяма част от учителите се включват активно в обществено-по-

литическия живот на Павликенска околия. Началото на социалистическата пропаганда в Павликени е свързано с учителите Атанас Дончев, Петър Мандев, Кольо Рачев, Борис х. Вачев, Цаню Личев, Тодор П. Рачев, Вена Ат. Димитрова.

По време на Народняшкото правителство павликенският народен представител Н. Габровски настоятелно иска в Народното събрание обяснение за незаконните мерки против учителското сдружаване. По време на Либералното правителство на Васил Радославов учителите социалисти от павликенския край са начело на борбата на хората срещу натуралния десятък. Те държат речи, съставят резолюции, изпращат телеграми, пишат изложения и др. Най-изявени са учителите Петър Трифонов и Никола Бакев. При разцеплението на БРСДП през 1903 г. голяма част от учителите са под влиянието на широките социалисти, а други стават основатели на БЗНС организациите по селата в района. Павликенските прогресивни учители (социалдемократи, земеделци и комунисти) са най-ревностните защитници на интересите на бедните земеделски и занаятчийски стопани в региона. Много често те със своето поведение формират общественото мнение.

Неднократното откриване и закриване на Павликенската учебна околия, както и на непълните смесени гимназии в Павликени, Бяла черква, Михалци и Сухиндол през 30-те години пораждат необходимостта от учителско сдружение и защита на интересите на населението от Павликенска околия в областта на образованието. На 28 август 1934 г. учителите от Павликенска учебна околия, обхващаща около 30 села, се събират на събрание и възстановяват учителското дружество. Под ръководството на училищния инспектор Никола Енчев е приет Устав и е избрано настоятелство на дружеството в състав: председател – Стефан Ботев, подпредседател – Трифон Антонов, секретар – Кольо Георгиев, и членове: Кирил Кадиев, Йордан Чорев (всички те учители). (31)

На 15 ноември 1936 павликенското Околийско просветно дружество провежда своето редовно годишно събрание, на което се прави анализ на дейността му от възстановяването (1934) до 01.09.1936 г. Учителите си избират ново ръководство: председател – Георги Дражев (директор на павликенската гимназия), подпредседател – Стефан Ботев (прогимназиален учител в с. Недан), секретар – Кольо Георгиев (прогимназиален учител в Павликени), касиер – Христо Манев (учител също в Павликени), и членове съветници: Минчо Зидаров, Серафим Бежановски, Йордан Чорев, Цветана Цачева и Кирил Халачев. Избран е и Надзорен съвет: Кольо Георгиев, Калоян Иванов и Елена Нейчева. (32)

По инициатива на Околийското просветно дружество и училищния инспектор на 4, 5 и 6 април 1937 г. в Павликени е организирана околийска

педагогическа конференция. Като гости са поканени главният инспектор от Министерството на просвещението, учители от София, редакторът на сп. „Учител“ и много други лектори. Със свои реферати в работата на конференцията участват и павликенските учители Кольо Георгиев, Минчо Зидаров, инспекторът Никола Енчев. Пред участниците е представена пиесата „Черната кокошка“, подготвена от учителката Венета Николова, в която участват 65 деца от павликенското Основно училище. (33)

Подобна голяма околийска педагогическа конференция в Павликени е организирана и на 2 април 1939 г. Реферати относно обучението и възпитанието на учениците изнасят лектори от София, Ловеч, Севлиево, както и учители от Павликенска околия. На тази конференция са почетени и заслужилите учители пенсионери: Пенчо Пенев, Васила Пенева, Стоян Станев, Тодор Христов, Димо Димов, Петър Христов, Иван Трифонов, Иван Райков, Григор Киров, Йосиф Христов, Тодор Луканов. Училищният инспектор Антон Попов прочита поздравителен адрес към пенсионерите и от името на Н.В. цар Борис III. Участниците в конференцията са приветствани и от кмета на Павликени Григор Ан. Писарев. (34)

В периода между двете световни войни павликенските училища са подпомагани в своето развитие и от местната общественост. Не са изключения и случаите на дарителство за образователната система на селището. След смъртта на Иван Косев Тъпанчев, бивш общински съветник, през декември 1939 г. по негова воля семейството му дарява на гимназията 1000 лв., за прогимназията – също 1000 лв., за Общинското девическо практическо училище – 500 лв., за Коларо-бъчварското училище – 500 лв., и за една обществена чешма – 1000 лв. (35)

Същата година по повод кончината на дъщеря си Ангелинка Атанас х. Славчев дарява на павликенската гимназия 1000 лв. за бедните ученици и 1000 лв. за училищната музика. (36)

Политическите събития и обществените промени по време на Втората световна война налагат някои изменения и в образователната система. Като цяло обаче училищата в Павликени се запазват, създават се условия за тяхното по-добро развитие.

Най-съществени са промените за Девическото занаятчийско училище. Още през 1942 г. то е обединено с Коларо-бъчварското училище и получава статут на Държавно промишлено училище. Съвместната учебна дейност на двете училища продължава до 1 май 1947 г., когато със Заповед № 791 на Министерство на образованието Девическият отдел се обособява в самостоятелна Девическа професионална гимназия. (37) Самостоятелна сграда за това учебно заведение обаче не се намира. През учебната 1948 – 1949 г. момичетата все още са заедно с Коларо-бъчварското училище. Следващите години е местено последователно в гимназията и в сградата на Основното

училище. С годините се променя и времетраенето на учебния процес – докато до 1948 г. срокът на обучение е 4 години, през 1949 – 1952 г. става 3 години, а от 1952 до 1954 г. завършва последният 2-годишен курс на обучение, след което училището е закрито.

През 1945 г. започва строителството на нова учебна сграда за нуждите на павликенската смесена гимназия. Учебните занятия в нея започват през есента на 1950 г., но само в една част от проектираните класни стаи. Вторият етап на строителството се осъществява през 1962 – 1963 г., когато са създадени нови класни стаи, оборудвани са учебни кабинети и работилници, а през 1964 г. и нов физкултурен салон и спортна база.

От 1951 – 1952 г. от Основно училище „Кл. Охридски" са отделени по местоживеене част от учениците от I до VIII клас и са пренасочени към гимназията. Така се обособява Единното общообразователно училище от I до XI клас. През учебната 1956 – 1957 г. се прави нова реорганизация и паралелките от I до VII клас сформират самостоятелно Основно училище „Н. Й. Вапцаров" в старата сграда, а от VIII до XI клас – в новата гимназия. В началото на учебната 1964 – 1965 г. за пореден път двете училища се сливат в Средно политехническо училище. През разглеждания период след Втората световна война директори на училището са: Йосиф Ив. Йосифов, Бальо Райков Балев, Георги Йорданов Андреев, Петър Косев Николов, Иван Стоянов Генов, Петър Джуров, Ганка Никифорова и други. От м. май 1946 г. училището носи името на големия български учител и революционер Бачо Киро. (38)

Ново строителство и разширяване на съществуващата материална база се осъществява и в Основно училище „Св. Климент Охридски". В периода 1966 – 1968 г. е построена надстройка на сградата като трети етаж и са оборудвани постепенно нови кабинети и класни стаи. Проблемите на училището и неговото развитие в периода 1944 – 1964 г. се ръководят от директорите: Кольо Георгиев, Стефан Коев (по-късно училищен инспектор), Ганка Ботева, Спиридон Вачев, Ирина Вълева, Генчо Зафиров, Никола Генов, а от 1 септември 1964 г. до 1979 г. – Марин Колев. (39)

В годините на своето развитие и утвърждаване павликенските училища образоват и възпитават стотици хиляди специалисти, продължили образованието си извън Павликени – лекари, агрономи, химици, учители, земеделски стопани, занаятчии, творци от различни изкуства или просто граждани на нова България. Техният жизнен старт, амбициите им за успех и усъвършенстване, малките им и големи човешки победи са тръгнали от павликенските училища и са част от всеотдайния труд на първите им учители в Павликени.

БЕЛЕЖКИ

1. В-к. Павликенски глас, год. 1, бр. 4, 1 януари 1939 г.

2. Коев, С. Учебното дело през годините. В: Юбилеен вестник „50 години град Павликени", Павликени, 1993, м. юни.

3. Илиев, В. Основно училище „Климент Охридски" – Павликени – 100 години", павликени, 1980.

4. История на Средно политехническо училище „Бачо Киро" – материали от 50-годишен юбилей на училището, 1970. Исторически музей – Павликени, н.сп.ф./ документи, инв. № 1550.

5. Русанов, Р., Ванев, Ив. Павликени и Павликенският край, София, 1940, с. 161.

6. Държавен архив – В. Търново, ф.502, оп. 1, а.е. 1, л. 3г – 4г.

7. Русанов, Р., Ванев, Ив. Цит. Съч., с. 162.

8. Пак там, с. 162 – 163.

9. Държавен архив – В. Търново, ф.502, оп.1, а.е. 2, л. 70 – 73.

10. Пак там, л. 77 – 79.

11. В-к Павликенски глас, 1929, бр. 2 от 14 декември.

12. Пак там, 1928, бр. 2 от 17 декември.

13. Пак там, 1929, бр. 5 от 8 януари.

14. Пак там, 1929, бр. 13- 14 от 14 март.

15. История на Средно политехническо училище „Бачо Киро" – материали от 50-годишен юбилей на училището, 1970. Исторически музей – Павликени, н.сп.ф./ документи, инв. № 1550.

16. В-к Павликени, год. 1, 1937, бр.10 от 23 май и бр. 11 от 16 юни.

17. Пак там, год III, 1939, бр. 69 от 16 юли.

18. Пак там, год III, 1939, бр. 91 от 20 декември.

19. Пак там, год IV, 1939, бр.52 от 21 март.

20. Пак там, год IV, 1942, бр. 23 – 24 от 15 декември.

21. Спомени на бивши възпитаници на Павликенската гимназия за антифашистката борба, Исторически музей – Павликени, н.сп.ф./ документи, инв. № 1462 – 1483 и 1805 – 1824.

22. Държавен архив – В. Търново, ф. 502, оп. 1, а.е. 1, л. 64 – 66.

23. В-к Павликенски глас, 1929, бр. 36 – 37 от 21 август.

24. В-к Павликени, год III, 1939, бр. 73 от 15 август.

25. Пак там, 1939, бр. 88 от 29 ноември.

26. Държавен архив – В. Търново, ф. 502, оп. 1, а.е. 2, л. 70 – 73.

27. В-к Павликени, год III, 1939, бр. 69 от 16 юли.

28. В-к Павликени, год III, 1939, бр. 68 от 9 юли.

29. Държавен архив – В. Търново, ф. 502, оп. 1, а.е. 1, л. 1 – 69 и а.е. 2, л. 1 – 109.

30. Йовков, М. Първи стъпки на учителското движение в района на Павликени и Павликенския край, В: Сб. Павликени и Павликенският край, София, 1977, Издание на ОФ, с. 137 – 170.

31. В-к Павликенски глас, 1934, бр. 137 от 9 септември.

32. В-к Павликени, 1937, год. 1, бр. 1 от 6 януари

33. В-к Павликени, 1937, год. 1, бр. 8 от 10 април.

34. В-к Павликени, 1939, год. III, бр. 52 от 21 март.

35. В-к Павликени, 1939, год. III, бр. 90 от 13 декември.

36. В-к Павликени, 1939, год. III, бр. 91 от 20 декември.

37. Материали по повод 50-годишен юбилей на СПТУМ „Илия Златев“ – Павликени от директора инж. М. Кенаров, 1977. Исторически музей – Павликени, н. сп. Фонд / документи, инв. № 321.

38. Държавен архив – В. Търново, ф. 737, оп. 1, а.е. 1 – 32.

39. Пак там, ф. 720, оп. 1, а.е. 1- 6.

ПАВЛИКЕНСКИЯТ ПАЗАР И НЕГОВОТО СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО ЗНАЧЕНИЕ В КРАЯ НА XIX И ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

Освобождението на България през 1878 год. поставя началото на нов етап в развитието на Павликениеликот. В края на XIX в. капиталът навлиза осезателно в стопанския живот на селището и спомага то да се оформи като център за околните села. Тъй като наоколо нямало друго утвърдено средищно селище, а най-близките градове са на разстояние от 40 до 80 км, Павликени постепенно приема нови функции. Със създаването на съответните административни, стопански, съдебни, медицински, просветни и други служби Павликени окончателно си извоюва правото на естествен административен, стопански и политически център на около 30 селища в района. Така съвсем естествено през 1894 год. Павликени става околийски център на 28 селища, обхващайки 697 кв. км площ с население 36 120 души. (1)

Няколко са основните фактори за бурното развитие на Павликени в края на XIX и началото на XX век – установяване на околийския център, прокарването на жп линия и откриването на седмичния селскостопански пазар. Съвсем естествено важно значение оказват находчивостта и предприемчивостта на първите новозаселили се жители. Един от тях е установилият се на 8 март 1878 год. земевладелец Атанас х. Славчев. Важна роля изиграва и предприемчивостта на новозаселилото се будно българско население. (2)

Безспорен трамплин за икономическото развитие на Павликени още в началото на XX век е прокарването на централната жп линия София – Варна и определянето на Павликени като една от нейните гари. Това променило основно хода на развитието на селището и предопределило по-нататъшната му история. (3)

Успоредно с утвърждаването на Павликени като околийски център и появата на железопътния транспорт друг немаловажен фактор за развитието на селището е откриването на седмичния селскостопански пазар. За неговата благоприятна роля върху стопанския живот на Павликени, както и за стимулиращото разрастване на търговията досега няма самостоятелно цялостно и задълбочено проучване. Първите данни за Павликенския пазар още през 40-те години дават Р. Русанов и Ив. Ванев. (4) Отделни аспекти по темата разглеждат изследователи като Кинка Панайотова и Бориславa Глушкова. (5) Задача на настоящата тема е да се издирят нови факти за раз-

витието на Павликенския пазар, както и да се анализира влиянието, което той оказва за общото развитие на селището.

В първите години след Освобождението броят на жителите в Павликени бързо нараствал. От 580 души през 1880 г., през 1887 г. – 1192, през 1890 г. – 1314, през 1900 г. – 1744, а през 1926 г. – 3906 души станали жители на Павликени. (6)

В края на XIX и началото на XX в основен поминък на населението било селското стопанство, като водещото производство е земеделското. Със земеделие и скотовъдство се занимават 95 % от населението. През 1897 г. в плодородното землище на Павликени обхваща площ от 32 796 дка, от които 24 664 дка са обработваемата земя. Развива се предимно зърнопроизводството – пшеница, царевица, ечемик, ръж и овес. Лозарството и зеленчукопроизводството са неразделна част от поминъка на местното население.

Икономическата характеристика на Павликени в края на XIX в. е валидна и за другите селища от околията. От общо 7 околии в Търновското окръжие Павликенската е на трето място по добив на зърно. Обработваемата земя на околията през 1894 – 1895 год. е 363 416 дка. (7) Постепенното усъвършенстване на селскостопанската техника и въвеждането на плуга, редосеялката, тракторите и вършачките създават условия за отглеждането на традиционните за района земеделски култури – пшеница, соя, царевица, слънчоглед, памук. От 1888 г. в Павликенска околия имало пътуващи земеделски учители, които образовали земеделските производители и им помагали в борбата за по-високи добиви.

Не по-маловажно средство за препитание на хората от района е животновъдството. В края на XIX в. Павликенска околия е на първо място в Търновското окръжие по броя на отгледаните телета, овце, крави, бикове и биволи, както и на коне, кобили и магарета. (8) Един от най-разпространените отрасли на животновъдството е птицевъдството. Докато в началото на века то е предимно частно и примитивно, през 30-те години постепенно се разраства. В много от селата се изградени птицевъдни дружества, а през 1936 г. в Павликени е открита люпилня. Ежегодно в района се произвеждат и продават огромни количества птици и яйца.

Търговията има съществен дял в стопанската структура на Павликени. Тя стимулира развитието на земеделието, животновъдството и занаятчийското производство, които по обратен път оказват благотворно влияние и върху нея. Голяма част от по-заможните жители на Павликени насочват капиталите си в сферата на търговията. Преобладават малките търговски магазинчета, но с разрастването на Павликени като околийски център на над 30 села и с развитието на транспорта се появяват и първите складови помещения за търговия на едро. Земеделските стопани от Павликени и околията търгуват със зърнени храни, зеленчуци, плодове и яйца, а в замяна

купуват манифактурни и колониални стоки, железария, строителни материали, вносни стоки.

Отчитайки бързото развитие на земеделието и животновъдството в района, както и нуждите на населението от околните села, прозорливата местна управа на Павликени през 1897 г. взема решение за откриване на седмичен пазар за животни. (9) Мотивите на общинското ръководство са продиктувани от постоянно увеличаващите се финансови нужди на селището. Бързо нарастващият брой на населението, както и построяването на първите общински сгради като училище и църква увеличават разходите на селската община. Липсата на недвижими имоти и други източници на приходи карат общинарите да търсят начини за финансови постъпления. Оценявайки средищното положение на Павликени спрямо околните села, както и факта, че най-близките пазари са чак в градовете Плевен и Г. Оряховица, павликенските общинари се възползвали от клаузите на Закона за тържищата. Според него всяка община има право да учредява в границите на своето землище животински пазар. Подкрепени в инициативата си от жителите на околните села, които също изпитвали необходимостта от пазар в района, идеята била бързо осъществена.

С Постановление №4 на павликенския Селски общински съвет от 25 февруари 1897 год. било решено:

„1. Да се отвори в селото ни Павликени еженеделен пазар, считан от 6 ч. преди обед в събота до 4 ч. после пладне на другия ден (в неделя) за продажба на едър и дребен добитък (сяър пазар), който да става в местността Долна поляна.

2. Одобрява се правилникът, тъй като е представен и разгледан от нас.

3. Препис от настоящото постановление, заедно с правилника, да се изпрати по надлежния ред господину Министъра на земеделието и търговията, с молба да бъде утвърдено.

4. След всичко това да се обяви по надлежния ред за отварянето на пазара в селото ни за продажба на едър и дребен добитък.

Председател – кмет: Георги Атанасов (п)

Помощник – кмет: Иван Маринов (п)“ (10)

Инициативата на павликенските общинари била възприета добре и подкрепена от местното население. Родолюбиви павликенци обикаляли по съседните села и приканвали търговци и стопани да посетят новооткрития пазар. За да се утвърди по-бързо и за да добие вид на истински пазар, в първите години павликенци дори изкарвали собствения си добитък, под предлог че ще го продават. Общината пък улеснявала търговците, като им отстъпвала цялата такса „интизап“. Доброто развитие на животновъдството в района спомогнало за утвърждаването на Павликенския животински пазар.

Първоначално животинският пазар се събирал в източния край на селото, в градината на Атанас х. Славчев, след това го преместили в центъра на селото, а после край дома на Александър Тошев в северната част. Павликенският животински пазар бил един от най-големите в Търновското окръжие и макар че в началото бил твърде „неуреден" според тогавашните жители, привличал множество търговци от съседните общини и окръзи. Благодарение на прилежната статистика, която е водена през първите десетилетия на XX в., можем да проследим продажбата на добитък на пазара в Павликени през 1921 год.:

„Продаден добитък на Павликенския пазар през 1921 г.: коне – 106, кобили – 90, кончета – 80, волове – 652, крави – 630, телета – 570, биволи – 58, биволици – 100, малачета – 57, магарета – 60. Всичко продадени: 2 403 бр. животни" (11)

Тези данни поставят Павликенския пазар на второ място в Търновското окръжие, а броят на продадените животни се равнява на 1/3 от общия им брой за окръга.

През 1919 г. по време на кметуването на Атанас х. Стоянов Общинският съвет в Павликени взема решение пазарът да се разшири и вече да се търгува с всички други видове стоки – селскостопанска продукция, манифактурни и колониални стоки. До средата на 30-те години животинският и другият пазар се уреждали на площада, а при кметуването на Георги Стоянов през 1926 г. за пореден път бил изместен в източния край на селото, където тогава се намирали ветеринарната и медицинската лечебници.

Постепенно Павликенският пазар бил добре уреден, увеличавал заеманата площ и през 40-те години достигнал 14 000 кв. м. Площадът, както и основните улици, водещи към него, били шосирани. Заслуга за благоустрояването на централния площад има Йордан Узунов, съдействал за очертаването му по плана през 1905 год. Генчо Сл. Добруджалиев, като кмет на Павликени през 1932 – 33 година, допринесъл за благоустрояването на улиците, които водят към пазарния площад и към железопътната гара, както и за поставянето на стотици метри улични бордюри. Най-значимите благоустройствени промени стават през мандата на кмета Анастас Куюмджиев, когато се изграждат бетонни площадки, а целият площад е залесен. (12)

Немаловажен фактор за развитието на търговията и за привличането на повече търговци към Павликенския пазар е определянето на вторник за пазарен ден – ден, когато в околните по-големи градове няма други пазари.

Развитието на търговията в Павликени става важна предпоставка и за увеличаване на броя на населението му. Най-много са преселниците – балканджии от Дряново, както и от габровските и севлиевските села. Балканджиите, за разлика от преселниците от околните полски села, не се захващат със земеделие, а в повечето случаи предпочитат да изкарват препитанието

си чрез занаяти или търговия. Много дряновски семейства се установяват в централната част на Павликени и откриват свои търговски дюкяни.

Павликенският пазар привлича търговци от много градове и села и утвърждава селището като важен търговски център. Разраства се търговията със зърнени храни, яйца, птици, вино, десертно грозде, захарно цвекло, соя и др. През Павликени преминава търговският поток на стоки от Балкана към р. Дунав, както и от околните по-големи градове и села. Част от селскостопанската продукция се изнася в чужбина, а в замяна се внасят стоки като: сода, желязо, син камък, риба, подправки, промишлени стоки.

Особено добре била организирана търговията с яйца. В Павликени се събирали яйца от района на Горна Оряховица, Полски Тръмбеш и Левски, преработвали се в местните складове и се изнасяли в Германия, Италия, Швейцария.

През 40-те години Павликени достига едно от първите места по износ на грозде, маслодайни семена, плодове, захарно цвекло, вино и други стоки.

За развитието на търговията и различните производства, за утвърждаването на Павликени като средищен търговски център голяма роля има модернизацията на транспорта. В това отношение водеща функция има железопътната гара. Започнала като износен пункт, гара Павликени скоро се превръща във важен разпределител и доставчик на манифактурни и колониални стоки за района. С езика на цифрите през 1937 год. тази дейност изглежда така: „На гара Павликени са натоварени 2722 вагона, които се разпределят както следва: брашно –207 вагона, храни – 256 вагона, маслодайни семена – 89 вагона, яйца – 117 вагона, захарно цвекло – 429 вагона, овощия и зеленчуци – 460 вагона, вина – 364 вагона, керемиди и цигли – 267 вагона, животни и птици – 126 вагона, разни други – 397 вагона. През същата 1937 год. на гара Павликени са разтоварени 1272 вагона и 6835 пратки". (13)

По тези цифрови показатели през 40-те години на XX в. павликенската жп гара заема 31-о място от общо 280 в България. (14) Независимо от това най-малко 40 % от стоките, които влизат в Павликени, се доставят направо от Русе и други по-големи градове с камиони и каруци. Още в края на XIX в. в Павликенска околия са се използвали III-класните шосета:

Павликени – Б. черква – Вишовград – Кална Кория – Габрово;

Павликени – Б. черква – Вишовград – Севлиево;

Павликени – Сухиндол – Севлиево;

Павликени – Мусина – Пушево – Керека – Дряново. (15)

Разрастването на Павликенския пазар се оказва мощен стимул за цялостното развитие на селището, но най-благоприятно влияние оказва за разширяването на търговията. Земеделските стопани от околните села, които идват в Павликени, за да продадат излишъка от селскостопанската си продукция, имат нужда да закупят занаятчийски, манифактурни и ко-

лониални стоки, които не могат сами да произведат. За обслужването на този немалък поток от хора, които идват всеки вторник в Павликени, възниква необходимостта от откриване на нови гостилници, кафеджийници, питиепродавници, бакалии и хотели. В периода между двете световни войни многократно се увеличават занаятчийските работилници. За нуждите на търговците на едро в Павликени започват да се строят складови помещения, в които да се съхраняват и обработват големи количества зърнени храни, вино, плодове и зеленчуци.

В навечерието на Втората световна война търговските фирми в Павликени достигат 173. Най-много са магазините за хранителни продукти и питиепродавниците. С колониални и манифактурни стоки търгуват най-богатите търговски фамилии на Павликени като братя Муцевски, Григор Черкезов, Георги Ангелов, Сяро Сяров, Петър Стоянов, Любен Вачков и др. Сравнително по-малък е броят на търгуващите със зърнени храни, яйца, птици и други селскостопански стоки, но затова пък там са съсредоточени най-големите капитали на Павликени (Петър Рачев, Атанас х. Стоянов и др.) Много от магазините са смесени и в тях се търгува с различни видове местни и вносни стоки на едро и на дребно. По-заможните търговци разполагат с немалки по площ складови помещения. Търговски капитали присъстват във всички производствени дейности и допринасят за общото израстване на Павликени.

Разпределението на търговските фирми в Павликени през 1937 год. е следното:

– търговия с яйца и птици – 8;
– зърнени храни – 12;
– колониал и железария – 19;
– дървен материал и мебели – 7;
– обущарски стоки и кожи – 12;
– смазочни материали – 2;
– спиртни питиета – 21;
– манифактурни стоки, дрехи, вълнени платове – 17;
– шапкарство – 3;
– сарачество – 4;
– медникарство – 3;
– машини и машинни части – 8;
– книжарски стоки – 4;
– сладкарници – 7;
– комисионерство – 2;
– хотелиерство – 2;
– тенекеджийство – 2;
– гостилничарство – 13;

– брашна и трици – 2;
– парфюмерия – 2;
– стъклария – 1;
– часовникарство – 1;
– разни други – 21. (16)

Павликенският пазар, преимуществата на железопътния транспорт и производството на разнообразни селскостопански стоки са основни фактори не само за развитието на търговията в околията. Те, както и създадените условия (налични складове и бързо транспортиране) стимулират местните производители да започнат промишлена преработка на богатата селскостопанската продукция. На тази база в Павликени се появяват първите промишлени предприятия – мелница „Мусала" (1909 г.), маслобойна „Кристал" на Илия Фратев (1935 г.), маслобойна „Мак" на Кольо Бянов, маслобойна на Петко Господинов (1933 г.), оцетна фабрика (1939 г.), макаронена фабрика „Победа" на Б. Даскалов, кожарска фабрика, тютюнева фабрика, бозаджийници и други малки предприятия. (17)

Своеобразен връх на търговската дейност в Павликени през 30-те години става традиционният и ежегодно провеждан Пролетен панаир. Отразявайки стопанската структура на Павликени и на селищата от района, панаирът събира търговци, земеделски стопани или просто хора от околията и в продължение на 4 дена предлага разнообразни стоки. Панаирът се урежда обикновено през м. април и е съпътстван с голяма животновъдна изложба – пазар за едър и дребен добитък. (18)

Скотовъдната изложба се устройвала на животинския пазар в края на селището, а на централния площад се предлагали различни видове земеделски, занаятчийски и манифактурни стоки. Организаторите на панаира разполагали и с немалък награден фонд (общо до 20 000 лв.), който раздавали на стопаните за най-добре отгледани и с добър произход животни. Наградите варирали от 100 до 1000 лв. и се определяли от специална комисия, която оценявала изложените на пазара животни. Нерядко на панаира присъствала и военна комисия, която откупувала жребци, коне и кобили за нуждите на Българската армия. (19)

Гостите на Павликенския пролетен панаир и на голямата скотовъдна изложба имали възможност да посетят и разгледат Държавното опитно поле със Земеделския музей, стопанството на Земеделското училище, новата люпилня и кланица. Пътуването с влак до гара Павликени, с цел участие или само за посещение на панаира, е ставало с 50 % намаление, съгласно Окръжно № III. 21-262 на ГДЖ и П. (20) Шарените люлки, сергии, захарните петлета и улични музиканти със стари латерни допринасяли за неповторимата атмосфера на панаира. В средата на м. април за няколко дена Павликени се превръщало в средище на стотици земеделски стопани и животновъ-

ди както от Великотърновска, така и от съседните Габровска, Севлиевска, Свищовска, Ловешка и Плевенска околии.

Оценявайки ползата на пролетните панаири, павликенските общинари започнали да организират и Есенни коневъдни изложби пазари. В своето начинание те били подкрепяни от Съюза на коневъдите в България и от Министерството на земеделието и държавните имоти. На 24.09.1939 г. успоредно с коневъдната изложба била уредена и овцевъдна такава. На пазара в Павликени били представени за продан разплодни и работни животни, които специална комисия одобрявала предварително. За най-добрите екземпляри организаторите раздали награден фонд от 300 хил. лв. (21)

Развитието и утвърждаването на Павликенския пазар, както и на пролетните и есенни изложби панаири, притокът на стотици търговци и купувачи ежеседмично в селището стават сериозни фактори за финансовите приходи на Общината. През 1929 год. общинските власти отчитат приходи от интизапа (вид общински налог) – 296 568 лв. От таксите върху месото и добитъка, изнесен на пазара, както и от тоя, заклан в общинската кланица, са постъпили 117 790 лв. Приходите от „сергийно право" за същата година са 98 000 лв. (22)

Събирането на таксите от пазара, както и неговото уреждане било грижа на местния Общински съвет. Чрез публичен търг се избирал наемател на общинския приход „сергийно право", който след това се отчитал в кметството. Той отговарял и за реда на пазара. През 40-те години с това се занимавал Георги В. Ванев.

По негово време на централния площад били направени бетонни площадки – по три от двете страни на пазара. На едните се подреждали сергиите със зеленчуци, плодове и грозде, а на другите се излагали манифактурните стоки, платове, галантерия, трикотаж, обувки и др. (23) Явно доказателство за добре уредения Павликенски пазар били стотиците каруци със стоки, които приждали всеки вторник в Павликени. Особена популярност пазарът добивал през лятото, когато целият централен площад бил запълван с огромни купчини дини.

Колкото и странно да звучи, павликенският пазар оказвал влияние и има свой специфичен принос и за развитието на културата в селището. На страниците на в-к „Павликенски глас" през 30-те години можем да прочетем следната обява:

„Дневно кино за пазаря. По желание на кинолюбителите от околните села управата на Модерния театър в Павликени е решила всеки вторник през пазаря да дава дневно кино с намалени цени. Киното ще почва в 10 часа. Влизане във всяко време с право за доглеждане. За вторник – 20 т.м. ще бъде представен „Циркът" с най-великия филмов комик Чарли Чаплин.

Посетители на пазаря, съединете полезното с приятното. Отделете един час от вашето време и посетете киното, за да се пренесете в други места и други светове". (24)

Базата, върху която предприемчивите павликенци развиват търговия, е богатата и разнообразна селскостопанска продукция, както и занаятчийско-индустриалното производство. В края на XIX и началото на XX в. Павликенска околия се числяла към Русенската търговско-индустриална камара и излишъкът от зърнени храни и земеделски стоки се карал с волски каруци предимно към пристанищата в Свищов и Русе. През 20-те години търговията на околията е насочена към Варненската камара, което при наличието на железопътен транспорт се оказало добър шанс за павликенските търговци.

Съществен принос за развитието на търговията в Павликени имат и различните финансово-кредитни, кооперативни и синдикални сдружения. През 1919 г. по силата на новоприетия тогава Закон за търговия със зърнени храни и произведения монополните права се дават на Консорциума от банки, а те пък толерирали търговската дейност на всестранните кооперации.

На 1 август 1920 г. в Павликени е образуван земеделски синдикат „Спасител", в който членуват първоначално 90 еднолични търговци и 6 колективни членове. Няколко години по-късно в синдиката членуват вече 20 от общо 33 кооперации в Павликенския регион. Те изнасят предимно зърнени храни, птици, яйца, грозде и др. Синдикатът става агент на Дирекция „Храноизнос", създава собствен склад за петролни деривати. (25)

За утвърждаването на Павликени като търговско средище били необходими и сериозни капитали – основен източник за тях били банковите и кредитните институции. Още през 1896 год. в Павликени е създадена Земеделска каса със собствен капитал от 415 000 лв. През 1907 г. тя става клон на БЗБ (по-късно БЗКБ) и е един от най-стабилните в Търновски окръг. Същата 1907 год. в Павликени е открита и агенция на Търновския клон на БНБ. Авторитетно място в търговията завоюва и Павликенската популярна банка, създадена през 1922 г. от 350 души с капитал от 12 000 лв. Тя изгражда собствен кооперативен дом и е активен търговски посредник. През 20-те години се основава и Безименно АД „Нова банка" – Павликени с капитал 5 млн. лв. През 1926 г. тази банка е преименувана на „Павликенска търговска банка" АД и като такава работи до 1947 год.

В годините между двете световни войни с търговска дейност в Павликени се занимават Окръжен кооперативен съюз „Солидарност" (1934 – 1948). Търговия на храни на едро и дребно развива Потребителна кооперация „Напредък" (1919 – 1946), „Народен магазин" (1919 – 1923) с председател агронома Любен Ив. Даскалов, Кредитна кооперация „Съгласие" (1924 – 1944) и АД „Агрикола" (осн. 1938 г.). (26)

Оценявайки необходимостта от добри познания и умения в областта на търговията, павликенчани дори открили през 1922 г. практическо търговско училище. За съжаление това училище с директор Йордан Филипов Попов не просъществувало дълго време. Търговците в Павликени почитали за свой празник Никулден и ежегодно организирали на този ден свои празнични вечеринки.

Откриването на Павликенския пазар, разрастването на търговията – както на ежеседмичния вторничен пазар, така и в магазинната и складовата мрежа на селището, редовно организираните панаири и стопански изложби са сериозни фактори, които стимулират развитието и утвърждаването на Павликени като средище на високопроизводителен район. Ярко доказателство, че за 60 години – от Освобождението до края на II-та световна война, Павликени успява да се наложи като естествен административен, търговски, културен, политически и търговски център на около 30 селища в района, е обявяването му за град на 29 юни 1943 год. (Постановление № 72 на Министерския съвет от с.г.) и възстановяването на Павликенска околия от 1.01.1945 год.

БЕЛЕЖКИ

1. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1894 – 1895 год. Книгопечатница „Фъртунов", стр. 6. (Държавен архив – Велико Търново)

2. В-к *Павликенски глас*, год. I, бр. 3, 4, 6 от м. XII.1928 до м. I. 1929 год.

3. **Цонева, Н.** Железопътната гара – важен фактор за развитието на Павликени през първата половина на XX век. – сп. *Минало*, бр. 4 от 2000 г., с. 49 – 63.

4. **Русанов Р., Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край. София, 1940 г., с. 170 – 173.

5. Сб. *Павликени в миналото и днес*. В. Търново, 1998 г., с. 92 – 117

6. По данни на Централното статистическо управление.

7.Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1894 – 1895 год.. Книгопечатница на Х. Т. С. Фъртунов, 1895, с. 5 – 8. (Държавен архив – В. Търново)

8.Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1896 – 1897 г., представено от Търн. окръжен управител П. В. Горбанов. 1897, Търново, с. 38 – 50. (Държавен архив – В. Търново),

9. Относно годината на откриване на Павликенския животински пазар има две мнения. Според Р. Русанов и Ив. Ванев, които пишат историята на селището през 1940 год., откриването на пазара става през 1894 г. Това мнение се подкрепя и от Кинка Панайотова в изследванията ѝ за стопанската структура на Павликени. Според нас цитираното по-горе Постановление № 4 от 1897 г. опровергава тези автори.

10. Държавен архив – Велико Търново, ф. 266 к, оп. 1, а.е. 95, л. 22г – 24.

11.Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1921 г. от Търн. окръжен управител К. Д. Рачев. Изд. Печатница XX в, Търново, 1922, с. 188 – 189. (Държавен архив – В. Търново,)

12. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч., с. 170 – 173.

13. в-к *Павликени*, год. II, бр. 19 от 24 ноември 1938 г., с. 2.

14. в-к *Павликени*, год. II, бр. 3 от 20.02.1938 год., с. 3.

15. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1899 – 1900 год. от Търновския окръжен управител Иван Т. Драсов. Скоропечатница „Фъртунов", 1900, с. 9. (Държавен архив – В. Търново)

16. в-к *Павликени*, год. II, бр.19 от 24.10.1938 г., с. 2.

17. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч., с. 224 – 227.

18. В-к *Павликени*, год. I, бр. 7 от 03.04.1937 г., с. 4.

19. В-к *Павликени*, год. II, бр. 6 от 25.03.1938 г., с. 4; бр. 7 от 10.04.1938 г., с. 4.

20. В-к *Павликени*, год. I, бр. 8 от 10.04.1937 г., с. 5.

21. В-к *Павликени*, год. III, бр.75 от 29.08.1939 г., с. 1.

22. В-к *Павликенски глас*, год. I, бр. 21 от 01.05.1929 г., с. 2.

23. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч., с. 170 – 173.

24. В-к *Павликенски глас*, год. II, бр. 40 от 12.10.1931 г., с. 2.

25. **Панайотова, Кинка.** Стопанската структура на Павликени 1878 – 1945 г. – В: Сб. *Павликени в миналото и днес*. В. Търново, 1998, г, с. 92 – 111.

26. **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени. София: УИ „Св. Климент Охридски", 1999 г., с. 151 – 167.

Темата е представена на Национална научна конференция „Панаири, пазари, тържища в българските земи". Организатори: Институт по история – БАН, Национален център за музеи, галерии и изобразителни изкуства, Община Търговище и Исторически музей – Търговище. Гр. Търговище, 17 ноември 2003 год.

СТРОИТЕЛСТВО И БЛАГОУСТРОЯВАНЕ НА ПАВЛИКЕНИ

Периодът от 1878 г. до 1943 г. е един от най-интересните и най-интензивните периоди на развитие в многовековната история на Павликени. За тези 65 години селището преминава през етапите на сериозно стопанско развитие, многократно се увеличава броят на жителите му, настъпват съществени обществено-политически изменения, променя се социалният облик на Павликени.

Предмет на настоящата тема е развитието на селището от гледна точка на строителството и архитектурата – кога и как са построени първите обществени сгради, как се оформят жилищните квартали, етапите на благоустрояване, както и настъпилите промени в бита на хората. Тези въпроси са били частично застъпени в отделни изследователски теми за историята на Павликени (1), но няма цялостно проучване на пътя, който извървява малкото полско селце, за да стане един съвременен и устойчиво развиващ се град. Промените в градоустройствения облик на Павликени са и едно от неоспоримите доказателства за предприемчивостта и трудолюбието на местното население.

Първите десетилетия след Освобождението на България от османско владичество са особено важен период в цялостното историческо развитие на Павликени. Това са първите трудни и съзидателни години, когато е трябвало да се преодолее вековната изостаналост и да се положат основите на едно качествено ново социално-икономическо обществено развитие. От първата генерация на новите заселници зависели посоката, темповете и първите стъпки в изграждането на Павликени. Тяхната находчивост, интелект и прозорливост предопределили много от последвалите събития и етапи в израстването на селището

Разположено в един от най-плодородните земеделски райони на север от Балкана, за кратко време Павликени изпреварва съседните села в своето развитие. В края на XIX в. капиталът навлиза осезателно в стопанския живот на селището и спомага то да се оформи като център за околните села пПрез 1894 год. Павликени става околийски център на 28 селища, обхващайки 697 кв.км площ с население 36 120 души. (2) Няколко са основните фактори за бурното развитие на Павликени в края на XIX и началото на XX век – установяването на околийския център, прокарването на централната жп линия София – Варна и откриването на седмичния селскостопански пазар.

За първите години от историята на Павликени разказва съвременникът на тия събития даскал х. Стоян Дончев:

„До Освобождението ни селото е имало около 80 къщи само турци. До 21 юни 1877 г. в Павликени имаше турско управление. На 21 срещу 22 юни с.г. турците избягаха и изоставиха без хора селото. (...)

На 24 юни 1877 г. сутринта руските войски начело с патрулите си влязоха в Павликени, минаха из него, без да спират, и стигнаха Бяла черква, където бяха тържествено посрещнати от населението начело със свещеници и хоругви. Така Павликени доби своята свобода.

От 23 юни 1877 г., когато избягаха турците, до август 1878 год. Павликени беше пусто. Идваха селяни от околните села, ограбваха каквото може да се задигне и разрушаваха къщите, да не се заселва наново това село. Но през зимата на 1877 – 78 г. дойдоха бежанци от Тракия и къщите, в които прекараха зимата, останаха запазени, а останалите сгради и огради се окончателно разграбиха и разпиляха.

През м. август 1878 г. турците, които бяха избягали, се завърнаха, но не влязоха в Павликени, защото къщите им бяха разрушени, а останаха с колите си на лагер край селото на Долна поляна. (...) Стояха там няколко дни, оплакваха съдбата си, влязоха после в селото, обикаляха дворовете си, поплакаха си и почнаха да си правят землянки и да си поправят къщите. Така прекараха зимата на 1878 – 79 г. и през пролетта почнаха да продават имотите си и да бягат за Турция. Дойдоха от околните села българи, закупиха имотите на турците и така се засели Павликени само с българи“. (3)

Съвсем естествено важно значение оказват находчивостта и предприемчивостта на първите новозаселили се жители. Един от тях е установилият се на 8 март 1878 год. млад и енергичен земевладелец Атанас х. Славчев – син на Славчо х. Паскалев, известен търновски занаятчия, търговец и лихвар. (4)

Атанас х. Славчев създава на площ повече от 4000 дка собствен чифлик, който обхваща землищата на четири съседни села – Павликени, Бяла черква, Стамболово и Михалци. По време на османското владичество тези земи са били под управлението на Етем бей, с когото Атанас х. Славчев бил личен познат. Вероятно предприемчивият българин е получил от бея документ пълномощно за попечителство над чифлика. В архивите има запазени такива пълномощни на бягащи и изселили се по време на войната турци, с които те преотстъпват земите си. Атанас х. Славчев узаконява собствеността си върху Етембеевия чифлик в първите години след Освобождението чрез Временната комисия по турските имущества. (5)

Принадлежността на павликенчани към православната вяра, както и религиозните им убеждения и традиции пораждат необходимостта от обособяване на църковна енория и построяването на духовен храм. Идеята за

построяване на църква в Павликени възниква в първите следвоенни години, но се реализира през 1882 год.

Под ръководството на първия павликенски свещенник Иван Пенчев, със съдействието на първите църковни настоятели Пеню Устапенев, Иван Тумбев, Васил Граматиков и с помощта на православните християни една година по-късно черквата е построена. Изграждането на храма струва на селото 70 хил. лв., които жителите събират помежду си. Майстор строител е Уста Генчо от с. Скорците, Тревненско, но в работата му помагали почти всички павликенчани. Дворът, в който е построена черквата, е принадлежал преди Освобождението на Етем бей, който продал имота си на хаджи Славчо, а неговият син Атанас х. Славчев подарил на Павликенската община. (6)

В спомените на стария павликенски учител и основател на читалището х. Стоян Дончев изграждането на църквата се съхранило така:

„През 1879/80 г. селяните се замислиха и за църква. Средства нямаше. Започнаха да събират пари. Кой каквото можеше, даде, но не се събраха достатъчно пари. Свика се общо селско събрание, което определи: заможните да дадат по 60 лв., средните – по 40 лв., а по-бедните – по 20 лв. Така и с първите събрани суми се събра общо сума 12 хил. лв. Постройката на църквата започна през 1882 г. и се довърши същата година и на 21.XI. – Въведение Богородично, или на 22.XII. – Игнажден, се освети от Търновския митрополит Климент. Имаше много хора. Всеки искаше да види. Владиката Климент държа прочувствена реч. Такава реч не бяхме слушали от 1876 г., когато на Великден Бачо Киро държа своята последна реч в Бяла черква. По направата на църквата най-голяма дейност проявиха Иван Драганов, Стоян Узуна, Петър Ив. Тончев, Илия Дочев, Иван Моминчето, Уста Пеньо, Димитър Стоянов Лясковчанина, Иван Мандев и Вичо Тончев. За свещеник, преди още да се направи църквата, бе ръкоположен Иван Пенчев от Бяла черква, ученик на Бачо Киро. Баба хаджийка х. Славчева и дядо х. Славчо бяха ктитори на църквата“. (7)

Официалното освещаване на Божия храм става на 20.XII.1882 г. на празника на св. Игнатий. Търновският митрополит Климент изнася проповед за християнския морал и обявява патрона на черквата – Св. Богородица. В чест на Светата Майка вече 122 години празникът на Павликени се чества в деня, който православната църква е посветил на Рождеството на Пресвята Богородица – т. нар. Малка Богородица, на 8.IX. (21 септември по стар стил).

Безспорен трамплин за икономическото развитие на Павликени още в началото на XX век е прокарването на централната жп линия София – Варна и определянето на Павликени като една от нейните гари. Това променило основно хода на развитието на селището и предопределило по-нататъшната му история. Официалното откриване на централната жп линия

София – Варна става на 8.11.1899 год., но построяването на павликенската гара, сградите на жп станциите в района, кантоните, техническото усъвършенстване и разширяване на материалната база започва през първото десетилетие на XX век. (8) Павликенската гара е построена в началото на века върху подарена земя на Атанас х. Славчев. Доказателство за това е, че в първия и запазен най-стар градоустройствен план на Павликени от 1905 г. сградата на жп гарата е отразена. Благодетелят на града Атанас х. Славчев подарява и част от земята, върху която се оформя задгаровият площад. Постепенно в района на гарата се изграждат втора и трета жп линия, изкопава се кладенец за питейна вода, подменят се част от траверсите. Разширява се и се благоустроява районът, необходим за товаро-разтоварни дейности. През 1923 г. на жп станция Павликени се прокарва и четвърта жп линия. През 40-те години за нуждите на IV военно поделение е построено жп отклонение до същото. (9)

Една от най-красивите и интересни в архитектурен стил обществени сгради в Павликени е построената през 20-те години сграда на Популярна банка. Сградата е с характерна висока кула, в която през 1929 год. е инсталиран часовник. Механизмът е доставен и монтиран от пловдивския часовникар Таквор Гарабедян. През 1935 год. в същата сграда се помещава новооснованата Народна кооперативна болница. Част от помещенията се използват като търговски обекти и изкупвателни пунктове, по-късно сградата отново е превърната в банка. (10)

Оценявайки потребността от просвета и образование, трудолюбивите и будни павликенчани устроили своето първо светско българско училище през 1880 год. Поради липса на сграда през първите няколко години децата учели в частни плевни и приспособени помещения, като се налагало често да се местят от една къща в друга. Острата нужда от училищна сграда мотивира кметството и обществеността да бъде построено първото павликенско училище. Строителството му започва през 1886 год. и е завършено само за една година. Училището имало четири класни стаи, стая за учителите, за прислужника и голям коридор (сградата се е намирала на мястото на дн. поща). (11)

В спомените на даскал Стоян Дончев Сейков (един от първите учители) тези събития изглеждат така: „Старото училище, което е край църквата, бе второто след църквата общинско здание. Построи се на 1886 год. През учебната 1886 – 1887 год. в това здание учителствувах само аз с IV отделение. На следващата година дойдоха А. Бакалов и А. Кожухаров“. (12)

Само след шест учебни години и тази сграда се оказва тясна за нарасналия брой ученици и паралелки. През 1907 г. Министерството на просвещението разрешава в Павликени да се разкрие прогимназия с пълен курс на обучение. Учениците само от прогимназиалните класове вече били 107,

а класните стаи отново не достигат. През същата 1907 год. с изключителната настоятелност на кмета Йордан Ст. Узунов е построена нова двуетажна училищна сграда. В новото училище децата на Павликени вече имат 13 класни стаи, физкултурен и театрален салон (дн. това е сградата на Основно училище „Св. Кл. Охридски"). За известен период от време училищната сграда и особено театралният салон са се използвали и от местното читалище „Братство". (13)

Развитието на Павликени след края на Първата световна война в стопанско, административно и културно отношение, както и увеличеният брой на населението пораждат необходимостта от по-висока степен на образование. В Павликени се заражда широко обществено движение за разкриване на гимназиални класове. Първият гимназиален клас с две паралелки започва през учебната 1920 – 21 год., но в сградата на Основното училище. Съвместяването на двете учебни заведения в една сграда породило сериозни проблеми. Независимо че учители и ученици полагали усилия за благоустрояване на училищната сграда и двор, недостигът на класни стаи ставал все по-осезателен. През пролетта на 1921 год. е организирана първата трудова седмица с участието на ученици за благоустрояване на училищния двор и за направа на оградата. (14)

Необходимостта от нови учебни сгради наложила избирането на общинска комисия, която на 31 май 1919 год. определила два нови парцела за училищни дворни места – в кв. VII от регулационния план на Павликени за ново квартално училище и в кв. 49 на същия план за сграда на новооткритото Промишлено коларо-бъчварско училище (дн. уч-ще „Ил. Златев"). С Протокол № 8 от 18.04.1923 г. Училищното настоятелство решава да се откупят дворните места на Никола Русев, на Илия Драганов и на братя Радеви, които се отчуждават за училищен двор и за построяване на новата гимназия в Павликени. (15)

На 9.09.1923 г. е положен основният камък на кварталното VI-класно училище в кв. Балканджи махала. На 2.08.1924 г. е приета основната работа на новия строеж, а няколко дена по-късно Училищното настоятелство сключва договор с архитект Хр. Дандалов – предприемач, за довършване на училищната сграда. (16) В новопостроеното училище учебните занятия започват през учебната 1924 – 25 год. Новата сграда вече разполага с 8 класни стаи, една учителска, една дирекция и стая за помощния персонал. Бързо увеличаващият се брой на учениците предизвиква необходимост сградата да бъде разширявана и достроявана още два пъти. През 1932 г. е сключен договор с Тотю Симеонов за строеж на 4 класни стаи в южното крило – по две стаи на всеки етаж, а през 1937 год. са построени нови 4 класни стаи, обособени като пристройка към същото южно крило. Кръщаването на гимназията на името на княгиня Мария–Луиза става на 30 май 1937 год. (17)

Потребността на павликенчани за просвета и стремежът им техните деца да получат образование и възпитание, водят до откриването на нови учебни заведения през 30-те години на XX век: Държавно земеделско училище (1921 г.), Практическо търговско училище (1921 г.), Практическо коларо-бъчварско училище (1927 г.) и Девическо професионално стопанско училище (1930 г.) Задължение на Общината и на кметската власт било устройването на тези учебни заведения в подходящи сгради.

Павликенският Общински съвет с Протокол № 33 от 14.11.1924 г. взема решение за откриването на Зимно земеделско училище и за построяване на необходимата му сграда. Подобно решение взема и павликенското Училищно настоятелство (18), но тези решения се осъществяват едва през лятото на 1929 год., когато на 19 август е положен основният камък за Земеделското училище. То е държавно и Министерството на земеделието е отпуснало 200 хил. лв., като в предни години вече били купени строителни материали за 150 хил. лв. Сградата е проектирана първоначално с 8 класни стаи и 4 други помещения. До построяването на сградата учениците на Земеделското училище се обучават в стаите на павликенското Основно училище. По-късно към училището е построен и училищен пансион. (19)

Държавното коларско практическо училище първоначално се помещавало в Бяла черква, но през учебната 1932 – 33 год. е преместено в Павликени и е настанено в помещенията на тогава съществуващата тютюневата фабрика „Хоризонт" (в района на Мандевската градина). Необходимостта от самостоятелна училищна сграда налага на 15.05.1938 г. да се събере комисия в състав: директорът Сейков, кметът на Павликени Григор Писарев, общинските съветници Петър Рачев и Стефан Колчев, както и инспектор от МТПТ. Тази комисия определя мястото за строеж на училището на ул. „Ловец" – в новия и все още незастроен квартал на Павликени. На 20.08.1939 г. започват изкопните работи по строежа, а на следващата година на 21април официално е положен основният камък. (20) На тържеството присъстват Никола Захариев – зам.-председател на XXV народно събрание, Н.В. Преосвещенство Великотърновският митрополит Софроний и много гости. Прочетеното послание от директора на училището е положено в основите на сградата. Първият корпус на училището е готов през 1941 год. и веднага започва преместването на училището. Вторият етап за довършване на сградата е в изпълнение на министерско решение, публикувано в ДВ, бр. 219 от 27.09.1940 г. Предприемачите, които се заемат със строителството на сградата, са Васил Сираков от Габрово и Рачо Делиев от Тревненско. Официалното предаване на основния корпус на сградата е на 4.03.1942 г., но само един месец по-късно започва да се строи ново крило на сградата за учебни работилници. (21)

Девическото практическо училище (шивашко) е създадено на основание на Предписание № 3238 от 18.09.1928 г. на МТПТ и на Заповед № 1605 от 1928 г. на същото. Първоначално новото училище също използва сградата на Основното училище, но за няколко години с решение на Училищното настоятелство е преместено в сградата на Ловния дом в Павликени, където се утвърждава като самостоятелно. (22)

За 65-годишния си период на развитие – от Освобождението до обявяването му за град, Павликени изпреварило съседните села и по броя на населението. Докато през 1880 год. в селото живеели едва 580 души, през 1887 г. – 1192, през 1890 г. – 1314, през 1900 г. – 1744, през 1926 г. – 3906, а по време на Втората световна война броят на павликенчани достигнал 5000. (23) В Павликени се преселили бедни селяни от околните полски села на великотърновския край; цели фамилии от балканските селца и паланки на Габровско, Дряновско, Севлиевско и Ловешко, а след войните 1912 – 1918 г. и тракийските бежанци от Одринска Тракия. Всички тия новозаселили се българи оказали своето благотворно и трайно влияние в развитието на селището. Те строели къщите и уреждали живота си според собствения вкус и мярка, участвали в благоустрояването на селището, а така постепенно предавали на Павликени специфичния му облик.

Първите преселници от планинските и полупланинските райони, които идват в Павликени, се заселват в един квартал. Това е районът в западна посока от днешния център, по пътя за селата Недан и Бутово, където преди Освобождението са живели черкезки семейства, или т. нар. Черкезка махала. Обединени от общия си родов и социален произход, те се заселвали един до друг. В повечето случаи това били преселници от дряновските села Цинга, Керека, Геша, от габровските махали Тъпанарите, Никоевци, Свирците и от Севлиевско. В случаите, когато преселниците са от една фамилия, заселването им един до друг е било неписано, но без изключения спазвано правило. И тъй като само за няколко години махалата се заселила изцяло с българско християнско население, и то предимно преселници от Балкана, много скоро хората започнали да я наричат Балканджи махала – така, както е известна в Павликени и в наши дни. (24)

Преселването на нови заселници в този край на селището и увеличеният брой на жителите му, построяването на нови къщи и разпределението на земята на дворни парцели, както и прокарването на улиците води до оформянето на един немалък селищен квартал, който става важна част от градоустройствения план на Павликени през XX в.

Мотивирани от възможността да се занимават със земеделие или да открият своя занаятчийска работилница, улеснени от оформилия се Павликенски пазар, където да пласират стоката си, семействата от Балкана се установяват в Павликени с много надежда за по-добър живот. Постепенно но-

вите заселници балканджии започват да заемат и други райони на Павликени, вече не така компактно, както първите заселници в Балканджи махала. По-заможните купуват дворове и започват да строят къщи в района около църквата и около площада. Тук може да се посочи като пример заселването на братята Ботьо и Ганьо Станеви, родом от габровското село Никоевци. Синовете от двете семейства (осем първи братовчеди) си построили къщите един до друг на дн. ул. „Ал. Стамболийски" – срещу църквата. Къщите им са типични за епохата – двуетажни, изнесени непосредствено на улицата с търговска цел, с дюкян на първия етаж и стаи за живеене на втория, с малки китни балкони, а дворчетата са малки и се намират зад къщите. Наследниците на този голям род, нар Ганеви, и днес живеят в Павликени. (25)

Един от потомците на тази фамилия – Мянко Ганев Станев (род. 1900 г. – поч. 1994 г.) разказва историята на своето семейство така:

„Родът ни е от Балкана – с. Никоевци, Габровско. След Освобождението дядо ми Станьо се преселил тук. Като чули, че руснаците наближават, турците бързали да бягат, и продавали евтино имотите си. Така дядо много изгодно купил 4 дка двор за 200 гроша. Наистина къща нямало, турчинът живеел в едно копторче и дядо със семейството си също живял в него близо една година, докато се реши ще стане ли село Павликени или не – по този въпрос се спорело с Бяла черква. Когато се решило, че ще има село, съборили къщата на Балкана, превозили материалите тук и с тях построили две стаички и едно дюкянче. По същия начин се преселили и други фамилии от Габровско, от Дряновско. Балканджиите заварили само чифлика на Хаджиславчев, останалото било празни коптори на избягали турци. (...) Та в това дюкянче баща ми продавал всичко – било аптека и бакалия, и хан на всичко отгоре. Чичо ми пък отворил кръчма. Полека-лека търговията им потръгнала и докато в началото дядо и двамата му синове нямали никакъв имот, по-късно стигнали до 300 дка. (…)

Почти всички, които се преселваха от Балкана, почваха или занаят, или търговия. Имаше и такива, на които не им прилягаше нищо, и те живееха по-бедно. Пък и мерак нямаха, а занаят без мерак не може. (...) Баща ми почина през 1921 год., но ние още 10 години продължихме да живеем петима братя заедно. Когато се ожени и най-малкият ни брат, се разделихме по братски – в един двор построихме пет къщи, като си помагахме един-друг кой с каквото може. Така се разрастваше селото. Дойде бащата отнякъде, струпа една къщичка и живее там. Пораснат синовете му, оженят се, отделят се, построят си нови къщи и т. н. През 1943 г., когато стана град, Павликени беше едно от големите села. Имаше земеделци, търговци, занаятчии – шивачи, обущари, сарачи…" (26)

Важно място в стопанската структура на Павликени заема търговията. Павликенският пазар е единственият в района, който се провежда във

вторник и тази традиция се спазва вече повече от 100 години. Той привлича търговци от няколко съседни околии. През него преминава търговският поток на стоки от Балкана към свищовското и русенското пристанище, както и от околните градове и села. Разраства се търговията със зърнени храни, яйца, птици, вино, десертно грозде, захарно цвекло, соя и др. Развитието на железопътния транспорт създава условия за развитие на търговията към и от Варна и София. Започнала като износен пункт, жп гара Павликени скоро се превръща във важен разпределител и доставчик на манифактурни и колониални стоки Благодарение на развитието на търговията, успоредно с развитието на селското стопанство и занаятчийството от 1910 до 40-те години населението на Павликени се увеличило три пъти. Перспективата за бъдещето на селището като търговски център била оценена най-напред от жителите на Дряново и околните села, които започнали да се заселват в Павликени и да откриват свои дюкяни в центъра му. Постепенно земеделските стопани били изтласкани към периферията на селището, а центърът бил зает от преселници, занимаващи се предимно с търговия. Появили се много нови магазини и търговски складове, които през 1937 год. достигнали 173 броя. (27)

Друга компактна маса нови заселници са тракийските бежанци от Одринска Тракия. В Павликени идват предимно жителите на тракийското с. Търново, Одрински вилает, които се устройват в селището след края на Първата световна война. (28) За устройването на тракийските бежански семейства павликенският Общински съвет решава да раздаде парцели земя в кв. „Варуша“, кв. 71 – 72. Първите терени са определени веднага след войната, когато пристигат и част от бежанските семейства. С увеличаване на техния брой нараства нуждата от нови парцели земя. По времето на кмета Георги Стоянов (Протокол № 1 от 11.01.1921) павликенският Общински съвет решава да парцелира и кв. 70, като наличните там дворове се разделят по на две, за да се даде възможност на повече бедни и бежански семейства да се устроят. (29) Процедурата за настаняване на бежанците продължава и през 30-те години на основание на Закона за уреждане на собствеността върху държавни и общински имоти, дадени или завзети за нуждите на бежанците. Подобно разполовяване на дворни места става и в кв. 69 през 1924 г. по времето на кмета Иван Вълчев (Протокол № 33 от 14.XI.с.г.) (30) Всяко семейство получило дворно място от около 800 – 1000 кв. м., в което изграждат новите си домове. Първоначално това са набързо построени кирпичени ниски стаички, в които се приютяват семействата. По-късно и постепенно до към 40-те години бежанците успяват да си откупят имотите и започват да строят нови и стабилни къщи със стопански пристройки към тях. (31) Заемането на съседните парцели в близост един до друг (кв. 69 – 79) оформя т. нар. Бежанска махала в кв. „Варуша“.

Идеята за обявяване на Павликени за град възниква през 1935 год., но усилената работа за благоустрояване на селището започва още през 30-те години на XX в. На 23.03.1932 г. за кмет на Павликени е избран Генчо Сл. Добружалиев (род. 1898 г.). По време на неговото кметуване до 23.09.1934 г. е направен нивелационният план на селището, шосиран е пазарният площад и за първи път се поставят 5 хил. м бетонни бордюри, открита е сградата на Коларо-бъчварското училище. (32)

След 19-майския преврат през 1934 г. към Община – Павликени са присъединени селата Патреш и Стамболово. Населението на съставната община през 1934 г. е 8144 души, а територията, която заема – 67 588 дка. Управлението на общината се поема от Засилена селска общинска управа, начело с назначавани от централната власт кметове.

Първи назначен кмет на Павликени бил Анастас Симеонов Куюмджиев (род. 1906 г. в гр В. Търново, завършил „правни науки" в Софийския държавен университет). (33) Като кмет на Павликени той има два мандата – от м. IX.1934 до м. VIII.1937 г. и от м. VII.1940 г. до м. III.1943 г. През тия два мандата в Павликени са построени следните обществени сгради – кланица, люпилня, трапезария на гимназията, изградена е Печорската чешма, поставени са бордюри по улиците, бетонирани са алеите на централния площад. С Протоколно решение № 3 от 11.02.1935 год. за първи път са наименувани улиците на селището. От името на кметската управа са направени предложения до висшестоящите органи за откриването на Околийски съд, за пълен курс на обучение в гимназията и за обявяване на Павликени за град. (34)

Вторият назначен кмет на Павликени е Григор Ан. Писарев – (род. 1890 г., завършил висше търговско училище в Берлин) управлява селището от м. X.1937 г. до м. VII.1940 г. По негово време започва строежът на новата сграда на Държавното коларо-бъчварско училище, определят се местата за строеж на читалище и на общински дом, открива се Военно поделение и редовен VIII клас на гимназията, огражда се и се залесява стадионът и се оформя паркът около него. Продължава работата по водопровода на селището, който е започнат още през 1927 год. Павликенската засилена селска управа през м. април 1938 г. решава ежегодно 1/10 от бюджета на общината да се заделя за изпълнение на Програмата за благоустрояване на селото. Тази Програма предвижда поставяне на бордюри, застилане на улиците с паваж и бетонна покривка, канализиране на улиците и частните имоти, коригиране на дерето. С решения на Засилената селска общинска управа се разрешават и въпроси, свързани с благоустрояването и на съседните села Стамболово и Патреш, проблеми на образованието, молби и жалби на селяните. (35)

Усилена работа за благоустрояване на селището се извършва през 40-те години, когато кмет на Павликени е Анастас Куюмджиев (неговия втори

мандат). Общинската управа през този период е в състав: П. Рачев, Ст. Мандев, П. Вачев, Ст. Колев, П. Петров, Г. Тропчев, Хр. Корфонозов, П. Стаев, З. Иванов, д-р Куприевич, Т. Тотев, П. Пенков. През 1942 год. общинското управление получава разрешение за строеж на читалище, за сграда на Общината, за обществена баня и фурна. През 1943 г. с цел благоустрояване на Павликени са изразходени 2 286 хил. лв, които се разпределят, както следва:

– за изравняване и поставяне на бордюри и плочки –172 хил. лв;

– за застилане на улиците с трошляк – 900 хил. лв;

– за довършване на улица „Васил Левски" – 314 хил. лв;

– за разширяване на водопровода по нови улици – 900 хил. лв;

– за ел. енергия и за разширяване на ел. мрежата – 1 382 753 лв. (36)

В благоустрояването на Павликени непосредствено участие взема цялото местно население. На заседание на павликенската местна управа по т. 2 (Протокол № 3 от 19.02.1942 г.) във връзка с построяването на общинския дом, читалище, баня, квартално училище, паметник на загиналите във войните, за канализиране на дерето и т. н. се взема следното решение: „Да се обложи населението на Павликени с доставка в натура на 2 200 куб.м. чакъл и пясък (или равностойните им пари))". (37)

В същия смисъл и предназначение през м. април 1943 год. общинската администрация решава: „за отработване на временна трудова повинност да се извикат всички мъже от 20 до 45 години, като пешаците работят по 10 дни, а коларите – с колите по 5 дена". По това време в Павликени е имало подлежащи 615 пешаци, 147 колари, които са дали своя дан за развитието на селището и са отработили 10 585 трудодни. (38)

На 27.12.1943 г. започва да работи радиотранслационен възел, монтиран е 200-волтов усилвател, а по централните места на Павликени са поставени 8 бр. високоговорители. Същата година селището разполага вече с около 200 телефонни поста. (39)

За 65 години – от Освобождението до 1943 год., Павликени съществено променя своя градоустройствен облик и от малкото селце с турските коптори израства околийски център с нови частни, административни и обществени сгради, с голям търговски площад, с павирани улици, с пет училищни сгради, модерен театър, фабрики и търговски обекти. Най-емоционално и същевременно достоверно това израстване на Павликени са описали съвременниците и жителите му Р. Русанов и Ив. Ванев:

„И действително, днес, след 60 години, Павликени по нищо не прилича на село – гиздаво стъкмени къщи, малки дворове, тротоари, шосирани улици, оживен център, развита търговия, просветни учреждения – пълна гимназия, Коларо-бъчварско училище, Девическо практическо училище, Земеделско училище – и с другите си учреждения Павликени има истински вид на град. Та кой външен посетител на Павликени не е възкликнал и не е признал правото му на град! Кой от висшата власт не потвърждава горното!

Широк център с високи здания, с бетонови алеи, посадени с канадски тополи, с електрическо осветление, то по нищо не може да се сравни с околните села. Сега се водоснабдява.

Ароматът на цъфналите градини, каквито има във всеки двор, синевината на високото небе, далечината на Балкана, бързината на минувачите, веселото жужене на пчелите, радостното прехвръкване на птичките е в хармония с благоустроеността на Павликени и всичко вкупом създава едно особено настроение у гостите му, което настроение остава за дълго неизличимо от паметта им. На идещия за Павликени пътник още отдалеч през очите ще изпъкнат: зданията на гимназията, Основното училище, Популярната банка, чиято кула иска да съперничи с камбанарията, двата театъра, Земеделското чулище и Опитното поле, Ловният дом, зданията в центъра и други. Отдето и да пристига пътник, още с влизането в Павликени ще му направят силно впечатление първите здания. Така идещият от изток ще мине между Опитното поле, Земеделското училище, Медицинската и Ветеринарната лечебници, идещият от север ще мине покрай Брашнената и Циглената фабрики и Електрическата централа „Крепост", идещият от юг ще мине почти през гарата и край Маслодайните фабрики, и край Брашняната фабрика „Мусала". Идещият от запад ще мине край Креватната и Оцетната фабрики.

Изкачи ли се човек на северната – непосредствено до Павликени – височина Картала, ще остане възхитен от хубавата, широка и красива гледка. На юг –прави улици, гиздави здания – Павликени, на североизток – зелено плато – лозя, далече на север – тъмнозелен фон – гора, а на всички други страни –златожълти поля с тежки и узрели житни класове ". (40)

През лятото на 1943 год. общинската управа в Павликени изпраща специална делегация до министъра на вътрешните работи и народното здраве П. Габровски с молба и официално изложение за обявяване на Павликени за град. Делегацията, приета от министъра на 26 юни 1943 г., е била в състав: Михаил Петров – кмет на Павликени, Петко Балкански – народен представител от Плевен, ген. Рашко Атанасов от В. Търново, Атанас Цветков от с. Батак, свещ. Иван х. Станчев от Павликени, д-р Рачо Рачев – рентгенолог в Кооперативната болница, и д-р Илия Желязков – зъболекар. В Изложението си до министър Габровски павликенчани не без самочувствие посочват постиженията си в сферата на благоустрояването:

– селището има изграден модерен водопровод и помпена станция;

– улиците и кварталите са електрифицирани с 18 км ел. мрежа, поставена в по-голямата си част на железобетонни стълбове;

– по улиците и площадите са поставени 25 км бетонни бордюри, голяма част от улиците са шосирани, а през същата година се павира главната улица от площада до жп гарата". (41)

През 1943 год. в Павликени вече има изградена Опитна земеделска станция с 600 дка опитно поле и Районна кооперативна винарска изба с капацитет 3 млн. литра. Павликенската гара по сточен трафик е 12-та в България и първа по износ на вино. В селището има около 800 фирми – 430 търговски, 328 занаятчийски и над 10 индустриални. Павликени е търговски и стопански център на 33 села с население над 80 хил. жители.

Изложението на кмета на Павликени Михаил Петров до министър Габровски със заслужено самочувствие завършва с израза:

„Павликени е вече град, молиме за Министерско постановление, за да се узакони това му фактическо положение". (42)

Благоустрояването на Павликени, цялостното му обществено-икономическо и политическо развитие, както и увеличеното население го утвърждава като стопански и културно-просветен център на околните селища. Всичко това дава основание на тогавашния Министерски съвет със 72 постановление от 29 юни 1943 год. да обяви селото за град под името Павликени, а Павликенската селска община се признава за градска такава. Официалното съобщение за това е в Държавен вестник, бр. 153 от 12 юли с.г. В обедната си програма на 27 юни 1943 г. Радио „София" известява, че най-новият град на България е Павликени.

БЕЛЕЖКИ

1. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край. София, 1940; Сб. *Павликени и павликенският край*. София: Изд. на ОФ, 1977; Сб. *Павликени в миналото и днес*. В. Търново, 1998; **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени. София: УИ „Св. Кл. Охридски", 1999.

2. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1894 – 95 год., В. Търново, Книгопечатница „Фъртунов", 1895, с. 6. (Държавен архив – В. Търново).

3. Из миналото на с. Павликени. Спомени на х. Стоян Дончев. – в-к *Павликени*, год. I, бр. 3 от 25.12.1928 г.

4. Родословие на семействата Хаджи Славчеви от гр. В. Търново. София: Печатница „Художник", 1934. – Исторически музей – Павликени, Осн. фонд „Документи", инв. № 196.;

5. **Панайотова, К.** Стопанската структура на Павликени през периода 1878 – 1945 г. – В: Сб. *Павликени в миналото и днес*. В. Търново, 1998, с. 92 – 94.

6. Летописна книга на църквата „Рождество Пресвята Богородица" – Павликени. – Държавен архив – В. Търново, ф. 643-к, оп. 1, а.е. 17, с. 5 – 8.

7. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч., с. 139 –140.

8. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1899 -– 1900 год. на Търновския окръжен управител Ив. Т. Драсов. Търново, Скоропечатница „Х. Т. С. Фъртунов", 1900 г., стр. 9. – Държавен архив – В. Търново.

9. **Цонева, Н.** Железопътната гара – важен фактор за развитието на Павликени през първата половина на XX в. – сп. *Минало*, кн. 4, 2000, г. с. 49 – 63.

10. **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени…, с. 366.
11. Пак там, с. 250 – 270.
12. В-к *Павликенски глас*, год. I, бр. 4 от 1.01.1929 г.
13. **Коев, Ст.** Учебното дело през годините. – В: Юбилеен вестник *50 години град Павликени*, м. юни, 1993 г.
14. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч., с. 161.
15. Държавен архив – В. Търново, ф. 502, оп. 1, а.е. 1, л. 3г, 4, 4г.
16. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч., с. 162.
17. История на СПУ „Бачо Киро“ – материали по повод 50 год. юбилей на уч-щето, 1970 г. – Исторически музей – Павликени, Н.-сп.ф., инв. № 1550.
18. Държавен архив – В. Търново, ф. 502, оп. 1, а.е. 1, л. 64 – 66.
19. В-к *Павликенски глас*, бр. 36 – 37, 21 август 1929 г.
20. Протоколни книги от заседания на Учителския съвет на Коларо-бъчварско училище – Павликени. – Държавен архив – Велико Търново, ф. 788-к, оп. 1, а.е. 1 – 9.
21. Доклад на инж. М. Кенаров – директор на СПТУМ – Павликени, по повод 50 год. юбилей на училището. – Исторически музей – Павликени, Н.сп.ф., инв. 321.
22. Държавен архив – Велико Търново, ф. 502, оп. 1, а.е. 1, л. 1 – 69; а.е. 2, л.70 – 73; Вестник *Павликени*, год. III, бр. 68 – 69 от м. юли 1939 г.
23. По данни на Централното статистическо управление.
24. **Цонева, Н.** Балканджиите като участници в демографските промени на Павликени след Освобождението. – В: Сб. *Народна култура на балканджиите*. Том III, Габрово, ЕМО „Етър“, 2002 г.
25. Теренни проучвания в сем. Ганеви и спомени на Стефан Мянков., Родословно дърво на Ганевия род.; – Исторически музей – Павликени.
26. **Станев, Мянко Г.** Бързо се създаде на времето Павликени – спомени. – В-к *Павликенски глас*, год. IV, бр. 25 от 23.06.1993 г.
27. Държавен архив – Велико Търново, ф. 90, оп. 4, а.е. 321, 774, 776, 778, 802, 806, 807, 899, 1026, 1271, 1421.
28. **Цонева, Н.** Тракийските бежанци в Павликени – произход, съдба, адаптация. – сп. *Минало*, кн. 1, 2004 г.; **Тужаров, Дим.** Село Търново, Одринско. София, 1983.
29. Исторически музей – Павликени, Н.сп.ф./докум., инв.№ 1920.
30. Исторически музей – Павликени, Н.сп.ф./докум., инв.№ 1921.
31. Исторически музей – Павликени, Н.сп.ф./докум., инв. № 1919.
32. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч., с. 154.
33. В-к *Павликенски глас*, бр. 29 от 6 март 1931 г.
34. Държавен архив – В. Търново, ф. 266-к, оп. 1, а.е. 114, 115, 118.
35. Пак там. 36. Пак там, а.е. 115, 116, 117; **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч, с. 144.
37. Държавен архив – В. Търново, ф. 266-к, оп. 1, а.е. 118.
38. Пак там, оп. 2, а.е. 2.
39. Пак там.
40. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч., с. 246 – 247.
41. В-к *Северен глас*, год. IV, бр. 92 – 93 от 5 юли 1943 г.
42. Пак там.

Темата е представена на Национална юбилейна научна конференция по археология и история на тема „Градът“, посветена на 100 години Русенски исторически музей. Гр. Русе, м. октомври 2004 г.

СТОПАНСКА СТРУКТУРА НА ПАВЛИКЕНИ (1878 – 1945)

Стопанската структура на Павликени след Освобождението от османска власт до края на Втората световна война в голяма степен е отражение на националното ни развитие. През 80-те години на 19 век на от малко село във вакъфа на Фируз бей Павликени се утвърждава като естествено средище на богат селскостопански район. При новите условия стопанската инициатива на българина получава простор и с помощта на покровителствената политика на държавата ускорява процеса на първоначално натрупване на капитали.

За стопанската структура на региона особено благоприятно влияние има аграрният преврат, чрез който много чорбаджии и търговци успяват да придобият големи парцели недвижими имоти. Така потомъкът на богатата търновска фамилия Хаджиславчеви от Търново – Атанас х. Славчев, става собственик на голяма част от земите на Павликени. В землището на селото са обособени няколко имота на малцина заможни собственици и преобладаващи по брой парцели на дребни собственици на земя.

През последното десетилетие на 19 век Павликени изпреварва съседните села в своята еволюция и постепенно приема нови функции, като окончателно си извоюва правото на естествен административен и стопански център на 32 големи села. Това дава основание за обособяването през 1894 г. на Павликенска околия.

Постепенното усъвършенстване на селскостопанската техника и въвеждането на плуга, редосеялката, на тракторите и вършачките създават условия за отглеждането на традиционните за района земеделски култури – пшеница, соя, царевица, слънчоглед, памук и други култури. Обработваемата земя в Павликенската околия през 1894 – 95 г. е общо 363 416 дка и се разпределя както следва: ниви – 304 243 дка, ливади – 40 874 дка, градини – 912 дка, съзлъци – 328 дка, лозя – 17 059 дка. От общо седем околии в Търновското окръжие Павликенската околия е на трето място по добив на зърно. Данните от статистиката сочат, че през 1894 г. в Павликенска околия са произведени:

– жито – 17 126 440 к;
– овес – 600 000 к;
– ръж – 3 500 000 к;
– просо – 835 410 к;
– ечемик – 5 800 000 к;

– кукуруз – 6 103 760 к;

– лимец – 77 080 к;

– рапица – 863 570 к. (1)

Земеделието е основен извор за препитание на населението. В това отношение околията превъзхожда другите от Търновски окръг. Павликени и Горна Оряховица са околиите, в които се появяват първите плугове в региона. От 1888 г. в Павликенска околия има пътуващи земеделски учители, които обучават земеделските производители и им помагат в борбата за повисоки добиви.

Лозарството и зеленчукопроизводството са неразделна част от поминъка на местното население. В края на миналия век поради благоприятните условия в региона много бързо се увеличават засетите земи с лози. През 1896 – 97 г. в Павликенска околия са засети 20 354 дка лозови масиви. За съжаление филоксерата (болест по лозята) нанася тежки поражения на лозовите насаждения в района. За целта през 1899 г. в Павликени е открит Окръжен лозов разсадник.

Зеленчукопроизводството е също с дълбоки традиции в Павликенска околия. През лятото част от градинарите излизат в чужбина, за да работят там като зеленчукопроизводители. По този повод в Павликенска околия от 1 януари до 1 август 1895 г. са издадени общо 255 задгранични паспорта.

В Павликенска околия най-слабо е застъпено тютюнопроизводството:

– през 1894 г. са засети 12 дка земя от 10 производители, които са получили 500 кг тютюн;

– през 1896 г. са обработени 39 дка с тютюн от 14 тютюнопроизводители, а е набран 929 кг тютюн. (2)

Пчеларството, бубарството и овощарството са също част от поминъка на местните земеделски стопани.

Не по-маловажно средство за препитание на хората в района е животновъдството. В края на 19 век Павликенска околия е на първо място в Търновски окръг. В количествено отношение сравнението по брой на отгледани животни спрямо другите околии изглежда така: (3)

1894 г.	**волове**	**бикове**	**крави**	**овце**	**телета**	**биволи**
Търновска околия	7654	30	3367	45666	980	668
Г. Оряховска околия	7937	17	2685	36037	978	789
Павликенска околия	7762	1413	4153	63754	1488	1073

Състояние на коневъдството

1894 г.	коне	жребци	кобили	кончета	магарета
Търновска околия	1047	160	1063	660	–
Павликенска околия	773	160	3167	1864	610

Състояние на животновъдството през 1896 – 97 г.

Околия	коне	жребци	кобили	кончета	волове	бикове	крави	телета	овце	свине
Търновска	1355	25	1098	215	7785	23	3443	1313	53712	4853
Г. Оряховска	1250	15	683	144	7963	13	1760	608	37852	5306
Павликенска	901	82	3354	586	8778	48	3807	1194	29571	3569

Един от най-разпространените отрасли на животновъдството е птицевъдството. Докато в началото на XX век той е предимно частно и примитивно, през 30-те години постепенно се разраства. В много от селата са изградени птицевъдни дружества, а през 1936 г. в Павликени е открита люпилня. За нуждите на населението от селото и района се отглеждат пилета от породата „легхорн". Ежегодно се продават големи количества птици и яйца.

През 90-те години на XIX век индустриални предприятия в Павликенска околия няма, с което значително изостава от другите околии. През 1894 г. в Павликени има едно Акционерно дружество с капитал 10 000 лв. и една Земеделска каса с капитал 349 675 лв. Те дават заеми на земеделските стопани при лихва 10 %, която се взима веднага. (4)

Търговията има съществен дял в стопанската структура на Павликени. Тя стимулира развитието на земеделието, животновъдството и занаятчийското производство, които по обратен път оказват благотворително влияние и върху нея. Голяма част от по-заможните жители на Павликени насочват капиталите си в сферата на търговията. Преобладават малките търговски магазинчета, но с разрастването на Павликени като околийски център на 32 села и с развитието на транспорта се появяват и първите складови помещения за търговия на едро. Земеделските стопани от Павликени и околията търгуват със зърнени храни, зеленчуци, плодове и яйца, а в замяна купуват манифактурни и колониални стоки.

Отчитайки бързото развитие на земеделието и животновъдството в района, както и нуждите на населението от околните села, прозорливата местна управа през 1897 г. взема решение за откриване на седмичен пазар за животни:

„Постановление №4 на павликенския Селски общински съвет от 25 февруари от 1897 г.

Да се отвори в селото ни Павликени еженеделен пазар, считан от 6,00 часа преди обяд до 4,00 часа после пладне на другия ден (в неделя) за продажба на едър и дребен добитък (сяър пазар), който да става в местността Долната поляна.

Председател – кмет: Георги Атанасов (п)

Помощник-кмет: Иван Маринов (п)". (5)

Първоначално животинският пазар се събира в източния край на селото, в градината на Атанас х. Славчев, след това го преместват в центъра на селото, а по-късно край дома на Александър Тошев – в северната част. През 1919 г. по време на кметуването на Атанас х. Стоянов е разрешено пазарът да се разшири и да се търгува с всички други видове стоки. До средата на 30-те години на XX век и животинският, и пазарът за други стоки се уреждат на площада, а при кметуването на Георги Стоянов (1926 г.) за пореден път е изместен в източния край на селото, където тогава са ветеринарната и медицинската лечебници.

Павликенският пазар е добре уреден, постепенно увеличава заеманата площ и през 40-те години достига 14 000 кв.м. Площадът, както и основните улици, водещи към него, са шосирани. Заслуга за благоустрояването на централния площад имат Йордан Узунов, който съдейства за очертаването му по плана през 1905 г., Генчо Сл. Добруджалиев, който като кмет през 1932 – 33 г. го шосира, и Атанас Куюмджиев, по времето на когото са направени бетонните площадки, а площадът е залесен.

Павликенският пазар привлича търговци от много градове и села и утвърждава селището като важен търговски център. Разраства се търговията със зърнени храни, яйца, птици, вино, десертно грозде, захарно цвекло, соя и други. През селището преминава търговският поток на стоки от Балкана към р. Дунав, както и от околните по-големи градове и села. Част от селскостопанската продукция се изнася в чужбина, а в замяна се внасят стоки като: сода, желязо, син камък, риба, подправки, промишлени стоки.

Особено добре е организирана търговията с яйца. В Павликени се събират яйца от района на Горна Оряховица, Полски Тръмбеш, Левски, преработват се в местните складове и се изнасят в Германия, Италия, Швейцария.

През 40-те години Павликени достига едно от първите места по износ на грозде, на маслодайни семена, плодове, захарно цвекло, вино и други стоки.

Немаловажен фактор за развитието на търговията и за привличането на повече търговци е определянето на вторник за пазарен ден – ден, когато няма пазар в околните по-големи градове.

Развитието на търговията в Павликени става важна предпоставка за увеличаване на броя на населението му. Най-много са преселниците от Дряново и околните села, които откриват свои търговски дюкяни в центъра на Павликени.

Благодарение на прилежната статистика, която е водена през 20-те години, можем да проследим продажбата на добитък на Павликенския пазар: „Продаден добитък на Павликенския пазар през 1921 г.: коне – 106, кобили – 90, кончета – 80, волове – 652, крави – 630, телета – 570, биволи – 58, биволици – 100, малачета – 57, магарета – 60. Всичко – 2403 броя.“. (6)

Павликенският животински пазар е един от най-големите в Търновското окръжие, но за съжаление в началото не е бил добре уреден от Общината, както другия пазар.

За развитието на търговията и различните производства, за утвърждаването на Павликени като средищен център голяма роля има модернизацията на транспорта. Съществен принос за преминаване на жп линията през землището на Павликени и за откриването на гарата има местният чифликчия и едър земевладелец Атанас х. Славчев. По първоначални проекти жп линията трябвало да минава през белочерковското землище, но тамошните стопани, страхувайки се за имоти и животни, не оценили преимуществата на жп транспорта и отказали да дадат земите си. Тогава Атанас х. Славчев прави замяна на ниви и гора в м. Ейкъна, като срещу 2 дка взема 1 дка и така става собственик на една част от белочерковските ниви, където е днес жп гарата, автогарата и част от индустриалната зона на града. Предприемчивият Атанас х. Славчев предоставя срещу заплащане на държавата голяма част от земите си за построяване на жп линията, гарата и площада зад него. (7)

В отчета на търновския окръжен управител Иван Т. Драсов за състоянието на окръга през 1899 г. в раздела „Железопътни пътища“ е записано: „На 8 ноември миналата год. (1899) се откри функционирането на централната жп линия София – Плевен – Шумен, която пресича окръга на едно протежение от 87 км и 700 м и има пет жп. станции: Павликени, Ресен, Горна Оряховица, Джулюница, Стражица. Очаква се да бъде свършена през тази година и железницата Русе – Търново. Не ще съмнение, че тези две линии са от голямо значение за окръга в търговско и икономическо отношение“. (8)

Започнала като износен пункт, гара Павликени скоро се превръща във важен разпределител и доставчик на манифактурни и колониални стоки за района. С езика на цифрите през 1937 г. тази дейност изглежда така: на гара Павликени са натоварени 2722 вагона, които се разпределят както следва: брашно – 207 вагона, храни – 256 вагона, маслодайни семена – 89 вагона, яйца – 117 вагона, захарно цвекло – 429 вагона, овощия и зеленчуци – 460 вагона, вина – 364 вагона, керемиди и цигли – 267 вагона, животни и пти-

ци – 126 вагона, разни други – 397 вагона. През същата 1937 г. на гара Павликени са разтоварени 1272 вагона и 6835 пратки. (9)

Броят на пътниците, обслужени на гара Павликени през същата година, възлизат на 71 221 заминаващи и 57 000 пристигащи.

По тези цифрови показатели през 40-те години на XX век апвликенската жп гара заема 31 място от общо 280 в България. (10) Независимо от това най-малко 40 % от стоките, които влизат в Павликени, се доставят направо от Русе и други по-големи градове с каруци. Още в края на 19 век в Павликенска околия са се използват третокласните шосета:

Павликени – Бяла черква – Вишовград – Кална Кория – Габрово;

Павликени – Бяла черква – Вишовград – Севлиево;

Павликени – Сухиндол – Севлиево;

Павликени – Мусина – Пушево – Керека Дряново. (11)

В навечерието на Втората световна война търговските фирми в Павликени достигат 173. Най-много са магазините за хранителни продукти и питиепродавниците. С колониални и манифактурни стоки търгуват най-богатите търговски фамилии на Павликени – Муцевски, Григор Черкезов, Георги Ангелов, Сяро Сяров, Петър Стоянов, Любен Вачков и др. Сравнително по-малък е броят на търгуващите със зърнени храни, яйца, птици и други селскостопански стоки, но там са съсредоточени най-големите капитали на Павликени (П. Рачев, Ат. х. Стоянов и др.). Много от магазините са смесени и в тях се търгува с различни видове местни и вносни стоки на едро и на дребно. По-заможните търговци разполагат с немалки по площ складове. Търговски капитали присъстват във всички производствени дейности и допринасят за развитието на Павликени.

Търговски фирми в Павликени през 1937 г.:

– търговия с яйца и птици – 8 бр.;
– зърнени храни – 12 бр.;
– колониал и железария – 19 бр.;
– дървен материал и мебели – 7 бр.;
– обущарски стоки и кожи – 12 бр.;
– смазочни материали – 2 бр.;
– спиртни питиета – 21 бр.;
– манифактура, дрехи, вълнени платове – 17 бр.;
– шапкарство – 3 бр.;
– сарачество – 4 бр.;
– медникарство – 3 бр.;
– машини и части – 8 бр.;
– книжарски стоки – 4 бр.;
– сладкарници – 7 бр.;
– комисионерство – 2 бр.;

– хотелиерство – 2 бр.;
– тенекеджийство – 2 бр.;
– гостилничарство – 13 бр.;
– брашна и трици – 2 бр.;
– парфюмерия – 2 бр.;
– стъклария – 1 бр.;
– часовникарство – 1 бр.;
– разни – 21 бр. (12)

Преимуществата на жп транспорта и изграждането на жп гара Павликени са основни фактори за развитието на търговията в околията. Създадените условия (налични складове и бързо транспортиране) стимулират местните производители да започнат промишлена преработка на селскостопанска продукция.

Една от първите информации, дадени за индустриалното развитие на Павликени, е в Отчета на търновския окръжен управител К. Д. Рачев за 1921 г., изнесен на сесия на търновския Окръжен съвет:

„с. Павликени:

Една фабрика за направа на кревати, в която работят 24 работници;

Една фабрика за брашна и циглена работилница, в която работят 50 работници;

Една железарска работилница с 5 работници;

Една фабрика за брашно с 8 работници;

Една тютюнева фабрика с 25 работници;

Една железолеярна работилница, в която работят 15 работници". (13)

Производството на разнообразна селскостопанска продукция служи като база за построяване на първите промишлени предприятия – Мелница „Мусала" (1909 г.), Маслобойна „Извор" на Ник. Иванчев (1927 г.), Маслобойна „Кристал" на Илия Фратев (1935 г.), Маслобойна „Мак" на Колю Бянов, Маслобойна на Петко Господинов (1935 г.), Оцетна фабрика (1939), Макаронена фабрика „Победа" на Б. Даскалов, бозаджийници и други малки предприятия.

Мелница „Мусала" е строена през 1909 г., а работата започва едва година по-късно. Първият ѝ собственик е Кольо Русев Бояджиев от Павликени, както и д-р Н. Стойчев, свещ. Петър Драганов, свещ. Петър Христов от с. Патреш. По време на Първата световна война мелницата е продадена на Кирил Петров Тончев от Павликени и на Стефан Иванов Даскалов от Бяла черква, които я стопанисват до 1922 г. По-късно се сменят като собственици – Механджийски и братя Душкови от Бяла черква. През 1929 г. мелницата е откупена от ООД „Мусала", а управител става Герман Гочев от Павликени. Максималното производство, до което достига, е 4 500 000 кг брашно. В мелницата през 40-те години работят 53 работници. (14)

През 1908 г. в Павликени е построена Небетчийска мелница „Крепост". Възстановявайки традицията на античното керамично производство и използвайки подходящата местна суровина, през 1912 г. в близост до мелницата е построена и Керамична фабрика „Крепост". За нуждите на двете производствени звена Акционерно дружество „Крепост" през 1928 г. пуска в действие и електрическа централа. Използваната електрическа енергия спомага не само за повишаване на ефективността на производството в мелницата и фабриката, но и за електрифицирането на селището Павликени. Стабилизирано в икономическо отношение, Акционерно дружество „Крепост" през 30-те години започва да развива и търговска дейност – изкупува и продава на едро и дребно всички видове зърнени храни, дървен строителен материал и други видове стоки. Дружеството се ръководи от Управителен съвет в състав (1929 – 1930 г.): председател – Максим Ралист, и членове – Ал. Петров, Ал. х. Христов и Захари х. Христов. Дейността му се контролира от Проверителен съвет, в който са избрани – Б. Шанов, Г. Сл. Добруджалиев, Марко Конфино. (15)

На базата на занаятчийското производство през 1920 г. е основано Събирателно дружество и е открита Креватна фабрика „Дечев и с-ие". Основатели и съдружници са Личо Дачев, Любен Даскалов и Цветан Начев (съдружник и майстор), Христо Георгиев, Борис Христов – всички те от Павликени, и Аврам Беркович от Русе. По-късно съдружници стават Тодор Луканов и Пенчо Казаков. Фабриката постепенно се развива и има свои представителства и в други градове на страната. С особена популярност в Павликени се ползва художникът на фабриката – Владимир Егер, който, освен картините по металните рамки на леглата, рисува с много талант и портрети на своите съграждани. На страниците на местните вестници често са публикувани рисунките му, а през 1938 г. в Павликени е уредена негова самостоятелна изложба. (16)

За качествата на металните мебели на павликенската Креватна фабрика „Дечев и с-ие" говорят наградите от Пловдивския мострен панаир и от Варненската международна стопанска изложба. През 1938 г. във Варна павликенските майстори печелят за 4-ти пореден път диплом и златен медал – I-ва степен. (17) В навечерието на Втората световна война там работят около 90 работници от Павликени.

През 1921 г. в Павликени започва работа Машинна фабрика и металолеярна „Атанас Николов и синове". Фирмата произвежда разнообразна продукция:

– различни видове земеделски машини като вършачки, грапи, култиватори, плугове, „кукурузороначки" и др.;

– изработват се метални отливки; мелнични машини и резервни части за тях;

– двигатели на водни колела за поливане на градини (т. нар. долапи);

– различни по обем резервоари за течности;

– вагонетки, матрици и други машинни части за керамичното производство;

– преси за маслобойни;

– чугунени печки за отопление;

– монтаж и ремонти на използваните по това време домашни и земеделски машини.

Успоредно с производствената си дейност фирмата се занимава с търговия на: ел. материали, резервни машинни части, различни видове ламарини и желеа, машинни части за мелници, вършачки и др. След 1929 г. начело на фабриката застава един от членовете на семейството Петър Атанасов, който успява да разшири производствената и търговската дейност на баща си. Машинната фабрика на Петър Атанасов става представител на реномираните западноевропейски фирми: „Круп“, „Форд“, „Робърт Бош“, „Рашмунд“, „SKF“ и „Шкода“. (18) През 30-те и 40-те години фирмата предлага в Павликени техни автомобили, камиони, земеделски машини, както и съответните им резервни части, масла и други стоки. (19) На базата на тази фабрика покъсно е изградена павликенската фабрика „Вагрянка“.

За нуждите на селското стопанство и бита на населението от Павликени в периода между двете световни войни са създадени и механотехническите работилници и металолеярни на „Иван Данев и синове“, на „Братя Витанови“, на „Братя Тодорови“, на „Иван Генчев Игнатов“; дараците на Марин Базаков, на Иван Ванев, на Генчо Тропчев, на Н. Валачева. В края на разглеждания период в Павликени се откриват и представителства на тъкачните фабрики „Вита“ и „Българка“, на кожарската фабрика „Щастие“ на Бянови, тютюнева фабрика.

Индустриалните предприятия на Павликени са с малоброен персонал и ниска производителност на труда, страдат от недостатъчна техническа обезпеченост при преобладаващо използване на ръчна или парна двигателна сила. Постепенно едноличните фирми и събирателните дружества отстъпват място на акционерите, в които навлиза банков и търговски капитал. Създават се условия за екстензивно развитие на промишлеността и осигуряване на препитанието на местните работници. По данни към 1939 г. основните фондове на промишлените предприятия в селището възлизат на 947 хил. лв. и в тях работят 496 работници, произвежда се продукция за 3 млн. лв. За първите стъпки на индустрията в Павликени допринася и електрифицирането на селото на 7 октомври 1928 г. от Електрическа кооперация „Светлина“ (основана през 1925 г.).

За стопанското развитие на Павликени в края на 19 век свой принос има и Телеграфо-пощенската станция. Тя е открита на 15.08.1890 г. в с. Паскале-

вец от Илия Константинов и раздавача Петър Николов. (20) В резултат на новото административно деление през 1894 г., успоредно с преместването на околийския център от с. Паскалевец в Павликени, е преместена и Телеграфо-пощенската станция. С писмо № 9741 на Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията, отдел „Пощи и телеграфи", от 31 май 1894 г., до началника на пощенската станция Наум Йочков (родом от Прилеп) се съобщава за създаването на павликенската Пощенска станция. (21)

Независимо от наличието на няколко малки фабрики, механотехнически и други занаятчийски работилници в навечерието на Втората световна война основен поминък на населението в Павликени си остава земеделието. Водена от желанието да подобри развитието и ефективността на стопанската структура на Павликени, управата на селото организира през м. март 1939 г. Районна земеделско-стопанска конференция с участието на земеделски стопани от района. Свои доклади за подобряване на земеделието в павликенския край изнасят Борис п. Димитров – директор на Земеделското училище, и Андрей Драгнев – великотърновски околийски агроном. Тодор Щирков предлага конкретни мерки за по-голяма ефективност на животновъдството. Особен интерес предизвиква въпросът за необходимостта от построяване на винарски изба и обществени зърнохранилища – теза, която обосновава Панайот Маждраков, ръководител на Опитната станция в Павликени. Отношение по поставените въпроси вземат В. Петров – представител на Земеделската камара в Плевен, и Ст. Капарашев – великотърновски околийски управител. (22)

Важността на разискваните въпроси налага свикването на нова Районна стопанска конференция още през м. декември на същата 1939 г. Участие в нея вземат 600 стопани от павликенския край, както и областният стопански управител Ат. Вълчанов, бившият министър и народен представител Никола Захариев, председателят на Земеделската камара в Плевен Петър Кършев, агрономи от Великотърновска околия. Основен въпрос за разискване на тази конференция е необходимостта от изграждане на трудовопроизводителни кооперации. (23)

Загрижени за бъдещото стопанско развитие на Павликени и под влияние на земеделскостопанската конференция кметството, кооперативните и земеделските дружества и организации започват активни действия за построяване на обществено зърнохранилище. През м. март 1939 г. е изпратен „Апел към Земеделската камара – Плевен относно строежа на зърнохранилище – хладилник в Павликени", в който четем:

„Особено проблемни и крещящи са нуждите на Павликенски район. Средно годишно се изнасят чрез нашата гара следните видове и количества земеделски произведения: 600 вагона зърнени храни и соя, 500 вагона грозде, 400 вагона вина и ракии, 150 вагона живи животни, 100 вагона птици

и (…) Независимо от това значителни количества зърнени храни, млечни произведения и прочие се придвижват от едно място на друго с коли и камиони. Както за зърнените храни, така и за месото, за млечните произведения и плодовете липсват в Павликени подходящи помещения за тяхното сортиране, типизиране и съхранение. Ето защо смятаме, че трябва да се построи една комбинирана сграда „Обществено зърнохранилище хладилник“ (…) Зърнохранилището ще трябва да има отделения за запазване на сортови семена, които ще се стопанисват от Районното кооперативно семепроизводно дружество „Подбор“. Подземието на сградата ще се използва като хладилник за съхранение на месо, яйца, млечни произведения, плодове и прочие. Съоръженията на хладилника за регулиране на температурите могат да се използват и за винарски цели. (…)

Павликени, 6 март 1939 г.

Подписали: Общинско управление – Павликени

Кмет: (п) Г. Писарев

Секретар: (п) Ив. Ламбев

Районен кооперативен съюз „Солидарност“ – Павликени

Управител: (п) Б. Димитров

Земеделска стопанска задруга – Павликени

Председател: (п) Ст. Х. Славчев

Секретар: (п) Юрдан Ст. Костадинов

Районно кооперативно семепроизводително дружество „Подбор“ – Павликени

Председател: (п) К. Циков“. (24)

Подобен апел е изпратен и до управителя на Българска земеделска кооперативна банка – София. (25)

Свое немаловажно значение в стопанската структура на Павликени в навечерието на войната има Районното семепроизводително дружество „Подбор“ – Павликени. Основател на дружеството е агрономът Панайот Маждраков, а дейността му се ръководи от Управителен и Проверителен съвет. През 1939 – 40 г. председател на Семепроизводното дружество е Кольо Ил. Циков. За първи път през 1938 г. се организира зърночистачна и семелечителна станция, която се използва за пречистване и лекуване на пшеницата на членовете на дружеството семепроизводители. За целта Павликенската община с Протокол № 30 от 06.06.1938 г. отпуска за зърночистачната станция на дружеството 2 дка земя за вечно ползване в м. Долна поляна (близо до намиращата се там по това време люпилня). През 1938 г. от дружествените членове зърночистачната и семелечителна станция събира, пречиства и предава на „Хранизнос“ 22 923 кг семе от пшеница № 14 и 13912 кг от пшеница № 16, като раздава 24 188 лв. премия за предадената сортова пшеница. През същата 1938 г. станцията доставя за нуждите на земеделски-

те стопани в Павликенско: 400 кг семена за кръмно цвекло, 600 кг суданка, 100 кг фий. По свой начин Семепроизводното дружество „Подбор“ въвежда нови земеделски култури – маслодаен лен и рицин. Въпреки голямата суша през първата година новите култури дават задоволителни добиви. В резултат стопаните получават за произведеното през 1938 г. ленено семе и рицинови съплодия печалба от 166 808 лв. Добило самочувствие, Семепроизводното дружество „Подбор“ участва в областната земеделска стопанска изложба в Плевен със семена от два сорта пшеница, лен и рицинови съплодия. (26)

Немаловажна нова придобивка за Павликени е и откритата през 1938 г. кланица. Строителството ѝ е завършено още през 1937 г., след което е обзаведена от фирмата на Петър Атанасов с модерни за времето си кланични съоръжения и свързана с централния водопровод на селището. (27) По същото време Птицевъдното дружество „Легхорн“ – Павликени с председател Иван Колев вече разполага със собствена люпилня, уредена в самостоятелна сграда.

Като отражение на стопанската структура на Павликени в навечерието на Втората световна война е традиционно организираният 4-дневен павликенски панаир. Всяка година през м. април павликенчани уреждат голяма животновъдна изложба пазар в края на селището за едър и дребен добитък, а на централния площад се предлагат различни видове земеделски и занаятчийски стоки. Организаторите разполагат и с немалък награден фонд, който раздават на стопаните за най-добре отгледани и с добър произход животни. Гостите на панаира и на голямата скотовъдна изложба имат възможност да посетят и разгледат Държавното опитно поле със Земеделския музей, стопанството на Земеделското училище, новите люпилня и кланица. Пътуването на БДЖ до гара Павликени за участие или само за посещение на панаира (съгласно Окръжно № III на БДЖ) става с 50 % намаление. В средата на м. април за няколко дена Павликенският панаир се превръща в средище на стотици земеделски стопани и животновъди от цяла Търновска околия. (28)

През последните десетилетия на разглеждания период населението на Павликени и околните села е обслужвано от второстепенни клонове на БНБ и БЗКБ, Популярна банка, Търговска банка и от две кредитни кооперации. (29)

Стопанското развитие на Павликени налага съществени промени и в социалната структура. Докато в края на 19 век около 90 % от населението се занимава със земеделие, в средата на 20-те години този процент спада на 65,5 %, а през 30-те години достига до 40 %. В същото време нараства относителният дял на заетите с индустрия и занаяти, които през 1910 г. са 10,4 % от активното население, през 1926 г. – 16 %, а в средата на 30-те години

достигат 31 %. Аналогично се увеличава и процентът на заетите с търговия, които за три десетилетия се удвояват. (30)

Стопанската структура на Павликени в периода 1878 – 1945 г. носи характерните белези и черти на времето си – хроничен недостиг на капитали, ниска степен на развитие на отделните форми на сдружения, преплитане на индустриална, занаятчийска и търговска дейност, липса на добро техническо оборудване. Независимо от неизбежните проблеми в тези първи години Павликени постепенно променя своя облик и строи темелите на своето бъдещо развитие.

БЕЛЕЖКИ

1. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1894 – 1895 г., Книгопечатницата на Х. Т. С. Фъртунов, 1895 г., с. 5 – 8. –Държавен архив – В. Търново.

2. Пак там, с. 16 – 20.

3. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1896 – 97 г., представено от Търновския окръжен управител П. В. Горбанов., Търново, Скоропечатница на Пано Иванов, Търново, 1897 г., с. 38 – 50; – Държавен архив – Велико Търново.

4. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1894 – 1895 г., Книгопечатницата на Х. Т. С. Фъртунов, 1895 г., с. 34 – 36. – Държавен архив – В. Търново.

5. Държавен архив – Велико Търново, ф. 266-к, оп. 1, а.е. 95, л. 22г – 24.

6. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1921 г. от търновския управител К.Д. Рачев,. Търново, Печатница XX век, Търново, 1922 г., с.188 – 189. – Държавен архив – Велико Търново, № 424.;

7. **Георгиев, Б.** Атанас х. Славчев – пръв гражданин и старейшина на Павликени. – В: Юбилеен вестник *50 години град Павликени*. Павликени, м. юни 1993.

8. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1899 – 1900 г. от търновския окръжен управител Иван Тодоров Драсов. Търново, Скоропечатница на Х. Т. С. Фъртунов, 1900 г., с. 9. – Държавен архив – Велико Търново

9. В-к *Павликени*, год. 2, бр. 19, от 24.11.1938 г., с. 2.

10. В-к *Павликени*, год. 2, бр. 3 от 20.02.1938 г., с. 3.

11. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1899 – 1900 г. от търновския окръжен управител Иван Тодоров Драсов. Търново, Скоропечатница на Х. Т. С. Фъртунов, 1900 г., с. 9. – Държавен архив – Велико Търново.

12. В-к *Павликени*, год. 2, бр. 19, от 24.11.1938 г, с. 2.

13. Изложение за състоянието на търновското окръжие през 1921 – 1922 г. от търновския окръжен управител К. Д. Рачев. Търновска печатница „Теменуга“ на братя Ноеви, 1924 г., с. 207. – Държавен архив – Велико Търново.

14. Част от данните за фирмите в Павликени – мелница „Мусала“, Креватна фабрика „Демев и с-ие“, Акционерно дружество „Крепост“ и др. са от книгата: **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край. София, 1940, с. 224 – 227.

15. В-к *Павликени*, год. 3, бр. 83 от 22.10.1939 г., с. 2.

16. Държавен архив – Велико Търново, ф. 205 к, оп. 1, а.е. 1.

17. Вестник *Павликенски глас*, бр. 9 от 05.02.1929 г.

18. Вестник *Павликени*, бр. 9 от м. май 1938 г.
19. Вестник *Павликени*, год. 3, бр. 62 от 28.05.1939 г.
20. Вестник *Павликенски глас,* бр. 3 от 21.12.1929 г. и броеве от 1931 г.
21. Вестник *Павликени*, год. 3, бр. 64 от 11.06.1939 г.
22. Вестник *Павликени*, год. 3, бр. 83 от 22.10.1939 г.
23. Държавен архив – Велико Търново, ф. 205 – к, оп. 1, а.е. 1.
24. Вестник *Павликени* год. 3, бр.52, от 21.03.1939 г.
25. Вестник *Павликени*, год. 3, м. декември 1939 г.
26. Вестник *Павликени*, год. 3, бр. 53 от 28. 03.1939 г.
27. Вестник *Павликени*, год. 3, бр. 57 от 25.04.1939 г.
28. Вестник *Павликени*, год. 3, бр. 57 от 25.04.1939 г.
29. Вестник *Павликени*, год. 3, бр. 75 от 29.08.1939 г.
30. Вестник *Павликени*, год. 1 и 2, м. април 1937 г. и м. април 1938 г.

АТАНАС Х. СЛАВЧЕВ – ПРЪВ ГРАЖДАНИН И „СТАРЕЙШИНА“ НА ГРАД ПАВЛИКЕНИ

Първите десетилетия след Освобождението на България от османско владичество са особено важен период в цялостното историческо развитие на Павликени. Това са първите трудни и съзидателни години, когато е трябвало да се преодолее вековната изостаналост и да се положат основите на едно качествено ново социално-икономическо обществено развитие. От първата генерация на новите заселници зависели посоката, темповете и първите стъпки в изграждането на Павликени. Тяхната находчивост, интелект и прозорливост предопределили много от последвалите събития и етапи в израстването на селището. С най-големи и трайни заслуги за цялостното развитие и просперитет на Павликени е „старейшината“ Атанас х. Славчев.

Потеклото на Атанас х. Славчев води началото си от стар търновски род на известни майстори кожухари. Корените на родословното дърво тръгват от хаджи Коста – капзамалина (държавен бирник). Неговият син – х. Паскал, става един от най-известните майстори кожухари на Търново, водил е две жени, от които има пет оженени деца. От първата му съпруга – Зафирица, през 1806 год. се ражда синът им Славчо (в родословното дърво на семейството е записано 1810 г.). Останал рано сирак след смъртта на майката. Бащата изпраща х. Славчо да живее и учи в метоха на църквата „Св. Богородица“. Там той изучава писмено български и гръцки език, а по-късно усвоява говоримо турски и румънски език. След като завършва обучението си в метоха, се завръща при баща си и преминава през всички степени на обучение в кожухарския занаят – чирак, калфа и устабашия. Като самостоятелен майстор той се прочул не само като отличен кожухар, а и като особено находчив търговец на кожи. Доброто финансово състояние му позволявало да изкупува овчи и волски кожи от централната част на Дунавската равнина и да стига чак до равна Добруджа. С негови средства двама търговци му доставяли лисичи, зайчи, вълчи, агнешки и ярешки кожи, които изкупували от Босна и Херцеговина. Едва през 30-те години на XIX в. х. Славчо започва да изнася кожи за панаира в Лайпциг, а в замяна доставя готови кожени и други изделия, които пък пласира по пазарите в Шумен, Плевен, на Узунджовския панаир и по другите големи български градове.

Х. Славчо бил личен човек – строен, рус и висок, със силна мускулатура и добро здраве. Като виден човек в обществото е носел обичайните за времето „френски“ дрехи, а на главата – фес или калпак. През 1840 год. създава

семейство с х. Анастасия х. Михалева (род.1818 г. – поч. 1901 г). Раждат им се 8 деца – Паскал, Зафирица, Михаил, Ламбуша, Ламбини, Никола, Атанас и Константин.

Х. Славчо държал първенството сред търновския кожухарски еснаф. По спомени на негови съвременници„често улицата от площада Баждарлъка, край кожухарския хан Каябашъ, до входа на Царевец,се пълнеше с волски, биволски и конски коли – колело до колело, – натоварени с кожухарска стока от и за х. Славчо“.

През 1860 год. х. Славчо разширява търговията си и започва да търгува и с мед (бакър), с кородавания (пресукани памучни прежди), със сахтияни (тънки и фино обработени ярешки кожи). Натрупал добри печалби от търговията и кожухарството, същата година той започва да се занимава и с банкерство. С негови средства години наред работят много кожухари, рибари, ракиджии, търговци, занаятчии и предприемачи. Х. Славчо отпускал заеми при 12 – 15 % годишна лихва, в много от случаите на доверие. През 70-те години заедно със синовете си х. Паскал и Михаил откриват първата в Търново Тютюнева фабрика, която работи обаче само две години. През 1871 год. свободният му капитал възлиза на 250 хил. турски лири – без недвижимите имоти. Натрупаните финанси му позволяват да разшири предприемачеството си, спечелва търг за продоволствие на войската с месо, както и за събиране на десятъка в селата Горна и Долна Липница и Батак.

По време на Априлското въстание – 1876 год., и на освободителната Руско-турска война той изпраща семейството си в Румъния при свои роднини, а сам той заминава за Цариград. Освен известен търговец и занаятчия в Търново х. Славчо дълги години е бил член на областния „мезлиш“ (ръководен орган на селищата по време на османското владичество, в който участвали поравно българи и турци). До края на живота си х. Славчо е дългогодишен член на търновското Училищно настоятелство, както и ктитор и член на Църковното настоятелство на черквата „Рождество на Пресвета Богородица“ във В. Търново.

След 60-годишна трудова дейност като занаятчия, търговец, предприемач и лихвар х. Славчо умира на 27.05.1887 г. на 83-годишна възраст. Погребан е в двора на търновската църква „Св. Богородица“. (1)

Атанас х. Славчев е седмото дете в семейството на х. Славчо и х. Анастасия х. Михалева. Роден е на 5 октомври 1856 год. в Търново. Землището на павликенските села младият Атанас познавал още от годините на турското робство, когато баща му го изпращал да събира „десятъка“ от околните села (един от най-тежките данъци, вземащ 1/10 от готовата селскостопанска продукция) на българските селяни. (2) В средата на 19 век и през последните 30 – 40 години на османското владичество Павликени е селище изцяло с турско население. Данни за наличието на последните български семейства

има от 1816 г. и 1826 г., а от 1841 г. Павликени става селище изцяло с турско население. По време на Руско-турската освободителна война 1877 – 78 год. настъпват отново сериозни демографски и етнически промени – турското население се изселва, а на тяхно място от Балкана и околните села идва ново българско население. (3) След Освобождението една голяма част от павликенското землище става собственост на семейство х. Славчеви.

Атанас х. Славчев идва в Павликени на 8 март 1878 г., за да посвети 65 години от живота си на бъдещето развитие на селището. На площ повече от 4000 дка той създава собствен чифлик, който обхваща землищата на четири съседни села – Павликени, Бяла черква, Стамболово и Михалци. По време на османското владичество тези земи са били под управлението на Етем бей. Атанас х. Славчев бил личен познат с бея и може да се предполага, че е получил от него документ пълномощно за попечителство на чифлика. В архивите има запазени такива пълномощни на бягащи и изселили се по време на войната турци, с които те преотстъпват земите си. Атанас х. Славчев узаконява собствеността си върху Етембеевия чифлик в първите години след Освобождението чрез Временната комисия по турските имущества. (4)

Почти всички по-важни събития, станали в Павликени по това време, са свързани с неговото име. Създаването на х. Славчевия чифлик запазва Павликени като административна структура, тъй като вероятността землището му да бъде заграбено от околните села, е била съвсем реална. Изграждането на почти всички обществени сгради и институции става със съдействието и прякото участие на сем. х. Славчеви. През 1881 – 82 год. върху подарена от тях земя в Павликени е построена църквата „Пресвята Св. Богородица“. По този повод х. Стоян Дончев Сейков си спомня: „Като се преселих в Павликени през 1882 г., довършихме църквата. Всеки човек се включи да помага – возят дървета, тухли, камъни от Машатлъка и турската джамия. Пари за майсторите събрахме, като обложихме богатите с по 300 гроша, средните – с по 200 гроша, а по-бедните – с по 100 гроша. Парите не стигнаха и отново хората пак се обложиха с по 200, 100 и 50 гроша. Накрая Атанас х. Славчев доплати, а парите му ги върна Общината чак след пет години“. (5)

В документите на църквата и на стената на същата са записани като ктитори на християнския храм семейството на х. Славчо и съпругата му. Четиридесет години по-късно техният син Атанас х. Славчев, по повод смъртта на съпругата си Йона (поч. 30.04.1938 г.), подарява на храма „Пр. Св. Богородица“ в Павликени нива от 40 дка, с условието тя да бъде погребана в църковния двор. (6)

Атанас х. Славчев е бил един от активните обществеици на Павликени и нерядко става прозорлив инициатор на много от положителните промени в живота на селището. Не без неговото активно съдействие през 1894 г.

околийският център е преместен от Паскалевец в Павликени – факт, който благоприятства бъдещото му развитие. Независимо че Павликенска околия съществувала до края на 1899 год., тя обединява 28 селища от района с обща площ от 697 кв.км и с население 36 120 души.

Завидна прозорливост и благотворителност Атанас х. Славчев проявява при прокарването на жп линията София – Варна. Трасето на бъдещето жп съоръжение трябвало да пресече нивите и горите на белочерковци в м. Ейкъна. Разбирайки колебанията и тревогите на селяните, че жп линията ще им смазва домашните птици и животни, Атанас х. Славчев предлага линията да минава между двете селища – Павликени и Бяла черква. За тази цел и оценявайки предимствата на жп транспорта, Ат. х. Славчев заменя свои ниви с нивите на белочерковчани, при това в съотношение 2:1 в тяхна полза, след което ги предоставя за построяване на линията.

По този повод като легенда се разказва пътуването му до София. Тръгнал със собствения си файтон и с три коня, но когато стигнал до гр. Ловеч, в кв. „Вароша“ пътят бил много стръмен и имало опасност файтонът да се разбие по надолнището. Съобразителният стопанин застрелял средния кон, който, влачейки се, задържал файтона, и по този начин успял да преодолее опасността и да стигне навреме в София. В министерството той прави дарение на държавата, като предоставя част от нивите си за построяване на жп гарата и за оформяне на площада пред нея. Друга немалка част от нивите на х. Славчев (както и на други павликенци) са откупени от държавата и върху тях е построена жп линията. Откриването на жп гара Павликени става на 21.11.1899 г., а свързването на Павликени с железопътния транспорт допринася в голяма степен за стопанското му и социално развитие. Несъмнена заслуга за това има Атанас х. Славчев. (7)

Използвайки финансовите си възможности, авторитет и лични връзки, Атанас х. Славчев помага при разрешаването на редица проблеми в Павликени. С неговото съдействие и върху част от неговите земи се открива Земеделското училище, Държавното опитно поле, построява се Основното училище, откриват се гимназията и казармата. От 1882 год. до 1912 г. е поддържал чешмата в центъра на Павликени – т. нар. Циганската чешма, 1/3 от водата на която течала в неговия чифлик. С неговото съгласие са отчуждени части от дворните му места, за да може да се коригира коритото на дерето, за да се оформи централният площад, да се изградят сградите на Общината и на читалището, да се оформи общинският пазар. (8)

Основното занимание на Атанас х. Славчев било земеделието, но това не му пречело да има благотворително отношение към училищата, към културно-просветните и обществено-политическите организации в Павликени. През 1921 г. той построява голям и модерен за времето си театрален салон, който години наред предоставя сцената си на художествените групи

на читалище „Братство“, на самодейните ученически състави и на обществено-политическите организации.

Особено благосклонно отношение Атанас х. Славчев е имал към местното Ловно дружество „Сокол“. На 28 юни 1934 год. се полага основният камък за изграждане на Ловен дом в Павликени. В подписания по този повод акт се казва: „Ловният дом се построява върху подареното място от почетния член на ловната организация и благодетелен член на Дружеството Атанас х. Славчев, от село Павликени, който е основател на дружеството и на селото“ (9). Нотариалният акт за дарение на земята е от 13.03.1934 г. (Том I, № 121, рег. № 433, по дело № 107 на павликенския миров съдия).

Въпреки че не се е занимавал с активна политическа дейност, още през 1894, 1896 и 1899 г. е издигана кандидатурата на Атанас х. Славчев за народен представител. (10) През 1900 год. той е избран за кмет на Павликени, а през 1908 год. става депутат в XIV обикновено народното събрание. В работата на законодателния орган участва до разпускането на XVII ОНС през 1918 год. (11)

Явно доказателство за активната обществена позиция на Атанас х. Славчев е отношението му към местните спортни, културно-просветни и обществени организации. Години наред той е почетен член и постоянен дарител на Ловно-стрелческата дружина „Сокол“, на Българския народен морски сговор – клон Павликени, член и кръстник на знамето на Гимнастическо дружество „Юнак“. Членува в Земеделската задруга и в Дружеството на запасните офицери. Атанас х. Славчев подкрепял със свои средства много начинания в Павликени. След смъртта на дъщеря си е подарил пиано на гимназията, а години наред е спонсорирал ученическата трапезария.

Красноречив пример за благотворителното отношение на Атанас х. Славчев към спорта е поддържаният от 1930 до 1945/46 год. Спортен клуб „Хаджи Славчев“ – Павликени. Част от успехите на футболистите от Футболен клуб „Х. Славчев“, достигнали до финални за страната срещи, се дължат и на техния почетен член Ат. х. Славчев. Прозорливостта му се проявява и при откриването на спортни таланти. При едно посещение в Свищов, където наблюдава ученически спортни състезания, той забелязва и оценява по достойнство спортните умения на Йордан Петров, след което го довежда в Павликени, прави го член на спортния си клуб и му осигурява финансова издръжка. Информацията от страниците на в-к „Павликени“ (бр. 66 от 1939 г.) е доказателство за отношението на спортистите към него: „Посрещането на шампиона на маратонското бягане в Павликени. На 20 т. м. Павликени бе щастливо да посрещне много тържествено победителя в маратонското бягане Йордан Петров – Графа. (…) Слиза Йордан Петров с купата за първенството, като най-напред се отправи към старейшината на Павликени Атанас х. Славчев, основател на Спортния клуб „Х. Славчев“, на

който клуб е член победителят, и му целува ръка. Тоя жест трогна всички и насъбралата се публика изрази задоволството си от жеста и победителя чрез бурни овации“. (12)

Атанас х. Славчев бил щедър човек. Дарявайки пари и имоти на своите съграждани, той не само допринасял за обществено-икономическото развитие на Павликени, но и за възпитанието на жителите му в благотворителност, прозорливост и трудолюбие. Въпреки че е раздавал немалобройни заеми и е имал много наематели на земи, няма нито един осъден за неизплатени дългове, а често е опрощавал и лихвите по раздадените кредити. Особено много той обичал децата. Съвременници на това време разказват, че в джобовете му винаги имало бонбони, а той щедро и с усмивка ги раздавал на малчуганите. (13)

В спомените на старите павликенци дядо Атанас х.Славчев изглеждал така:

„И сега го виждам – възпълен, малко приведен, в делник със стария си каскет, под който сняг от старчески коси се белее подсилен от блясъка на винаги чист чифт бели очила, облечен винаги в черния си сюртук. В празник от неговата фигура се излъчва една мила тържественост, която се е отпечатала и на града ни. Той завеща на нашите селяни градския си дух, а отрази с деловия си живот напредничавата физиономия на Павликени.

Гл. редактор на в-к „Павликени“ – Михаил А. Петров“. (14)

На Атанас х. Славчев и съпругата му Йона са се родили осем деца: Анастасия, Славчо, Славка, Стефан, Светослав, Константин, Георги и Ангелина, но повечето от тях са починали съвсем млади. До зряла възраст са достигнали само синовете му Георги и Стефан.

Атанас х. Славчев е получил уважението и почитта на съгражданите си приживе. За всичко, което е дарил и направил за Павликени, с Решение на Общинския съвет от 23 юни 1938 год. Атанас х. Славчев е обявен за „ПРЪВ ГРАЖДАНИН И СТАРЕЙШИНА“. Под това решение са положени подписите на общинските съветници: Стефан Колчев, Иван Тъпанчев, Стефан Начев, Петър Рачев, Иван Михалев, Генчо Тропчев, Иван Енев, Христо Корфонозов, Иван Сяров, Петър Стаев, д-р Марков и д-р Димов, както и на кмета на селото Григор Ан. Писарев. В протокола е записано:

„Т. 3. Докладва се от г-н кмета, че жителят на Павликени Атанас х. Славчев е допринесъл извънредно много за преуспяването и издигането на Павликени. В миналото той е станал причина да се построи гарата, която пък от своя страна дава импулс за развитието на селото. Неговият баща, а заедно с него и той са запазвали селото от безчинствата на турските орди и пр. По случай смъртта на съпругата си е дарил на църквата една нива от 40 дка. Сега дава съгласие и отстъпва 1760 кв.м свое място за оправяне на дерето и разширяване площада при Циганската чешма. Общинският съвет

няма материални средства да даде една дан към него, но почит и уважение, както и морално удовлетворение може да му се въздаде, като му се признае правото на СТАРЕЙШИНА на с. Павликени и се обяви за почетен член на общината. Нека му се признае правото и на пръв гражданин на общината, като портретът му се покачи в кабинета на кмета. Общинският съвет без разисквания и с аплодисменти реши:

Признава за пръв гражданин и старейшина, а така също и за почетен гражданин на с. Павликени Атанас х. Славчев". (15)

В края на живота си Атанас х. Славчев подарява 100 хил. лв. за войниците от павликенското военно поделение и по 100 хил. лв. за учениците от двете училища в Павликени – Основното училище и Смесена гимназия „Княгиня Мария–Луиза". По негово желание е основан фонд на името му, от лихвите на който след решение на учителските съвети ежегодно се подпомагат бедни павликенски деца. (16)

За благотворителността на Атанас х. Славчев съобщава и в-к „Павликени" от м. май 1939 год.: „Учителският съвет на Основното училище в Павликени изказва публична благодарност на дядо Атанас х. Славчев от Павликени за дадените от него два обеда на 50 бедни деца при Основното училище в помен на покойната му съпруга баба Йона Ат. х. Славчева на стойност повече от 600 лева". (17)

Атанас х. Славчев умира на 87-годишна възраст на 10.11.1943 год. (18) Със заслужени почести той е погребан в двора на църквата „Пресвята Св. Богородица". Идеята на художника Владимир Егер – едно от училищата или друг обект в Павликени да носят неговото име, се реализира едва в наши дни. (19) Днес една от главните улици на Павликени се нарича „Атанас х. Славчев", а портретът на „старейшината" на града заслужено заема видно място в сградата на Община Павликени.

БЕЛЕЖКИ

1. **арх. Г. Козаров, Г.** Родословие на семействата Хаджи Славчеви от гр. В. Търново". София: Печатница „Художник", 1934 г., Печатница „Художник"; – Исторически музей – Павликени, фонд „Документи", инв. № 196.

2. Пак там.

3. **Йовков, М.** Павликени и павликянството в България. – В: Сб. *Павликени и павликенският край*. София: Изд. на ОФ, 1977, с. 99 – 113.

4. **Панайотова, К.** Стопанската структура на Павликени през периода 1878 – 1945 г. – В: Сб. *Павликени в миналото и днес*. В. Търново, 1998, с. 92 – 94.

5. Вестник *Павликенски глас*, год. I, бр. 3, 4 и 6, от м. XII.1928 г. до м. I.1929 г.

6. В-к *Павликени*, год. II, бр. 10 от 5.06.1938 г.

7. **Русанов, Р. Ив., Ив. В. Ванев.** Павликени и павликенският край. София: Печатница „Кехлибаров“, 1940, с. 123 – 124.

8. В-к *Павликени*, год. III, бр. 88 от 29.11.1939 г., стр. 1.

9. Исторически музей – Павликени, фонд „Документи“, инв. № 216, инв. № 990 н.сп.ф./док.

10. Централен държавен исторически архив – София, ф. 173, оп. 1, а.е. 1418, л. 131.

11. Реч на търновския народен представител Илия Н. Кирков, 1916 г. – Исторически музей – Павликени, инв. № 2921, осн. ф.

12. В-к *Павликени*, год. III, бр. 66 от 25.06.1939 г., стр. 3.

13. В-к *Павликени*, год. I, бр. 5 от 5.03.1937 г., с. 4.

14. В-к *Павликени*, год. VIII, бр. 186 от 25.11.1943 г., с. 1.

15. Държавен архив – В. Търново, ф. 266-к, оп. 1, а.е. 115.

16. В-к *Северен глас*, год. IV, бр. 86 – 87 от 15.05.1943 г.

17. В-к *Павликени*, год. III, бр. 59 от 6.05.1939 г., с. 4.

18. В-к *Павликени*, год. VIII, бр. 186 от 25.11.1943 г.

19. В-к *Павликени*, год. I, бр. 5 от 5.03.1937 г.

Темата е представена на Национална научна конференция „Строителите на съвременна България“, посветена на 170 г. от рождението на Тодор Бурмов и 125-та годишнина на първото българско правителство, Габрово, 2004 г., и на Четвърта национална среща „Музеите и устойчивото развитие“, Бургас, 2015 г.

БАЛКАНДЖИИТЕ КАТО УЧАСТНИЦИ В ДЕМОГРАФСКИТЕ ПРОМЕНИ НА ПАВЛИКЕНИ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

Историята на Павликени като селище, както и неговото име са неразривно свързани с павликянството – едно от най-значимите средновековни социално-религиозни движения на селските маси. От заселването на първите павликяни през втората половина на 14 в. до средата на 19 в. селището става арена на сблъсъка между трите религии – павликянство, католицизъм и мюсюлманство. (1) Значителна част от павликяните приели католицизма, други били помохамеданчени, трети отстоявали еретическите си възгледи.

Българските домакинства в Павликени постепенно започнали да намаляват – докато през 1622 г. били 200 с над 1000 души българи павликяни, то в началото на 18 в. те били едва 107. В следващите години павликяните католици били обхванати от силни миграционни процеси, като увличали и останалите непомюсюлманчени павликяни. Към 1840 г. последното павликянско домакинство напуснало селото, оставяйки в наследство името на вярата си. В Павликени останало само мохамеданско население, което по време на Освободителната руско-турска война (1877 – 78) масово се изселило. (2) Тогава хората от околните села започнали да грабят и разрушават турските къщи. Вероятността селото да бъде заличено, а землището му разграбено, била съвсем реална.

Освобождението на България поставя началото на нов етап в развитието на Павликени. В резултат на вътрешни миграционни процеси и на аграрния преврат етническият облик на селото се променя изцяло. Павликени е заселено с будни български домакинства от съседните села, както и от балканджийските махали и села на Габровско, Дряновско, Търновско, Севлиевско. (3)

Още на 8.03.1878 г. в Павликени пристига Атанас х. Славчев (род. 5.10.1856 г. – поч. 11.11.1943 г.) – син на х. Славчо х. Паскалев, известен търновски занаятчия, търговец и лихвар. Земите на павликенските села младият Атанас познавал още от годините на турското робство, когато баща му го пращал да събира „десятъка“ от околните села. (4)

С идването си в Павликени Атанас х. Славчев създава на площ повече от 4000 дка свой чифлик. Той обхваща част от землището на четири съседни села – Павликени, Бяла черква, Стамболово, Михалци, които по време на робството са били под управлението на Етем бей. Атанас х. Славчев бил

личен познат с бея и може да се предполага, че е получил от него документ пълномощно за попечителство над чифлика. Такива пълномощни на бягащи и изселили се турци има запазени в архивите. Атанас х. Славчев узаконява собствеността си върху Етембеевия чифлик чрез Временната комисия по турските имущества. (5)

Решенията на Берлинския договор от м. юли 1878 г. вдъхват надежда и смелост на турското население да се завърне в Павликени. Намирайки имотите си разсипани, а къщите им разграбени, те презимуват в землянки, а през пролетта на 1879 год. започват масово да продават. Тогава предприемчиви преселници от съседните села и от планинските и полупланинските райони започват да купуват земя и имоти и да се заселват в Павликени. Необходимостта от работна ръка за немалката площ от плодороден чернозем по долината на река Росица, както и интересите на Хаджиславчеви са сериозни мотиви, за да се стимулира заселването на селището с българско население и да се подпомага утвърждаването му като стабилна административно-стопанска единица.

Първият преселник в Павликени бил Борис Каракановски от Ловеч. През есента на същата 1878 год. се заселили Марин Печората от Свинарските колиби и Георги Кундата от Балванската махала. На следващата пролет в селото пристигнали Иван Др. Даскалов, Марин Топала, Вълко Стоянов Атанасов, Стоян Станчев, Гатьо Стойнов, Мянко Цонев – всички от Балванска махала, както и белочерковците Петър и Вълчо Тончеви, Иван и Радко Марчеви, Петко Кюркчиев – Каракачанина. През 1880 год. жители на Павликени станали баба Иванца от с. Ресен, Илия Дочев и Иван Моминчето, Драган Ил. Генчев, Димо Пенков, Иван Митев, Недялко Койчев и Георги Косев – всички от Беляковец, както и Димитър Енев и Колю Андреев Пазарджиев. Братята Спас и Дечо Младенови от с. Ресен идват в Павликени през 1881 год., а братя Иван и Стоян п. Мандеви, както и Минчо и Кольо Цоневи от с. Михалци – през 1882 год. (6)

Първият кмет на Павликени през 1878 год. е Начо Кавата – един от първите заселници в освободеното от турците селище. През 1879 г. управлението на селото се поема от Кольо Белчев (от Балванската махала), заместват го през следващите години Стоян Узунов (род. от с. Кози рог, Габровско) и Борис Каракановски. (7)

За първите години от историята на Павликени разказва съвременникът на тия събития даскал х. Стоян Дончев (8):

„До Освобождението ни селото е имало около 80 къщи само турци. До 21 юни 1877 г. в Павликени имаше турско управление. На 21 срещу 22 юни с.г. турците избягаха и изоставиха без хора селото (...)

На 24 юни 1877 г. сутринта руските войски начело с патрулите си влязоха в Павликени, минаха из него, без да спират, и стигнаха Бяла черква, къ-

дето бяха тържествено посрещнати от населението начело със свещеници и хоругви. Така Павликени доби своята свобода.

От 23 юни 1877 г., когато избягаха турците, до август 1878 год. Павликени беше пусто. Идваха селяни от околните села, ограбваха, каквото може да се задигне, и разрушаваха къщите, да не се заселва наново това село. Но през зимата на 1877 – 78 г. дойдоха бежанци от Тракия и къщите, в които прекараха зимата, останаха запазени, а останалите сгради и огради се окончателно разграбиха и разпиляха.

През м. август 1878 г. турците, които бяха избягали, се завърнаха, но не влязоха в Павликени, защото къщите им бяха разрушени, а останаха с колите си на лагер край селото на Долна поляна. (...) Стояха там няколко дни, оплакваха съдбата си, влязоха после в селото, обикаляха дворовете си, поплакаха си и почнаха да си правят землянки и да си поправят къщите. Така прекараха зимата на 1878 – 79 г. и през пролетта почнаха да продават имотите си и да бягат за Турция. Дойдоха от околните села българи, закупиха имотите на турците и така се засели Павликени само с българи". (9)

В зависимост от своето месторождение първите заселници на Павликени могат да бъдат причислени условно към две основни групи:

• преселници от околните на Павликени села и от равнинната част на Търновския край;

• преселници балканджии.

Към първата група се отнасят преселниците от Бяла черква, Михалци, Ресен, Стамболово, Беляковец, Дичин и други съседни села. По численост това е най-голямата група от новите заселници в Павликени, всички те са българи и източноправославни християни. Те са предимно бедни, безимотни селяни, членове на многобройни фамилии, които са създали свои семейства и търсят свой път за препитание. Най-компактна и с голямо значение за бъдещото развитие на Павликени е групата от Бяла черква. Всички те идват от село, в което отдавна са основани българско училище и народно читалище; от село, в което години наред даскал Бачо Киро е сял семената на българското просвещение; село, от което 101 души са били готови да умрат за своята родина. Тези революционни традиции и своя патриотизъм белочерковчани полагат в основите на новото Павликени.

Към втората група, която е и предмет на настоящата тема, се числят заселниците от планинските и полупланинските селища на Дряновско, Габровско, Севлиевско, около Килифарево, Балванската махала и на север от В. Търново.

Представители на тия две основни групи заселници, както и техните наследници са новите жители на Павликени след Освобождението. Благодарение на предприемчивостта на това население през 20 в. Павликени претърпява бурно обществено икономическо и социално развитие, а на-

селението му се увеличава многократно. От около 100 домакинства с 580 души население през 1880 год., през 1887 г. жителите стават – 1192, през 1890 г. – 1314, през 1900 г. – 1744, през 1926 г. – 3906 жители на Павликени, а в навечерието на Втората световна война са около 5000 жители. (10)

Подобно на преселниците от полските села и балканджиите са били бедни селяни, които слизайки от Балкана в равнината, са търсили начин за прехрана на семействата си. Осъществяването на аграрната реформа стимулира техния житейски избор и им дава възможност да се занимават със земеделие. При масовото напускане на мюсюлманското население още по време на Руско-турската война в опразнените турски къщи и земеделски имоти започват да се преселват българи от планинските и полупланинските райони. В периода на Временното руско управление преминаването на собствеността в български ръце става и чрез покупко-продажба, а по-късно и въз основа на стари тапии за насилствено отнети земи. Известно е, че по време на робството много български домакинства от полските села, бягайки от робския гнет, помохамеданчване и асимилация, са търсили убежище, укривайки се в Балкана. Първите български правителства създават специални комисии, които да разрешават подобни случаи и да спомагат възстановяването на българската собственост.

Основен поминък на населението в Павликени след Освобождението става земеделието. Землището на селото през 1897 г. е 32 796 дка, от които 24 664 дка е обработваемата площ. Тя била разделена на 2 934 парцела, средно на парцел по 8,4 дка земя, които били собственост на 668 притежатели. Едва 70 % от общата площ земя била притежание на новите жители на Павликени – това са 23 984 дка земя, а останалите 30 % са паракендентни имоти на земеделци от други съседни села. (11)

Процесът на раздробяване на земеделските имоти в Павликени започва още през 1879 год., т. е. веднага след придобиването им. Не закъснява във времето и процесът на обезземляване за най-бедните селски слоеве. Законът, приет през 1879 г., урежда заплащането на завзетите земи на предишните им собственици. Една част от стопаните успяват да ги изплатят, но други ги губят на части или изцяло. (12) Непосилните данъци, които държавата стоварва върху селяните още в първите години, допълнително допринасят за социалното разслоение. За парцелирането на земята спомага в голяма степен и българското наследствено право. Стародавна традиция в многолюдните български семейства е фамилната земя да се разпределя между наследниците.

Първите преселници от планинските и полупланинските райони, които идват в Павликени, се заселват в един квартал. Това е районът в западна посока от днешния център, по пътя за селата Недан и Бутово, където преди Освобождението са живели черкезки семейства, или т. нар. Черкезка

махала. Обединени от общия си родов и социален произход, те се заселвали един до друг. В повечето случаи това били преселници от дряновските села Цинга, Керека, Геша, от габровските махали Тъпанарите, Никоевци, Свирците и от Севлиевско. В случаите, когато преселниците са от една фамилия, заселването им един до друг е било неписано, но без изключения спазвано правило. И тъй като само за няколко години махалата се заселила изцяло с българско християнско население, и то предимно преселници от Балкана, много скоро хората започнали да я наричат Балканджи махала – така, както е известна в Павликени и в наши дни.

Преселването на нови заселници в този край на селището и увеличеният брой на жителите му, построяването на нови къщи и разпределението на земята на дворни парцели, както и прокарването на улиците – води до оформянето на един немалък селищен квартал, който има съществен принос в цялостното развитие на Павликени през 20 в. За нуждите на местното население в Балканджи махала през 1923 – 24 год. е построено ново квартално училище с прогимназиални и гимназиални класове, което започва учебни занятия през 1924 – 25 год. (13)

Типичен пример за преселване на цял род балканджии е историята на Узуновия род. (14) Произхождайки от Дряновските колиби, след Освобождението в Павликени се заселват четирима братя – Йордан, Станю, Марин и Христо. Те си купуват четири имота един до друг, на шосето за с. Недан – днес ул. „Ал. Стамболийски" в Балканджи махала, и всеки брат устройва семейството си в старите турски коптори, които постепенно започват да преустройват. С израстването на децата им и създаването на нови семейства тези дворове се парцелират и постепенно започват да се строят нови къщи, оформят се нови улици, Павликени се разраства. Този процес протича сравнително бавно, тъй като в повечето случаи става дума за много бедни семейства. По спомени на наследници от рода Узунови дълги години в дома на Станю и Васила Узунови в една стая живеели семействата на трима им синове – Стоян, Илия и Иван. Вечерно време, когато настъпи време за сън, всяка една от трите етърви – Никула, Елена и Куна, си вземала своята рогозка и я постилала за своето семейство в един от ъглите на одаята. В това семейство винаги имало сплотеност и много обич. В този патриархален и задружен дух били отгледани и децата им. (15)

Подобна на тази е и съдбата на много други фамилии, преселили се от Балкана, наследници на които и днес живеят в Балканджи махала на Павликени. Това са вече 5-о, 6-о и 7-о поколение на старите родове: Узунови, Атанасчеви, Тъпанчеви, Ганеви и много други. И днес в махалата са запазени и битуват фамилните прякори: Бобитата, Окситата, Шагоолу, Печората и др.

Мотивирани от възможността да се занимават със земеделие или да открият своя занаятчийска работилница, улеснени от оформилия се Пав-

ликенски пазар, където да пласират стоката си, семействата от Балкана се установяват в Павликени с много надежда. Постепенно заселниците балканджии заемат и други райони на Павликени, вече не са така компактно, както първите заселници в Балканджи махала. По-заможните купуват дворове и започват да строят къщи в района около църквата и около площада. Тук може да се посочи като пример заселването на братята Ботьо и Ганьо Станеви, родом от габровското село Никоевци. Ботьо Станев имал шест деца, но в Павликени останали трима синове и една дъщеря: Стефан, Иван, Ганчо и Дена. Ганьо Станев също имал петима синове и една дъщеря: Стефан, Димитър, Костадин, Мянко, Ботьо и Куна. Синовете от двете семейства (осем първи братовчеди) си построили къщите един до друг на дн. ул. „Ал. Стамболийски" – срещу църквата. Къщите им са типични за епохата – двуетажни, изнесени непосредствено на улицата с търговска цел, с дюкян на първия етаж и стаи за живеене на втория, с малки китни балкони, а дворчетата са малки и се намират зад къщите. Наследниците на този голям род, нар. Ганеви, и днес живеят в Павликени. (16)

Един от потомците на тази фамилия – Мянко Ганев Станев (род. 1900 г. – поч. 1994 г.) разказва историята на своето семейство така:

„Родът ни е от Балкана – с. Никоевци, Габровско. След Освобождението дядо ми Станьо се преселил тук. Като чули, че руснаците наближават, турците бързали да бягат, и продавали евтино имотите си. Така дядо много изгодно купил 4 дка двор за 200 гроша. Наистина къща нямало, турчинът живеел в едно копторче и дядо със семейството си също живял в него близо една година, докато се реши ще стане ли село Павликени или не – по този въпрос се спорело с Бяла черква. Когато се решило, че ще има село, съборили къщата на Балкана, превозили материалите тук и с тях построили две стаички и едно дюкянче. По същия начин се преселили и други фамилии от Габровско, от Дряновско. Балканджиите заварили само чифлика на Хаджиславчев, останалото било празни коптори на избягали турци...

Та в това дюкянче баща ми продавал всичко – било аптека и бакалия, и хан на всичко отгоре. Чичо ми пък отворил кръчма. Полека-лека търговията им потръгнала и докато в началото дядо и двамата му синове нямали никакъв имот, по-късно стигнали до 300 дка.

На 17 години баща ми се оженил. Ние бяхме 6 деца, чичо също имаше 6 и се събирахме един кош народ. Гюрултия рядко имаше. Майка ми беше кротка жена, но ни респектираше. Помня като да е било вчера – ще заколят един вол, ще турят и 2 – 3 овце и с два сатъра едновременно кълцат месото – напълваха целия двор със суджук.

До нашия двор беше сарачницата. От малък ходех там и така, крадешком, научих занаята, без да ходя чирак. Най-напред работех в мазето. Когато станах на 17 години, си отворих нещо хем като работилничка, хем като

магазинче – каквото изработя, и го продавам. Двамата ми братя станаха кръчмари, единият бозаджия, а най-малкият – счетоводител.

Почти всички, които се преселваха от Балкана, почваха или занаят, или търговия. Имаше и такива, на които не им прилягаше нищо, и те живееха по-бедно. Пък и мерак нямаха, а занаят без мерак не може... Баща ми почина през 1921 год., но ние още 10 години продължихме да живеем петима братя заедно. Когато се ожени и най-малкият ни брат, се разделихме по братски – в един двор построихме пет къщи, като си помагахме един-друг, кой с каквото може. Така се разрастваше селото. Дойде бащата отнякъде, струпа една къщичка и живее там. Пораснат синовете му, оженят се, отделят се, построят си нови къщи и т. н. През 1943 г., когато стана град, Павликени беше едно от големите села. Имаше земеделци, търговци, занаятчии – шивачи, обущари, сарачи, колари, сладкари". (17)

Преселването на балканджии в Павликени е процес, който започва веднага след Освобождението и продължава през първата половина на 20 век. Условно могат да се обособят три периода на този сложен миграционен и демографски процес:

ПЪРВИЯТ започва още през 1878 г. и завършва в края на 19 в. Това е периодът на първите заселници, в преобладаващата си част бедни селяни, занимаващи се предимно със земеделие, които се заселват около църквата и в Балканджи махала.

ВТОРИЯТ период е от началото на 20 в. и продължава до края на Първата световна война. Тогава в Павликени се преселват освен земеделски стопани и майстори занаятчии. Те са привлечени от все по-стабилното стопанско и социално състояние на селището. Още в края на 19 в. има три основни фактора, които се оказват сериозен трамплин за цялостното развитие на Павликени през новия век:

а) обявяването на Павликени през 1894 год. за административен околийски център на 31 села от района; (18)

б) решението на павликенската кметска управа през 1897 год. за откриване на седмичен животински пазар, който по-късно прераства в пазар за всички видове селскостопански и занаятчийски стоки; (19)

в) прокарването на централната жп линия София – Варна през землището на Павликени в края на 1899 год. и възможностите, които предоставя жп гарата за жителите на селището и района. (20)

ТРЕТИЯТ период от преселването на балканджиите е в годините между двете световни войни. Преодоляването на голямата икономическа криза след Първата световна война се отразява благоприятно върху стопанската структура на Павликени. Освен зърнопроизводството и животновъдството, с което се препитават, земеделските стопани започват да отглеждат и интензивни култури – лозарство, зеленчукопроизводство, овощарство. За

нуждите на селското стопанство и бита в селото се установили десетки занаятчии. Производството на разнообразна селскостопанска продукция служи като база за построяване на първите промишлени предприятия – мелници, маслобойни, дараци, бояджийници. На базата на занаятчийството възникват Креватна фабрика, Керамична фабрика, Машинно-ремонтна работилница и др. Капиталът навлиза все по-осезателно в стопанския живот на Павликени. (21)

Важно място в стопанската структура на Павликени заема търговията. Павликенският пазар е единственият в района, който се провежда във вторник, и тази традиция се спазва вече повече от 100 години. Той привлича търговци от няколко съседни околии. През него преминава търговският поток на стоки от Балкана към свищовското и русенското пристанище, както и от околните градове и села. Разраства се търговията със зърнени храни, яйца, птици, вино, десертно грозде, захарно цвекло, соя и др. Развитието на железопътния транспорт създава условия за развитие на търговията към и от Варна и София. Започнала като износен пункт, жп гара Павликени скоро се превръща във важен разпределител и доставчик на манифактурни и колониални стоки за района.

Благодарение на развитието на търговията, успоредно с развитието на селското стопанство и занаятчийството, от 1910 до 40-те години населението на Павликени се увеличило три пъти. Перспективата за бъдещето на селището като търговски център била оценена най-напред от жителите на Дряново и околните села, които започнали да се заселват в Павликени и да откриват свои дюкяни в центъра му. Постепенно земеделските стопани били изтласкани към периферията на селището, а центърът бил зает от преселници, занимаващи се предимно с търговия. Появили се много нови магазини и търговски складове, които през 1937 год. достигнали 173 броя. (22)

Успоредно с многобройните дребни търговци и занаятчии сред новите заселници балканджии има няколко търговски фамилии, които се оказват силен катализатор за утвърждаването на Павликени като средищен търговски център. Това са фамилиите Муцевски, Сярови, Переви, Тропчеви, Гешеви, Ганеви и други.

ВАСИЛ ГЕОРГИЕВ МУЦЕВСКИ – род. 3.03.1885 г. в гр. Дряново, завършил прогимназия в родния си град, работил като писар в Дряновското околийско управление. В Павликени се преселва през 1913 г. и започва търговия с железария и колониални стоки. Чрез внос от чужбина доставя стоки на търговци в Свищов, Севлиево, В. Търново, Ловеч, Плевен, Троян, Габрово, Дряново и целия Павликенски район.

Търговската дейност на фамилия Муцевски достойно доразвиват неговите синове:

• Георги В. Муцевски, род. 6.01.1915 г. в Павликени, завършил Търговска гимназия във Варна и Висше търговско училище във Виена;

• Никола В. Муцевски, род. 11.2.1917 г. в Павликени, завършил висше образование по стопанските науки в Берлин.

Брат на Васил Муцевски е д-р НИКОЛА ГЕОРГИЕВ МУЦЕВСКИ, род. 12.03.1897 г. в гр. Дряново, завършил е Габровската гимназия, а по-късно получава висше медицинско образование в гр. Грац, Германия. В Павликени идва през 1927 г. като околийски лекар, по-късно има своя частна практика, а през 1938 год. заедно със съпругата си д-р Слава Димитрова–Муцевска откриват в собствена сграда частна акушеро-гинекологична болница с 20 легла. (23)

СЯРО ИВАНОВ СЯРОВ е роден през 1870 г. в с. Никоевци, Гешевска община, Дряновска околия. Първоначално образование получава в с. Геша. През 1884 г. започнал да учи шивашки занаят, но се занимавал и с търговия до 1894 г. Отбил военната си служба и през 1896 г. се преселил в Павликени. В съдружие с ВЕНКО С. ТРОПЧЕВ – също преселник от Дряново, развили търговия с манифактурни, колониални, железарски, галантерийни и други видове стоки до 1918 г. По същото време с други съдружници в Дряново притежавал спиртна фабрика и магазин за трикотаж. От 1918 до 1927 г. самостоятелно развива търговска дейност в Павликени с колониални стоки, стъкла, железария, петролни деривати и др. След 1927 г. семейната търговска фирма управлява синът му ИВАН СЯРОВ, род. 23.08.1904 г. в Дряново, учил в Павликени и в Свищовското търговско училище. (24)

Друга търговска фамилия на преселници балканджии е на ПЕТЪР СТОЯНОВ – род. през 1876 в с. Керека, Дряновско. Започнал търговия още през 1895 г. в родното си село, той се преселил в Павликени през 1920 г. и открива свое търговско заведение. Доставя фабрични стоки от чужбина и от България. Търговската му дейност е продължена от сина му Христо П. Стоянов и зет му Стефан Генчев (25)

От преселниците балканджии, заселили се в центъра на Павликени, с търговия са се занимавали и семейство Тропчеви, братята Стефан и Димитър Ганеви, Пенчо Колев, сем. Гешеви и други.

Значима роля в развитието на Павликени има и семейството на ЛАЗАР АНДРЕЕВ ПЕРЕВ – роден на 5.05.1875 г. в гр. Дряново, учил в Априловската гимназия, след което завършил фармация в Женева, Швейцария. Веднага след завръщането си от чужбина, още през 1898 г., открива аптека в Павликени, в която работи почти до края на дните си през м. август 1940 год. Лазар Перев бил активен и уважаван общественик на Павликени, избиран за общински съветник, участник в Балканската война, а от Първата световна се завръща с чин „санитарен“ майор и с два ордена „За военни заслуги“. Неедноктатно е щедър дарител на павликенските училища, на църквата, на

ловната дружина. Той е обявен и за благодетелен член на читалище „Братство“. След смъртта му аптеката се ръководи от сина му Андрей Л. Перев, който също е завършил фармация в Западна Европа, но по-късно се отдава на политическа дейност, осъден от Народния съд през 1944 – 45 г. (26)

През първата половина на 20 в. в Павликени живеят и братята ПАНАЙОТ И НЕНО ВЕНКОВИ, които имат свой принос в обществено-политическото развитие на селището. Родом от гр. Дряново, те се преселват в Павликени през 1907 г. Панайот Венков, род. на 2.08.1866, е един от участниците в учредителната социалистическа сбирка на вр. Бузлуджа през 1891 г., основател на социалистическа дружинка в Дряново, а през 1918 г. е главен инициатор за създаване на партийна организация на тесните социалисти в Павликени. Независимо че е учил шивашки занаят и е работил като такъв в Дряново и в София, установявайки се в Павликени, той заедно с брат си се заемат с книжарство и печатарство. Книжарницата на братя Венкови отваря врати на 1 май 1912 г., а през лятото на 1924 г. започва работа и печатница „Прогрес“ – също на братя Венкови. Там се отпечатват:

1. В-к „Павликенски глас“ (от 10.12.1928 до 9.10.1934) под редакцията на Никола Тарашманов.

2. „Спиртомразец“ – ученическо противоалкохолно списание, издавано от 1924 до 1929 г. в Павликени като местно списание, а по-късно се утвърждава като национална периодика и се отпечатва в София, излиза общо 17 год.

3. Литературно-художествено и хумористично издание „Сатър“ с мото: „Никому хатър – всекиму сатър“, излизало през 1924 г., с отговорен редактор Тр. Г. Ямак.

4. Книгата на Илия Попов „В България до Ориента. Малка една страница“, 1926 год.

5. Сп. „Огледало“ – хумористично издание, от което през 1933 г. са отпечатани само три броя, а след бр. 3 започва да излиза с името „Ах, недей“ и с редактор С. Г. Веселушко.

Печатницата на братя Венкови е била добре оборудвана и е позволявала отпечатването на голямоформатни и таблоидни вестници. И двамата братя са били общественици, Панайот е избиран за общински съветник, неедноктатно арестуван, пропагандатор на социалистическите идеи, а брат му Нено е дългогодишен член на Демократическата партия в Павликени. (27)

Активни участници в обществено-политическия живот на Павликени и членове на левите политически партии, които са били ръководители или са изиграли важна роля в развитието им, са и други преселници балканджии:

- НИКОЛА СТОЯНОВ КРАТУНОВ, един от най-старите членове на БРП (т.с.), родом от гр. Дряново;

- братята ТОДОР (род.7.04.1896 г.) и СТАНЧО (род. 15.09.1911 г.) ЦАНЕВИ БАЕВСКИ – от с. Свирците, Килифаревско, се преселили в Павликени след Първата световна война; (28)
- БОТЮ СТЕФАНОВ БОТЕВ (ГАЗЕПОВ) от с. Тъпанарите, Дряновска околия; (29)
- СТЕФАН КОЛЧЕВ ИВАНОВ от Дряновските махали; (30)
- ЦАНКА КОЛЕВА ВЕНКОВА от с. Ряховците, Габровско. (31)

В повечето случаи политическата ориентация на преселниците балканджии е била в зависимост от материалното им положение. Едрите търговци и по-заможните занаятчии са били членове на Демократическата партия, а по-бедните земеделски стопани са привлечени в по-левите организации като БЗНС и БРП. Независимо от партийните им пристрастия, като будни и предприемчиви българи, мнозина от тях са били избирани за общински съветници, за кметове, за членове на училищни и църковни настоятелства, за ръководители на кооперативни и обществени организации.

Ценен източник за информация относно преселването на балканджиите в Павликени са всички църковни регистри в местния храм „Рождество на Пресвятая Богородица“. За съжаление те не са напълно запазени, но и наличните са достатъчно показателни за миграционните промени, които настъпват в Павликени. Това са регистри за новородените деца и извършените кръщения, за венчавките и за починалите павликенци. Прави впечатление, че в най-старите регистри за венчания от края на 19 в. броят на младоженците, родени в Балкана, е сравнително малък. Това може да се обясни с факта, че първите преселници балканджии са дошли в Павликени вече като семейни и тук се венчава едва следващото поколение. Увеличаване на относителния брой на балканджиите се забелязва в началото на 20 в., както и в годините след Първата световна война. Изготвената справка № 1 на база на регистрите илюстрира тази тенденция. (32)

Църковните регистри за раждания не ни дават достатъчно подробна информация, защото, освен имената на родителите и на кръстника, в тях не се посочва тяхното месторождение. За това пък в павликенската църква „Рождество на Пресвята Св. Богородица“ са запазени три броя книги – регистри за починалите павликенци. В първия регистър (1934 – 42 г.) не е записвано откъде е родом покойникът, и всички са записани като павликенци по местоживеене. Но във втория и третия регистър данните са старателно записвани и ни демонстрират много ясно миграционните процеси, настъпили в Павликени в края на 19 и в началото на 20 в. Отчитайки на колко години е починал всеки един покойник, от кой район на Балкана се е преселил, днес можем да проследим и да анализираме настъпилите демографски промени в селището. (Справка № 2). (33)

Като любопитен факт от тези регистри може да се отбележи, че и дълголетниците в Павликени са също преселници балканджии. Това са братята Байданови, родом от с. Цинга, Дряновско:

• Кольо Стоянов Байданов, починал през 1951 г. на 110 год., и

• Иван Стоянов Байданов, починал през 1954 г. на 101 години. (34)

За миграционните процеси от Балкана към Павликени в края на 19 в. и в първата половина на 20 в. говорят и утвърдилите се фамилни имена в Павликени. Много от тях издават родните места на техните прародители: Балканджиеви, Керекови, Цингови, Гешеви, Дряновски, Тъпанчеви, Каломенски и други. Някои наследници на преселниците балканджии са запазили фамилни имена, които са получени според занаята, който е упражнявал основоположникът на семейството им: Кожухарови, Бояджиеви, Обущарови, Грънчарови, Ковачеви и др.

Преселниците балканджии са съществена част от новото българско население на Павликени след Освобождението. Заедно с другите групи преселници (от съседните полски села и бежанците от Тракия) те изграждат новата демографска характеристика на селището. С непосредственото си интегриране в обществено-политическия живот, с участието си в развитието на занаятите и търговията балканджиите допринасят за цялостното социално-икономическо израстване на Павликени. Миграционната вълна на преселниците балканджии води до увеличаване на броя на населението, оказва влияние върху неговото възпроизводство и социална структура. Със специфичния си бит и душевност, с голямата си работливост и предприемчивост те внасят свой колорит в живота на павликенци. Техните потомци, които и днес живеят в Павликени, са най-силното доказателство за следата, която са оставили след себе си, и за правилността на техния житейски избор.

БЕЛЕЖКИ

1. **Йовков, Милчо.** Павликяни и павликянски селища в българските земи 15 – 18 в. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1991.

2. **Йовков, М.** Павликени и павликянството в България. – В: Сб. *Павликени и павликенският край*. София: Изд. ОФ, 1977, с. 99 – 113.

3. **Цонева, Нели.** Участници в Априлското въстание – жители на Павликени след Освобождението. – В: Сборник *Титани на една епоха.* Г. Оряховица, 1996., с. 217 – 223.

4. **Арх. Козаров, Г.** Родословие на семействата Хаджиславчеви от гр. Велико Търново. София: Печатница „Художник“, 1934.

5. **Панайотова, Кинка.** Стопанската структура на Павликени през периода 1878 – 1945 г. – В: Сб. *Павликени в миналото и днес.* В. Търново, 1998, с. 92 – 94.

6. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край. София, 1940, с. 141 – 142.

7. **Цонева, Нели.** Страници от историята на Павликени. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1999, с. 68 – 103.

8. СТОЯН ДОНЧЕВ СЕЙКОВ – род. 20.10.1859 г. в Бяла черква, син на Дончо Сейков (участник в Априлското въстание 1876 г.) и ученик на Бачо Киро. Завършва гимназия в Габрово и учителствува в селата Сломер, Стамболово, Михалци. Преселва се в Павликени, където е учител 11 години, основател на културно-просветното дружество „Ройче“ (1884) и на читалище „Братство“ в Павликени. В края на 19 в. става търговец и поддържа активна обществено-политическа дейност. Умира на 15.04.1951 год.

9. В-к *Павликенски глас*, год. I, бр. 3 от 25.12.1928 г.; бр. 4 от 1.1.1929 г. **10. Изложение за състоянието на Търновското окръжие (1894 – 1918 г. – Държавен архив – В. Търново.** ***Върбовски кооперативен лист*****, 1927 г., бр. 5, стр. 3.**

11. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1896 – 97 г. В. Търново, Скоропечатница на Пано Иванов, 1897 г. – Държавен архив – В. Търново. Земеделческа статистика през 1897 г. София, 1902, г. 1, с. 178 – 179.

12. **Панайотова, Кинка.** Стопанската структура на Павликени през периода 1878 – 1945 г.…, с. 92 – 112.

13. Държавен архив – В. Търново, ф. 502, оп. 1, а.е. 1, л. 3г, 4, 4г; **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч, с. 161 – 162.

14. Теренни проучвания в семействата на Илияна Узунова и Елена Иванова (Балканджи махала). Родословно дърво на Узуновия род., н.сп.ф. – Исторически музей – Павликени, н.сп.ф.

15. Пак там. 16. Теренни проучвания в сем. Ганеви и спомените на Стефан Мянков Ганев. Родословно дърво на Ганевия род в Павликени. – Исторически музей – Павликени.

17. Спомени на Мянко Ганев Станев. – „Бързо се създаде на времето Павликени“. – В-к *Павликенски глас*, год. IV, бр. 25 от 23.06.1993 г.

18. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1894 – 95 г.“, В. Търново, Издание Книгопечатница Фъртунов, В. Търново, 1895 год. – Държавен архив – В. Търново.

19. Държавен архив – В. Търново, ф. 266-к, оп. 1, а.е. 95, л. 22 – 24.

20. Нели Цонева, Нели. Железопътната гара – важен фактор за развитието на Павликени през първата половина на XX в. – сп. *Минало*, 2000 г., кн. 4.

21. Стопанската структура на Павликени през периода 1878 – 1945 г. е подробно разгледана в следните публикации:

а) В-к *Павликенски глас*, 1929 – 1931 год.;

б) В-к *Павликени*, 1938 – 1939 год.;

в) **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край. 1940;

г) Сб. *Павликени в миналото и днес.* Автори: К. Панайотова, Б. Глушкова, И. Димитрова. В. Търново, 1998.

д). **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени…

22. Държавен архив – В. Търново, ф. 90, оп. 4, а.е. 321, 774, 776, 778, 802, 806, 807, 899, 1026, 1271, 1421; **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч.

23. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч., с. 178 – 179, 202 – 203.

24. Пак там, с. 180 – 181.

25. Пак там, с. 182.

26. Пак там, с. 125 – 126, 197 – 198.

27. Исторически музей – Павликени. Основен фонд – документи, от инв. № 284 до инв. № 292; Научно-спомагателен фонд (докум.), инв. № 1260; **Георгиев, Лъчезар.** Издателска и печатарска дейност в Павликени. – В: Сб. *Павликени в миналото и днес*…, с. 199 – 214.

28. Исторически музей – Павликени. Научно-спомагателен фонд, (документи), инв. № 1262, 1398, 1399, 2401.

29. Исторически музей – Павликени. Научно-спомагателен фонд, (документи), инв. № 1230.

30. Исторически музей – Павликени. научно-спомагателен фонд, (документи), инв. № 1248.

31. Исторически музей – Павликени. Научно-спомагателен фонд, (документи), инв. № 1272.

32. Справка № 1.

I. Регистър за женитбите на църквата „Св. Богородица“ в с. Павликени (1899 – 1927 г.)/

Год.	Брой на венчавки	Сем. на балканджии
1899	10	---
1900	17	---
1901	23	2
1902	21	1
1903	16	1
1904	32	2
1905	9	6
1906	14	3
1907	21	5
1908	11	2
1909	24	---
1910	33	4
1911	25	---
1912	17	2
1913	8	---
1914	25	5
1915	18	1
1916	3	---
1917	1	1
1918	10	2
1919	54	11
1920	52	8

1921	42	6
1922	33	1
1923	41	3
1924	35	1
1925	44	1
1926	27	2
1927	45	2

II. Регистър за венчанията в Павликени (1928 – 1942 г.)

Год.	**Брой на венчавки**	**Сем. на балканджии**
1928	51	6
1929	26	3
1930	51	13
1931	35	3
1932	59	6
1933	27	4
1934	30	3
1935	41	3
1936	31	4
1937	41	5
1938	35	3
1939	39	3
1940	39	6
1941	46	4
1942	45	3

Тези регистри се съхраняват в църквата „Рождество на Пресвятая Богородица“ в Павликени, построена през 1882 год.

33. Справка № 2.I. Книга за умиранията в с. Павликени (1943 – 1959 г.)

Год.	**Брой на починали**	**Брой на поч. балкандж.**
1943	62	3
1944	48	2
1945	53	7
1946	53	7
1947	46	12
1948	49	11

1949	32	4
1950	42	8
1951	41	7
1952	60	6
1953	36	6
1954	51	14
1955	51	10
1956	58	12
1957	37	12
1958	35	7
1959	60	13

II. Книга за умиранията (1959 – 1973 г.)

Год.	**Брой на починали**	**Брой на поч. балкандж.**
1960	49	10
1961	47	5
1962	44	14
1963	47	11
1964	41	7
1965	35	7
1966	32	10
1967	52	6
1968	43	8
1969	55	7
1970	63	8
1971	34	4
1972	37	6
1973	28	4

Книгите регистри, в които са записани починалите павликенци, се съхраняват в църквата „Рождество Пресвятая Богородица“ – Павликени.

34. Книга регистър за умиранията в Павликенската църква „Рожд. Пресв. Богородица“ (1943 – 1959).

ТРАКИЙСКИТЕ БЕЖАНЦИ В ПАВЛИКЕНИ – ПРОИЗХОД, СЪДБА И АДАПТАЦИЯ

Съдбата на бежанците е една от най-драматичните страници в многовековната история на България. Бежанският въпрос е сложен социално-политически и национален проблем, възникнал в резултат на масовия приток на бежанци българи от районите, останали след Руско-турската война 1877 – 78 г. и войните 1912 – 1918 г. вън от пределите на българската държава.

В българската историческа литература има задълбочени изследвания за бежанците. Някои основни проблеми по темата като Бежанския заем, отношенията на България със съседните балкански държави относно Бежанския въпрос, политиката на българските буржоазни правителства и на политическите партии към българските бежанци, както и други аспекти са обстойно проучени. (1) Не малка част от тези публикации са от 30-те години на XX в., когато Бежанският въпрос е бил особено актуален. (2) Независимо от всичко написано за бежанците в България тяхната драматична съдба е непресъхващ извор на нови изследвания. А от гледна точка на съвремието ни борбата за оцеляване на бежански семейства в критични ситуации, както и тяхната адаптация далеч от родните им места е все още актуална тема.

Бежанците в Павликени след Освободителната Руско-турска война 1877 – 78 г. са предимно от българските села в Тракия. Те стават част от демографската характеристика на Павликени още в първите свободни години, но основната маса бежанци се преселват след националната катастрофа през 1913 г. До средата на XX в. има нова вълна преселници от Македония, но предмет на настоящата тема са само тракийските бежанци.

Тяхната нерадостна съдба не е проучена. В публикуваните вече книги за историята на селището и района тази тема не е достатъчно отразена. Единствено изключение е историческият очерк на Димитър Тужаров за с. Търново, Одринско, откъдето са родом и по-голямата част от павликенските бежанци. (3) За съжаление не са много и запазените документи и архивни материали по темата. Във фонда на Исторически музей – Павликени са съхранени спомените на няколцина преселници от Тракия, както и на техните наследници. Тези спомени, както и запазените снимки, национални носии и някои печатни издания са основните източници за проучване на живота на бежанците. В народната памет ревниво са запазени родови истории, традиции и обичаи, които години наред се предават от поколение на поколение.

Освободителната Руско-турска война 1877 – 78 поставя началото на нов етап в развитието на Павликени. В резултат на вътрешните миграционни процеси и на аграрния преврат етническият облик на селището се променя изцяло. Павликени било заселено с будни българи от съседните села, както и с предприемчиви домакинства от балканджийските махали на Търновско, Дряновско, Севлиевско и Габровско. От тия първи следосвобожденски години са и началните сведения за преселниците – бежанци от Източна Тракия. За тях разказва даскал х. Стоян Дончев, съвременник и свидетел на тези събития:

„От 23 юни 1877 г., когато избягаха турците, до август 1878 год. Павликени беше пусто. Идваха селяни от околните села, ограбваха, каквото може да се задигне, и разрушаваха къщите, да не се заселва наново това село. Но през зимата на 1877 – 78 г. дойдоха бежанци от Тракия и къщите, в които прекараха зимата, останаха запазени, а останалите сгради и огради се окончателно разграбиха и разпиляха.

През м. август 1878 г. турците, които бяха избягали, се завърнаха, но не влязоха в Павликени, защото къщите им бяха разрушени, а останаха с колите си на лагер край селото на Долна поляна. (…) Стояха там няколко дни, оплакаха съдбата си, влязоха после в селото, обикаляха дворовете си, поплакаха си и почнаха да си правят землянки и да си поправят къщите. Така прекараха зимата на 1878 – 79 г. и през пролетта почнаха да продават имотите си и да бягат за Турция. Дойдоха от околните села българи, закупиха имотите на турците и така се засели Павликени само с българи“. (4)

За съжаление липсва повече информация за съдбата на тези първи преселници от Тракия. Не се знае откъде точно произхождат, дали са останали в Павликени, или в резултат на миграционните процеси са намерили подслон и нови домове в други селища на Княжество България!?

Основната маса тракийски бежанци се преселва в Павликени след 1913 год. и в годините непосредствено след Първата световна война. В преобладаващата се част те са родом от с. Търново, Узункюприйско. Кааза Узункюпри е една от 31-ата каази на Одринския санджак в източната част на едноименния вилает. Поради важното стратегическо положение на вилаета и за да създадат етническо преимущество на турския елемент в тези райони, султанските власти подлагат на системно унищожение и асимилация българското население. За това допринася и силната асимилационна политика на Гръцката патриаршия.

След разпокъсването на България на Берлинския конгрес през лятото на 1878 г. огромен брой българи от Тракия напускат родните си места и се изселват в освободените български земи. Турското правителство заселва в техните селища десетки хиляди мухаджири (бежанци), избягали от Княжество България и Източна Румелия. През 1903 г. след потушаване на

Илинденско-Преображенското въстание над 60 български села в Одринско са разграбени и опожарени, хиляди мъже, жени и деца са избити.

В България се преселват между 15 и 20 хиляди бежанци. През 1913 г. по време на Междусъюзническата война Турция отново окупира Одринска Тракия. Според Букурещкия мирен договор (1913 г.) територията на Одринския вилает между р. Места и р. Марица е включена в земите на България, но през 1919 г. по силата на Ньойския мирен договор отново е отнета. (5)

Точно по време на тия драматични събития от 1913 год. жителите на българското с. Търново, Узункюприйско, прокудени от родните си домове, са спасявали живота си, бягайки далеч на север.

Село Търново било разположено на левия бряг на р. Ергене (античното име е Огрианес), на около 15 км североизточно от гр. Узункюпри и на около 50 км югоизточно от Одрин. Землището на селото било над 100 хил. дка от които 40 хил. обработваема земя. Съхранени са различни предания кога и при какви обстоятелства е създадено селото. Според едно от тях – това е старо тракийско селище, което през 7 – 8 в. било славянизирано.

Според друго предание се смята, че селото е създадено от преселници след падането на Търновград през лятото на 1393 г., когато голяма част от населението му намира спасение в планинските райони на Странджа, Сакар планина и Дервентските възвишения. През 15 – 16 в. тези преселници, привлечени от плодородните земи, се спускат в обезлюдената от войните Тракийска низина и създават там своите нови селища. За това говорят и запазените фамилни имена в с. Търново – Дервенски, Клинчевите (от с. Клинково в Средна гора) и др. (6)

Трети, по-различен вариант е запазила в спомените си баба Влада, бежанка и жител на Павликени. Според нея джелепи от Търновско (едри търговци на добитък) и служещи при тях овчари и ратаи прекарвали добитък за Цариград. Използвайки обширните пасища покрай р. Ергене, те спирали, за да угояват добитъка, строели за целта колиби и кошари, около които пък се заселвали и други български домакинства. Така те основали и с. Търново. (7)

Независимо коя от версиите е достоверна, или има по нещо вярно и от трите, общото помежду им е, че селото е с чисто българско население и че неслучайно носи името на старата българска столица Търново. С чисто българско население били и съседните села Еникьой, Залъв, Кадъкьой, Болдукьой, Бекево, Малкочево и др.

В навечерието на Балканската война с. Търново имало 600 къщи с над 3 000 жители (според Дим. Тужаров в цит. съч.). Но в спомените на Георги Папазов, роден на 11.10.1893 г., тракийски бежанец от Павликени: „селото, което бе доста голямо – 800 къщи без 16. Преброявал съм ги, аз бях куриер в селото и кметът ме накара да ги преброим с Иван Тунчев – на дядо Танас

брат му“. (Братя Тунчеви са също тракийски преселници в Павликени.) (8) Всяко семейство имало двор с 4 – 5 дка.

Отдалеч с. Търново приличало на малко градче, имало осем махали, три църковни енории, 20 дюкяна, 2 праматарници и 4 майстори железари. Землището на с. Търново било разположено на двата бряга в плодородната долина на р. Ергене (или както я наричало местното население р. Дергина). По спомени на д-р Грую Попмитрев (родом от с. Търново, а жител по-късно на Павликени) реката била голяма и дълбока, с отсечени брегове, богата на риба. Водите ѝ често заливали равнината, земята била богата и орна. Неслучайно била наричана Будаята, т. е. житно леговище. По поречието на р. Ергене се намирали и прочутите търновски бостани, чиито пъпеши и дини се продавали по пазарите на Цариград, Одрин и Солун. (9)

Благодарение на обширните пасища и плодородните земи в поречието на р. Ергене основен поминък на населението били земеделието и скотовъдството. Част от мъжете работели по бейските чифлици в Одринско, както и по строежа и поддържането на жп линията. По спомените на наследниците на старите тракийски бежанци жителите на одринското с. Търново, освен редовните си задължения към султанската власт, трябвало да пазят проходите и мостовете на р. Ергене. Заради това им задължение ги наричали „вардаре“. Със специален султански ферман те получавали някои малки облекчения, а в селото освен българи други не можели да се заселват. За задълженията на българите „вардаре“ се пее и в народната песен „Вардарко Маре“. (10)

Националноосвободителните борби на българите от с. Търново, Одринско, са важен момент в тяхната драматична историческа съдба. Независимо от резултата на освободителната Руско-турска война Одринският вилает остава в пределите на Османската империя. По силата на Берлинския конгрес значителни територии с многобройно българско население били под пряката власт на султана. Съгласно Чл. 23 от Берлинския договор Високата порта трябвало да въведе реформи, с които да се гарантират политическите, религиозните и икономическите права на българите. Но Османската империя, приемайки тактиката на отлагане и протакане, не бързала да изпълни задълженията си по Чл. 23. На практика в Тракия се възстановили старите феодални порядки. Положението на българското население в Одринско в някои отношения се влошило в сравнение с годините преди войната. Озлобена от претърпяното поражение и териториалните промени, османската власт се нахвърлила върху беззащитните българи в останалите под властта им български села. Вирлували разбойнически банди, българите били арестувани и съдени, царувало безправие и произвол. (11)

Сериозен проблем за българското население в Одринския вилает били и мухаджирите – турски преселници, черкези, изселени от Русия и от осво-

бодена България. След влизането в сила на Берлинския договор от 1878 г. в Одрин била създадена специална правителствена комисия за настаняване на турските мухаджири. Високата порта се стремяла да намали българския елемент в Одринския вилает чрез системно колонизиране на мюсюлмани и чрез постепенно пропъждане на българите от родните им огнища.

Отново по спомени на Грую Попмитрев – жител на Павликени и наследник на търновския свещеник Димитър Костадинов (поп Митрю), в землището на с. Търново били настанени три турски села. Земите на старите и големи български села Чоково и Търново, Узункюприйска околия, били стеснени до такава степен, че за българското население изчезнала почти всякаква възможност за препитание чрез земеделие и животновъдство. По тази причина голяма част от жителите на тези две села били принудени да станат общи работници, предимно по поддържане на жп линията Одрин – Цариград. (12)

Нарушените граждански права, икономическата им зависимост, липсата на политически и религиозни права са сериозен мотив и основание за националноосвободителната борба на тракийските българи.

Под ръководството на Вътрешната македоно-одринска революционна организация и на Одринския окръжен комитет се изгражда местната революционна структура в с. Търново. За бедното и онеправдано българско селячество организацията бела надежда и упование за тяхното политическо и икономическо освобождение. В изпълнение на решенията на конгреса в м. Петрова нива през м. юли на 1903 г. Одринският революционен комитет започва усилена подготовка за въстание. Село Търново попада във II-и чокенски район, в който влизат Одринска и Узункюприйска околия.

По време на Преображенското въстание в района на селото били проведени само саботажни акции и четнически действия, с които се под- помогнали останалите въстанически действия в I-и район. Пряко във въстанието участие вземат Стоян Мирчев, Димо Димитров, Георги Джонджоро. По спомени на очевидци в нивата на братята Коста, Ламби и Атанас Мренкини, както и в къщата на Георги Тужаров имало складове за оръжие. Председател на местния революционен комитет бил свещеник Д. Костадинов (поп Митрю). Днес в Павликени живеят наследниците на Димо Димитров, на братята Мренкини, на поп Митрю. (13)

В хода на Преображенското въстание на 31 юли 1903 г. при гара Кулелибургас избухнала бомба по жп линията Одрин – Цариград. (14) Няколко вагона дерайлирали и били разрушени. Заради саботажната акция имало арестувани жители на с. Търново, а къщите на заподозрените нееднократно били обискирвани за оръжие и боеприпаси.

За участие в тези събития бил обвинен и арестуван Атанас Димитров Бекевница – т. нар. Атанас чауш, жител на с. Търново, който работел като

надзирател по жп линията. След 6-месечно следствие в затвора, след тежки изтезания Атанас чауш бил осъден на смърт от султанския съд. Присъдата трябвало да се извърши в гр. Узункюпри. За неговата невероятна история разказва внукът му Атанас Петков от Павликени:

„След Берлинския договор от Източна Тракия се изселват много българи. Изселниците от Търново се заселили основно в Луковитско, в село Рупци, близо до гр. Червен бряг. Там живели две години Атанас Бекевница и неговите близки, след което се завърнали в с. Търново. Къщите им били разграбени и изгорени, затова се заселили в съседното турско с. Бекево. След като си поправили къщата в с. Търново, се настанили отново там. От с. Бекево идва и прякорът на дядо ми Атанас Паунков Димитров – Бекевнеца. А техният прякор по род е Роглеви.

Дядо Атанас имал още трима братя – Димитър, Мирчо и Георги, и сестра Катерина. Прадядо ми Паунко Димитров умрял в с. Рупци, Луковитско. Дядо ми Атанас бил осъден през 1903 – 1904 г. за участие в Преображенско-Илинденското въстание. Обвинен бил, че е разрушил моста на жп линията Одрин – Цариград на р. Ергене. Задържан бил от турските власти и откаран в Цариград, където шест месеца по-късно бил осъден на смърт чрез обесване. От Цариград до Узункюпрю бил докаран пеш с вързани ръце, конвоиран от конни жандарми. Всичко това турците правели за назидание на българите. Обесването му било широко разгласено все със същата цел.

Като надзирател по жп линията Атанас Чауш бил много известен сред населението на околните села. На обесването му се стекли много хора. Времето било облачно, всеки момент можело да завали дъжд. Бесилката била на една черница, старо дърво, там било поставено и бурето, на което трябвало да се качи. Заптиетата го подкарали към бесилката и в този момент върху черницата паднал гръм, разцепил я и хората се разбягали. Получило се суетня в турските власти, те сметнали, че той е набожен човек и е невинен. В това време пристигнал влакът от Цариград, от него слязъл главният инженер на френско-италианската компания, която строила и стопанисвала жп линията. Инженерът бил голям приятел на дядо Атанас. Той издействал от турските власти да се спре изпълнението на присъдата и да го освободят, понеже бил специалист по строителството на жп линии.

От неговия род – братя и сестри и техните потомци, има в с. Горна Студена, в гр. Нова Загора, в гр. Ямбол, гр. Стралджа и др., а дъщерята на дядо Атанас има три дъщери, две от които са живели в Горна Студена и там са починали. Едната от тях – баба Мария, била женена за дядо Иван Чакъров, втората била жена на Димитър Белберов, а третата е моята майка баба Влада, която е жива и живее при мен в Павликени – тя била жена на Александър Петков Димитров“. (15)

1913 г. поставя началото на най-трагичната и драматична страница от живота на тракийските бежанци. Радостта и опиянението от щурма и овладяването на Одринската крепост (март 1913 г.) и от победоносното настъпление на българската армия в Източна Тракия много скоро била попарена в хода на Междусъюзническата война. Българските села, които съгласно Лондонския мирен договор оставали на запад от линията Енос – Мидия, само седмици по-късно, изоставени от българската войска, били подложени на нечувани насилия и безчинства. Целта на турците била насилственото прогонване на българското население от областта. Всички български селища от Източна и Западна Тракия били разграбвани и опожарявани, имотите и добитъкът на българите бил насилствено иззет, а хората – обречени на поругание и изтребление. Тогава единственото спасение било бягството към Майка България. И тръгва една огромна безимотна, отчаяна и ужасена маса народ, голи, боси и гладни хора, обхванати от панически страх и ужас, бягайки към неизвестното, но с надеждата да оцелеят и спасят живота си. Тази трагична участ сполетява и жителите на с. Търново, Узункюприйска околия.

Трагедията на тия драматични дни остават в спомените на тракийските бежанци за цял живот. Било по Петровден, през горещите юлски дни на 1913 г. Вестта за настъплението на турските войски към с. Търново донася селският куриер Георги Папазов (род. 11.10.1893 г.): „Аз станах куриер тогаз и като куриер отивам за пощата в гр. Узункюпри, а турците нападаха вече насреща. И почнахме да бягаме тогаз насам към България. Аз съобщих в селото, че турците идват. Върнах се без поща от Узункюпри и казах на хората. И почнахме да бягаме насам вече“. (16)

Страшната вест настига част от жителите на с. Търново на нивата, в селото настава паника. Хората товарели волските каруци с най-необходимото – чувал брашно, завивки, медни съдове. Събирали се по роднински семейства, подкарвали част от животните и оставяйки зад гърба си дом, покъщнина и имот, търсели спасение към България. В селото останали само четирима старци, които станали и първите жертви на турския ятаган. При завземане на селото те разграбили изоставеното имущество по къщите, запалили черквата, а след това унищожили и опожарили и самото село.

Българите се движели през деня под палещите лъчи на юлското слънце – гладни, изнемощели и уплашени. Ужасът от заплахата на турския ятаган ги принуждавал на отчаяни постъпки. Марийка Йоргова, която по това време била бебе (по-късно става жител на с. Дъскот и на гр. Павликени), никога не забрави тъжния разказ на майка си, че три пъти я е оставяла под някой храст и три пъти се е връщала, за да си я вземе. За жестоката дилема – да спасиш живота си или да пожертваш невръстната си рожба, разказват в спомените си и Дим. Тужаров и Иван Кралев. (17) Не са малко и децата, които не успяват да оцелеят при изпитанието на този труден преход. Част

от фамилиите загубват децата си по пътя. В семейството на Д. Тужаров през първите четири години на изгнание умират трима синове. Стотици бежанци умирали по пътя от глад, изтощение и болести.

До Одрин жителите на с. Търново се движели в една обща колона. След кратък престой в покрайнините на Одрин те се разделили на няколко групи, по родове и семейства, и поели в различни посоки към българските земи. Бежанските групи се насочили към Пловдив, Ст. Загора, Ямбол и Бургас.

Независимо че съдбата на бежанските семейства е толкова различна, колкото са и те на брой, общата им орисия ги прави много близки и сродни. Всички те били принудени да скитат от град на град години наред. В много от семействата мъжете били мобилизирани по време на Първата световна война. Жените оставали сами с многолюдната челяд, на която трябвало да осигурят прехраната. Затова предпочитали да се движат заедно по фамилии и роднини, за да си помагат в несгодите. В своя тъжен преход те разчитали на добрината на български семейства, които ги подслонявали и им давали милостиня. В повечето случаи българите, които им отстъпвали някоя от стопанските си сгради, самите те били бедни и сиромаси хора. Разчитайки единствено на двете си ръце и на безграничното си трудолюбие, тракийските бежанци доказвали ежедневно волята си за живот и оцеляване.

Първата група тракийски бежанци идва в Павликени още през зимата на 1913 г. Това са около 10 семейства и всички са от с. Търново, Узункюприйско. В спомените на Ив. Ламбев тези събития изглеждат така: „в това време наблюдавахме как турските войски настъпват и като стигнаха до нашето село, го запалиха и го изгориха напълно. Като видяхме тази картина, всички наново потеглихме към България и за няколко дена стигнахме до гр. Ямбол, и там се установихме, а турската войска ни преследваше и от никого необезпокоявана, стигна до гр. Свиленград, опожари го и спря до там. В това време всички хора от Южна България бяха готови да бягат в Северна България. (…) След като се установихме в гр. Ямбол, всяко семейство започна да си търси прехраната и ние, около 10 семейства, през зимата на 1913 г. пристигнахме в с. Павликени тогава, а сега сме около 40 семейства тук. В с. Павел има 50 семейства, в с. Горна Студена – 60 семейства, в с. Царевец – 20 семейства, във Варна, Бургас, Ямбол, Сливен и София – по цели квартали. Нашето с. Търново през 1912 г. е наброявало 800 къщи, а в Източна Тракия тогава е имало и други български села, не по-малко от 20 – 30, на които всички жители са избягали. (…) От 1913 г. до 1918 г. като дете съм живял в един хамбар до жп рампата за с. Бяла черква“. (18)

Повечето тракийски семейства не могли да се устроят на постоянни нови места още първата година, а били принудени в продължение на 5 – 6 години да скитат по пътищата на България и да търсят подслон. Семейството на Неда Тунчева се установява в Павликени едва през 1918.

За премеждията им през тия 5 години тя разказва така:

„Ох, колко бягахме, бягахме, ходихме до Одрин, през сред града минахме… Като минахме границата и у Българско дойдохме, там спряхме колата. Дядо закла една овца, сварихме я в котела, закачихме я на колата, на стърчушката. Вриме, бягаме и хляб нямаме, и ядем от котела, вземаме и ядем. Като мина влакът с българските войници, и те викат: „Бягайте, турците идат, бягайте!". Хайде, впрегнем колата и бягаме, пък пече, на Петровден, пече голямо слънце. Избягахме и отидохме до Ст. Загора… Там баба даде парите на девер Ивана и вика: „Иване, ти бягай с влака, ако можеш да избягаш, вземи парите у тебе, ако останеш жив". А ние останахме там… Като седяхме осем дена, като заваля един голям дъжд, пък сме на поляната. Вали един голям дъжд, а ние под колата сме се скрили. И аз държа ей туй дете, ей тъй съм го турила да суче и го държа…

После отидохме в едно село, у един Блажото и там ни намериха квартира в един дам. Изкараха конете и ние влязохме в дама, изграден бе с камъни. И аз плача, плача, Боже, оставихме такава хубава къща – тука да дойдем. Дядо ти Танас бе войник, няма го, а като си дойде – разболя се и ще мре. Пък имаше холера, много умираха, днеска 5 – 6 души ке умрат… Пък той, дядо ти Танас, един такъв красив, с мустаки, една бяла риза като облякъл… Седяхме там това лято два-три месеца. Дигнахме се оттам и отидохме в с. Дъбово, у едни добри хора… И в една турска къщичка, имало там едно време турци, и ние седяхме там 3 – 4 години". (19)

Не по-малко са били трудностите и несгодите за тракийските бежанци, когато се установяват трайно в Павликени. Останали безимотни без покъщнина и лишени от най-необходимото, те били обречени да водят дълги години сиромашки и нерадостен живот. Първите години живеели по квартири, а тия, които не можели да си плащат наема, се приютявали в примитивни коптори или землянки. Тъй като нямали собствена земя, били принудени да изкарват прехраната си чрез кираджилък (прекарвайки с каруците стоки между Павликени, Сухиндол и Бяла черква) или трудейки се като ратаи. В своите спомени даскал Атанас Иванов Зиберов, роден през 1892 г. в с. Търново, а по-късно жител на Павликени, разказва: „Дойдохме тука и ни настаниха по плевни, дето туряли кокошките. Ние видяхме, че не се живее, и решихме да си направим коптори в земята. На нази и на добитъка. Карахме една зима, изкарахме през зимата и видяхме, че не се живее. През лятото направихме кирпичени къщи и след две-три години, като работихме, направихме си къщи от кирпич. След туй минаха три години и решихме да си направим къщи с тухли. Дадоха ни по малко земя, през онова време така се прехранвахме". (20)

Изборът на Павликени като селище, където да се установят трайно, не е бил случаен за бежанците от с. Търново. Иван Костадинов Кралев разказва,

че неговото семейство, заедно с още няколко роднински фамилии, дълго се лутали в района на Ст. Загора, а след това преминали Стара планина и се спирали за кратко в свищовските и русенските села. В някои от тия селища им предлагали хубави къщи, земя и животни, но най-възрастният в семейството настоявал да се установят в село, където минава жп линията. Село Търново се намира близо до железницата Одрин – Цариград и много от мъжете са работили по поддържането ѝ. Навярно това обяснява тяхната прозорливост за просперитета на селище с жп транспорт. Така по тяхно настояване сем. Кралеви идва в Павликени през 1918 г. и първоначално живеят на квартира в сем. Тончеви В годините след Първата световна война Павликени вече е утвърден стопански и административен център за околните селища, а добре развиващите се в съседство Бяла черква и Сухиндол подпомагат този процес. Основен поминък за тракийските бежанци става прекарването на стоки от съседните села до жп гара Павликени и обратно. (21) Някои от семействата, като братята Вълко и Ламби, успели да спасят по-голяма част от стадата си и си останали овчари.

Интересни подробности за настаняването на тракийските бежанци в Павликени и за своите детски години си спомня Ангел Тодоров Атанасов:

„След дълго пътешествие из страната, в резултат от изхода на I-ата световна война, когато Източна Тракия беше предадена на Турция и населението ѝ насилствено изгонено от турските войски, семейството ни – баща, майка и три деца, през 1919 г. се установява в Павликени. Заедно с около 45 семейства – всички от с. Търново, Одринско, заживяхме по различни домове в селото. Впоследствие общинските власти ни определиха места за строеж на къщи – една част на мястото на днешния месокомбинат, а другата в днешния квартал пред сградата на новото Основно училище на ул. „Ловец“, където в построените коптори и землянки изкарахме до 1923 г. Тогава стана ново преразпределение. Една част от бежанците, както и днес ни наричат, се преселиха в Свищовска околия – селата Горна Студена, Павел, Царевец и Хаджидимитрово, а останалите 25 семейства бяхме заселени в днешния кв. „Варуша“. (…)

Заредиха се години на недоимък и сиромашия. Не всякога имаше редовна работа. Добитъкът трябваше да се подменя. Изискваше се по-млади и силни биволи, а кредиторите бяха заробващи. За облекчаване на съдбата на изнемощелите бежански семейства правителството на Ал. Стамболийски ги оземли с по 8 – 10 дка земя от тази на чифликчията Атанас х. Славчев, но веднага след идването на власт на правителството на Сговора – 9 юни 1923 г., и военнофашисткия преврат земите ни бяха иззети и отново предадени на чифликчията, който тогава владееше над 5000 дка земя. Майките ни станаха неотлъчни работнички надничарки, работейки на безценица в чифлика на х. Славчев.

При такава обстановка – недоимък, глад и мизерия, нищета на всяка крачка, растяхме ние, децата, които нищо не помним от роден край. Вечно недооблечени, окъсани, със скъсани цървули, тръгвахме от „Варуша“ за училище. А не бяхме малко деца. Всяко семейство имаше по 3 – 4“. (22)

По-нататък тъжният разказ продължава с изброяване на имената на бежанските деца, които в резултат на мизерния живот умират от туберкулоза.

За устройването на бедните и на безимотни бежански семейства Павликенският общински съвет решава да раздаде парцели земя в т. нар. кв. „Варуша“, кв. 71 – 72. Първите терени са определени веднага след Първата световна война, когато пристигат и част от бежанските семейства. С увеличаването на техния брой нараства нуждата от нови парцели земя за устройването им. С Протокол № 1 от 11.01.1921 г. Павликенският общински съвет в присъствието на кмета Георги Стоянов, пом.-кмета Петко Т. Джамбазов и общинските съветници Петър Мандев, Борис Куев, К. Юрданов, П. Костадинов, П. Венков, К. Даскалов, П. Койчев и х. М. Пенев, решават да се парцелира наново кв. 70, като наличните там дворове се разделят по на два, за да се даде възможност на повече бедни и бежански семейства да се устроят. (23) Процедурата за настаняване на бежанските семейства продължава и през 30-те години на основание на Закона за уреждане собствеността върху държавни и общински имоти, дадени или завзети за нуждите на бежанците. По време на кметуването на Иван Вълчев Павликенският общински съвет взема решение дворовете в кв. 69 на селището да бъдат разделени по на две и да се раздадат на бездомните бежански семейства – Протокол № 33 от 14.11.1924 г. (24) Всяко семейство получава дворно място от около 800 – 1000 кв.м, в което изграждат новите си домове. Първоначално това са набързо построени кирпичени ниски стаички, в които да се приютят семействата. По-късно и постепенно докъм 40-те години бежанците успяват да си откупят имотите и започват да строят нови и стабилни къщи със стопански пристройки. (25) Заемането на съседни парцели в близост един до друг (кв. 69 – 79) оформя т. нар. Бежанска махала в кв. „Варуша“.

По подобен начин на бежанските семейства са раздадени и земеделски имоти. На основание на Закона за селскостопанското настаняване на бежанците – Чл. 3, ал. 2 и Чл. 65, през 30-те години на всяко семейство са раздадени парцели по 10 – 15 дка земя. (26) В повечето случаи нивите на бежанците били разпръснати в землищата на различни села от района, което допълнително усложнявало и без това трудното земеделие на стопаните им. (27)

На основание на Заповед № 198 от 06.02.1927 г. на Главната дирекция за настаняване на бежанците Павликенският общински съвет определя комисия в състав: Цаню Личев (секретар-бирник), Зафир Иванов (директор на прогимназията) и Стефан Станков (представител на бежанците), която да решава текущите проблеми по настаняването и адаптацията на бежанците. (28)

Преселвайки се от земите на Одринска Тракия в Дунавската долина и по поречието на р. Росица, тракийските бежанци пренасят със себе си своя бит, култура, традиции и обичаи. В много отношения те са идентични с тези на местното население, а като цяло са неразривна част от разнообразието и самобитността на българската народна култура. В своите спомени Неда Тунчева разказва подробно за тракийските сватби, които започвали в четвъртък и свършвали чак през новата седмица. Както казва тя: „Големи сватби, голямо нещо – игри, песни, гайди свирят, моми пеят, голям джумбиш беше. (…) Ще идат да вземат кръстника с гайди, свирят гайдите. Ще вземат моминте, ще ги докарат, ядене, пиене, на хора. Цял ден има хора на хармана, вървят хората, свирят гайдите. Нареждат голяма трапеза – вървят хората, сядат, ядат, пият, едни отиват, други дойдат. На мойта сватба осем овце заклаха. Всеки ден готвят, готвят и посрещат… Събира се цялото село, народ, народ, армана пълен…“ (29) И според Георги Папазов, роден 1893 г. в с. Търново, Одринско, никъде няма такива сватби като тракийските – многолюдни и весели, да започват в четвъртък и да свършват във вторник. А в сряда водели булката на чешмата, да я научи къде е – обичаят бил такъв.

В духа на старите български традиции празнували в Одринска Тракия и другите християнски празници. Пак в същите спомени на Неда Тунчева е записано: „На Сурваки сурвакат момчета, правим краваите и ей такъз голям кравай с дупка. От всяка къща сурвакат и по един кравай им дават. Много краваи. От таз махала ще съберат за тез, у другата махала за онез, кат съберат 50 – 60, ей, нижат ги на едно дърво, ей, и се съберат цялата махала. Играят, играят и тия краваи ги продават. Който няма хляб, по-бедни хора тъй, купуват ги. Пък дето им дават месо, кравай им дават и по едно парче месо им дават, като сурвакат. И водят, който им е войводата, у тях одеха да готвят и там да ядат и да пият. И като излязат на хорото – кънти, кънти орталъка, народ от всяка махала, момчета. Тъй беше и на Ивановден, и на Йордановден, тъй беше…“ (30)

За спецификата на Йордановден разказва Георги Папазов, преселник в Павликени от 1921 год.: „На Йордановден ние правим водосвет. Там ние всички вярвахме в Бога и в черквата. Отиваме да правим на чешмата водосвет. И там ергените вземат едно криво желязо, дет се казва „камбана“. Други вземат икони и отиват на чешмата. Светят вода там и излизат на баира, а чешмата беше в ниското. И там на баира всеки ще удари туй „клепало“ с чукчето, за да не му щръклеят воловете. Обичай… И оттам отиваме си и почват по махалите хора. Във всяка махала, а в нашето село имаше девет махали. Ходехме у горната махала, у долната махала – докато си намерят белята. И като се хванат на голямото хоро, вече селското хоро е на върщището, от черквата до училището. Там вече играят, докато се мръкне“. (31) Спомените на Г. Папазов за празниците в родното с. Търново продължа-

ват с великденските хора на двата хармана – на Чакъровия и на Яламовия. Край селото имало местност със забит голям камък, на който казвали „Гергьовдене“. Там, край тоя камък, се връзвали големи люлки със синджири, а момите и ергените се люлеели, там се играело селското хоро, там ставали човешките им веселби.

Г. Папазов е съхранил в паметта си и една стара тракийска народна песен, която в определена степен ни дава представа за фолклора на тракийските бежанци (32)

Хайде рано, сутрин рано
похвали се малка мома, сутрин рано във неделя.
Снощи вечер на чешмата омий се, оплети се,
аз съм мома най–хубава. Премени се, нареди се,
и над моми, и над момчета, че иди срещу слънце.
И надгрявам ясно слънце. Срещу слънце, над осойка.
И преплувам белия Дунав. Да са двата сурдаряте.
Де я зачу слънчова майка – сурдаряте и надваряте,
тя ѝ тихо отговаря: кой кого ще надвари.
Мари, моме, малка моме,
мари ти си се похвалила.Та ранила малка мома
снощи вечер на чешмата, сутрин рано, във неделя,
че си била най-хубава, омий се, оплети се,
и над моми, и над момчета. Променила, наредила
и надгряваш ясно слънце, че излязла срещу слънце.
И преплуваш белия Дунав. Срещу слънце над осойка,
Та са двата сурдаряли,
сурдаряли и варяли.

Слънце изгря две планини. Задмахна се малка мома.
И третата засенила зад планине, зад гериня.
Мома изгря три планини коса и се люлееше.
Четвърта засенва кайно платно по планина.
И изговори слънчовата лице, и се белееше
Слънчовата стара майка: кайно преспа по брегове.
мари, моме, малка моме, очи ѝ се чернееха.
Не виждаш ли, не чуеш ли?! Кайно лозе, черно грозде.
Зад махни се зад планина, вежди ѝ се тънееха.
Зад планина, зад гериня, кайно гьоле пиочките. (32)
Жътварите изгоряха,
жътварите по чапкъна,
владаята по соята,
овчарите по слоговете.

Заселвайки се в Павликени, тракийските бежанци пренасят със себе си и своя одрински диалект. Социолингвистично наблюдение върху диалекта им осъществява проф. Боян Байчев. (33) Той използва за свои информатори трима жители на одринското с. Търново, които се преселват в Павликени през 1920 год. – Стоя Рангелова Каракостова (98-годишна), Ангел Тодоров Атанасов (70 год.) и Недка Петрова Атанасова (67 год.) Независимо че са живели повече от 60 години в новата балкано-мизийска речева среда на Павликени, те са съхранили основните белези на тракийския (одрински) териториален диалект. При различните индивиди степента на това съхранение е различна – колкото по-висока е социалната активност и адаптация на бежанците, толкова по-изменен е техният говор. Това се забелязва основно при мъжете и при по-образованите. Докато по-възрастните и необразовани хора, предимно жени, са запазили тракийския си диалект в по-голяма степен. Тези изводи могат да се докажат и чрез аудиозаписите на спомените на тракийските бежанци – Неда Тунчева, Георги Папазов, Атанас Зиберов и Иван Кралев (от научно-спомагателния фонд на Исторически музей – Павликени). За запазването на тракийския диалект немаловажен фактор е и на колко години са били бежанците, когато са променили своето местоживеене – за децата и по-младите било по-лесно да се адаптират към новия говор, докато при по-възрастните той остава непроменен. Запазването на основните белези на тракийския диалект у бежанците говори за една изключителна устойчивост на техния език.

Успоредно с духовната си култура, традиции и диалект тракийските бежанци пренасят в Павликени и своята материална култура. Специфичните тракийски носии се отличавали от тези на павликенци. Жените бежанки носели сукмани с везани поли и пъстри шевици на пазвите, за разлика от характерната за района „двупрестилчна“ носия. Ризите и престилките им били с богати шевици на цветя в тъмни цветове. Тракийките носели косите си сплетени по на 3 – 4 плитки назад по гърба, а кърпите им били украсени с пайети. Мъжките носии от потури, пояс, елече, антерия и ямурлук не се отличавали съществено от тези на местните българи.

Духът на тракийските бежанци и тяхната самобитност са се запазили през годините под различни форми. Най-показателна в това отношение е Тракийската организация. Създадена в годините след Първата световна война, тя има за задача да поддържа духовното единство и националната солидарност между българите в Тракия и в пределите на България, да подпомага бежанците в тяхната трудна съдба, а в началото и да работи за връщането им по родните места. В Павликени Тракийско просветно дружество се създава още през 20-те години. За дейността му разказва Ангел Т. Атанасов – един от неговите секретари: „от името на Тракийското просветно дружество, на което бях секретар от 1927 до 1931 год., образувахме драмати-

чен състав и отпочнахме театрална дейност сред населението в Павликени и района. Още се помнят от по-старите хора в града ни представянето на пиесите „Капитан Петко войвода“, „Анга“, „Васил Левски“ и други в театъра на х. Славчев. Активно участие вземаха другарите Стоян Мирчев, Христо Вълков, Ангел Тодоров, Атанас Петков, Иван и Тодора Ламбеви, Златка и Димитър Стоянови, Вълка Здравкова и други. Впоследствие с Петър Атанасчев, Димитър Петков и други отпочнахме представления от името на Младежката кооперативна група при селската кооперация „Съгласие“ със самодейците от Тракийското дружество“. (34)

За честване, организирано от местната Тракийска организация, съобщава и вестник „Павликенски глас“ от 1929 год.: „На 24 март т.г. тракийците отпразнуваха тържествено своя празник „Превземането на Одрин“ със събрание, на което говори Ст. Мавродиев – учител в Ески Джумая, член на управителното тяло на Тракийската организация“. (35)

През 40-те години павликенското дружество „Тракиец“, по това време с председател Иван Ламбев, се е включвало активно в обществено- политическия и културния живот на селището. (36)

Общата нерадостна орис на тракийските бежанци поддържала тяхното единство. Мечтата им да се завърнат в родната Тракия, е била много силна и навярно затова, макар и години след установяването им в Павликени, те продължавали да се женят помежду си. Данните от Регистъра на църквата „Рождество на Пресвята Богородица“ в Павликени са показателни в това отношение:

През 1920 г. се венчават Георги Стоянов и Мария Мирчева, Атанас Иванов и Зюмбюла Ламбева – всички родом от с. Търново, Одринско.

През 1921 год. се венчават Янаки Иванов и Митра Димитрова, Мирчо Илиев и Тодора Стоянова, Илия Димитров и Мара Илиева – и шестимата са родом от с. Търново, Одринско.

През 1927 г. е венчавката на тракийските бежанци Атанас Тодоров и Неделя Кирилова.

През 1932 г. – Димитър Вълков Димитров и Неда Хр. Иванова.

През 1933 г. – Васил Гр. Ангелов и Анка Хр. Тодорова.

През 1934 г. – Иван Ламбев Георгиев и Тодора Костадинова Кралева.

През 1935 г. – Иван Атанасов Димитров и Станка Николова Георгиева, Петко Кирилов Петков и Стоя Ламбева Георгиева (всички са родени в с. Търново, Узункюприйска околия, Одринско). (37)

Адаптацията на тракийските бежанци към живота в Павликени е отдавна и успешно приключил процес. Вече няколко поколения техни наследници са неразривна част от съвременната демографска характеристика на Павликени.

БЕЛЕЖКИ

1. **Димитров, Георги В.** Малцинствено-бежанският въпрос в българо-гръцките отношения (1919 – 1939). Благоевград, 1982, 378 с.; **Косатев, Т.** Бежанският въпрос в България след Първата световна война (1919 – 1932). София, 1976;.**Димитров, Георги В.** Бежанският заем от 1926 г. – сп. *Исторически преглед*, 1984 г., кн. 1, с. 43 – 57; **Капсъзов, Ангел.** БКП в защита на бежанците от Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини (1919 – 1932). – сп. *Исторически преглед*, 1981 г., кн. 5; **Йовевска, Мариана.** Тракия в политиката на България и Гърция (1878 – 1919). – сп. *Исторически преглед*, 1991 г., кн. 3.

2. **Крамер, Л.** Днешното положение на бълг. Бежанци. София, 1925; **Якимов, Н.** Бежанският въпрос в България. София, 1926; **Попов, К. П.** Бежанският въпрос. София, 1926; **Проданов, Б. Т.** Положението на бежанците. София, 1939; **Николов, Д.** Бежанците и условията на труда в България. С., 1926; **Николов, Д.** Тракийският въпрос, въпросът за бълг. малцинства и задачите на националната ни политика. София, 1931; **Хаджидимов, Д.** Бежанският въпрос в Народното събрание. С., 1924.

3. **Тужаров, Димитър.** Село Търново, Одринско (кратък исторически очерк). София: Изд. на ОФ, 1983.

4. В-к *Павликенски глас*, год. I, бр. 3 (25.12.1928); бр. 4 (1.01.1929).

5. История на България. Т. 8. София: БАН, 1999, с. 228 – 231; Енциклопедия „България“. Т. 4. София: БАН, 1984, с. 697.

6. **Тужаров, Д.** Село Търново, Одринско…, с. 10 – 11.

7. Пак там, с. 12.

8. Исторически музей – Павликени, инв. №1911 н.сп.ф./докум., с. 1.

9. **Тужаров, Д.** Цит.съч., с. 11.

10. Пак там, с. 12.

11. История на България. Т. 7. София: БАН, 1991, с. 397 – 403.

12. **Тужаров, Д.** Цит. съч., с. 33 – 34.

13. Пак там, с. 39.

14. История на България. Т.7. София: БАН 1991, с. 495 – 500.

15. **Тужаров, Д.** Цит. съч., с. 41 – 42.

16. Исторически музей – Павликени, инв. № 1911 н.сп.ф./н. докум.

17. Исторически музей – Павликени, инв. № 1916 н.сп.ф./н. докум.

18. Исторически музей – Павликени, инв. № 1293 н.сп.ф./н. докум.

19. Исторически музей – Павликени, инв. № 1910 н.сп.ф./н. докум. Спомените на тракийските бежанци с инв. № от 1910 до 1913 включително са записани през м. януари 1975 год. от Стела Тунчева и Димитър Томов, ученици в СПУ „Бачо Киро“ – Павликени. Текстовете са адаптирани с незначителна редакторска намеса от Н. Цонева.

20. Исторически музей – Павликени, инв. № 1913 н.сп.ф./н. докум.

21. Исторически музей – Павликени, инв. № 1916 н.сп.ф./н. докум.

22. Исторически музей – Павликени, инв. № 1241 н.сп.ф./н. докум.

23. Исторически музей – Павликени, инв. № 1920 н.сп.ф./н. докум.

24. Исторически музей – Павликени, инв. № 1921 н.сп.ф./н. докум.

25. Исторически музей – Павликени, инв. № 1919 н.сп.ф./н. докум.

26. *Държавен вестник*, бр. 213 от 1926 г.

27. Исторически музей – Павликени, инв. № 1917, 1918 н.сп.ф./н.д.

28. Държавен архив – В. Търново, ф. 29-к, оп. 1, а.е. 651, л. 22.

29. Исторически музей – Павликени, инв. № 1910 н.сп.ф./ н.докум.

30. Пак там. 31. Исторически музей – Павликени, инв. № 1911 н.сп.ф./ н.докум.

32. Исторически музей – Павликени, инв. № 1912 н.сп.ф./ н.докум.

33. **Проф. Байчев, Боян.** Към говоримата реч на бежанците от Източна (Одринска) Тракия в гр. Павликени. (Социолингвистично наблюдение). – В: Сб. *Павликени в миналото и днес.* В. Търново, 1998, с. 77 – 91;

34. Исторически музей – Павликени, инв. № 1241.

35. В-к *Павликенски глас*, бр. 16 – 17 от 01.04.1929 г., с. 4.

36. **Русанов, Р., Ив. Ванев**. Павликени и павликенският край. София, 1940, с. 217 – 219.

37. Регистър за женитбите на църквата „Рожде ство на Пр. Богородица“ в Павликени – I-а книга от 1899 до 1927 г. и II-а книга от 1928 до 1942 г.

Темата е публикувана в сп. Минало, Год. XI, бр. 1 от 2004 г.

РАЗВИТИЕ НА ЗАНАЯТИТЕ В ПАВЛИКЕНИ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

След Освобождението през 1878 год. Павликени се развива като естествен стопански, административен, търговски и транспортен център в плодородната долина на р. Росица. В резултат на вътрешни миграционни процеси и на аграрния преврат етническият облик на селището се променя изцяло. Павликени било заселено с будни български домакинства от съседните села, както и от балканджийските райони около градовете Габрово, Търново, Дряново и Севлиево. Разположено на кръстопътя на важните търговски пътища между р. Дунав и Стара планина, само за едно десетилетие, в условията на свободна България, селището става център на околните тридесет села.

Определянето на Павликени за околийски център през 1894 год., организирането на ежеседмичен пазар на животни и на селскостопанска и занаятчийска продукция през 1896 – 97 год., както и откриването на жп гара Павликени през 1899 год. са трите основни фактора за цялостното развитие на селището. Не без значение е и предприемчивостта и трудолюбието на новозаселилите се българи християни. Цялостното развитие на Павликени се доказва и с постепенното увеличение на жителите му. От около 100 домакинства с 580 души население през 1880 г., през 1887 г. жителите стават 1182, през 1890 г. – 1314, през 1900 г. – 1744, през 1926 г. – 1906, а в навечерието на Втората световна война са около 5000 души. (1)

Основен поминък за жителите на Павликени в първите години след Освобождението е селското стопанство. До края на XIX век с него се препитават 96 – 97 % от местното население. С развитието на стопанската структура относителният дял на заетите със земеделие и животновъдство постепенно намалява и в края на Втората световна война те са около 65 %. Землището на селото през 1897 год. е 32 796 дка, от които 24 664 дка е обработваемата площ. Тя била разделена на 2934 парцела, средно на парцел по 8,4 дка земя, които били собственост на 668 притежатели. Едва 70 % от общата площ земя била притежание на новите жители на Павликени – това са 23 984 дка земя, а останалите 30 % били паракендентни имоти на земеделци от други съседни села. (2)

През първата половина на XX век занаятчийско-индустриалното производство на Павликени е на второ място по обем и по брой на ангажираните жители. (3) Поради силното развитие на земеделието в района занаят-

чиите в селището преработват предимно земеделска и по-малко животинска продукция, изработват или ремонтират селскостопански машини и инвентар, произвеждат предмети за бита, храни, облекла и обувки, извършват разнообразни занаятчийски услуги на местното население.

Първоначалното развитие на занаятчийското производство в Павликени не се отличава съществено от същото, характерно за цялото Търновско окръжие. В публикуваното Изложение за състоянието на Търновски окръг, изнесено на сесия от окръжния управител през 1903 год., развитието на занаятите изглежда така:

„ЗАНАЯТИ. Особен напредък в никой от занаятите, които се работят в окръжието, не се забелязва, а напротив, много от цветущите някога занаяти сега са отпаднали и продължават да отпадат. Причините за това са изменилите се условия на живота. Тези обаче условия с донасянето упадъка на едни занаяти трябваше да донесат повдигането на други. Едно слабо прогресирване може би може да се забележи в кундурджийството и в шивачеството, но то е един много миниатюрен напредък по отношение големия упадък на другите занаяти. Ако за голяма пречка на това се посочва голямата конкуренция от европейски стоки, но и немалко за това способства консерватизмът на самите наши индустриалци, който консерватизъм им пречи да се водят от началото – да следят развитието вкуса на купувачите и да го угаждат с произведенията си, а не обратното, както ще правят те.

Главните занаяти, които се упражняват в окръжието, са: кундураджийство (чехларство), шивачество, бояджийство, грънчарство, ножарство, мутафчийство, дърводелство. Ако произведенията им от тия занаяти би биле подобрени в здравина и елегантност, то те могли биха да се развият и да цъфтят. Освен горните едва се крепят и следующите занятия: кожухарство, ковачество, стругарство, табачество, златарство, чаръкчийство и други някои.“ (4)

Подобни оценки за състоянието на занаятчийството прави и управителят на Търновски окръг Т. н. Байчев в Изложението си за 1906 год.: „От Освобождението ни до сега занаятите претърпяха голяма промяна. Всичко, що бе старо, първобитно в тях, отстъпи място на новото, модерното. Тези от занаятите, продуктите на които ставаха непотребни за новия живот на свободния българин, почти изчезнаха“. (5)

Развитието на фабричната индустрия и изискванията на новото време в следосвобожденска България налагат необходимостта да се търсят нови пътища за развитие на занаятчийството. Оценявайки важността и необходимостта от развитието на различните занаяти, местната административна власт се ангажира с различни инициативи. В доклад на окръжния управител от 1908 год. четем: „Между другите мероприятия за подобрението на занаятите добре би било да се открият безплатни курсове, в които сегашните

занаятчии да могат да получават по-основни и модерни познания по занаятите си от подготвени специалисти. За тази цел Окръжният съвет трябва да даде подкрепата си, като ежегодно предвижда в бюджета си известен кредит“. (6)

Със занаяти и занаятчийско производство в Павликени се занимават предимно преселниците балканджии. За разлика от другата основна група на преселници от съседните села на търновския край, които се препитават предимно от земеделие и животновъдство, тези, които идват от планинските и полупланинските села на Габровско, Дряновско, Севлиевско, откриват своите първи търговски и занаятчийски работилници в Павликени. Мотивирани от възможността да се занимават както със земеделие, така и със занаятчийство, улеснени от оформилия се Павликенски пазар, където да пласират стоката си, семействата от Балкана се установяват в Павликени с много надежда. (7) По-заможните купуват дворове и започват да строят къщи в района около църквата и площада на селището. Къщите им са типични за епохата – двуетажни, изнесени непосредствено на улицата с търговска цел, с дюкян на първия етаж и стаи за битуване на семейството на втория; с малки китни балкони, надвесени над улиците, и с потънали в зеленина сенчести дворове зад къщата. За находчивостта на новите преселници балканджии разказват и първите летописци на Павликени Р. Русанов и Ив. Ванев: „Голямото бъдеще на това селище било забелязано най-напред от жителите на Дряново и околните села, които започнали да се заселват в Павликени и да заемат центъра му. По един незабелязан начин селското население – населението, което се е занимавало със земеделие и отраслите му, било изтласкано към периферията, а центърът – търговската част на селището – бива зает от преселници, които се занимавали изключително с търговия. Тези последните открили най-първо малки и след това големи търговски магазини, някои от които днес превъзхождат и бият по цени много големи търговски фирми в големите градове. Така незабелязано се е създала търговската част на Павликени. Днес със своите складове и магазини Павликени представлява един истински търговски център“. (8)

Независимо че в този цитат Русанов и Ванев описват развитието на търговията в Павликени, в много от случаите става дума за съчетаване на занаятчийска работилница и търговски обект, в който да се предлага произведеното. За създаването на подобна къща с дюкян разказва в спомените си и един от потомците на стар балканджийски род – Мянко Ганев Станев (род. 1900 г. – поч. 1994 г.):

„Родът ни е от Балкана – с. Никоевци, Габровско. След Освобождението дядо ми Станьо се преселил тук. (…) Съборили къщата на Балкана, превозили материалите тук и с тях построили две стаички и едно дюкянче. По същия начин се преселили и други фамилии от Габровско, от Дряновско. (…)

Та в това дюкянче баща ми продавал всичко – било аптека и бакалия, и хан на всичко отгоре. Чичо ми пък отворил кръчма. Полека-лека търговията им потръгнала и докато в началото дядо и двамата му синове нямали никакъв имот, по-късно стигнали до 300 дка.

До нашия двор беше сарачницата. От малък ходех там и така крадешком научих занаята, без да ходя чирак. Най-напред работех в мазето. Когато станах на 17 години, си отворих нещо хем като работилничка, хем като магазинче – каквото изработя, и го продавам. Двамата ми братя станаха кръчмари, единият бозаджия, а най-малкият счетоводител.

Почти всички, които се преселваха от Балкана, почваха или занаят, или търговия. Имаше и такива, на които не им прилягаше нищо и те живееха по-бедно. Пък и мерак нямаха, а занаят без мерак не може… Баща ми почина през 1921 год., но ние още 10 години продължихме да живеем петима братя заедно. Когато се ожени и най-малкият ни брат, се разделихме по братски – в един двор построихме пет къщи, като си помагахме един-друг кой с каквото може. Така се разрастваше селото. Дойде бащата от някъде, струпа една къщичка и живее там. Парснат синовете му, оженят се, отделят се, построят си нови къщи и т. н. През 1943 год., когато стана град, Павликени беше едно от големите села. Имаше земеделци, търговци, занаятчии – шивачи, обущари, сарачи, колари, сладкари…“ (9)

Трудностите, които създава Първата световна война и последвалата я икономическа криза, не подминават и павликенските занаятчии. Конкуренцията на индустриалното производство и на вносните и евтини европейски стоки, липсата на достатъчно капитали и на лесно достъпен кредит, както и ниското технологично ниво на занаятчийското производство за някои от собствениците на занаятчийски работилници се оказват непреодолими пречки за по-нататъшното им развитие. Проблемите, пред които се изправят майсторите занаятчии, пораждат необходимостта от обединение и взаимопомощ. С тази цел се създава професионална организация, която да отстоява интересите им.

Общото занаятчийско сдружение в Павликени се създава през 1923 г. съгласно Закона за организиране и подпомагане на занаятите (1910 г.) и обединява първоначално около 40 свои членове. (10) Задачата му е да организира занаятчиите, да отстоява икономическите им интереси, да създава условия за взаимното им подпомагане и снабдяване с материали и суровини. Член на сдружението може да стане всеки майстор, без оглед на политическа принадлежност, срещу представено майсторско свидетелство, издадено от съответния занаятчийски еснаф или трудова инспекция.

При постъпване в занаятчийското сдружение се изисква определена парична вноска, майсторство в занаята и утвърдено добро име. Върховен орган на сдружението е Общото събрание, което избира Настоятелството и Контролната комисия.

Организацията на занаятчиите има свой печат, който е кръгъл, с надпис: „Общо занаятчийско сдружение – Павликени“, а в средата е изобразена ръка, която държи факел с буен огън. С този печат са подпечатани всички материали и документи, запазени до наши дни. (11) Като патронен празник на занаятчиите се празнува Димитровден и по този повод се организират вечеринки, продават се лотарийни билети и други. Средствата от тези инициативи отиват в общата каса за подпомагане на членовете.

Всяка година, обикновено през м. януари, в Павликени се провежда годишно отчетно-изборно събрание на Общото занаятчийско сдружение, отчитат се Настоятелството и Контролната комисия, приема се проектобюджетът за новата година, избира се ново ръководство. Първият запазен протокол на организацията е с дата 20.01.1929 год. от събрание, на което са присъствали 27 редовни членове при отсъствието на 13 занаятчии. (12)

Въпросите, които вълнуват занаятчиите на тези общи събрания, са посветени на организационни проблеми на сдружението, на правата и задълженията на членовете му, четат се Окръжни и други документи и решения на Съюза на занаятчийските сдружения в България, на Трудовата инспекция, избират се делегати за конференции на Занаятчийското професионално сдружение. Събранието на 30.01.1929 год. например обсъжда въпроса за безработицата сред занаятчийските работници и възможностите за използване на „осигурителни мерки“. (13) На 21 февруари с.г. се решава разпределението сред членовете на държавен занаятчийски кредит от Популярна и Търговска банка. (14) По т. 1 от заседание на Надзорния съвет на 11 май 1936 г. се решава: „Да се контролират членовете дали правилно упражняват занаята си, дали всички техни калфи и чираци имат занаятчийски ученически книжки. За нередността да се предупредят, а на незаконните майстори да се съставят актове“. (15)

Анализът на архивните документи и запазените протоколни книги доказват строгата финансова отчетност, която е водила сдружението. Разпределението на бюджета за 1936 год. ни дава ясна представа за финансовите операции на занаятчиите:

„ПРИХОДИ	РАЗХОДИ
от членски внос – 3000 лв.	за синдик. занаятч. общност –2000 лв.
от встъпит.чл. внос – 200 лв.	за абонамент за списания – 300 лв.
от удостоверения – 500 лв.	за канцеларски – 1400 лв.
от лихви – 600 лв.	за дарения и непредвидени –1100 лв.
от вечеринки – 3000 лв.	за вечеринки – 1200 лв.
от дарения – 500 лв.	за празника – 300 лв.
	за делегати – 1500 лв.
Общо: 7 800 лв.	Общо: 7 800 лв.“ (16)

Взаимопомощта между членовете е съществен момент в дейността на Общото занаятчийско сдружение. По Протокол №2 от 26.02.1930 год. се взема решение членовете на организацията да бъдат осигурени чрез посмъртна каса със средства на организацията. (17) С решение по т. 3 от събрание на 10.05.1936 год. се решава да се учреди Взаимоспомагателна каса за подпомагане на нуждаещите се членове, и се събират първите 610 лв. (18) Всеки бранш от занаятчийското сдружение си избира своя комисия, която да представлява съответните занаятчии пред данъчните власти и да гарантира реалното отчитане на финансовото им състояние и определянето на данъчните им задължения.

Протокол № 6 от 27.03.1933 год. ни дава ясна представа както за тези комисии, така и за най-авторитетните членове на Общото занаятчийско сдружение в Павликени:

„шивачи – Михаил Иванов Петров, Тодор Цанев, Пенчо Колев;

обущари – Христо Корфонозов, Рачо Лазаров, Милан Миланов;

дърводелци – Илия Манев, Христо Цигаров, Иван Димов;

коларо-ковачи и бъчвари – Тодор Коларов, Никола Станчев и Цочо Иванов;

тенекеджии – Марин Ефтимов, Райко Иванов, Косьо Станев;

готвачи – Жору Михалев, Стефан Танев, Васил Венчев;

железари техници – Атанас Тодоров, Атанас Атанасов, Марин Базаков;

бояджии – Андрей Пенков, Пенчо Шумков;

кожухари – Юрдан Вачков, Тодор Едрев;

касапи – Димитър Папазов, Иван Тинков;

бръснари – Симеон (не се чете – *Бел. авт.*), Абдула Юсеинов". (19)

Политическите събития в България след 19.05.1934 год. налагат някои промени и в павликенското Занаятчийско сдружение. Общото събрание на 23.09.1935 г. приема нов Устав, утвърден от Министерството на промишлеността. Сдружението вече се ръководи от Управителен и Надзорен съвет. От запазените документи на сдружението е видно, че докато членовете на ръководните органи се запазват приблизително същите, то на председателските постове всяка година са различни майстори занаятчии. Начело на Настоятелството през 1929 год. е Павел Радев, през 1931 год. – Ганчо Ботев, 1932 год. – Цоньо Балканджиев, 1933 г.– Цочо Иванов, 1934 г.–Христо Корфонозов, и т. н. Контролната комисия за същите години е председателствана от Р. Лазаров, Пенчо Колев, Н. Станчев, Никола Марчев, Атанас Тодоров, Асен Цанков и други. (20)

Събранията на Общото занаятчийско сдружение в Павликени са се провеждали в заведението на Христо Папуров, на Иван Дечков, на Стефан Ботев, в търговското кафене, в кафенето „Двата бряста" на Христо Илчев, в сградата на Основното училище.

Ценна информация за структурата на Общото занаятчийско сдружение в Павликени през 40-те години на XX век ни дава и Русан Русанов, един от авторите на книгата „Павликени и павликенският край". На страниците на в-к „Павликени" през 1938 год. той пише:

"Павликени. III-ти занаятчийски център

Едновременно с развитието си като търговски център Павликени се е развило и като занаятчийски такъв. Още след Освобождението еснафът, виждайки бъдещето му, започнал да се стреми към него, като последователно и с течение на времето се е прибрал в Павликени, докато днес всички занаятчии са на постоянно местожителство и със семействата си там. За забелязване е, че и днес продължават да се заселват разни занаятчии, особено дюлгери, които слизат от Балкана и остават в Павликени. За развитието на занаятчийството е спомогнал много и ежеседмичният пазар, на който то пласира произведенията си. Понастоящем в Павликени има 169 майстори занаятчии с общо 332 занаятчийски работници – калфи и чираци. Те се разпределят така:

коларо-железари, монтьори, шлосери, медникари, подковачи – 33 майстори с 90 работници;

бръснаро-фризьори – 10 майстори със 17 работници;

шивачи, кроячи, плетачи – 23 майстори със 79 работници;

месари, колбасари и млекари – 14 майстори с 12 работници;

обущари и седларо-сарачи – 19 майстори и 46 работници;

столари и сградостроители – 17 майстори с 34 работници;

хлебари – 8 майстори с 8 работници;

готвачи – 13 майстори с 10 работници;

тенекеджии – 6 майстори с 10 работници;

бъчвари – 4 майстори с 1 работник;

калмакчии – 4 майстори с 1 работник;

разни – 21 майстори с 22 работници.

За развитието на Павликени като занаятчийски център е помогнало доста много и Занаятчийското сдружение, основано през 1923 год. с 60 членове, което непрекъснато съществува до днес". (21)

Успоредно с Общото занаятчийско сдружение в Павликени още от 1933 год. съществува и Дърводелска кооперация „Изгрев". Нейни основатели са Цоньо Балканджиев, Йордан Стойчев, Петко Тодоров, Начо Димитров, Георги Йорданов, Петър Червенски и Съби Недков. Предметът на дейността е направата на каруци, дограма, мебели, извършването на дърводелски услуги и други. Председател на кооперацията е завършилият Столарското училище Цоньо Балканджиев, по-късно – Йордан Стойчев, а след 1944 год. е Марин Стоев. Работилницата на кооперацията е била в сградата на Кольо

Цонев, където са работили и Иван Драгнев, Стоян Петков, Страшил Николов, Вельо Георгиев и други. (22)

Браншовите сдружения на занаятчиите се стремят да ги подпомагат в работата, при снабдяването с материали и суровини и при пласирането на готовата продукция. През м. юли 1944 год. в Павликени се провежда Околийска кожарска конференция с участието на представители на 13 околни селища. На конференцията се обсъждат въпроси относно добива, събирането и разпределението на кожите от домашните животни в района. (23)

Общото занаятчийско сдружение в Павликени е единно до края на 1944 год. През 1945 год. по-просперирашите браншове се отделят и съгласно Чл. 19 от Устава на Общия съюз на българските занаятчии създават свои професионални организации.

На 7 март 1945 год. е учредителното събрание на Браншовото шивашко сдружение – Павликени. То се провежда в дюкяна на Пенчо К. Денев при присъствие на 28 учредители. Избира се Управителен съвет в състав: Крум Ив. Реснелиев – за председател, Борис Карагеоргиев – за секретар, и членове: Марин Пенчев, Никола Колев и Никола Чорев. Надзорният съвет е председателстван от Михаил Иванов Петров и с членовете Йордан Марчовски и Димитър Шушулев. На 1.11.1947 год. сдружението прераства в Шивашка кооперация „Свобода“ с председател Станчо Баевски. (24)

На 10.09.1945 год. в сградата на Давид Тодорчев се основава обущарската Трудово-производителна кооперация „Труд“ с председател Александър Аргиров, секретар Т. Петров и председател на Контролната комисия Г. Славчев. Сред основателите са майсторите обущари: Й. Граматиков, Н. Маринов, Б. Недков, С. Ганчев, Христо Тошев, И. Мехмедов, М. Джамбазов и други.

На 2.02.1949 год. се събират майсторите Иван Демерджиев, Иван Мълчанков, Кънчо Недков, Христо Трифонов, Тинчо Дафинов, Белчо Григоров, Стефан Спасов, Димитър Друмев, Георги Рафаилов и основават кооперация „Метал“. Поради липса на материална база работилниците са разпръснати, като тенекеджийската е в двора на Марин Ефтимов, шлосерската – в двора на А. Мълчанков, а леярната – в отделна сграда. Председател на кооперацията е Ив. Демерджиев.

През април 1949 г. седем работници основават бояджийската кооперация „Народна украса“ с председател Златко Николов. По същото време в Павликени работят и кожухарската кооперация „Сибир“, и фотографската кооперация „Изкуство“ – и двете с по осем майстори занаятчии. (25)

В трудните следвоенни години занаятчийските кооперации са изиграли своето предназначение да обединяват майсторите занаятчии, да защитават интересите им, да осигуряват снабдяването им с необходимите суровини и материали. Продукцията, която те са произвеждали, и услугите, които

са извършвали, са задоволявали потребностите на местното население. Немалко наследници на тия първи павликенски майстори са запазили занаята в семейството си и до наши дни.

Непосредствено преди обединението им занаятчийските кооперации в Павликени са обхващали около 180 работници: кооперация „Изгрев“ – 50 членове, кооперация „Труд“ – 36 членове, кооперация „Свобода“ – 36 членове, кооперация „Метал“ – с 28 членове, кооперация „Народна украса“ – с 16 членове и др. На 1 юли 1954 год. всички занаятчийски кооперации в Павликени се обединяват в обща Трудово-производителна кооперация „Втора петилетка“, с което продължават традициите на занаятчийското сдружение.

БЕЛЕЖКИ

1. По данни на Централно статистическо управление; Изложение за състоянието на Търновското окръжие (1894 – 1918 год. – Държавен архив – В. Търново; Върбовски кооперативен лист, 1927 г., бр. 3, с. 3.

2. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1896 – 97 год. В. Търново, Скоропечатница на Пано Иванов, 1897 – ДА – В.Търново; Земеделческа статистика през 1897 г., София, 1902, с. 178 – 179; **Ст. н.с. Панайотова, Кинка.** Стопанската структура на Павликени през периода 1878 – 1945 г. – В: Сб. *Павликени в миналото и днес*. В. Търново, 1998, с. 92 – 111.

3. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1902 – 1903 год., с. 37 – ДА – В. Търново.

4. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1905 – 1906 год., представено на Търновския окръжен съвет от окръжния управител Т. Н. Бойчев. Търново, 1906 год., Печатница Х. Т. С. Фъртунов, 1906. ДА – В. Търново.

5. Изложение на Търновския окръжен управител М. М. Радославов за 1907 – 1908 год. В. Търново, Печатница Фъртунов, 1908, с. 56 – 57. ДА – В. Търново.

6. **Цонева, Нели**. Балканджиите като участници в демографските промени на Павликени след Освобождението. – В: *Известия на Регионален исторически музей – В. Търново*, бр. XVII – XVIII, 2002 – 2003 г., с. 19 – 32.

7. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край. Изд. София, 1940, с. 247.

8. **Станев, М. Г.** Бързо се създаде на времето Павликени. – в-к *Павликенски глас*, год. IV, бр. 2 5 от 23.06.1993 г.

9. Русанов, Р., Ив. Ванев. Цит. съч, с. 228.

10. ДА – В. Търново, ф. 883 к, оп. 1.

11. Пак там, а.е. 2, л. 1.

12. Пак там, а.е. 2, л. 2.

13. Пак там, а.е. 2, л. 3.

14. Пак там, л. 1 – 2.

15. Пак там, л. 1 – 2.

16. Пак там, а.е. 2, л. 10.

17. Пак там, а.е. 1, л. 1 – 2.

18. Пак там, а.е. 3, л. 16.

19. Пак там, оп. 1, а.е. 1, 2, 3, 4.

20. В-к *Павликени*, год. II, бр. 22 от 15 декември 1938 г., с. 2; **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч., с. 228.

21. Сб. *Трудово-производителните кооперации в България*. София, 1959, с. 354.

22. В-к *Северен глас*, бр. 136 – 137 от 31 юли 1944 год.

23. ДА – В. Търново, фонд 883 к, оп. 1, а.е. 4, л. 1 – 3.

24. Материали на ТПК „Дружба“ – Павликени. – Исторически музей – Павликени, Научно-спомагателен фонд от инв. № 365 до инв. № 374.

Темата е представена на Национална научна конференция на тема „Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще“, АЕК „Етър“ – Габрово, 2006 г.

РАЗВИТИЕ НА ТЪРГОВИЯТА В ПАВЛИКЕНИ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

След Освобождението през 1878 год. Павликени се развива като естествен административен и стопански център на богат земеделски район в долината на р. Росица. Определянето на Павликени за околийски център (1894 – 1899 г.), откриването на ежеседмичния пазар (1897 г.) и прокарването на централната жп линия София – Варна са трита основни фактора за стопанското развитие на селището. Основно направление в това развитие е селскостопанското производство, което става структуроопределящо и средство за препитание на голяма част от местното население (над 95 % в края на XIX век и 65 % в средата на XX век). Производството и преработката на селскостопанска продукция, предимно земеделска и относително по-малко животинска, става предпоставка за развитие на занаятчийството. Увеличаващият се брой на населението в Павликени, в резултат на вътрешни миграционни и демографски процеси, спомага за разнообразяването на видовете и за обема на занаятчийско-индустриалното производство. То става второ направление в стопанската структура на селището. Докато през 1923 год. е създадено Занаятчийско сдружение с 40 членове, то през 1940 год. в Павликени вече има регистрирани 169 майстори занаятчии с 332 работници. (1)

Бързото развитие на селскостопанското и занаятчийско-индустриалното производство в Павликени – както по обем, така също и по видове, благоприятства успешното разрастване и на третото направление в стопанската структура – развитието на търговията.

Темата за развитието на търговията в Павликени в периода от Освобождението 1878 год. до средата на XX век не е напълно проучена. Публикуваните няколко изследвания разглеждат различни нейни аспекти и дават данни само за броя и вида на съществуващите търговски фирми. Тази ценна информация се съдържа в книгата на Ив. Ванев и Р. Русанов „Павликени и павликенският край“. (2) В сборника „Павликени в миналото и днес“ темата за търговията в Павликени е застъпена в статията на ст. н.с. К. Панайотова, но по-скоро като част от стопанската структура на селището в периода 1878 – 1945 год. (3) В същия сборник Б. Глушкова представя документите от Държавен архив – В. Търново, които дават информация за създаването на търговските фирми в Павликени. (4) Настоящата разработка си поставя за задача да доразвие темата за търговията в Павликени с нови факти и анализи, да допълни информацията за търговските фирми и за хората, занима-

ващи се с търговия. Темата е и естествено продължение на публикуваната в сборника „Панаири, пазари и тържища в българските земи“ статия на Н. Цонева „Павликенският пазар – важен фактор за развитието на селището през първата половина на XX век“. (5)

Търговията има съществен дял в стопанската структура на Павликени. Тя стимулира развитието на земеделието, животновъдството и занаятчийското производство, които по обратен път оказват благотворно влияние и върху нея. Голяма част от по-заможните жители на Павликени насочват капиталите си в сферата на търговията. Преобладават малките търговски магазинчета, но с разрастването на Павликени като околийски център на над 30 села и с развитието на транспорта се появяват и първите складови помещения за търговия на едро. Земеделските стопани от Павликени и околията търгуват със зърнени храни, зеленчуци, плодове и яйца, а в замяна купуват манифактурни и колониални стоки, железария, строителни материали, вносни стоки.

За развитието на търговията и различните производства, за утвърждаването на Павликени като средищен търговски център голяма роля има модернизацията на транспорта. В края на XIX век в Павликенска околия са се използвали III-класните шосета:

– Павликени – Вишовград – Кална кория – Габрово;
– Павликени – Бяла черква – Вишовград – Севлиево;
– Павликени – Сухиндол – Севлиево;
– Павликени – Мусина – Пушево – Керека – Дряново. (6)

Независимо от наличието на жп транспорт в началото на XX век 40% от стоките, които влизат в Павликени, се доставят направо от Русе и другите големи градове с камиони и каруци. След Първата световна война община Павликени се включва в изграждането на шосето Павликени – Батак – Карайсен. То е изградено за две години с държавни средства, но с труда на местното население от наборите по трудова повинност. (7)

Базата, върху която се развива търговията в Павликени през първата половина на XX век, е Павликенският пазар. Той привлича търговци от много градове и села и утвърждава селището като важен търговски център. През Павликени преминава търговският поток на стоки от Балкана към р. Дунав, както и от околните по-големи градове и села. Част от селскостопанската продукция се изнася в чужбина, а в замяна се внасят стоки като сода, желязо, син камък, риба, подправки и промишлени стоки.

Разрастването на Павликенския пазар се оказва мощен стимул за цялостното развитие на селището, но най-благоприятно влияние оказва за разширяването на търговията. Земеделските стопани от околните села, които идват в Павликени, за да продадат излишъка от селскостопанската си продукция, имат нужда да закупят занаятчийски, манифактурни и коло-

ниални стоки, които не могат сами да произведат. За обслужването на този немалък поток от хора, които идват всеки вторник в Павликени, възниква необходимостта от откриване на нови гостилници, кафенета, питиепродавници, бакалии и хотели. В периода между двете световни войни многократно се увеличават занаятчийските работилници. За нуждите на търговците на едро в Павликени започват да се строят складови помещения, в които да се съхраняват и обработват големи количества зърнени храни, вино, плодове и зеленчуци.

Благодарение на развитието на търговията, успоредно с разрастването на селското стопанство и занаятчийството населението на Павликени се увеличило три пъти – от 1744 в началото на XX век, през 1926 г. – 3906 души, до 5000 в края на Втората световна война. (8). Перспективата за бъдещето на селището като търговски център била оценена най-напред от жителите на Дряново и околните села, които започнали да се заселват в Павликени и да откриват свои дюкяни в центъра му. Постепенно земеделските стопани били изтласкани към периферията на селището, а центърът бил зает от преселници, занимаващи се предимно с търговия.

Според запазените архивни документи първата търговска фирма в Павликени е „Хаджи Марин Пенев сие". Тя е официално регистрирана на 7 септември 1907 год. като събирателно дружество за търговия със зърнени храни. (9) На следващата 1908 год. е регистрирана фирмата на Хараламби Джамбазов с предмет на дейност търговия на дребно и комисионерство. През 1909 год. Георги Стоянов регистрира фирма за търговия на едро и дребно с книжарски стоки, а през 1910 год. Венко Тропчев и син записват в регистрите фирмата си за търговия с манифактурни стоки. По-голяма част от търговските фирми на Павликени са регистрирани в периода след Първата световна война. За периода от 1907 г. до 1947 г. са отбелязани192 сдружения, като 140 от тях са събирателни и търговски. (10)

След приемането на Закона за търговия със зърнени храни и произведенията от тях през 1919 год. на 1 август 1920 г. в Павликени се учредява Земеделският синдикат „Спасител". Той започва да действа на 1 октомври с.г. и обединява 90 еднолични търговци и 6 колективни членове. През м. декември 1920 г. синдикат „Спасител" става член на Земеделската съюзна кооперативна банка и се занимава предимно с износ на зърнени храни, птици, яйца и грозде. След 1923 г. синдикатът става представител на Дирекция „Храноизнос" и обслужва интересите предимно на едноличните търговци. Като актив на организацията е и откритият на жп гара Павликени склад за петролни деривати. (11)

В трудната следвоенна 1919 г., на 4 ноември, в Павликени е учредено Търговското кооперативно дружество „Народен магазин". То се занимава с търговия на дребно в периода 1919 – 1923 год., като предлага стоките на

сравнително по-ниски цени. Председател на дружеството е агрономът Любен Ив. Даскалов (12)

В годините между двете световни войни с търговска дейност в Павликени се занимават Потребителна кооперация „Напредък“ (1919 – 1946), Кредитна кооперация „Съгласие“ (1924 – 1944),„Агрикола“ АД (1938 г.) и Окръжен кооперативен съюз „Солидарност“ (1934 – 1948). (13)

Двете кооперации в Павликени имат общо начало. Учредителният протокол от първото общо събрание е с дата 19 февруари 1919 год., когато се създава Кооперативното потребително дружество „Напред“ с председател П. Пенев. (14) В приетия на второто общо събрание Устав на кооперацията е регламентирано, че тя се създава с цел осигуряване на общи доставки на стоки и съответно продажба на селскостопански произведения. Сдружението открива свой магазин в дома на Гина Стефанова (15). За магазинер е назначен П. Джамбазов, а кооперативният магазин работел всеки вторник, събота и неделя (16). Годишният баланс на кооперацията през нейната първа финансова година посочва годишен оборот на стойност 137 725 лв. и чиста печалба на кооперацията 614 лв. (17).

Предложението, направено на извънредно общо събрание на 19.12.1919 год., кооперацията да стане член на Кооперативната централа „Напред“ (основана с.г. в София), довело до разногласия между членовете. От присъстващите общо 110 членове на това събрание за присъединяване към кооперативната централа гласували 59 членове, 39 се обявили против, 4 се въздържали, а 14 напуснали събранието още преди да гласуват. Намесата и на партийни пристрастия предизвикала окончателното разцепление на членовете на кооперацията. (18)

За периода от март 1920 год. до март 1923 год. в Павликени на практика съществували две кооперации с едно и също наименование: Кооперативно потребително дружество „Напред“ и Работническа кооперация „Напред“.

Броят на членовете на Кооперативното потребително дружество не бил постоянен и започнал от 163 членове при основаването си (1919 г.), след разцеплението в тази кооперация останали 97 членове (1920 г.), 66 членували през 1922 г. и 132-ма през 1924 г. (19) През м. ноември 1920 г. дружеството става член на Земеделския синдикат, който се ангажира да снабдява членовете редовно с необходимите земеделски стоки и инвентар. Чистата печалба на кооперацията през 1922 г. достига 16 598 лв., а сумата, която да се разпредели като дивиденти на членовете, е 8 528 лв., т.е. по 70 лв. на всеки член-кооператор. През 1923 г. за кратко кооперацията става член на синдиката „Спасител“, но след ликвидирането му членовете са принудени да я превърнат в кредитна кооперация с потребителен отдел. Променя се и името, което става Кредитна кооперация „Съгласие“, а дейността ѝ продължава от 1924 до 1944 год. (20)

Успоредно с кооперация „Съгласие“ още от 20-те години на XX век в Павликени съществува и Работническа кооперация. Основите ѝ се поставят на 17 март 1920 г. като потребителна кооперация с предмет на дейност – да се осигуряват доставки на стоки за населението и да се развива спестовност и взаимопомощ между членовете. Избраните на учредителното събрание Управителен и Контролен съвет, както и Уставът на кооперацията са регистрирани от Търновския окръжен съд с Решение № 1146 от 6.04.1920 г. по гражданско дело № 470 от с.г. (21)

Кооперацията започва своята дейност на 1 юли 1920 г. с откриването на потребителен магазин в центъра на Павликени. За целта са наети помещенията на братя Петко и Стефан Джамбазови. Търгува се предимно с хранителни и колониални стоки, прежди, отоплителни материали и други видове стоки. Капиталът на кооперацията се набира от дялове по 100 лева, които се събират от членовете при приемането им, както и встъпителна членска вноска от 5 лв. От основаването си кооперацията членува в Кооперативната централа „Напред“ – София и в Окръжния земеделски кооперативен синдикат „Солидарност“ – Велико Търново. През 1923 год. кооперацията прекратява колективното си членство в Земеделския синдикат поради оскъпяване на стоките, които получава с неговото посредничество. От следващата 1924 год. кооперацията се нарича Работническа кооперация „Напред“ – с. Павликени. В нея членуват 40 членове с 253 дяла. (22)

Освен магазина в Павликени кооперация „Напред“ открива такива и в околните села: във Вишовград – от 1920 до 1927 г., в с. Долна Липница – от 1927 до 1937 г., в Сухиндол – от 1937 до 1947 г. От лятото на 1924 г. по предложение на Михаил И. Вълков в Павликени е открита кооперативна хлебарница (23). От 1930 г. Работническа кооперация „Напред“ поддържа в Павликени два магазина – за колониални стоки и за домашни потреби, както и един склад за дърва, въглища и газ.

Поредната реорганизация на кооперацията става на XV-ото общо годишно събрание, на което се приема нов типов устав, изработен от Кооперативната централа „Напред“ и утвърден от БЦКБ. Новият Устав е узаконен от Търновския окръжен съд с Решение № 1810 от 20.09.1935 г. и е публикуван в Държавен вестник, бр. 18 от м. януари 1936 г. Променена е не само фирмата на кооперацията, която става Потребителна кооперация „Напред“, но е разширен и предметът на търговската дейност. При основаването си през 1920 г. кооперация „Напред“ има 16 членове с 25 700 лв. собствени средства, а през последната си самостоятелна година (1947 г.) – 549 членове с 1 003 512 лв. общ капитал. (24)

Въпреки добрата търговска дейност на двете кооперации в Павликени в периода между Първата и Втората световна война основният дял от търговската дейност се пада на едноличните търговски фирми. Оценявайки

необходимостта от добри познания и умения в областта на търговията, жителите на Павликени дори открили през 1922 г. практическо търговско училище. За съжаление това училище с директор Йордан Филипов Попов не просъществувало дълго време. Търговците в Павликени почитали за свой празник Никулден и ежегодно организирали на този ден свои празнични вечеринки. Постепенно се появили много нови магазини и търговски складове, които през 1937 г. достигнали 173 броя.

В периода между двете световни войни с търговия в Павликени са се занимавали 153 еднолични търговци и над 20 сдружения, кооперации, банки и други организации. Над 40 от регистрираните фирми развиват търговия на едро и на дребно, като изнасят или внасят стоки от чужбина, снабдяват със стоки магазините в селищата от Павликенска и съседните околии. Най-много са магазините за хранителни продукти и питиепродавниците. С колониални и манифактурни стоки търгуват най-богатите търговски фамилии на Павликени – Муцевски, Гр. Черкезов, Г. Ангелов, Сярови, Петър Стоянов и др. Сравнително по-малък е броят на търгуващите със зърнени храни, яйца, птици и други селскостопански стоки, но там са съсредоточени най-големите капитали на местните търговци (Атанас х. Стоянов, Петър Рачев, Генчо Добруджалиев). Много от магазините са смесени и в тях се търгува с различни видове местни и вносни стоки на едро и на дребно. Позаможните търговци разполагат с немалки по площ складове. Търговските капитали присъстват във всички производствени дейности и допринасят за развитието на Павликени. Собствениците на търговски фирми и разпределението им по видове, предмет на дейност и година на регистрация на фирмата за разглеждания период е следното:

1. ТЪРГОВИЯ С ЯЙЦА И ПТИЦИ

Атанас х. Стоянов (1926 г.), Димитър Стайков (1926 г.), Васил х. Стоянов (1927 г.), Ганчо Ботев (1931 г.), Йордан Цончев (1937 г.), Борис Ал. Петров (1937 г.), Богдан Ив. Кръстев (1939 г.), Пенчо Ст. Кожухаров (1940 г.).

2. ТЪРГОВИЯ СЪС ЗЪРНЕНИ ХРАНИ

Кооперация „Напред“, клонове № 1, 2, 3 (1919 г.); Популярна банка – Павликени, клонове № 1, 2, 3 (1923 г.); Иван Христов Ванев (1933 г.); Генчо Славчев Добруджалиев (1934 г.); Кръстю В. Минчев (1940 г.).

3. ТЪРГОВИЯ С КОЛОНИАЛНИ СТОКИ И ЖЕЛЕЗАРИЯ

Васил Георгиев Муцевски (1914 г.); Тодор П. Крусев (1914 г.); Съюз „Солидарност“ (1915 г.); Кооперативна централа (1920 г.); Йордан Г. Балканджиев (1924 г.); Стоян П. Мандев (1925 г.); Генчо Ст. Койчев (1926 г.); Кредитна кооперация „Съгласие“ (1926 г.); Спас Андреев (1926 г.); Йордан и Р. Бояджиеви

(1926 г.); Петър Стоянов и синове (1935 г.); Иван Сяров (1937 г.); Тодора Б. Иванчева (1937 г.); Борис Н. Иванчев (1938 г.);

4. ТЪРГОВИЯ С МАНИФАКТУРНИ СТОКИ, ДРЕХИ И ВЪЛНЕНИ ПЛАТОВЕ

Венко Тропчев и син (1910 г.); Братя Геневи (1919 г.); Мянко Стоянов (1921 г.); Михаил Иванов Петров (1922 г.); Генчо Сл. Добруджалиев (1922 г.); Страшимир Кръстев (1924 г.); Пенчо К. Денев (1926 г.); Тодор Цанев Баевски (1926 г.); Димитър К. Острев (1927 г.); Марийка Ал. Белчева (1928 г.); Мария Йорданова Предова (1928 г.); Крум Иванов Реснелиев (1929 г.); Марин Ил. Аврамов (1929 г.); Йордан Вачков (1930 г.); Георги Трендафилов (1932 г.); Иван К. Иванов (1934 г.); Начко Т. Савов (1937 г.); Стефан Трендафилов (1937 г.); Недялко П. Николов (1940 г.).

5. ТЪРГОВИЯ СЪС СМАЗОЧНИ И ГОРИВНИ МАТЕРИАЛИ

Никола Атанасов Николов (1931 г.); Григор Н. Черкезов (1936 г.).

6. ТЪРГОВИЯ С ОБУЩАРСКИ СТОКИ И КОЖИ

Христо Г. Корфонозов (1919 г.); Братя Колчеви – Колев (1920 г.); Рачо Лазаров Рачев (1926 г.); Никола Христов Тодоров (1927 г.); Петко Ненов (1928 г.); Христо Кирилов (1928 г.); Гавраил Рабчев (1930 г.); Атанас Ил. Конов (1930 г.); Димитър Ангелов и сие – Чорев (1934 г.); Димитър Д. Ковачев (1935 г.); Иван Андреев (1936 г.); Иван Дамянов (1937 г.).

7. ТЪРГОВИЯ С МЕСО И МЕСНИ ИЗДЕЛИЯ

Димитър К.Папазов (1920 г.); Йосиф Новосад (1920 г.); Иван К. Папазов (1920 г.); Братя Иван и Ганчо П. Минкини (1920 г.).

8. ТЪРГОВИЯ С ДЪРВЕНИ ИЗДЕЛИ, СТРОИТЕЛНИ МАТЕРИАЛИ И МЕБЕЛИ

Никола А. Стойчев (1922 г.); Атанас Трифонов В. Иванов (1923 г.); Иван Христов Ямаков (1924 г.); Стефан Иванов Денев (1927 г.); Димитър Р. Казаков (1930 г.); Лука Нешев Баиров (1931 г.); Иван П. Кътев и Сие (1933 г.).

9. ТЪРГОВИЯ С МАШИНИ И МАШИННИ ЧАСТИ

Минчо Досев (1922 г.); Петър Атанасов (1931 г.); Атанас Радков Атанасов (1937 г.); Иван Д. Ангелов и синове (1937 г.); Марин П. Базаков (1937 г.); Славейко Копривaров (1937 г.); Братя Атанас и Димитър Тодорови (1937 г.); Кирил Ст. Горанчев (1940 г.).

10. МЕДНИКАРСТВО

Петър Тонков и син (1921 г.); Стефан Л. Станев (1929 г.); Панайот Николов (1931 г.).

11. ШАПКАРСТВО

Миньо Ст. Кожухаров (1926 г.) – търговия на дребно с шапки и каскети; Васил К. Балканджиев (1936 г.) – търговия на дребно с калпаци.

12. САРАЧИ И ТЪРГОВИЯ СЪС САРАШКИ СТОКИ

Минко Г. Станев (1922 г.); Милан П. Миланов (1926 г.).

13. ТЕНЕКЕДЖИЙСТВО И ТЪРГОВИЯ С ТЕНЕКЕДЖИЙСКИ ИЗДЕЛИЯ

Марин Евтимов – Кимито (1922 г.); Тинчо Б. Дафинов (1931 г.); Кооперация „Труд“ (1934 г.).

14. КОМИСИОНЕРСТВО

Хараламби Джамбазов (1908 г.); Марин Иванов Тинков (1920 г.).

15. ХОТЕЛИЕРСТВО

Димитър Стоев (1938 г.).

16. ТЪРГОВИЯ С КНИЖАРСКИ СТОКИ И ВЕСТНИКАРСТВО

Георги Стоянов (1909 г.); Братя Венкови (1912 г.); Евлоги Дамянов (1936 г.); Димитър Рабчев (1938 г.); Тодор К. Коларов (1922 г.).

17. СЛАДКАРНИЦИ, КАФЕДЖИЙСТВО, БОЗАДЖИЙСТВО

Сава П. Владимиров (1925 г.); Братя Цанко и Иван П. Куеви (1925 г.); Стефан Г. Устапенев (1928 г.); Али Алиев Ибрямов (1928 г.); Петко В. Бянов (1934 г.); Генчо Г. Недялков (1937 г.); Тодор Иванов Станчев (1937 г.); Костадин Г. Станев (1937 г.); Христо Ст. Илчев (1937 г.).

18. ТЪРГОВИЯ С БРАШНА И ТРИЦИ

Стефан П. Троянски (1937 г.); Йордан Цончев (1937 г.).

19. ТЪРГОВИЯ С ПАРФЮМЕРИЯ

Коста Ил. Попов (1927 г.); Андрей Костов (1937 г.).

20. ТЪРГОВИЯ СЪС СТЪКЛАРИЯ

Стефан Дамянов (1937 г.).

21. ЧАСОВНИКАРСТВО

Антон Д. Гърдев (1933 г.).

22. ГОСТИЛНИЧАРСТВО, КРЪЧМАРСТВО, ПИТИЕПРОДАВНИЦИ И ТЪРГОВИЯ СЪС СПИРТНИ НАПИТКИ

Петър Т. Рачев (1924 г.); Димитър П. Тотев (1925 г.); Марийка Ирманова Гочева (1927 г.); Костадин П. Начев (1929 г.); Александър Ц. Райков (1930 г.); Стефан М. Станев (1935 г.); Кольо Бянов Колев (1937 г.); Марин Енев (1937 г.); Генчо Г. Устапенев (1937 г.); Иван М. Дечков (1937 г.); Мянко Р. Касабов (1937 г.); Йордан Г. Даалиев (1937 г.); Костадин П. Рашев (1937 г.); Братя Стефан и Димитър Г. Станеви (1937 г.); Руси Тодоров Рачев (1937 г.); Стоян М. Гешев (1937 г.); Стефанка Ив. Даскалова (1937 г.); Симеон Ан. Петров (1938г.); Тодор Т. Тодоров (1938 г.); Пеньо Ст. Христов (1938 г.); Косьо Ст. Гешев (1939 г.); Климент Мартинов (1939 г.); Иван Николов Досев (1939 г.); Александър П. Трифонов (1939 г.); Димо Ст. Панчев (1939 г.); Тотка Б. Панчева (1940 г.); Стефан Христов Тананеев (1940 г.); Никола П. Дончев (1940 г.).

23. ТЪРГОВИЯ С ДРУГИ ВИДОВЕ СТОКИ

Кооперативна централа „Напред“ (1919 г.) – бакалски стоки;
Димитър М. Генев (1921 г.) – бакалски стоки;
Иван Дудов и Сие (1921 г.) – содопроизводство и търговия на дребно;
Ел. кооперация „Светлина“ (1925 г.) – електрически материали;
Трифон Пенков (1926 г.) – бакалски стоки;
Ради Велев Цанков (1929 г.) – кухненски принадлежност;
Георги Д. Памукчиев (1931 г.) – технически артикули;
Никола Н. Марчев (1934 г.) – електрически материали;
Христо П. Стоянов (1937 г.) – бакалски стоки;
Мишо Атанасов и Сие – Кольо Бянов (1937 г.) – захарни изделия;
Димитър П. Цончев (1938 г.) – зеленчуци и плодове;
Николай В. х. Стоянов (1938 г.) – метлен клас;
Христо Фил. Хаджиев (1938 г.) – бакалски стоки;
Акционерно дружество „Агрикола“ (1938 г.) – земеделски произведения;
Марин Л. Вапцаров (1938 г.) – прясна риба;
Димитър П. Тошков (1939 г.) – галантерийни стоки;
Атанас В х. Стоянов (1938 г.) – каменни въглища;
Дончо Иванов Сяров (1939 г.) – каменни въглища;
Петър Христов Мандев (1939 г.) – каменни въглища. (25)

В навечерието на Втората световна война търговските фирми в Павликени достигат 173. Успоредно с многобройните дребни търговци и занаятчии сред жителите на Павликени имало няколко търговски фамилии, които се оказват силен катализатор за утвърждаването на Павликени като средищен търговски център. С най-голям оборот и вложени средства са търговските фирми на:

ВАСИЛ ГЕОРГИЕВ МУЦЕВСКИ – род. 3.03.1885 г. в гр. Дряново, завършил прогимназия в родния си град, работил като писар в Дряновското околийско управление. В Павликени се преселва през 1913 г. и започва търговия с железария и колониални стоки. Чрез внос от чужбина доставя стоки на търговци в Свищов, Севлиево, В. Търново, Ловеч, Плевен, Троян, Габрово, Дряново и целия Павликенски район. Търговската дейност на фамилия Муцевски достойно доразвиват неговите синове: ГЕОРГИ В. МУЦЕВСКИ, род. 6.01.1915 г. в Павликени, завършил Търговска гимназия във Варна и Висше търговско училище във Виена; НИКОЛА В. МУЦЕВСКИ, род. 11.02.1917 г. в Павликени, завършил висше образование по стопанските науки в Берлин. (26)

СЯРО ИВАНОВ СЯРОВ е роден през 1870 г. в с. Никоевци, Гешевска община, Дряновска околия. Първоначално образование получава в с. Геша, през 1884 г. започнал да учи шивашки занаят, но се занимавал и с търговия до 1894 г. Отбил военната си служба и през 1896 г. се преселил в Павликени. В съдружие с ВЕНКО С. ТРОПЧЕВ – също преселник от Дряново, развили търговия с манифактурни, колониални, железарски, галантерийни и други видове стоки до 1918 г. По същото време с други съдружници в Дряново притежавал спиртна фабрика и магазин за трикотаж. От 1918 до 1927 г. самостоятелно развива търговска дейност в Павликени с колониални стоки, стъкла, железария, петролни деривати и др. След 1927 г. семейната търговска фирма управлява синът му ИВАН СЯРОВ, род. 23.08.1904 г. в Дряново, учил в Павликени и в Свищовското търговско училище. (27)

Друга търговска фамилия на преселници балканджии е на ПЕТЪР СТОЯНОВ – род. през 1876 в с. Керека, Дряновско. Започнал търговия още през 1895 г. в родното си село, той се преселил в Павликени през 1920 г. и открива свое търговско заведение. Доставя фабрични стоки от чужбина и от България. Търговската му дейност е продължена от сина му ХРИСТО П. СТОЯНОВ и зет му СТЕФАН ГЕНЧЕВ. (28)

От преселниците балканджии, заселили се в центъра на Павликени, с търговия са се занимавали и семейство Тропчеви, братята Стефан и Димитър Ганеви, Пенчо Колев, семейство Гешеви и други.

Един от най-големите търговци на Павликени през разглеждания период е ПЕТЪР РАЧЕВ. Той е роден на 14.02.1891 год. в Павликени, където получава началното си образование. По-късно завършил прогимназия в Бяла черква, учил и шивашки занаят. С търговия започва да се занимава на 16-годишна възраст като чирак във фирма за зърнени храни. През 1910 год. започва търговия с вино в съдружие, а самостоятелна търговска дейност със зърнени храни развива от 1913 год. Петър Рачев става агент на Дирекция „Храноизнос“ от основаването ѝ през 1931 г. В продължение на 6 години е бил председател на павликенското Търговско сдружение, 15 години е

общински съветник, член на кооперация „Напред“, председател на Питиепродавското сдружение от 1935 до 1940 г. Избиран е за член на управителните съвети на Търговска банка (от 1936 г.) и на Ел. кооперация „Светлина“. Съдейства и активно участва при изграждането на много от обществените сгради и организации в Павликени. През 1939 год. пътува до Германия и урежда търговията с вино и грозде от района. През складовете на П. Рачев преминават голям обем от търговските стоки на Павликени. (29)

Определена заслуга за развитието на търговията в Павликенска околия има ГЕНЧО СЛАВЧЕВ ДОБРУДЖАЛИЕВ – роден 1898 г. в с. Дъскот, завършил търговски училища в Свищов и Бургас. През 1922 год. започва в Павликени търговия с манифактурни стоки и прежди. Той е един от основателите на Търговското сдружение и на Търговската банка в Павликени, избиран за председател на Пчеларското дружество и директор на Окръжния кооперативен съюз „Солидарност“. От м. март 1932 до м. септември 1934 г. е кмет на Павликени, като по време на неговия мандат е благоустроен централният площад, където се провеждал ежеседмичният пазар. След 1934 г. се занимава предимно с производство и търговия със соя. Неуморно пропагандира в селата от района отглеждането на соя и създава верига от приемателни пунктове за изкупуването на готовата продукция. Приемните пунктове били съсредоточени в селищата с жп гари по линията от Павликени през Левски до Ловеч и Свищов. През 1940 год. засетите със соя площи в района достигат 330 хил. дка, а производството и търговията с нея дават препитание на стотици семейства.

ГРИГОР Н. ЧЕРКЕЗОВ, роден на 22.10.1902 г. в с. Куцина, Търновско, е също един от крупните търговци на Павликени. Завършил Търговската гимназия в Свищов през 1920 г., той започва работа като счетоводител в Търновската фирма „Дамянов и сие – Цонев“, където остава 6 години. През 1929 год. открива свое самостоятелно търговско предприятие в Павликени като представител на фирма за петролни деривати. С разрастването на търговията си той става представител на „Стандарт ойл къмпани“ – Ню Йорк, както и на основаното през 1940 г. Дружество „Петрол“. Районът на търговската му дейност обхваща всички селища от Балкана до Свищов и от П. Тръмбеш до гара Левски. Избиран за член и за председател на управителните съвети на Търговското сдружение и на Търговската банка в Павликени. Дълги години е бил председател на Спортния клуб „Хаджи Славчев“, на организацията на Българския народен морски сговор, член на Дружеството за закрила на децата. От 1939 г. разширява бизнеса си и започва износ на плодове за чужбина. (30).

Сред успешно занимаващите се с търговия в Павликени през първата половина на XX век са и фирмите на следните търговци:

– АТАНАС Х. СТОЯНОВ – род. 1882 г. в Бяла черква, преселил се в Павликени. От 1925 год. развива търговия с яйца, птици и земеделски производства.

– ГЕОРГИ АНГЕЛОВ – род.1883 г. в Брацигово. В Павликени идва през 1920 г. и открива търговски склад за дървен и строителен материал. След смъртта му през 1939 г. семейният бизнес е продължен от сина му ЙОРДАН АНГЕЛОВ, завършил Търговска гимназия в Свищов и Търговската академия във Варна.

– ГЕОРГИ ТРЕНДАФИЛОВ – род. 1900 год. в с. Александрово, Свищовско. През 1924 год. открива магазин за манифактурни стоки в с. Карайсен, а от 1929 год. се преселва в Павликени и открива нов магазин за същия вид стоки. Търгува предимно с трикотаж, открива и представителство на фирма за шевни машини. Бизнесът е продължен от племенника му Георги АНЧЕВ.

– ПЕНЧО КОЛЕВ – род. 1901 г., учил шивашки занаят и работил като шивач в Търново и Бяла черква. В Павликени идва през 1926 г. и първоначално работи в съдружие с Тодор Цанев. По-късно открива самостоятелен търговски склад за вълнени платове на реномираните фирми „Калпазанов“, „Беров“ и „Троица“. Търгува и с горни мъжки и дамски облекла.

– НАЧКО САВОВ – род. 1915 г. в Плевен. През 1937 г. се преселва в Павликени и започва самостоятелна търговия с готови дамски и мъжки облекла, ученически униформи, вълнени платове и одеяла. Модерната му дрехарница „Нови лукс“ става водеща в този бранш за селището. (31)

За развитието на търговията и различните видове производства, за утвърждаването на Павликени като средищен търговски център изключително важна роля изиграва железопътната гара и възможностите на жп транспорта. Започнала като износен пункт, гара Павликени скоро се превръща във важен разпределител и доставчик на манифактурни и колониални стоки за района. С езика на цифрите през 1937 год. тази дейност изглежда така:

„На гара Павликени са натоварени 2722 вагона, които се разпределят както следва: брашно – 207 вагона, храни – 256 вагона, маслодайни семена – 89 вагона, яйца – 117 вагона, захарно цвекло – 429 вагона, овощия и зеленчуци – 460 вагона, вина – 364 вагона, керемиди и цигли – 267 вагона, животни и птици – 126 вагона, разни други – 397 вагона. През същата 1937 год. на гара Павликени са разтоварени 1272 вагона и 6835 пратки, които не са били цели вагони. Независимо от това най-малко 40 % от стоките, които влизат в Павликени, се доставят направо от гр. Русе с камиони и каруци“. (32)

По тези цифрови показатели през 40-те години на XX век павликенската жп гара заема 31-о място от общо 280 в България. (33)

Електрификацията на Павликени през 1928 год., развитието на занаятчийското производство и постепенно подобряващият се жизнен стандарт

на хората стават предпоставка за появата на търговски фирми за машинни части и електрически материали. Един от първите търговци в този бранш е НИКОЛА МАРЧЕВ (род. 1905 г.), който открива свой магазин за ел. материали през 1928 год. Търгува с шевни машини „Кьоллер", радиоапарати „Сименс" и „Телефункен", велосипеди, мотори, плетачни и пишещи машини. Завършил Техническо училище в София, търговецът имал майсторско свидетелство и за ремонт на електрическа и машинна техника. Подобен вид дейност в Павликени развивал и ЛЮБЕН ВАЧКОВ. Той е роден 1908 г. в Сухиндол и завършил Априловската гимназия в Габрово. След изкаран курс по радиотехника придобива правото на радиотехник към Главна дирекция на пощите, телеграфите и телефоните. През 1928 г. открива собствено ателие за ремонт на часовници, фина механика и радиотехника в Сухиндол, става търговски представител на фирмите „Телефункен" и „Филипс", през 1929 г. прави сам първия си радиоапарат, започва да произвежда и високоговорители. През 1935 год. се преселва да живее в Павликени и заедно с брат си Златьо ВАЧКОВ – ел. техник по образование, започват търговия с радиоапарати, усилватели и високоговорители, ел. материали и машини. В магазина им се предлага техника на реномирани марки – ел. мотори „Сименс – Шукерт", пишещи машини „Адлер", радиоапарати „Тулан", шевни машини „Пфафь", „Веста", „Гритцнер", велосипеди, мотоциклети, грамофони. Братята Любен и Златьо ВАЧКОВИ имат съществен принос за поставянето на радиоапарати в читалището, Общината и училищата, както и на високоговорителите на площада в Павликени. (34)

След Първата световна война на базата на едноличните търговски фирми в Павликени се появяват и няколко по-крупни търговски сдружения. Пример в това отношение е Акционерното дружество „СТАНЧО К. ЛАФЧИЕВ". Основателят Станчо Колев Лафчиев е роден през 1845 год. в Дряново. След Освобождението се преселва в Павликени и от 1907 год. се занимава с продажба на дребно на дървен строителен материал и железария, както и с търговия на едро със зърнени храни. С Решение № 1395 от разпоредително заседание на 26 юни 1910 г. Търновският окръжен съд регистрира едноличната му търговска фирма. (35)

С първоначално натрупания търговски капитал Станчо Лафчиев става инициатор за учредяването на Акционерното дружество, носещо неговото име. Дружеството се учредява на 24 декември 1921 год. с основен капитал от 400 000 лева, разпределени в 400 акции по 1000 лв. Станчо Лафчиев притежава ½ от основния капитал на дружеството – равняващ се на 200 акции. Останалите петима основатели са: Никола С. Лафчиев, Стефан Нешев, Димитър С. Лафчиев, Георги Сърмаджиев и Димитър Казаков, всеки от които притежава по 40 акции. (36) Съгласно Чл. 5 от одобрения Устав целта на дружеството е да търгува с колониални, железарски и всякакъв вид стоки

от местен и чужд произход. Седалището на сдружението е Павликени, но могат да бъдат разкривани клонове и в други населени места. Според Ч л.34, Глава 8 на същия Устав разпределението на печалбите става по следния начин:

„След спадане от общия приход всички разноски, всякакви задължения по договор, възнаграждения, заплати, амортизации и пр. останалата свободна сума съставлява чистата печалба на дружеството, която се разпределя, както следва:

а) 5 – 10 % за запасен капитал;

б) за съмнителни и безнадеждни креанси – по решение на Управителния съвет;

в) освен запасния капитал общите събрания имат право да отделят от годишните печалби специални резерви.

Остатъкът се разделя:

1. 6 % възнаграждения на Управителния съвет;

2. 3 % възнаграждения на Проверителния съвет;

3. 5 % възнаграждения на директора;

4. Възнаграждения на дружествения персонал по определения от Управителния съвет, който не подлежи на одобрение от Общото събрание;

5. Останалата част се раздава като дивидент на акционерите срещу годишните купони на акциите“. (37)

На годишното отчетно събрание, проведено на 20 януари 1923 год., още през първата година Акционерното дружество отчита добра печалба. При оборот от търговия със стоки 815 597 лв., печалбата за дружеството е 275 284 лв. (38). След смъртта на основателя на сдружението Станчо Лафчиев на 12 май 1924 год., ръководството на фирмата се поема от зет му Димитър Рачев Казаков. (39) Новият директор успява да води търговските дела и да поддържа, а в някои години и да увеличава оборота и печалбата на фирмата. Според годишния баланс на фирмата за 1926 год. активът е 864 100 лв., а чистата печалба 214 014 лв. (40) Успоредно с Акционерното дружество „Станчо Лафчиев“ от м. април 1931 год. Димитър Казаков регистрира и собствена еднолична фирма за търговия с железария, каменни и дървени въглища. (41) И двете търговски фирми съществуват до 1945 год.

На базата на по-големите търговски акционерни дружества и като резултат от развитието и модернизирането на занаятчийското производство в Павликени се появяват първите преработващи и производствени предприятия – мелници, маслобойни, фабрики и дараци. Подобна е съдбата на безименното акционерно дружество – Тютюнева фабрика „Хоризонт“. Тя е основана през м. февруари 1921 год. от 19 души учредители с основен капитал 1 млн. лв., разпределени в 1210 акции. Целта на сдружението е да изкупува, да преработва и да търгува със суров и преработен тютюн. През

1921 г. във фабриката работели 25 души. (42) Независимо че на третата година от основаването си фирмата има вече 58 акционери, а броят на акциите е достигнал 2886, в края на 1926 г. сдружението е ликвидирано. (43)

Почти по същата схема и отново след Първата световна война се създава и Акционерното дружество „Крепост" в Павликени. Неговото начало се поставя през м. февруари 1919 г., когато братята Александър и Захари х. Христови, в съдружие с Александър Петров, учредяват Търговска събирателна фирма „Братя Христови сие Петров". Предмет на дейността на фирмата е преработка и търговия с брашнени и керамични изделия. През 1926 год. това сдружение се обединява с Търговско събирателно дружество „Максим Ралие и сие" – София. Новооснованото Акционерно дружество „Крепост" – Павликени започва с основен капитал от 5 милиона лева, разпределени в 500 акции по 1000 лв. Предметът на дейност се разпределя в три отдела – цигларница, мелница и електрическа централа. На тази фирма Павликени дължи инсталирането и пускането в експлоатация през м. ноември 1928 год. на електрическа централа за снабдяване на селището с ел. енергия. През 40-те години на XX век основни акционери в дружеството са: сем. д-р Райнхард и Иванка Гутшмид, Никола Владов, сем. Александър и Стефана Лесничееви, Георги Славомиров, Тодор Стефанов и др. (44)

Подобно съчетание на производствена и търговска фирма е дружеството на Петър Атанасов. Възниква първоначално като машинна фабрика и металолеярна под името „Атанас Николов и синове" през 1921 год. Фирмата произвежда различни видове земеделски машини, машини и резервни части за мелници, керамични фабрики, маслобойни и др. подобни. Успоредно с производствената си дейност фирмата се занимава с търговия на: ел. материали, резервни машинни части, различни видове ламарини и железа, технически пособия. През 1929 год. начело на фабриката застава един от членовете на семейството – Петър Атанасов, който успява да разшири производствената и търговската дейност на баща си. Машинната фабрика на Петър Атанасов става представител на реномираните западноевропейски фирми: „Круп", „Форд", „Робърт Бош", „Рашмунд", „SKF" и „Шкода". (45) През 30-те и 40-те години на XX век фирмата предлага в Павликени техни автомобили, трактори, двигатели, резервни части и други видове машини. За клиентите винаги е имало на разположение машинен инженер, техници и квалифицирани майстори. През 1939 г. разрасналото се ООД „Петър Атанасов" е изключителен представител за района на фирмата „Форд" и продава леки автомобили, камиони, земеделски машини, както и съответните резервни части и машинни масла. (46)

В интерес на търговските фирми, на бързо развиващите се занаяти и на първите производствени предприятия през първата половина на XX век постепенно се развива и банковото дело. Населението на Павликени и на

околните села от района ползва услугите на второстепенните клонове на БНБ и БЗК банка, на Популярна банка, Търговска банка и на две кредитни кооперации. (47)

Като отражение на стопанската структура и бурното развитие на търговията в Павликени в навечерието на Втората световна война ежегодно се организира 4-дневен панаир. Всяка година през м. април павликенчани уреждали голяма животновъдна изложба пазар в края на селището, а на централния площад се предлагали различни видове земеделски, занаятчийски и други търговски стоки. Организаторите имали и награден фонд, с който награждавали най-добрите стопани и търговци. На гостите на селището се предлагало да посетят Държавното опитно поле със Земеделски музей, стопанството на Земеделското училище, както и новопостроените люпилня и кланица. Пътуването по БДЖ до гара Павликени за посещение на панаира ставало с 50 % намаление. В средата на м. април за няколко дена Павликенският панаир се превръщал в средище на стотици земеделски стопани, търговци и животновъди от няколко съседни околии. (48)

Развитието на търговията е важен фактор в цялостното развитие на Павликени през първата половина на XX век. Интензивната стоково-парична циркулация стои в основата за развитието на занаятите, за началото на промишленото производство, за развитието и разрастването на банковото дело в Павликени. Ежеседмичният пазар във вторник, бързо нарастващият брой на търговските фирми и магазини, както и разположението им в централната част на селището спомагат за увеличаване на броя на жителите и утвърждаването на Павликени като средищен околийски център на около 30 села в района.

БЕЛЕЖКИ

1. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край. София, 1940, с. 228; В-к *Павликенски глас*, год. II, бр. 22 от 15.12.1938 год.

2. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч., с. 173 – 193.

3. **Панайотова, К.** Стопанската структура на Павликени през периода 1878 – 1945 год. – В: Сб. *Павликени в миналото и днес*. В. Търново, 1998, с. 92 – 111.

4. **Глушкова, Б.** Създаване и развитие на търговски и промишлени предприятия в Павликени в периода 1907 – 1947 г. по документи на Държавен архив – В. Търново. – В: Сб. *Павликени в миналото и днес*. В. Търново, 1998, с. 112 – 118.

5. **Цонева, Н.** Павликенският пазар – важен фактор за развитие на селището през първата половина на XX век. – В: Сб. *Панаири, пазари и тържища по българските земи.* Велико Търново: Изд. „Фабер", 2004, с. 400 – 409.

6. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1899 – 1900 г. от Търновския окръжен управител Иван Т. Драсов. Скоропечатница „Фъртунов", 1900 г., с. 9 – Държавен архив – В. Търново.

7. **Панайотова, К.** Цит. съч., с. 106.

8. По данни на Централно статистическо управление.

9. Държавен архив – В. Търново, ф. 90, оп. 4, а.е. 321.

10. **Глушкова, Б.** Цит. съч., с. 112.

11. **Панайотова, К.** Цит. съч., с. 107; ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а.е. 5349. В-к *Земеделско знаме*, бр. 75 и бр. 77 от м. XII.1920 г.

12. Държавен архив – В. Търново, ф. 90, оп. 4, а.е. 778.

13. Държавен архив – В. Търново, ф. 276 к, оп. 1, а.е. 1 – 10; ф. 277 к, оп. 1, а.е. 1 – 5; ф. 90, оп. 4, а.е. 778; В-к *Павликенски глас*, бр. 135 от 9 юли 1934 год.; **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени. София: УИ „Св. Кл. Охридски", 1999, с. 151 – 166.

14. Държавен архив – В. Търново, ф. 276 к, оп. 1, а.е. 1, л. 1.

15. Пак там, л.3-г.

16. Пак там, л.6,6-г.

17. Пак там, л. 16, 16-г.

18. Пак там, л. 2, 3-г, 4.

19. Пак там, л. 5 – 9-г.

20. Държавен архив – В. Търново, ф. 276 к, оп. 1, а.е. 1, л. 1 – 193; В-к *Павликенски глас*, бр. 129 от 3 март 1934 год.

21. Държавен архив – В. Търново, ф. 276 к, оп. 1, а.е. 4, л. 1, 1-г.

22. Пак там, а.е. 5, л. 1 – 41.

23. Пак там, а.е. 5, л. 61.

24. Пак там, а.е. 6, л. 71 –77.

25. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч., с. 174 – 196.

26. Пак там, с. 178 – 180.

27. Пак там, с. 180 – 181.

28. Пак там, с. 182.

29. Пак там, с. 174 – 177.

30. Пак там, с. 181 – 182.

31. Пак там, с. 182 – 186.

32. В-к *Павликени*, год. II, бр. 19 от 24.10.1938 год., с. 2.

33. В-к *Павликени*, год. II, бр. 3 от 20.02.1938 год., с. 3.

34. Исторически музей – Павликени, основен фонд – от инв. № 1484 до инв. № 1513.

35. Държавен архив – Велико Търново, ф. 90 к, оп. 4, а.е. 1044, л. 1 – 1г.

36. Пак там, л. 6 – 6г.

37. Пак там, л. 15 – 19.

38. Пак там, л. 44.

39. Акт за смърт на Ст. Лафчиев. – Исторически музей – Павликени, научно-спомагателен фонд – документи, инв. № 1960.

40. Държавен архив – Велико Търново, ф. 90 к, оп. 4, а.е. 774, л. 67.

41. Пак там, а.е. 1369, л. 1.

42. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1921 – 1922 год. Търновска печатница „Теменуга" на братя Ноеви, 1924 г., л. 207 – Държавен архив – Велико Търново.

43. Държавен архив – В. Търново, ф. 90 к, оп. 4, а.е. 802, л. 1 – 86.

44. Пак там, а.е. 807, л. 1 – 156.

45. В-к *Павликени*, бр. 9 от м. май 1938 год.

46. В-к *Павликени*, год. III, бр. 62 от 28 май 1939 год.

47. **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени…, с. 135 – 143.

48. В-к *Павликени*, год. I, бр. 8 от 10.04.1937 г.; год. II, бр. 7 от 10.04.1938; год. III, бр. 57 от 25 април 1939 год.

ТЕЛЕГРАФО-ПОЩЕНСКА И ТЕЛЕФОННА СТАНЦИЯ В ПАВЛИКЕНИ

На 1 юни 1894 г. се поставя началото на телеграфо-пощенската и телефонна станция в Павликени. Тази нова придобивка за селището е свързана с преместването през същата година на околийския център от с. Паскалевец в с. Павликени. Съгласно Закона за ново териториално деление в Княжество България (от 1893 г.) Павликени става център на околия, в която първоначално влизат 26 общини, обхващащи 28 селища от района с население 36 120 жители.

С преместването на околийския център и административните служби е преместена и Телеграфо-пощенската станция от с. Паскалевец. Тя е открита на 15 август 1890 г. от Илия Константинов, чиновник при Софийската пощенска станция и неин пръв началник. Като раздавач към същата работи Петър Николов от В. Търново. Освен гореспоменатите началник и раздавач към Паскалевската телеграфо-пощенска станция има назначен като помощник и един стажант телеграфист Димитър Димитров. По повод на него е и първият запазен в архивите документ на пощенската станция. С писмо от 20.01.1894 г. на Министерството на обществените сгради, пътища и съобщения (МОСПС), отдел „Пощи и телеграфи", до началника на Паскалевската телеграфо-пощенска станция се съобщава за преместването на стажанта от Паскалевската в Тревненската телеграфо-пощенска станция. Решението е на основание на Заповед № 4 от 15.01.1894 г. на същото министерство. (1) Във връзка с това преместване тогавашният началник на телеграфо-пощенската станция Наум Йочков прави писмено възражение до секретаря на министерството, от което става ясно и за предстоящото преместване на станцията в Павликени. Писмото е под № 58 от 26 януари 1894 г. и в него се казва: „Преди да изпълня предписанието № 920 от 20.01. т.г. (1894 – б. м.), чест имам да донеса в отдела на телеграмите и пощите следующето: според Закона за новото териториално разделение на Княжеството, приет в последната сесия на Обикновеното народно събрание, Паскалевската околия е преименувана в Павликенска и към нея са присъединени още няколко много големи села, та по такъв начин околията става най-голяма и най-богата между всичките околии в Княжеството, следователно..." (2) По-нататък в писмото се посочва големият обем работа в станцията. Възражението е прието, а заповедта за преместването на стажант телеграфиста е отменена. Малко по-късно, с писмо № 2390 от 8.02.1894 г. на МОСПС до началника на тп станция Паскалевец

се съобщава за назначаването на Петко Рашков за раздавач (V разряд). (3) Според тогавашните изисквания за постъпването на такава работа се дава парична гаранция или се декларира имуществото, заверено в съответния Общински съвет.

Паскалевската телеграфо-пощенска станция съществува до средата на 1894 г., когато с писмо № 9741 от 31 май с.г. на МОСПС се съобщава на началника на Павликенската тп станция:

„Съобщава Ви се за сведение, че преместването на Паскалевската тп станция в с. Павликени е постановено с приказ от 30 текущий май № 28. Със същия приказ Вий и раздавачът Петко Рашков се премествате при Павликенската станция. (…)

Началник на отдела: Михайлов Секретар: … (п.)". (4)

Така от 1 юни 1894 г. в Павликени официално има Телеграфо-пощенска станция с началник Наум Йочков, родом от гр. Прилеп.

Преместването телеграфо-пощенската станция от Паскалевец в Павликени в първите години създава известни кадрови проблеми. В архивите са запазени няколко приемно-предавателни протокола, които дават допълнително информация за тези събития. В акт № 379 четем:

„Днес, 18 юли 1894 г., долуподписаните на основание на телеграмата на „Телеграфо-пощенски отдел" от 13 юли под № 12331 с.г. първий от нас предаде, а другият прие на законно основание Павликенската телеграфо-пощенска станция съгласно приложения тук опис „А" всички налични суми в брой и документи.

Освен това провериха се и се предадоха означените в приложения опис „Б" всички парични средства, колите и препоръчани предмети. Съгласно книгите № 1, 2, 6 и 7 предадоха се и всички станционни дела, описи, книжа, правилници, конвенции, устави и т. н. (…) Предал: Наум Йочков

Приел: началник станция в Павликени – Иван Славов

18 юли 1894 г., с. Павликени". (5)

Независимо от този протокол Наум Йочков явно остава началник на Павликенската тп станция още няколко години, защото две години по-късно, на 16 март 1896 г., той отново издава на Н. Попов пощенски пратки, писма, марки и други документи с опис „А" под № 5622.

През тия първи години като втори раздавач започва работа и стипендиантът Димитър Димитров Рабчев. Пощенските служители обслужват кореспонденцията в Павликенска околия, както и различните парични преводи и телеграфни услуги. Поради големия обем работа през 1896 г. са назначени трима нови селски куриери: Велико Петров, Илия Георгиев и Петър Тодоров. Селата в Павликенска околия са разделени на три и всеки един от тях обслужва един от районите.

В тия първи години на пощенското дело у нас настъпват промени и реорганизации и в централното му управление. През 1895 г. бившият отдел „Пощи и телеграфи“ към Министерство на обществените сгради, пътищата и съобщенията става Главна дирекция на пощите и телеграфите. Със Заповед на дирекцията № 25412 от 27.11.1896 г. е назначен новият началник на Павликенската тп станция – Тодор Н. Попов. С акт № 764 от 16.12.1896 г. Димитър Димитров предава службата си и поверените му документи на новоназначения пощенски служител. (6) Тодор Попов работи като началник-станция до 1901 год.

След него като пощенски началници са били назначавани Иван Старирадев и Тодор Клорбажев. Първоначално Павликенската тп станция била настанена в къщата на Георги Тодоров (на дн. ул. „Христо Ботев“ № 2). Около 1900 год., когато започва телефонизирането на селището, тя е преместена в дома на Драган Ив. Даскалов (до дн. кино). Проблемът за сграда на телеграфо-пощенската станция остава нерешен още дълги години. (7)

Интересна информация както за хората, които работят в телеграфо-пощенската станция, така и за длъжностите, които заемат, ни дава ведомост за годишните заплати на пощенските служители, запазена от м. февруари 1901 г.:

„1. Тодор Попов – началник тп станция – 1800 лв.

2. Пею Аврамов – надзорник – 1200 лв.

3. Ккирил Георгиев – раздавач – 660 лв.

4. Петър Тодоров – куриер – 780 лв.

5. Велико Петров – куриер – 780 лв.

6. Илия Георгиев – куриер – 780 лв.…“ **(8)**

Обемът на работа в Павликенската пощенска станция; услугите, които осъществяват за жителите на района; обработката на пощенските пратки налагат постепенно да се увеличава и броят на пощенците. Това разрастване се чувства особено в годините след Първата световна война. През 1918 г. началник на Павликенската тп станция е Петър Петев, надзорник – Марин Томов, има и двама пощальони – Петър Минков и Мянко Стоянов, двама раздавачи – А. Атанасов и Атанас Радков, а като куриери работят П. Тодоров, К. Стоянов и Г. Дамянов. През същата 1918 г. като зам.-телеграфист в станцията служи Петър Пазителов. (9) Със Заповед № 1383 от 10.06.1918 г. на Главната дирекция за ученик практикант по тп служба и с годишна заплата от 780 лв. е назначен и Петко Георгиев от с. Михалци.

Наред със специфичните пощенски, телефонни и телеграфни услуги в Павликенската станция се извършват и много финансови операции: приемане и изплащане на спестовни влогове, на пощенски чекове и други. За ръста на преводните и пощенските услуги, както и за обема на работата говорят следните справочни таблици, подготвени от Р. Русанов и Ив. Ванев по данни на Павликенската тп станция за отчетните 1938 и 1939 г.: (10)

ГОД	ТЕЛЕГРАФ		ТЕЛЕФОН		СПЕСТОВНА КАСА			
	Брой телеграми	Стойност в лв.	Брой разговори	Стойност в лв.	Влогове		Изплащания	
					операции	лв.	операции	лв.
1938	26834	54142	30435	179019	1668	5338800	1901	5940329
1939	37368	60916	46860	569184	1757	6354180	1997	6467187

ПОЩЕНСКА ЧЕКОВА СЛУЖБА				
Година	Брой вноски	Стойност в лв.	ИЗПЛАТЕНИ ЧЕКОВЕ	
			Брой	Стойност в лв.
1938	3222	13 440 992	147	4 082 232
1939	3946	13 769263	163	4 770 864

Година	ПИСМА ОБЩО		ПОЩЕНСКИ КОЛЕТИ		
	изходящи	входящи	изходящи	входящи	преходящи
1938	148 989	209 659	1 572	6 380	14 107
1939	644 734	605 139	2 190	6 213	14580

Едновременно с разрастването на телеграфо-пощенските услуги през 20-те години в Павликени се поставят и първите обществени, а постепенно и частни телефони. През 1932 г. в Павликени вече са инсталирани 60 телефонни поста, а през 1943 г. те достигат 196.

Въпреки увеличения обем на работа Павликенската тп станция и през 40-те години все още няма собствена сграда. Общинският съвет на Павликени през 1938 г. изпраща предложение до Министерството на правосъдието с молба да се предостави една/втора част от предвиденото място за строеж на съдебна сграда за построяване на поща. Павликенските общинари получават одобрение на това предложение, но по ред причини строежът се забавя. Временно пощенци са настанени в половината част на сградата до църквата, където по това време се помещава Кметството на Павликени.

Успоредно с Павликенската тп станция в периода между двете световни войни се появяват пощенски станции и в други селища от района. Утвърждаването на Павликени като средищно селище за околните села създава условия за обособяването през 1937 г. на Павликенска районна телеграфо-пощенска и телефонна станция. Тя обхваща 12-те пощенски станции в селата Павликени, Бяла черква, Сухиндол, Карайсен, Михалци, Лесичери, Г. Липница, Д. Липница, Върбовка, Мусина, Бутово и Градище. (11)

На 27.12.1943 г. в Павликени е пуснат в експлоатация и Градският радиотранслационен възел. В новопостроената сграда на Общината е монтиран 200-волтов усилвател, а на площада и по улиците на Павликени са поста-

вени 18 броя високоговорители. Доставката и монтажът на уредбата е осъществен от фирмата „Любен Вачков“ – Павликени, представител на холандските заводи „Филипс – радио“. По този повод в местния печат е поместено съобщение:

„Инсталацията се състои от един мощен 200-волтов усилвател, един микрофон с много висока чувствителност, грамофон и радиоапарат, всички от известната фабрика на радио „Филипс“. Разпределителната мрежа на градските улици, като на всеки по-важен център и ъгъл е поставен по един мощен „Филипс“ – фуниевиден 20 – 25-волтов високоговорител, с който се чува в околния квартал.

От централното място, студиото на Общината, всеки ден се предават в определено време, сутрин в 10,30 часа и следобед в 17,00 часа, официалните обяви на Павликенската градска община, частните обяви, съобщенията на Околийското комисарство и такива от общополезен и осведомителен характер. Замести напълно остарелия вече и неподходящ за днешното динамично време традиционен „барабан“. (…) Доставката и монтажът на цялата уредба се възложи и извърши от фирмата „Любен Вачков – Павликени“, представител на холандските заводи „Филипс – радио“.“ (12)

Развитието на Павликенската телеграфо-пощенска и телефонна станция е неразривно свързано и в зависимост от обществено-икономическото и политическото развитие на Павликени и околните села. В годините след Втората световна война се увеличава обемът и видовете телеграфо-пощенски услуги, нараства броят на телефонните постове. Налага се отделянето и обособяването на междуградска централа. Монтирано е работно място с 40 междуградски връзки.

Нов етап в развитието на Павликенската поща се поставя през 1953 г., когато Районната телеграфо-пощенска и телефонна станция се настанява в собствена производствено-техническа сграда. Монтиран е нов 400-линеен нумератор, изградена е селищна кабелна мрежа с подземни кабели. За навременното локализиране и отстраняване на повредите и за извозването на пощата са доставени и първите моторни превозни средства на станцията. (13)

Развитието на комуникативните връзки създават нови по-добри условия за живот на павликенчани. С всяка измината година се увеличава броят на различните видове телеграфо-пощенски и телефонни услуги за частни лица и обществени фирми и организации. Развитието и утвърждаването на Павликенската районна телеграфо-пощенска и телефонна станция през първите 50 години от нейното създаване допринася за цялостния обществено-икономически и социален просперитет на селището.

БЕЛЕЖКИ

1. Държавен архив – Велико Търново, ф. 205 к, оп. 1, а.е. 1.
2. В-к *Павликени*, год. III, бр. 83 от 22.10.1939 г., с. 2.
3. Държавен архив – Велико Търново, ф. 205 к, оп. 1, а.е. 2.
4. Държавен архив – Велико Търново, ф. 205 к, оп. 1, а.е. 3.
5. Държавен архив – Велико Търново, ф. 205 к, оп. 1, а.е. 4.
6. Държавен архив – Велико Търново, ф. 205 к, оп. 1, а.е. 5.
7. Материали по повод 95 години от създаването на павликенската поща. Исторически музей – Павликени, инв. № 812 от научно-спомагателен фонд/документи.
8. Държавен архив – Велико Търново, ф. 205 к, оп. 1, а.е. 14.
9. Държавен архив – Велико Търново, ф. 205 к, оп. 1, а.е. 43.
10. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край. София, 1940, с. 209 – 210.
11. Пак там, с. 104.
12. Вестник *Северен глас*, Павликени, год. IV, бр. 109 – 110 от 27.12.1943 г.
13. Вестник *Комунистически устрем*, Павликени, год. XXX, бр. 19 от 12.05.1989 г.

ЗДРАВЕОПАЗВАНЕТО В ПАВЛИКЕНИ (1878 – 1947)

След Освобождението на България от османско робство 1878 г., още в първите години от своето развитие и утвърждаване като селище, в Павликени се полагат основите на медицинското обслужване на местното население. По силата на действащия по това време Закон за народното здраве контролът по здравеопазването се оказва от Министерството на вътрешните работи и народното здраве. Всяка административна околия е разделена на няколко санитарни участъка, които се обслужват от държавен лекар или фелдшер. Първоначалните данни за здравеопазването в Павликени са много оскъдни – за първия лекар на селището се знае само, че бил грък по произход, а аптекарят Славков имал свое представителство.

През 1898 г. в Павликени се заселва да живее и открива своя частна аптека Лазар Андреев Перев. Той е роден на 5 май 1875 г., учил в габровската Априловска гимназия, след което завършва фармация в Женева. Аптеката на Переви обслужва населението на Павликени и района в продължение на 43 години. Лазар Перев освен добър професионалист е и активен общественик – избиран е за общински съветник, участва в почти всички обществени организации на селището. Като участник в Балканската и Първата световна война се завръща от фронта с чин „майор“ и два ордена „За военни заслуги“. Лазар Перев е щедър дарител на читалището, на църквата и на местните училища. Синът му Андрей Л. Перев също завършва фармация в Страсбург, но от 1932 г. се отдава на политическа дейност. (1)

Успоредно с появата на първите аптеки в началото на XX в. Павликени става средище на околийски лекар, който с помощта на участъкови фелдшери обслужва населението на околните села. По данни на Русанов и Ванев в книгата им „Павликени и павликенският край“ като такива работят: д-р Г. Киселов (1906 – 1907), д-р Л. Т. Величков (1907 – 1908), д-р Хр. Златаров (1908 – 1909), д-р Б. Чакалов (1909 – 1910), д-р Хр. Попов (1910 – 1927), д-р Н. Муцевски (1927 – 1931), д-р Сп. Димитров и д-р В. Костов до 1932 г. (2)

В помощ на околийските лекари са и участъковите фелдшери по селата Недан, Михалци, Д. Липница, Балван, Лесичери, Патреш и др. Службата „околийски лекар“ в Павликени е закрита през 1932 г., след което до 1940 г. като участъкови лекари работят д-р Й. Пчелинска, д-р Ив. Марков, д-р В. Чобанова и д-р Гр. Куприевич.

В трудната следвоенна 1919 год. на 1 април в Павликени се открива третостепенна държавна болница, настанена в построена за целта сграда. За

лечението в държавните болници се плаща такса, която не може да бъде по-ниска от разноските по поддръжката на болния. Таксите за най-бедните болни се плащат от общините, които им издават свидетелство за бедност. Държавната третостепенна болница в Павликени съществува до 1924 год.

През м. февруари 1929 г. в „Държавен вестник“ е публикуван новият Закон за народното здраве, който усъвършенства системата на медицинското обслужване, дава възможност за развитие на частни, общински и кооперативни болници, разкриват се много частни лекарски кабинети. През 30-те години като лекари на частна практика в Павликени се конкурират д-р Боян Чакалов, д-р Ив. Марков, д-р Агоп Чакъров, д-р Л. Николов, д-р Хари Варкони, д-р С. Чолаков, д-р Теню Кючуков, акушерката Екатерина Терзиева, както и зъболекарите: д-р Ив. Драганов, д-р Мошков, д-р Илия Желязков, д-р М. Хинков.

От страниците на местните вестници, излизащи през 30-те години, може да се проследи разкриването на нови лекарски кабинети и тяхното местонахождение:

„Д-р Милко Дафинов – зъболекар, приема от 1 септември 1931 г. в дома на Стойчо Ковача.“ (3)

„Д-р Неню Йорданов Кючуков – хирург, се установи на частна практика в Павликени в зданието на Популярна банка.“ (4)

„Д-р Христо Драганов се установи на частна практика в зданието на Петър Попов – Павликени.“ (5)

„Д-р Йорданка Шопова–Пчелинска – кабинет в дома на Петър Савов срещу централното училище.“ (6)

„Екатерина Терзиева – акушерка, в зданието на Димитър Караязов – Павликени.“ (7)

„Д-р Илия П. Желязков – зъболекар на частна практика, в зданието на Сяро Иванов Сяров.“ (8)

Естествено по това време се появяват и първите лекарски семейства. В бр. 4 от 12.02.1932 г. на в-к „Павликенски глас“ четем: „Г-ца Иванка Иванова – зъболекарка, и д-р Теню Й. Кючуков – хирург, са венчани на 07.02.1932 г.“. През 1932 г. в сградата на местната Популярна банка е открита и частната хирургическа болница на д-р Т. Кючуков, където от 1934 г. е и кабинетът на зъболекарката Кючукова. (9)

В началото на 1938 г. в собствено здание на ул. „Мария Луиза“ № 35, първоначално с 8, а по-късно с 20 легла, се открива частната Акушеро- гинекологична болница на д-р Никола Муцевски и неговата съпруга д-р Слава Муцевска. И двамата са завършили висшето си медицинско образование в елитни западноевропейски учебни заведения.

Грижата за медицинското обслужване на населението в Павликени ангажира вниманието и на местните политически сили. По инициатива на

създадения през 1931 г. „Трудов блок“ между комунисти, земеделци и социалдемократи се приема обща и смела платформа за единодействие с цел подпомагане в социално отношение на местното население. В подписания съвместен протокол като задача се поставя осигуряването на безплатна медицинска и акушерска помощ за всички селски и работнически семейства, откриване на общинска аптека, щат за лекар и акушерка, безплатни ученически трапезарии за бедните ученици и други помощи. (10)

През 1934 г. в страната се извършват административни промени и сливане на общини. Населението на община Павликени нараства над 7 500 жители и съгласно Закона за народното здраве от 1929 г. това дава право за откриване на втора общинска аптека. В отговор на мотивирано предложение на Общински съвет – Павликени от м. март 1935 г. до Аптечната комисия към МВРНЗ е издадена Заповед № 100 от 10.02.1937 г. (ДВ, бр. 34, с.г.) за откриване на втора общинска аптека. Комисия под ръководството на кмета на Павликени Ан. Куюмджиев определя помещение и тегли заем от 200 хил. лв. от Популярна банка за обзавеждане и купуване на първите лекарства. Възникнала още през 1932 г., идеята да откриване на втора общинска аптека се осъществява на 23.09.1937 г. Управител на аптеката става Иван Златаров, а от 1940 г. – Иван Хр. Йорданов. (11)

Социалното разслоение на населението в Павликени, натрупването на капитали у едни и обедняването на други, както и високите такси на частно практикуващите лекари създават условия за развитие на кооперативното движение. По идея на група павликенци през м. май 1934 г. се основава Народна кооперативна болница. Инициативен комитет с председател д-р Боян Чакалов и членове: Г. Ив. Попов (адвокат), Н. Балканджиев (банков служител), д-р Ил. Желязков, П. Мандев и Ю. Ракаров (частни земеделски стопани) и Г. Тропчев (търговец), полага усилия за осигуряване на необходимата материална база и за набиране на първите членове. Основателите на сдружението стават и членове на първия Управителен съвет на сдружението. (12)

Уставът на павликенската Народна кооперативна болница, който регламентира дейността на болницата, е одобрен от Търновския окръжен съд с Решение № 2495 от 26.09.1934 г. В Чл. 2 на Устава е формулирана целта на сдружението:

„а) да развие кооперативна болница за лечение с всички поделения и специалности според нуждата и наличните средства;

б) да се сдобие с необходимите имоти за постигане на задачите си;

в) да организира и разпространява знания по обща хигиена и предпазване от заболявания;

г) да се грижи за умственото и нравственото издигане на членовете;

д) да спомага за създаването на други болнични кооперативни сдруже-

ния и съюз на същите“. (13)

Официалното откриване на Народна кооперативна болница – Павликени става на 21 март 1935 г. Болницата се помещава в зданието на Популярна банка, има 40 болнични легла, разпределени в три отделения – „Хирургия“, „Вътрешни болести“ и „Акушеро-гинекология“, които са обезпечени с необходимите специалисти. По-късно се открива и отделение „Уши, нос, гърло“. (14)

Съгласно Устава на Народна кооперативна болница – Павликени нейни членове могат да бъдат отделни лица, културно-просветни дружества, общини, кооперации, читалища, църковни настоятелства и др. Сдружението набира своите средства от дялов капитал и фондове, от печалби и такси, от субсидии и дарения. Стойността на един дял за индивидуално членство е 100 лв., а за колективно – 1000 лв. Всички членове на кооперацията получават с предимство и срещу намалена такса необходимата им медицинска помощ. Върховен орган за управление на кооперативната болница е Общото събрание, което чрез тайно гласуване избира Управителен и Контролен съвет за определен мандат. Избраният Управителен съвет назначава лекар управител за срок от 1 до 3 год., който може да бъде член на Управителния съвет, но не може да бъде избиран в Контролния съвет. (15)

Първият обществен Контролен съвет на павликенската Народна кооперативна болница е в състав: Генчо Доброжалиев, общински кмет, и учителите Стефан Ботев и Христо Манев, а първият лекар управител е д-р Г. Шимшон (акушер-гинеколог). Лекарският колектив, с който се полагат основите на тази болница, са: хирургът д-р П. Тончев, д-р Ангел Симеонов – уши, нос, гърло, д-р Л. Николов – вътрешни болести, д-р К. Подолешев. Направеният отчет за дейността на болницата през първите 10 месеца посочва, че амбулаторно са прегледани 1838 болни, а стационарно са лекувани 246 болни. (16) В годишния отчет за 1938 г. се посочва, че в болницата са направени 3890 прегледа и 582 операции. През същата година болницата има 19 колективни членове и реализира чиста печалба в размер на 57 493 лв. През различни периоди в кооперативната болница работят и лекарите: д-р Агоп Чакъров, д-р Бойчев, д-р Панайотов, д-р Василев и др. Загрижен за здравната просвета на населението от района, д-р Христо Драганов редовно публикува своите медицински беседи на страниците на местните вестници „Павликенски глас“ и „Северен глас“.

Изследвайки дейността и документите на Народна кооперативна болница – Павликени, сериозно респектира Правилникът за вътрешния ред, в който отделните раздели и членове точно регламентират правата и задълженията както на болните, така и на лекарите, медицинските сестри, санитарите, домакина и на другите служители в здравното заведение. (17) В Раздел 2 на същия са посочени различните такси при лечение в болницата,

като за членовете на кооперативното сдружение се прави 20 %-на отстъпка. Своеобразен обществен контрол върху финансовото състояние на болницата се осъществява чрез редовното публикуване на страниците на местния печат на годишния баланс за приходи и разходи на кооперативното сдружение, както и годишната равносметка. (18)

Основен инициатор и един от съучредителите на Народната кооперативна болница в Павликени е д-р Боян Николов Чакалов. Той произхожда от семейството на богатия търновски търговец Стоян Смилов. Неговата дъщеря Киряка се омъжва за Никола Чакалов, който през 70-те години на 19 век е един от спомоществователите на издаваните от Г. Ст. Раковски печатни издания.

В семейството на Никола и Киряка Чакалови се раждат 4 синове и една дъщеря. Всички те получават високо западноевропейско образование и възпитание. Най-големият – Янко Чакалов, става учител в Търновската мъжка гимназия и е основател на ученическия хор през 1884 г. Вторият брат – Христо Чакалов, учи финансови науки в Женева, а след завръщането си в България е управител на БНБанка (1903 – 1920). Неговият подпис е на всички банкнотни емисии по това време. Третият брат – Стоян Чакалов, също изучава финанси в Женева. (19)

Традицията на семейството нарушава най-малкият син – Боян. В началото на XX век той се завръща в България с две авторитетни дипломи на Женевския университет – Диплом № 178 от 14.07.1898 г. за бакалавър по биология (20) и Диплом № 190 от 19.01.1901 г. за доктор по медицина. (21) Установява се на лекарска практика в Павликени, където остава до края на дните си.

През 1909 – 1910 г. д-р Боян Н. Чакалов работи като околийски лекар на селището. В началото на Първата световна война Дирекция на Народното здраве издава Позволително № 642 от 18.01.1914 г., с което на „волнопрактикуващия“ д-р Боян Н. Чакалов се разрешава да открие частно лечебно заведение в Павликени. Сградата на ул. „Ал. Батенберг“ (дн. ул. „Руски“) е построена специално за целта и разполага с 18 болнични легла, специализирани кабинети, канцеларии и сервизни помещения. Междувременно д-р Боян Н. Чакалов става зет на Марко Колев Вачков (1866 – 1936) – един от основателите и председател на първата в България Лозарска кооперация „Гъмза“ – Сухиндол (основана 1909 г.) Идеите на кооперативното движение са добре възприети в семейството, защото през 40-те години на XX в. д-р Боян Н. Чакалов, явно повлиян от своя тъст, става инициатор за създаването на Народна кооперативна болница – Павликени. Той е избран за първи председател на Управителния съвет на сдружението.

Успоредно с работата си като председател на кооперативната болница д-р Боян Н. Чакалов продължава да упражнява лекарската професия и в

частната си болница. След края на Втората световна война сградата на частната му болница е национализирана по Закона за едрата градска собственост, но запазва предназначението си на здравно заведение. Дълги години Градската болница на Павликени – отделенията „Вътрешно“ и „Хирургия“, както и „Администрацията“, се помещава в частната болница на д-р Чакалов.

Всеотдайността към лекарската професия д-р Боян Н. Чакалов предава и на своите наследници. Неговият син д-р Боян Б. Чакалов се дипломира през 1944 г. със специалност„Инфекциозни болести“, получена през 1962 г., и целия си лекарски стаж изкарва в Общинска болница – Павликени. (22) Внукът, трето поколение лекар в семейството, носещ също името д-р Боян Чакалов, е със специалност „Ортопедия“. Правнукът, разбира се, също Боян Чакалов, е студент по „Биология“.

Социално-икономическите и политическите промени в България след 9 септември 1944 г. се отразяват и върху структурата и организацията на здравеопазването в Павликени. С възстановяването на Павликенска околия през 1945 г. е назначен и първият околийски лекар д-р Борис Недков. Национализираната през 1947 г. частна аптека на сем. Переви се обединява с общинската в една държавна аптека. Същата година, по решение на Управителния съвет и на Общото събрание, Народната кооперативна болница – Павликени става основа за новоорганизираната държавна болница. На Учредителното събрание като представител на Министерството на народното здраве присъства д-р Йосифов, както и областният лекар от Плевен д-р Христо Петков.

Новата държавна болница започва своята лечебна дейност с две отделения: „Хирургия“ със завеждащ д-р Боян Чакалов, който е и първи главен лекар на болницата, и „Вътрешно отделение“ със завеждащ д-р Славко Влахов. Градската болница на Павликени дълги години се помещава в преустроената и национализирана частна болница на д-р Чакалов и магазинните помещения на братя Витанови. През 1948 г. се разкрива и „Акушеро-гинекологично отделение“ със завеждащ д-р Муцевска, а две години по-късно в бившата частна болница на Муцевски започва прием на болни в „Детско отделение“ начело с д-р Георги Недков. „Рентгеновото отделение“ от 1947 г. се ръководи от д-р Бояджийски, а д-р Влахов е завеждащ на „Заразно отделение“.

В тези първи години (1947 – 1950) в системата на държавното здравеопазване навлиза и зъболечението, към което работят стоматолозите д-р Иван Драганов, д-р Мошков, д-р Илия Желязков. През 1949 – 1950 г. към държавната болница е разкрита и поликлиника, първоначално с управител д-р Михайлов и лекарите Б. Недков и Б. Чакалов. В помощ на лекуващите лекари е и клиничната лаборатория, и отделението за физиотерапия. До

1950 – 51 г. болницата разполага със 150 легла, а обслужващият ги персонал е 135 души. По същите показатели данните за 1964 г. нарастват съответно на 165 легла и 185 души персонал, от които 37 са лекари.

Създадената през 1945 г. длъжност „околийски лекар" през 1948 – 49 г. прераства в Околийска здравна служба към Околийския народен съвет – Павликени с два отдела: отдел „Народно здраве" – начело с д-р Борис Недков, и отдел „Санитарна инспекция", оглавен от д-р Петър Христов. Санитарната околия съвпада с Павликенската административна околия и обхваща 28 села от района със съответните здравни служби в тях. През 1952 г. поредната реорганизация в здравеопазването създава Околийската санитарно противоепидемична станция. Със закриването на околийските народни съвети през 1959 г. са закрити и отделите „Народно здраве", функциите на които се поемат от ръководството на Районната болница в Павликени. (23)

В рамките на утвърдените от държавата щат и бюджет на болницата през 1948 г. се разкрива болнична аптека, в която работят помощник-фармацевтът Мара Бъчварова и санитарят Димитър Гълчанов. През 1962 г. същата болнична аптека преминава в подчинение и на издръжка от Окръжно аптечно управление – Велико Търново.

През 50-те години частните лекарски кабинети са закрити, преустановена е и дейността на частните болници.

През 50-те години постепенно се разширява и подобрява материалната база в болницата, увеличава се броят на квалифицирания медицински персонал, разкриват се нови кабинети: през 1950 – 51 г. „Противотуберкулозен диспансер" с ръководител д-р Попмитрев (закрит през 1967 г.) в сградата на бившия Ловен дом – днес там се намира Исторически музей – Павликени; през 1957 г. – „Кожен кабинет" на д-р Станев и „Очен кабинет" на д-р Трифон Стоев.

С особено внимание ръководството на болницата се отнася към майчиното и детското здравеопазване – от 1948 г. към АГО започва прием „Женска консултация", а от 1950 г. – и „Детска консултация". Същата година – първоначално като сезонна с 20 легла, а по-късно и целогодишно с 60 легла, отваря врати и първата Детска ясла в Павликени. В помощ на майките от 1961 г. е и Детска млечна кухня.

Увеличеното население на Павликени и нарастващата нужда от по-добро медицинско обслужване обосновават възникналата през 60-те години идея за изграждане на нова районна болница със съвременна медицинска апаратура и с условия за по-ефективно лечение на болните. Първоначално възниква идеята болницата да се строи със средства на обединените ТКЗС-та от района, но средства превеждат само от ТКЗС-та от Павликени и Михалци. Строителството на сградата започва през 1965 г. по проект на арх. Дойчев със средства от държавния бюджет и е открита през 1970 г. Новата

и съвременна материална база предоставя 300 легла за лечение на болните и добри условия за работа на 42 лекари, 104 души среден медицински персонал и 109 други обслужващи лица. (24)

Ръководството на Районна болница, обслужваща 25 населени места от Павликенска и Сухиндолска община, дълги години остава в състав: д-р Никола Гинев Борсуков (главен лекар от 1958 до 1984 г.) и заместник главни лекари: д-р Георги Динев (по поликлиничната част) и д-р Яко Попов (завеждащ СЛПЗ). (25)

В хода на своето развитие здравеопазването в Павликени запазва амбицията и стремежа към усъвършенстване на професионалната квалификация на първите частни лекари, съхранява хуманността и социалната загриженост, наследена от Народната кооперативна болница.

БЕЛЕЖКИ

1. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край, София, 1940, с. 125 – 126.

2. Пак там, с. 199.

3. В-к *Павликенски глас*, бр. 37 от 06.09.1931.

4. Пак там.

5. В-к *Павликенски глас*, бр. 11 от 04.09.1932 г.

6. В-к *Павликенски глас*, бр. 13 от 12.10.1932 г.

7. В-к *Павликенски глас*, бр. 118 от 20.05.1933 г.

8. В-к *Павликенски глас*, от 06.02.1934.;

9. В-к *Павликенски глас*, ПВ IIб/11 – 12 от 1928 г. до 1934 г.

10. Вестник *Народ*, бр. 24 от 03.02.1931 г.

11. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч.

12. Апел към жителите на с. Павликени и околните села за членуване в Павликенската кооперативна болница – 18.05.1934 г. – Исторически музей – Павликени, инв. № 320, осн.ф. ННИ.

13. Устав на Народна кооперативна болница – Павликени. Раздел 2. – Исторически музей – Павликени, инв. № 319 осн.ф. ННИ.

14. Съобщение за откриване на Кооперативната болница. – Исторически музей – Павликени, инв. № 318 осн.ф. ННИ.

15. Устав на Народна кооперативна болница – Павликени. Раздел 3 – 4. – Исторически музей – Павликени, инв. № 318 осн.ф. ННИ.

16. Годишен отчет на Народна кооперативна болница – Павликени за периода 21.03.1935 г. до 01.01.1936 г. – Исторически музей – Павликени, инв. № 321, осн.ф. ННИ.

17. Правилник за вътрешния ред на Народна кооперативна болница в с. Павликени. – Исторически музей – Павликени, инв. № 322, осн.ф. ННИ, с. 1 – 5.

18. В-к *Павликенски глас* и *Северен глас*; **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч., с. 200 – 201.

19. Документи на сем. Чакалови. – Исторически музей – Павликени, научно-спомагателен фонд/док., инв. № 991 – 993.

20. Диплома № 178 за завършено образование и присъдена степен „бакалавър“ по биология на Боян Николов Чакалов, издадена от Женевския университет през 1898 г. – Исторически музей – Павликени, основен фонд ННИ, инв. № 1640.

21. Диплома № 190 за завършено образование и присъдена степен „магистър“ по медицина на д-р Боян Н. Чакалов, издадена от Женевския университет през 1901 год. – Исторически музей – Павликени, научно-спомагателен фонд./док., ННИ, инв. № 992.

22. Удостоверение N№ 3140 за получена специалност по инфекциозни болести на д-р Боян Боянов Чакалов от 17.04.1962 г., издадена от Министерство на народното здраве и социалните грижи. – Исторически музей – Павликени, основен фонд ННИ, инв. № 1639.

23. Исторически бележки за развитието на здравеопазването в Павликени. – Исторически музей – Павликени, научно-спомагателен фонд/док., ННИ, инв. № 105.

24. Как бе започнато изграждането на Районна болница в гр. Павликени. Спомени на Рачо Бенков от Павликени. – Исторически музей – Павликени, научно-спомагателен фонд/док., ННИ, инв. № 1979.

25. Държавен архив – Велико Търново, ф. 571, оп. 1, 2; а.е. 133.

Темата е представена на Национална научна конференция във Варна, организирана от Музей по история на медицината – Варна, 2002 г.

ПАВЛИКЕНСКИТЕ КООПЕРАЦИИ „СЪГЛАСИЕ“ И „НАПРЕД“

Кооперацията се заражда и намира благодатна почва за развитие в България в края на 19 век. В годините на начално натрупване на капитала при условията на жестока експлоатация на трудещите се земеделски стопани дребните търговци и занаятчии са принудени все по-често да търсят заеми от кредитори лихвари. Това налага създаването на кооперацията като доброволна обществено-стопанска организация за съвместна дейност на членовете ѝ, които да си помагат взаимно в борбата с бедността и лихварството, в осигуряването на евтин кредит и за снабдяването на населението със стоки. Първите кооперации в България се уреждат по Търговски закон от 1897 г., а през 1907 г. е приет и специален Закон за кооперативните сдружения. Кооперативното движение постепенно се превръща в едно от най-масовите и мащабни прояви на българското общество**.** (1)

Трудните години след Първата световна война, когато липсват хранителни продукти и се разраства спекулата, когато реквизициите по време на войната са свършили запасите от зърнени храни, а сушата през 1918 г. е унищожила земеделската реколта, се създават условия за развитие на кооперативното движение. По време на управлението на БЗНС настъпва подем в развитието на кооперативното движение, чувствително се увеличават кооперативните доставки на стоки за потребление и земеделски инвентар. Александър Стамболийски е убеден привърженик на кооперацията, която според него трябва да запази и утвърди дребната собственост.

В този период се появяват и първите кооперации в Павликени – Кредитна кооперация „Съгласие„ и Потребителна кооперация „Напред“. Началото им е общо и е от зимата на 1919 г., когато дребните земеделски стопани, работници и занаятчии от Павликени, притеснени от местните търговци и лихвари, свикват общоселско събрание. Решението за образуване на кооперация, в която могат да членуват всички пълнолетни жители без разлика на партийна принадлежност, е документирано в Протокол № 1:

„Днес на 19 февруари 1919 г. в с. Павликени Управителният съвет на Кооперативно потребително дружество „Напред“ в с. Павликени в пълен състав имахме извънредно заседание с дневен ред:

1. Избиране на председател, деловодител и подпредседател и членове на дружеството.

Изборът, съгласно Чл. 49 от Устава на дружеството, се проведе при тайно гласоподаване. След проверката се оказа следният резултат. Председа-

тел – Пенчо Пенев, подпредседател – Костадин Ив. Даскалов, деловодител – Стоян Станев, членове – Петко Джамбазов и Никола Георгиев – с по 5 гласа всички.

Събирането на дяловете от дружествените членове се възложи на члена Петко Т. Джамбазов, която сума да задържи в себе си до второ нареждане.

Председател: (п) П. Пенев

Деловодител: (п) Ст. Станев

Членове: (п) Ник. Русев, (п) П. Т. Джамбазов". (2)

Приетият на второто събрание (2 май с.г.) Устав на кооперацията регламентира, че тя се създава с цел осигуряване на обща доставка на стоки и съответно продажбата на селскостопански произведения. По това време правителството на Стамболийски основава т. нар. Консорциум за търговия със зърнени храни, в който активно участват кооперациите. Предназначението му е да се запази селската собственост от ударите на едрия търговски капитал.

Веднага след основаването на павликенското Потребително дружество „Напред" за магазин на кооперацията се наемат помещенията на Гина Стефанова (3). С решение на Управителния съвет от 12.09.1919 г. (Протокол № 7, т. 1) за магазинер на кооперацията е назначен Петко Т. Джамбазов. Кооперативният магазин се отваря всеки вторник, събота и неделя. (4) Годишният баланс на кооперацията през нейната първа финансова година посочва годишен оборот на стойност 137 725 лв. и чиста печалба на кооперацията 614 лв. (5)

Предложението, направено на извънредно общо събрание на 19.12.1919 г., кооперацията да стане член на Кооперативната централа „Напред" (основана същата година в София), довежда до разногласие сред членовете. От присъстващите общо 110 членове на това събрание за присъединяване към кооперативната централа гласуват 59 членове, 39 са против, 4 въздържали се, а 14 напускат събранието още преди гласуването. Намесата и на партийни пристрастия предизвикват окончателното разцепление на членовете на организацията. (6)

За периода от март 1920 до март 1923 г. в Павликени на практика съществуват две кооперации с едно и също наименование: Кооперативно потребително дружество „Напред" и Работническа кооперация „Напред".

Председатели на Кооперативно потребително дружество „Напред" в този период са: Пенчо Пенев (1920 г.), Костадин Ив. Даскалов (1920 – 1921 г.) и Никола Георгиев Русев (1921 – 1923 г.). Членове на Управителния съвет са: Радко Атанасов, Давид Гергов, Александър Балев, Пеньо Ганев, Пенчо Гирганов, Драган Вълков. В Контролния (проверителен) съвет са избирани: Марин Базаков, Петър Мандев, Димитър Николов, Йордан Ракаров, Иван К. Рачев и други. Броят на членовете на Потребителното кооперативно

дружество не е постоянен и започва от 163 членове при основаването си (1919 г.), след разцеплението в тази кооперация остават 97 души (1920 г.), 66 души (1922 г.) и 132 души през 1924 г. (7).

С решение на извънредно Общо събрание от 04.11.1920 г. (Протокол № 9) Кооперативно потребително дружество „Напред“ става член на Земеделския синдикат, който се ангажира да снабдява членовете редовно с необходимите земеделски стоки и инвентар. (8)

Чистата печалба на кооперацията през 1922 г. достига 16 598 лв., а сумата, която да се разпредели като дивиденти на членовете, е 8 528 лв., т. е. по 70 лева на всеки кооператор.

През март 1923 г. членовете на кооперацията решават да я преименуват на Кооперация „Съгласие“ и стават колективен член на синдикат „Спасител“. (9)

Първите няколко години кооперацията работи трудно, тъй като след разцеплението няма достатъчно средства, за да се пребори с частния капитал и конкуренцията на другата кооперация. За тези трудности допринася и ликвидацията след 9 юни 1923 г. на синдиката „Спасител“, а кооперацията трябва да изплаща част от разпределените загуби. Основаната по същото време в Павликени Популярна банка отказва всякакъв кредит на кооперация „Съгласие“, а Акционерната търговска банка отпуска кредити при много тежки условия.

Финансовото състояние на кооперацията налага тя да стане „кредитна“. Предложението за промяна на Устава (Чл. 1, ал. 4, 6, 20 и 22) и за превръщането ѝ в кредитна се обсъжда за първи път през м. март 1923 г. Окончателно решение по това предложение е взето на извънредно общо събрание на 14.12.1924 г. (Протокол № 7), когато кооперацията от Потребителна става Кредитна кооперация „Съгласие“ с потребителен отдел. Кредитите се отпускат от Българска земеделска кооперативна банка (БЗКБ) в троен размер на дяловия капитал. На базата на приетия типов устав на кредитните кооперации е определен членски внос от 60 лева и встъпителна членска вноска от 20 лв. Избрано е и ново ръководство на кооперацията в състав: Васил Траянов, свещ. К. Маринов, Кольо Георгиев, Харизан Йорданов, Христо П. Драганов. (10)

Дейността на кооперация „Съгласие“ е подчинена на три основни правилника, одобрени с Протокол № 9 от 07.04.1925 г.:

1. Правилник за приемане и изплащане на срочни и безсрочни спестовни влогове в Кооперативно кредитно дружество „Съгласие“ – Павликени.

2. Правилник за Потребителния отдел при Кооперативно кредитно дружество.

3. Правилник за задружно продаване на производството на членовете на Кооперативно кредитно дружество „Съгласие“. (11)

Стабилизирана вече като кредитна, кооперацията започва да набира влогове, да раздава земи, разширява общите доставки, въвежда общи продажби на селскостопански произведения и други. От октомври 1925 г. кооперацията става колективен член на Електропроизводителната кооперация „Светлина“ в Павликени, като записва и внася 10 дяла от по 100 лв. (12)

Първоначално, когато започва дейността си като кредитна, кооперацията наброява 30 – 40 души, а отпуснатият кредит достига 350 000 лв. През 1926 г. членовете нарастват на 111, а през 1934 г. Кооперация „Съгласие“ обединява 288 души. Председатели на Управителния съвет през 30-те години на 20 век са: свещ. К. Маринов (1925 – 1926г.), А. Радев (1927 – 1928 г.), Харизан Йорданов (1929 – 1930), П. Мандев (1931 – 1936 г.), а на Контролния съвет – Костадин Ив. Даскалов и Кольо Ил. Циков. На общите годишни събрания са избирани Мянко Йорданов, Драган Вълков, Петър Атанасов, Радко Атанасов, Нено Петков, Първан Костадинов Кольо Георгиев и други. (13)

Ценна информация за членовете, дейността и състоянието на Кредитна кооперация „Съгласие“ дава публикувано съобщение във вестник „Павликенски глас“, бр. 129 от 3 март 1934 г.:

„Кредитна кооперация „Съгласие“ – Павликени

Годишното ѝ събрание се състоя на 4 т.м. при добро посещение. Членове е имала 288, от които 17 жени, земеделски стопани 176, занаятчии и търговци 13, работници 29, учители 5, държавни и други служители 26. Нараснали са членовете с 19.

Имат земя: 57 члена до 20 дка, 72 члена от 20 до 50 дка, 52 члена от 50 до 100 дка и нагоре.

Дължат към кооперацията 3 100 000 лв. и съдебни към 384 000 лв. Дългове имат 245 члена. От 511 записа само 60 са редовни, 64 са просрочили до 90 дни, 151 – до една година и 236 – повече от една година.

При кооперацията е имало потребителен магазин, от който са имали печалба 21 000 лв. Закупували са и храни за Дирекцията, от която търговия са спечелили 22 600 лв.

Главната им печалба – 790 000 лв., е от лихви и глоби по заемите. Чиста печалба – 59 459 лв.

По отчета и другите точки от дневния ред станаха доста разисквания, но редът беше много лош. Имаше членове, които искаха всичко да се претупа на бързо, и други, които искаха думата по всяка точка.

За нов Управителен съвет се избраха: Кольо Георгиев, Марин П. Базаков, Ради Гатев, Христо П. Драганов, Драган Вълков и запасни свещ. К. Маринов и Радко Атанасов. За Контролен съвет: Пенчо Гирганов, Кольо Ил. Циков, Захари Ив. Зафиров и запасни Гавраил Ив. Енев и Петьо Т. Минчев“. (14)

През 40-те години Кредитна кооперация „Съгласие“ чувствително разширява предмета на своята дейност.

През 1935 г. по предложение на агронома Любен Даскалов се открива мандра към кооперацията и пункт за износ на грозде. През следващата 1936 г. в новооткрит цех се консервират на ишлеме зеленчуци и плодове, през 1940 г. започва производството на кооперативната фурна и снабдяване на населението с дърва и въглища. През 1941 г. се сформира и младежка кооперативна група. Кредитна кооперация „Съгласие“ разполага и със земеделски инвентар – 2 триона, 1 грапа, 1 редосеялка, които се дават на членовете за обработка на земята.

Обществено-икономическите промени в България след 09.09.1944 г. се отразяват и върху дейността на кооперацията. През 1945 г. започва работа „Бубохранителен отдел“, създадена е и кооперативна зеленчукова градина. На 15 юли 1945 г. на извънредно общо събрание е взето решение за образуване на отдел „За кооперативно обработване на земята“, като с това се слага началото на ТКЗС в Павликени. През 1946 г. кооперацията става член на Машинната тракторна станция със 100 000 лв. дялов капитал, а през 1947 г. вече се подготвя обединението на кооперациите в Павликени в една „Всестранна кооперация“. (15)

Успоредно с кооперация „Съгласие“ още от 20-те години на XX век в Павликени съществува и Работническа кооперация. Основите ѝ се поставят на 17 март 1920 г. като потребителна кооперация. На Учредителното ѝ събрание присъстват 16 души: д-р Боян Чакалов, учителите – Стоян Узунов, Георги П. Стефанов, Васил Траянов, Петко Пенев Командарев, Георги Стоянов Тутев – книжар, Стефан Дамянов – обущар, Петър Мънков – пощенски служител, Иван Колев Белчев – търговец, Александър Белчев – търговец, Димитър Рабчев – служител в БНБ, Димитър Р. Казаков – търговски служител, Петко Тод. Джамбазов – земеделец, Стоян Хр. Мандев – земеделец.

Приетият устав утвърждава потребителното сдружение под името „Работническа кооперация – Павликени“ и определя предмета на дейността и – да се осигурява доставка на стоки за населението и да развива между членовете ѝ спестовност и взаимопомощ. Избраните на Учредителното събрание Управителен и Контролен съвет и Уставът на кооперацията са регистрирани от Търновския окръжен съд с решение № 1146 от 06.04.1920 г. по Гражданско дело № 48.70 от с.г. „Работническа кооперация – Павликени“ е вписана в Търговския регистър при Търновския окръжен съд под № 52 от 1920 г. (16)

Кооперацията започва своята дейност на 1 юли 1920 г. с откриването на потребителен магазин в центъра на Павликени. За целта са наети помещенията на братя Петко и Стефан Джамбазови. Търгува се предимно с хранителни и колониални стоки, прежди, отоплителни материали и други видове стоки.

Капиталът на кооперацията се набира от дялове по 100 лв., които се събират от членовете при приемането им, а допълнително се плащат по 5 лв. встъпителна вноска за всеки записан дял. За деловодител е назначен Антон П. Хумов от Варна, по-късно Н. Начев, а за чиновник при кооперацията – Тодор Даскалов. (17)

От основаването си кооперацията членува в Кооперативната централа „Напред“ – София и в Окръжения земеделски кооперативен синдикат „Солидарност“ – Велико Търново.

Ръководството на „Работническа кооперация – Павликени“, съгласно Чл. 20 и 23 от Устава ѝ, е поверено на председател на кооперацията и Управителен съвет, състоящ се от 5 членове, като на всяко годишно събрание двама от членовете се подменят. Отчетно-изборните събрания избират и Контролен (Проверителен) съвет от трима души (в него ежегодно се подменя един член), както и запасни членове и за двата ръководни органа. В първите години за кратко се сменят няколко председатели на Управителния съвет – Михаил Вълков (първият), д-р Боян Чакалов, Н. Тарашманов, Ст. Станев и др. През 1923 г. е избран Георги Стоянов, който председателства до края на 30-те години. От основаването ѝ през 20-те до 30-те години председател на кооперацията дълги години е Нанчо Нанчев.

През лятото на 1920 г. в кооперацията се приемат нови членове: Стоян Станев, Юрдан К. Бояджиев, Пенчо Пенев, Стефан Дамянов, Костадин Харизанов, Марин Стаев, Борис Куев, Петър Койчев и Георги Атанасов – всички жители на Павликени. (18)

Ръководството на кооперацията и до голяма степен повечето от членовете ѝ са „широки социалисти“. Георги Стоянов и Ирман Гочев са сред найдейните членове както на кооперацията, така и на БРСДП (ш.с.)

През зимата на 1923 г. се провежда Трето редовно годишно събрание на кооперацията, присъстват 24-ма член-кооператори с общо 145 дяла. Избран е нов Управителен съвет в състав: Г. Стоянов, П. Джамбазов, Ст. Дамянов, Байко Папуров и Стефан Дражев, а за Проверителния съвет: Иван Колев, Ал. Белчев, Ст. Ботев. На това събрание се решава сливането на Работническата кооперация „Напред“ в с. Вишовград с павликенската, както и промяна в Устава на кооперацията. Чл. 27 от същия се изменя така:

„Печалбата на дружеството, след спадане на всички разноски, се разпределя така:

– 10 % за резервен фонд, който не може да надминава половината от стойността на внесените дялове. Всички суми в повече се отнасят към фонд „Кооперативен дом“;

– 25 % за дивидент върху дяловете, който не може да бъде по-голям от 8 %;

– останалата част печалби се разпределят така:

10 % за общополезен фонд;

10 % за възнаграждения на персонала;

7 % за възнаграждения на Управителния съвет;

3 % за възнаграждения на Проверителния съвет;

70 % за дивидент върху консумацията.

Загубите се покриват от резервен фонд, в случай че не е достатъчен от фонд „Кооперативен дом“ или от общополезния фонд“. (19)

През октомври 1923 г. членовете на Работническа кооперация „Напред“ – Павликени решават да напуснат колективното си членство в Окръжния земеделски кооперативен синдикат „Солидарност“ – В. Търново. Причината е в поскъпването на стоките, когато синдикатът посредничи в търговията с тях. (20)

С решение по т. 6, Протокол № 3 от 10.02.1924 г. се одобрява промяната на Чл.1 от Устава на кооперацията. Новият текст гласи:

„Основава се Кооперативно потребително дружество с неопределен капитал и неограничен брой членове под названието „Работническа кооперация „Напред“ в с. Павликени“. (21)

Член-кооператорите през 1924 г., отчетени на Четвъртото общо годишно събрание през с.г., са 40 с общо 253 дяла. Преобладават членове от Павликени, но има и такива от селата Дичин, Батак и Недан. 28 от членовете имат под 10 дяла и само двама кооператори са с над 20 дяла. (22)

Освен магазина в Павликени кооперация „Напред“ открива такива и в околните села: във Вишовград – от 1920 до 1927 г., в с. Долна Липница – от 1927 до 1937 г., в Сухиндол – от 1937 до 1947 г. От лятото на 1924 г. по предложение на Михаил И. Вълков в Павликени е открита кооперативна хлебарница. (23)

От 1930 г. Работническа кооперация „Напред“ поддържа в Павликени 2 магазина – единия с колониални стоки, а другия с домашни потреби, както и един склад за дърва, въглища и газ.

Във финансово отношение кооперация „Напред“ се обслужва основно от Павликенската популярна банка. Посочените данни в таблицата за приходите и печалбите на кооперацията илюстрират нейната дейност за периода 1920 – 1927 г.

Данни за развитието на кооперация „Напред“ – Павликени (Работническо-потребителна) (24)

Год.	Членове	Приходи на стоки в лв.	Приходи на пари в лв.	Печалби в лв.	Капитал в лв.	Чиста печалба в лв.
1920	Общо 83 – 40 действителни 43 спомагателни	557 777	596 934	49 260	23 319	142
1921	Общо 80 – 39 действителни 41 спомагателни	297 681	348 632	50 700	35 503	1277
1922	Общо 105 – 52 действителни 53 спомагателни	1065 616	1631 336	46 400	80 193	17936
1923	Няма данни	1731 174	2 141 376	57 900	167 154	18 854
1924	Общо 186 – 107 действителни 79 спомагателни	2695 760	3 781 304	80 000	238 923	24 186
1925	Общо 209 68 действителни 141 спомагателни	5375 755	7547 177	100 200	350 707	14 075
1926	Няма данни	5690 272	6477 860	121 200	–	25 369
1927	47 действителни	6435 780	9154 540	145 300	–	32 542
1934	Няма данни	410 305	42 396	157 700	–	260 999

На 17 март 1935 г. се провежда XV-то общо редовно годишно събрание на кооперацията, на което се приема новият типов устав, изработен от Кооперативната централа „Напред“ и утвърден от Българската централна кооперативна банка. Новият Устав е узаконен от Търновския окръжен съд с Решение № 1810 от 20.09.1935 г. и е публикуван в Държавен вестник, бр. 18 от м. януари 1936 г. Променена е не само фирмата на кооперацията, която е вече Потребителна кооперация „Напред“, но е разширен и предметът на търговската дейност.

Нова промяна на Устава на кооперацията става през април 1946 г. По силата на тези решения и като резултат от новите обществено-икономически промени в страната кооперацията вече се нарича Обединена потребителна кооперация „Напред“, а членовете ѝ се делят на действителни и спомагателни – с различни дялови вноски, отговорност и права. При основаването си през 1920 г. Кооперация „Напред“ има 16 членове с 25 700 лв.

собствени средства, а през последната си самостоятелна година (1947) – 549 члена с общ капитал на стойност 1 003 512 лв. (25)

Успоредно с Работническа кооперация „Напред“ и Кредитна кооперация „Съгласие“ от 1925 г. в Павликени съществува и Електропроизводителна кооперация „Светлина“. Тя е основана на 28 юни с.г. от 31 души учредители, които избират Управителен съвет под председателството на свещ. К. Маринов и членове: Ботю Иванов Шанов, Димитър Стойков, Иван Колчев, Иван Михалев, Костадин Ив. Даскалов, Марин П. Базаков. Дейността на кооперацията е под надзора на Контролен съвет в състав: Георги Константинов, Никола Високов и Неделчо Ив. Марчев. До зимата на 1928 г., когато е пуснато електричеството в Павликени, членовете на кооперацията наброяват 163-ма с дялове на обща стойност 346 800 лв. (26) Резервният фонд на кооперацията по това време е 7250 лв. Дължината на електрическата мрежа в Павликени през 1928 г. е 13 км, като изграждането ѝ и вложените в нея материали костват на член-кооператорите около 950 000 лв. В началото са електрифицирани 105 домакинства, а Общината е поставила 120 лампи за улично осветление.

Съобщение в местния в-к „Павликенски глас“ от 10.12.1928 г. ни дава допълнителна информация за дейността на кооперацията:

„Светлина

От един месец насам Павликени се радва на изобилна светлина, която неуморно пръскат крушките на електрическите лампи на Електрическата кооперация „Светлина“. Доживяхме да се насладим и ние на едно от най-великите постигания на човешкия ум. Няма вече непрогледна тъмнина в павликенските улици…

Електропроизводителна кооперация „Светлина“ – Павликени няма своя централа. Тя има договор с Акционерното дружество „Крепост“, което я снабдява с ел. енергия.

Кооперацията купува енергията по 3,5 лв. на киловатчас за двигателната енергия, по 5,5 лв. – за уличното осветление, и по 6 лв. – за частното осветление. Съгласно решението на общото събрание, станало на 02.12. т.г., тя ще продава енергията по 9 лв. на киловатчас за членове, по 13 лв. за нечленове и по 11 лв. за държавните учреждения“. (27)

Решенията на първото общо годишно събрание на Електропроизводителна кооперация „Светлина“ също са публикувани в местния вестник: „Кооперация „Светлина“ – Павликени на 31 април т.г. изнесе своето годишно събрание. Одобри се решението на Управителния съвет да се раздаде дивидентът по 3,40 лв. на киловатчас за консумираната енергия през ноември и декември м.г. Реши се членовете да допълнят дяловете си, като всеки член запише и изплати по един и половина дяла на всяка инсталирана лампа. Заведенията, които консумират двигателна сила, ще трябва да запишат по 5

дяла на к.с. за мотори до 10 к.с. и по 4 дяла за по-големи мотори. За членове в Управителния съвет се преизбраха: Косю Ив. Даскалов и Иван Колчев, а за членове на Контролния съвет: Г. Константинов, Генчо Добруджалиев и Иван Станчев. От 15 т.м. кооперацията е наредила да се дава и дневна енергия. С това ще се подпомогне много местната индустрия и занаятчийството. Сключен е договор с Дирекцията на БДЖ за осветление и на гарата". (28)

През 30-те години на XX век в Павликени се учредяват и други производителни кооперации. Те обединяват предимно занаятчийски майстори и техните помощници с работилниците им и са форма на взаимопомощ в работата, в снабдяването с материали, в пласирането на готовата продукция, както и във финансово отношение. Една от първите е Дърводелската производителна кооперация „Изгрев".

На 10.09.1945 г. в Павликени е основана и Обущарската трудово-производителна кооперация „Труд". Нейни учредители са: А. Аргиров – председател, П. Петров – секретар, Г. Славчев – председател на Контролната комисия, Н. Маринов и Б. Недков – членове на Контролната комисия. Хр.Тошев, Й. Граматиков, С. Ганчев, И. Мехмедов и М. Джамбазов са другите майстори обущари и членове на кооперацията. (29)

Павликенските кооперации, основани в годините на голямата стопанска криза след Първата световна война, се утвърждават като масови организации за взаимопомощ и защита на дребните селски стопани. Въпреки разнообразната си дейност – набиране на влогове и раздаване на заеми в кредитна кооперация „Съгласие", с развитие на земеделието и търговията в работническа кооперация „Напред", общата стопанска криза задълбочава проблемите и на кооперациите. В тях членуват различни слоеве от селското население, които имат и различни интереси. Това поражда противоречия, които водят до разцеплението им в началото и до вътрешни неразбирателства в развитието им. Това състояние на кооперативното движение е добре описано на страниците на в-к „Павликенски глас", бр. 135 от 09.07.1934 г.:

„КООПЕРАЦИИТЕ В ПАВЛИКЕНИ (по случай празника им)

Павликени се радва на развито кооперативно движение. В Павликенска популярна банка са обединени 513 членове с дялов капитал 3 228 000 лв. Кредитна кооперация „Съгласие" има 288 членове, предимно селски стопани, с 840 000 лв. дялов капитал. Електрическа кооперация „Светлина" обслужва селото с ел. енергия. Членуват в нея 178 души с дялов капитал 487 000 лв. Потребителна кооперация „Напред" има 413 членове с дялове 172 400 лв. Наскоро се основа и Дърводелската производителна кооперация „Изгрев". Павликени е седалището на Окръжния кооперативен съюз „Солидарност", в който членуват 47 кредитни

кооперации от Търновския окръг. Същият има магазин на едро и дребно в Павликени и Тръмбеш, събира яйца и храни, раздава горивни материали и участва в износа на грозде.

Както се вижда, почти цяло Павликени е кооперирано. Тия кооперации, кои по-успешно, кои по-слабо, развиват стопанска дейност и задоволяват нуждите на своите членове. Лошото е, че всички те се гледат като кучето и котката. Нямат помежду си никакви връзки, нито се опитват да съгласуват своята дейност. Ако се променят техните отношения, ако има вслушване във взаимно даваните съвети, много работи не биха станали и не би имало случай да се черни и подценява кооперативният принцип и да стават в някои кооперации работи, които да излагат цялото кооперативно движение.“ (30)

Въпреки тези проблеми кооперациите имат важно значение в стопанското развитие на Павликени и в живота на неговите хора. Преобладаващата част от ръководителите на кооперациите са предимно от левите политически партии – широки социалисти, земеделци, комунисти, което определя и цялостното им управление.

Българското правителство през 1947 г. взема решения за обединение на кооперативното движение в страната. Макар и неоднозначно приета от политическите сили, единната кооперативна система е утвърдена на проведения през октомври 1947 г. Първи конгрес на Централния кооперативен съюз (ЦКС). Сливането на кооперациите в Павликени става на съвместно събиране на 27 април 1948 г. В протоколното решение, в което се казва, че Обединената потребителна кооперация „Напред“ и Кредитна кооперация „Съгласие“ се обединяват във Всестранна кооперация „Съгласие“, е одобрен от Търновския съд и публикувано в Държавен вестник, бр. 260 от 1948 г.

Една от последните реорганизации на кооперативното движение в Павликени става на извънредно годишно събрание на Всестранната кооперация, проведено на 23 юни 1952 г., когато се приема отново нов Устав на организацията и наименованието става НАРКООП. По това време кооперацията в Павликени обединява 880 свои членове. (31)

Въпреки превратностите на времето и различните етапи на развитие, през които минават, павликенските кооперации са значими стопански организации, помагащи на хората в трудните години на оцеляване между двете световни войни. Те оказват сериозно влияние и върху обществено-икономическото развитие на Павликени.

БЕЛЕЖКИ

1. Сб. *Кооперативна организация, кооперативна собственост, кооперативно движение*. Т. 3, София: Изд. БАН, 1982, с. 539 – 544.

2. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1, а.е. 1, л. 1.

3. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1, л. 3-г.

4. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1, л. 6, 6-г.

5. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1, л. 15, 16, 16-г.
6. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1, л. 2 – 4.
7. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1, л. 5 – 9-г.
8. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1, л. 10 – 10 г.
9. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1, л. 19-г, 20-20г.
10. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1. л. 26, 28, 28-г.
11. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1, л. 32 – 35.
12. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1, л. 38, 39, 39 – 39-г;
13. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1, а.е. 1, 2, 3, л. 1 – 193.
14. В-к *Павликенски глас*, бр. 129 от 03.03.1934 г.
15. Държавен архив – Велико Търново, ф. 277 к, оп. 1.
16. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп., а.е. 4, л. 1 – 1г.
17. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1.
18. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1, а.е. 4, л. 12-г.
19. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1, а.е. 5, л. 1 – 6.
20. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1, а.е. 5, л. 21, 22 – 25.
21. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1, а.е. 5, л. 37 – 41.
22. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1.
23. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1, а.е. 5, л. 61.
24. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1, а.е. 8, л. 2 – 63, 87, 127, 135, 172.
25. Държавен архив – Велико Търново, ф. 276 к, оп. 1, а.е. 6, л. 71 – 77.
26. Членска партидна книга на Електропроизводителна кооперация „Светлина“ – Павликени, 1925 – 1942. – Исторически музей – Павликени, инв. № 705 осн. ф.
27. В-к *Павликенски глас*, год. 1, бр. 1, от 10.12.1928 г.
28. В-к *Павликенски глас*, год. 1, бр. 19 от 17.04.1929 г.
29. Исторически музей – Павликени, инв. № 1922 осн. ф.
30. В-к *Павликенски глас*, год. 4, бр. 135 от 09.07.1934 г.
31. Държавен архив – В. Търново, ф. 276 к, оп. 1; ф. 277 к, оп. 1.

ЕЛЕКТРИЧЕСКА КООПЕРАЦИЯ „СВЕТЛИНА“ И ЕЛЕКТРИФИКАЦИЯ НА ПАВЛИКЕНИ

Идеята за електрификация и производство на първото количество електрическа енергия в павликенския край е реализирано от Никола Найденов от Бяла черква. В съдружие с Борис Ковачев през 1922 г. той построява в двора си първата електрическа централа. Машините са купени от Австро-Унгария, а чешкият инженер Корнели Прохоска е първият ръководител на централата. На 4 ноември с.г. в Бяла черква светват първите няколко лампи. Предимствата от електрифицирането постепенно е оценено и от други, което прави възможно създаването на ООД „Никола Найденов“ с нови съдружници и с по-големи капитали. Увеличено е производството на електрическа енергия, което вече се използва освен за битови и за нуждите на занаятчийските работилници, за мелниците и първите малки фабрики. През 1926 г. за производството на електрическа енергия освен дърва започва да се използва и водна енергия. Постепенно се увеличава броят на електрифицираните обекти, купени са нови турбини и генератор, построен е нов трафопост. С разширяването на електрическата мрежа започва и подаването на електрическа енергия за гара Павликени, за селата Росица, Красно Градище, Сухиндол и Димча. (1)

Стопанското развитие на Павликени след Първата световна война създава предпоставки и поражда необходимостта от електрификация на селището. Производството на първата електрическа енергия в съседна Бяла черква и използването ѝ вече както за бита, така и в зараждащата се индустрия са достатъчни мотиви за първите ентусиасти. През лятото на 1925 г. е основана Електропроизводителна кооперация „Светлина“ – Павликени. Учредителният протокол е от първото събрание на 28.06.с.г., на което присъстват 31 основатели. В партидната членска книга на кооперацията са записани като основатели на кооперацията 23 жители на Павликени с общо 661 дяла по 100 лв. всеки, или с общ дялов капитал 66 100 лв.:

1. Александър Арнаудов с дялов капитал – 1500 лв.
2. Атанас х. Славчев – 300 лв.
3. Атанас х. Стоянов – 1500 лв.
4. Ангел Радев – 1200 лв.
5. Александър П. Марков – 3000 лв.
6. Васил х. Стоянов – 3000 лв.
7. Георги Константинов – 300 лв.
8. Димитър Стайков – 4000 лв.

9. Йордан Г. Балканджиев – 2000 лв.
10. Йордан П. Ракаров – 300 лв.
11. Лазар А. Перев – 10 000 лв.
12. Марин Иванов Тинков – 1500 лв.
13. Михаил Тодоров – 2000 лв.
14. Минчо Стефанов Гешев – 2000 лв.
15. Марин П. Базаков – 6500 лв.
16. Никола Владов – 5000 лв.
17. Никифор Иванов – 2000 лв.
18. Свещ. К. Маринов – 4000 лв.
19. Стефан М. Станев – 1700 лв.
20. Стоян Дочев – 2000 лв.
21. Христо Г. Корфонозов – 2600 лв.
22. Петър Атанасов – 9300 лв.
23. Тодор Михайлов – 400 лв.

До края на същата 1925 г. са приети още 22 член-кооператори с дялов капитал 226 000 лв.,сред които освен жителите на Павликени са и Кооперация „Съгласие“ (с 1000 лв. дялов капитал) и Община Павликени (с 200 000 лв. дялов капитал). (2)

Въпреки името си „Електропроизводителна“ кооперацията няма своя електрическа централа и не произвежда електрическа енергия. Първите две години преминават в подготовка за бъдещата дейност, в набиране на член-кооператори, в търсене на необходимите средства. Електрическа централа в Павликени е построена едва през 1928 г. в АД „Крепост“, която първоначално използват за свои нужди. (АД „Крепост“ в Павликени започва своята дейност през 1908 г. като мелница, а през 1912 г. е построена Керамична фабрика). През 1928 – 29 г. директор на АД „Крепост“ е Йордан Чешанков. (3)

През есента на 1928 г. кооперация „Светлина“ сключва договор с АД „Крепост“ – Павликени, която да я снабдява с електрическа енергия срещу определено заплащане. Същевременно кооперацията подписва договор и с Община Павликени, с който регламентира изключителното си право в продължение на 15 години да снабдява селището с електрическа енергия. Така от Електропроизводителна кооперация „Светлина“ става Електроснабдителна. През ноември 1928 г. светва първата електрическа лампа в Павликени. Събитието е прието с голям ентусиазъм. В местния печат не са спестени силните думи и емоции от това техническо нововъведение. Вестник „Павликенски глас“, год. 1, бр. 1 от 10.12.1928 г. помества на първа страница своя уводна статия:

„СВЕТЛИНА

Стана това, което мнозина смятаха за невъзможно. Всеки павликенчанин може вече да захвърли на тавана газената лампа и като инсталира в

своя дом електрическо осветление, да даде възможност на своите деца и на цялото си семейство да работят при хубава светлина. Нощта се сля с деня. Щом слънцето престане да ни праща своите лъчи, „Светлина“ продължава неговата могъща дейност.

Всеки нейн лъч напомня колко силна е науката и техниката и как с разбирателство, при общи условия, даже и с малко средства, могат да се постигнат блестящи резултати. (…) Нека да поздравим тия, които въпреки насмешките на мнозина не пожалиха време, труд и средства, за да сдобият и нашето село с електричество.“

На 2 декември 1928 г. е свикано общо събрание на членовете на Електрическа кооперация „Светлина“ и се взимат следните важни решения:

Кооперацията купува от АОД „Крепост“ – Павликени електрическа енергия на цени, както следва:

– за двигателна енергия – по 3,5 лв. за 1 квтч;

– за улично осветление – по 5,5 лв. за 1 квтч;

– за битово осветление в частни домове – по 6 лв. за 1 квтч.

Общото събрание решава кооперацията да продава тази електрическа енергия по 9 лв. на 1 квтч на членове, по 13 лв. за 1 квтч за тия, които не са член-кооператори, и по 11 лв. за 1 квтч. за държавните учреждения. За участие в кооперацията всеки неин член купува дялове на стойност 100 лв. за 1 дял (т. нар. дялов капитал).

Електроснабдителна кооперация „Светлина“ – Павликени се ръководи от Управителен съвет, който дълги години остава в непроменен състав: председател – свещ. Константин Маринов, членове – Ботю Иванов Шанов, Димитър Стайков, Иван Колчев, Иван Михалев, Косю Даскалов, Марин Базаков. Финансовите проблеми на кооперацията са под отчет на Контролния съвет, който през 1928 г. е в състав – Георги Константинов, Никола Високов и Неделчо Иванов Марчев. Електротехник на кооперацията е Кръстю Христов Димиев. (4)

Докато през първата 1925 г. членовете на кооперацията са общо 45 души, то през 1926 г. са приети нови 46 членове, през 1927 г. – само 3, а през 1928 г. – нови 51 членове. През декември 1928 г. Електрическа кооперация „Светлина“ обслужва вече 163 членове със записан дялов капитал от 346 800 лв. и внесени 245 230 лв. Още през първата година от пускането си в действие електрическата мрежа в Павликени достига 13 км. Изграждането на тази мрежа, както и вложените в нея материали струват на кооперацията 950 000 лв.

През зимата на 1928 – 29 г. Община Павликени поставя за улично осветление 120 електрически лампи. През същата зима членовете на павликенския Общински съвет обхождат павликенските улици и решават, че е необходимо да бъдат поставени още 26 лампи. Първите електрифицирани

частни домове в Павликени през 1928 г. са 105 с поставени 135 електромера. През 1929 г. нови членове на Електрическа кооперация „Светлина“ стават още 32 жители на Павликени.

Така е осъществено едно добро начинание, създават се условия и възможности за бъдещото стопанско развитие на Павликени, както и за неговото благоустрояване. Производството на електрическа енергия в Павликени определено стимулира неговата бъдеща еволюция.

В изпълнение на Чл. 60 от тогава действащия Закон за кооперативните сдружения и на основание на Чл. 48 от Устава на Кооперация „Светлина“ ежегодно от основаването ѝ се провеждат годишни отчетни събрания. На тях Управителният съвет отчита едногодишната си дейност. Проверителният съвет дава отчет за финансовия контрол, който е упражнил върху годишния баланс, и сметките „загуби и печалби“ на кооперацията. Общото събрание одобрява новия годишен бюджет, решават се организационни въпроси, определят се нови цени на стоки и на електрическите услуги. Още от 1 март 1929 г. кооперация „Светлина“ започва да снабдява клиентите си с дневна двигателна електрическа енергия, което е в голяма полза на дребните занаятчии и производствени фирми в Павликени. (5)

Новата и голяма придобивка за селището още през първата година взема и своите първи жертви. На 24 август 1929 г. при монтиране на телефонен кабел служителите на павликенската Телеграфо-пощенска станция – Николай Ст. Цингов и Тодор Г. Граматиков, са убити от електрически ток. Инцидентът става пред магазина на братя Ганеви, на Ганчо Ботев и на Мянко Станев. (6)

През пролетта на 1929 г. кооперация „Светлина“ сключва договор с Дирекция на БДЖ за снабдяване с електрическа енергия на павликенската жп гара. Годишно отчетно събрание на кооперацията, след като Павликени е електрифицирано, се провежда на 31 април същата година. Одобрено е решението на Управителния съвет да се раздадат дивиденти на член-кооператорите за месеците ноември и декември 1928 г. – по 3,40 лв. на 1 квтч.

Събранието гласува предложението всички членове да допълнят дяловете си, като всеки един член изплати по 1,5 дял за всяка инсталирана електрическа лампа. Фирмите, които консумират двигателна сила, трябва да заплащат по 5 дяла на всяка „конска сила“ за мотори с мощност до 10 к.с. и по 4 дяла за по-мощни мотори. Новите членове на Контролния съвет са Генчо Добруджалиев и Иван Станчев, а Г. Константинов е преизбран, както и всички членове на Управителния съвет. (7)

Дълги години след основаването ѝ счетоводител касиер на Електрическа кооперация „Светлина“ е Иван х. Стоянов. Годишният баланс за приходите и разходите на кооперацията от 1929 нататък ежегодно се публикуват на страниците на павликенските местни вестници и са предоставени на

широко обществено обсъждане и контрол. Финансовите отчети са добър индикатор за състоянието на кооперацията. Ето и някои от показателите:

Година	**1928**	**1929**	**1931**	**1932**	**1933**
Дялов капитал – лв.	346 800	388 859	435 451	473 519	487 910

През 1938 г. дяловият капитал е на стойност 575 000 лв.

Верен показател са и реализираните печалби на кооперацията: (8)

Година	**1929**	**1931**	**1932**	**1933**	**1938**
От стоки ел. уреди в лв.	51 797	12 508	17 835	4 995	19 000
От инсталиране на ел. уреди в частни домове в лв.	21 193	6 739	8 363	8 815	10 000
От продажба на ел. енергия в лв.	91 470	171 083	202 661	197 058	380 000

Ръководството на Електрическа кооперация „Светлина“ през посочените отчетни години е почти с непроменен Управителен съвет. През 1932 г. те са: Иван Станчев – председател, членове – Иван Христов Ямаков и Иван Сяров. През 1933 и 1934 г. председател е П. Венков и членове – Христо Г. Корфонозов и К.М. Цингов, а през 1939 г. – Иван Станчев, Христо Корфонозов и Колю Маринов. В същата 1939 г. Управителният съвет на Електрическата кооперация избира за свой председател Костадин Иванов Даскалов. Същият е назначен за член-делегат на Управителния съвет (т. е. на заплата) и заедно с касиер счетоводителя Иван х. Стоянов представляват Постоянното присъствие в кооперацията. В края на годината за председател на Контролния съвет е гласувана кандидатурата на Пенчо Пенев. (9)

Важен момент в развитието на електрическа кооперация „Светлина“ – Павликени е приемането ѝ за член на Българската централна кооперативна банка. Решението, което павликенчани приемат с голяма надежда, е записано в протокол № 82 от 27.08.1931 г. Явно задълженията на общините към електрическите централи и кооперации от неизплатени суми за улично осветление не са ново явление. Само за първите две-три години от електрифицирането на селището Община Павликени дължи на кооперация „Светлина“ 103 000 лв. през септември 1931 г. за улично осветление. Точно затова с надежда се приема възможността за отпускане на кредит за кооперацията от БЦКБ. (10)

Финансовите проблеми на електрическата кооперация налагат завишаване на цената на електрическата енергия и на таксите за електрически услуги. Това неминуемо води до недоволство от страна на член-кооперато-

рите. Подобна реакция например има през 1933 г., когато цената на енергията, която кооперацията плаща на АД „Крепост“, е 4,5 лв. за квтч в частните домове, за улично осветление – 3,6 лв., а за електрическите мотори – по 3 лв. Съответно таксите за член-кооператорите стават още по-скъпи. Проблемът става особено сериозен, когато хората сравняват цените, наложени в съседна Бяла черква. Още в първите години на електрифицирането на Павликени има недоволни от факта, че кооперация „Светлина“ купува електрическа енергия от „Крепост“ АД – Павликени. Някои член-кооператори смятат, че по-изгодно би било да се купува ел. енергия от водната електроцентрала „Росица“ ООД в Бяла черква. Недоволство буди и фактът, че за сметка на членовете е 20 %-та загуба на ел. енергия по главните разпределителни линии. (11)

Както и днес особено чувствителни са хората при всеки най-малък слух за евентуално ново повишение на цените на електричеството. Не са малко и жителите на Павликени, които изобщо не са в състояние да плащат таксите за електрическа енергия и доста по-късно изпитват удобството на това ново въведение

Първите 7 – 8 години от електрифицирането на Павликени кооперация „Светлина“ прави големи разходи за изграждане и разширяване на електрическата мрежа, както и за нейното функциониране. Налага се да се вземат кредити, чието изплащане в този период оказва влияние върху цената на предлаганата енергия. Едва след 1935 – 36 г. кооперацията успява да изплати дълговете си, да задържи постоянна цената на електрическите услуги, както и да олихвява внесения дялов капитал на членовете си под формата на дивиденти. Постепенно започва да се увеличава броят на новоприетите членове, които постъпват в кооперация „Светлина“. През 1938 г. те са 36 души с дялов капитал 55 000 лв. Подобреното финансово състояние на кооперацията създава възможност през 1939 г. да се направи преустройство на електрическата мрежа, както и да се разшири тя в крайните квартали на Павликени. С преместването на един трафопост същата година става възможно и осветлението на жп гарата.

Най-същественото подобрение в работата на Електроснабдителна кооперация „Светлина“ – Павликени през 1938 г. е доставяне на електроенергия вече от две централи – от АД „Крепост“ – Павликени и от ООД „Росица“ Бяла черква. През 1938 г. кооперацията купува общо от двете централи 128 112 квтч за сумата от 419 684 лв., а на абонатите си продава 126 135 квтч за 806 645 лв., т. е. придобит е приход от 386 961 лв., което за тези години е една добра печалба. Купената електрическа енергия през същата година е пласирана, както следва:

– за частно осветление на домовете – 39 168 квтч за 404 444 лв.;

– за частни домакински нужди – 676 квтч за 4 832 лв.;

– за улично осветление – 29 963 квтч за 134 837 лв.;

– за двигателна енергия – 56 328 квтч за 265 641 лв.

През 1938 – 39 г. кооперацията доставя електрически ток за 39 фирми и предприятия, в които захранва 68 броя електромотори. (12)

За съвременния читател тези данни навярно будят недоумение и скептични усмивки. Например фактът, че по частните домове потреблението на електрическа енергия за осветление е много по-голямо от това, което е необходимо за електродомакински нужди и електроуреди. Няма и място за сравнение със съвременните показатели за електрическото потребление. Независимо от всичко това тези факти са ярко доказателство за стопанската структура на Павликени преди Втората световна война, за етапите на развитие на Павликени като селище, както и за стандарта на живот на тогавашните павликенчани.

Финансовото укрепване на кооперацията позволява през 1939 г. да се намали сумата на задължителния дялов капитал за членовете. Таксата от 150 лв. за инсталиране на една електрическа лампа в частен дом е намалена на 50 лв., а сумата от 400 – 500 лв. за електроенергията на електромотори става 200 лв.

В разходната част на приетия през 1939 г. бюджет Управителният съвет предвижда и суми за подпомагане на различни общински инициативи в Павликени:

– за читалище „Братство“ – Павликени – 2000 лв.;

– за построяване на паметник на загиналите във войните – 2000 лв.;

– за пазара и стадиона на Павликени – 2000 лв.;

– за детска ученическа трапезария – 2000 лв.

Членовете на Електроснабдителната кооперация през 1939 г. са над 100 души. (13)

През лятото на същата 1939 г. за ръководството на кооперация „Светлина“ възниква нов сериозен проблем. Община Павликени решава да отнеме концесията на кооперацията за снабдяване с електроенергия. По този повод на 19 юни с.г. в салона на Основното училище в Павликени се провежда извънредно общо събрание на член-кооператорите. Там кметът на общината Григор Писарев обяснява мотивите на Общинския съвет за това решение. През тази година Общината завършва изграждането на водопроводната мрежа на селището. Водните помпи трябва да бъдат включени към електрическата мрежа на Павликени и общинските власти не искат снабдяването с вода, както и уличното осветление, да са в зависимост от кооперацията. През 1938 г. вече е имало случаи, когато е спирано електрозахранването за уличното осветление вероятно поради неизплатени сметки от страна на кметството. За това си решение Община Павликени се позовава на Чл. 5, Чл.9 и Чл. 10 от последния сключен договор с кооперацията. Там е

записано, че Общинският съвет има право във всеки един момент да поеме електрификацията на селището. Друг немаловажен мотив за искането на кметската управа е възможността Общината да даде право за ползване на електроенергия (поне за осветление) на по-бедните павликенчани, които не могат да станат членове и затова им се налага да плащат по 15 лв. за изразходен киловатчас електрическа енергия.

Интересите на кооперация „Светлина" са защитени в изказванията на членовете й – Стефан Колчев, свещ. К. Маринов, Иван Колев, Иван К. Тъпанчев, Г. Добруджалиев и други. В заключение това извънредно общо събрание упълномощава Управителния съвет на кооперацията с председател Костадин Иванов Даскалов и Общинския съвет, начело с кмета Григор Писарев, да се съберат на ново заседание и да намерят изгодно и за двете страни разрешение на въпроса. (14)

Навярно и през тези години е имало недобросъвестни електроабонати, както и неплатежоспособни, които не плащат навреме дължимите такси. На всяка една квитанция, издадена от Електроснабдителна кооперация „Светлина", ясно и точно е записано: „На неизплатилите абонамента си до 15 число на месеца токът им се прекъсва без предупреждение". (15) На нарушителите, на които поради неизплатени сметки се налага да бъде спрян електрическият ток, а по-късно отново да бъдат свързани с електрическата мрежа, се налагат глоби в размер на 60 лв. Същите трябва същевременно да внесат и гаранция (депозит) в размер съответно от 150 до 1000 лв. С тези непопулярни мерки кооперацията отстоява финансовите си интереси и се опитва да намали загубите си. (16)

Електрифицирането на Павликени и утвърждаването на кооперация „Светлина" допринасят съществено за развитието на занаятчийското производство, подпомагат създаването и дейността на първите промишлени предприятия, подобряват условията за живот на жителите на Павликени. В занаятчийските работилници и във фирмите започват да се внасят и модерни машини и съоръжения, които използват електроенергия. За все по-обхватната електрификация на Павликени през 40-те години допринася и започналият строеж на далекопроводите Габрово – В. Търново – Г. Оряховица (през 1941 г.) и Г. Оряховица – Левски (през 1942 г.). Така през 40-те години енергийната мрежа на Павликени се включва към тези далекопроводи. По този начин енергийната система на мини „Перник", на които правителството възлага електрификацията на цялата страна, обхваща и павликенския край. (17) Създават се нови възможности за екстензивен ръст на стопанската структура, както и за интензификация на занаятчийското и промишленото производство.

БЕЛЕЖКИ

1. **Драганова, Т.** Бяла черква. София: Изд. На ОФ, 1984, с. 181 – 183.

2. Членска партидна книга на Електропроизводителна кооперация „Светлина“. – Исторически музей – Павликени, инв. № 705, осн. ф.

3. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край. 1940, с. 227.

4. В-к *Павликенски глас*, год. 1, бр. 1 от 10.12.1928 г.

5. В-к *Павликенски глас*, год. 1, бр. 10 от 12.02.1929 г.

6. В-к *Павликенски глас*, год. 1, бр. 38, от 28.08.1929 г.

7. В-к *Павликенски глас*, год. 1, бр. 19 от 17.04.1929 г.

8. По публикувани данни в местните вестници *Павликени* и *Павликенски глас*.

9. В-к *Павликени*, год. 3, бр. 58 от 30.04.1939 г., с. 1.

10. В-к *Павликенски глас*, год. 2, бр.39 от 25.09.1931 г., с. 2.

11. В-к *Павликенски глас*, год. 3, бр. 116 от 08.04.1933 г., с. 2.

12. В-к *Павликени*, год. 2, бр. 55 от 08.04.1939 г., с. 2.

13. Пак там.

14. В-к *Павликени*, год. 3, бр. 66 от 25.06.1939 г., с. 2.

15. Исторически музей – Павликени, инв. № 191 – 192 от осн. ф. ННИ.

16. В-к *Павликени,* год. 3, бр. 86 от 12.11.1939 г., с. 1.

17. **Панайотова, К.** Стопанската структура на Горна Оряховица през периода 1878 – 1944 г. – В: Сб. *Известия на Исторически музей – В. Търново*, Т. 7, 1992, с. 73 – 91.

ЛОЗАРСТВО И ВИНОПРОИЗВОДСТВО В ПАВЛИКЕНИ И РЕГИОНА

Темата за лозарството и винопроизводството, за неговото историческо развитие като поминък на населението в павликенския край не е била обект на цялостно научно проучване и изследване в историческата литература. Отделни аспекти от този дълъг и многопластов процес са проучвани от някои изследователи на историята в региона. (1) Настоящето научно съобщение цели да проследи етапите в развитието на лозарството като поминък и винопроизводството в региона през XIX и XX в. Корените на това производство са заложени още в древността, а многовековната история на Павликени и павликенския край доказва това.

Плодородната земя, географското разположение в долината на р. Росица и благоприятните климатични условия на павликенския край създават възможност за развитието на лозарството още в периода на Античността. За това свидетелстват множеството археологически находки от района с украса и орнаменти, отразяващи култа на местното население към бога на виното и лозарството Дионис. (2)

В днешните български земи култът към Дионис е твърде разпространен. Негови светилища има в селища из Стара планина, в античните градове Севтопол и Нове, както и край гр. Мелник. Намерени са много тракийски оброчни паметници с различни епитети на бог Дионис, както и монети с негово изображение.

В павликенския край, с развито лозарство и винопроизводство още в Античността, култът към бога на виното и веселието Дионис е широко разпространен. През Античността тук съществува специално религиозно дружество (т. нар. ТИАЗ), посветено на Дионис, чиито членове увековечават своите имена върху каменна плоча, намерена край с. Бутово. (3) С много висока художествена стойност е и намерената в Павликени мраморна статуарна група, представяща Дионис и неговата свита, датирана към II – III в. пр.Хр. (4) Върху множество съдове от Античния керамичен център край Павликени са запазени и изображенията на добрия стар и вечно пиян веселяк от свитата на Дионис – Силен, на сатири, както и атрибути на самия бог Дионис. (5)

В новата история на павликенския край лозарството представлява съществено направление в поминъка на хората. Малко са семействата в района, които нямат собствени лозя. През втората половина на XIX в. в региона са разпространени стари сортове винени лози. В периода 1894 – 95 г. обра-

http://www.napier.ac.uk/
https://www.abertay.ac.uk/

ботваемата земя в Павликенска околия е общо 363 416 дка, като 17 59 дка са засадените лозя. Няколко години по-късно, през 1896 – 97 г., лозята вече стават 20 354 дка. (6)

В края на XIX в. борбата с лозовата мана, брашнянката и филоксерата се оказват непосилни за бедните земеделски стопани и много от насажденията са унищожени. В помощ на стопаните от Търновски окръг Министерството на земеделието открива през пролетта на 1900 г. Окръжен лозов разсадник в Павликени, където да се отглеждат нови видове филоксероустойчиви лози. За целта павликенският Общински съвет отпуска безвъзмездно за срок от 15 г. 100 дка от общинската мера източно от селото с граници: шосето Търново – Павликени, нивите на Атанас х. Славчев, дерето на Павликени и жп линията. Там още същата година са засадени първите 36 хил. броя американски лозови пръчки. През следващата 1901 г. площта на разсадника е увеличена с нови 50 дка, но силната градушка, която се изсипва над района на Павликени на 13 юни 1901 г., унищожава 40 % от засятата продукция. Това не отчайва павликенските лозари и през 1903 г. лозовите насаждения достигат 44 хил. главници.

В павликенския Лозов разсадник освен производството на посадъчен материал се провеждат и първите в района курсове по лозарство, овощарство и пчеларство. Те са с 20-дневно обучение, предимно практическо, по присаждане на американски лози и плодни дръвчета, по пчеларство и овощарство. Първите данни за подобни курсове са за 1901 г., когато на два пъти са били обучени над 200 курсисти от селищата на Великотърновски окръг. В тия първи години за нуждите на Лозовия разсадник са построени две сгради – едната за управителя на разсадника и другата за курсистите. (7)

В началото на XX в. в Павликени, Сухиндол и Бяла черква започва засаждането на облагородената американска лоза, която постепенно се разпространява и в околните селища. По време на войните 1912 – 1918 г. временно е спряно засаждането им, но през 30-те години лозята с присадени филоксероустойчиви подложки заемат все по-големи площи в района. Селищата от павликенския край като Бяла черква, Сухиндол, Дъскот, Михалци, Вишовград и Лесичери са едни от първите, в които започва отглеждането на облагородени лози. В почти всички села от района са организирани лозарски дружества и със съдействието на павликенското Земеделско училище се организират курсове по пепиниерство.

На базата на съществуващия Лозов разсадник в Павликени и на провежданите практически курсове по пепиниерство се заражда необходимостта от разкриване на опитно поле, в което агрономи и земеделци да реализират научните си знания и нови търсения в областта на земеделието. По предложение на тогавашния министър на земеделието и държавните имоти проф. Янаки Моллов и с Указ № 74 на Н.В. цар Борис III от м. март 1925 г. се

учредява Земеделското опитно поле край Павликени. Това е един от първите български научни институти в провинцията. Негов достоен наследник по-късно става Институтът по соята, който съществува над 80 години.

През 30-те години районът около Павликени става един от основните производители и износители на десертно грозде. Земеделската земя с лозови насаждения достига 8 % от общата обработваема площ на Павликенска околия, но има селища като Сухиндол, Бяла черква и Росица, където тези насаждения заемат между 30 – 50 % от общата обработваема площ земя. Поевтиняването на виното и добрият пласмент на десертно грозде за Германия и други европейски страни, както и по-високата му цена стимулират лозарите да увеличават този вид лозови насаждения.

За развитието на лозарството и винопроизводството в павликенския край показателни са и данните за обема на работата на жп гара Павликени. През 30-те и 40-те години водещо място в износната дейност на гарата, успоредно със зърнените храни и брашна, заема и износът на десертно грозде и вино. Те се изкупували чрез комисионери по селата в района и от гара Павликени достигали до европейските пазари. Само през 1930 г. са извозени 43 вагона десертно грозде, а през 1932 г. от гара Павликени са тръгнали за европейските пазари 71 вагона българско грозде. Този износ силно стимулира лозарството в района и през 1935 г. жп гара Павликени е втора в Северна България след Лясковец и трета за страната след Кричим по износ на десертно грозде за чужбина. През 1942 г. по износ на вино жп гара Павликени заема водещото първо място в страната с износа си на 800 вагона вина. (8)

В пряка зависимост от разпространението на лозарството в павликенския край се развива и винопроизводството. В началото то било примитивно, осъществявало се предимно в домашни условия и без необходимите технически съоръжения. Липсата на складове за обработка на гроздето, липсата на условия за производство на трайни и качествени вина при домашни условия, както и невъзможността да си осигуряват сигурни пазари за готовата продукция, са сериозни предпоставки за развитие на кооперативното движение. Влияние в това отношение оказва първата в България Лозаро-винарска кооперация с изба, която е учредена в Сухиндол на 2 февруари 1909 г., както и Кооперативната винарска изба в с. Върбовка, Павликенско. Постепенно през първите десетилетия на XX век се изграждат лозаро-винарски дружества в почти всички селища на бившата Павликенска околия. Те стават съучредители на Районната лозаро-винарска кооперация „Грозд“ – Павликени, основана през 1934 г.

Лозаро-винарските кооперации се зараждат първоначално като дружества на лозарите към местните потребителни и кредитни кооперации, за да се развият по-късно като самостоятелни стопански организации. Основната им дейност е насърчаване на лозарството, запознаване на стопаните

със средствата за борба с болестите и маната, въвеждането на нови доброкачествени сортове, обезпечаване на стопаните с техника и препарати. Лозаро-винарските кооперации се кредитират от Българска земеделска кооперативна банка, която има централен склад за вина в София и подпомага пласмента им. През 1933 г. ЛВК в България се обединяват в Кооперативна централа на лозарите.

Учредителният протокол на ЛВК „Грозд“ – Павликени е от 18 ноември 1934 г. Десет дена по-късно, на 23.11. с.г., в помещение на Кредитна кооперация „Съгласие“ – Павликени се събират новоизбраните Управителен и Контролен съвет, за да конструират своите ръководства. За председател е избран Косю Ив. Даскалов, за секретар – Славчо Дончев, касиер е Цаню Личев, и членове – Петър Мандев и Анчо Киров от Павликени и Бяла черква, Иван Тошев и Димитър Петков от Красно Градище, Ив. Върбанов от Лесичери, Марин Славов от Вишовград. Контролният съвет на кооперацията е с председател Стоян Станев от Михалци и членове Ст. Пейчев от Дъскот и Владимир Сейков от Бяла черква. По втора точка е взето решение да започне агитация по селата в района за привличане на нови член-кооператори. (9)

Уставът на новосъздадената ЛВК „Грозд“ – Павликени е утвърден от Великотърновския областен съд с Решение № 2368 от 15 октомври 1935 г., публикувано в „Държавен вестник“ през 1939 г. (10) Характерна особеност на павликенската кооперация е, че още със създаването си на базата на лозарските дружества по селата тя става районна кооперация. Едновременно с утвърждаването ѝ се налага идеята за изграждане и на Районна винарска изба. С писмо от 2 юли 1935 г. до Министерството на народното стопанство Любен Даскалов (по това време учител в Земеделското училище) аргументира предложението си за необходимостта от винарска изба. (11)

Отглеждането в района на много винени сортове грозде (гъмза, памид, димят, ромънка и други) и утвърждаването на лозарството и винопроизводството като един от основните начини за препитание на земеделските стопани обуславят необходимостта от кооперативна изба. По данни на акцизните власти в района през 1935 г. винопроизводството в отделните села е, както следва: (12)

Селище	Литра вино	Гроздов сок (литра)	Общо
Павликени	846 440 л	70 000 л	917 440 л
Бяла черква	2 556 251 л	137 468 л	2 693 719 л
Лесичери	635 417 л	37 700 л	673 117 л
Вишовград	636 000 л	8 948 л	645 604 л
Карайсен	406 124 л	3 675 л	409 800 л
Димча	526 827 л		526 827 л

С цел да се регулират цените на гроздето и виното, да се обезпечи пласментът на готовата продукция и да се предпазят по-бедните стопани от разоряване, те търсят начини за обединение. Географското разположение на Павликени в центъра на богат лозарски район в радиус от около 15 км от околните села и преди всичко наличието на жп гарата предопределят решението за изграждане на Районна винарска изба именно в Павликени.

Привличането на членове за бъдещата винарска изба изисква много публични събрания и разяснителна работа сред местните лозари. Във всяко едно село винарската кооперация има свои всеотдайни агитатори, които успяват да увеличат броя на хората, подкрепящи кооперативното движение. Наред с Любен Даскалов – агронома с безспорен авторитет сред лозарите, радетели на идеята са: Асен Попов и Никола Тодоров от с. Дъскот, Стефан Киряков и Киро Радев от с. Лесичери, Недялко Русанов и Трифон Славчев от с. Михалци, Петър Атанасчев и Димитър Христов от Дирекцията в Павликени, Петър Вачев от Стамболово, Славчо Дончев от Бяла черква, Косю Даскалов – тогавашен председател на Кредитната кооперация в Павликени, Стефан Вачев от Димча, и много други. (13)

Обективната необходимост от кооперативна винарска изба и разяснителната работа на основателите ѝ бързо довеждат до увеличение на членския състав: докато на 12 януари 1937 г. членовете са 335, на 30 април с.г. те са вече 657. През лятото на същата година РЛВК „Грозд има 1028 член-кооператори със записан дялов капитал 950 хил. лв., а внесените встъпителни вноски са 45 хил. лв. (14)

Идеята за построяване на Районна кооперативна изба намира подкрепа сред земеделските стопани в околните села. През месеците февруари и март на 1937 г. се провеждат събрания в селата: Дъскот (на 15 февруари), Стамболово (на 17 февруари), Михалци (на 19 февруари), Вишовград (на 13 март), както и в Мусина, Патреш, Димча, Недан, Бутово, Русаля, Бяла черква, Росица, Красно Градище, Лесичери. Участвалите в тези събрания членове на местните кредитни кооперации, лозарските дружества и общинските съвети по селата изпращат резолюции до Министерството на земеделието и държавните имоти в подкрепа на идеята за винарската изба. Общото изложение на лозарите от павликенския край е от 4 март 1937 г. и е заведено в Министерството под входящ № 8775. Със същата цел на 9 март с.г. Управителният съвет изпраща делегация в състав Димо Овчаров, главен инспектор в БЗКБ, и агронома Любен Даскалов, с молба да се отпусне кредит за построяване на кооперативната изба. (15)

На 4 май 1937 г. в павликенския „Модерен театър“ се провежда първото общо годишно събрание на РЛВК. Средствата на сдружението, които до този момент са се съхранявали в Кредитна кооперация „Съгласие“ – Павликени и Кооперация „Защита“ – Бяла черква от м. май 1937 г. се предават

на БЗКБ – Павликени. Чрез тайно гласоподаване събранието избира нов Управителен съвет в състав: Тодор Панайотов – председател, Любен Даскалов – подпредседател, Костадин Даскалов – касиер, и Стефан Серафимов – секретар. Членовете на Контролния съвет са: председател – Петко Иванов (Михалци), секретар – Славчо Дончев (Бяла черква) и Ботю Стефанов (Павликени). (16)

По силата на Заповед № 1869 от 16 юни 1937 г. и Заповед № 1922 от 29 юни с.г. министърът на земеделието и държавните имоти Б. Банков назначава комисия, която има задача да определи мястото за построяване на винарската изба, типа на избата и нейния оптимален капацитет. Решението на комисията в състав: Белчо Белчев – инспектор в отдел „Земеделие", професор Н. Неделчев от Агрономо-лесовъдния факултет, Димо Овчаров от БЗКБ, Атанас Бойчинов – директор на Лозарската опитна станция в Плевен, и Любен Даскалов, е видно от протокола, подписан на 5 юли 1937 г. (17) За изграждането на винарската изба комисията определя мястото до гара Павликени между белочерковската рампа и могилата, като считат, че площта не бива да е по-малка от 10 дка, да е снабдена с изобилна и чиста вода. Препоръчва се избата да е надземна, оборудвана по подобие на южнофренските кооперативни изби, с железобетонни резервоари, а оптималният капацитет да достига 1,5 млн. литра вино.

Определеното място попада в землището на с. Бяла черква, защото това е селището в района с най-голямо производство на грозде и защото в тази местност се събират всички шосейни пътища, очертаващи го като геометричен център на лозарските села. Това решение на комисията възстановява старите дрязги между Павликени и Бяла черква. От 1939 и 1940 г. в архивите са запазени десетки писма, изпратени от ЛВК „Виненка", от Лозарското дружество, от Земеделската стопанска задруга, от Кредитна кооперация „Защита" и от отделни земеделци – всички те от Бяла черква, с настояване винарската изба да бъде в Бяла черква, а не в Павликени. Оплакванията достигат и до канцеларията на Н.В. цар Борис III, но предимството на Павликени с жп гарата решава въпроса за строежа на избата в полза на Павликени. (18)

На заседание на Общински съвет в Павликени – с кмет Григор Писарев, се взема решение за предоставяне на 10 дка земя в района на гарата за нуждите на винарската изба, в случай че Бяла черква не разреши използването на тяхна земя – Протокол № 9 от 23.05.1939 г. В Павликени идеята за строеж на винарска изба активно се подкрепя от Земеделската стопанска задруга, Лозарското дружество, Кредитна кооперация „Съгласие", Съвета на групата земеделски възпитаници и общинските съветници, които за целта на специално заседание изготвят обща резолюция с дата 3 септември 1939 г. (19)

Членовете на ЛВК „Грозд“ – Павликени се събират на 27 август 1939 г. на извънредно общо събрание. Първа точка от дневния ред е отчетът на Управителния и Контролния съвети за периода м. май 1937 – м. май 1939 г. Само за 1939 г. приходите на кооперацията са 81 140 лв. при направени разходи за 20 хил. лв. По втора точка се приема типовият устав на кооперативната винарска изба, както и решение за отпускане на заем по силата на Чл. 6 от Наредбата за строеж на винарски изби от БЗКБ срещу дългосрочно погасяване. При избора на новото ръководство на кооперацията за първи път се въвеждат т. нар. „действителни“ и „запасни“ членове на Управителен и Контролен съвет. Новоизбраният председател на кооперацията става най-старият ѝ член Петър Вачев. (20)

На общото събрание присъства и главеният инспектор в земеделското отделение на Министерство на земеделието и държавните имоти Иван Георгиев, който в доклада си до министъра от 30 август 1939 г. пише: „Павликенският лозарски район (19 села) произвежда около 7 млн. литра вино, но при сегашното техническо състояние на винопроизводството и лошата организация на винарството цените на гроздето в района много често падат под реалната стойност, което поставя лозарите в бедствено положение... Няма в България по-добри стопански и топографски условия за създаване на истинска районна кооперативна изба“. (21).

Независимо от неднократно изявеното мнение Министерството на земеделието назначава нова комисия съгласно Заповед № 3201 от 7 септември 1939 г. в състав: народните представители Косю Анев и д-р Атанас Москов, председателя на Земеделската камара в Плевен П. Кършев, директора на Плевенска област Б. Казанлиев и директора на Областната земеделско-стопанска дирекция Ат. Вълчанов. Новата комисия потвърждава решенията на другите специалисти: „Районната винарска изба да се построи в местността при гара Павликени, между белочерковската рампа и могилата, по шосето Павликени – Бяла черква. В случай че белочерковската Община откаже да даде това място, избата да се построи на 80 м от първото шосе зад гарата, в кв. 106, парцели 1, 2, 3, 4 и 5 по плана на с. Павликени с обща площ 9400 кв.м, което Общината е съгласна да отпусне безплатно. Избата да е с капацитет 3 млн. литра“. (22)

Строежът на винарската кооперативна изба започва през 1940 г. и съвпада с трудните военновременни години, когато строителните материали се раздават по наряд. Голяма част от земеделските стопани нямат възможност да участват с дялов капитал в построяването, но затова помагат при доставяне и превозване на камъни, чакъл, пясък и други материали, при изкопните работи за основите на сградата и каптажа за вода.

В информация на в-к „Северен глас“ – Павликени, бр. 28 – 29 от 3 юли 1941 г., четем, че Министерският съвет, по предложение на министър Ку-

шев, отпуска за строежа на винарската изба в Павликени 520 хил. лв. (23) На свое годишно отчетно събрание на 28 август 1943 г. РЛВК „Грозд“ взема решение за нов заем от БЗКБ в размер на 20 млн. лв. (24)

Успоредно с изграждането на Винарската изба започва и нейното материално оборудване. На заседанието си от 1 февруари 1944 г. ръководството на кооперацията решава да купи: един мостов кантар и два сантимала, две моторни и три ръчни винени помпи, 500 м маркуч, две бюра, две маси и 10 стола. Наличното оборудване по това време се изчерпвало с две гроздомелачки, една помпа и няколко бурета. (25)

Събитията в България на 9 септември 1944 г. не променят съществено състава на Управителния съвет с изключение на арестувания Васил П. Начев. Независимо че сградата е недовършена, поради богата реколта се създава организация и на 17 октомври 1944 г. започва изкупуването и преработката на първото грозде от района на РЛВК „Грозд“ – Павликени. (26) С необходимите средства за материали, заплати и други текущи разходи кооперацията е подпомогната от кредитните кооперации в района, като наймного отпуска тази в с. Дъскот. Първият гроздобер става при крайно лоши условия: избените помещения са все още недовършени, в района на избата липсват пътища и площадки за работа, а есента е дъждовна и кална. Хората, които работят, са неопитни, без теоретична и практическа подготовка. Помага им ентусиазмът и квалифицираното ръководство на агронома Любен Даскалов – дългогодишен член на Управителния съвет. Ръководител на производството в тази първа година е Недялко Ст. Русанов, Александър Сънков – счетоводител, Димитър Христов – магазинер, Петър Стаев – домакин и снабдител, а Тодор Петров Стойков и Ангел Мълчанков – работници във винопроизводството. В края на 1944 г. и началото на 1945 г. постъпват на работа като работници: Георги Николов Бърборков, Георги Петров Генчев, Андрей Ив. Лонгинов и бъчварят Христо Рашков Гунчев. (27)

От първата реколта през 1945 г. павликенските винари изнасят и първите 600 тона български вина за Съветския съюз. На лозарите, предали гроздето си в кооперативната изба, същата година са раздадени 12 млн. лева печалба. Този първи успех популяризира кооперативната изба в района и спомага за увеличаване на членовете ѝ – до края на 1945 членовете ѝ достигат 1000 души. Увеличава се и трудовият колектив – постъпват Ерусалим Минков Кокаланов, Цоню Чолаков, Георги Ив. Хаджихристов, Йордан Трифонов Стойков, Стоян Русанов, Георги Манолов и други. Важен фактор в тия първи стъпки се оказва и ръководството в лицето на Недялко Русанов, Колю Рачев, Михаил Илчев, Атанас Даскалов. От 1955 г. директор на винзавода е Марин Колев Дяволов. Дългогодишни служители са Асен Гаравалов, Димитър Недков, Обрешко Балев, Стефан Събев, Йордан Цанев, Минчо Николов и много други работници и специалисти. (28)

През 1945 г. кооперацията е преименувана в Районна лозаро-винарска кооперация „Росина“. С доброволния труд на първите работници и на членкооператори се изгражда насипът за прокарване на жп линия до избата. Още през първата производствена година се въвеждат някои рационализации и нови технологии. В района гроздоберът започва да се прави по сортове и в дървени касети. Този нов метод се въвежда за първи път в България. Набраното грозде в касети при постъпването в избата се оставя да изстине в складове, с което се постига забавяне на процеса на ферментация. Брането по сортове позволява да се утвърди и марката червено вино „Павликенска гъмза“, тъй като в павликенския край има големи площи, засадени с този сорт грозде. През 1945 г. са произведени над 700 тона червени вина, предимно за износ.

В избата е монтиран вакуум апарат, иззет от Никола Захариев – бивш министър от с. Лесичери. С помощта на този апарат започва производството на гроздов концентрат от бяло грозде „Болгар“, от който се произвежда и заместител на бялата захар – дефицитна стока в следвоенните години. През 1945 г. се правят и първите опити за производство на конфитюри и мармалади от грозде.

През 1946 г. павликенската Винарска изба достига нови успехи във винопроизводството. Любен Даскалов е изпратен на специализация в Съветския съюз, откъдето пренася опита за производство на десертни вина („Гъмза“, „Димят“ и др.). В избата започва производството на първите партиди десертни вина – по 1000 л и 2000 л вино.

Преодолявайки с много труд и всеотдайност първите трудности, павликенските винари правят и първите нововъведения, извоюват своя безспорен авторитет на добри стопани, продължава въвеждането на нови технологии. През тази година за първи път в България се произвежда калциев тартарат. Първите количества са предадени на предприятие „Винкис“ в с. Река Девня и след преработката им са получени първите 200 кг винена киселина (лимонтузу). Започва отделянето и изсушаването на гроздовите семки, които остават след изваряване на джибрите. Още първата година са предадени 100 тона в предприятие в Костинброд, а в замяна е получен тоалетен сапун (също дефицитна стока след войната). За първи път в България са внедрени каландрите (батерия от три казана, свързани с общ охладител и загрявани с пара). С тяхна помощ се изваряват джибрите в ракия. За първи път се изнася червено вино с марката „Павликенска гъмза“ за Чехословакия. (29)

През 1947 г. се създава Държавен спиртен монопол. В Павликени ръководител на тази нова структура е Георги Серафимов от с. Върбовка. Започва изземването на всички частни винарски складове, както и наличното в тях имущество. РЛВК „Росина“ остава единствен представител на Държавния спиртен монопол до 1950 г.

През 1947 г. Любен Даскалов прави първи успешни опити да екстратира алкохола от джибрите чрез дифузиране. За целта през 1948 г. са построени и приспособени 10 каци, в които се дифузират наличните за момента джибри, а полученото вино се изварява за ракия. По това време са изнесени и първите големи количества бели и червени вина за Чехословакия, СССР и Швейцария. Постепенно се увеличава капацитетът на Винарската изба, усъвършенства се технологията на винопроизводството, изграждат се квалифицирани кадри и се утвърждава авторитетът на павликенските вина. През 1948 г се подобрява и разширява материалната база.

На гара Лесичери е построена нова Винарска изба с ръководител Стефан Киряков и Цоню Чолаков, която е част от РЛВК „Росина". (30)

В края на 1948 г., съгласно Окръжно № 101 на ЦКС, всички ЛВК минават на подчинение на районните кооперативни съюзи. В този период със средства на Държавния спиртен монопол е построена дифузна инсталация от железобетонни резервоари. Винарската изба става Държавно винарско предприятие, а през 1950 г. преминава изцяло на подчинение на Държавния спиртен монопол. Първи управител на новата структура е Георги Серафимов, но много скоро той е преместен в Шумен, а на негово място за ръководител на „Винпром" е назначен Илия Димитров Цвятков. Той остава на този пост до 1955 г.

В периода 1950 – 1952 г. се произвежда голямо количество винен дестилат (конячен спирт), който се изнася за СССР. Този продукт се произвежда в конячни казани в спиртоварна, която се е намирала на мястото на дн. автогара в Павликени.

Като резултат от поредната структурна промяна през м. март 1952 г. съгласно Постановление № 236 на Министерския съвет всички кооперативни винарски предприятия се обединяват в Държавно стопанско предприятие „ВИНПРОМ". Към павликенския „Винпром" са присъединени винарските изби в Лесичери, Върбовка, Димча, Вишовград, Бяла черква, всички частни складове и спиртоварни. Увеличава се капацитетът на предприятието, започва изграждането на циментови резервоари, въвеждат се нови технологии. През 1953 г. се изграждат и влизат в експлоатация тройни винопроводи. (31)

През 1955 г. директор на ДСП „Винпром" Павликени става Марин Колев Дяволов, който остава на този пост до пенсионирането си. Главен технолог на завода е Недялко Русанов, заместник-директор по производството е Стефан Василев, за финансовите задачи се грижат Димитър Недков, Асен Гаравалов и др. През 1956 г. започва изграждането на нова винарска изба, която е открита и влиза в експлоатация през 1957 г. На следващата 1958 г. заводът минава на окръжно подчинение, а през 1959 г. се прави сериозно разширение и подобрение на материалната база. Изградени са циментови

резервоари в избите в селата Лесичери, Върбовка, Димча, Вишовград. Капацитетът на предприятието е увеличен с 6500 тона вино. Само през 1958 г. е изкупено и преработено 26 хил. тона грозде.

Началото на 60-те години бележат ново начало във винопроизводството в Павликени. През 1961 г. за първи път са бутилирани 700 хил. бутилки вино. На следващата 1962 г. вече е построен бутилков цех и столова за работниците, бутилирани са 2500 хил. бутилки предимно за износ. През 1964 г. са произведени 7,5 млн. бутилки с „Павликенска гъмза", „Росина", „Тракия", „Мавруд" и др. марки вина. През 1963 г. започва бутилирането в сувенирни бутилки, т. нар. кианти, а през 1965 г. е въведена в експлоатация автоматична линия за бутилиране. Всяка година се подобрява материалната база и условията за производство: изграждат се вече метални цистерни с вместимост от 200 и 400 тона вино, построена е парова централа, изграден е нов водопровод, а през 1971 г. на бул. „Руски" в Павликени е построен жилищен блок за работещите в завода.

През 70-те години влиза в експлоатация термична инсталация за ускорено съзряване на десертните вина, доставена е нова центрофуга за вино, завършено е водоснабдяването на завода. Докато до 1960 г. „Винзавод" – Павликени изнася вино и винен дестилат предимно в транспортни бъчви и по изключение във вагон-цистерни, то през 70-те години експортната листа наброява 15 вида асортимента – бели и червени вина. Въведените нови и съвременни технологии и апаратури правят възможно многократното увеличение на обема на продукцията за износ и за вътрешния пазар. В средата на 70-те години, когато се чества 30 години от създаването на винзавода, ежегодно се пласират на международния пазар над 14 млн. бутилкови вина, над 4 млн. литра вино в кианти и дамаджанки и над 5 млн. литра „Кадарка". Спрямо 1960 г. общият обем на произведената продукция нараства 5 пъти, а износът на вина нараства над 85 %. (32)

Най-висок ръст на печалба и обем на произведена продукция „Винпром" – Павликени достига през 80-те години на миналия век. Тогава в завода работят над 400 работници и специалисти. От 1981 г. директор на винзавода става Върбан Кънчев Янков. Павликенските вина печелят стотици златни медали и отличия от търговски изложения и панаири. По справка към 1.01.1984 г. продукцията на „Винпром" – Павликени е спечелила 86 златни, 83 сребърни и 6 бронзови медала от еноложки изложения и конкурси, или общо 175 медала. (33) През 80-те години започва производството и на вина с контролирано наименование за произход от Павликени и региона. Вината с марка „Павликенска гъмза", „Росина", „Кадарка" и всички други производства на винзавода са не само желани и търсени на пазара, но и прославят Павликени далеч зад граница.

БЕЛЕЖКИ

1. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край. Библиотека „Нови хоризонти“. Павликени. Печатница „Кехлибаров“. С., 1940, с. 90 – 92; **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени. С.,1999, с. 119, 178 – 188.

2. **Батаклиев, Г.** Антична митология. С., 1989, с. 52 – 54.

3. **Gerov, B.** Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae, Serdicae in aedibus universitatum “Kliment Ohridski“, a. MCMLXXXIX, 201 – 203.

4. **Султов, Б**. Античен керамичен център – Павликени. С., 1977.

5. **Владкова, П.** Античен производствен център Павликени (Долна Мизия). Велико Търново, 2011.

6. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1894 -– 95 г. Книгопечатница Фъртунов, 1895 г., с. 5 – 8. – Държавен архив (ДА) – В. Търново; Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1896 – 97 г. Книгопечатница Фъртунов, 1895, с. 38 – 50.

7. **Цонева, Н**. Цит. съч., с. 178 – 188.

8. **Цонева, Н.** Железопътната гара – важен фактор за развитието на Павликени през първата половина на XX век. – Минало, 2000, кн. 4, с. 49 – 63.

9. ДА – Велико Търново, ф. 949 к, оп. 1, а.е. 2, л. 1 – 2.

10. Държавен вестник, бр. 269 от 01.12.1939 г.

11. Централен държавен архив (ЦДА), ф. 194, оп. 1, а.е. 354, л. 1.

12. Пак там, л. 5.13. Спомени на Недялко Русанов. – Исторически музей – Павликени. Научно-спомагателен фонд, инв. № 623, л. 4.

14. ДА – Велико Търново, ф. 949 к, оп. 1, а.е. 2, л. 2 – 5.

15. ЦДА, ф. 194, оп. 1, а.е. 354, л. 5 – 9.

16. Протокол № 1 от 6 май 1937 г. – ДА – Велико Търново, ф. 949 к, оп. 1, а.е. 2, л. 1 – 49.

17. ЦДА, ф. 194, оп. 1, а.е. 354, л. 29 – 34.

18. Пак там, л. 354 – 373.

19. Пак там, л. 64.

20. Пак там, л. 97 – 98.

21. Пак там, л. 90 – 92. Протокол от извънредно общо събрание.

22. Пак там, л. 74 – 79.

23. Пак там, л. 102 – 103.

24. В. *Северен глас*, бр. 28 – 29, от 3 юли 1941.

25. ДА – Велико Търново, ф. 949 к, оп. 1, а.е. 2, л. 29 – 33.

26. ДА – Велико Търново, ф. 949 к, оп. 1, а.е. 2, л. 34 – 36.

27. Пак там, л. 47 – 50.

28. Спомени на Недялко Русанов…, л. 7 – 12.

29. Исторически музей – Павликени, основен фонд „Нова история“, инв. № 3695.

30. Пак там, инв. № 3694.

31. В. *Комунистически устрем* – Павликени, бр. 15 (314) от 15 авг. 1974 г.

32. Пак там.

33. Исторически музей – Павликени, основен фонд „Нова история“, инв. № 3710.

Настоящата тема е представена на Втората национална среща на музейните специалисти през м. октомври 2014 г. в гр. Казанлък. Тя е само опит за проследяване на богатата, многопластова и разнообразна история на лозарството и винопроизводството в павликенския край. По повод 70-ата годишнина от създаването на предприятието „Винпром“ – Павликени,във фонда на Исторически музей – Павликени постъпиха многобройни документи, снимки, рекламни и други материали от бивши работници и служители, които осветляват различни аспекти от историческото развитие на това предприятие. Тепърва информацията за винопроизводството ще се обогатява от предоставените лични документи, спомени и материали. Ръководството на ИМ – Павликени изказва благодарност на своите дарители: Стефан Василев, Цоньо Чолаков, Борислав Матев, Цоньо Атанасов, Елена Младенова и много други за оказаното съдействие и направените ценни дарения.

НАЧАЛО НА БАНКОВОТО ДЕЛО В ПАВЛИКЕНИ

Първите стъпки в икономическото развитие на Павликени в края на 19 век създават условия за поява и на първите финансово-кредитни организации. За нарастващите потребности на земеделските стопани се създават първичните земеделски каси. Откриването на Павликенския седмичен пазар и прокарването на жп линията утвърждават селището като търговски център на район с над 20 околни села. В интерес главно на търговските фирми, на богатите селски чорбаджии и замогналите се занаятчии в Павликени се развива банковото дело.

Началото се поставя през 1893 г., когато се обособява Земеделска каса–Павликени като поделение на земеделските каси в България с Централно управление в София. На следващата 1894 г. в Павликени има едно акционерно дружество с капитал около 10 хил. лв., а Земеделска каса набира капитал 349 675 лв. На земеделските стопани от селото и района се отпускат кредити с 10 % лихва. (1)

Основен предмет на дейността е кредитирането на частните стопани, съхраняването на фондовите средства на общините, училищата, църквата и други обществени организации в района, набирането на индивидуални влогове от населението, кредитиране на селските кредитни кооперации. Постепенно се увеличават сумата на собствения капитал и оборотът като цяло. Данните за периода от 30 юни 1896 г. до 1 юли 1897 г. потвърждават тази тенденция:

– собствен капитал – 415 077 лв.;

– безсрочни влогове – 14 896 лв.;

– срочни влогове – 105 506 лв.;

Всичко оборот – 708 378 лв. (2)

През 1904 г. касата прераства в клон на Българска земеделска банка. Районът, който обслужва, обхваща 23 села. В периода на частична стабилизация, след голямата икономическа криза, Българска земеделска банка разширява услугите си, като обхваща някои допълнителни стопански дейности, свързани главно със селското стопанство: снабдяване и търговия със селскостопански стоки, машини, препарати и семена; инвестира средства в изграждане на винарски изби и сушилни.

Сериозни затруднения в своята работа Земеделска банка изпитва през периода 1929 – 1930 г., когато поради тежката финансова криза много от вложителите не са в състояние да върнат кредитите си. За излизане от това тежко състояние е приет Законът за облекчение на длъжниците и заздра-

вяване на кредитите. Учредени са т. нар. погасителни каси, които съгласно този закон поемат задълженията към банката до 1930 г. (3)

Клонът на Земеделска банка в Павликени постепенно се стабилизира и независимо че е в едно малко село – има добри показатели. Данните за 1935 г. изглеждат така:

„Павликенският клон на Българска земеделска банка

Районът на Павликенския клон на БЗБ обхваща 22 села с население 48 271 души. От отчета на БЗБ за 1933 г. се вижда, че този клон е имал през същата година:

– Операции – 10 250 бр. и суми по операциите – 227 млн. лв. От 100 клона заема 35-то място.

– Раздадени заеми – 48 млн. лв.

– Влогове – 25 млн. лв.

БЗБ има всичко 100 клона. Павликенският клон заема по общата си дейност 37-мо място. Преди него няма нито един клон със седалище в село". (4)

От 1934 г. Земеделска банка се слива с Българска централна кооперативна банка и се преименува на Българска земеделска и кооперативна банка – с Централно управление в София. БЗКБ след това сливане кредитира трудово-производителните кооперации.

В годишния доклад на инспектора по кооперациите при БЗКБ Павликенският клон отчита както дейността на кооперациите, така и финансовата им подкрепа от банката:

„От БЗКБ, Павликенски клон, са кредитирани 23 земеделски кредитни кооперации, една електропроизводителна, една лозаро-винарска и един районен съюз.

През 1937 г. кооперациите, без Районния съд, са извършили 41 115 операции при оборот 240 379 782 лв., или средно на кооперация се пада кръгло по 1600 операции при оборот 9 600 000 лв.

Кооперациите разполагат със следните собствени средства:

– фондове – 4 832 937 лв.;

– дялов капитал и членски внос – 11 546 069 лв.

Всичко: 16 376 006 лв.

Собствените средства представляват 28 % от общата сума на пасива. На кооперация се пада средно по 655 040 лв. собствени средства, а на член – по 3 800 лв.

Чуждите средства на кооперациите са:

– влогове – 28 383 473 лв.;

– дълг към БЗКБ – 7 320 709 лв.;

– други кредитори – 2 912 547 лв.

Всичко: 38 616 729 лв.

Влоговата служба на кооперациите е добре организирана. През 1937 г. са постъпили влогове за 15 807 417 лв., а са изплатени за 14 038 401 лв. Постъпването на повече влогове показва, че доверието на спестителите към кооперациите е затвърдено и расте все повече и повече.

През изтеклата 1937 г. кооперациите са развили много ограничена кредитна дейност. Нови заеми са отпущани в малки размери. (…) Общо портфейлът на кооперациите възлиза на сумата 13 764 329 лв. по 4 305 записи". (5)

През периода 1940 до 1947 г. Павликенският клон на БЗКБ, с цел подобряване на своята работа и за улеснение при услугите на населението, открива свое представителство в с. Карайсен.

Успоредно със Земеделска банка от първото десетилетие на XX век в Павликени има клон на Българска народна банка. Той е открит на 9 ноември 1907 г. първоначално с трима чиновници: агент-касиер Тотьо П. Цанев, книговодител – Димитър П. Илиев, и разсилен – Филип Маринов. До 1914 г. банката се помещава в зданието на Ганьо Станев, а след това в домовете на Екатерина П. Маркова и Панайот Тодоров. Заеми се отпускат на определен кръг хора, близки до управлението на банката, а по това време липсва законодателство, което да противостои на монопола им. Широките народни маси, дребни търговци и занаятчии трудно получават необходимите кредити. (6)

Броят на павликенци, ползващи услугите на БНБ, е ограничен, на затова пък в книгата на Русанов и Ванев „Павликени и павликенският край", изд. 1940 г., е запазен подробен списък на банковите служители:

Агенти:

Тотьо Цанев – 01.03.1909 – 07.03.1912
Кирил Чешмеджиев – 01.03.1912 – 30.06.1912
Кънчо Т. Попов – 01.06.1912 – 10.11.1921
Васил Камбуров – 07.11.1921 – 02.05.1024
Георги Константинов – 16.04.1924 – 31.07.1929
Петко Илиев Клечков – 15.08.1929 – 1940

Касиери:

Пенко Георгиев – 01.03.1909 – 17.08.1912
Никола С. Габровски – 08.08.1912 – 01.07.1921
Димитър Къделков – 06.07.1919 – 17.10.1921
Марин Христов – 25.10.1921 – 14.04.1926
Ангел Радев – 12.04.1926 – 31.01.1931
Трайко Икономов – 25.01.1931 – 19.09.1934
Любен Захариев – 15.09.1932 – 06.03.1936
Любен Митев – 01.03.1936 – 1940

Счетоводители:

Христо Русков – 22.05.1911 – 10.1914
Ламбрин Ламбринов – 01.10.1914 – 01.1915
Ботьо Шанов – 01.08.1915 – 26.02.1919
Никола Кожухаров – 18.02.1919 – 24.05.1010
Христо К. Даскалов – 06.1919 – 30.05.1921
Георги Заеков – 05.1921 – 06.1922
Михаил Аврамов – 01.1922 – 01.1926
Марин Кьорчев – 01.1926 – 05.1927
Христо Петров – 06.1927 – 09.1930
Александър Соголев – 01.10.1930 – 10.1931
Иван Пецовски – 10.1931 – 09.1934
Йордан Спасов – 10.1934 – 1940. (7)

През 20-те години на века все по-осезателното навлизане на капитали в стопанския живот на Павликени поражда необходимостта от разрастване на банковото дело – появяват се Популярна и Търговска банка.

Павликенската Популярна банка е основана на 9 юни 1922 г. от 23-ма членове, които записват като капитал на банката 80 хил. лв. Реално финансовата институция започва да действа от 1 ноември 1922 г. (8) Учредители на банката са представители на левите политически сили – социалдемократи, земеделци и комунисти. От създаването си банката работи в непрекъсната конкуренция със съществуващата по същото време Кредитна кооперация Съгласие“, която обслужва по-заможната част от населението на Павликени.

От първата година след основаването членовете на банката достигат 180. Следващите години бележат едно постоянно нарастване до 1930 г. Данните за периода изглеждат така:

1923 г. – 150 членове;
1928 г. – 467 членове:
– 431 мъже, 33 жени, 3 колективни;
– 463 българи, 1 турчин, 3 колективни;
1929 г. – 516 членове:
– 473 мъже, 39 жени, 4 колективни;
– 511 българи, 1 турчин, 4 колективни;
1944 г. – 663 членове. (9)

Финансовата криза в България през 30-те години се отразява както на броя на членовете, така и на банковия капитал. Чувствително намаляване на показателите е регистрирано през 1930 – 1937 г.

Капиталът на банката варира: от 878 004 лв. през 1923 г.; до 3 274 800 лв. през 1928 г.; 3 670 600 лв. през 1929 г.; 5 200 000 лв. през 1932 г.; 2 972 200 лв. през 1939 г.; 5 226 000 лв. през 1944 г. (10)

Кредитната дейност на павликенската Популярна банка се реализира чрез различни видове заеми на земеделските стопани, дребните занаятчии и търговци:

– заеми срещу поръчителство;

– заеми срещу залози на стоки и други;

– текущи заемни сметки срещу поръчители и залози;

– сконтиране на полици.

Пласментната дейност на Популярна банка започва през 1923 г. с 1 595 379 лв. и достига през 1944 г. до 30 465 479 лв. От този пласмент голяма част преминава към Популярна каса. Районът за кредитиране са селата на бившата Павликенска околия.

Влоговата дейност обхваща събирането на безсрочни, срочни, детски, влогове за гаранции, свободни парични средства на търговци и занаятчии, текущи кредиторни сметки и други. Стойността на влоговете също се движи с приливи и отливи според финансовото състояние на страната ни: 1923 г. – 408 500 лв.; 1928 г. – 5 865 089 лв.; 1929 г. – 8 909 368 лв.; 1931 г. – 15 803 680 лв.; 1937 г. – 5 904 185 лв.; 1944 г. – 45 731 361 лв. (11)

При анализ на гореспоменатите данни трябва да се отчита и силното обезценяване на лева за този период от време.

Успоредно с кредитната и влоговата дейност павликенската Популярна банка от основаването си има и собствена стопанска дейност. През 1925 г. е открита кооперативна фурна, която през 1928 г. например продава 164 011 кг хляб, а на следващата 1929 г. – 181 213 кг (т. е. увеличение със 17 202 кг). Същата година е наета новопостроената и модерна за времето си фурна в дома на Никола Ат. Дончев.

През 1926 г. Популярна банка – Павликени открива магазин на Обущарската кооперативна общност за снабдяване на обущарите с необходимите им материали. Изкупуването и търговията със селскостопански стоки и машини е чувствително перо в стопанската дейност на банката. Като агент на Дирекция „Храноснабдяване“ ежегодно банката изкупува по 3 – 4 хил. тона храни, договаря засяването и изкупуването на соята, рапицата и други земеделски култури в района.

Търговията със земеделски машини на консигнация е чувствително перо в стопанската дейност на банката. Най-просперираще обаче става предприятието „Кооперативно събиране и продажба на яйца“. Основано през 1928 г., когато събира 576 000 бр., на следващата 1929 г. – 3 644 091 бр. Популярна банка обхваща над 50 % от износа на яйца от Павликени и развива своята търговска дейност в сътрудничество с германската фирма „Зайферт, Катц и сие“ в Хамбург. За известен период банката има и свой представител в Мюнхен. Експортните складове, които се поддържат, са освен в Павликени, в Полски Тръмбеш, в Две могили, Русенско, и в други села

от района. Годишно се изнасят над 150 вагона с яйца и птици. Само през 1929 г. чистата печалба на това предприятие достига 128 400 лв. Почти през цялото 22-годишно съществуване павликенската Популярна банка е ръководена от Управителен съвет в състав:

председател: Георги Стоянов – книжар,

подпредседател: Петко Тод. Джамбазов – земеделец,

директор и секретар: Байко Папуров – кооператор;

членове: Стоян П. Мандев – търговец, Иван Данев – занаятчия, железар, Генчо В. Тропчев – търговец, д-р Сава Ат. Чолаков – лекар.

Контролният съвет е с председател Христо Тодоров, комисионер; секретар – Нанчо Нанчев, директор на Кооперация „Напред"; Георги Ангелов – търгове. (12) /

Павликенската Популярна банка кредитира предимно дребни занаятчии и търговци, но икономическото развитие на Павликени и утвърждаването му като административен и стопански център на околните села, както и нарасналите финансови потребности на по-заможните индустриалци и търговци пораждат необходимостта от нова банка. Така в края на 1926 г. е основано акционерно дружество за кредитиране и влогонабиране под наименованието Търговска банка – клон Павликени с основен капитал 2 милиона лева. В началото на 1927 г. Търговска банка започва първоначално набиране на влогове: срочни, безсрочни, търговски и по-малко детски. Същата година банката става член на Централно управление на Българските провинциални банки със седалище гр. София.

Първите няколко години до 1931 – 32 г. са успешни за Търговска банка – Павликени, натрупаните капитали се увеличават, отпускат се все по-големи кредити, поддържат се кореспондентски връзки с всички провинциални банки. Недобре преценените възможности за кредитиране, голямата икономическа криза в страната през 1929 – 1933 г. и спадовете във финансовото състояние не подминават и Търговската банка. В резултат на отпуснат несъбираем кредит от 2 милиона лева на Машинната фабрика на Петър Атанасов и на други по-дребни клиенти Търговска банка – клон Павликени изпада в несъстоятелност и временно прекратява дейността си. (13)

След няколко години Управителният съвет превръща останалите неизплатени влогове в основен капитал, който през 1936 г. достига сумата 3 330 000 лв. и възстановява дейността си. От 1938 г. Търговска банка – Павликени поддържа финансови отношения с банка Български кредит – София, с Италианско-българска търговска банка, с Банка „Д. А. Буров и сие АД" и други. Успоредно със засилването на кореспондентските връзки значително се увеличава размерът на влоговете, които през 1946 – 47 г. достигат 80 милиона лева.

Първият директор на Търговска банка – клон Павликени е Ботю Шанов, но след изпадането във финансова криза за директор е назначен Иван Ботев, счетоводител до този момент в учреждението. Членове на Управителния съвет са: Иван Колчев, Мянко Стоянов, Генчо Ст. Койчев, Сяро Ив. Сяров, Васил Муцевски и други; а на Контролния съвет – Иван Ямаков, Григор Н. Черкезов, Крум Попов и др. (14)

По силата на Закона за национализацията (23.12.1947) павликенската Търговска банка, Българска земеделска и кооперативна банка и други са национализирани и обединени в Българска народна банка.

БЕЛЕЖКИ

1. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1894 – 1895 г.Изд. Книгопечатница на Х. Т. С. Фъртунов, 1895, с. 34 – 36. – Държавен архив – Велико Търново.

2. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1896 – 1897 г. Скоропечатница Пано Иванов, 1897, с. 55 – 59 – Държавен архив – Велико Търново.

3. Държавен архив – В. Търново, ф. 431 к, оп. 1, а.е. 1.

4. В-к *Павликенски глас*, бр. 135 от 09.07.1934 г.

5. В-к *Павликенски глас*, год. 2, бр. 10, 05.07.1938, с. 4.

6. Изложение за състоянието на Търновското окръжие от 1907 – 1908 до 1921 – 1922 г. – Държавен архив – Велико Търново.

7. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край. София, 1940, с. 210.

8. Отчет на павликенската Популярна банка (кредитно кооперативно сдружение) за 1929 г. год. VII, инв. № 33-III-365/1369, с. 7. – Читалище „Братство“ – Павликени.

9. Пак там, с. 8.

10. Историческа справка на Популярна банка. – Държавен архив – Велико Търново, ф. 433 к, оп. 1, а.е. 1.

11. Пак там.

12. Отчет на павликенската Популярна банка…, с. 16 – 17.

13. Държавен архив – Велико Търново, ф. 432 к, Историческа справка.

14. Държавен архив – Велико Търново, ф. 432к, оп. 1, а.е. 1 – 5.

БЛАГОТВОРИТЕЛНИ ДРУЖЕСТВА И СЪЮЗИ В ПАВЛИКЕНИ 1919 – 1947 ГОД.

Създаването и дейността на благотворителните дружества и организации в Павликенска околия в периода между двете световни войни не е изследвано цялостно в краеведската ни литература. В отделни монографии и краеведски книги за селища от община Павликени частично е застъпена темата и са посочени някои аспекти от развитието на благотворителността в района. В настоящата статия въз основа на документален материал от Държавен архив – В. Търново, на базата на документи от фонда на Исторически музей – Павликени и по данни от местния периодичен печат правим опит да проследим основните моменти от създаването и дейността на благотворителните дружества и проявите на милосърдие.

Благотворителните дружества и организации в Павликени се учредяват в годините след Първата световна война. Създаването им е израз на човешкото състрадание и милосърдие, а дейността им е подчинена на идеята за подпомагане на най-бедните и безпомощни хора. Чрез тези организации обществото се опитва да помогне на семействата на загиналите на фронта и да се погрижи за техните сираци, за вдовиците и жертвите на войните. Основно с благотворителна цел в Павликенска околия са създадени организациите на Съюзите на запасните офицери и на запасните подофицери, Дружество „Инвалид", Съюзът за закрила на децата, БЧК, Помощната организация, женските дружества.

Жителите на Павликени и селищата от Павликенска околия не остават безразлични към драматичните събития в историята на България през първата половина на XX век. Запазили в себе си духа и традициите на националноосвободителните борби от периода на Възраждането, жителите на павликенския край участват във войните 1912 – 1918 год. с високо чувство на патриотизъм и отговорност към Родината. По фронтовете на Балканските войни и по време на Първата световна война от община Павликени загиват общо 885 бойци и офицери. Анализирайки общия им брой и разпределяйки ги на групи съобразно трите войни, равносметката е следната:

– загинали в Балканската война 1912 – 1913 г. – 253 бойци;

– загинали в Междусъюзническата война 1913 г. – 69 бойци;

– загинали в Първата световна война 1915 – 18 г. – 563 бойци;

Поради суровите военновременни условия по бойните полета и разпространилата се холера сред воюващите, както и вследствие на тежки на-

ранявания 142 бойци от общо загиналите умират във военните лазарети и болници. (1)

Войните оставят неизлечима следа за цял живот в душите на българските войници и офицери, животът на хиляди семейства се променя тотално, човешките драми и трагедии, предизвикани от ужасите на войните, нямат реални материални измерения. Саможертвата, мъжеството и храбростта на българския войник остават в народната памет завинаги. В годините след Първата световна война в България се изграждат няколко обществено-политически организации, които си поставят за задача да обединят и да защитават интересите на ветераните от войните. През 1920 г. е създаден Съюзът на бившите пленници и заложници, на следващата 1921 г. е учреден Съюзът на жертвите от войната и е основано Дружество „Инвалид". С подобни функции и с цел благотворителност се създават Съюзът на запасните офицерите и Съюзът на запасните подофицерите в България. Възникнали като културно-просветни организации още преди войните, през 1922 те се федерират, стават масови, разширяват дейността си. В тях членуват голяма част от завърналите се живи ветерани от войните. В навечерието на Втората световна война тези организации силно политизират дейността си. (2)

В Павликени Запасното подофицерско дружество „Хаджи Димитър" се създава на 3.12.1924 год. с благотворителна цел и с ръководство в състав: председател Иван Михалев, подпредседател Иван Маринов, секретар-касиер Минчо Гешев (сменен от Александър Арнаудов) и членове: Захари х. Христов, Ангел Минев, Кръстю Пенев. Дейността на благотворителното Запасно дружество на подофицерите се ревизира от Контролна комисия в състав: Стефан Ганев, Стоян Узунов и Иван Костов. (3) В организацията членуват подофицери от всички села на бившата Павликенска околия. Организират се томболи, вечеринки, театрални постановки, продават се картички, ленти и други материали. Средствата от дейността на дружеството, както и от задължителния членски внос се раздават за подпомагане нуждите на съюзните членове и техните семейства. През годините си на съществуване ръководството на дружеството многократно е променяно. Някои от първите ръководители на дружеството са изключени поради възникнали политически противоречия. За председатели на организацията са избирани: Иван Михалев (1924 – 28, 1930, 1934), Александър Арнаудов (1928), х. Марин Пенев (1931), Христо Корфонозов (1936) и др. През 1930 г. дружеството се разцепва и паралелно съществуват две организации. (4) Политическите промени в България след 19 май 1934 г. оказват влияние и върху Запасното подофицерско дружество в Павликени. През 1935 год. в дейността си то се ръководи от Устав на Съюза на родолюбивите благотворителни дружества на запасните подофицери в България (в сила от 01.01.1933 г.). Според този Устав целта на дружеството е:

„а) Да организира всички запасни подофицери в дружества;

б) Да насажда и развива между тях и народа гражданско съзнание, обществена солидарност, родолюбие, благотворителност, култура и просвета;

в) Грижи се, в рамките на настоящия Устав, за защита на техните интереси, подпомага ги морално и материално, като се застъпва за настаняване на безработните на подходяща работа;

г) Отпуска на законните наследници на починали редовни членове посмъртна помощ за прилично погребение и други според правилника за задължителната посмъртна каса;

д) Ръководи и контролира родолюбивата, благотворителна и просветна дейност на дружествата". (5)

Павликенското дружество на запасните подофицери е един от инициаторите за отчуждаване на земята в м. Дядо-Пановата кория край с. Горна Липница и за построяването на Паметника на загиналите от четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Към дружеството има учредена и посмъртна каса, която раздава помощи на семействата на дружествените членове. Ежегодно приходите и разходите на павликенското Запасно подофицерско дружество са възлизали на сума от 7 хил. до 25 хил. лв. в различните години. (6)

На 3 октомври 1934 год. в Павликени се основава и Дружество на запасните офицери с 32 основатели. Избрано е настоятелство в състав: председател Ст. Колчев, подпредседатели Крум Попов и д-р Л. Николов, съветници: Лазар Перев, Пенчо Тропчев, Христо Корфонозов, Нено Венков и Георги Петков. (7)

Една от първите обществени благотворителни организации в община Павликени е Съюзът за закрила на децата. В България той е основан още през 1925 г. под „Височайшето покровителство на Нейно Величество царица Йоана" и под контрола на Министерството на вътрешните работи и народното здраве. В много селища на страната по-образовани жени – лекарки или учителки, членове на женските дружества, създават първите съюзни организации. Задачата им е да подпомагат и да защитават интересите на всички деца до 18-годишна възраст. Организацията има приет Устав с 9 члена, които точно регламентират целта, условията за членство и методите за работа.

В Павликени клон към Съюза за закрила на децата се основава през 1934 год. На 25 март по инициатива на Невяна Г. Попова и на учителите от Основното училище се полагат основите на организацията. Уставът на павликенския комитет е приет на Учредително събрание и е утвърден от Министерството на вътрешните работи и народното здраве с предписание № 13975 от 25.02.1935 год. Според него:

„Чл. 2. Клонът има за цел да се грижи за закрила и подпомагане на децата от всички населени места в общината в телесно, духовно и нравствено отношение и да обедини дейността на благотворителните дружества и комитети за закрила на децата, имащи седалището си в някое от селата на общината.

Чл. 3. Членовете на клона могат да бъдат всички местни дружества за подпомагане на деца до 18-годишна възраст и желаещи жители. Приемането им става от настоятелството. Членовете по право на клона са кметът, свещеникът, лекарят, учителят, както и кметските наместници, свещениците, участъковите фелдшери или лекари и гл. учители на селата, влизащи в района на общината". (8)

Организацията има свой печат с овална форма и надпис: „Комитет за закрила на децата – Павликени", а в средата е изписано 1934 г. За постигане на хуманните задачи за детско подпомагане Съюзът се ръководи от „Програма за дейност на селските комитети за закрила на децата", както и от указанията, публикувани в съюзното списание „Нашето дете". (9)

На Учредителното събрание в Павликени е избрано Настоятелство като ръководен орган на Комитета в състав: учителите Кольо Георгиев и Зафир Иванов – като председател и зам.-председател, домакинята Невена Г. Попова – като секретар, търговецът Стефан Колчев – касиер, и членове: Пенчо Г. Гарбузанов – търговец, учителите – Павлина Н. Тарашманова и Кольо Р. Колев, домакините Пенка М. Тинкова и Евдокия Ив. Пецовска. Освен избраните членове на настоятелството в Учредителното събрание са участвали и Тодорка П. Гарбузанова, Стефана Н. Саралиева, Ив. Колчев Иванов, Куна Й. Чорева, Тодор П. Коларов и Ирина Ст. Колчева. (10)

Комитетът за закрила на децата открива по селата от района забавачници за по-малките деца, а за по-големите – урежда занимални или детски работилници. Учредителите на Комитета си поставят за задача да подпомагат бедни семейства при отглеждането на децата им, да уреждат трапезарии за бедните, да изпращат сираци, изоставени и болни деца в приюти и сиропиталища.

С писмо № 19 от 12.10 1934 г., подписано от секретаря Невяна Попова, до кмета на Павликени Комитетът прави следните предложения:

„1. Да се назначи общинска акушерка, която да обслужва безплатно бедните деца.

2. От общинския бюджет да се приведат 5 000 лева за издръжка на бедни деца при лятната детска забавачница.

3. Да се отделят средства за сираците и незаконно родените деца за изпращането им в специални домове.

4. Общината да определи помещение и да плаща наема му, което помещение да стане безплатна ученическа трапезария. Другите необходими

средства са осигурени от Учителския съвет при Основно училище от фонда „Бедни ученици“. (11)

От 1935 г. в Павликени е организиран дневен детски дом, в който през студените и зимни дни се занимават и възпитават 43 деца. В дома са обособени три отдела: детска игрална, занималня и работилница. Месечната такса за детския дом е 50 лева, но 9 от децата са приети безплатно „по бедност“. Същата 1935 год. са организирани безплатни ученически трапезарии за 150 деца от Павликени, Стамболово и Патреш. Изразходените средства от Съюза за закрила на децата през тази година са над 120 хил. лева, от които само 45 хил. лева са от МВРНЗ. (12)

Търсенето на нови форми за закрила на децата активизира дейността на комитета през 1936 год. На 16 януари с.г. в Павликени е открита зимна детска забавачница в дома на Петър Попов. От общинската управа с кмет Анастас Куюмджиев е отпусната сумата 20 хил. лева, а от МВРНЗ – отделение за обществени грижи – 10 хил. лв. По това време председател на Комитета за закрила на децата е Зафир Иванов – средищен директор, секретар е Кольо Георгиев, касиер – К. Ив. Михалева, а съветник – Янка Ив. Колева. Много често заседанията на Настоятелството се провеждат в стаята на кмета, като той лично се ангажира с проблемите на децата. (13)

През 1936 год. е открита и лятна детска градина в Павликени за деца на 5 – 7 години, посещавана от 45 деца. Месечната такса е нараснала вече на 200 лева, но за бедните отстъпката е наполовина. В с. Стамболово, където се заплаща в натура с хранителни продукти, са обхванати 50 деца. Учителките, работили в първите детски градини, са: Вяра Евтимова и Елена Маркова в Павликени и Елеонора Тинкова в Стамболово. От 15 юли до 14 август 1936 г. в махала Табашка, Севлиевско, е организиран планински детски лагер с 43 деца, от които 15 са приети по бедност без такса. Отчетът за изразходените средства за инвентар и обзавеждане на лагера възлиза на стойност 47 300 лв. По инициатива на организацията през това лято за първи път се изпращат три бедни деца на морски лагер във Варна, за които КЗД заплаща 3 хил. лв. По същото време в Павликени се открива и лятното детско игрище за децата на училищна възраст. Под ръководството на Поликсена п. Тодорова и други учители на около 100 деца са създадени по-добри условия за спортни игри и отдих. (14)

Благотворителната дейност на КЗД издига неговия авторитет сред павликенци и членовете му от 15 в началото нарастват на 63, а през 1936 год. са 98 души. За издръжката на всички посочени инициативи през 1936 г. до края на август клонът на КЗД е изразходил всичко 114 729 лева. Организацията притежава инвентар за 30 516 лева, от които през 1936 г. е набавил за 25 504 лева. (15)

Особено полезни за родителите се оказват организираните от КЗД здравносъвещателни станции, в които акушерки, медицински сестри и учителки съветват и подпомагат семействата при отглеждането на децата им. На най-бедните се раздават помощи – сапун, детски храни и дрехи. Организирани са сказки, на които лекари изнасят здравни беседи. (16)

Едно от задълженията на Комитета е да подготви и организира Деня на детето – празнуван на 26 април с тържествен молебен на площада в Павликени, с манифестация на всички ученици и деца, с изнесени детски програми и народни хора. (17)

Съюзът за закрила на децата набира необходимите за дейността си средства от членски внос, определен от Общото събрание, 80 % от чистия приход от Деня на детето, помощи от държавни и обществени организации от дарения и завещания. Павликенският клон на Съюза събира средства от организираните около Нова година вечеринки. Освен от входни билети и томболи средства за децата са събирани и от продажба на знамена, цветя, конфети и гирлянди. На организираната от Съюза вечеринка на 3 март 1935 г. са събрани 12 хил. лева. (Протокол № 2 на Надзорния съвет). (18)

Настоятелството на Съюза за закрила на децата всяка година одобрява имената на децата с бедни родители, които се освобождават от наложените такси и безплатно ходят в детски градини. През пролетта на 1936 г. това се отнася за 13 деца на павликенската детска забавачница.

Успоредно с дейността на Съюза за закрила на децата сходна грижа за тях полага и Българският народен морски сговор – клон Павликени, който през 30-те години организира летните детски колонии. За първи път такива летовища са организирани през 1929 год. във Варна, където са изпратени деца от Павликени. Лятната колония в гр. Варна за децата от община Павликени се поддържа до годините на Втората световна война. Всяка година освен тези, които са си платили таксите, на море са изпращани и по няколко бедни деца, а таксите им поемали общините, местните дружества на КЗД или местните клонове на банки. От 1936 г. подобни лагерни селища се организират и в Габрово-Севлиевския Балкан. През лятото на 1939 г., след станалото в района голямо наводнение на р. Росица, подобни детски колонии се откриват и в манастирите около В. Търново. (19)

Участието на България в трите войни 1912 – 1918 год. оставя като тежка последица хиляди инвалиди, вдовици, сираци и разорени семейства. Техните проблеми и необходимостта да им се помогне в годините на следвоенната икономическа криза, налагат създаването на Общ съюз на пострадалите от войните. Председател на Съюза е Георги Гиздов, а секретар – Ал. Паскалев Печатът на организацията е Орденът за храброст – звезда с два меча. Уставът е утвърден с решение на Министерството на вътрешните работи и народното здраве под № 17/270 от 27.12.1933 г. (20)

На 21.01.1936 год. в Павликени е основано Дружество „Инвалид“ като част от Общия съюз на пострадалите от войните. Новоучреденото дружество е одобрено от Общия съюз с писмо № 514 от 24.01.1936 г. (21) Първоначално в него членуват 64 души – 34 от тях са от Павликени, 19 са от Бутово, 7 от Градище, 2 от Батак и 2 от Ялари (дн. с. Русаля). (22) Дружеството обединява инвалиди, вдовици и сираци на загиналите във войните. На членовете се издават членски книжки, срещу които получават финансова помощ. Дружество „Инвалид“ – Павликени има свое знаме и знаменосец. На Учредителното събрание на дружеството е избрано и първото му ръководство. Председател на Настоятелството е Тодор Коларов, подпредседател е Гина Стефанова, касиер-секретар – Стефан Стоянов, и членове: Тодора Минчева и Кера Александрова. Контролната комисия е в състав: Ангел Кънчев, Димитър Стоев, Мария Йорданова.

Финансовите въпроси на дружеството са уредени съгласно Устава и Правилника за спомагателните каси, одобрен от Управителния съвет на Съюза. Средствата според Устава са неприкосновена съюзна собственост и се събират от дарения, от организирани от дружеството инициативи, от лихви. Целта на спомагателните каси е да подпомагат парично редовните дружествени членове и да служат за краткосрочни безлихвени заеми. (23)

През м. април 1936 год. Министерството на войната превежда на павликенското Дружество „Инвалид“ сумата от 6800 лв. за подпомагане на членовете му (съгласно писмо № 2096 от 01.04.1936 г.) (24). На 7 август с. г. с пощенски чек 2/19 Общият съюз на пострадалите от войните изпраща 5 хил. лв. за откриване на спомагателна каса (25). Набирането на средства става и чрез продажба на гербови и пощенски марки, на вестници и други материали, като 50 % от печалбата остава за дружеството.

Като патронен празник на дружеството се чества 30 ноември. На този ден в Павликени на площада или в черквата се отслужва молебен в памет на жертвите. На всички присъстващи се закачат трикольорни ленти. Със съдействието на Общината се организират и каси за дарения от селячеството. Така например на 30.11.1936 год. е подписан протокол от председателя на дружеството Тодор Коларов, от касиера на Популярна банка Ст. Тропчев и от общинския агент Никола Ив. Тодоров за събраните на празника 399 лв. дарения. (26)

Бюджетните средства на Дружество „Инвалид“ – Павликени макар и ограничени, са подпомагали финансовото му състояние – за 1939 год. те са 8 712 лв., за 1941 год. – 10 хил. лв., и т. н. Принципно решение на Дружеството е да не се дават помощи на състоятелните, на имащите работа и средства за препитание, на сираците над 30 години, на занимаващите се с търговия. (27)

На 3 март 1941 год. се провежда IV главно годишно общо събрание на Дружество „Инвалид“ в Павликени. С решение по т. 3 от дневния ред са

направени промени в ръководството – подпредседател на Настоятелството става Кера Александрова, а председател на Контролната комисия – Съби Хр. Събев, с членове Анко Атанасов и Игнат Игнатов, знаменосец е Марин Дечев. (28)

Политическите събития в България и участието на страната ни във Втората световна война водят до увеличаване на членския състав на Дружеството. Докато при учредяването те са 64, през 1941 г. са 124, през 1946 г. – 112 (намалението е поради новото административно деление на страната), а през декември 1947 г. достигат до 179 членове. Промени настъпват и в ръководството на Дружеството, където са избрани като председатели на Управителния съвет през 1945 г. и 1946 г. Ат. Ив. Тодоров и Гочо Д. Гочев, като касиери – Ст. Гатев, Севда Кръстева, и др. (29) Основният принцип за подпомагане на инвалидите и пострадалите от войните се запазва и остава непроменен до закриването на организацията. Последното годишно общо събрание на Дружество „Инвалид" – Павликени се провежда на 28.12.1947 год. (30)

До края на Втората световна война паметта на загиналите и пострадалите във войните, както и на военноинвалидите се почитат ежегодно в края на есента на организирани общоселищни чествания. (31)

Участниците във войните, военноинвалидите, членовете на Дружество „Инвалид" и на павликенското Запасно подофицерско и офицерско дружество, на Спортното дружество „Юнак" с председател Ст. Ботев, Военното поделение, училищата и Кметството в Павликени стават редовните организатори за ежегодното празнуване на 6 май – Деня на храбростта и на Българската армия. Всяка година на този ден на централния площад в Павликени, наричан тогава Площад на победите, запасните офицери и подофицери минават в церемониален марш пред официалните лица и жители на селището. На този ден ветераните, участвали във войните, се награждават с възпоменателни медали, учители от местните училища произнасят пламенни и патриотични речи за славата и храбростта на Българската армия, прави се панихида за загиналите и всички починали участници във войните, отслужва се молебен за здравето на всички българи. Вестник „Павликени", бр. 60 от 14.05.1939 год. съобщава за едно такова честване:

„Вечерта срещу празника при участието на гражданството, учащата се младеж и всички организации се отслужи панихида със заря. При запяване на „Вечна им памет" някои от учениците от гимназията извикваха имената на загиналите павликенци по бойните полета, а други ученици съобщаваха времето и мястото на геройската им смърт за родината. Всички с наведени глави и натъжени очи смирено отдаваха почит към онези, които бяха силни пред смъртта… При запяване на песента „Покойници" (…), при бледата и трептяща светлина на жертвениците, всички присъстващи паднаха

на колене и извършиха поклон смирен пред светлата памет на доблестните герои“. (32)

За прослава на загиналите във войните още през 30-те години в селищата от павликенския край се приема инициативата да бъдат построени паметници. Идеята не се осъществява близо десетилетие поради липса на необходими средства, но признателните поколения създават инициативни комитети по села и със средства, събрани от дарения, във всяко селище на община Павликени има изграден паметник на загиналите във войните.

Осъществяването на идеята за построяване на Паметник на загиналите във войните павликенци става реална през 1942 год. по времето на кмета Анастас Куюмджиев. През зимата на 1942 – 43 год. десетки жители на Павликени, търговското и занаятчийското съсловие, обществени организации и дружества, близки на загиналите и инициативният комитет успяват да съберат 213 444 лв. От минали години за същата цел са били събрани първите 9700 лв. Така се създава фонд на стойност 223 144 лв., която сума се допълва със средства от бюджета на Общината и се възлага построяването на паметника. (33)

На страниците на в-к „Павликени“ са публикувани списъци с имената на дарителите. Освен имената на десетки жители в списъка на дарителите са колективите на БЗКБанка, на Основно училище, на Телеграфо-пощенската станция, на жп гарата, на Коневъдното стопанство, на Търговска банка, на фабрика „Вагрянка“, ученички от Девическо практическо училище, на Държавното земеделско училище, на Държавното коларо-бъчварското училище, Популярна банка, Опитна станция, Народна банка, Околийски съд и т. н. – общо 195 частни и колективни дарители, събрали 223 144 лв. (34)

Паметникът в Павликени е издигнат в памет на загиналите 70 офицери и войници, участвали във всички войни от първата половина на XX век. Намира се на централния площад на селището. Автор на проекта е проф. Иван Лазаров (1889 – 1952). Паметникът е построен през 1942 – 43 год. по идея на инициативен комитет от жители на Павликени. Необходимите средства, използвани за построяването му, са 300 хил. лв., събрани предимно чрез дарения, а недостигащите над 50 хил. лв. са от бюджета на Община – Павликени. Откриването на възпоменателния знак става през 1943 г. (35)

По подобен начин от инициативни комитети и с доброволно събрани средства в годините между двете световни войни са построени войнишките паметници в повечето селища на община Павликени. (36)

Участието на България във Втората световна война и особено изпращането на български подразделения по фронтовете на войната през есента на 1944 г. и 1945 год. отключват нови спонтанни форми на милосърдие и предизвикват прояви на благотворителност в селищата около Павликени. Свой принос за разгрома на хитлерофашизма имат стотиците войници, офицери

и доброволци от Павликенска околия. В състава на Българската народна армия, действаща на страната на антифашистката коалиция, участват над 1670 жители на селищата около Павликени. Деветдесет от тях загиват по фронтовете на войната в името на човешкото мирно и свободно съществуване. Десетки са ранените военнослужещи и останалите инвалиди за цял живот.

Докато мъжете воюват на фронта, в селищата на Павликенска околия, както и в цялата страна, се разраства всенародно движение под девиза: „Всичко за фронта, всичко за победата!". Особено активно в това движение се включват жените и новосформираните женски дружества; местните дружества на Червения кръст и комитетите на Отечествения фронт.

В края на 1944 год. и първите месеци на 1945 г. в селищата на Павликенска околия се основават 30 женски дружества, в които членуват 3272 жени. (37) В Павликени започва работа Околийско ръководство на Българския народен женски съюз, което организира помощни акции в селата Върбовка, Сломер, Паскалевец, Михалци, Недан, Дъскот, Батак, Димча и Карайсен. Само женските дружества в околията провеждат 77 акции, по време на които се приготвят сладкиши, плетат се чорапи, ръкавици и пуловери, шият се ризи и партенки. Най-много колети за фронта подготвят жените от селата Паскалевец, Горна Липница и Михалци. В Бяла черква само за една седмица през м. ноември 1944 г. са събрани 1 700 хил. лв., както и много подаръци за фронта. Жените от Павликени посещават ранените войници в плевенската Военна болница, а децата от Основното училище събират 17 300 лева за бойците на фронта. (38)

През лятото на 1945 год. жените в Павликенска околия организират 18 летни детски градини, в които са настанени 724 деца от Павликенска околия.

През зимата на 1944 до м. май на 1945 год. в селищата от околията се откриват пунктове за събиране на захар, брашно, плодове и други хранителни продукти; подготвят се стотици колети, които са изпратени на фронта. Дружествата на Червения кръст и ОФ-ските комитети успяват да съберат помощи на стойност 2 400 хил. лв., които се разпределят за бойците на фронта и за подпомагане на войнишките семейства.

До средата на м. декември 1944 г. на жп гара Павликени има открит Подкрепителен пункт, на който се раздават над 100 кг цигари и хиляди закуски на минаващите влакове с бойци. В с. Михалци са събрани 145 кожи, 328 кърпи, 67 чифта чорапи, 46 чифта партенки, 23 чифта ръкавици, 70 калъпа сапун, 68 кг орехи, 1700 кутии цигари, 1000 кутии кибрит, 10 ризи и 60 000 лв., в с. Дичин събират и изпращат на фронта 78 хил. лв. Помощната организация в околията провежда от 1 до 10 април 1945 г. акция за събиране на помощи за фронта и за Втора хирургическа болница край Белград. От селата в района са събрани и изпратени 445 колета. (39)

Ярка проява на милосърдие в България е масовото движение за подпомагане на югославските деца през 1944 – 1945 г. В резултат на фашистката окупация на Югославия по време на Втората световна война загиват 1 706 хил. югославяни. В страната остават 103 хил. кръгли сираци, 485 хил. деца без един родител и 658 хил. социално слаби деца. Идеен вдъхновител и ръководител на движението за подпомагане на югославските деца става БРП (к), но акциите се осъществяват с активното участие на ОФ комитети, РМС, БЧК, Помощните организации, БНЖС, Съюза за закрила на децата, ОРПС, Българо-югославското и Българо-съветското дружество, политическите партии и др. В България е създаден Национален комитет за настаняване на югославските деца. През м. януари 1945 г. е организирана седмица за подпомагане на тези деца. В страната се разпространяват апели, позиви, писма, листовки, разлепят се плакати, организират се първите акции. Същия месец в България пристигат и първите групи с югославски деца. Настанени са в 161 населени места, а правителството отпуска 100 млн. лв. за издръжката им. Независимо от тази сума се разраства масово движение за материално подпомагане на югославските деца. (40)

В Павликенска околия през 1945 год. са настанени 243 югославски деца, които са разпределени по селищата:

– 99 деца и 6 учителки са в общежитието на Земеделското училище в Павликени, 65 са приютени в с. Върбовка, 33 деца с 2 учителки и 1 възпитателка са в с. Русаля и 46 деца с 3 учителки са настанени в Бяла черква. (41)

В движението за подпомагане на югославските деца важна роля имат две благотворителни организации – Помощната организация и Български червен кръст. В Павликени дружество на БЧК се основава на 8 юни 1936 год., когато в павликенското общинско управление се събират 15 учредители и под ръководството на група лекари създават дружеството. Избрано е ръководство на организацията – Настоятелство, с председател д-р Йорданка Шопова–Пчелинска, секретар д-р Никола Муцевски и касиер д-р Иван Драганов, а членове са: Атанас Герасимов, свещ. Константин Маринов, Кирил Кадиев, Христо Корфонозов; и Проверителна комисия с председател Тодорка Петкова и членове: Ив. Ботев, Слави Тончев, Борис Димитров и Илия Желязков. Първият бюджет на БЧК дружеството за 1936 год. е 1026 лв. (42)

Дейността на организацията до Втората световна война не е особено активна и се ограничава предимно до уреждане на самарянски курсове, събиране и раздаване на помощи за бедните семейства, организиране на вечеринки с благотворителна цел, изнасяне на беседи за здравословния начин на живот и т. н. Средства за благотворителна дейност се набират от дарения на фабриканти, търговци, занаятчии, банки и от частни лица и членски внос.

Известна промяна в дейността на дружеството настъпва след извънредното събрание на 3.XII.1942 г., свикано по инициатива на началника на местния гарнизон подполковник Иван Милчев и на кмета на Павликени Анастас Куюмджиев. Избрано е ново Настоятелство с председател подп. Ив. Милчев и членове д-р Иван Драганов, В. Добруджалиева, Ирина Колчева, В. Иванова, Желязкова, Владова, както и Контролна комисия с председател директора на Основното училище Зафир Иванов. След промяната дружеството започва да изпраща колети за германските войници на фронта и да организира помощни акции. (43)

С присъединяването на България на страната на антихитлеристката коалиция се променя и дейността на дружествата на БЧК в Павликенска околия. Още през м. януари 1945 г. те получават първите указания за включване в акцията за подпомагане на югославските деца. (44) Председател на дружеството по това време е д-р Ангел Симеонов, а на Контролната комисия – Ганчо Ботев. В заседание на организацията в Павликени Магда Цанева докладва на 18 януари 1945 г., че за посрещането на югославските деца в с. Върбовка и в Сухиндол и за минаващите покрай Павликени групи с деца са приготвени 356 пакета със сладки. (45)

Същинската работа по посрещане на югославските деца започва през м. март 1945 г., когато в Павликени е организирано общежитие за 100 югославски деца. За председател на околийското дружество е избран д-р Димитър Мошков. Пак по това време се изграждат и женски комитети към дружествата на БЧК. (46) Но основната тежест при посрещане, настаняване и издръжка на югославските деца се поема от Помощната организация.

В България Помощна организация съществувала още преди 9.IX.1944 г. като международна организация, нелегална, под ръководството на БРП (к). Главна нейна задача е да набира средства и материали за подпомагане на борбата на испанския народ и на българските патриоти, участвали в Гражданската война на Испания. По-късно Помощната организация подпомага участниците в антифашистката борба. След политическата промяна в България през м. IX.1944 г. Помощната организация става легална организация.

В Павликени се изгражда Околийски комитет на Помощната организация през 1945 год. в състав: председател – д-р Христов, подпредседател – Антон Йосифов, секретар – Димитър Колев, и членове: Ив. Ванев, Пенка Патрикова, Петър Бонев, Атанас Стойчев и други. В Павликенска околия са изградени 18 помощни организации с 1800 индивидуални членове. Дейността на дружествата е насочена към организиране на акции за набиране на средства и предмети с цел подпомагане на пострадалите във войните, политемигранти, за издръжка на децата от Югославия, Гърция, Румъния, Корея. Помощната организация се самоиздържа, а средства за дейността се набират главно от акции, томболи, членски внос, театрални представле-

ния или от дарения. Освен индивидуални членове в структурите на ПО са участвали като колективни членове и обществени организации:

– Дружество „Юнак“ с председател Пенчо Пенев;

– Пчеларско дружество с председател Руси Владимиров Симеонов;

– Дружество на многодетните родители начело с Цачо Ив. Ковачев;

– Павликенското общо търговско сдружение – с Йордан К. Бояджиев.

Помощните организации по селата са имали известна популярност и в тях са се записвали немалко индивидуални членове:

– в с. Росица на 30 март 1945 г. учредители са 100 членове;

– в с. Карайсен – основаването е на 4 март с.г. със 118 членове;

– в Бяла черква членуват 42 индивидуални и колективни членове. (47)

– Докато в Павликенската помощна организация през 1945 г. членуват 105 членове, то през 1947 г. те са 496 индивидуални, а като колективни членове са записани: БРП (к), Общ земеделски професионален съюз, Кооперация „Съгласие“, Кооперация „Росина“, женското дружество, профсъюзните дружества на железничарите, на финансовите служители, на здравните работници и други. (48)

Структурите на Помощната организация са ликвидирани през 1949 г. поради изчерпване на функциите си и защото дейността на Помощната организация се покрива с дейността на БЧК. (49)

Присъствието на югославските деца в околията провокира множество акции и инициативи. В Павликени са организирани 7 седенки, на които жените от града шият дрехи, плетат чорапи, шалове и пуловери. Членове на женските дружества дават дежурства в кухните и в общежитията, организират акции за събиране на пари, дрехи и хранителни продукти. В с. Михалци жените събират за югославските деца 95 хил. лв., 125 чифта чорапи, 226 дрешки, 108 шала, 195 кг сушени плодове, 43 кг орехи, 189 кг свинско месо, 32 метли, 1053 кг боб, 1563 кг жито. В с. Карайсен женското дружество успява да събере за децата 5 200 лева. Жените от с. Недан се грижат за децата, настанени във Върбовка. По същото време в Павликенска околия са събрани и изпратени в помощ и на румънските деца 27 тона хранителни продукти. Подобни акции са организирани и в помощ на децата в Гърция. (50)

Запазените в архива сведения за дейността на общежитията, в които са настанени югославските деца, са достатъчно красноречиви за милосърдието и благотворителността, която проявява народът ни. Само за общежитието в Павликени от настаняването им до 1 юни 1945 г. са изразходени 1 046 679 лв., а до края на м. август са били необходими още 1 млн. лв. Освен ежедневната грижа за храната децата са получили обувки, горно и долно облекло, положени са медицински грижи за здравето им. При настаняването им децата са страдали от краста, заушка, дифтерит, малария, ревматизъм,

заболявания на уши, очи и други органи. Едно от децата е страдало от наследствен сифилис, на други 4 са направени неотложни операции, някои са изпратени на лечение в други болници. (51)

В доклад на ОФ комитет от с. Русаля до околийската Помощна организация в Павликени четем, че за настанените в селото 33 деца и 3 учители през тримесечието са изразходени 173 350 лв., като в сумата не са включени получените като дарение обувки, дрехи и храни. 125 хил. лв. от тази сума са от Помощната организация в Павликени, а останалите са от дарения на лица, кооперации, дружества и др. Организаторите на общежитието настояват да получат допълнително количество дрехи, сапун и хранителни продукти. (52)

За югославските деца, настанени в Павликенска околия, са организирани множество срещи с български деца и гостувания в български семейства, посещения на исторически местности и запознаване с моменти от историята на България. Децата са включвани във всички чествания и общоселски тържества в района, организирани са им екскурзии до съседни градове и до Варна. (53) Равносметката за дейността на общежитието за югославски деца само в Павликени е за оборот от 2 097 848 лв. (54) Неслучайно задълженията на околийската Помощна организация към м. XII.1945 г. по параграфа за издръжка на югославските деца достига 1 млн. лв. Акциите за събиране на пари за погасяване на задълженията от югославските общежития продължават и през 1946 год.

Друга насока в дейността на околийската Помощна организация в Павликени през 1945 год. е материалното подпомагане на завръщащите се фронтоваци, финансова помощ за семействата на най-бедните войници и офицери, грижа за децата, останали сираци, и за вдовиците на загинали по фронтовете на войната. През пролетта на 1946 г. с Окръжно № 10 до околийската Помощна организация са посочени и новите и задачи:

„Да се превърне в масова, всенародна, демократична, антифашистка и да се привличат нови членове (…)

Да се ускори откриване и създаване на общежития, пансиони, почивни домове. Да се изпращат болните на лечение и да се посещават семействата на пострадалите от войните.

Да се подпомагат борците против фашизма, участниците във войната и пострадалите от природни бедствия“. (55)

Благотворителността е с дълбоки традиции в историческото развитие на Павликени. Част от обществените сгради са построени в резултат на благотворителните жестове на павликенци. Църквата е изцяло изградена не само с доброволния труд на хората, но с благотворителни жестове е изографисана и обзаведена, построена е камбанарията, направена е оградата. Богати семейства са подарявали ниви и имоти. Подобни благотворителни

жестове са получили и павликенските училища, читалището и местните обществени организации. Но създаването на местните благотворителни организации и тяхната дейност в периода между двете световни войни е един нов, по-висш етап в развитието на това благородно движение. Развили дейността си след края на Първата световна война, в тежките условия на националната катастрофа, те изиграват важна роля за подпомагане на хората в тежките следвоенни години. Макар и с ограничени финансови възможности, тяхната дейност става значима морална подкрепа за пострадалите от войните. Жестовете на благотворителност и взаимопомощ са най-хуманният начин за проява на човешкото милосърдие. Да се проучва историята на благотворителните дружества и организации, е необходимо не само за да знаем своето минало, но и за да почерпим опита на предците ни и да го приложим при необходимост в нашето съвремие. Защото и днес мнозина от нас се нуждаят от благотворителност и милосърдие.

БЕЛЕЖКИ

1. Централен военен архив – В. Търново, ф. 3 9, оп. 1, а.е. 121, 122, 123.
2. Енциклопедия България, том 6, Изд. БАН, София, 1988 год., с. 576 – 577.
3. Протоколна книга на павликенското Запасно подофицерско дружество „Хаджи Димитър“ (1924 – 1930) – Исторически музей – Павликени, инв. № 712, осн. ф.
4. Протоколна книга на павликенското Запасно подофицерско дружество „Хаджи Димитър“ (1930 – 1936) –Исторически музей – Павликени, инв. № 713, осн. ф.
5. Устав на Съюза на родолюбивите благотворителни дружества на запасните подофицери в България. – Исторически музей – Павликени, инв. № 714, осн. ф.
6. Исторически музей – Павликени, инв. № 712, 713 осн. ф.
7. В-к *Павликенски глас*, бр. 139 от 09.10.1934 г.
8. Държавен архив – В.Търново, ф. 71к, оп. 1, а.е. 3, л. 1 и л. 22.
9. Пак там, а.е. 1, л. 5.
10. Пак там, а.е. 1, л. 1 и л. 68.
11. Пак там, а.е. 1, л. 58.
12. Пак там, а.е. 3, л. 86 – 87.
13. Пак там, а.е. 3, л. 86 – 87.
14. Пак там, а.е. 6, л. 18 – 20; а.е. 3, л. 31 – 33.
15. Пак там, а.е. 3, л. 93 – 94.
16. Пак там, а.е. 3, л. 31 – 33.
17. Пак там, а.е.3, л. 39.
18. Пак там, а.е. 14, л. 1 – 2;
19. В-к *Павликени*, год. II, бр. 16 от 12.09.1938 г.; год. III, бр. 74 от 20.08.1939 г.; год. IV, бр. 76 от 03.09.1939 г.
20. Държавен архив – В. Търново, ф. 398 к, оп. 1, а.е. 1, л. 5.
21. Пак там, а.е. 1, л. 1 – 4.
22. Пак там, а.е. 1, л. 7.
23. Пак там, а.е. 1, л. 63.

24. Пак там, а.е. 1, л. 19.

25. Пак там, а.е. 1, л. 62.

26. Пак там, а.е. 1, л. 101.

27. Пак там, а.е. 10, л. 1 – 2.

28. Пак там, а.е. 14, л. 22 – 23.

29. Пак там, а.е. 14, л. 31 – 42.

30. Пак там, а.е. 14, л. 46 – 47.

31. В-к *Северен глас*, м. октомври 1940 г.; В-к *Северен глас*, 28.10.1942 г.; В-к *Павликени*, год. III, бр. 83 от 22.10.1939 г., с. 1.

32. В-к *Павликени*, год. III, бр. 60 от 14.05.1939 г., с. 1.

33. В-к *Павликени*, год. VI, бр. 4 (158) от 28.02.1942 г., с. 1.

34. В-к *Павликени*, год. VI, от бр. 7 до бр. 12 от м. май 1942 г.

35. Списъци и справки за паметниците и паметните плочи на територията на Община Павликени. – Исторически музей – Павликени

Паметникът представлява правоъгълен пиедестал. На североизточната страна са изобразени трима войници, въоръжени с пушки, облечени с шинели, а единият от тях носи знаме на рамото си. Изработен е от бял врачански камък. На югоизточната му страна първоначално са били изписани имената на 65 павликенски офицери и войници, участници във войните 1912 –1918 год. По предложение на Община Павликени и на Инициативния комитет за честване на 50-годишнината от края на Втората световна война, както и с разрешение на НИПК (изх. № 336 от 14.03.1995 г.) през 1995 год. на паметника са дописани нови пет имена на загинали павликенски офицери и войници във войната 1944 – 45 година.

36. Батак (1941), Бутово (40-те год. на XX в.), Бяла черква (1933), Върбовка (1935), Вишовград (1939), Горна Липница (1922), Долна Липница (1989), Дъскот (1981), Карайсен (1930), Лесичери (1938), Михалци (1942), Мусина (1921), Паскалевец (1981), Патреш (1992), Сломер (1943), Стамболово (1967).

37. **Попова, Снежина.** Из дейността на женските дружества във В. Търновски окръг. – В: *Годишник на музеите от Северна България*. 1975, кн. 1, с. 101.

38. Материали от 70-годишен юбилей „Организирано женско движение". – Исторически музей – Павликени, инв. № 1361, осн. ф.

39. **Бъчварова, Н.** Всички на фронта – всичко за фронта. – в-к *Павликенски глас*, бр. 18 от 9 май 1995 г.

40. **Танев, Стоян.** Масово движение за подпомагане на югославските деца през 1944 – 45 год. – сп. *Исторически преглед*, 1969, кн. 2 – 3.

41. Държавен архив – В. Търново, ф. 296, оп. 1, а.е. 2, л. 15 – 365.

42. Държавен архив – В. Търново, ф. 294, оп. 1, а.е. 2, л. 1 – 3.

43. Пак там, л. 4 – 20.

44. Пак там, л. 27, 29.

45. Пак там, л. 28.

46. Пак там л. 32 – 33.

47. Държавен архив – В. Търново, ф. 296, оп. 1, а.е. 2, л. 1 – 10.

48. Пак там, а.е. 5.

49. Пак там, а.е. 1 и 2.

50. **Попова, Снежина.** Из дейността на женските дружества във В.Търновски окръг…, с. 101.

51. Държавен архив – В. Търново, ф. 296, оп. 1, а.е. 2, л. 15 – 16.

52. Пак там, л. 16.
53. Пак там, л. 228.
54. Пак там, а.е. 9, л. 1 – 43.
55. Пак там, а.е. 3.

Темата е представена на Национална научна конференция на тема „Благотворителност“, организирана от Министерство на културата, Община Кюстендил и РИМ – Кюстендил, публикувана е в: Издание на РИМ – Кюстендил и на ИИ към БАН, 2007 г.

ВЛИЯНИЕ И КОНТАКТИ НА ПАВЛИКЕНИ С ЕВРОПЕЙСКИТЕ ДЪРЖАВИ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

Краят на 19 век бележи ново начало в развитието на Павликени като селище. След Освобождението през 1878 год. в резултат на вътрешни миграционни процеси и на аграрния преврат етническият облик на Павликени се променя изцяло. Селото, разположено в плодородната долина на р. Росица, е заселено с будни български домакинства от съседните села и Балкана. За много кратко време Павликени изпреварва съседните села и става околийски център (1894 – 1899 г.). Откриването на ежеседмичен пазар (1897 г.), прокарването на централната жп линия София – Варна и чифликът на Атанас х. Славчев стават основни фактори за стопанското развитие на Павликени. Благоприятното географско разположение на кръстопът между големите градове, предимствата на жп транспорта и близостта до дунавските пристанища са силни катализатори в еволюцията на селището. Безспорно най-важният двигател в израстването на селището са инициативността и находчивостта на жителите му.

Предприемчивостта на новите заселници в Павликени оказва силно влияние върху стопанското развитие на селището. Развитието на селското стопанство след аграрния преврат, свободното занаятчийско производство и разрастването на търговията дават възможност за първоначалното натрупване на капитали. Свободна България създава условия за нахлуване и на чужди капитали, които пък допринасят за бурното стопанско развитие на страната ни. Стопанските и социалните контакти с европейските държави оказват силно, стимулиращо и благотворно влияние върху израстването на българските градове и села. Въздействието на европейските държави се пренася както чрез преките стопански, търговски и транспортни връзки на отделните фирми и граждани, така също и посредством българите, получили европейско образование в чужбина. Получавайки своето висше образование в чужбина, интелигентните българи пренасят в България не само своите научни знания и дипломи, а и европейските норми на живот, европейските традиции, европейския начин на мислене и култура.

Темата за влиянието и контактите на Павликени с европейските държави в годините след Освобождението и през първата половина на XX век не е била обект на специално изследване. Отделни аспекти по темата са застъпени в някои публикации, отнасящи се за развитието на Павликени през този период. Търговските контакти с чужбина, представителствата на евро-

пейски фирми и производства, както и жителите на Павликени, учили във висши европейски университети, имат своето значимо място в историята на селището и заслужават да бъдат по-обстойно проучени и изследвани. Тази задача си поставят и авторите на настоящата тема.

Сред първите жители, които се заселват в Павликени след Освобождението, има и представители на българската интелигенция със западноевропейско образование. Млади и амбициозни, произлизащи от заможни български семейства, установявайки се в Павликени, те търсят възможност за своята професионална реализация. Доказвайки се като специалисти, те дават шанс на своите съграждани да се докоснат до постиженията на европейската наука, бит и култура. Първите и навярно с най-голямо социално значение за местните жители са лекари и фармацевти.

Първоначалните данни за здравеопазването в Павликени са много оскъдни. За първия лекар на селището се знае само, че бил грък по произход, а търновският аптекар Славков имал свое представителство.

През 1898 г. в Павликени се заселва да живее и открива своя частна аптека Лазар Андреев Перев. Той е роден на 5 май 1875 г., учил в габровската Априловска гимназия, след което завършва фармация в Женева. Аптеката на Переви обслужва населението на Павликени и района в продължение на 43 години. Лазар Перев освен добър професионалист е и активен общественик – избиран е за общински съветник, участва в почти всички обществени организации на селището. Като участник в Балканската и Първата световна война се завръща от фронта с чин „майор“ и два ордена „За военни заслуги“. Лазар Перев е щедър дарител на читалището, на църквата и на местните училища. Синът му Андрей Л. Перев също завършва фармация в Страсбург, но от 1932 г. се отдава на политическа дейност. (1)

Успоредно с появата на първите аптеки, в началото на XX в. Павликени става средище на околийски лекар, който с помощта на участъкови фелдшери е обслужвал населението на околните села. По данни на Русанов и Ванев в книгата им „Павликени и павликенският край“ (1940 г.) като такива са работили: д-р Г. Киселов (1906 – 1907), д-р Л. Т. Величков (1907 – 1908), д-р Хр. Златаров (1908 – 1909), д-р Боян Чакалов (1909 – 1910), д-р Христо Попов (1910 – 1927), д-р Никола Муцевски (1927 – 1931), д-р Сп. Димитров и д-р В. Костов до 1932 г. Всички те са получили образованието си по медицина в престижни западноевропейски университети. (2)

От страниците на местните вестници, излизащи през 30-те години, може да се проследи разкриването на нови лекарски кабинети и тяхното местонахождение. Естествено по това време се появяват и първите лекарски семейства. През 1932 г. в сградата на местната Популярна банка е открита и частната хирургическа болница на д-р Т. Кючуков, където от 1934 г. е и кабинетът на зъболекарката Кючукова. (3))

От 1927 год. околийски лекар в Павликени е д-р Никола Муцевски. Той е роден на 12 март 1897 год. в гр. Дряново, завършил е медицина в Грац, Австро-Унгария. В началото на 1938 г. в собствено здание на ул. „Мария Луиза“ № 35, първоначално с 8, а по-късно с 20 легла, той открива частна акушерогинекологична болница, в която работи заедно със съпругата си д-р Слава Муцевска. Тя също е завършила висшето си медицинско образование в елитния университет на гр. Грац, Австрия. (4)

От лекарското съсловие в Павликени най-голям принос за социалното развитие на селището има д-р Боян Чакалов. Той е инициатор, основател и първи председател на Народната кооперативна болница в Павликени (основана през 1934 г). Д-р Боян Чакалов произхожда от семейството на богатия търновски търговец Стоян Смилов. Неговата дъщеря Киряка се омъжва за Никола Чакалов, който през 70-те години на 19 век е един от спомоществувателите на издаваните от Г. Ст. Раковски печатни издания. (5) В семейството на Никола и Киряка Чакалови се раждат 4 синове и една дъщеря. (6) Всички те получават високо западноевропейско образование и възпитание. Най-големият – Янко Чакалов, става учител в Търновската мъжка гимназия и е основател на ученическия хор през 1884 г. Вторият брат – Христо Чакалов, учи финансови науки в Женева, а след завръщането си в България е управител на Българска народна банка (1903 – 1920). Неговият подпис е на всички банкнотни емисии по това време. Третият брат – Стоян Чакалов, също изучава финанси в Женева.

Традицията на семейството нарушава най-малкият син – Боян. В началото на XX век той се завръща в България с две авторитетни дипломи на Женевския университет – Диплом № 178 от 14.07.1898 г. за бакалавър по биология и Диплом №190 от 19.01.1901 г. за доктор по медицина. Установява се на лекарска практика в Павликени, където остава до края на дните си. (7)

През 1909 – 1910 г. д-р Боян Н. Чакалов работи като околийски лекар на селището. В началото на Първата световна война Дирекция на Народното здраве издава Позволително № 642 от 18.01.1914 г., с което на „волно практикуващия“ д-р Боян Н. Чакалов се разрешава да открие частно лечебно заведение в Павликени. (8) Сградата на ул. „Ал. Батенберг“ (днес ул. „Руски“) е построена специално за целта и разполага с 18 болнични легла, специализирани кабинети, канцеларии и сервизни помещения. Междувременно д-р Боян Н. Чакалов става зет на Марко Колев Вачков (1866 – 1936) – един от основателите и председател на първата в България Лозарска кооперация „Гъмза“ – Сухиндол (основана 1909 г.) Идеите на кооперативното движение са добре възприети в семейството, защото през 40-те години на XX в. д-р Боян Н. Чакалов, явно повлиян от своя тъст, става инициатор за създаването на Народна кооперативна болница – Павликени. Той е избран за първи председател на Управителния съвет на сдружението. (9)

Успоредно с работата си като председател на кооперативната болница, д-р Боян Н. Чакалов продължава да упражнява лекарската професия и в частната си болница. След края на Втората световна война сградата на частната му болница е национализирана по Закона за едрата градска собственост, но запазва предназначението си на здравно заведение. (10) Дълги години Градската болница на Павликени – отделенията „Вътрешно“ и „Хирургия“, както и „Администрацията“, се помещават в частната болница на д-р Чакалов.

Всеотдайността към лекарската професия д-р Боян Н. Чакалов предава и на своите наследници. Неговият син д-р Боян Б. Чакалов се дипломира през 1944 г., за което съобщава и местният общински вестник. (11) През 1962 г. той получава диплом за специалност „Инфекциозни болести“ и целия си лекарски стаж изкарва в Общинска болница – Павликени. (12) Внукът, трето поколение лекар в семейството, носещ също името д-р Боян Чакалов, е със специалност „Ортопедия“. Правнукът, разбира се, също Боян Чакалов, учи биология в САЩ. (13) Специалистите, получили висше образование в западноевропейските университети, установявайки се да живеят в Павликени, не само прилагат своите професионални умения и способности, но и предават на своите съграждани западноевропейското си възпитание, начин на поведение, стил на живот и култура.

Развитието на търговията и търговските взаимоотношения са другият начин за осъществяване на преки контакти на Павликени с Европа и европейските държави. В това отношение особено значима е ролята на жп гара Павликени, която предоставя тази възможност не само на жителите на Павликени, но и на тези от селищата на Павликенска околия.

Прокарването на централната жп линия през Павликени през 1899 год. оказва сериозно влияние върху неговото икономическо и социално развитие. Особено през 30-те и 40-те години железопътният транспорт допринася за развитието на производителните сили в района, стимулира селскостопанското производство, дава импулс на търговските взаимоотношения. Докато в края на XIX в земеделските стопани от павликенския край извозвали излишъка от зърнени храни и други селскостопански стоки с волските си коли предимно до свищовското пристанище, две десетилетия по-късно павликенската гара става важен търговски център, който свързва района както със София, така и с варненското пристанище. Освен павликенските земеделски стопани чрез жп гарата се обслужва и населението от околните села на Свищов, Дряново, Севлиево, Троян, Полски Тръмбеш, Левски и др. От гара Павликени се изнасят предимно: зърнени храни, кокошки, яйца, грозде, вино, захарно цвекло, соя, керемиди и цигли, различни видове животни и други стоки. В същото време жп гара Павликени доставя за гореизброените райони много индустриални и вносни стоки като: желязо, сода

каустик, син камък, рафия, калай, химически препарати, подправки, риби и други промишлени стоки. (14)

В годините след Първата световна война цените на зърнените храни силно спадат, което стимулира земеделците от Павликени и района да започнат масово производство на облагородени лози, десертно грозде, маслодайни семена, плодове, захарно цвекло и други стоки. Всички те чрез жп станция Павликени намират отличен прием на вътрешния и на европейския пазар.

След приемането на Закона за търговия със зърнени храни и произведенията от тях през 1919 год. на 1 август 1920 г. в Павликени се учредява Земеделският синдикат „Спасител". Той започва да действа на 1 октомври с.г. и обединява 90 еднолични търговци и 6 колективни членове. През м. декември 1920 г. синдикатът „Спасител" става член на Земеделската съюзна кооперативна банка и се занимава предимно с износ на зърнени храни, птици, яйца и грозде. След 1923 г. Синдикатът става представител на Дирекция „Храноизнос" и обслужва интересите предимно на едноличните търговци. Като актив на организацията е и откритият на жп гара Павликени склад за петролни деривати. (15)

Започнала като износен пункт, жп гара Павликени скоро се превръща във важен разпределител и доставчик на манифактурни и колониални стоки за района. Благодарение на развитието и на търговията, успоредно със селското стопанство и занаятчийството, от 1910 год. до 40-те години населението на Павликени се увеличава три пъти. Перспективата за бъдещето на селището като търговски център била оценена най-напред от жителите на Дряново и околните села, които започнали да се заселват в Павликени и да откриват свои дюкяни в центъра му. Постепенно земеделските стопани били изтласкани към периферията на селището, а центърът бил зает от преселници, занимаващи се изключително с търговия. Появили се много нови магазини и търговски складове, които през 1937 г. били 173 броя.

От 280 жп гари в цяла България през 1942 год. павликенската жп станция заема 12 място по сточен трафик и 30 по пътнически трафик. Преобладаващите видове стоки, които се изнасят са:

– вино – 800 вагона (на първо място в България);
– зърнени храни, брашна, варива, соя – 500 вагона;
– добитък и домашни птици – 180 вагона;
– яйца – 130 вагона;
– цвекло – 480 вагона;
– строителни материали – 220 вагона;
– овощия – 150 вагона;
– пулпове – 140 вагона.

Разтоварените на гарата вносни стоки за същата 1942 год. са били предимно: въглища, дървен строителен материал, железария, цимент, син камък, колониални стоки и други. (16)

През 40-те години водещо място в износната дейност на жп гара Павликени, успоредно със зърнените храни и брашна, заема и износът на десертно грозде. То се изкупувало чрез комисионери от селата в района и от гара Павликени достигало до европейските пазари. През 1930 год. чрез комисионера Тончо Николов са изнесени:

– от Дружество „Димят", гара Левски – 6 вагона;

– от Стоян Тевекелиев, гр. София – 7 вагона;

– от Колю Даскалов, гр. София – 13 вагона.

Тия три фирми са закупили от Сухиндол 46 хил. кг грозде, от Махалата (днес с. Росица) – 35 хил. кг, от Бяла черква – 30 хил. кг, от Дъскот – 6 хил. кг и от Димча, Павликени и Върбовка – по 2 – 3 хил. кг. Десертното грозде е изнесено главно за Виена и по няколко вагона за Прага и Берлин.

Същата година чрез комисионера Марин Тинков е изнасяла фирмата на Сретен Кръстич от гр. София. Тази фирма е изпратила за Виена 8 вагона, за Берлин – 3 вагона, за Баден Бад – 3 вагона. По-късно започнала да работи и фирмата на Георги Вешовишки – изнесла за Виена 3 вагона. Така общо през 1930 г. от жп гара Павликени за чужбина са били изнесени 43 вагона десертно грозде. (17)

Тенденцията за нарастване на количеството на изнесено десертно грозде от жп гара Павликени се запазва и през следващите години. През 1932 г. чрез столичните фирми „Експрес", „Транс Ориент", „Интерконтинентал" и „Леванте" от гара Павликени са извозени 71 вагона десертно грозде. (18) Този износ силно стимулира лозарството в района и през 1935 г. жп гара Павликени е II-а в Северна България и III-а за страната по износ на грозде за чужбина след Кричим и Лясковец. (19)

Заемането на това челно място прави съвсем естествено решението за свикване на Районна конференция по организиране износа на грозде, овощия и зеленчуци от района на гарите Павликени, Лесичери, Михалци – Стамболово, Ресен и Поликраище. Конференцията се състояла на гара Павликени на 20 май 1938 г. под председателството на районния инспектор при Експортния институт – гр. Плевен Гълъбов. Участвали: великотърновският околийски агроном, агрономът на Сухиндол, представители на БЗКБ, на лозаро-винарски кооперации, на земеделските задруги в Павликени, Ресен, Тенча, Мекиш, Върбовка, началници на жп гари, земеделски стопани и търговци. Конференцията взема конкретни решения, които би трябвало да улеснят и стимулират износната търговия в района. (20)

В периода между двете световни войни с търговия в Павликени са се занимавали 153 еднолични търговци и над 20 сдружения, кооперации, банки

и други организации. Над 40 от регистрираните фирми развиват търговия на едро и на дребно, като изнасят или внасят стоки от чужбина, снабдяват със стоки магазините в селищата от Павликенска и съседните околии. Най-много са магазините за хранителни продукти и питиепродавниците. С колониални и манифактурни стоки търгуват най-богатите търговски фамилии на Павликени – Муцевски, Гр. Черкезов, Г. Ангелов, Сярови, Петър Стоянов и др. Сравнително по-малък е броят на търгуващите със зърнени храни, яйца, птици и други селскостопански стоки, но там са съсредоточени най-големите капитали на местните търговци (Атанас х. Стоянов, Петър Рачев, Генчо Добруджалиев). Много от магазините са смесени и в тях се търгува с различни видове местни и вносни стоки на едро и на дребно. Позаможните търговци разполагат с немалки по площ складове. Търговските капитали присъстват във всички производствени дейности и допринасят за развитието на Павликени. (21)

В навечерието на Втората световна война търговските фирми в Павликени достигат 173. Успоредно с многобройните дребни търговци и занаятчии сред жителите на Павликени имало няколко търговски фамилии, които се оказват силен катализатор за утвърждаването на Павликени като средищен търговски център. С най-голям оборот и вложени средства са търговските фирми на:

ВАСИЛ ГЕОРГИЕВ МУЦЕВСКИ – род. 3.03.1885 г. в гр. Дряново, завършил прогимназия в родния си град, работил като писар в Дряновското околийско управление. В Павликени се преселва през 1913 г. и започва търговия с железария и колониални стоки. Чрез внос от чужбина доставя стоки на търговци в Свищов, Севлиево, В. Търново, Ловеч, Плевен, Троян, Габрово, Дряново и целия Павликенски район. Търговската дейност на фамилия Муцевски достойно доразвиват неговите синове :

- ГЕОРГИ ВАСИЛЕВ МУЦЕВСКИ, род. 6.01.1915 г. в Павликени, завършил Търговска гимназия във Варна и Висше търговско училище във Виена;
- НИКОЛА ВАСИЛЕВ МУЦЕВСКИ, род.11.02.1917 г. в Павликени, получил висше образование по стопанските науки в Берлин. (22)

Един от най-големите търговци на Павликени през разглеждания период е ПЕТЪР РАЧЕВ. Той е роден на 14.02.1891 год. в Павликени, където получава началното си образование. По-късно завършил прогимназия в Бяла черква, учил и шивашки занаят. С търговия започва да се занимава на 16-годишна възраст като чирак във фирма за зърнени храни. През 1910 год. започва търговия с вино в съдружие, а самостоятелна търговска дейност със зърнени храни развива от 1913 год. Петър Рачев става агент на Дирекция „Храноизнос“ от основаването ѝ през 1931 г. В продължение на 6 години е бил председател на павликенското Търговско сдружение, 15 години е

общински съветник, член на кооперация „Напред“, председател на Питиепродавското сдружение от 1935 до 1940 г. Избиран е за член на управителните съвети на Търговска банка (от 1936 г.) и на Ел. кооперация „Светлина“. Съдейства и активно участва при изграждането на много от обществените сгради и организации в Павликени. През 1939 год. пътува до Германия и урежда търговията с вино и грозде от района. През складовете на П. Рачев преминават голям обем от търговските стоки на Павликени. (23)

ГРИГОР Н. ЧЕРКЕЗОВ, роден на 22.10.1902 г. в с. Куцина, Търновско, е също един от крупните търговци на Павликени. Завършил Търговската гимназия в Свищов през 1920 г., той започва работа като счетоводител в търновската фирма „Дамянов и сие – Цонев“, където остава 6 години. През 1929 год. открива свое самостоятелно търговско предприятие в Павликени като представител на фирма за петролни деривати. С разрастването на търговията си той става представител на „Стандарт ойл къмпани“ – Ню Йорк, както и на основаното през 1940 г. Дружество „Петрол“. Районът на търговската му дейност обхваща всички селища от Балкана до Свищов и от П. Тръмбеш до гара Левски. Избиран за член и за председател на управителните съвети на Търговското сдружение и на Търговската банка в Павликени. Дълги години е бил председател на Спортния клуб „Хаджи Славчев“, на организацията на Българския народен морски сговор, член на Дружеството за закрила на децата. От 1939 г. разширява бизнеса си и започва износ на плодове за чужбина. (24)

Електрификацията на Павликени през 1928 год., развитието на занаятчийското производство и постепенно подобряващият се жизнен стандарт на хората стават предпоставка за появата на търговски фирми за машинни части и електрически материали. Един от първите търговци в този бранш е НИКОЛА МАРЧЕВ (род. 1905 г.), който открива свой магазин за ел. материали през 1928 год. Търгува с шевни машини „Кьоллер“, радиоапарати „Сименс“ и „Телефункен“, велосипеди, мотори, плетачни и пишещи машини. Завършил Техническо училище в София, търговецът имал майсторско свидетелство и за ремонт на електрическа и машинна техника.

Подобен вид дейност в Павликени развивал и ЛЮБЕН ВАЧКОВ. Той е роден 1908 г. в Сухиндол и завършил Априловската гимназия в Габрово. След изкаран курс по радиотехника придобива правото на радиотехник към Главна дирекция на пощите, телеграфите и телефоните. През 1928 г. открива собствено ателие за ремонт на часовници, фина механика и радиотехника в Сухиндол, става търговски представител на фирмите „Телефункен“ и „Филипс“, през 1929 г. прави сам първия си радиоапарат, започва да произвежда и високоговорители. През 1935 год. се преселва да живее в Павликени и заедно с брат си Златьо ВАЧКОВ – ел. техник по образование, започват търговия с радиоапарати, усилватели и високоговорители, ел. материали и

машини. В магазина им се предлага техника на реномирани марки – ел. мотори „Сименс – Шукерт“, пишещи машини „Адлер“, радиоапарати „Тулан“, шевни машини „Пфафь“, „Веста“, „Гритцнер“, велосипеди, мотоциклети, грамофони. Братята Любен и Златьо ВАЧКОВИ години наред контактуват със западноевропейските фирми, чиито производства продават. Те имат съществен принос за поставянето на радиоапарати в читалището, Общината и училищата, както и на високоговорителите на площада в Павликени. (25)

На базата на по-големите търговски акционерни дружества и като резултат от развитието и модернизирането на занаятчийското производство в Павликени се появяват първите преработващи и производствени предприятия – мелници, маслобойни, фабрики и дараци. Подобна е съдбата на безименното акционерно дружество – Тютюнева фабрика „Хоризонт“. Тя е основана през м. февруари 1921 год. от 19 души учредители с основен капитал 1 млн. лева, разпределени в 1210 акции. Целта на сдружението е да изкупува, да преработва и да търгува със суров и преработен тютюн. През 1921 г. във фабриката работят 25 души. Независимо че на третата година от основаването си фирмата има вече 58 акционери, а броят на акциите достига 2886, в края на 1926 г. сдружението е ликвидирано. (26) Почти по същата схема и отново след Първата световна война се създава и Акционерното дружество „Крепост“ в Павликени. Неговото начало се поставя през м. февруари 1919 г., когато братята Александър и Захари х. Христови, в съдружие с Александър Петров, учредяват Търговска събирателна фирма „Братя Христови сие Петров“. Предмет на дейността на фирмата е преработка и търговия с брашнени и керамични изделия. През 1926 год. това сдружение се обединява с Търговско събирателно дружество „Максим Ралие и сие“ – София. Новооснованото Акционерно дружество „Крепост“ – Павликени започва с основен капитал от 5 милиона лева, разпределени в 500 акции по 1000 лв. Предметът на дейност се разпределя в три отдела – производство на цигли, мелница и електрическа централа. На тази фирма Павликени дължи инсталирането и пускането в експлоатация през м. ноември 1928 год. на електрическа централа за снабдяване на селището с ел. енергия. През 40-те години на XX век основни акционери в дружеството са: сем. д-р Райнхард и Иванка Гутшмид, Никола Владов, сем. Александър и Стефана Лесничееви, Георги Славомиров, Тодор Стефанов и др. (27) Подобно съчетание на производствена и търговска фирма е дружеството на ПЕТЪР АТАНАСОВ. Възникнало първоначално като машинна фабрика и металолеярна под името „Атанас Николов и синове“ през 1921 год. Фирмата произвежда различни видове земеделски машини, машини и резервни части за мелници, керамични фабрики, маслобойни и др. подобни. Успоредно с производствената си дейност фирмата се занимава с търговия на: ел. материали, резервни машинни части, различни видове ламарини и железа, технически пособия.

През 1929 год. начело на фабриката застава един от членовете на семейството – Петър Атанасов, който успява да разшири производствената и търговската дейност на баща си. Машинната фабрика на Петър Атанасов става представител на реномираните западноевропейски фирми: „Круп“, „Форд“, „Робърт Бош“, „Рашмунд“, „SKF“ и „Шкода“. (28) През 30-те и 40-те години на XX век фирмата предлага в Павликени техни автомобили, трактори, двигатели, резервни части и други видове машини. За клиентите винаги е имало на разположение машинен инженер, техници и квалифицирани майстори. През 1939 г. разрасналото се ООД „Петър Атанасов“ е изключителен представител за района на фирмата „Форд“ и продава леки автомобили, камиони, земеделски машини, както и съответните резервни части и машинни масла. (29)

Освен обмяна на търговски стоки и проникването на чуждестранни капитали, друга по-различна форма на контакт с европейската цивилизация за жителите на Павликени предоставя развитието на спорта. В това отношение най-ярък пример е спортната кариера на един от най-изявените спортисти на Павликени през първата половина на XX век – Йордан Петров – Графа. Наричали са го „бегача на дълги разстояния“, „най-популярния спортист на Дунавската равнина“ и „българина, на който гърдите са малки да поберат медалите и отличията“ за спортните победи от балкански и международни състезания в Атина, Белград, Букурещ, Истанбул, София и страната. Той е роден на 1 януари 1906 год. в гр. Свищов, останал отрано сирак, израства в многолюдно и бедно семейство. Баща му Петър Недялков Петров е родолюбив българин, участвал във войните 1912 – 1918 год.

Йордан Петров получава първоначално образование в родния си град и още като ученик участва активно в ученически бягания и организираните кросове в Плевен, Русе, Павликени и В. Търново. Спортните му възможности и физическа издръжливост са рано открити и оценени от местния спортен клуб „Гранит“ и от Атанас х. Славчев – един от радетелите за развитието на спорта в Павликени. По тяхна покана Йордан Петров се преселва в Павликени през 1921 год. и продължава образованието си в местната гимназия. Първата официална спортна изява на Йордан Петров е през 1925 год., когато Павликенската гимназия организира бягане на 5 000 м, което той спечелва. На следващата 1926 год., подпомогнат морално и материално от Андрей Перев, той участва в национално състезание в Пловдив на 10 000 м, където отново е на първо място. След тази му изява той вече участва в абсолютно всички местни и национални спортни състезания. През 1927 год. участва в две национални състезания в дисциплината 10 000 м и заема съответно почетните второ и трето място. С това окончателно печели заслужена слава и авторитет сред спортния елит на България.

За тия първи спортни успехи самият Йордан Петров в свои спомени разказва:

„До 1927 год., когато се явих на дълго бягане в София, никой не ми е показвал дишане, подготовка за бягането. Тренирах на малкото игрище в Павликени. Сам очертавах елипсата с вар и се подготвях вечер, след работа, като оставях бояджийската четка или кошницата със семките. Беше тъмно, но и в тъмнината бягах усилено. На държавните състезания се явих дрипав, с торбичка на рамо, с няколко варени яйца и парче хляб. На гарата не ме посрещна никой. Още същия ден започнаха състезанията. Гледах как състезателите се разтриват със спирт и бели бродирани кърпи, пък аз нали съм неук и сиромах, отидох на чешмата и се измих със студена вода. Въпреки това се класирах първи на 5 000 метра и втори на 10 000 метра. (...)Постепенно подобрих тренировките си. От един треньор научих за режим на хранене, за тактика в бягането и други неща, които не знаех. Екипировката ми беше трагична. Бягах с терлици, които жена ми старателно бродираше преди всяко състезание." (30)

Впечатляващата му бързина и издръжливост предизвикват вниманието на организаторите и треньорите и в 1929 г. е включен в националния отбор по лека атлетика, като тренира организирано по указанията на националния треньор. През 1930, 1931 и 1932 г. става носител на купата „Лека атлетика" в дисциплините на 5000 м и на 10 000 м, тренира усилено маратон. През 1932 год. представлява България на Балканските лекоатлетически игри, както и на международното състезание в Букурещ, където от общо 30 състезатели той заема второ място. Участва във Втората и Трета Балкониада в Атина на олимпийския стадион „Панатинайкос", където печели призови места. На Третата Балкониада е определен за знаменосец на представителния отбор на България. През 1935 г. е втори на 10 000 м, а през 1938 г. се завръща от Букурещ с медал от маратон. Особено популярен като спортист Й. Петров става след 1939 год., когато за първи път спечелва държавното състезание по маратон. В тази дисциплина той е държавен първенец и на следващата 1940 год., а през 1943 год. заслужено заема първо място както в маратона, така и в бягането на 10 000 м. През този ползотворен период от спортната му кариера нееднократно участва в различни балкански и международни състезания. Прозвището Графа получава след състезание в Атина, където в маратона побеждава един италиански граф. След импровизираното тържество, което му устроили на олимпийския стадион, го нарекли „българския граф". (31)

За своята близо 20-годишна активна спортна и състезателна дейност Йордан Петров – Графа е носител на 6 златни, 15 сребърни и 35 бронзови медала, на множество купи, почетни грамоти и отличия. Но навярно най-голямата награда за него е била любовта и признанието на публика-

та, спечеленото уважение и възхищение на своите съграждани. Спортните журналисти го сравняват с най-прочутия бегач и треньор на 30-те години – финландеца Пааво Нурми. Всяко завръщане в Павликени с медал се превръщало в празник, възхитени младежи и почитатели го носели на ръце. (32)

Едновременно с участията си в лекоатлетическите състезания Йордан Петров активно се занимава и с колоездене. Като член на Павликенското колоездачно дружество „Ураган" той участва във всички местни спортни инициативи, както и в регионални и държавни състезания по колоездене. (33)

За своите големи спортни успехи през 1940 год. Йордан Петров – Графа е обявен за почетен гражданин на Павликени. И след прекратяване на активната си спортна дейност той не се разделя със спорта. Работейки дълги години на градския стадион в Павликени, той предава опита си на по-младите. На името на Йордан Петров – Графа е учредена купа, която се връчва на победителите на 5 000 метра в ежегодния републикански шосеен пробег „Павликени". На 29.06.1998 год. Общинският съвет в Павликени реши Спортната зала в града да носи името на Йордан Петров – Графа.

Разглеждайки темата за контактите на Павликени с европейските държави през първата половина на XX век, интерес предизвиква описанието на селището, което прави един чужденец. В различните периоди от историческото развитие на България винаги е имало чужденци, които са проявявали траен интерес към страната ни, към съдбата на българския народ и духовните ни постижения. Един от тях е ЖОРЖ НУРИЖАН – италиански публицист, живял през първата половина на XX в., неразривно свързал съзнателния си живот с България, посветил по-голямата част от творчеството си на българския език и на страната ни. В периода между двете световни войни той е в България като представител по печата в италианската легация, член е на Дружеството на чуждестранните публицисти и писатели в България, лектор по италиански език в Софийския свободен университет.

През 30-те и 40-те години на XX в той публикува многобройни есета в италианския печат, с които популяризира българската история, природните забележителности на страната ни, бита и нравите на народа ни. Като блестящ познавач на българския език той издава едни от първите българо-италиански учебни помагала: „Итало-български речник„ (1921 г.); „Италианска граматика" (3 пъти преиздавана – 1921 г., 1932 г., 1940 г./; „Българо-италиански речник" (1926 г.). (34) Жорж Нурижан се доказва и като вещ ценител на българската литература в произведенията си: „Могъществото на българския дух" (1938 г.); „Стожери на българската литература) (1940 г.); „Български критици" (1941 г.). Много от публикуваните му произведения отразяват различни периоди от българската история: „В страната на Испе-

риховите потомци"; „Българската майка"; „Македонската трагедия, гледана от Рим"; „От олтара на св. Франциск до българския трон". Италианският публицист издава на български език общо 46 творби, като с тях представя на нашия читател най-великите италиански автори и техните произведения. Но най-високо оценени са публикациите му, посветени на народа ни и историческото развитие на държавата ни. Книгата на Жорж Нурижан „Приятели на България" (1940 г.), в която представя най-видните чужденци българофили, е посрещната много възторжено. По повод издаването на друга негова творба в-к „Слово" оценява труда му и пише на страниците си: „Неговата книга върху българския живот от 1920 до 1930 год. е пропита с обич към „най-наказаната от мирните договори страна, оплакваща изтръгнатите от нейната жива плът части – Македония, Тракия, Добруджа, Западни покрайнини". Той се отзовава и на отчаяния вопъл на поробените области, очакващи деня на възкресение".

През 1943 г. печатница „Нова камбана" в София издава авторската книга на д-р Жорж Нурижан „100 града ме слушаха". В нея италианският публицист описва впечатленията си от 100 български града, които той е успял да обиколи в продължение на пет години и в които е изнесъл над 500 лекции от името на Дружеството на чуждестранните публицисти и писатели в България. В книгата на италианеца впечатленията му за Павликени изглеждат така:

„П А В Л И К Е Н И. Макар да се смята за паланка, но фактически той е градец, който крие голямо и завидно бъдеще. Той е израснал едва след освободителната война върху пепелището на един турски чифлик, разположен на кръстопътя на оживените търговски пътища с Русе, В. Търново, Плевен, Севлиево, Свищов, всред богата и обширна равнина. Този градец се развива почти шеметно, за отлика от много други градове. Докато през 1880 г. е имало 580 жители, през 1937 г. неговото население е достигнало 5000 жители. Павликенската гара е една от най-големите в България. Оттук се изнасят големи количества грозде, вина, яйца, птици, добитък, кожи, соя, пшеница и други селскостопански произведения. По износа на соя е първо в цяла България, а на грозде – трето.

В Павликени има няколко индустриални заведения. Има две валцови мелници, електрическа централа, циглена фабрика, креватна фабрика, която със своите хубави произведения е известна във всички краища на България, няколко маслобойни, две големи желязолеярски работилници, оцетна фабрика и др.

В благоустройствено отношение Павликени съперничи на много градове. Чист, спретнат, с големи и красиви сгради, със своите широки и павирани улици Павликени ясно се очертава като културно и стопанско средище с безспорно бляскаво бъдеще.

Читалището е богато и развива широка просветна дейност чрез уреждане на народни четения и раздаване на книги (за 1936 година е раздало над 4500 тома книги за прочит).

Павликени е седалище на околийски съд (...)". (35)

Така един чужденец успява с дълбоко проникновение да обхване цялостното развитие на Павликени през първата половина на XX век и да оцени по достойнство как за 60 години след Освобождението едно село израства в красив полски град. Павликени е обявен за град с Постановление № 72 на Министерския съвет от 29 юни 1943 год. (36)

Контактите на Павликени с европейските държави през първата половина на XX век оказват значимо влияние за израстването на селището като средищен стопански и административен център на околните трийсетина села. Пътищата, по които прониква европейското влияние, са както чрез преките търговски и транспортни връзки, така също и чрез непосредствените социални контакти с европейската наука и култура. Благодарение на бързо развиващата се търговия в Павликени се разпространяват вносни промишлени стоки на ново производствено ниво, които бързо и успешно конкурират старите занаятчийски производства. В работилниците на павликенските занаятчии постепенно навлизат машини и технически съоръжения, които подобряват производителността на труда и дават възможност за модернизиране на местното производство. Развитието на търговията с чужбина стимулира първоначалното натрупване на капитали. Износът на зърнени храни, грозде, яйца и плодове дава тласък в разрастването на селскостопанското производство в региона. Стопанският подем на Павликени оказал своето влияние и върху културно-просветния живот, благоустрояване и бит. Представителите на местната интелигенция, които са получили образованието си в западноевропейските висши училища, предавали на своите съграждани не само научните си знания и умения, но и европейската си култура и начин на живот.

БЕЛЕЖКИ

1. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край. София, 1940, с. 125 – 126.

2. Пак там, с. 199.

3. В-к *Павликенски глас*, бр. 37, 1931 г.

4. **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени. София, 1999, с. 188 – 198.

5. ИМ – Павликени, н.сп.ф., инв. № 993.

6. ИМ – Павликени, осн.ф., инв. № 1641.

7. ИМ – Павликени, осн.ф., инв. № 1640; н.сп.ф., инв. № 992.

8. ИМ – Павликени, н.сп.ф., инв. № 991.

9. ИМ – Павликени, осн.ф., инв. № 320.

10. ДА – В. Търново, ф. 200, оп. 2, а.е. 1, с. 7 – 8.
11. ИМ – Павликени, н.сп.ф., инв. № 586; В-к *Северен глас*, бр. 136 – 137, 1944 г.
12. ИМ – Павликени, осн.ф., инв. № 1639.
13. **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени..., с. 198 – 202.
14. **Цонева, Н.** Павликени – античен и вечен. София, 2006, с. 65 – 93.
15. **Панайотова, К.** Стопанска структура на Павликени през периода 1878 – 1945. – В: Сб. *Павликени в миналото и днес*. Съст. М. Ковачев, Б. Григорова. В. Търново, 1998, с. 107; ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а.е. 5349; В-к *Земеделско знаме*, бр. 75 и 77 от м. декември 1920 г.
16. В-к *Павликени,* бр. 1 – 2 от 7.01.1943 г.
17. В-к *Павликенски глас,* бр. 23 от 1.10.1930 г.
18. В-к *Павликенски глас,* бр.13 от 12.10.1932; бр. 124 от 4.10.1933г.
19. В-к *Павликени*, бр. 10 от 23.05.1937 г.
20. В-к *Павликени*, бр. 10 от 5.06.1938 г.
21. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч., с. 174 – 196.
22. Пак там, с. 178 – 180.
23. Пак там, с. 174 – 177.
24. Пак там, с. 181 – 182.
25. ИМ – Павликени, осн.ф., инв. № 1484 – 1513.
26. ДА – В. Търново, ф. 90 к, оп. 4, а.е. 802, с. 1 – 86.
27. ДА – В. Търново, ф. 90 к, оп. 4, а.е. 807, с. 1 – 156.
28. В-к *Павликени*, бр. 9 от м. май 1938 г.
29. В-к *Павликени*, бр. 62 от 28.05.1939 г.
30. В-к *Спорт*, бр. 13 от 18.01.1994 г.
31. ИМ – Павликени, осн.ф., инв. № 2372 и 2373.
32. В-к *Павликени*, бр. 66 от 25.06.1939 г.
33. ИМ – Павликени, н.сп.ф., инв. № 1342.
34. **Цонева, Н.** Павликени – античен и вечен…, с. 181 – 185.
35. **Нурижан, Ж.** 100 града ме слушаха. София, 1943, с. 117.
36. ДВ, бр. 153 от 12.07.1943 г.

Темата е представена на Научна конференция „Павликени – античен и вечен“. Павликени, 2013 г.

СЪЗДАВАНЕ НА КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНОТО ДРУЖЕСТВО „РОЙЧЕ“ И НАРОДНО ЧИТАЛИЩЕ „БРАТСТВО“ – ПАВЛИКЕНИ (1884 – 1944)

Възникнали през епохата на Възраждането, първите български читалища се утвърждават като средища за българска просвета и култура. В новата история на България, след Освобождението през 1878 г., те се развиват като културни институти и масови огнища за просвещение и родолюбие.

Началото на читалищното дело в Павликени е поставено преди 125 г., когато се основава културно-просветното дружество „Ройче“. Сведения за тия първи стъпки дават Русанов и Ванев в книгата си „Павликени и павликенският край“. (1) Според тях е съществувала църковна Кондика, където е написано, че на 1 януари 1884 г. в Павликени е основано дружество „Ройче“. На първите четири листа на Кондиката е изписан текстът на Устав, според който целта на дружеството е умственото и нравственото развитие на членовете му и на жителите на Павликени, както и създаването на библиотека. В дружеството първоначално членуват 76 души, които плащат членски внос – някои в пари, но повечето плащат в натура и дават жито.

Идеята за учредяване на културно-просветното дружеството е на будния белочерковски даскал х. Стоян Дончев Сейков. Ученик на даскал Бачо Киро, завършил Априловската гимназия, от 1883 г. той става един от първите учители на Павликени. В списъка на учредителите са свещ. Петко Франгов и Атанас Бенчев, Стефан Несторов, Тодор Станчев, братята Ганю и Ботьо Станчеви, както и въстаниците от четата на поп Харитон – Атанас Дончев, Петър Тончев, Тошо Кътев, Иван Марчев, Иван Цвятков и други. Повечето от тях са преселници от Бяла черква и навярно, заселвайки се в Павликени, те пренасят духа на революционното село. Възпитаници на белочерковското училище, основано още през 1835 г., и на първото селско читалище, основано 1869 г., те носят в душата си стремежа към пробуда, народно просвещение и знания. По примера на белочерковци учредителите на павликенското културно-просветно дружество го нарекли „Ройче“ – може би като символ на „роилите“ се нови просветни огнища.

На страниците на в-к „Павликенски глас“ през м. декември 1928 г. основателят на читалището даскал х. Стоян Дончев разказва: „През 1884 – 1885 учебна година по моя инициатива се образува дружество „Ройче“. Целта бе

обществено и нравствено издигане на членовете му. То беше нещо като вечерно училище и читалище. Четяха се вечер книги. Докато се построи училището, събирахме се в частни къщи. Казахме си тогава, че това дружество ще преобърнем на читалище, щом се построи училището, което и стана впоследствие, като се преименува в читалище „Братство“, което съществува и до днес. За да се поддържа читалището, събираше се членски внос. За същата цел започнаха да се дават и представления. Щом се направи училището, тогавашните учители (Стоян Дончев, Ст. Йорданов, Кирил Ганев) и някои по-будни селяни, като Ботьо Станев, Венеамин Димитров, Нако Стоянов, заедно с няколко ученици дадохме драмата „Сиромах Танчо“. Дотогава селяните не бяха виждали представление. Надойдоха всички възрастни мъже и жени (на децата и момичетата бе забранено да присъстват). Радост бе голяма. Свириха с кавали най-добрите свирци: Ив. Марчев, Георги Атанасов и Панайот Бобев, и то безплатно. Тази драма заедно с комедията „Изровен часовник“ се дадоха няколко вечери подред. След нея се дадоха „Михалаки чорбаджи“ и „Дряновският манастир“, и то в полза на читалището, а не като днес – да се дават в полза на партийни и други организации, а читалището да остава все назад“. (2)

Дружество „Ройче“ съществува като културно-просветно огнище до 1891 г. Маса, няколко стола, една желязна печка, сандък, а по-късно и шкаф за книгите – това е първото имущество на павликенското читалище. В тези опушени и схлупени дюкяни не били забравени и портретите на Ботев, Левски, Каравелов и Бачо Киро. В тия първи години за читалищни помещения са използвани дюкяните на братята Ботьо и Ганю Станеви, на Пенчо Минкин и на Стоян Дончев. На 15 декември 1891 г. на Общо събрание културно-просветното дружество „Ройче“ е преименувано в читалище „Братство“. (3) Основатели са 26 действителни членове на дружеството: х. Стоян Дончев Сейков, Никифор Никифоров, свещ. Ив. Пенчев, Панайот Генчев, Димитър Цанков, Илия Сейков, Пенчо Минкин, Георги Тошев, Пеньо Йорданов, Петър Иванов, Пенко Ванков, Йордан Узунав, Иван Атанасов, Кольо Андреев, Иван Марчев, Кольо Балев, Драган Маринов, Драгни Стоянов, Григор Димитров, Иван Цвятков, Радко Марчев, Иван Станев, Митьо Минчев, Ангел Панчев, Кольо Върбанов.

Изборът на името несъмнено е повлиян от създадената същата година БРСДП. Мнозина от учредителите на читалище „Братство“ са сред основателите на социалдемократическата група в Павликени. Те активизират дейността му, откриват вечерно училище, изнасят се сказки. Библиотеката на читалището притежавала първите издания на списание „Съвременник“ на Г. Бакалов, на сп. „Ново време“ – редактирано от Дим. Благоев, на „Селска пробуда“ на Ц. Церковски, сп. „Ден“ и др.

Десет години по-късно, през м. февруари 1902 г. читалището приема нов Устав, абонира за някои списания и вестници, започва да набира фонд от художествена литература за комплектуване на библиотеката. Книги за домашен прочит все още не се раздават. Липсата на средства за повече екземпляри на книгите и необходимостта от опазването им налага те да се четат само в читалището. Съгласно новия Устав е учреден фонд „Постройка на читалищен дом“, по сметката на който да се набират необходимите средства. Собствени пари читалището събира от членски внос и от парични дарения. В този начален период до 1906 г. дейността на читалището е силно ограничена и непопулярна сред местната общност. Общинската управа също не проявява особен интерес към сдружението.

Съществена промяна в читалищния живот настъпва през 1907 г., когато е построена сградата на павликенското Основно училище и със специално разрешение на Министерството на народното просвещение е направена сцена за представления. Читалищното ръководство чрез подписка след местното население успява да събере сумата от 4 760 лв., които дарява за построяване на сцената. Отделно за декори, пейки и обзавеждане на сцената са събрани 1100 лв. (4)

В тия трудни първи години с много ентусиазъм се поставя началото на самодейната театрална дейност. Нейни основатели са Стоян Дончев, Кирил Ганев, Ботьо Станев, Стойчо Йорданов, Венелин Димитров, Пенко Стоянов и др. За първи път на сцената е представена драмата на Бачо Киро „Сиромах Танчо“, както и пиесите: „Приключението в Дряновския манастир“, „Изровен часовник“, „Михалаки чорбаджи“, „Многострадална Геновева“ и др. (5)

През 1911 г. в България е учреден Съюз на читалищата, който става фактор за тяхното успешно развитие. Същата година читалище „Братство“ приема свой нов Устав, утвърден със Заповед № 3480 и съобразен с изискванията на новата съюзна организация. (6)

Участието на България във войните 1912 – 1918 г. и последвалата национална катастрофа забавят за години развитието на читалището, спират тяхната просветителска дейност. След края на Първата световна война – на 16 февруари 1919 г., читалище „Братство“ в Павликени подновява своята дейност. Избрано е ново настоятелство, в което най-активни са младата генерация местни учители: Никола Василев – директор на прогимназията, Надежда Халачева, Невена Димитрова, Ганчо Иванов, Пенчо Пенев, Стоян Станев и др. В своята народополезна дейност читалището намира подкрепата на лекари, адвокати, служители, занаятчии, от ръководствата на местните кооперации „Съгласие“ и „Напред“, от представители на обществени и политически организации. Постепенно нараства и броят на читалищните членове, като през 1921 г. те са 204.

Политическите събития в България след Първата световна война оказват влияние и върху дейността на павликенското читалище „Братство“. Налага се неоднократно да бъде променян Уставът на организацията. На годишно отчетно-изборно събрание, състояло се на 11.12.1921 г., е приет нов Устав на читалище „Братство“. Председател на читалищното настоятелство по това време е учителят Пенчо Пенев. Документът е утвърден от Министерство на народното просвещение със Заповед № 1048 от 14 март 1922 г. и определя целта, методите и средствата за читалищна дейност.

„УСТАВ НА ПАВЛИКЕНСКОТО ЧИТАЛИЩЕ „БРАТСТВО“

Глава I. Цел на читалището.

Чл. 1. Читалището има за цел да буди умствен интерес у членовете си в частност и у населението въобще.

Глава II.

Чл. 2. За постигане на целта си читалището:

а) поддържа съществуващата си библиотека и я обогатява чрез доставяне на книги по разните отрасли на науката и изкуствата;

б) изписва разни периодически списания и вестници;

в) дава публични сказки, театрални представления, литературни вечеринки, концерти, балове и други подобни, ненасочени към добрите нрави, полезни забавления и др.

г) образуване на фонд за построяване на читалищно здание с театрален салон“. (7)

Определен интерес предизвиква Глава V. на цитирания документ, в която се определя съставът на читалището:

„Чл. 5. Читалището има неопределено число членове без разлика на пол, вяра и народност, които се делят на: действителни, почетни и благодетелни.

Чл. 6. Действителни членове се броят тези, които плащат годишен внос 12 (дванадесет) лева.

Забележка: Лица, благонадеждни и с доказана бедност, може с решение на читалищното настоятелство да се освободят от членски внос. За подобни освобождения настоятелството явява в първото извънредно събрание на читалищните членове“.

Политическите събития в България след Деветоюнския преврат през 1923 г. оказват влияние и се отразяват върху дейността на читалището. От 1923 г. до 1929 г. председател на Настоятелството му става адвокатът и член на Демократическия сговор Александър П. Марков, а подпредседател е Байко Папуров. По тяхно време са първите данни за библиотечния фонд – 556 книги през 1926 г. За библиотеката отговаря учителят Кольо Георгиев, а касиер на читалището е Пенчо Пенев. По това време за първи път се раздават книги за домашен прочит. По времето на Александър Марков се създава и читалищният оркестър с диригент Кирил Тр. Литов – даровит учител в

павликенското училище. Членове на Контролната комисия в читалището през този период са Христо Манев, Ст. Станев и Б. Г. Станев. (8)

През 30-те години на XX век новосъздадената театрална трупа към читалището остава без сцена. Поради увеличения брой на учениците в Основното училище се налага да бъде развалена читалищната сцена. Част от декорите са предадени на училището, а други са дадени под наем на частния театър на Атанас х. Славчев. След построяването на т. нар. „квартално" училище (дн. СОУ „Бачо Киро") през 1925 г. това имущество се пренася на новата училищна сцена. През 1927 г. читалището е оземлено и получава 55 дка обработваема земя, приходите от които използва за дейността си.

Постепенното разширяване на дейността на читалище „Братство" и неговото утвърждаване като културно-просветно огнище налага промени в читалищния устав. Редовното общо годишно събрание на 18 декември 1927 г. приема нов Устав, който е утвърден със Заповед № 772 от 23.02.1928 г. на Министерството на народното просвещение. С ново съдържание е Чл. 1 на Устава, променен е начинът за набиране на средства (Чл. 2), нови са изискванията за дейността на настоятелството (Чл. 25 – 33), както и правата и задълженията на членовете му:

„Целта на читалище „Братство" е да буди у гражданите на с. Павликени интерес към четене и да способства за тяхното научно, нравствено и естетическо развитие. То е средище на духовен живот, което цели: да разшири и да закрепи придобитата в училището грамотност, да приобщи читалищните членове и гражданите изобщо с придобивките на стопанските и културните сдружения в Павликени". (9)

С приемането на този Устав се въвеждат глобите за невърнати навреме книги за домашен прочит, търсят се нови източници на приходи, полагат се грижи за стопанисване на дарени читалищни имоти. В общите му разпоредби е записано, че читалищният празник е Васильовден, а отчетната година започва от 1 януари до 31 декември. Този Устав от 1928 г. е отново утвърден след десет години от Министерството на вътрешните работи и народното здраве със Заповед № 4228 от 21.11.1939 год.

По това време читалището има 127 членове, а библиотеката разполага с фонд от 658 тома литература. Председател на читалищното настоятелство е Никола Тарашманов – бивш депутат в XXI обикновено народно събрание, подпредседател – Байко Папуров, касиер – Христо Бонев, а членове на ръководството са Зафир Иванов, Христо Манев, Кольо Георгиев, Иван Колев и Кънчо Чотуков. (10)

Председатели на читалището в годините между двете световни войни са били Пенчо Пенев (1921 – 1923), Александър Марков (1923 – 1931), Никола Тарашманов (1931 – 1933), Иван Колев (1933 – 1944). Като секретари на читалището са работили Зафир Иванов, Кольо Георгиев, Стоян Станев, Пенчо Стоянов.

Труден и неразрешен проблем през този първи етап остава липсата на самостоятелна читалищна сграда. Независимо че фондът „Постройка на читалищен дом“ съществува от 1902 г. и до 40-те години набира около 800 хил. лв. (предимно от дарения), средствата се оказват недостатъчни. От 1927 г. читалището притежава и 55 дка собствени земеделски земи, приходите от които са в помощ на читалищните дейци.

От 1929 г. читалнята на павликенското читалище „Братство“ е настанена в зданието на Петър Попов. За първи щатен библиотекар и служител на читалището е назначен Николай Ст. Гюзелев – баща на именития ни днес оперен певец Никола Гюзелев. (11) Той работи само няколко месеца и през м. септември с.г. библиотекар става Йордан Джамбазов, който изпълнява тази длъжност 14 години – до м. септември 1943 г.

Липсата на подходящи помещения принуждава ръководството да мести библиотеката и читалнята повече от 10 пъти. Тесните и неудобни помещения не спират ентусиазма на първите читалищни дейци, самодейци и библиотекари. По спомени на Йордан Джамбазов от 1929 г. до 1934 г. в читалище „Братство“ са изнесени 151 сказки и реферати, посетени от над 18 хил. слушатели. Лектори са членовете на читалищното настоятелство, местни учители, агрономи, лекари и общественици, както и чужди лектори.

През 1930 г. читалищното ръководство решава да онагледи изнесените сказки и беседи и закупува т. нар. „магически фенер“ – прожекционен апарат, който става сензация за местното население. По този повод Никола Тарашманов разказва:

„Много добре се посрещнаха уредените от читалището сказки със светлинни картини. Закупен със собствени средства прожекционен апарат, който тогава се наричаше „магически фенер“ и с който обикновено известният въздържателен деятел д-р Хари Нейчев пропагандираше въздържателното движение. Влязох във връзка с търговски фирми от Париж и доставих няколко апарата и голямо количество светли картини с най-различна тематика. (…) За лектори се явиха доброволци от местните лекари, агрономи, учители и всякакви други интелигентни лица. В Павликени и околните села по това време бяха изнесени сказките. (…) Някои от тях бяха изнесени в околийските читалищни сбирки в гладовете Ловеч, Оряхово, Дряново, Шумен и други.

Тогава по селата нямаше кина. Нашите сказки със светливи картини бяха сензация за местното население. Селските глашатаи се изхитряваха да обявяват сказките ни като „кино без пари“. Народът се трупаше, гледаше и слушаше с най-голямо внимание и настояваше да се повтори и потрети. Нашият павликенски опит получи голямо разпространение“. (12)

Едни от най-предпочитаните лектори били учителите Кольо Георгиев, Зафир Иванов, Кирил Маждраков, Кирил Анчев, д-р Христо Драганов, Сте-

фан Ботев. За съжаление в периода 1934 – 1944 г. читалището става арена на политическите сблъсъци в обществото. В ръководството на павликенското читалище „Братство“ винаги е имало представители на левите политически сили, което е предизвиквало управляващите да ограничават дейността му. Докато през 1931 г. вестник „Павликенски глас“ в своята дописка „Винаги на поста си“ съобщава, че читалище „Братство“ всеки четвъртък изнася сказки, то през 1942 г. не е изнесена нито една лекция или беседа.

За дейността на читалищната библиотека през този период си спомня подпредседателят на читалищното ръководство Кънчо Чотуков:

„Бях избран за зам.-председател на читалищното ръководство. По това време председател беше Иван Колев. В продължение на 22 – 23 години аз бях в ръководството на читалището. Постоянно мислехме по какви начини ще намерим средства за закупуване на повече книги за библиотеката. Това ставаше с изнасяне на повече пиеси, разиграване на томболи, уреждане на вечеринки и други. Освен това избирахме нарочни комисии, които обикаляха хората по именни дни и събираха пари и предмети за библиотеката. Играли сме пиесите: „Геновева“, „Иванко“ и др. С подготвени пиеси сме посещавали и околните села: Стамболово, Бяла черква и др. На всяка Нова година излизахме да сурвакаме хората, и по този начин увеличавахме средствата на читалището. С тези и други начини ние бяхме събрали много пари за построяване на читалищен дом“. (13)

През 1921 г. фондът на читалищната библиотека наброявал 529 тома литература, но в следващите години той постоянно нараства. През 30-те години на XX век се раздават средно по 3 хил. книги годишно. Библиотеката е абонирана за 25 списания и 8 вестника. Голяма част от новопостъпилите книги са дарение от жителите на Павликени, които осъзнават необходимостта от комплектуване на читалищната библиотека. През 30-те години действителните членове на читалището наброяват около 80 души, а читателите на библиотеката всяка година надвишават 1700. Таблицата с данни от годишните отчети характеризират този период.

Липсата на постоянно помещение за читалищна сграда принуждава ръководството да наема различни помещения: до 1932 г. – сградата на Неда Илиева, след това за кратко се наемат две помещения на главната улица в къщата на Минчо Ст. Гешев. От м. ноември 1933 г. се ползват помещенията и на павликенска Популярна банка, а от март 1939 г. – в сградата на Георги Н. Карапетков. За изнасяне на беседи редовно се използват стаите и на Основното училище в Павликени. (15)

ТАБЛИЦА

за дейността на читалище „Братство“ в периода 1927 – 1944 год. (14)

Година	Членове	Сказки	Литер.	Раздадени книги	Приходи	Разходи	Фонд „Строеж чит. дом“
1927	61	–	570	16			
1928	127	2	630	17			
1929	83	11	800	563			
1930	103	16	1006	3176			
1931	110	27	1226	3016	73 843	72 301	400 316
1932	87	8	1585	3172	89 597	87 916	447 530
1933	80	10	1717		43 972	43 972	497 696
1934	72	13	1905		84 247	83 892	546 543
1935	77	8		3543	69 777	69 777	590 514
1936	80	14	2147	4650	42 564	42 564	631 147
1937	79	15	2276	3585	117 663	117 663	733 458
1938	80	7	2336	3724	74173	74 173	748 114
1939	122	13	2506	3664	215 005	215 005	
1940	110	5	2698	4111	113 187	113 187	810 995
1941	106	3	2825	2737	54 398	54 398	
1942	107		2941	2018	930 491	930 491	
1943	126	4	2992	1853	683 490	683 490	
1944	248	2	3017	1894	199 570	199 570	
1945	344	10	3808	3881	762 484	762 484	
1946	207	10	4013	5961	824 203	824 203	

Началото на музикална дейност в читалище „Братство“ се поставя в годините преди Първата световна война, когато под ръководството на учителя Никола Василев (от Габрово) се представя първата оперета „За птичките“. Местният учител по музика Кирил Трифонов през 1924 г. подготвя оперетата „Болният учител“, а две години по-късно учредява струнен оркестър (1926 г.). Тогава читалище „Братство“ купува първите си музикални инструменти – контрабас и виолончело. След смъртта на Кирил Трифонов през 1928 г. ръководството и дейността на оркестъра продължават учителите:

– Еньо Антонов – учител в Павликени до 1931 г., подготвя на павликенска сцена постановките „Малката кибритопродавачка“ и „Тежкото семейство“;

– Надежда Бърдарова (до 1934 г.) и Венета Николова (след 1934 г.) – под тяхно ръководство читалището представя на сцената на т. нар. Модерен театър „Атанас х. Славчев“ постановките на оперетите „Наталка Полтавка“, „Принцеса Жу-жу“, „Балът на цветята“ и други.

Първите изяви на хорово пеене в читалище „Братство“ датират от 1921 г. и са свързани с името на Слави Ковачев – цигулар и художник, роден в гр. Русе, преселил се в Павликени, работил в местната креватна фабрика. По спомени на Веска Тодорова Аргирова от Павликени читалищният хор по това време се състои от 42 самодейци и изпълнява много възрожденски и Ботеви песни. (16)

На 28 ноември 1937 г. в читалнята на библиотеката на павликенското читалище „Братство“ е учредено музикално дружество „Родни звуци“. Според приетия на същото събрание Устав целта на дружеството е:

„I. ЦЕЛ:

а) Да усъвършенства членовете си в музикалното изкуство;

б) Да вдъхва любов към народната и художествената музика;

в) Подпомагане на музикално-естетическото развитие на обществото;

г) Да подпомага материално бедните и музикално надарени свои членове;

д) Да набавя нужните за дружествения хор и оркестър потреби като инструменти, ноти и други;

е) Благотворителност.

II. СРЕДСТВА:

Чл. 4. За постигане на горните цели дружеството:

а)/. Устройва хор и оркестър;

б)/. Дава концерти и забави;

в)/. Устройва и предприема музикални турнета и екскурзии;

г)/. Урежда музикални курсове;

д)/. Кани видни артисти и музикални дружества и устройва концерти и беседи;

е) Издава съчинения и брошури с музикална тематика“. (17)

Музикалното дружество „Родни звуци“ се ръководи от Настоятелство от седем души с председател д-р Иван Драганов, касиер Петко Хаджистоянов и Контролна комисия от трима членове. Същата 1937 год. дружеството изнася за първи път на сцена оперетата „Скитникът циганин“. В навечерието на 3 март 1938 г. музикалното дружество организира тържествен концерт под ръководството на диригентката Венета Николова. (18) Ежегодно павликенските музиканти подготвят по различни поводи и представят на сцената оперети, концертни изпълнения или просто свирят на общоселски празници. Участници в тези певчески и театрални изяви са Димка Манасиева, Елена Цончева, Йордан Димитров, Петко Стоянов, Рашко Тодоров, Цанка Даалиева, Борис Попов, Николай Гюзелев, д-р Ив. Драганов и много други.

Театралната дейност на павликенското читалище „Братство“ е една от първите форми на художествена самодейност. Началото се поставя в годи-

ните сред Първата световна война, когато на традиционната вечеринка на Васильовден ежегодно се представят малки пиеси, декламират се стихове на Ботев, Яворов и Иван Вазов.

По-богата и разнообразна театрална дейност читалището развива след 1929 г., когато с участието на ученици от местните училища са играни пиесите: „Службогонци“, „Сватбата на Кречински“, „Сблъскали се в живота“ и др. През 1932 г. павликенските гимназисти са актьорите в постановката „Зидари“, а членовете на павликенското Въздържателно дружество подготвят пиесата „Шегите на дявола“. През 40-те години самодейците на читалище „Братство“ играят на сцената пиесите: „Тримата зетя и една булка“, „Тъй вярно, виновен“, „Жертва на модата“ и др.

Политическата обстановка в България през 40-те години се отразява неблагоприятно върху дейността на читалище „Братство“. Страхувайки се от влиянието на левите политически сили, които надделяват в ръководството на читалището, управляващите в общинската администрация ограничават дейността му. С Протоколно решение от 22 март 1933 г. читалищното настоятелство в Павликени изпраща протестно писмо до Министерството на народното просвещение в знак на несъгласие по повод Заповед № 7288 от 11 март 1933 г. с която „се запрещава на учениците посещението на градската читалня“. (19)

Аналогична е реакцията на читалищното ръководство в началото на учебната 1936/37 год., когато директорът на павликенската гимназия А. Герасимов забранява на учениците да вземат книги за прочит от читалищната библиотека. (20)

През есента на 1939 г. под давлението на Общинската управа към читалище „Братство“ е сформиран т. н.ар. „Свободен театър“ с главен художествен ръководител Георги Фратев. Съставът му е комплектуван от някои професионални актьори, както и местни самодейци: Д. Борисова, Ел. Балабанова, Ж. Балканска, Ц. Георгиева, Б. Белогушев, Ст. Петров, Г. Даскалов, К. Мичев и други. Правят се специални декори, костюми, а театралите усилено репетират „Коварство и любов“ от Шилер. Трупата изнася над 10 представления по селата в района, но в касата на читалището не влизат средства заради заплатите на професионалните актьори. Възникналият финансов спор затруднява дейността на читалище „Братство“. (21)

Независимо че фондът „Постройка на читалищен дом“ съществува от 1902 г. и до 40-те години събира около 800 хил. лв. (предимно дарения), те се оказват недостатъчни. Основен неразрешен проблем остава липсата на самостоятелна читалищна сграда.

На 27 март 1939 г. в една от класните стаи на Основното училище, по идея на читалищното настоятелство, е свикано Общо събрание с участието на представители на всички културно-просветни, стопански, спортни,

родолюбиви и професионални организации в Павликени. На събранието присъстват:

– кметът на Общината Григор Писарев, общинските съветници: Иван К. Тъпанчев, Петър Маринов Стаев, Христо Г. Корфонозов;

– от Църковното настоятелство – протойерей Константин Маринов;

– от Културно-стопанския комитет – Иван К. Рачев, Йордан Стаев;

– от Юнашкото дружество – Пенчо Пенев и Стефан Ботев;

– от Колоездачното дружество – Димитър Пенчев;

– от Спортен клуб „Царица Йоанна“ – Петър Гурков;

– от Дружество „Червен кръст“ – д-р Иван Драганов;

– от Музикалното дружество „Родни звуци“ – Петко Хаджистоянов;

– от Учителското просветно дружество – Георги Дражев;

– от Работническото сдружение – Петър М. Стаев;

– от Земеделската задруга – Стефан Хаджиславчев;

– от Занаятчийското сдружение – Асен Цанков и Димитър Т. Чорев;

– от Птицевъдното дружество – Ганчо Ботев;

– от Кооперация „Съгласие“ – Костадин Ив. Даскалов;

– от Кооперация „Светлина“ – протойерей Константин Маринов;

– от Българска земеделска банка – Константин Венков;

– от Ветеринарната лечебница – д-р Димо Д. Денчев;

– от Дружеството на запасните подофицери – Стефан Денев;

– от Дружеството на инвалидите – Тодор К. Коларов и Стефан Витанов;

– членовете на читалищното настоятелство: Иван Колев и Кольо Георгиев.

На събранието се обсъжда дейността и състоянието на читалище „Братство“, връзките му с другите обществени организации, търсят се нови източници за набиране на средства с цел построяване на сградата. Обсъжда се и предложението Общината да подари необходимото дворно място в центъра на Павликени, но до вземане на решение не се стига. (22)

Две години по-късно, на 16 октомври 1941 год., отново е учреден Културно- стопански комитет, който да събира средства за построяване на читалищен дом. За председател на комитета е избран Атанас х. Славчев, а негови членове са: Анастас Куюмджиев (кмет на Павликени), Иван Станчев, Косю Даскалов, Стефан Начев, Петър Рачев, Иван Михалев, Г. Тропчев, Хр. Корфонозов, Марин Тинков, Асен Цанков, Петър Стаев, Андрей Перев, д-р Желязков, Димо Димитров, свещ. Иван х. Станчев, протойерей К. Маринов, Стефан Колчев, Стефан х. Славчев. (23) За съжаление и този комитет не успява да събере необходимата сума и да започне строежа на читалището. Независимо от това павликенци продължават да правят дарения по учредения фонд „Постройка на читалищен дом“. До 40-те години на XX век са събрани около 1 млн. лева, по-голяма част от които са дарения.

Жителите на Павликени даряват читалище „Братство“ и подпомагат читалищното дело според възможностите си – по-богатите влагали пари във фонда, а по-бедните давали книги за читалищната библиотека:

– „Семейството на д-р Христо Попов – 249 книги за библиотеката; от Стоил Иванов Данев – 33 бр. книги.“

(От Протокол № 7 на Читалищното настоятелство от 21.10.1932 г.) (24)

– „От Никола Тарашманов – 100 лв., от Мара Нанчева – 27 броя книги, от свещ. К. Маринов – 1 книга, от Петко Джамбазов – 14 броя книги за библиотеката.“

(От Протокол № 10 на Читалищното настоятелство от 14.12.1932 г.) (25)

– „От проф. Г. Генов – Годишен абонамент на читалищната библиотека за сп. „Обществено развитие.“

(От Протокол на Читалищното настоятелство от 22.03.1933 г.) (26)

– „От сем. Бонка и Лазар Переви – 25 хил. лв.“

(От Протокол № 5 на Читалищното настоятелство от 24.02.1938 г.) (27)

– „От г-жа Екатерина Маркова – 10 500 лв.; от д-р Боян Чакалов – 11 000 лв.; дарения от Кооперация „Съгласие“, от Кооперация „Светлина“, от Популярна банка – 33 книги за библиотеката; от Търговското дружество, от Колоездачното дружество, от Занаятчийското сдружение – 23 броя книги за библиотеката.“ (28)

– „От семейството на Петър Стоянов Кереков – 15 000 лв.“

(От Протокол № 7 на Читалищното настоятелство от 27.04.1940 г.) (29)

– От Мянко Стоянов – 42 000 лв.

(Писмо с вход. № 39 от 29.12.1942 г.)

– От Георги Трендафилов и Георги Иванов Анчев – 100 000 лв.

(Писмо с вход № 4 от 29.01.1943 г.)

Данните са от Протокол на Читалищното настоятелство № 20 от 06.02.1943 г. (30)

– От Асен Цанков – 60 тома литература на стойност 1036 лв.;

– От Тодор Михайлов Тодоров – 29 бр. за 1536 лв.;

– От Веска Иванова Данева – 8 броя книги за 78 лв.;

– От Петко Джамбазов – 33 броя книги за 327 лв.;

– От Атанас Р. Дринчев – 5 бр. книги за 227 лв.;

– От Васил Панов – 19 бр. книги за 1011 лв.;

– От Зафир Иванов – 2 бр. за 110 лв. и много други. (31)

Въпреки многобройните дарители и доброжелатели на идеята за построяване на читалищен дом тази задача се оказва трудно изпълнима. Общински съвет – Павликени с Решение по Протокол № 10 от 22.03.1940 г. определя място в кв. 35–Б по тогавашния план на селото за строеж за читалищен дом и за Паметник на загиналите във войните 1912 – 1918 г. (32) Читалищното настоятелство обявява търг за отдаване на предприемач постройката на чи-

талищното здание (Държавен вестник, бр. 12 от 20.01.1942 г.). Проведеният на 20 февруари същата година публичен търг е спечелен от Начо Г. Делиев. (33)

Липсата на стабилна финансова подкрепа от страна на държавната власт затруднява реализирането на добрата идея. Политическата и икономическата обстановка в България по време на Втората световна война спира за години изграждането на читалищен дом.

През този първи етап от развитието на читалище „Братство“ (от основаването до края на Втората световна война) в настоятелството му работят хора, отдали с много ентусиазъм сили и енергия за утвърждаването и развитието на това просветно огнище:

Ръководство на читалище „Братство“ – Павликени

1. Членове на Читалищното настоятелство:

Год.	Председател	Подпред-седател	Секретар	Касиер	Членове
1921	Пенчо Пенев				
1923 **1928**	Александър Марков	Байко Папуров		Пенчо Пенев	
1928	Александър Марков		Зафир Иванов	Христо Манев	К. Георгиев Ив. Колев К. Чотуков Б. Папуров Тарашманов
1931	Никола Тарашманов	Зафир Иванов	Кольо Георгиев	Христо Манев	Ив. Колев К. Чотуков Б. Папуров
1933	Иван Колев	Н. Тарашманов			
1935 **1936** **1937**	Иван Колев Белчев	д-р Илия Желязков	Стоян Станев	Христо Манев	Ал. Марков Г. Попов Ив. Ботев
1938 **1939**	Ив. Колев	К. Чотуков	Зафир Иванов	Христо Манев	К. Георгиев Г. Тропчев Ив. Ботев
1944	Ив. Колев	Кольо Георгиев	Пенчо Т. Стоянов	Хр. Манев	В. Тодоров М. Енева И. Драганов Д. Стоянов

2. Членове на Контролния съвет:

1923 – 1928 г. – Христо Манев, Ст. Станев, Б. Г. Станев;

1935г. – Цани Личев, Йордан Джамбазов, Пенчо Пенев;

1937 г. – Йордан Джамбазов, Цани Личев, Пенчо Пенев;

1942 – 1944 г. – Пенчо Пенев, Г. Добруджалиев, Стефан х. Славчев.

(По информация от годишни отчети на читалище „Братство““ от протоколи на читалищните настоятелства и контролни съвети.) (34)

От учредяването си като културно-просветна организация в края на XIX век до 40-те години на XX в. читалище „Братство“ полага основите на главните направления в своята дейност – окомплектова се читалищна библиотека и читалня; сформират се самодейни театрални, хорови и оркестрови състави; води се лекционна пропаганда; организират се вечеринки, концерти и други представления.

В хода на своето първоначално развитие читалище „Братство“ предоставя на поколения павликенци възможността да се докоснат до българското и световното изкуство. В читалищната библиотека се заражда и възпитава потребността от научна и художествена литература. Хиляди деца правят първите си крачки в света на изкуството именно на сцената на павликенското читалище. Самородните таланти на множество артисти – актьори, певци, инструменталисти, танцьори, са открити и прохождат чрез читалищната художествена самодейност. Чрез специфичните си естетически и художествени форми на въздействие читалището се утвърждава като културно-просветен институт със заслужен авторитет и принос в историческото развитие на Павликени.

БЕЛЕЖКИ

1. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край. София, 1940, с. 165; Спомени на Кольо Георгиев. – В: Юбилеен в-к *80 години Народно читалище „Карл Маркс“ – Павликени*, изд. 16 май 1965 г.

2. В-к *Павликенски глас* Год. I, бр. 3, 4, 6 от 25.12.1928 до 15.01.1929 г.

3. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч., с. 165 – 169; В-к *Павликени*, Год. II, бр. 21 от 20.11.1938 г., с. 1.

4. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч., с. 166.

5. Спомени на х. Стоян Дончев. – В: Юбилеен вестник *80 години Народно читалище „Карл Маркс“ – Павликени*, 16 май 1965 г.

6. Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 1, л. 6-г;

7. Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 1, л. 1 – 6-г;

8. Спомени на Йордан Димитров Джамбазов. – В: Юбилеен в-к *80 години народно читалище „Карл Маркс“ – Павликени*, 16 май 1965 г.

9. Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 1, л. 18 – 24.

10. Вестник *Павликенски глас*, Год. I., бр. 6, от 15.01.1929 г., с. 3.

11. Вестник *Павликенски глас,* Год. I, бр. 9, от 05.02.1929 г., с. 2.

12. Спомени на Никола Г. Тарашманов. – В: Юбилеен вестник *80 години Народно читалище „Карл Маркс“ – Павликени*, 16 май 1965 г., с. 4.

13. Спомени на Кънчо Чотуков. – В: Юбилеен вестник *80 години Народно читалище „Карл Маркс“ – Павликени*, 16 май 1965 г., с. 2.

14. Данни от годишни отчети на читалище „Братство“ – Павликени и от Протоколи от заседания на Читалищното настоятелство:

– Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 4, л. 1 – 40.
(за периода от 1931 г. до 1933 г.)
– Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 5, л. 1 – 98.
(за периода 1934 г. до 1942 г.)
– Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 6, л.1 – 56.
(за периода от 1942 г. до 1944 г.)
– Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 15.
(за периода 1939 г. – 1946 г.)

15. Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а. е. 4, 5.

16. Исторически музей – Павликени, н.сп.ф./док., инв. № 1933, с. 8 – 10.

17. Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а. е. 1, л. 60, 66, 66-г.

18. В-к *Павликени*, Год. II, бр. 5 от 15.03.1938 г., с. 4.

19. Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 4, л. 26.

20. Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 5, л. 26.

21. Вестник *Павликени*, Год. III, бр. 86, от 12.11.1939 г., с. 1; Год. III, бр. 91 от 20.12.1939 г., с. 3; Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 5, л. 67.

22. Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 5, л. 61, 61-г, 62, 62-г.

23. Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 5, л. 96-г и 97.

24. Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 4, л. 12 – 13.

25. Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 4, л. 16.

26. Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 4, л. 28.

27. Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 5, л. 47 – 48; Вестник *Павликени*, Год. II, бр. 4 от 10.03.1938 г., л. 4.

28. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч., с. 167.

29. Държавен архив – В.Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 5, л. 78 – 79.

30. Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 6, л. 27.

31. Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 20, л.1 – 2 г.

32. Русанов, Р., Ив. Ванев.Цит. съч., с. 167.

33. Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а.е. 6, л. 9, 9-г, 10.

34. Държавен архив – В. Търново, ф. 797, оп. 1, а. е. 1 – 6.

Темата е публикувана всб. Краеведски четения по повод 140 години от рождението на Цанко Церковски и 140 години от създаването на Първото селско читалище в България. Съставител: проф. М. Ковачев. Пловдив: Изд. АСТАРТА, 2010 г.

ПРОФЕСИОНАЛНИ ДЕВИЧЕСКИ УЧИЛИЩА В ПАВЛИКЕНИ

След Освобождението на България през 1878 г. една от първите грижи на новите заселници в Павликени е обучението на децата им. Оценявайки потребността от просвета и образование, будните и трудолюбиви павликенчани устроили своето първо светско българско училище. През есента на 1880 год. в плевнята на Иван Маринов в Балканджи махала учителят Никола П. Станчев поставя началото на учебното дело. Поради липса на собствена сграда през първите учебни години децата са местени в приспособени стаи и помещения на различни частни домове.

Първата училищна сграда е построена едва през 1886 год. с активното участие на всички жители на селището. Там учители и ученици имат четири класни стаи, но поради бързо увеличаващия се брой на учениците много скоро те се оказват недостатъчни. До 1893 г. децата от павликенското Начално училище продължават прогимназиалните си класове в Бяла черква. В периода от 1893 до 1898 г. постепенно се развиват прогимназиални паралелки и в Павликени. Пълен курс на обучение с прогимназиални класове в Павликени има от 1907 год., когато учениците са настанени в нова двуетажна училищна сграда с 13 класни стаи, физкултурен и театрален салон. През м. октомври 1920 г. в Павликени са приети и първите ученици за I-и гимназиален клас. Това налага построяването на втора училищна сграда, която е открита за новата учебна 1924 – 25 год.

Темата за професионалното образование на девойките в Павликени не е проучвана задълбочено и като самостоятелна тема. Отделни аспекти от образованието на момичетата през първата половина на XX век са били обект на исторически проучвания, но само като част от общата образователна система на селището и региона. (1) Идеята за самостоятелно обучение на девойките е интересна не само защото отдавна вече не съществува такова разделение на младите хора в училищата по пол, но и заради самия обем на образователната система за девойки. В специално създадените училища те получават теоретични и практически знания не само по общообразователните предмети, но и чисто практически знания, навици и умения, необходими на всяка една жена. Това обучение дава представа и за социалните отношения в българското общество през първата половина на XX век. Чрез информацията за образованието на момичетата можем да съдим за обществената нагласа и представата за ролята на жената в обществото ни

през XX в. Целта на образованието в тези практически и специализирани училища е да подготви девойките за предстоящата им роля в живота – на домакини, майки, съпруги. Те трябвало да имат теоретична и практическа подготовка за всичко, което върши една българска жена в своето ежедневие, както и подготовка за адаптирането ѝ при работа в областта предимно на селското стопанство. Това обяснява защо в тези училища се изучават освен общообразователните предмети и такива, на пръв поглед напълно несъвместими, като: земеделие, скотовъдство, шев и ръкоделие, цветарство, готварство, домашна хигиена, отглеждане и възпитание на деца, пеене, музика, самарянство и др.

През първата половина на XX в. в Павликени са съществували две девически професионални и практически училища за девойки: едното е **Държавно девическо допълнително училище, създадено през 1924 год. към местното Земеделско училище**, а другото е **Общинско девическо домакинско (по-късно практическо) училище**. Общите цели на тези две училища, както и близките по тематика изучавани предмети дават повод хората в Павликени да ги наричат първоначално „стопанските" училища. В процеса на тяхното развитие те добиват самостоятелност, авторитет и стават ясно разпознаваеми в обществото – едното като „Земеделското" училище, а другото като „Шивашкото" училище.

Интересни и първоначални данни за състоянието на образователната система в Павликени дава търновският окръжен управител К. Д. Рачев в свое „Изложение за състоянието на Търновски окръг през 1921 – 1922 г." при откриването на редовната сесия на Окръжния съвет през 1922 г.:

„Училища в с. Павликени:

27. с. Павликени – едно Държавно земеделско училище с 2 учители и 26 ученици.

28. В същото село – едно Държавно търговско училище с 2 учители и 27 ученици.

29. В същото село – едно стопанско Девическо училище с 1 учителка и 20 ученички, издържано на частни начала.

30. В същото село – едно Девическо стопанско училище с 1 учителка и 23 ученички, издържани на частни средства….." (2)

Потребността на прогресивните павликенци от просвета и стремежът им техните деца да получат образование и възпитание, води до откриването на нови учебни заведения през 30-те години на XX век: Държавно земеделско училище (1921 г.), Практическо търговско училище (1921 г.), Практическо коларо-бъчварско училище (1927 г.), Девическо професионално училище (1930 г.) Заедно с двете основни училища и гимназията всички те години наред са образовали и възпитавали стотици хиляди граждани на Павликени и околните села. Техният жизнен статус, амбициите им за успех

и усъвършенстване, малките им и големи човешки победи са част от всеотдайния труд на първите им учители в Павликени.

Успоредно със създаването и съществуването на две основни училища – Народно основно училище и гимназията, в периода между двете световни войни в Павликени са разкрити и професионални училища. През 1921 г. са положени основите на земеделското образование, което започва първоначално като земеделски курсове. По инициатива на Подвижната земеделска катедра във В. Търново на 01.08.1921 г. в Павликени е открито Зимно земеделско училище за младежи, навършили 18 години. Целта на това училище е да се създадат необходимите кадри за нуждите на двата разсадника в Павликени – лозов и овощарски. В първите години от създаването си училището няма собствена сграда. Това обяснява завършилите първата година едва 7 души и липсата на желаещи през следващите две години. Когато павликенското Училищно настоятелство взема решение да му отстъпи сградата на най-старото училище в Павликени, интересът към новото Земеделско училище нараства. Броят на желаещите да постъпят в това училище, само след 4 години стават три пъти повече, отколкото могат да бъдат приети.

През 1924 г. към Зимното земеделско училище е открито **държавно девическо допълнително училище.** Допълнителните земеделски училища се откриват към прогимназиите в селата и земеделските градове по инициатива на Министерство на земеделието и държавните имоти. Тяхната цел е „да дадат на младежите от двата пола знания по земеделието и клоновете му, по селското стопанство и домакинство, както и да допълнят и заякчат добитите по-рано знания с оглед на нуждите на практическия живот". Обучението в тези училища е безплатно и се отнася само за ученици от Търновска околия. Едно от изискванията към учениците е те да са завършили прогимназия и да не са по-възрастни от 18 години за момчетата и 16 години за момичетата. За разлика от зимните земеделски училища курсът на обучение е двугодишен при пълна учебна година. Първият директор на това училище е Гавраил Ганов – агроном по професия. (3)

Павликенският Общински съвет с Протокол № 33 от 14 ноември 1924 г. взема решение за откриване на Зимно земеделско училище и за построяване на специална училищна сграда за тази цел. Подобно решение от 18 ноември с.г. има и павликенското Училищно настоятелство. (4) Това хубаво намерение се осъществява едва през лятото на 1929 г., когато на 19 август е положен основният камък на новата сграда на Павликенското земеделско училище. Училището е държавно и Министерството на земеделието е отпуснало 200 хил. лв., като в предни години вече са купени строителни материали за 150 хил. лв. Сградата е проектирана с осем класни стаи и четири други помещения. Но до завършване на сградата учениците на Земедел-

ското училище се обучават в стаите на павликенското Основно училище. Директор на училището по това време е Д. Вунчев (5)

Десет години по-късно Земеделското училище отдавна разполага със собствена сграда и се е утвърдило като едно от добрите училища в района. Измененните стопански и икономически условия на живот в България пораждат необходимостта от добро земеделско образование, но не само за юношите, но и за младите момичета. Затова Министерството на земеделието и държавните имоти превръщат Земеделското допълнително училище в **Практическо земеделско училище** през учебната 1937 – 38 г. Директор на училището става Вълчо Малчев, а целта на училищното образование е формулирана така: „Да се подготвят изпълнителски кадри за частното селско стопанство и добри домакини, които изучават готварство, кроячество и шев". Възпитаничките изучават предметите: български език, история, ботаника, зоология, химия, скотовъдство, млекарство, готварство, консервиране, общо домакинство, шев и ръкоделие, земеделие, млекарство, отглеждане и възпитание на деца, земеделска икономика, бубарство, лозарство, пчеларство, домашна хигиена, пеене и музика, държане и обноски на девицата и други. (6) Девойките живеят в пансиона на училището безплатно, където получават и храна. Учебната година е от 15 септември до 15 юли на следващата година, след което следва лятна практика. В първия випуск постъпват 40 момичета в 2 паралелки, завършили III прогимназиален клас с добър успех и примерно поведение. (7)

Освещаването на Практическото девическо земеделско домакинско училище в Павликени става едва на 16 ноември 1939 г. На тържеството присъстват кметът на Павликени Григор Писарев, общинските съветници Петър Рачев, Иван Станчев, ръководителят на Опитното поле в Павликени – агрономът Шарков, инспектор от Министерството на земеделието и тогавашният директор на училището Борис Димитров. Водосвет отслужва енорийският свещеник Иван х. Станчев. Събитието е отразено на страниците на местния печат. (8)

В края на учебната 1940 – 41 год. по тази програма завършват 33 момичета, на следващата година – 27, а през 1943 г. – 28 момичета. Обучението на девойки по тази програма е прекратено на 30 август 1944 год.

Политическата обстановка в България в края и след Втората световна война оказва своето отражение и върху развитието на образователната ни система. Многократни са промените и нововъведенията в образователната система, които променят характера и качеството на образованието ни. През 1945 г. Министерство на земеделието преустройва Практическото земеделско училище в Павликени на **Държавна девическа земеделска гимназия**, която дава обща подготовка по домакинство и практически и теоретични знания по селско стопанство. Курсът на обучение вече става 4 години, което

гарантира получаването на средно образование. Директор на училището е отново агроном – Иван Долмов, възпитателка е Такева, а учители – Долмова и Дякова. Заради обществено-политическата обстановка в България новата учебна година започва на 1 януари 1946 г., а след 4 години завършват първите 32 девойки.

1949 г. бележи сериозни промени в образователната програма. Училището вече е преименувано на **Девическа лозаро-полевъдна гимназия.** От новата учебна програма отпадат предметите, свързани с водене на домакинството, а приоритетно се изучават тези, свързани със селското стопанство и земеделието. През тази учебна година е назначена и първата жена директор Радка Илиева, а новоприетите ученички са 80 в две паралелки. През следващите няколко учебни години ръководството на училището води управленска политика със силен социален ефект – приетите ученички са освободени от училищна такса, ползват безплатно пансион и стол за храна, децата от материално затруднените семейства получават стипендии.

50-те години на XX век слагат край на многопартийната система в България и постепенното налагане на еднопартийната система на управление се отразява и на образованието. В Девическата гимназия приоритетно се приемат деца, чиито родители са членове на ТКЗС. Вече се приемат деца от съседни окръзи на Централна Северна България, а пълният курс на обучение, макар и за кратко, става 5 години. Директор е Борис Станев, по време на който е приет и първият Училищен правилник. Той е изготвен в три основни раздела: за учебната работа, за стопанската дейност и за зрелостните изпити. По това време се въвеждат задължителните зрелостни изпити по всички изучавани предмети. Отново за кратко и експериментално се въвежда и 5-балната система в българското образование. Училището развива разнообразна стопанска дейност, от която реализира добри печалби. Организират се и различни извънкласни форми на занимания: летни бригади, помощ в ТКЗС, събиране на билки и вторични суровини, съревнования и др. (9)

Учебната 1952 – 53 г. поставя ново начало за Девическата лозаро-полевъдна гимназия. Тя е преименувана на **Селскостопански техникум**, на следващата година на Техникум по хидромелиорации, а през 1957 г. става **Селскостопански техникум хидромелиорации.** През тези години не се променя само наименованието на училището, но то се специализира в подготовката на кадри за поливното земеделие и селското стопанство. Вече се приемат и момчета, въвеждат се нови предмети в учебната програма, както и новата специалност „Механизация на селското стопанство". Постепенно авторитетът на училището нараства, както и желаещите да учат в него. През 1957 г. за прием в училището кандидатстват рекордните 1480 кандидати от цялата страна. Приети са 132, от които 114 пълни отличници и 12 младежи

с успех „Много добър“. В началото на 60-те години децата, които се обучават в техникума, достигат над 500 годишно. Учебното опитно поле е на площ от 714 дка земеделска земя, утвърдени са две специалности: „Поливно земеделие“ и „Механизация на селското стопанство“. Дългогодишен директор на училището в тези години е Косьо Николов. По негово време е и поредното преименуване на **Техникум по механизация на селското стопанство (ТМСС**). В училището на равни начала кандидатстват, учат и се дипломират и момичета, и момчета.

Грижата за образованието и възпитанието на младите момичета в Павликени поражда необходимостта от възникването на още едно девическо училище. Още през 1928 г. павликенското Училищно настоятелство в състав: председател – Сяро Ив. Сяров, секретар – Т. Банчев, членове – Байко Папуров, Петър Савов, Иван К. Рачев, Никола Г. Русев, решава да открие двегодишен **Девически домакински допълнителен курс към прогимназията**. Откриването на новото училище е на основание Предписание № 3238 от 18 септември 1928 г. на Министерството на търговията, промишлеността и труда и на Заповед № 1605 от 1928 г. на същото. Още през първата учебна година в него са записани 25 ученички с една-единствена учителка Тодорка Йосифова Петкова от Бяла черква. За целта Училищното настоятелство решава общообразователните предмети да се водят от учителите на Основно училище и от лекторите: по български език и гимнастика – Тодор Банчев, по рисуване – Христо Манев, по сметководство – Еню Антонов и Байко Папуров, и т. н. (10) Първоначално новото училище също използва сградата на Основното училище, а няколко години по-късно е преместено в сградата на Ловния дом в Павликени, където се утвърждава като самостоятелно.

През първите десет години от създаването си училището е с двегодишен курс на обучение, но през учебната 1933 – 34 год. е разкрит и III курс, като се разширява и обхватът на преподаваните предмети: български език, сметководство, рисуване, анатомия и трудова хигиена, история на облеклото, специално чертане, бродерия, готварство и домакинство, пеене, физическо възпитание, химия, самарянство, практика и шев на горни и долни дрехи. В Обявление № 185 от 8 юли 1939 г. на Общинското девическо практическо училище – Павликени е формулирана и целта на учебното заведение: „Да даде теоретични и практически познания по шиене на горни и долни дрехи, бродерия, готварство, домакинство; да подготви девиците за най-важната им роля в живота – културна домакиня и майка“. (

Завършилите добиват право да упражняват занаята – шиене на горни и долни дрехи и бродерия, както и да бъдат учителки в нисшите домакински училища. Желаещите да завършат това училище, плащат годишна такса от 1000 лв., както и гаранция от 300 лв. (11) Директор на павликенското Девическо домакинско училище (по-късно преименувано на „Практическо“) през

1933 г. е Роза Илиева, а след 1936 – 1937 г. – Дафинка Няголова – Григорова. Като учителки работят: Тодорка Спасова Пеева, Цонка Кънчева от Стамболово, Мария Минева и др. Постепенно се увеличава броят на момичетата, получили образование и придобили професия в това училище. Докато през 1933 – 34 г. те са 30, то в 1937 г. възпитаничките вече са 150 с тенденция за увеличаване. Една от първите задачи, които получават девойките, е всяка сама да си изработи училищна униформа – бяла блуза, богато украсена с красива българска бродерия с преобладаващи оранжеви и червени цветове.

През учебната година момичетата изпълняват и много поръчки на гражданите, които донасят допълнителни приходи на училището. Уреждането на традиционни вечеринки, изнасянето на литературно-музикални програми по повод национални и местни празници, подготвянето на пиеси са също част от обучението и възпитанието им. Всяка учебна година завършва с уреждането на голяма изложба, на която се показват най-добрите образци на ръчното ръкоделие и дрехите, ушити от младите шивачки и домакини. В обучението на момичетата е включено не само умението да шият, но и тяхното цялостно възпитание. Девойките са възпитавани на добри обноски, поведение в обществото и в семейството, на прояви на добър вкус, естетика и култура на поведение. Практическите занимания дават знания и разнообразни умения на младите дами от подреждане на масата, приготвяне и сервиране на вкусна домашна храна, до последните тенденции в модата.

В годишния акт на общинското Девическо училище, състоял се на 2 юли 1939 г. в Павликени, в своята реч директорката Дафинка Няголова обобщава предназначението и ролята на това професионално училище: „Великото предназначение на девицата преди всичко е да бъде добра домакиня, нежно любяща съпруга и майка. Подбирайки умело начина за украса на жилището си, тоалета за себе си и близките си, одухотворявайки обстановката, всред която живее, тя създава тихо щастие – идеал за всеки мъж. За всяка добра домакиня се изисква вкус и сръчност при обзавеждане на домакинството. Необходима е професионална култура, такава, каквато се дава в професионалните училища".

В заключение директорката раздава дипломите на завършилите училището и наградите на отличилите се по успех ученички – Милка Георгиева Димитрова, Ганка Косева Колева и Бонка Йорданова Цонева. (12)

Политическите събития и обществените промени по време на Втората световна война налагат някои изменения и в образователната система. Като цяло обаче училищата в Павликени се запазват, създават се условия за тяхното по-добро развитие. Най-съществени са промените за Девическото занаятчийско училище. Още през 1942 г. то е обединено с Коларо-бъчварското училище и получават статут на **Държавно промишлено учили-**

ще. Съвместната учебна дейност на двете училища продължава до **1 май 1947 г., когато със Заповед № 791 на Министерството на образованието Девическият отдел се обособява в самостоятелна Девическа професионална гимназия.** (13)

Самостоятелна сграда за това учебно заведение обаче не се намира. През учебната 1948 – 1949 г. момичетата все още са заедно с Коларо-бъчварското училище. Следващите години е преместено последователно в павликенската гимназия и в сградата на Основното училище. С годините се променя и времетраенето на учебния процес – докато до 1948 г. срокът на обучение е бил четири години, през 1949 – 1952 год. – три години, а през 1952 – 1954 г. завършва последният двегодишен курс на обучение, след което училището е закрито.

БЕЛЕЖКИ

1. **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени. София, 1999**,** с. 250 – 271.

2. **Рачев, К. Д.** Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1921 – 1922 г., с. 134. – Държавен архив – В. Търново.

3. **Рачев, К. Д.** Отчет за земеделското образование за 1926 – 1927 г. – ДА – В. Търново.

4. ДА – В. Търново, ф. 502, оп. 1, а.е. 1, л. 64 – 66.

5. В-к *Павликени,* 1929, бр. 36 – 37 от 21.08.1929 г.

6. **Дамянова, Д., Ил. Узунова.** История на училището. – В: Сб. *90 години Професионална гимназия по аграрни технологии „Цанко Церковски" – Павликени.* Съст. Д. Дамянова, Ил. Узунова, А. Спасова, Й. Пръмов. Павликени, 2011, с. 11 – 19.

7. В-к *Павликени,* 1939, бр. 73 от 15.08.1939 г.

8. В-к *Павликени*, 1939, бр. 88 от 29.11.1939 г.

9. В: Сб. *90 години Професионална гимназия по аграрни технологии „Ц. Церковски"*. Павликени, 2011, с. 11 – 19

10. Държавен архив – В. Търново, ф. 502, оп. 1, а.е. 2, л. 70 – 73.

11. В-к *Павликени,* 1939, бр. 69 от 16.07.1939 г.

12. В-к *Павликени,* 1939, бр. 68 от 9.07.1939 г.

13. **Кенаров.** История на СПТУМ „Илия Златев" – Павликени по повод 50-годишен юбилей. – Исторически музей – Павликени, инв. № 321 н.сп.фонд/док.

Темата е представена на Осма национална конференция „От националното – към регионалното. Просветното дело и музеите" – Полски Тръмбеш, 4 – 5 септември 2015 год.

СЪЮЗ ЗА ЗАКРИЛА НА ДЕЦАТА – КЛОН ПАВЛИКЕНИ

Съюзът за закрила на децата в България е основан през 1925 г. под „Високайшето покровителство на Нейно Величество царица Йоанна“ и под контрола на Министерството на вътрешните работи и народното здраве. В много селища на страната по-образованите жени – лекарки или учителки, членове на женските дружества, създават първите съюзни организации. Задачата им е да подпомагат и да защитават интересите на всички деца до 18-годишна възраст. Организацията има приет Устав с 9 члена, които точно регламентират целта, условията за членство и методите на работа в Съюза. Местните комитети на Съюза за закрила на децата се управляват от настоятелства в състав: председател, подпредседател, секретар, касиер, двама съветници и трима членове за проверителен надзор. Всички те се избират всяка година от Общото събрание на клона и сами разпределят помежду си длъжностите.

В Павликени клон към Съюза за закрила на децата се основава през 1934 г. На 25 март по инициатива на Невяна Попова и на учителите от Основното училище се полагат основите на организацията. Уставът на Павликенския комитет е приет на Учредително събрание и е утвърден от Министерството на вътрешните работи и народното здраве с Предписание № 13 975 от 25.02.1935 г. Според него:

„Чл. 2. Клонът има за цел да се грижи за закрила и подпомагане на децата от всички населени места в общината в телесно, духовно и нравствено отношение и да обедини дейността на благотворителните дружества и комитети за закрила на децата, имащи седалището си в някое от селата на общината.

Чл. 3. Членовете на клона могат да бъдат в всички местни дружества за подпомагане на децата до 18-годишна възраст и желаещи жители. Приемането им става от настоятелството. Членове по право на клона са: кметът, свещеникът, лекарят, главният учител, както и кметските наместници, свещениците, участъковите фелдшери или лекари и главните учители на селата, влизащи в района на общината.“

Организацията има свой печат с овална форма и надпис: „Комитет за закрила на децата Павликени“, а в средата е изписано 1934 г.

За постигане на хуманните задачи за детско подпомагане Съюзът се ръководи от „Програма за дейност на селските комитети за закрила на децата“, както и от указанията, публикувани в съюзното списание „Нашето дете“.

На Учредителното събрание в Павликени е избрано Настоятелство като ръководен орган на Комитета в състав: учителите Кольо Георгиев и Зафир Иванов – съответно като председател и зам.-председател, домакинята Невена Г. Попова – като секретар, търговецът Стефан Колчев – касиер, и членове: Пенчо Гарбузанов – търговец, учителите Павлина Н. Тарашманова и Колю Р. Колев, домакините Пенка М. Тинкова и Евдокия Ив. Пецовска. Освен избраните членове на Настоятелството в Учредителното събрание са участвали и Тодорка П. Гарбузанова, Стефана Н. Саралиева, Ив. Колчев Иванов, Куна Й. Чорева, Тодор П. Коларов и Ирина Ст. Колчева.

Комитетът за закрила на децата открива по селата от района забавачници за по-малките деца, а за по-големите урежда занимални или детски работилници. Учредителите на Комитета си поставят за задача да подпомагат бедни семейства при отглеждането на децата им, да уреждат трапезарии за бедните, да изпращат сираци, изоставени и болни деца в приюти и сиропиталища.

С писмо № 19 от 12.10.1934 г., подписано от секретаря Невяна Попова до кмета на Павликени, комитетът прави следните предложения:

„1. Да се назначи общинска акушерка, която да обслужва безплатно бедните деца.

2. От общинския бюджет да се преведат 5000 лв. за издръжка на бедни деца при лятна детска забавачница.

3. Да се отделят средства за сираците и незаконородените деца за изпращането им в специални домове.

4. Общината да определи помещение и да плаща наема му, което помещение да стане безплатна ученическа трапезария. Другите необходими средства са осигурени от Учителският съвет при Основно училище от фонда „Бедни ученици“.

От 1935 г. в Павликени е организиран дневен детски дом, в който през студените и зимни дни се занимават и възпитават 43 деца. В дома са обособени 3 отдела: детска игрална, занималня и работилница. Месечната такса за детския дом е 50 лв., но 9 от децата са приети безплатно „по бедност“. Същата 1935 г. са организирани безплатни ученически трапезарии за 150 деца от Павликени, Стамболово и Патреш. Усвоените средства от Съюза за закрила на децата през тази година са над 120 000 лв., от които само 45 000 лв. са от Министерството на вътрешните работи и народното здраве.

Търсенето на нови форми за закрила на децата активизира дейността на комитета. През 1936 г. на 16 януари с. г. в Павликени е открита зимна детска забавачница в дома на Петър Попов. От общинската управа с кмет Анастас Куюмджиев е отпусната сумата 20 хил. лв., а от МврРНЗ (отделение за обществени грижи) – 10 хил. лв. По това време председател на Комитета за закрила на децата е Зафир Иванов – средищен директор в Павликени,

секретар е Кольо Георгиев, касиер – К. Ив. Михалева, а съветник – Янка Ив. Колева. Много често заседанията на Настоятелството се провеждат в стаята на кмета, като той лично се ангажира с проблемите на павликенските деца.

През 1936 г. е открита и лятна детска градина в Павликени за децата на 5 – 7 години, посещавана от 45 деца. Месечната такса е нараснала вече на 200 лв., но за бедните отстъпката е наполовина. В с. Стамболово, където се заплаща в натура с хранителни продукти, са обхванати 50 деца. Учителките, работили в първите летни детски градини, са Вяра Евтимова и Елена Маркова в Павликени и Елеонора Тинкова в с. Стамболово. От 15 юли до 14 август 1936 г. в махала Табашка, Севлиевско, е организиран планински детски лагер с 43 деца, от които 15 са приети по бедност без такса. Отчетът на изразходените средства за инвентар и обзавеждане на лагера на стойност 47 300 лв. е приет под входящ № 138 от 24.08.с.г. на заседание на КЗД. По инициатива на организацията през това лято за първи път се изпращат три бедни деца на морски лагер във Варна, за които КЗД заплаща 3 000 лв. По същото време в Павликени се открива и лятното детско игрище за децата на училищна възраст. Под ръководството на Поликсена п. Тодорова и други учители на около 100 деца са създадени по-добри условия за спортни игри и отдих.

Благотворителната дейност на Комитета за закрила на децата издига неговия авторитет сред павликенци и членовете му от 15 в началото нарастват на 63, а през 1936 г. са вече 98. За издръжката на всички посочени инициативи през 1936 г. до края на август клонът на КЗД е изразходил всичко 114 729 лв. Организацията притежава инвентар за 30 516 лв., от които през 1936 г. е набавил за 25 504 лв.

Особено полезни за родителите се оказват организираните от КЗД здравносъвещателни станции, в които акушерки, медицински сестри и учителки съветват и подпомагат семейства при отглеждането на децата им. На най-бедните се раздават помощи – сапун, детски храни и дрехи. Организирани са сказки, на които лекари изнасят здравни беседи. Едно от задълженията на Комитета е да подготви и организира Деня на детето – празнувал се е на 26 април с тържествен молебен на площада в Павликени, с манифестация на всички ученици и деца, с изнесени детски програми и народни хора.

Съюзът за закрила на децата набира необходимите за дейността си средства от членски внос, определен от Общото събрание, 80 % от чистия приход от Деня на детето, помощи от държавни и обществени организации, от дарения и завещания. Павликенският клон на Съюза събира средства от организираните около Нова година вечеринки. Освен от входни билети и томболи средства за децата са събирани и от продажба на знаменца, цве-

тя, конфети и гирлянди. На организираната от Съюза вечеринка на 3 март 1935 г. например са събрани 12 хил. лв.

Финансовата дейност и архивът на Съюза за закрила на децата в Павликени се контролирали от Надзорен съвет, който през 1937 г. е бил в състав: Стефан Колчев – председател, Ив. х. Стоянов – секретар, и Бонка Л. Перева. На проведеното Отчетно-изборно събрание на 21.02.с.г. Управителният съвет е допълнен с нови членове: Каля Михалева, Гица Сейкова, Цанка Михалева, Роза Сярова, Коста Тодоров.

Настоятелството на Съюза за закрила на децата всяка година одобрява имената на децата с бедни родители, които се освобождават от наложените такси и безплатно ходят в детски градини. През пролетта на 1936 г. това се отнасяло за 13 деца на павликенската детска забавачница.

Успоредно с дейността на Съюза за закрила на децата сходна грижа за тях полага и Българският народен морски сговор – клон Павликени, който през 30-те години организира летните детски колонии. Съобщение за тях четем на страниците на вестник „Павликенски глас“ от януари 1932 г., но лятното детско летовище е организирано още от 1929 година. Публикуваният отчет на колонията дава информация за уреждането ѝ: „Отчет на детската лятна колония, строена от БНМ Сговор – клон Павликени през 1931 г. в училището „Цар Борис“, Варна от 12.07.1931 г. до 09.08.1931 г.

За трети път Павликенския клон на БНМС устройва летовище в гр. Варна за децата от павликенските и околните села на възраст 7 до 14 г. Материалните средства клонът получи от помощи и такси, платени от колонистите, определени от комисия в зависимост от материалното положение на родителите им. Клонът взе на свои средства 3 деца. Павликенска популярна банка изпрати на своя сметка 6 деца с пълна такса 1500 лв. Летуваха 24 момчета и 24 момичета при ръководен персонал: г-жа Тарашманова, г-ците Николова и Минева и г-н Чорев. При управител домакин г-н Маринчев. Помощен персонал: готвач и негов помощник, и един училищен слуга. Средства, получени от такси: 55 900 лв., от помощи 10 600 лв., всичко 65 000 лв. За храна на 48 летовници и ръководния персонал похарчени 37 633, или дневно по 2 360 лв. на лице. Заедно с другите разноски – включително билети за отиване и връщане, изразходвано за човек по 1187,50 лв. Това лято клонът си набави инвентарни предмети за 10 711 лв., като става собственик на 37 легла и пълен кухненски инвентар“.

Лятната колония в гр. Варна за децата от Павликени и околните села се поддържа до годините на Втората световна война. Всяка година освен тези, които са си платили таксите, на море са били изпращани и по няколко бедни деца, а таксите им поемали общините, местните дружества на съюза или банките.

През 1936 г. подобно на летните морски колонии павликенският Съюз за закрила на децата организира Балканско летовище за децата на Основното училище в махала Табашка, край с. Кръвеник, Севлиевско. Лагерът е в подножието на вр. Мара Гидик. Под ръководството на павликенските учители Колю Р. Колев, Зафир Иванов, Петър Дечев, Донка Иванова и други от 1936 до 1940 г. в летовището ежегодно укрепват силите си по около 50 деца.

През лятото на 1939 г., след станалото в района голямо наводнение на р. Росица, детските колонии се откриват на 7 юли в с. Арбанаси. 218 деца от пострадалите села са настанени в манастирите „Св. апостоли Петър и Павел" за момчетата и в манастира „Св. Богородица" за момичетата. За лагера са изразходени общо 111 465 лв.

Инициативите на Съюза за закрила на децата и организираните детски летовища едва ли са били достъпни за всички деца на павликенския край. Сигурно болшинството от тях, принудени от бедността, са оставали по прашните селски улици или са подкарвали животните на паша. Въпреки невъзможността да преодолеят явните социални неравенства, основателите на Павликенския клон за защита на децата са учредили една от първите благотворителни обществени организации и са посветили хуманната си дейност с много любов и грижи за децата.

БЕЛЕЖКИ

1. Държавен архив – В. Търново, ф. 71 к, оп. 1, а.е. 4, л. 1 и л. 22.
2. Пак там, а.е. 1, л. 5.
3. Пак там, а.е. 1, л. 1 и л. 68.
4. Пак там, а.е. 1, л. 1 и л. 58.
5. Пак там, а.е. 3, л. 1 и л. 68.
6. Пак там, а.е. 3, л. 86 – 87.
7. Пак там, а.е. 6, л. 18 – 20 и а.е. 4, л. 31 – 33.
8. Пак там, а.е. 3, л. 93 – 94.
9. Пак там, а.е. 3, л. 31 – 33.
10. Пак там, а.е. 3, л. 39.
11. Пак там, а.е. 14, л. 1 – 2.
12. Пак там, а.е. 6, л. 30 – 41.
13. В-к *Павликенски глас*, бр. 3, 28 януари 1932 г.
14. В-к *Павликени*, год. II, бр. 16, 12 септември 1938.
15. В-к *Павликени*, год. III, бр. 74, 20 август 1939.
16. В-к *Павликени*, год. III, бр. 76, 3 септември1939.

НАВОДНЕНИЕТО В ДОЛИНАТА НА Р. РОСИЦА ПРЕЗ 1939 ГОД.

Р. Росица, носеща в древността името Росита, е една от красивите природни дадености в Централна Северна България, най-големият ляв приток на р. Янтра. Реката извира от м. Червена локва, на около 1300 м от вр. Бухала в Средна Стара планина, тече на север в широка планинска долина и пресичайки Средния Предбалкан, събира водите на много свои начални притоци. В землището на павликенските села р. Росица прави завой на изток и спокойно протича в широка и плитка алувиална долина. (1) Именно в тази долина през лятото на 1939 год. реката разлива своите води и предизвиква опустошително наводнение. Информация за тези събития достига до нас както от спомените на очевидци и запазените архивни снимки, така и от публикации в местния периодичен печат и от книгата на Ив. В. Ванев и Р. Ив. Русанов „Павликени и павликенският край“, отпечатана в София през 1940 год.

В резултат на поройни дъждове по горното течение на р. Росица водите на реката излизат от коритото си и през нощта на 28 срещу 29 юни 1939 год. заливат плодородната долина в павликенския край. Най-силно са пострадали селата Стамболово, Бяла черква и Росица. Водната стихия, която на места достигала до 1,5 м височина, заляла огромна площ земеделски имоти, унищожени били стотици декари плодородни ниви и ливади, завлечени били стотици зеленчукови градини, съсипани са големи площи облагородени лозови насаждения. И в трите села има съборени къщи и селскостопански постройки, унищожен е селскостопански инвентар за стотици хиляди левове, удавени са хиляди глави едър и дребен добитък, домашни животни и птици. В с. Стамболово няма незасегната къща, а повечето водата ги е заляла до покрив. Нанесени са материални щети за милиони левове.

В местния в-к „Павликени“ незапомнената природна стихия е описана от съвременниците така: „Отивайки от Павликени за с. Стамболово, наблюдава се една водна маса на широчина близо един километър, заляла онази хубава равнина, образувана и включваща се в триъгълника Стамболово, Михалци и Бяла черква. Ниви, ливади, зеленчукови градини и др. представляват море. Коритото на реката се познава само по клоните на върбите, останали над водата. Може да се мине само по жп моста и да се отиде на стотина метра зад него, към жп станция Стамболово. Останалата част от жп линията е заляна от водната стихия. Цялото с. Стамболово е във вода, която върви през него като грамадна и пълноводна река. Хората – по по-

кривите на къщите, по дърветата, а някои успели да се изкачат на отсрещната височина. Кошери, греди, снопове, дървета, части от покъщнина и др. налитат със страшна бързина под жп мост, скриват се във водната маса и на стотина метра под него излизат пак над водата. Големи върби без мъка се обръщат, показват се корените им над водата и потеглят, понесени от водната стихия". (2)

Веднага след природното бедствие в засегнатия район на помощ на земеделските стопани пристигат войскова част от В. Търново, начело с майор Балабански; трудова група от Павликени и жители на околните села. Великотърновският управител Стефан Тр. Капарашев назначава специална комисия, която да направи оглед на пострадалите земи и да оцени нанесените щети. Още същия ден кметът на Павликени Григор Писарев изпраща телеграми до Н.В. Цар Борис III и до министъра на вътрешните работи, с които ги информира за голямото наводнение, сполетяло района, и моли за помощ и съдействие.

На 30 юни в с. Стамболово пристига първо председателят на Народното събрание Стойчо Мушанов, а след него селото е посетено от Н.В. Цар Борис III и от министъра на вътрешните работи и народното здраве ген. Недев. Завръщайки се в София, монархът се разпорежда чрез директора на БДЖ полковник Колчев да бъдат изпратени 8 000 лв. за подпомагане на първо време на жителите на пострадалото с. Стамболово. По-късно наводнените села са посетени и от министъра на земеделието Ив. Багрянов, който се разпорежда на населението да бъде раздадено безплатно царевица и просо за посяване за фураж. (3)

Специално създадената комисия установява вредите и загубите в трите най-тежко пострадали села, както следва:

– В с. Стамболово за тежко засегнати се определят 141 домакинства, а нанесените щети се оценяват за 1 291 690 лв., цялото землище на селото е заляно от пороя, като на места водата достига от 1 – 1,5 м до 2,5 м.

– В с. Бяла черква пострадалите домакинства са 350. Завлечените и унищожени земеделски имоти са: 57,5 дка пшеница, 135 дка ечемик, 195 дка зеленчукови градини, 110 дка люцернови ливади, над 160 дка засети с царевица, памук и лозя; унищожени са над 500 хил. корена облагородени лози; удавени над 120 глави едър и дребен добитък, отвлечени 52 пчелни кошера. Поради ограничените финансови възможности комисията оценява и признава щетите само на най-пострадалите и социално бедните. Направена е оценка на пораженията от водната стихия само в 28 домакинства със 133 членове и са признати загуби на обща стойност от 413 050 лв.

– В с. Росица са признати щети и направена оценка на 55 домакинства с 263 членове и са оценени загуби за общо 925 150 лв. Напълно съборени са 12 къщи и селскостопански постройки, полуразрушени са 28 сгради, отвлече-

на е покъщнина за 70 800 лв., завлечени са 83 дка ливади, 13 дка зеленчукови градини, 5 дка ечемик, 7 дка пшеница, 127 хиляди корена облагородени лози, много животни са издавени. (4)

В действителност засегнатите домакинства, земеделски имоти и стопанства са много повече. На много по-висока стойност са нанесените от наводнението щети, но възможностите на държавата за подпомагане са били ограничени. Неподлежащи на финансова оценка остават обаче социалните последици, пропуснатите възможности, ефектът от разочарованието да видиш с очите си как се унищожава създаденият ти с много труд и любов дом. Човешката мъка и страдание нямат свой еквивалент във финансови измерения.

Със заповеди № 2536, 2537 и 2538/II-11 от 8.09.1939 год. Министерството на вътрешните работи и народното здраве, на основание Постановление № 10 на Министерския съвет от 4.09.1939 г., отпуска за възстановяването на пострадалите домакинства следните суми:

– за с. Стамболово: 621 560 лв. за построяването на 22 нови къщи; 532 000 лв. за възстановяването на съборени или отвлечени сгради и 89 560 лв. за ремонт на частично пострадали жилища;

– за с. Росица: 504 000 лв. за направа на 21 нови жилищни сгради и 51 080 лв. за ремонтиране на 11 други постройки;

– за с. Бяла черква: 172 000 лв. за построяването на 7 нови къщи и 6 120 лв. за ремонтиране на 3 частично пострадали постройки. (5)

Отпуснатите суми не се давали на ръка на пострадалите стопани, а се изразходвали само за строеж на жилищни постройки, което се контролирало от специална комисия. За месец и 20 дена къщите били готови, а семействата настанени в тях.

За децата на земеделските стопани в наводнените райони се погрижил Съюзът за закрила на децата в България, който отпуснал 217 056 лв. Сумата била използвана за организиране на колонии за децата от селата Стамболово, Бяла черква и Росица: момичетата били настанени в манастира „Св. Троица“ в с. Арбанаси, а момчетата в манастира „Св. св. Петър и Павел“ и в сградата на дружество „Здравец“ в същото село. За малките деца в предучилищна възраст бил устроен детски лагер в павликенското Земеделско училище.

Специален санитарен отряд имал задължението да предприеме предохранителни мерки за запазване на населението от епидемии. За нуждите на пострадалите от наводнението земеделски стопани било разрешено безплатно превозване по Българските държавни железници на фуражи, храни, каменни въглища и други материали.

Своята човешка солидарност и състрадание към хората от трите наводнени селища проявили и жителите на Павликени. По 500 лева предостави-

ли Търговска банка – Павликени, Кооперация „Напред“, Йосиф Новосад и Братя Колчеви; по 300 лева събрали кооперациите „Съгласие“ и „Светлина“, както и братя Геневи; по 200 лева дарили чиновниците от БНБ – клон Павликени, пощата, д-р Кючюков, д-р Н. Муцевски, Никола Атанасов, Генчо Добруджалиев, Мянко Стоянов. Парични дарения за засегнатите от природното бедствие направили и Начко Савов, Генчо Койчев, Васил Муцевски, Стефан Дамянов, Сяро Сяров, Трифон Пенков, Йордан Даалиев, д-р Л. Николов, Стоян Мандев, Мянко Касабов, Йордан Балканджиев, Григор Черкезов, Иван Витанов, Атанас Стефанов, Ганчо Тропчев и много други павликенци. (6) Проявената хуманна взаимопомощ и подкрепа навярно са облекчили поне малко голямото страдание на хората от наводнените села. А такива природни стихийни бедствия като голямото наводнение в долината на р. Росица през 1939 год. е било поредният горчив урок за зависимостта и безпомощността на хората пред великата сила на природата.

БЕЛЕЖКИ

1. Енциклопедия на България. Том 5. София: Изд. на БАН, 1986, с. 817 – 818.

2. В-к „Павликенски глас“, бр. 68 от 9 юли 1939 г., с. 1.

3. **Русанов, Русан Ив., Иван В. Ванев.** Павликени и павликенският край. София, 1940, с. 98.

4. Пак там, с. 99 – 100.

5. Пак там, с. 101.

6. В-к *Павликенски глас*, бр. 68 от 9 юли 1939 г., с. 5; бр. 69 от м. юли 1939 г.

Темата е представена на Национална конференция на краеведите в България, гр. Велико Търново, м. май 1999 год.

ОБЯВЯВАНЕ НА ПАВЛИКЕНИ ЗА ГРАД

Идеята за обявяване на Павликени за град възниква през 1935 год., но усилената работа за благоустрояване на селището започва още през 30-те години на XX в. На 23.03.1932 г. за кмет на Павликени е избран Генчо Сл. Добружалиев (род. 1898 г.). По време на неговото кметуване до 23.09.1934 г. е направен нивелационният план на селището, шосиран е пазарният площад и за първи път се поставят 5 хил. м. бетонни бордюри, открита е сградата на Коларо-бъчварското училище.

След 19-майския преврат през 1934 г. към Община Павликени са присъединени селата Патреш и Стамболово. Населението на съставната община през 1934 г. е 8144 души, а територията, която заема, 67 588 дка. Управлението на общината се поема от Засилена селска общинска управа, начело с назначавани от централната власт кметове.

Първи назначен кмет на Павликени бил Анастас Симеонов Куюмджиев (род. 1906 г. в гр. В. Търново – завършил правни науки в Софийския държавен университет). Като кмет на Павликени той има два мандата – от м. IX.1934 до м. VIII.1937 г. и от м. VII.1940 г. до м. III.1943 г. През тия два мандата в Павликени са построени следните обществени сгради – кланица, люпилня, трапезария на гимназията, изградена е Печорската чешма, поставени са бордюри по улиците, бетонирани са алеите на централния площад. С Протоколно решение № 3 от 11.02.1935 год. за първи път са наименувани улиците на селището. От името на кметската управа са направени предложения до висшестоящите органи за откриването на околийски съд, за пълен курс на обучение в гимназията и за обявяване на Павликени за град.

Вторият назначен кмет на Павликени е Григор Ан. Писарев (род. 1890 г., завършил висше търговско училище в Берлин), който управлява селището от м. X.1937 г. до м. VII.1940 г. По негово време започва строежът на новата сграда на Държавното коларо-бъчварско училище, определят се местата за строеж на читалище и на общински дом, открива се Военно поделение и редовен VIII клас на гимназията, огражда се и се залесява стадионът и се оформя паркът около него. Продължава работата по водопровода на селището, който е започнат още през 1927 год. Павликенската засилена селска управа през м. април 1938 г. решава ежегодно 1/10 от бюджета на Общината да се заделя за изпълнение на Програма за благоустрояване на селото. Тази програма предвижда поставяне на бордюри, застилане на улиците с паваж и бетонна покривка, канализиране на улиците и частните имоти, коригиране на дерето. С решения на Засилената селска общинска управа се разре-

шават и въпроси, свързани с благоустрояването и на съседните села Стамболово и Патреш, проблеми на образованието, молби и жалби на селяните.

Усилена работа за благоустрояване на селището се извършва през 40-те години, когато кмет на Павликени е Анастас Куюмджиев (по време на неговия втори мандат). Общинската управа през този период е в състав: П. Рачев, Ст. Мандев, П. Вачев, Ст. Колев, П. Петров, Г. Тропчев, Хр. Корфоносов, П. Стаев, З. Иванов, д-р Куприевич, Т. Тотев, П. Пенков. През 1942 год. общинското управление получава разрешение за строеж на читалище, за сграда на Общината, за обществена баня и фурна. През 1943 г. с цел благоустрояване на Павликени са изразходени 2 286 хил. лв., които се разпределят, както следва:

– за изравняване и поставяне на бордюри и плочки – 172 хил. лв.;
– за застилане на улиците с трошляк – 900 хил. лв.;
– за довършване на улица „Васил Левски" – 314 хил. лв.;
– за разширяване на водопровода по нови улици – 900 хил. лв.;
– за ел. енергия и за разширяване на ел. мрежата – 1 382 753 лв.;

В благоустрояването на Павликени непосредствено участие взема цялото местно население. На заседание на павликенската местна управа по т. 2 (Протокол № 3 от 19.02.1942 г.) във връзка с построяването на общинския дом, читалище, баня, квартално училище, паметник на загиналите във войните, за канализиране на дерето и т. н. се взема следното решение: „Да се обложи населението на Павликени с доставка в натура на 2 200 куб. м чакъл и пясък (или равностойните им пари)".

В същия смисъл и предназначение през м. април 1943 год. общинската администрация решава: „за отработване на временна трудова повинност да се извикат всички мъже от 20 до 45 години, като пешаците работят по 10 дни, а коларите – с колите по 5 дена". По това време в Павликени е имало подлежащи 615 пешаци, 147 колари, които са дали своя дан за развитието на селището и са отработили 10 585 трудодни.

На 27.12.1943 г. започва да работи радиотранслационен възел, монтиран е 200-волтов усилвател, а по централните места на Павликени са поставени 8 бр. високоговорители. Същата година селището разполага вече с около 200 телефонни поста.

За 65 години – от Освобождението до 1943 год., Павликени съществено променя своя градоустройствен облик и от малкото селце с турските коптори израства околийски център с нови частни, административни и обществени сгради, с голям търговски площад, с павирани улици, с пет училищни сгради, модерен театър, фабрики и търговски обекти. Най-емоционално и същевременно достоверно това израстване на Павликени са описали съвременниците и жителите му Р. Русанов и Ив. Ванев:

„И действително днес, след 60 години, Павликени по нищо не прилича на село – гиздаво стъкмени къщи, малки дворове, тротоари, шосирани

улици, оживен център, развита търговия, просветни учреждения – пълна гимназия, Коларо-бъчварско училище, Девическо практическо училище, Земеделско училище – и с другите си учреждения Павликени има истински вид на град. Та кой външен посетител на Павликени не е възкликнал и не е признал правото му на град! Кой от висшата власт не потвърждава горното! Широк център с високи здания, с бетонови алеи, посадени с канадски тополи, с електрическо осветление, то по нищо не може да се сравни с околните села. Сега се водоснабдява.

Ароматът на цъфналите градини, каквито има във всеки двор, синевината на високото небе, далечината на Балкана, бързината на минувачите, веселото жужене на пчелите, радостното прехвръкване на птичките е в хармония с благоустроеността на Павликени и всичко вкупом създава едно особено настроение у гостите му, което настроение остава за дълго неизличимо от паметта им. На идещия за Павликени пътник още отдалеч през очите ще изпъкнат: зданията на гимназията, Основното училище, Популярната банка, чиято кула иска да съперничи с камбанарията, двата театъра, Земеделското училище и Опитното поле, Ловният дом, зданията в центъра и други. Отдето и да пристига пътник, още с влизането в Павликени, ще му направят силно впечатление първите здания. Така идещият от изток ще мине между Опитното поле, Земеделското училище, Медицинската и Ветеринарната лечебници, идещият от север ще мине покрай брашняната и цигленатa фабрики и Електрическата централа „Крепост", идещият от юг ще мине почти през гарата и край маслодайните фабрики и край брашнянатa фабрика „Мусала". Идещият от запад ще мине край креватната и оцетната фабрики.

Изкачи ли се човек на северната – непосредствено до Павликени – височина Картала, ще остане възхитен от хубавата, широка и красива гледка. На юг – прави улици, гиздави здания – Павликени, на североизток – зелено плато – лозя, далече на север – тъмнозелен фон – гора, а на всички други страни – златожълти поля с тежки и узрели житни класове".

През лятото на 1943 год. общинската управа в Павликени изпраща специална делегация до министъра на вътрешните работи и народното здраве П. Габровски с молба и официално изложение за обявяване на Павликени за град. Делегацията, приета от министъра на 26 юни 1943 г., е в състав: Михаил Петров – кмет на Павликени, Петко Балкански – народен представител от Плевен, ген. Рашко Атанасов – от В. Търново, Атанас Цветков – от с. Батак, свещ. Иван х. Станчев – от Павликени, д-р Рачо Рачев – рентгенолог в Кооперативната болница, и д-р Илия Желязков – зъболекар. В Изложението си до министър Габровски павликенчани не без самочувствие посочват постиженията си в сферата на благоустрояването:

– селището има изграден модерен водопровод и помпена станция;

– улиците и кварталите са електрифицирани с 18 км ел. мрежа, поставена в по-голямата си част на железобетонни стълбове;

– по улиците и площадите са поставени 25 км бетонни бордюри, голяма част от улиците са шосирани, а през същата година се павира главната улица от площада до жп гарата.

През 1943 год. в Павликени вече има изградена Опитна земеделска станция с 600 дка опитно поле и Районна кооперативна винарска изба с капацитет 3 млн. литра. Павликенската гара по сточен трафик е 12-а в България и първа по износ на вино. В селището има около 800 фирми – 430 търговски, 328 занаятчийски и над 10 индустриални. Павликени е търговски и стопански център на 33 села с население над 80 хил. жители.

Изложението на кмета на Павликени Михаил Петров до министър Габровски със заслужено самочувствие завършва с израза: "Павликени е вече град, молиме за Министерско постановление, за да се узакони това му фактическо положение".

Благоустрояването на Павликени, цялостното му обществено-икономическо и политическо развитие, както и увеличеното население го утвърждава като стопански и културно-просветен център на околните селища. Всичко това дава основание на тогавашния **Министерски съвет със 72-о постановление от 29 юни 1943 г. да обяви селото за град под името Павликени, а Павликенската селска община се признава за градска такава. Официалното съобщение е публикувано в Държавен вестник, бр. 153 от 12 юли с.г. В обедната си програма на 27 юни 1943 г. Радио „София" известява, че най-новият град на България е Павликени.**

Темата е подготвена по повод 60-годишнината от обявяването на Павликени за град, м. юни 2003 год.

ДЕКЛАРАЦИЯ НА ОБЩИНСКАТА УПРАВА В ПАВЛИКЕНИ ЗА ОБЯВЯВАНЕ НА СЕЛИЩЕТО ЗА ГРАД

През лятото на 1943 год. общинската управа в Павликени изпраща специална делегация до министъра на вътрешните работи и народното здраве Петър Габровски с молба и официално изложение за обявяване на Павликени за град. Делегацията, приета от министъра на 26 юни 1943 г., е била в състав: **Михаил Петров** – кмет на Павликени, **Петко Балкански** – народен представител от Плевен, **ген. Рашко Атанасов** – от В. Търново, **Атанас Цветков** – от с. Батак, **свещ. Иван х. Станчев** – от Павликени, **д-р Рачо Рачев** – рентгенолог в Кооперативната болница, и **д-р Илия Желязков** – зъболекар. В Изложението си до министър Габровски павликенчани не без самочувствие посочват постиженията си в сферата на благоустрояването:

„ИЗЛОЖЕНИЕ НА Г. КМЕТА НА С. ПАВЛИКЕНИ

До г-н Министър Габровски,

за да стане село Павликени на град Павликени

Донасям Ви, господин Министър Председателю, че в миналото Павликенска община съвместно с всички културно-стопански институти и организации на два пъти е правено изложение, с което е искано от Министерския съвет да държи постановление съгласно Чл. 5 от Наредбата-закон за градските общини, за преименуване на село Павликени на „град Павликени".

В миналите изложения доста подробно сме се мотивирали, че селището ни напълно носи белега на град, освен името.

Ще Ви направим достояние само някои постижения в областта на духовния, културен и поминъчен живот на Павликени.

1. В областта на просветата Павликени е седалище на околийски училищен инспектор и село с два седмични вестника.

А. Пълна гимназия с около 1300 ученици. (В момента е на дозавършване новата монументална постройка за 2000 ученици.)

Б. Коларо-бъчварско училище с нова монументална сграда.

В. Девическо стопанско училище с нова монументална сграда.

Г. Девическо практическо земеделско училище с модерно стопанство.

Д. Основно народно училище с величествена сграда.

Е. Опитна земеделска станция с 600 декара опитно поле.

В горните училища през настоящата година са получавали образованието си над 3500 ученици и ученички.

2. В областта на кредита Павликени стои пред много градове: Второстепенни клонове на БНБ (Българска народна банка) и на БЗКБ (Българска земеделско-кооперативна банка), Популярна банка, Търговска банка и две кредитни кооперации.

3. В здравно отношение Павликени е изпреварило много градове със своите три частни и една кооперативна болница с 13 лекари и две аптеки (общинска и частна) и трима зъболекари.

4. Павликени е седалище на:

1. Околийски съд;
2. Околийски училищен инспектор;
3. Околийски инспектор по скотовъдство;
4. Околийски комисар;
5. На 7 агрономи, заемащи разни служби по специалността си;
6. Казарма – IV-то огнестрелно отделение;
7. Великотърновска спортна област.

5. В областта на търговията и стопанството Павликени е пазарен и стопански център на 33 села, с население над 80 000 жители, разположени концентрично около Павликени на разстояние от 4 до 20 километра. Стотици търговски и занаятчийски магазини посредничат за размяната на земеделско-стопански и индустриални произведения.

Един факт, който говори твърде красноречиво как самите стопански условия оформят своя център и го издигат като средище на своя стопански живот е тоя, че **в Павликени има 430 търговски, 328 занаятчийски и над 10 индустриални фирми – селище с около 800 фирми.**

В Павликени има построена Районна кооперативна винарска изба с 3 000 000 литри капацитет.

Павликенската гара по сточен трафик е 12-а в България, а I-а по износ на вино. По пътнически трафик е 30-а.

Павликени е единственото село в България с най-модерен водопровод и помпена станция.

Павликени от 16 години е електрифицирано с мрежа 18 километра, поставена в по-голямата си част на железобетонни стълбове.

6. В благоустройствено отношение Павликени стои начело на всички села, като в много отношения е и преди много градове. Почти на всички улици са поставени бордюри – 25 километра, повечето от тях са шосирани, като през настоящата година се павира главната улица от гарата за центъра на селото.

През настоящата година се завърши и новият **общински дом**, който е гордостта на Павликени. Всички частни постройки са двуетажни и триетажни модерни сгради.

Най-после за ръста на едно селище е огледало и **бюджетът на Общината.** През 1942 г. бюджетът на Общината е реализиран с 12 000 000 лева. За 1943 год. бюджетът на Общината е 16 500 000 лева, който ще бъде реализиран напълно.

Като Ви направихме достояние горното, Г-н Министър Председателю, ние мислим, че имаме пълно право да се наредим в числото на българските градове и закрачим с още по-голяма крачка към духовен и стопански напредък.

Павликени е вече град, молиме за Министерско Постановление, за да се узакони това му фактическо положение.

Кмет: Михаил Ан. Петров"

Благоустрояването на Павликени, цялостното му обществено-икономическо и политическо развитие, както и увеличеното население го утвърждава като стопански и културно-просветен център на околните селища. Всичко това дава основание на тогавашния Министерски съвет със **72-о постановление от 29 юни 1943 год. да обяви селото за град под името Павликени, а Павликенската селска община се признава за градска такава. Официалното съобщение е публикувано в Държавен вестник, бр. 153 от 12 юли с.г. В обедната си програма на 27 юни 1943 г. Радио „София" известява, че най-новият град на България е Павликени.**

Изготвил справката:
Нели Цонева, директор на ИМ – Павликени

ПЪРВИТЕ РЕШЕНИЯ НА ПАВЛИКЕНСКАТА ГРАДСКА ОБЩИНА

През лятото на 1943 год., когато с. Павликени е обявено за град, а павликенската Селска община за Градска такава, кмет на селището бил Михаил Анастасов Петров. Проблемите на павликенци се разрешавали от Засилена общинска управа, в която освен кмета участие вземали и зам.-кметът Гочо М. Манев, част от общинските съветници и членове Генчо Тропчев и Ив. Михалев, както и секретар-счетоводителят х. Иван х. Стоянов. В този състав Засилената общинска управа работи като оперативно бюро, събира се 2 – 3 пъти месечно и взема решения по текущи проблеми. Има и разширен състав на общинската управа, в който влизат всички общински съветници. Те се събират един път месечно (понякога и през месец), обсъждат и разрешават основните и важни проблеми на Павликени.

Независимо че Павликени е обявено за град с Постановление № 72 от 29 юни 1943 г., официалното съобщение за това излиза в Държавен в-к, бр. 153 от 12 юли с.г. Навярно затова в Протоколната книга на Засилената общинска управа на заседанието от 30 юни 1943 г. все още е написано: „при павликенската Селска община". Според дневния ред на заседанието се обсъждат два проблема. Първият е колективната молба на група граждани, живущи на ул. „Ст. Караджа", които искат да им се разреши със свои средства да си построят чешма на улицата. За да поощрят направата на чешми в частните дворове, а не по улиците, общинската управа не удовлетворява молбата на павликенци. По втора точка от дневния ред кметът Михаил Петров докладва, че се налага да пътува до Плевен и до София и подробно разяснява причините за командировката: да се уредят служебни проблеми относно направата на шосето за гарата; да се вземе нарядът за цимент, необходим за довършване строежа на сгради и за доизграждане на Паметника на убитите във войните павликенци; да се уреди издаването на в-к „Павликени". Едва след подробния отчет членовете на общинската управа разрешават командировката и одобряват необходимите пътни и дневни разходи.

Следващият протокол от 8 юли 1943 г. вече за първи път е записан като заседание на Засилената управа при павликенската Градска община. Обсъжда се само един проблем – за финансовото състояние на общината (по това време в административната единица „община" влизат само Павликени и с. Патреш). Зам.-кметът докладва, че до 1.VI.1943 г. в общинската каса като приходи са постъпили 670 133 лв. – това са приходи от откупи на времен-

ната трудова повинност, от недобори и останала сума, неизразходвана от миналата година. След като обсъждат приоритетните нужди за Павликени, общинарите вземат решение как да разпределят сумата:

– за площада пред Общинския дом (по т. 2 от год. план) – 172 900 лв.;

– за довършване на ул. „В. Левски“ (по т. 6 от год. план) – 314 400 лв.;

– за изместване на Циганската чешма (по т. 4 от плана) – 53 350 лв.;

– за изместване и коригиране на дерето (по т. 1 от плана) – 87 500 лв.;

Обща сума: 628 150 лв.

Първото разширено заседание на големия павликенски Общински съвет, свикано извънредно след обявяването на Павликени за град, се състои на 20 август 1943 г. Проблемите, които се обсъждат по дневния ред, са предимно от делови характер:

– по т. 1 се взема решение за отпускане на държавата (т. е. на Министерство на железниците) безплатно на 70 дка общ. мера за построява не на фабрика за железопътни стрелки (така и не се осъществява);

– по т. 2 се взема решение да се прекрати съвместният договор с кооперативната баня „Вонеща вода“ в с. Въглевци;

– по т. 3 се определят порционните пари на общинските полицаи и пожарникари съгласно наредбата на МВРНЗ;

– по т. 4 – решение да се коригира Върбовското дере, което залива нивите в м. Чайречака и Кара чала, и да се разширят черните пътища, свързващи Павликени със съседните села;

– по т. 5 се гласува допълнителен бюджет на общината;

– по т. 6 се създава Дървоснабдително бюро към Общината.

През лятото на 1943 г. павликенската кметска управа взема и едно друго интересно решение по наболял за града проблем. Тъй като по това време ежеседмичният селскостопански пазар се е организирал на централния площад, многобройните камари с дини и пъпеши замърсявали района. Още повече че купчините с дини престоявали на площада и в непазарните дни. Затова общинската управа взема решение да се премести диненият пазар и да бъде устроен на нова място пред тогавашната читалищна сграда.

През 1943 г. е завършена и открита новата сграда на Общината. По този повод с Протокол от 24.08.1943 г. Засилената градска управа взема решение да се изразходят 500 хил. лв., необходими за мебели и за обзавеждане на новия общински дом. Сумата била заложена в бюджета на Общината по параграф 18 от разходната му част. Общинарите решават да се купи необходимият дървен материал и да се даде на мебелист за изработване на поръчката. Препис от настоящия протокол се изпраща в МВРНЗ за утвърждаване.

Едно от последните решения на Засилената градска управа в Павликени за календарната 1943 г. е приемането на план и разпределение на обектите, на които ще се работи по временната трудова повинност през 1944 г.

Подлежащите по това време 685 пешаци и 127 колари трябвало да работят на следните обекти :

– прокопаване на дерето покрай двора на Атанас х. Славчев;

– изравняване на площада пред новия общински дом;

– ремонт на полски пътища, чешми и кладенци в землището на града;

– да се прокопаят канали, необходими за тръбите по разширяване на водопроводната мрежа;

– да се довърши ул. „В. Левски“ от площада до гарата.

Прелиствайки протоколната книга на Засилената общинска управа при павликенската Градска община от 1943 г., човек неволно прави сравнение и търси приликите и отликите с нашето съвремие. В много отношения проблемите на Община Павликени и на града ни са едни и същи – днес и преди 60 години. Има и съществени разлики. Независимо от гледната точка тия протоколи дават ценна информация за стореното преди нас и са сериозен повод за размисъл – какво ние ще оставим след нас.

Темата е публикувана в Юбилеен в-к „60 години град Павликени“, 2003 г.

РЕЗУЛТАТИ ОТ ПРЕБРОЯВАНЕТО В ПАВЛИКЕНИ, НО… ПРЕДИ 100 ГОДИНИ

Вочакване на резултатите от последното преброяване е любопитно да погледнем данните от подобно статистическо изследване, станало преди повече от едно столетие. Първото официално преброяване на населението в Княжество България след Освобождението от 1878 год. се провежда през 1880 год. До края на IXX век младата българска държава провежда още две преброявания – съответно през 1887 и 1892 г. По данните на Централното статистическо управление в България можем да проследим и бързото нарастване на населението в с. Павликени:

1880 г.	1887 г.	1890 г.	1900 г.
580	1192	1314	1744

Във фонда на Исторически музей – Павликени се съхраняват печатни издания от този период, в които са публикувани интересни статистически данни за селищата от района. В „Български алманах за 1895 г.“, редактор Петър А. Петров, издание 1895 г., са посочени следните данни:

За числото на жителите по околии и окръжия в Княжество България според преброяването на 1.01.1893 год.

Павликенска околия: мъже – 18 069, жени – 18 474, всичко – 36 543.

Околията обхваща територия от 697 кв.км в рамките на Търновското окръжие.

По вероизповедание за Павликенска околия:

православни – 33 016; мохамедани – 3 514; католици – 5; протестанти – 7; неопределени – 1.

Немощни в Павликенска околия:

слепи – 45, неми – 9, глухи – 38, глухонеми – 18, луди – 16, без 1 ръка – 13, без 2 ръце – 0, без 1 крак – 36, без 2 крака – 8, други немощни – 399.

Всичко: 582

Данни за населението на Павликенска околия по матерен език:

български – 32 812, турски – 3 049, гръцки – 1, цигански – 615, други – 66.

Грамотни и неграмотни според преброяването през 1893 г. в Павликенска околия

Таблица за числото на жителите в градските и селските общини в Княжество България (По данни от преброяването към 1.01.1893 год.)

	грамотни	**неграмотни**	**общ сбор**
мъже	4 727	13 342	18 069
жени	928	17 546	18 474
всичко	5 655	30 888	36 543

Павликенска околия:

– Бедерлий – 1136
– Бутово – 1047
– Бяла черква – 1965
– Варана – 513
– Вишовград – 1756
– Върбовка – 1574
– Горна Липница – 1496
– Градище – 1271
– Димча – 836
– Дичин – 1149
– Долна Липница – 2042
– Дъскот – 1261
– Ибричево – 732
– Иванча – 993
– Калакастрово – 537
– Крушето – 624
– Куцина – 995
– Лесичери – 1263
– Мекиш – 1036
– Мишюклий – 1105
– Недан – 1460
– Никюп – 1029
– Одаите – 845
– ПАВЛИКЕНИ – 1314
– Паскалевец – 1029
– Патреш – 1207
– Полски Сеновец – 2274
– Полски Тръмбеш – 583
– Раданово – 1075
– Сломер – 1275
– Тенча – 1121

Тъй като в края на XIX и началото на XX век в района нямало друго утвърдено средищно селище, а най-близките градове са на разстояние от 40 до 80 км, Павликени постепенно приема нови функции. Със създаването на съответните административни, стопански, медицински, просветни и други служби и откриването на седмичен пазар Павликени окончателно си извоюва правото на естествен административен, стопански и политически център на 32 големи села.

Изпреварило съседните села в своето развитие и с енергичната намеса на Атанас х. Славчев, тогава депутат в Народното събрание, през 1894 г. Павликени става околийски център. За първи околийски началник е назначен Калчищиков, за мирови съдия – Петко Велизаров, кмет на селото по това време е Георги Атанасов.

През 1894 г. Павликенска околия наброява 36 120 жители, което е с 6 220 жители по-малко от последното преброяване. Разликата е в резултат на новото административно деление, съгласно което шест общини от Павликенска околия, а именно Върбовка, Димча, Горско Сливово, Сухиндол, Коевци и Крамолин, са присъединени към Севлиевска околия. Павликенска околия (от 1894 до 1899) се е състояла от 26 общини, обхващащи 28 селища: Бутово, Бяла черква, Варана, Вишовград, Плужна (дн. не съществува), Горна Липница, Градище, Дичин, Долна Липница, Дъскот, Ибричево (дн. Водолей), Иванча, Грухчова махала (дн. с. Росица), Калакастрово (дн. с. Красно Градище) Лесичери, Летница, Мекиш (дн. част от гр. Обединение), Михалци, Недан, Осмо Калугерово (дн.с. Асеновци), Павликени, Паскалевец, Патреш, Полски Сеновец, Сломер, Стамболово, Стефан Стамболово дн. с. Градина), Тенча (дн. част от гр. Обединение).

Първите статистически данни за XX в. се отнасят към дата 31 декември 1900 г. Предмет на тези първи статистически проучвания са селата и градовете според административното деление на държавата по това време, брой на населението, жилищните и нежилищните сгради, брой и видове домашни животни. Данните от тия държавни статистически преброявания се публикуват освен в официалните държавни бюлетини, така също и в богато илюстровани печатни издания. В тях се посочват имената, професиите и заниманията на по-видните жители от съответните населени места. Така например в **ЮБИЛЕЕН БЪЛГАРСКИ АЛМАНАХ ЗА 1902 – 1903 (Година VII)** (Редактор: Петър А. Петров**.** Печатница на Ив. П. Даскалов и с-ие, София, 1902 г.) на стр. 581 – 582 четем:

„**П А В Л И К Я Н Е**

По главни чиновници и търговци

Георги Атанасов, **кмет**;

Христо С. Мандев, помощник;

Съветници: Илия Илиев Дочев, Стоян Гирганов, Колю Балев, Пенчу Юрданов Цингов, Димитър Стоянов, Драгни Стоянов, Тодор Ванков, Радко Марчев, Калчу Цонев, Тодор Тодоров – писар, х. Марин П. Базаков – писар

По просвещението : Васил Т. Попов – главен учител;

Учители: Иван Цанев, Георги П. Стефанов, Кина Тодорова и Вена Иванова;

Училищни настоятели: Иван Маринов, Стоян Дончев, Иван Пенчев – енорийски свещеник;

Адвокати: Петко Велизарев, Пенко Т. Ракаров, Ангел Шаранков, Банчу Колев, Влад. Д. Владов – пом.-адвокат, Антон П. Хр. Кършовски – помощник-адвокат, Павел Бойчев – адвокатски писар;

По правосъдието: Никола Икономов – миров съдия, Сава Н. Папазов – секретар, Димитър Дюлгеров – съдебен пристав;

По земеделската каса: Антон Цачев – земед. касиер, и Захарий Стоянов – контрольор;

По финансовата част: Георги Дюлгеров – бирник;

По медицината: д-р Стойчев – околийски лекар; Стефан Шипчанов – фелдшер, Лазар Андреев Перев – аптекар;

По пощите и телеграфите: Иван Христов – началник Телеграфо-пощенска станция, Райчо Козмов – надзорник, Патруш Василиев – пощальон, Юрдан П. Николов – стипендиант, Н. Кисов – началник гарата, Башев – пикьор, Иванов – чиновник, Иван Велинов – чиновник;

По земеделието: Димитриевич – управител на Лозовия разсадник;

Бакали и питиепродавци: Георги и Димитър Тодорови, Ганьо и Ботьо Станеви, Дончо Иванов, Петър Устапенев, Пенчо Минкин, Никула Стоянова, Стефан Рачев;

Търговия, манифактура и колониални стоки: братя Тропчеви, Ангел Недев;

Земеделци: Илия Дочев, Димитър Стоянов, Атанас х. Славчев, Георги Атанасов, Юрдан С. Узунов, Юрдан Харизанов, Михал Тодоров, Петър Иванов Мандев, Колю П. Рачев, Деньо С. Байданов, Тодор Бостанджиев, Драган Илиев, Минчу Пенчев – железар, Станчо Митев – ковач;

Дъскари: Сава Бургуджиев и с-ие, Димитър Куев, Стефан М. Станев – кожухар".

За статистическите изследвания в България преброяванията в началото на XX век са особено ценни. Те дават информация за демографските изменения и процеси, които настъпват в страната ни преди и след войните 1912 – 1918 г. Тогава в административно отношение днешните села от Павликенска околия са се броили към Търновското окръжие, но в различни околии – Търновска, Свищовска и Севлиевска. По данни от официалните

преброявания за периода 1900 – 1926 г. броят на населението в селищата от съвременната община Павликени изглеждат така:

БРОЙ НА НАСЕЛЕНИЕТО ПО НАСЕЛЕНИ МЕСТА СПОРЕД АДМИНИСТРАТИВНОТО ДЕЛЕНИЕ НА 31 ДЕКЕМВРИ 1926 год.
(Издание на Главна дирекция на статистиката. Държавна печатница – София, 1927 год., стр. 71 – 73)

Окръг ТЪРНОВО

Населено място община	**Околия**	**1900 г.**	**1910 г.**	**1920 г.**	**1926 г.**
Батак	околия Свищов	1 073	1 319	1 490	1 790
Бутово	околия Търново	1 295	1 470	1 558	1 716
Бяла черква	околия Търново	2 242	2 657	3 102	3 317
Вишовград	околия Търново	2 026	2 276	2 438	2 499
Върбовка	околия Търново	1 867	2 257	2 303	2 660
Горна Липница	околия Търново	1 650	1 942	2 244	2 345
Грухчова махала (дн. Росица)	околия Севлиево	370	419	504	571
Димча	околия Севлиево	1 006	1 139	1 314	1 309
Долна Липница	околия Търново	2 226	2 577	2 962	3 166
Дъскот	околия Търново	1 535	1 689	1 814	1 941
Карайсен	околия Свищов	1 898	2 367	2 862	3 221
Лесичери	околия Търново	1415	1 675	1 826	1 807
Михалци	околия Търново	2 516	2 802	3 031	3 057
Мусина	околия Търново	1 339	1 301	1 259	1 227
Недан	околия Търново	1 648	2 024	2 321	2 676
ПАВЛИКЕНИ	околия Търново	**1 744**	**2 375**	**3 208**	**3 910**
Паскалевец	околия Търново	1 189	1 315	1 400	1 447
Патреш	околия Търново	1 408	1 510	1 757	2 013
Сломер	околия Търново	1 402	1 705	1 836	2 039
Стамболово	околия Търново	963	1 093	1 282	1 332

Цялостното обществено-икономическо и политическо развитие на Павликени, както и увеличението на населението му го утвърждава като стопански и културно-просветен център на околните селища. Това дава основание на тогавашния Министерски съвет със Постановление № 72 от 29.06.1943 г. да обяви с. Павликени за град, а общината за Градска, но категорично отказва възстановяването на Павликенска околия. Това става с решение на правителството на ОФ от 1.01.1945 г.

Павликени е център на околия до 1959 г., като в състава ѝ влизат 27 селища. Освен селата от дн. община Павликени, тогава са били присъединени и селата Градище, Варана и дн. Сухиндолска община. По силата на поредната административна реформа през 1959 г. гр. Павликени е включен в състава на Великотърновски окръг.

Последните данни от статистическите преброявания на населението през XX век за Павликени са следните:

1934 г.	**1942 г.**	**1944 г.**	**1946 г.**	**1956 г.**	**1965 г.**	**1983 г.**	**1990 г.**
4 593	4 996	5 200	6 383	9 278	11 273	15 339	16 439

През последните две десетилетия на XX век населението на Община – Павликени достига през 1983 г. – 39 423 жители, а през 1990 – 35 347.

Темата е представена на Национална конференция на краеведите в България, гр. Стара Загора, м. май 2001 год.

ПАВЛИКЕНИ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ЕДИН ЧУЖДЕНЕЦ

В различните периоди от историческото развитие на България винаги е имало чужденци, които са проявявали траен интерес към страната ни, към съдбата на българския народ и духовните ни постижения. Един от тях е ЖОРЖ НУРИЖАН – италиански публицист, живял през първата половина на XX в., неразривно свързал съзнателния си живот с България, посветил по-голямата част от творчеството си на българския език и на страната ни. В периода между двете световни войни той е в България като представител по печата в италианската легация, член е на Дружеството на чуждестранните публицисти и писатели в България, лектор по италиански език в Софийския свободен университет.

През 30-те и 40-те години на XX в. той публикува многобройни есета в италианския печат, с които популяризира българската история, природните забележителности на страната ни, бита и нравите на народа ни. Като блестящ познавач ва българския език той издава едни от първите българо-италиански учебни помагала: „Итало-български речник“ (1921 г.); „Италианска граматика“ (3 пъти преиздавана – 1921 г., 1932 г., 1940 г.); „Българо-италиански речник“ (1926 год.).

Жорж Нурижан се доказва и като вещ ценител на българската литература в произведенията си: „Могъществото на българския дух“ (1938 г.); „Стожери на българската литература“ (1940 г.); „Български критици“ (1941 г.). Много от публикуваните му произведения отразяват различни периоди от българската история: „В страната на Исперихови потомци“; „Българската майка“; „Македонската трагедия, гледана от Рим“; „От олтара на св. Франциск до българския трон“. Италианският публицист издава на български език общо 46 творби, като с тях представя на нашия читател най-великите италиански автори и техните произведения. Но най-високо оценени са публикациите му, посветени на народа ни и историческото развитие на държавата ни. Книгата на Жорж Нурижан „Приятели на България“ (1940 г.), в която представя най-видните чужденци българофили, е посрещната много възторжено. По повод издаването на друга негова творба в-к „Слово“ оценява труда му и пише на страниците си: „Неговата книга върху българския живот от 1920 до 1930 год. е пропита с обич към „най-наказаната от мирните договори страна, оплакваща изтръгнатите от нейната жива плът части – Македония, Тракия, Добруджа, Западни покрайнини“. Той се отзовава и на отчаяния вопъл на поробените области, очакващи деня на възкресение“.

През 1943 г. печатница „Нова камбана“ в София издава авторската книга на д-р Жорж Нурижан „100 града ме слушаха“. В нея италианският публицист описва впечатленията си от 100 български града, които той е успял да обиколи в продължение на пет години и в които е изнесъл над 500 лекции от името на Дружеството на чуждестранните публицисти и писатели в България. Впечатленията му за Павликени са отразени на стр. 117 и изглеждат така:

„П А В Л И К Е Н И. Макар да се смята за паланка, но фактически той е градец, който крие голямо и завидно бъдеще. Той е израснал едва след освободителната война върху пепелището на един турски чифлик, разположен на кръстопътя на оживените търговски пътища с Русе, В. Търново, Плевен, Севлиево, Свищов, всред богата и обширна равнина. Този градец се развива почти шеметно, за отлика от много други градове. Докато през 1880 г. е имало 580 жители, през 1937 г. неговото население е достигнало 5000 жители. Павликенската гара е една от най-големите в България. Оттук се изнасят големи количества грозде, вина, яйца, птици, добитък, кожи, соя, пшеница и други селскостопански произведения. По износа на соя е първо в цяла България, а на грозде – трето.

В Павликени има няколко индустриални заведения. Има две валцови мелници, електрическа централа, циглена фабрика, креватна фабрика, която със своите хубави произведения е известна във всички краища на България, няколко маслобойни, две големи желязолеярски работилници, оцетна фабрика и др.

В благоустройствено отношение Павликени съперничи на много градове. Чист, спретнат, с големи и красиви сгради, със своите широки и павирани улици Павликени ясно се очертава като културно и стопанско средище, с безспорно бляскаво бъдеще.

Читалището е богато и развива широка просветна дейност чрез уреждане на народни четения и раздаване на книги (за 1936 година е раздало над 4500 тома книги за прочит).

Павликени е седалище на околийски съд“.

Ако трябва да обобщим оценката си за творчеството на д-р Жорж Нурижан, то най-точни са думите на съвременничката му Фани Попова–Мутафова, публикувани тогава в сп. „Литературен глас“: „В своята книга „Dieci anni di vita bulgaria“ е отразен целият ни тревожен и многообразен политически и културен живот от последните 10 години. И колко наблюдателност, колко труд и колко такт са необходими на един чужденец, за да може да обхване толкова обширно и с толкова проникновение всички тия бурни събития, цялата тази гама от страдания и възторзи из живота на един народ“.

ДЪРЖАВНО ЗЕМЕДЕЛСКО ОПИТНО ПОЛЕ В ПАВЛИКЕНИ

Впървите години след Освобождението през 1878 г. основна производствена дейност на населението от Павликени и околните села е земеделието. Благоприятните почвени и климатични условия на района способстват за развитието на растениевъдството, лозарството, зеленчукопроизводството, овощарството. Отглеждането на различни земеделски култури в миналото е нерационално и изостанало, земята – разпокъсана, липсва и техника за обработване. Земеделските производители са зависими от капризите на времето и безсилни срещу плевелите и болестите по различните култури. В края на 19 и началото на 20 век сериозни щети понася лозарството – появява се филоксерата (болест по лозята), която унищожава големи количества лозови насаждения. В помощ на стопаните от Търновски окръг Министерството на земеделието открива през пролетта на 1900 г. Окръжен лозов разсадник в Павликени, където да се отглеждат нови видове филоксероустойчиви лози.

Търновският Окръжен съвет взема решение за създаване на Окръжен лозов разсадник за американски лози още през 1898 г. Направено е предложение до Министерство на земеделието, което назначава специална комисия, която да определи мястото за изграждане. Окончателното решение на тази комисия е регистрирано в Протокол №87 от 07.03.1900 г. За целта павликенският Общински съвет отпуска 100 дка глинесто-хумосна почва от общинската мера, източно от селото, с граници: шосето Търново – Павликени, нивите на Атанас х. Славчев, дерето на Павликени, жп линията и мерата на селото. През април 1900 г. 82 дка от това място и риголвано, разделено на 36 парцела, 32 от които са засети с изпратените от ловешкия Държавен разсадник 36 000 бр. американски пръчки. Същата пролет са засети и 0,5 кг черничево семе. Бюджетните средства, определени и изразходени през тази първа година за павликенския лозов разсадник, са 7 838 лв. (1)

През следващата 1901 г. разсадникът е увеличен с още 50 дка. Парцелите, засети с лозови пръчки, овощни и черничеви фиданки стават общо 65, на обща площ от 150 дка. Увеличената площ обработваема земя, необходимостта от създаване на материална база и за купуване на работен инвентар налагат увеличаване на необходимите средства за разходи – до 01.08.1901 г. от бюджета са изплатени 11 358 лв. За съжаление градушката, която се изсипва над района на Павликени на 13.06.1901 г., унищожава 40 % от засятата продукция. (2)

През 1903 г. в отчет на търновската Окръжна постоянна комисия за павликенския лозов разсадник е записано:

„Издържанието на разсадника става изключително на окръжни средства и досега за него са изразходвани повече от 40 000 лв. Управлението му е поверено на един ръководител, свършил специално земеделческо училище. Работите в разсадника се извършват от един постоянен работник, 10 ученици и нужното число наемни работници. Като още нов, разсадникът не е дал очакваните резултати. Това се дължи още и на честото сменяване на ръководителите му. Мястото, дето е устроен разсадникът, е взето от мерата на Павликенската селска община, без какъвто и да е наем, за един срок от 15 години. Но понеже се оказа недостатъчно за неговите нужди и защото казаната Община отказа да отстъпи потребните още 50 дка земя, то съгласно решението на съвет, изложено в протокола му № 15 от IV от миналата година (1902 – Бел. авт.), това място се взе под наем от Атанас х. Славчев, под условията, изложени на друго място в настоящия отчет". (3)

В тия първи години са построени две сгради, в които живеят управителят на разсадника и 10-имата ученици. Подробна информация за състоянието и дейността на разсадника получаваме и от отчета на търновския окръжен управител Т. Н. Бойчев за състоянието на окръга през 1903 – 1904 г.:

„Край с. Павликени, Търновска околия, има един Окръжен разсадник, в който има засадени 44 000 главници от най-необходимите и подходящи за местната почва американски лози: произведени 723 лозници и 68 900 вкоренени необлагородени и 7 542 облагородени. Окръжният съвет трябва да предвиди нужния кредит в бюджета си за 1905 г. за поддържане на предметния лозов разсадник и за покупка на необходимите препарати и химикали за една малка лаборатория за анализиране на почвите и един кредит за устройване на практически курсове. Освен това Съветът да предвиди нужния кредит за назначаване на 6 души филоксеростражари". (4)

В павликенския лозов разсадник освен производството на посадъчен материал се провеждат и курсове по лозарство, овощарство, пчеларство. Те са с 20-дневно обучение, предимно практическо, по присаждане на американски лози и плодни дръвчета, по пчеларство и овощарство. Първите данни за подобни практически курсове са за 1901 г., когато на два пъти са били обучени над 200 курсисти от селищата на Търновски окръг. (5)

Естественият стремеж на стопаните да увеличават добивите от различните земеделски култури, както и да подобряват качеството на произведената продукция, ги подтиква да търсят нововъведенията в земеделието и постиженията на науката по това време. На базата на съществуващия лозов разсадник в Павликени и на провежданите практически курсове по пепиниерството се заражда необходимостта от разкриване на Опитно поле, в което агрономи и земеделци да реализират научните си знания и нови тър-

сения в областта на земеделието. По предложение на министъра на земеделието и държавните имоти проф. Янаки Моллов и с Указ № 74 на цар Борис III от м. март 1925 г. се учредява Земеделско опитно поле край с. Павликени. (6) Това е едно от първите български научни учреждения в района.

Първи ръководител на Земеделското опитно поле от март до октомври 1925 г. е директорът на местното Зимно земеделско училище Гаврил Ганов, който почиства, обработва и парцелира дадената му земя. С решение на тогавашните общински съветници на Опитното поле се предоставят 628 дка от общинската мера, разположени на изток от селото и граничещи на запад и север с общинските земи, на изток – с училищните ниви и частни лозя, а на юг е шосето за гр. В. Търново, което ги отделя от стопанството на Зимното земеделско училище. (7)

Със Заповед № 4237 от 18.09.1925 г. на Министерство на земеделието и държавните имоти за ръководител на Опитното поле е назначен агрономът Никола Радулов. Роден през 1896 г. в Пазарджик, участник в Първата световна война, учил агрономство във Виена, получил специалност „Селекция“ в Лайпциг през 1924 г. Началото на трудовия си път поставя в Пазарджик, в Павликени (1925 – 1927 г.), а по-късно в Русе, Пещера, Хасково. До 1958 г. е околийски агроном в родния си град. (8)

Никола Радулов започва работа с двама работници надничари, за канцелария се използва съседната кръчма на Иван Кожухаров. Определената му годишна заплата е 13 800 лв., а допълнителните възнаграждения възлизат на обща сума 48 225 лв. (9) Първите заложени опити са с пшеница през 1926 г., на следващата година се засява фасул, правят се опити за борба с рапичния бръмбар. С нарастване на обема на работа се увеличават и средствата, предоставени на Опитното поле: докато първата година то разполага едва със 75 000 лв., през следващата 1926 г. и през 1927 г. финансовите му средства нарастват съответно на 240 750 лв. и на 438 410. (10)

С първите стъпки в своето развитие Държавното опитно поле започва своята изследователска дейност, експериментира нововъведения в областта на полевъдството, стреми се да увеличава и гарантира добивите по пътя на селекцията, спомага за развитието на земеделието. Този първи период от историята на Опитното поле е пряко свързан с живота и дейността на агронома Панайот Маждраков. Започнал като помощник-агроном, а от 01.07.1927 г. назначен за директор на Опитното поле, в продължение на 12 години той е не само енергичен организатор, но и всеотдаен изследовател. С негово име се свързва строежът на първите административни и селскостопански сгради, изкопаването на първите три кладенеца, електрифицирането на Опитното поле, оборудването с необходимия полски инвентар.

Предмет на дейността на павликенското Опитно поле през 30-те години на XX век е търсенето на максимални агротехнически условия за отглеж-

дане на пшеница, рапица, слънчоглед, рицин, соя и други култури. В тия трудни първи години се създават и първите нови сортове пшеница, фасул, соя. Новосъздадената ботаническа градина предоставя условия за първоначална научноизследователска дейност. Немалка част от времето си агрономи и изследователи посвещават на просветителска дейност. Ръководителят на Опитното поле обикновено е лектор в Зимното земеделско училище, а понякога замества и училищния директор. (11) Отпечатани са редица брошури, наръчници, упътвания по отглеждане на маслодайните култури, пред населението от околните села са изнесени десетки реферати и беседи. В научната литература започват да се отпечатват и първите изследвания на павликенските агрономи:

– „Наблюдения върху живота на рапичния бръмбар и опити за борба против него“ (Павликени, 1931 г.);

– „Запазване снопи от опитните парцели в полето“ от Панайот Маждраков (Списание на Земеделските опитни институти в България,София, 1932 г.);

– „Житна пиявица“ от А. Бонев (София, сп. Земеделие, 1933 г., кн. 3).

В Държавното опитно поле стажуват млади специалисти, част от които остават завинаги в Павликени. В годишните отчети до 1933 г. четем имената на първите изследователи: ръководителят Панайот Маждраков, агрономите Ламбо Георгиев, Антон Бонев, Ирина Даскалова, администраторът Петко Стефанов, земеделският техник Стоян Петков, а по-късно Пенчо Маринов и Атанас Андреев. (12)

В развитието си като научен институт павликенското Опитно поле преминава няколко етапа. Първият е от основаването му през 1925 г. до края на 1932 г. и се характеризира с извършената предимно подготвителна и организационна работа, а опитната дейност е сравнително ограничена. За периода от 1925 до 1930 г. са набавени 9 плуга, 6 култиватора, 5 грапи, 2 валяка, 4 окопвачки, дискова брана, 4 редосеялки, малка вършачка за пробни снопи, 3 веялки, 3 каруци, 2 триона. През 1929 – 1930 г. е построена лабораторна сграда, през 1931 г. е направен навес за колите, торище, кош за царевица, кладенец. Същата година полето е свързано с телефонната мрежа на селото, през 1932 г. е построено жилище за помощник-ръководителя, а през 1933 г. – обор за 8 двойки работен добитък, ковашка и дърводелска работилница.

Приходите на Опитното поле винаги са предимно от държавния бюджет, от съществуващия тогава фонд „Културни мероприятия по земеделието“ и от продажба на собствени производства. В тези първи години разходите са предимно за заплати на постоянни и временни работници, за строежи и подобряване на материалната му база. Средствата, които получава Опитното поле през този първи етап на развитието си, са, както следва:

– 1925 – 1926 г. – 243 119 лв.;

– 1926 – 1927 г. – 477 349 лв.;
– 1927 – 1928 г. – 536 663 лв.;
– 1928 – 1929 г. – 894 954 лв.;
– 1929 – 1930 г. – 787 994 лв.;
– 1930 – 1931 г. – 690 469 лв.;
– 1931 – 1932 г. – 932 791 лв.;
– 1932 – 1933 г. – 783 055 лв.

(Данните са от тогавашните отчети на Държавното опитно поле.) (13)

Вторият етап на развитие от 1933 до 1940 г. обхваща годините на значително напреднала изследователска дейност. Особено показателна е 1939 г., за която в годишните отчети четем, че са заложени опити и наблюдения върху 1 330 изследователски обекта, засети върху 3 920 парцела земя. В резултат на изследователската работа и по пътя на подбора са получени първите резултати от опитите и са създадени новите сортове пшеница: „Балван – 5“, „Тенча – 26“, „Дъскот – 83“, „Дъскот – 171“, „Сломер – 12“, „Иванча – 26“, при фасула – сорт „Виноград № 7“ и при рапицата – сорт „Павликени № 29“.

През този втори етап научният екип публикува следните трудове: „Опити и наблюдения върху рапицата и нейните неприятели“, „Отглеждане на рицина“, „Отглеждане на лена за семе“, „Маслодайни растения – наблюдения и опити 1931 – 1936 г.“ и други. (14)

Сравнително добрата материална база, съвременната за времето си лаборатория, второкласната метеорологична станция и библиотеката с научна литература обезпечават научноизследователската и практическата дейност. Запазената в архивите Наредба № 134 от 15.09.1939 г. на тогавашния ръководител Таню Шарков ни дава представа за регламентирания вътрешен ред и организация на работа, за строгата финансова отчетност, за задълженията на всички работещи в Опитното поле. (15) Характерно за този период са установените първоначални международни контакти, както и участието в различни изложби и панаири на селскостопански произведения.

В годините по време и след Втората световна война (1941 – 1950 г.) Земеделската опитна станция – Павликени ограничава работата си по пшеницата, а концентрира научните си изследвания в областта на маслодайните култури. В резултат на селекционната и агротехническа работа на специалиста Христо Илийчев в този период се раждат новите високодобивни сортове соя, носещи името на Павликени. Под ръководството на тогавашните научни ръководители Таню Шарков (1941 – 1942 г.), Борис Белев (1943), Антон Антонов (1944 – 1948) и Димитър Грозев (1949 – 1950 г.) се проучват възможностите за отглеждане на соята като втора култура, както и борбата с болестите и неприятелите по различните растения. Пак през този период павликенското Държавно опитно поле поставя началото на организиране на семепроизводството в България. За целта в полето се създава първата за

Великотърновски и Габровски окръг Семечистачна и семеобеззаразителна станция, която ежегодно преработва по 300 тона сортова пшеница.

Изграждането на язовир „Александър Стамболийски“ и влизането в действие на росишката напоителна система бележат нов етап в развитието на Опитната станция. От 1 януари 1951 г. под името Земеделска хидромелиоративна опитна станция научните изследвания са изцяло в областта на поливното земеделие. През 1963 г. към Опитната станция се създава и експериментална база за производствена дейност на територия от 3 480 дка обработваема земя. Със Заповед № 1 – 111 от 06.04.1971 г. на Министерството на земеделието и хранително-вкусовата промишленост е изграден колектив за програмиране на добивите от соя с център гр. Павликени, чийто наследник е по-късно Институт по соята – Павликени.

Промените, които трасират развитието на някогашното опитно поле до нивото на съвременен научен институт, са естествено отражение на труда и амбициите на научните му ръководители – Павел Жечев (1951 – 1956 г.), Христо Петров (1957 г.), Деню Арабаджиев (1957 – 1960 г.), Бою Личев – 12 години директор на Института, проф. Никола Петков – 4 год., и други. Няколко поколения научни специалисти посвещават изследователските си търсения на различни проблеми на поливното земеделие. В Павликени са създадени нови сортове пшеница, соя, слънчоглед, памук и други култури, тук са написани десетки монографии и стотици научни публикации. Направените опити и научни изследвания са съществен принос в еволюцията на българското земеделие, а ентусиазмът и всеотдайността на пионерите на земеделското опитно дело са достойни за уважение и днес.

БЕЛЕЖКИ

1. Отчет за деятелността на Постоянната комисия при търновското Окръжно управление за времето от 1 октомври 1899 до 10 септември 1900 г., Търново, 1900 г., с. 6 – 13. – Държавен архив – Велико Търново.

2. Отчет за деятелността на Постоянната комисия при търновското Окръжно управление за време от 10 септември 1900 до 10 септември 1901 г. Търново, Скоропечатница на Х. Т. С. Фъртунов, 1901, с. 11 – 13. – Държавен архив – Велико Търново,

3. Отчет на търновската Окръжна постоянна комисия за деятелността и от 10.09.1902 г. до 10.09.1903 г. Търново, Печатница на Братя Касабови, 1903, с. 29 – 33. – Държавен архив – Велико Търново.

4. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1903 – 1904 г., изнесено на сесия от окръжния управител Т. Н. Бойчев. Търново: Печатница Фъртунов, с. 17 – 18. – Държавен архив – Велико Търново.

5. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1901 – 1902 г., изнесено от заместника на търновския окръжен управител Н. П. Спасич. Търново: Печатница Фъртунов, 1902, с. 23. – Държавен архив – Велико Търново.

6. Централен държавен архив – София, ф. 177 к, оп. 1.

7. Държавен архив – Велико Търново, ф. 46 к, оп. 1, а.е. 26, л. 1 – 5.

8. Вестник *Павликенски глас*, год. 6, бр. 34, от 29 август 1995 г.

9. Държавен архив – Велико Търново, ф. 46 к, оп. 1, а.е. 1, л. 4.

10. Държавен архив – Велико Търново, ф. 46 к, оп. 1, а.е. 261, л. 1 – 5.

11. Отчет на Държавното земеделско опитно поле в Павликени за 1925 – 1930 г. София: Държавна печатница, 1932.

12. Държавен архив – Велико Търново, ф. 46 к, оп. 1, а.е. 27, л. 5 – 9.

13. Отчет на Земеделско опитно поле в Павликени за 1931 – 1933 г. от П. Маждраков. Трявна: Печатница Боню Ненков, 1934.,;

14. **Русанов, Р. Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край, София, 1940, с. 86 – 89.

15. Държавен архив – Велико Търново, ф. 46 к, оп. 1, а.е. 15, л. 32 – 35.

16. 50 години научно изследователска дейност на Опитна станция – Павликени. Павликени, 1975 г. – Исторически музей – Павликени, инв. № 1972 от научно-спомагателен фонд/документи.;

ЙОРДАН ПЕТРОВ – ГРАФА

Йордан Петров Недялков е роден на 1 януари 1906 год. в гр. Свищов. Баща му Петър Недялков Петров е родолюбив българин, участвал във войните 1912 – 1918 год. Детството на Йордан Петров и сестра му Теодорина е помрачено от ранната смърт на майка им. След втория брак на баща им семейството става многолюдно и Йордан израства заедно с братята си Александър и Никола и другата им сестра Пенка.

Йордан Петров получава първоначалното си образование в родния гр. Свищов, а след преселването му в Павликени през 1921 год. продължава в Павликенската гимназия. След завършване на образованието си работи като бояджия и продавач на семки. Спортните му възможности и физическа издръжливост са рано открити и оценени от местния спортен клуб „Гранит" и от Атанас х. Славчев – един от радетелите за развитието на спорта в нашия град. Първата официална спортна изява на Йордан Петров е през 1925 год., когато Павликенската гимназия организира бягане на 5 000 м, което той спечелва. На следващата 1926 год., подпомогнат морално и материално от Андрей Перев, той участва в национално състезание в Пловдив на 10 000 м, където отново е на първо място. След тази му изява той вече участва в абсолютно всички местни и национални спортни състезания. През 1927 год. участва в две национални състезания в дисциплината 10 000 м и спечелва съответно почетните второ и трето място. С това окончателно си спечелва заслужена слава и авторитет сред спортния елит на България.

За тия първи спортни успехи самият Йордан Петров в свои спомени разказва:

„До 1927 год., когато се явих на дълго бягане в София, никой не ми е показвал дишане, подготовка за бягането. Тренирах на малкото игрище в Павликени. Сам очертавах елипсата с вар и се подготвях вечер след работа, като оставях бояджийската четка или кошницата със семките. Беше тъмно, но и в тъмнината бягах усилено. На държавните състезания се явих дрипав, с торбичка на рамо, с няколко варени яйца и парче хляб. На гарата не ме посрещна никой. Още същия ден започнаха състезанията. Гледах как състезателите се разтриват със спирт и бели бродирани кърпи, пък аз нали съм неук и сиромах, отидох на чешмата и се измих със студена вода. Въпреки това се класирах първи на 5 000 метра и втори на 10 000 метра. (...) Постепенно подобрих тренировките си. От един треньор научих за режим на хранене, за тактика в бягането и други неща, които не знаех. Екипировката ми беше трагична. Бягах с терлици, които жена ми старателно бродираше преди всяко състезание."

За своята близо 20-годишна активна спортна и състезателна дейност Йордан Петров – Графа е носител на 6 златни, 15 сребърни и 35 бронзови медала, на множество купи, почетни грамоти и отличия.

Но навярно най-голямата награда за него е била любовта и признанието на публиката, спечеленото уважение и възхищение на своите съграждани. Според тогавашната преса той е „най-популярният спортист на Дунавската равнина".. Спортните журналисти го сравняват с най-прочутия бегач и треньор на 30-те години – финландеца Пааво Нурми. Всяко завръщане в Павликени с медал се превръщало в празник, възхитени младежи и почитатели През 1930, 1931 и 1932 год. Йордан Петров е носител на националната купа за „Лека атлетика" в дисциплините на 5 000 и 10 000 метра. През същата 1932 год. представлява България на Балканските лекоатлетически игри, както и на международното състезание в Букурещ, където от общо 30 състезатели той заема второ място.

Едновременно с участията си в лекоатлетическите състезания, Йордан Петров активно се занимава и с колоездене. Като член на павликенското Колоездачно дружество „Ураган" той участва във всички местни спортни инициативи, както и в регионални и държавни състезания по колоездене.

Особено популярен като спортист Й. Петров става след 1939 год., когато за първи път спечелва държавното състезание по маратон. В тази дисциплина той е държавен първенец и на следващата 1940 год., а през 1943 год. заслужено заема първо място както в маратона, така и в бягането на 10 000 м. През този ползотворен период от спортната му кариера Йордан Петров нееднократно участва в различни балкански и международни състезания. Прозвището Графа получава след състезание в Атина, където в маратона побеждава един италиански граф. След импровизираното тържество, което му устроили на олимпийския стадион, го нарекли „българския граф" и го носели на ръце.

По време на дългогодишната му спортна дейност, на упорития му труд и постоянство, негова неизменна морална опора е било семейството – съпругата му Атанаска, работничка в аптеката на Переви, и двете му деца Теменужка и Петър.

За своите големи спортни успехи през 1940 год. Йордан Петров – Графа е обявен за почетен гражданин на Павликени. И след прекратяване на активната си спортна дейност той не се разделя със спорта. Работейки дълги години на градския стадион в Павликени, той предава опита си на по-младите. На името на Йордан Петров – Графа е учредена купа, която се връчва на победителите на 5 000 метра в ежегодния републикански шосеен пробег „Павликени". На 29.06.1998 год. Общинският съвет в Павликени реши спортната зала в града да носи името на Йордан Петров – Графа.

Вестник „ПАВЛИКЕНИ“, год. III, бр. 66 от 25.06.1939 г., стр. 3

Посрещането на шампиона на маратонското бягане в Павликени

На 20 т.м. Павликени бе щастливо да посрещне много тържествено победителя на маратонското бягане в София Йордан Петров – Графа, който става национален шампион на маратонското бягане в България. На гарата той бе посрещнат много тържествено. Перонът е препълнен с ученици, спортисти и граждани. Тук е ученическата музика, кметът на Павликени г. Григор Писарев, председателят на великотърновската спортна област г. Андрея Перев, учителят по телесно възпитание в гимназията г. Стефан Савов, председателят на Спортен клуб „Х. Славчев“ г. Григор Черкезов, начело с почетния гражданин на Павликени – старейшината на Павликени г. Атанас х. Славчев. Графа е посрещнат с „Шуми Марица“ и „ура“ от насъбралото се множество. Слиза Йордан Петров с купата за първенство, който най-напред се отправи към старейшината на Павликени дядо Атанас х. Славчев, основателя на Спортен клуб „Х. Славчев“, на който клуб е член победителят, и му целува ръка. Този жест трогна всички и насъбралата се публика изрази задоволството си от жеста на победителя чрез бурни овации. Пръв приветства победителя председателят на великотърновската спортна област Андрея Петров с подходящо слово. След него приветства същия председателят на Спортния клуб „Х. Славчев“ г-н Григор Черкезов. Секретарят на Спортния клуб Ангел Кара... поднесе букет от полски цветя. Образува се шествие начело с музиката при гимназията. Победителят Йордан Петров бе носен на ръце от гарата до площада „На победите“, където кметът на Павликени г-н Григор Писарев приветства носителя и изказа радостта на павликенските граждани към него за голямата победа, победа, с която повдига името на спортно Павликени, и му пожелава по-голяма такава в следващите му състезания (...) (не се чете)

Победителят Йордан Петров предаде купата на председателя на клуба Григор Черкезов, а тоя последният я предаде на председателя на спортната област Андрея Петров, който с подходяща реч я предаде на господин кмета. Той каза: „Господин кмете, тая купа, спечелена от Йордан Петров, жител на Павликенската община, Ви прави щастлив като кмет на Павликени да я приемете от седалището на областта, което е Павликени, да я пазите и съхранявате. Нека около тази купа се яви още по-голямото съревнование и се появят и други като Йордан Петров, които с чест да защитават спортно Павликени.

Купата, която Йордан Петров, като спортен състезател донася, е едно спортно събитие за Павликени и България. Той след един месец ще устоява спортната чест на България в Атина. Нека му пожелаем успех в борбата и му

изкажем нашата голяма спортна благодарност като първенец на България на маратонското бягане. Вземете тази купа и нека тя да служи за пример и назидание на учащата се младеж и тая вън от училищата. За честта и славата на Йордан Петров и за величието на нашия почетен председател на Б.Н.С.Ф. Негово Величество Цар Борис III да извикаме трикратно „ура".

Кметът на Павликени прие купата и заяви, че тя ще бъде предадена за съхранение в гимназията, която да служи за насърчение на спортната учаща се младеж.

Вестник „СПОРТ" от 1943 год.

ЙОРДАН ПЕТРОВ – ГРАФА. ТРОЙНИЯТ МАРАТОНЕЦ
Пример за 20 години упорита работа. Три пъти носител на титлата. Графът на шосето и у дома си

Когато Нурми, вече доста възрастен, за да продължи с още по-голям успех най-трудното лекоатлетическо състезание – маратона, стана треньор на норвежките атлети, той бе заявил: „В спорта няма големи. Да се постигне в даден спорт максималното, трябват две неща – постоянна подготовка и неподценяване на противника".

Тази максима за всеки спортист аз виждам идеално възприета от героя на този ми репортаж.

Йордан Петров – Графа е едва ли не най-популярният засега спортист на Дунавската равнина. Ако атлетиката у нас бе популярна като футбола например, Петров сигурно би занимавал спортна България най-много в момента. Но само такива атлети като него ще привлекат публиката към атлетиката. Нека ви го представя като осемилионен гражданин на България. Роден е на 01.01.1906 год. в Свищов

Син на бедни, родолюбиви българи, Графа няма възможност да добие солидно образование. Толкова е бил беден, че е служил като хоп на разни фирми. Това пък му е помогнало несъзнателно да тренира бягането. В 1921 год. Петров се преселва в Павликени – най-младия наш град, където живее до днес.

17 ГОДИНИ АКТИВЕН АТЛЕТ

Надарен със здрава физика, Петров като обикновен работник поддържа стегнати мускули и често с колегите си работници се надбягва по полето. Вече 20-годишен, той за първи път излиза на състезание през 1926 год. Павликенската гимназия устроила атлетическо бягане на 5 км. Най-известният от всички участници, Петров, крайно издръжлив, излиза пръв. Това е достатъчно да стане надежда №1 на клуба „Гранит", после „Х. Славчев",

днешния клуб „Кн. Симеон“. Петров съзнава, че може да стане отличен бегач на дълги разстояния, и започва упорита, непрекъсната подготовка. Подпомогнат морално и материално от Андрей Перев, отива в Пловдив и излиза пръв на 10 000 метра. Оттогава той вече редовно участва във всички държавни първенства и по-големи прояви. Като национал е представлявал България успешно в Атина и Букурещ, където се класира втори на маратон между 30 бегачи.

ТРИ ПЪТИ ПОДРЕД ДЪРЖАВЕН ПЪРВЕНЕЦ

На пръсти се броят у нас спортисти и отбори, които могат да се похвалят с подобен успех. Това са Пр. Георгиев, Д. Соколов, М. Николов Замората и още някой, а във футболните отбори няма такива. Колко по-ценно се явява за Петров спечелването на маратона три пъти подред, като се има предвид неговата възраст, лошите лични условия за живот и трудностите на тази дисциплина. Но Графа никога не забравя максимата на Нури – постоянна подготовка и неподценяване на противника. За него всяко състезание е сериозно и всеки противник – от класа. Последните пет години Петров има най-добрите си постижения в маратона. 1938 и 1939 год. в държавното първенство се класира втори, а последните три години е държавен първенец. Пресни са впечатленията от последното първенство. Очакваната борба между него и рекордьора Хараламбиев не стана, защото Графа, подготвен както трябва, остави конкурента си още преди 20 километър. На държавното атлетическо първенство Петров спечели с голям аванс 10-те хиляди метра. Гледайки как сухата му фигура летеше със силен спринт към лентата в последната обиколка, публиката го възнагради със заслужени аплодисменти. Първи му стиснахме ръката за хубавата и напълно реална победа. С вид, като че преди няколко секунди не е завършил тежко бягане, той изказва задоволството от победата си, но веднага добавя разочарованието си от младите и никак неподготвени конкуренти, а те не бяха малко. Обидно е, натърти Графа, един състезател да се бори за държавното първенство без пълна подготовка. Тук трябва дебело да подчертаем, че Петров е рядко изключение. И в това, че вместо като Хараламбиев и други с покачване на годините да намаляват възможностите му, той даде максимума не когато бе на 25 години, а на 36.

ОТЛИЧЕН СПОРТИСТ, СЪПРУГ, БАЩА И ГРАЖДАНИН

Голяма вяра за своите успехи Петров черпи от моралната подкрепа на своето семейство. Скромната му съпруга и двете му деца не допускат нищо, което би се отразило на доброто му настроение. За тях най-голямо щастие е баща им да е доволен от живота и да побеждава. Често, когато е свободен, Графа с въодушевление разправя на семейството си за своите прояви тук и

в чужбина. В скромната му къща цари истински спортен дух. По стените са окачени стотици снимки из спортната му кариера. На специална маса са наредени много награди, между които ярко изпъква купата на Атлетическия съюз, която след тази година остава негова собственост. Над купата в хубава рамка е сложен адрес от павликенската Община, която го провъзгласи 1940 год. за почетен гражданин. Като човек Петров притежава все положителни качества. Няма гражданин в Павликени, който да не го обича. След всяка победа целият град празнува заедно със своя любимец. Като бояджия Графа има добра работа. Всеки иска той да украси къщата му, което смятат като скъп спомен. В свободното си време продава семки. Бързо ги продава, защото за всички те са най-сладки.

В момента държавният първенец е в болницата. След спечелване на титлата го е боднал апандиситът и се е наложило да бъде опериран. Операцията е сполучлива и макар още на легло, българският Нурми не губи надежда, че щом излезе, веднага ще влезе в пълна форма. Най-голямото му желание е да даде нов български рекорд на маратон и да достигне 20-годишна спортна дейност. А за тогава град Павликени се готви да отпразнува най-величествен юбилей. И заслужено ще бъде. Колко са атлетите, не само у нас, които могат да се похвалят с такъв спортен актив, и то в най-трудното състезание. Досега само Графа със своите 60 кг и вече 30 год. е пробягал в разните официални първенства два пъти разстоянието София – Варна.

„Спорт“ те поздравява, Графе, за доблестното служене на спорта през тези 17 години и ти пожелава сили и здраве да достигнеш 20 години!

С. Савов

ВОЙНАТА ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ВОЕННОСЛУЖЕЩИТЕ ОТ ПАВЛИКЕНСКА ОКОЛИЯ

През м. септември 1944 год. в резултат на събития от национален и международен мащаб България се включва във войната срещу фашистка Германия. Присъединяването на България на страната на антихитлеристката коалиция поставя за разрешение пред правителството на ОФ сложни политико-дипломатически и военни проблеми, както и отговорната задача да подготви и осъществи участието на Българската армия във военните действия. В първата фаза на войната армията ни предприема настъпателни действия срещу германските войски в Сърбия, Вардарска Македония и Косово. Мобилизираните 1-а, 2-а и 4-а български армии осъществяват 4 успешни настъпателни акции: Нишката, Страцинско-Кумановската, Брегалнишко-Струмишката и Косовската. 450-те хиляди български войни водят героични боеве и разгромяват осем хитлеристки дивизии. Паметни ще останат в българската история победите на армиите ни при Куманово и Страцин, Бяла паланка, Ниш и Скопие.

След освобождаването на югославската столица от участвалите армейски части е сформирана Първа българска армия начело с ген. Влад. Стойчев. Българските войници и офицери продължават бойните си действия на територията на Унгария и Австрия до края на войната. В състава на Българската армия влизат 6 пехотни дивизии, армейски части и подразделения с численост над 100 хил. бойци. Под командването на Трети украински фронт тя води епични боеве край Драва и Мур. Дравската епопея става синоним на храбростта, доблестта и героизма на българския войн. Кръвопролитните боеве край селата Дравасаболч, Дравапалконя и Дравачехи през март 1945 г. украсиха с достойна слава българските бойни знамена. Участието на Българската армия е силен довод за дипломацията на страната ни в последвалите дипломатически преговори за следвоенното устройство на света. 35 000 убити военнослужещи и огромните финансови разходи не остават напразни. Участието на България във Втората световна война е обстойно проучено и изследвано в не една монография и в множество публикации по темата. (1)

Свой принос за разгрома на хитлерофашизма имат и стотиците бойци и доброволци от Павликенска околия. Условно участниците във войната могат да бъдат разделени в три основни групи – участници във войната до м. септември 1944 год.; мобилизираните бойци и офицери, сражавали се

на страната на антихитлеристката коалиция след 9.IX.1944 г. и групата на доброволците от гвардейските дружини.

Обект на изследване в настоящата тема са само фронтоваците от втората група – редовна войска и мобилизирани бойци, сражавали се в периода септември 1944 до края на войната. Създаването на гвардейските дружини и участието във войната на доброволците от Павликенска околия е вече проучено и описано в книгата на Колю Русев и Недялка Кочева, публикувана по повод 40-годишния юбилей от победата над хитлерофашизма. (2)

Участието на първата група фронтоваци на практика е най-трудно за проучване, наличните данни са оскъдни и не е предмет на настоящата разработка. Отделни опити да се разкрият страници от военната ни история и да се напомни за героизма на военнослужещите, както и за саможертвата на загиналите, са правени във връзка с годишнини от края на Втората световна война. Съществуващите публикации, посветени на историята на Павликенска околия, засягат частично само някои страни на тази тема – създаването и дейността на павликенските гвардейски части и антифашистката борба в околията като част от общата борба против хитлерофашизма. (3)

Липсва обаче задълбочено проучване за точния брой на военнослужещите от 20-те селища на околията, няма издадени материали, които да напомнят за смелостта на загиналите и които да увековечават подвига им. По-голямата част от фронтоваците вече не са и между живите. Затова целта на настоящата разработка е да се даде публичност на запазените и предадени от военнослужещите спомени за дните на войната. В тях са съхранени личните им преживявания, техният поглед към ужасите на войната е автентичен и неподправен. Тези редове трябва да бъдат прочетени и да не ги забравяме.

1670 жители на Павликенска околия участват в състава на действащата Българска народна армия. 65 от тях загиват по фронтовете на войната в името на човешкото мирно и свободно съществуване. Ранените войници и офицери от околията са 45. Разпределението на фронтоваците по селищата от Павликенска околия е, като следва:

Населено място	Брой участници	Убити	Ранени
1. Батак	65	2	3
2. Бутово	90	2	
3. Бяла черква	129	5	2
4. Вишовград	97	5	
5. Върбовка	69	4	2
6. Горна Липница	69	5	2
7. Димча	58	3	

8. Долна Липница	12		
9. Дъскот	70	1	5
10. Карайсен	141	7	2
11. Лесичери	515		
12. Михалци	93	7	2
13. Мусина	26		
14. Недан	89	3	5
15. Павликени	307	5	10
16. Паскалевец	65	4	
17. Патреш	87	5	2
18. Росица	16	3	2
19. Сломер	66	2	
20. Стамболово	49	2	3
О Б Щ О:	1670	65	45

Във фонда на Исторически музей – Павликени са съхранени спомени, документи, лични вещи и снимки на бивши фронтоваци. Една от най-ценните находки е „Военнополеви дневник на подофицер Иван Спасов Велев". (4) Той е роден на 10 март 1919 год. в Павликени. Във войната участва в състава на 5-и пехотен дунавски полк от 09.09.1944 до 20.12.1944 г. Дневникът представлява тетрадка с размери 21 – 33 см, с твърди корици, на които е написано „Пътни бележки на Иван Спасов Велев от под. 7928 В.П. Иглика". На първата страница към същия текст е допълнен и домашният адрес: „ул. „Раковски" №716, кв. Варуша, гр. Павликени, В. Търновско". От дневника са запазени 60 страници, изписани от 10 септември до 27 ноември 1944 г. Почеркът е красив, а изписаните редове говорят за един грамотен и чувствителен човек. Самият факт, че в часовете за отмора между сраженията той е отделял време, за да води дневник, са явно доказателство, че подофицер Иван Спасов Велев е осъзнавал значимостта на историческия момент. Навярно е искал да запази спомена за героизма на българския войн или да разкрие страшния и нехуманен облик на войната. Силно впечатлява и фактът, че във войнишката раница е намерено място и за книгата на Йордан Йовков „Чифликът край границата". За да посегнеш към книгата във войнишката палатка или в окопа, след поредната битка на фронта, трябва да имаш изградено трайно отношение към литературата и потребността винаги да се самообразоваш и развиваш като личност.

Написаното във военнополевия дневник на подофицер Иван Спасов ни дава непосредствена информация за атаките на българските военни подразделения в района на гр. Струмица и край селата Царево село, Дервиш и

Амзали, за битките на кота 1008. От позицията на участник в драматичните събития той разказва за героизма на бойците и офицерите от 5-а дунавска пехотна и от 7-а рилска дивизия:

„ПЕТЪК, 13 ОКТОМВРИ

След осем неуспешни атаки бяхме се оттеглили на почивка за ново организиране. Борбата е много тежка в гъста гора и гъста мъгла. Загубихме в борбата в първото си бойно кръщение 50 убити и 150 ранени. Големи са загубите на противника, но бе принуден да отстъпи височината. Когато атаката се подготвяше, научаваме от патрулните двойки, че противникът избягал в две посоки, а именно към Царево село и гр. Струмица, където има още германци.

СЪБОТА, 14 ОКТОМВРИ

За победата бе дадена почивка. Убити, ранени и пленени германци имаше 180 души.

НЕДЕЛЯ, 15 октомври

Завзехме градчето Пехчево и пренощувахме в с. Своемирово. Спахме в училището.

ВТОРНИК, 31 ОКТОМВРИ

Студът наближава, мъгла се простира по Струмишкото поле. Долу са германците. Нашата артилерия ги обстрелва с много точен огън. Напред се забелязва как германците се мъчат да поставят две оръдия и да ни обстрелват. Нашите гаубици изтрещяват и четирите отведнъж и в облака дим се вижда, като хвърчат във въздуха оръдията им наедно с прислугата. Подобни сцени наблюдаваме от няколко дена. След половин час една тяхна минохвъргачка я сполетява същата участ. Боят се води на левия участък, където се събират фланговете на 5-а дунавска пехотна дивизия и на 7-а рилска дивизия. От височината се наблюдава боят към селата като на длан“. (5)

На страниците на войнишкия дневник са споделени и чисто човешки преживявания, като притесненията за близките, семейството и приятелите. Особено емоционални са тревожните мисли на автора за съдбата на брат му, който също воюва някъде по фронтовете на войната. В писмата си от Павликени близките му съобщават, че вече повече от един месец нямат вести от него, и го питат дали не му се е обаждал. Това кара Иван Спасов да предположи, че брат му е или тежко ранен, или попаднал в плен. И двете алтернативи са достатъчно тревожни и безпокоящи. Предположението за пленения брат обяснява и поведението, описано в дневника на 2 ноември. При битката за кота 1008 в щаба на полка докарват двама военнопленници – поляци по народност. Иван Спасов присъства на разпита им, след което има възможност да разговаря с тях. И тогава мисълта за брат му, че може и той да е пленен, го кара да прояви състрадание към пленниците. В дневни-

ка си той записва: „Дадохме им вечеря, поговорихме наново и си легнаха. Сутринта ще ги карат към гр. Горна Джумая. Съжалих ги и им дадох 100 лв., като минат през градчето, да си купят ябълки или грозде. От моя брат няма вече писмо един месец и ако е пленен или ранен, или умрял, за него ги дадох. Смятам, че според Светото писание и християнско учение би трябвало да им се помогне. Донесох им чай и кашкавал. Нахраниха се и заминаха, като ги конвоираха двама наши войници от моя взвод". (6)

Особено драматично Иван Спасов разказва за битките на 1-а и 3-а дружина от 5-и полк край селата Дервиш, Амзали и Ново село при превземането на кота 1008. Там българските войници дават много свидни жертви, не са малко и попадналите в плен. Описанието на подофицера от Павликени е изпълнено с драматизъм, прави ни съпричастни свидетели на ужасите и пораженията на войната, дава ни повод отново да преценим безсмислието и антихуманността на всяка една война:

„ПЕТЪК, 3 НОЕМВРИ

Още на сутринта се настъпи посока с. Дервиш и с. Амзали. Часът бе 3 след полунощ… Като настъпили 1-а и 3-а дружина напред, достигнали до първото село. Там 3-а дружина, вместо да настъпи в боен ред, вървяла в колона. Първа дружина била близо 1 км назад. Към 4 часа минава разузнавателният взвод през селото, след него минава един пехотен взвод. Тъкмо пристига въпросната дружина сред селото наедно с 12-а товарна батарея и разтоварват частите от оръдията за облекчение на конете, отведнъж срещу тях се открива адска стрелба от шмайзери и картечници. Всички се разбягват панически, близо около 1000 души…. Разбита от изненадата, 3-а дружина се оттегля. Кръв залива земята и стенания се чуват. Викове за помощ огласят въздуха. От височините се стреля по дружината, значи е заградена. В това време 1-а дружина се впуща да атакува. Кърваво е отбита. Започва да отстъпва… Слизам долу с част от взвода. Заемаме открита позиция по стръмнината… Към позициите ни настъпват около три роти на противника. Бронеизтребителите бият по картечните гнезда. Виждат се как хвърчат нагоре тела и картечници. Положението е напрегнато. От наблюдателното място се вижда как противникът откарва пленниците. Видях командира на полка да плаче от мъка по пленените войници. Използвайки шинелите на пленниците, германците ги обличат. Но и това не минава безнаказано. Минохвъргачките запяват. Около 30 германци са. Остават само няколко, които бягат назад. Отбраната е организирана на височина 1008 и командирът, смело застанал, дава заповеди. 5-а дивизионна картечна дружина мина в отбрана на новата височина. Мръкна се, позициите се затвърдиха. От фронта на 7-а рилска дивизия се усили артилерийската стрелба. Ново село падаше в български ръце. Вечерта при даване сведението до щаба на дивизията се указаха 647 убити и пленени офицери, подофицери и войници от полка.

Настрана артилеристите и другите части. Бедни 5-и полк, ти като че ли не съществуваш. Малко останаха героите ти. Вечна им слава!“. (7)

За съжаление в дневника на подофицер Иван Спасов, освен доказателства за героизма на българските войни, можем да намерим и думи, които предизвикват печал и повод за размисъл. Човек не може да не се замисли за вечните човешки добродетели, за чувството на дълг към Родината, за физическите и психическите поражения, които нанася една война. Известно е, че по време на войната избухват войнишки бунтове. Не особено добре въоръжени, гладни и измръзнали, с изпокъсани дрехи и обувки, попаднали под унищожителните атаки на противника, българските войници са изпадали в несигурност и отчаяние. Има случаи и на дезертьорство. Криза и паника в редиците на българските войници описва в дневника си Иван Спасов. Макар и инцидентен, този случай е особено драматичен, а написаното не е повод за гордост, а за сериозен размисъл:

„СЪБОТА, 4 НОЕМВРИ

Войниците изпоплашени стоят в окопите, в тила също цари уплаха. Що за страх владее полка ни, не мога да разбера. Позор за 5-и пехотен дунавски полк, на който разчитаха като на елитен полк. До 9 часа бе спокойно, но отведнъж се разнесоха тревожни викове: „Бягайте, идат немците!“. Само това и чакаха войниците. Докато си сложа паласките, видях една група, около 100 души наши войници, да бяга по шосето изпоплашена, гола, боса, без раници. Викове, команди, гюрултия оглася околността. Началници спират началници и войници, викове се носят, през баирите се виждат как бягат посока гр. Берово. Полковият лекар с лека картечница вика и се мъчи да организира група войници. Артилеристите напуснаха гаубиците и бягаха наедно с тях. Паниката бе голяма и положението натегнато, командването безсилно. Командирът на полка излезе без шинел и гологлав, съвсем спокойно взе да пита и да се смее где са германците… Взводният ни командир Цоню Димитров Календжиев донесе бомби около 30 парчета, сложихме си лентите и тръгнахме по гората и шосето да върнем войниците. В помощ ни пратиха Конния взвод. Те застигнаха войниците на около 5 км от позициите и ги върнаха. Отпаднали, клетите войници, уплашени, с несигурни крачки се отправяха обратно. Слушах ги, като говореха, че не били яли 4 дена вече нито храна, нито сутрин чай. Тук смея да отбележа престъплението, извършено от някои ротни фелдфебели, които, страхувайки се да изнесат яденето до бойната линия, за да не бъдат убити, се наговаряли с артелчика и коневода, който води коня натоварен с казанчетата, да ги изливат, и като се върнат, казвали, че не намерили ротата или че снаряд паднал, конят се уплашил и скочил, прекатурил се и съборил чорбата наедно с казанчетата в някой трап. Ето тоя пример ни дава ясна представа защо българските войници не са ония, които мислеха, че ще бъдат. Изгладнели, горките бягат

назад… Добре, че са търпеливи бедните войници. Върнаха се нашите добри войници по местата си и зачакаха врага. Заеха позициите си и насочиха оръжието си срещу коварния враг, като забравиха случката и започнаха да търсят виновниците на паниката". (8)

В края на запазените страници от дневника на подофицер Иван Спасов, освен редовете, посветени на семейството му, са записани и отделни случаи на конфликти между български и македонски войници, станали при съвместните им военни действия в района на гр. Кочани. За подобни сложни отношения между двете армии, както и за някои по-сериозни конфликти между командващите на двете армии вече има сериозни изследвания и публикации (9)

Колкото и лично да е написаното в един дневник, колкото да е субективно описанието на отделните събития и факти, информацията, която получаваме от дневника на подофицер Иван Спасов Велев, допълва героичните страници от историята на 4-а българска армия по време на Брегалнишко-Струмишката операция.

Немалка част от фронтоваците на Павликенска околия са зачислени към 18 пехотен полк – Велико Търново. Войниците от набор 1922 год. отбиват редовна военна служба и поради изтичане на срока на редовното си обучение са очаквали в началото на м. септември 1944 год. да бъдат уволнени. 2-а пехотна дружина била разположена край с. Факия близо до българо-турската граница. На 4 септември войниците са вдигнати по тревога и вместо към родния търновски край са натоварени на ешелони в посока Елхово, Стара Загора и София. В средата на м. септември 2-а дружина е вече в Македония, разположена в подножието на вр. Буковик, в посока на градовете Пехчево и Верово. Задачата е да се завземе върхът и да се контролира пътят, по който германските войски се изтеглят от Гърция към Германия. За тези събития разказва в спомените си Иван Пенев Лукаев от Павликени:

„Предприетата първа атака за овладяването на върха не успя, бяхме принудени да се оттеглим на изходните позиции, да се прегрупираме и с нова атака да завладеем върха. В тази атака взеха участие и дошлите при нас партизани и доброволци. Макар и с много жертви врагът бе разбит и се оттегли в посока на Царево село. (…)

От Кочани нашата групировка бе изпратена на позиция срещу село Теранци… Стана ясно, че в селото има германци, вляво от селото се намираше картечно гнездо. Започна подготовка на групата ни за атакуване и завземане на селото. Заповедта беше атаката да започне в 9 часа сутринта. Към 8 ч. ние се изнесохме на изходна позиция. През това време над позициите ни паднаха няколко снаряда – вземаха ни на мерник. Чуваше се картечна стрелба. След минути положението се влоши, стана страшно, падаха много снаряди, имаше усилена картечна стрелба от позициите на врага. Чуваха се

викове за помощ от нашите войници. Противниковата стрелба ни принуди да стоим в окопите, но и да следим противника за евентуално атакуване от негова страна. Очаквахме вече заповед за атака. В тези последни минути преди атаката се случи нещо, което никога няма да забравя. В близост до мен, на около 2 м, беше се окопал войник от друга рота. Със страшен трясък избухна вражески артилерийски снаряд или мина, бях засипан с пръст, нещо стана с дясното ми ухо. Изплаших се и очаквах да почувствам затопляне по тялото си от кръв, очаквах болки. Вдигнах глава и се огледах наоколо. Окопчето на войника до мен беше разбито, войникът беше убит на място, останали бяха части от тялото му. Побиха ме още по-студени тръпки. Заплаках, но време за губене в този критичен момент нямаше". (10)

В тази битка край Кочани загива и Кирил Несторов от Бяла черква, а Никола Ангелов от с. Патреш е ранен. В спомените на Иван Лукаев са описани много драматични битки и примери за проявен героизъм на българските бойци и офицери от 2-а пехотна дружина на 18-и търновски полк, в който и той е участвал. Особено трудно е било завземането на кота 805 и преминаването през р. Пчиня на път към Скопие :

„Обстановката се влошаваше, ставаше от страшно по страшно. Под куршумите на врага успяхме да слезем в дол и по-безопасно да се изтеглим… Около 6 часа сутринта наши войници се натъкват на немски войници, които ни обхождат вляво от нас, вероятно да ни обградят и пленят. (…) Воювахме на живот и смърт, изпълнявахме заповедта да разбием врага и да завземем котата. Нашите момчета се държаха храбро.

В този критичен момент дойде да ни помогне щурмовият взвод на подпоручик Кабакчиев, с помощта на който врагът бе разбит и принуден да се оттегли и да напусне котата. Този взвод плати много скъпо. 90 % може би, начело със своя командир, останаха на върха на котата. Заповедта бе изпълнена, котата завзета. За страхотната битка също може да каже и нашият съгражданин Велю Христов, за когото окопният ни вестник писа със заглавие: „Давай, Вельо, още по отстъпващия враг!" (той беше минохвъргач). Преживях още една много страшна нощ, но имах късмет и добра съдба. Последното ми по-забележително и страшно участие във войната бе на 12 ноември 1944 г., когато, преследвайки врага, се наложи да прегазваме много буйната, мътна и влачеща река Пчиня. Под обстрела ние, бойците, подкрепяни от нашите артилеристи и картечари, голи до кръста, с вдигнати ръце нагоре, за да пазим сухо оръжието и дрехите, я преминахме и заехме позиции. Стигнахме на около 5 – 6 км от Скопие". (11)

За проявен изключителен героизъм по време на войната над 20 войници от Павликенска околия са били наградени с Орден за храброст. Един от отличените фронтоваци е Стефан Гатев от Павликени, който е бил мобилизиран в 1-и дивизионен артилерийски русенски полк в състава на 5-а

дунавска дивизия. На територията на Сърбия неговата военна част е била разположена в подножието на кота 1029. Придвижването напред било възпрепятствано от намиращия се наблизо немски бункер с картечница, която обстрелвала околността и не позволявала преминаването. Ръководството на полка призовава доброволци от специалната батарея, които да обезвредят бункера. Отзовават се 6-има доброволци, сред които и Стефан Гатев. За провеждане на акцията той си спомня:

„Дойде паметната нощ. Шестимата тръгнахме по пътечка, проучена от разузнавачите и прочистена от сапьорите. Беше много студено и няма да крия – неизвестността ни плашеше. Стигнахме до едно долче, дълбоко човешки бой, на бреговете на което имаше прехвърлени 2 – 3 греди, и така беше направен брод. Самият бункер се намираше скрит сред горичка и това до известна степен ни улесняваше да се прикриваме.

Непосредствено пред входа на бункера бяха поставени много греди и трябваше да вървим изключително внимателно и безшумно, за да не ни усетят немците, тъй като самият вход беше покрит само с едно платнище. Пристъпвайки бавно по гредите, чувахме как в бункера немците си приказваха.

Разчитахме да ги изненадаме, и затова, като стигнахме до входа, се наредихме така, че да можем да влезем вкупом. И наистина – събрахме се около входа, аз дръпнах платнището и влетях в бункера, а след мен и другарите ми. Това внезапно влизане до известна степен стресна немците. Само един от тях посегна към кобура на пистолета си. Той беше най-близо до мен и аз го ударих с шмайзера си и му взех пистолета. В това време другарите ми обезоръжиха и другите двама немски войници. След това изкарахме и тримата навън, подредихме се в колона, така че да можем да наблюдаваме добре немците, и тръгнахме надолу. Студът беше станал още по-голям. Стигайки до бродчето над дерето обаче, немецът, когото охранявах, скочи във водата. Аз – след него. Настигнах го и опитах отново изпитаното средство за укротяването му – ударих го отново с приклада на шмайзера си. Едва успяхме да излезем от студената вода и така, покрити с ледени шушулки, обкръжени от тъмата и кучешкия мраз, с много внимание и усилия стигнахме до лагера си. Няколко дни по-късно в полка дойде командването на дивизията. На нас, участниците в акцията по превземането на бункера през онази нощ, ни изказаха похвала, а на мен ми беше връчен Кръст за храброст – IV степен". (12)

В двете фази на войната, след мобилизацията през септември 1944 г., войниците от Павликенска околия дават 65 жертви. В 65 български семейства не се завръщат синове и бащи, напразно ги очакват почернените им майки, вдовици и сираци. Не могат да бъдат изчислени психологическите, емоционалните и чисто човешките поражения на войната. В почти всички

спомени на фронтоваците смъртта на другаря е описана най-емоционално и оставя неизличима следа за цял живот.

Стефан Василев от Павликени, мобилизиран в Девета дивизия, разказва за смъртта на свой другар от взвода. Били край гр. Куршумлии, Югославия, и в една от почивките между два прехода неговият приятел Иван угрижен му споделил:

„Наборе, тая сутрин получих писмо от булката. Пише ми, че всички в нашето село изорали и засели нивите си, а само нашите стоят ни изорани, ни посети. Оставил съм я с малко дете и няма кой да ѝ помогне… Пита ме в писмото кога ще свърши войната, че да си дойда и да си карам кърската работа. Та сега не знам какво да ѝ пиша, как да я успокоя".

Тъкмо да му отговоря… се зачу зловещо бръмчене на самолети. Скоро вражеските стоманени птици бяха над нас и започнаха да стрелят с картечници. Нашите противовъздушни оръдия им отговориха. Някой извика: „Бягайте! Пускат бомби!". Всички се разбягаха да се скрият, хукнах и аз по стръмния жп насип и легнах зад близка стара къща. В този миг започнаха да се чуват бомбени трясъци. Къщите наоколо се разтресоха, започнаха да падат пръст и камъни. След малко самолетите изчезнаха и всичко утихна. Едва тогава се сетих за Иванчо. Обърнах се да го видя зад мен ли е. Нямаше го. Тръгнах да го търся. Отидох до мястото, където бяхме приказвали, и с ужас видях, че той лежеше там мъртъв, с голяма рана на гърба. Недалеч от него все още лудееха няколко коня от нашите взводни коне, а други животни бяха убити или ранени. Едва тогава си обясних защо Иванчо не се е затичал след мен, когато започнаха да падат бомбите. Той, виждайки опасността, първо хукнал да гони към укритието конете. Селското му сърце го накарало първо да се погрижи за животните и да ги опази, а после да мисли за себе си.

Този спомен не ме напуска и сега. Напразно е чакала горката му съпруга, синът му пък не го е виждал изобщо. Дано да е станал добър мъж и да е наследил силното селско сърце на баща си." (13)

Във втората фаза на войната участват около 1/3 от бойците и офицерите на Павликенска околия, които се сражават на територията на Австрия и Унгария. Там, далеч от Родината, ги настига и вестта за края на войната. За тия дългоочаквани и щастливи мигове по много емоционален начин разказва в спомените си Петър Н. Иванов от Бяла черква. Заедно с другарите си от артилерийската противотанкова част той бил в района на гр. Марибор, Австрия. На 2 май 1945 год. вдясно от техните позиции се чува силна автоматична стрелба. Необичайната посока, откъдето идва стрелбата, в началото обърква българските войници, но много скоро разбират, че това е стрелба във въздуха на съветски войници от пехотата на 3-и украински фронт. От тях българските войници разбират за превземането на Берлин.

Срещата между българските и съветските войници е вълнуваща, войнишките сълзи на радост и братски прегръдки ознаменуват края на войната. По думите на Петър Н. Иванов това бил най-щастливият ден в живота му. Същата нощ българските военни части настъпват далеч на запад към снежните австрийски Алпи и стигат до гр. Клагенфурт. (14)

Докато мъжете воюват на фронта, в селищата на Павликенска околия, както и в цялата страна, се разраства всенародно движение под девиза: „Всичко за фронта, всичко за победата!“. Особено активно в това движение се включват жените и новосформираните женски дружества; местните дружества на Червения кръст и комитетите на Отечествения фронт. През зимата на 1944 до м. май на 1945 год. в селищата от околията се откриват пунктове за събиране на захар, брашно, плодове и други хранителни продукти; подготвят се стотици колети, които са изпратени на фронта. Дружествата на Червения кръст и ОФ-ските комитети успяват да съберат помощи на стойност 2 400 хил. лв., които се разпределят за бойците на фронта и за подпомагане на войнишките семейства. Само женските дружества в околията провеждат 67 акции, по време на които се приготвят сладкиши, плетат се чорапи, ръкавици и пуловери, шият се ризи и партенки. Най-много колети за фронта подготвят жените от селата Паскалевец, Горна Липница и Михалци. В Бяла черква само за една седмица през м. ноември 1944 г. са събрани 1 700 хил. лв., както и много подаръци за фронта. Жените от Павликени посещават ранените войници в плевенската Военна болница, а децата от Основното училище събират 17 300 лв. за бойците на фронта. (15)

До средата на м. декември 1944 г. на жп гара Павликени има открит Подкрепителен пункт, на който се раздават над 100 кг цигари и хиляди закуски на минаващите влакове с бойци. В с. Михалци са събрани 145 кожи, 328 кърпи, 67 чифта чорапи, 46 чифта партенки, 23 чифта ръкавици, 70 калъпа сапун, 68 кг орехи, 1700 кутии цигари, 1000 кутии кибрит, 10 ризи и 60 000 лв. В с. Дичин събират и изпращат на фронта 78 хил. лв. Помощната организация в околията провежда от 1 до 10 април 1945 г. акция за събиране на помощи за фронта и за Втора хирургическа болница край Белград. От селата в района са събрани и изпратени 445 колета. (16)

Съхранените във фонда на Исторически музей – Павликени спомени на бойци и офицери от Българската армия за периода 1944 – 45 год. са ценни източници на информация за личните и чисто човешки преживявания на участниците във войната. Независимо от субективния характер на изказа, написаното от фронтоваците е едно директно и оригинално описание на действителността. В тях впечатленията, емоциите, спомените и усещанията от атмосферата на фронтовата линия са достоверни и неподправени. Само очевидците могат да разкажат за ужаса, който предизвиква избухналата мина или падащите бомби от вражеския самолет, само непосредственият

очевидец може да опише болката от смъртта на бойния другар. Спомените на фронтоваците от Павликенска околия са само един малък живописен фрагмент от цялостната жестока картина на Втората световна война. Те помагат да оценим по-цялостно пораженията, които нанася една война върху обикновения човек; да се докаже за пореден път безсмислието, безумието и нехуманният характер на всяка една война. Спомените са чудесен повод за пореден път да отдадем заслужена почит и уважение към паметта на загиналите герои. Те ни дават възможност да се замислим над вечните морални и човешки стойности като дълг, храброст, чест и всеотдайност към род и Родина.

БЕЛЕЖКИ

1. Сб. *История на Втората световна война 1939 – 1945 г.* София, 1980; Сб. *История на Отечествената война на България 1944 – 1945 год.* (в четири тома). Институт за военна история при ГЩ на БНА, София, 1981 – 1984 г.; **Димитров, Д.** Участието на България във войната срещу Хитлеристка Германия в завършващия етап на Втората световна война в Европа (м. IX – м. XI.1944 год.). – сп. *Военноисторически сборник*, кн. 3 от 1995 г. София: Изд. „Св. Георги Победоносец" – Министерство на отбраната.

2. **Русев, Колю, Недялка Кочева.** „Напред, другари млади!" (очерк за павликенската гвардейска дружина). В. Търново: Дружество за разпространение на научни знания „Г. Кирков", 1986.

3. **Русев, Колю.** Страници за участието на павликенския край във въоръжената борба 1941 – 1944 г. и Отечествената война. – В: Сб. *Павликени и павликенският край*. София: Изд. на ОФ, 1977, с. 203 – 249; **Бъчварова, Невяна.** Град Павликени през втората половина на XX век. – В: Сб. *Павликени в миналото и днес.* В. Търново, 1998, с. 220 – 228.

4. „Военно-полеви дневник на подофицер Иван Спасов Велев (септември – ноември 1944 год.)". – Исторически музей – Павликени, инв. № 2257 – осн. фонд, документи. (Дневникът е предаден в музея от сем. Невянка и Христо Спасови, гр. Павликени, ул. „Цар Калоян" № 11).

5. Пак там, с. 7 – 27.

6. Пак там, с. 32.

7. Пак там, с. 33 – 36.

8. Пак там, с. 37 – 40.

9. **Димитров, Д.** Цит. съч., с. 145 – 165.

10. Спомени на Иван Пенев Лукаев, (гр. Павликени, ул. „Ивайло" № 19); – Исторически музей – Павликени, инв. № 1843, с. 1 – 22.

11. В-к *Павликенски глас*, бр. 13 от 11 април 1995 г., с. 3.

12. Спомени на Стефан Димитров Гатев от гр. Павликени. – Исторически музей – Павликени, инв. № 933 н.сп.ф./докум.

13. Спомени на Стефан Василев (гр. Павликени, ул. „Александър Тошев" № 4) – В-к *Павликенски глас*, бр. 16 от 22 април 1995 г., с. 3.

14. Спомени на Петър Н. Иванов от гр. Бяла черква. – Исторически музей – Павликени, инв. № 837 н.сп.ф./докум.

15. Материали от 70-годишния юбилей на организираното женско движение. – Исторически музей – Павликени, инв. № 1361 осн.ф.

16. **Бъчварова, Н.** Всички на фронта – всичко за фронта. – В-к *Павликенски глас*, бр. 18 от 9 май 1995 г., с. 2 – 3.

Темата е представена на Национална научна конференция на тема „Втората световна война и България 1939 – 1947“, организирана от Институт по история – БАН и РИМ – Сливен, 2005 г.

ПО ФРОНТОВЕТЕ НА ВОЙНАТА В СЪСТАВА НА 31-и СИЛИСТРЕНСКИ ПОЛК

31-и пехотен силистренски полк е възстановен от състава на 8-и приморски (варненски) полк след Крайовската спогодба през 1940 год. По време на Втората световна война участва в състава на 12-а пехотна дивизия на Първа българска армия. Полкът спечелва името си „Железният" по време на боевете при Драва, Мур и с. Ястребци. При обща численост на полка от 2300 войници, сержанти и офицери на фронта загиват 1333 души.

В резултат на изследователска работа по темата относно участието на жители на община Павликени в хода на Втората световна война е установено, че **в състава на 31-и силистренски полк са загинали 7 (седем) души – войници и офицери от павликенския край.** Данните за загиналите войни са събирани от Централен военен архив – В.Т ърново, което гарантира тяхната достоверност.

Проучвайки състава на войници и офицери от павликенския край, както и на участниците в гвардейските дружини по време на Втората световна война, бе установено, че **в състава на 31-и пехотен силистренски полк са се сражавали още 8 (осем) жители на общината ни**. Ветераните са само от три селища – Павликени, Бутово и Михалци, което води до предположението, че посоченият брой на участници в полка е вероятно много по-голям. За съжаление в съхранените при нас справки, издадени от кметствата по селата и от Военноотчетно бюро към Община Павликени, са изписани само трите имена и рождената дата на ветераните, като липсва съответното военно подразделение.

ПРИЛОЖЕНИЕ

А. **Списък на загиналите войници и офицери от 31-и пехотен силистренски полк:**

1. **ВАСИЛ НЕДКОВ ВЪЛКОВ**

Редник, роден 1915 г. в Павликени, загинал на кота 1020 в Сърбия на 31.10.1944 год., погребан в с. Тулари, Сърбия.

(ЦВА – В. Търново, ф. 39, опис 3, дело 111, лист 19)

2. **МЕТОДИ СТЕФАНОВ СТАНЕВ**

Поручик, роден 11.08.1910 г. в Павликени, загинал на 09.04.1945 г. в с. Ястребци, Хърватско. Погребан в Станитинец, Хърватско.

(ЦВА – В. Търново, ф. 39, опис 3, дело 111, лист 19)

3. **ПЕТКО СИМЕОНОВ АЛЕКСАНДРОВ** –

Ст. школник, роден през 1922 г. в Павликени, загинал в с. Химбайон – Унгария на 10.03.1945 г., погребан в с. Химбайон, Унгария.

(ЦВА – В. Търново, ф. 39, опис 3, дело 111, лист 19)

4. **ЛЮБЕН АНГЕЛОВ ВАЧЕВ**

Роден 1922 г. в с. Батак, редник, загинал на 28.10.1944 г. до вр. Лисица, Македония. Погребан в с. Туларе, Македония.

(ЦВА – В. Търново, ф. 39, опис 3, дело 111, лист 1)

5. **МАРИН СТЕФАНОВ МАРИНОВ**

Роден 1922 г. в с. Дъскот, участвал в Първа българска армия, под. 69100, автоматична рота. Загинал на 04.04.1945 г. при р. Драва, край с. Путорене, Чаковска околия, Сърбия.

(ЦВА – В. Търново, ф. 39, опис 3, дело 111, лист 13)

6. **ЗДРАВКО НИКОЛОВ БОЖЕВ**

Роден 19.10.1924 г. в с. Караисен, завършил гимназия във В. Търново, несемеен, занимавал се е със земеделие. През 1943 г. служи в Силистра, а през 1944 г. учи във Военно училище в София. По време на бомбардировките над София е преместен във Военна школа в Сливен, където завършва военното си образование. Произведен в чин „школник фелдфебел" в състава на 31 пехотен варненски полк, 1-а дружина, 3-а рота. Загинал на 10.03.1945 г. край с. Кишбайан, окръг Нагадяло, край р.Драва в Унгария.

(ЦВА – В. Търново, ф. 39, опис 3, дело 111, лист 14)

7. **МАРИН ИВАНОВ ЯЛАМОВ–ГЕОРГИЕВ**

Роден 20.10.1922 г. в с. Михалци, участвал в Нишката и Косовската настъпателна операция, загинал на 09.11.1944 г. при кота 1020 при Прищина.

(ЦВА – В. Търново, ф. 39, опис 3, дело 111, лист 16)

Б. **Списък на войници, офицери и гвардейци от състава на 31-и пехотен силистренски полк, жители на община Павликени:**

1. **ПЕТКО НИКОЛОВ ЕНЧЕВ**

Роден 1921 г. в Павликени, участвал в полка от септември 1944 до декември 1944 г. в Югославия.

2. **РАШКО ГЕОРГИЕВ БЯНОВ**

Роден 1920 г. в Павликени, участвал до 20 декември 1944 г. в Югославия.

3. **АТАНАС АНГЕЛОВ АТАНАСОВ**

Роден 1923 г. в с. Бутово, участвал във II-ата фаза на войната.

4. **ЙОРДАН МИХАЙЛОВ ГЕОРГИЕВ**

Роден 1914 г. в с. Бутово, участвал във II-ата фаза на войната.

5. **КИРИЛ ЙОРДАНОВ ГЕЦОВ**

Роден в 1918 в с. Бутово, участвал в I-ата фаза на войната.

6. **НЕФТЕЛИМ ЙОРДАНОВ МИНЧЕВ**

Роден 1921 г. в с. Бутово, младши сержант, участвал във II-ата фаза на войната.

7. **ДИМИТЪР НЕДКОВ ДИМИТРОВ**

Роден в с. Михалци, участвал в Нишката и Косовската настъпателни операции.

8. **КРЪСТЮ ГЕОРГИЕВ ЧОРБАДЖИЕВ**

Роден в с. Михалци.

ПАВЛИКЕНИ СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА ПАВЛИКЕНИ В ПЪРВИТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

През последното десетилетие на XIX век Павликени в своето развитие изпреварва съседните села и постепенно приема нови функции. За това допринася благоприятното географско разположение на кръстопът между големите градове, плодородната долина на р. Росица, но преди всичко предприемчивостта на местното население. Със създаването на съответните административни, стопански, просветни, медицински и други служби, с откриването на седмичен пазар и жп гарата Павликени окончателно си извоюва правото на естествен административен, стопански, транспортен и политически център на 32 големи села с прогресивно и трудолюбиво население.

Основното, което утвърждава Павликени като център на околните села, е икономическото му развитие. В началото на XX в. капиталът навлиза все по-осезателно в стопанския живот на селото. Преодоляването на голямата икономическа криза след Първата световна война се отразява благоприятно не само върху зърнопроизводството и животновъдството в Павликени. Мнозина стокопроизводители насочват усилията си към интензивни култури – лозарство, зеленчукопроизводство, овощарство. За нуждите на селскостопанското производство и бита в селото се създават условия за развитие на десетки занаяти. През 40-те години на века в Павликени са регистрирани 169 майстори занаятчии с общо 332 работници, обединени в Общо занаятчийско сдружение.

Новата действителност в средата на XX век моделира нови обществени взаимоотношения, откроява и задълбочава социални конфликти, създава условия за развитие на политически и партийни пристрастия. Стопанският подем на Павликени оказва своето влияние и върху културно-просветния живот, благоустрояването и бита.

В променената обществено-политическа обстановка след Втората световна война правителството на ОФ с решение от 01.01.1945 год. възстановява Павликенска околия, в състава на която влизат околните 27 села. Селищата Сухиндол, Красно Градище, Горско Косово и Бяла река са присъединени към Павликенска околия през 1950 год. След 1951 г. управлението на околията се поема от Изпълнителен комитет на Градски общински народен съвет, начело с председател. Павликени е център на околия до 1959 год., ко-

гато България е разделена на окръзи, а градът и прилежащата му община са включени в състава на Великотърновски окръг.

Въпросът за икономическото развитие на Павликени в годините след Втората световна война е проучен частично в няколко изследователски теми на различни автори. В някои от публикациите е направен опит да се проследят множество и различни аспекти на икономическото развитие на града и общината – промишленост, селско стопанство, строителство, транспорт. Писани през 80-те години на XX век, те носят своя политически отпечатък, характерен за периода. (1) Други по-съвременни проучвания са посветени само на един вид промишленост или само на едно предприятие. (2) Настоящата тема си поставя целта да разгледа появата, развитието им и дейността на първите промишлени предприятия на Павликени като част от общото икономическо развитие на селището. Тази част от развитието на промишлеността на Павликени все още не е достатъчно добре проучена и предоставя богато поле за изследователска работа.

Веднага след политическите промени в България през есента на 1944 г. Отечественият фронт представя своите възгледи за развитие на икономиката в Програмата си от 17.09.1944 г. Насоката на тази политика е срещу едрия капитал, за премахване на частния стопански монопол и за конфискуване на имущества, придобити чрез спекула по време на войната. В същото време се дава приоритет на създаването на държавните монополи, насърчава се кооперативното дело и производството на стоки за потребление. Реализирането на тази програма се осъществява чрез постепенно ликвидиране и ограничаване на частната собственост. Държавата започва да регулира промишленото производство по вид, количество и качество, както и да упражнява контрол върху дейността на частните предприятия. С Наредба-закон за снабдяването и цените от м. IX.1945 г. се утвърждава правото на държавата да определя на кого, в какви количества и за какви изделия могат да се продават суровини. През същата година се приемат поредица наредби и закони, които на практика налагат държавен контрол и над търговията.

Отечественофронтовската власт в Павликени след Втората световна война наследява 24 дребни предприятия с около 1000 души работници. Това са предимно тухларни, дараци, маслобойни, мелници, занаятчийски работилници и др. Производството на разнообразна селскостопанска продукция служи като база за построяването на първите промишлени предприятия – мелници, маслобойни, дараци, бояджийници и др. малки фирми. На базата на занаятчийското производство в Павликени възникват фабриката за тухли и керемиди „Крепост“, Креватната фабрика на Дечо Личев и сие, мелница „Мусала“, Макаронена фабрика и фабрика „Вагрянка“. По това време в района са електрифицирани само три селища – Павликени, Бяла

черква и Сухиндол, от една-единствена ВЕЦ – Бяла черква с мощност 1000 квтч и две дизелови централи, съответно с мощност от 100 и 80 квтч. (3)

Възлагането на държавни поръчки и регулирането на промишленото производство в Павликени е съпроводено със саботажи, отпор и съпротива от страна на собствениците. Най-ярък пример в това отношение е опитът на Димитър Дамянов – един от собствениците на фабрика „Вагрянка", който е обвинен в злоупотреба с държавни средства и опит да продаде част от собственото си имущество. (4) Разпространението и на други подобни явления довеждат до въвеждането на т. нар. работнически контрол върху производството и до задълбочаване на социалните и политическите конфликти.

В периода 1945 – 46 г. държавата поема в свои ръце държавните предприятия, останали от предишния политически режим, както и наследеното германско имущество в България. С цел утвърждаване ролята и мястото на държавата в стопанския живот на обществото се предприемат мерки и за ликвидирането на частната собственост. Основните форми на този процес са конфискациите на имущество като наказателна санкция от Народния съд и национализацията на имущество, придобито чрез спекула и по незаконен начин. Обнародваният през април 1946 г. Закон за конфискация на имуществото се прилага с обратна сила, т. е. всички движими и недвижими имоти, акции и пари, придобити след 1.01.1935 г. чрез спекула и по незаконен начин, се конфискуват в полза на държавата. Доказването на спекула и незаконен начин става субективно и без ясни критерии, което създава условия за политически репресии срещу опозицията на новата власт. В изпълнението на Закона за национализацията (23.12.1947 г.) в Павликени са национализирани около 30 предприятия, в които работят 660 работници, а в околията национализираните предприятия са 51. (5) Под ударите на закона попадат машинни работилници, мелници, дараци, маслобойни, керамични фабрики, креватната фабрика и други дребни производствени фирми и търговски дружества. **(Приложение 1)** Държавата слага ръка и върху банковите влогове на бившите собственици на национализирани предприятия, както и на техните близки. (**Приложение 2)** Друга важна стъпка към разширяването на държавната собственост е създаването на държавните монополи – върху производството и продажбата на розово масло, на тютюн, на спиртни напитки, върху външната търговия с поредица стоки и суровини. Законът за спиртния монопол от 1947 г. има особено важно значение за Павликенска околия. Районът вече е утвърден като лозарски, а лозаро-винарските кооперации са поставили началото на винопроизводството. По силата на този закон се създават две големи държавни предприятия: ДСП „Винпром" – Павликени и ДСП „Винпром" – Сухиндол. По същата логика държавата слага ръка и върху търговията със спиртни напитки в Павликенска околия. На територията на Павликенска околия е

иззето имуществото на 86 търговци на спиртни напитки, от които 17 търговци от Павликени. **(Приложение 3)** Освен търговските обекти, продаващи алкохол, държавата постепенно национализира всички 52 броя търговски обекти на територията на Павликенска околия **(Приложение 4)** Периодът 1948 – 1952 г. е решаващ за ликвидирането на частния капитал в търговията на дребно, а въвеждането на държавните монополи способстват за същия процес относно търговията на едро и външнотърговските сделки. Ролята на частния капитал в банковото дело постепенно се ограничава чрез „изкупуване", а по-голямата част от банковите кредити се съсредоточават в държавните и кооперативните банки. Окончателното ликвидиране на частния капитал завършва с приемането на Закона за банките през м. XII.1947 г.

През първите години след войната отечественофронтовската власт налага регулиране и на кооперативното движение в България. Създаването на ЦКС в края на 1946 г. е сериозна крачка за утвърждаване на централистичното начало. През 1947 г. ЦКС е вече най-голямата стопанска организация в страната, а кооперативното движение е зависимо и контролирано от държавата. Направени са първите крачки към централизирана и одържавена икономика, изготвят се първите планове за възстановяване на народното стопанство и за планова икономика.

Използвайки кооперативната идея като форма и начин за ликвидиране на частната занаятчийска собственост, масово се създават ТПЗК. Там, където вече има изградени занаятчийски кооперации, се пристъпва към подмяна на старите ръководства. Реорганизирането на кооперативното движение е подпомогнато и с промяната в началото на 1947 г. на Закона за улесняване на сливането на кооперативните сдружения. В историческата литература се утвърждава тезата, че първият важен акт, с който се тръгва към централизирана и бюрократизирана одържавена икономика, не е национализацията от 1947 г., а създаването, реорганизирането и обединението на кооперативното движение, започнало още през 1945 – 46 год. (6)

През периода 1944 – 48 г. държавата предприема първите опити за централизирано планиране на стопанската дейност. Още през май 1945 г. се създава Върховен стопански съвет, който има задачата „да планира, съгласува и надзирава стопанската дейност на държавните стопански ведомства, на отделните области и клонове на народното стопанство, както и дейността на частните и обществените предприятия и организации". (7) Като резултат от дейността на този съвет през април 1947 г. ВНС приема Закон за двегодишен план (1947 – 48), който за първи път има задължителен характер и обхваща всички области на стопанския живот.

През първото десетилетие след войната в Павликенска околия се развива по-успешно селското стопанство. До 1948 г. във всички 23 села от околията са създадени кооперативни стопанства. В тях членуват обаче едва 26 %

от земеделските стопани, а обработваемата земя е 25 %. В тия първи години проблемите са много – разпокъсано селско стопанство, липса на механизация, недостиг на семена за посев, неблагоприятни в климатично отношение стопански години. Отпорът на частните земеделски стопани и нежеланието им да влизат в кооперативите, е сериозен. Интересни са данните за разпределението на обработваемата земеделска земя през този период. Докато кооперациите владеят едва ¼ от земята, броят на семействата, нежелаещи да влязат в ТКЗС през 1948 г. в околията, е 9220. В техни ръце са и по-големите ниви по селата – 3707 семейства владеят под 30 дка земя, 4770 семейства имат земя между 30 и 60 дка, а 743 семейства имат над 100 дка обработваема земя. (8) В повечето случаи тези семейства владеят и едрия селскостопански инвентар, което обяснява нежеланието им да се кооперират. В много от селата спрямо тези семейства се упражнява социален натиск, започва политически тормоз. На къщите на такива семейства се изписват надписи „народен враг", наричат ги „кулаци", а на децата им се дават лоши характеристики и не им се разрешава да учат във висши училища. Нежелаещите да влязат в кооперативите, са публично порицавани на общи събрания по селата.

Първа и сериозни стъпка за механизация на селското стопанство е създаването на **Машинно-тракторните станции (МТС)**. Една от първите създадени в страната е МТС в Павликени, основана през лятото на 1945 г. с участието на 17 общини, 19 кооперации и Популярна банка – Павликени. (9) С цел повишаване на механизацията на селското стопанство през февруари 1948 г. е приет Закон за изкупуване на едрия селскостопански инвентар. В резултат на приложението на този закон машинният парк на МТС – Павликени е увеличен със 120 трактора, 136 вършачки, десетки плугове, редосеялки и друга техника. (10) Лишени от техниката си и притиснати от обществено-политическите обстоятелства в страната, едрите земеделски собственици постепенно са принудени да влязат в кооперативните стопанства.

На 1 март 1948 г. кооперативното предприятие МТС – Павликени става Държавна машинно-тракторна станция към Министерство на земеделието. Това е първото държавно предприятие в Павликени и една от първите от общо четири МТС в страната. Първата ремонтна работилница на МТС се построява в западната част на младия град. Основната задача на МТС в началото е да извършва механизирана обработка на земята на новообразуваните ТКЗС-та, както и да прави ремонт на селскостопанската техника. В началото МТС – Павликени обслужва Павликенска, Севлиевска и част от Великотърновска околия. По-късно от МТС – Павликени се отделят и обособяват като самостоятелни МТС в Севлиево, Сухиндол, Ресен и Карайсен. От 1948 г. МТС носи името на бележития син на чехословашкия народ Клемент Готвалд. В изпълнение на 23-о постановление на МС от 14.02.1962 г. наличните машини стават собственост на ТКЗС, а от 1 юли с.г. се създава

Ремонтно-техническа станция „Кл. Готвалд“. Поредната реорганизация на предприятието е на 1 август 1970 г., когато на базата на РТС се създава Ремонтен завод – Павликени. (11)

Новите наименования на предприятието трасират във времето не само административните промени, но и развитието на производствения процес. От 1964 г. предприятието не само ремонтира трактори, клас 0,6 т – самоходно шаси, горивни помпи за дизелови двигатели и други селскостопански машини, но усвоява и производството на резервни части за трактори и комбайни, както и различни серии селскостопански машини. В листата за производство на предприятието са булдозерни устройства за трактор „Булгар“ ТЛ 30А и ТЛ 45, предназначени за страната и за износ, фуражомелка за груби фуражи ФГФ 120 МА.

Независимо от дълбоките социални и политически конфликти в българското общество през първото следвоенно десетилетие селското стопанство се развива по-бързо и по-стабилно в сравнение с промишлеността. Павликенска околия не се отличава в това отношение от други съседни околии. Силен тласък за развитието на селското стопанство в региона оказва откриването на язовир „Александър Стамболийски“ на 6 ноември 1954 г. и изграждането на Росишката напоителна система. (12) Селскостопанските традиции на павликенския край се стимулират и от опита и научните изследвания на Опитна станция, прераснала по-късно в специализиран научен Институт по соя.

Построяването на язовир „Ал. Стамболийски“ създава добри условия за електрификацията на Павликенска околия. На базата на бившата Електроснабдителна кооперация „Светлина“ през 1949 г. се създава **предприятието „Енергоснабдяване“**. То изгражда и пуска в действие три нови електроцентрали: ВЕЦ „Росица 1“, ВЕЦ „Росица 2“ и ВЕЦ „Росица 3“ с обща мощност 10600 квтч. Електрифицирани са всички села от околията, консумацията на ел. енергия се увеличава многократно. Успоредно с нарасналото потребление на ел. енергия десетократно се увеличава и мощността на електроизточниците. (13) Създават се условия за промишлено производство.

Равносметката за първия Двегодишен народостопански план, приет от ВНС през м. април 1947 г., за Павликенска околия е в полза на селското стопанство. Първите стъпки за развитие на промишлеността са трудни и бавни. Национализираните предприятия са слабо механизирани, с малък капацитет, липсва и квалифицирана работна ръка. Новите ръководители на предприятия нямат опит и квалификация, а в управлението се намесват политически пристрастия и вражди. След войната не достигат и суровини за промишлено развитие.

Най-старото промишлено предприятие на Павликени е **фабрика „Вагрянка“,** възникнала на базата на Механотехническата работилница на

Петър Атанасов. Тази първа занаятчийска работилница, която се занимава и с търговия с машини и машинни части, е записана в едноличния регистър на Търновския окръжен съд под № 24 през 1921 г. (14) В тази първа работилница се поставя началото на металообработването в Павликени – през 1922 г. се пуска в експлоатация първата вагрянка за леене на чугун, ремонтира се селскостопански инвентар, произвежда се дребен стопански инвентар, машини за мелниците и циглените фабрики. През 1938 г. работилницата става собственост на Иван Витанов (от с. Стамболово), който развива дружеството в три основни насоки: ремонт и производство на машини и машинни части, производство на чугунени отливки и търговия с машинни части. В началото на 40-те години фирмата вече се нарича фабрика „Вагрянка". До национализацията на фабриката в нея се произвеждат предимно помпи тапенки, долапи с конска тяга за поливане на зеленчукови градини, банциги за рязане на трупи, вагонетки, гроздомелачки и др. (15)

След национализацията новата държавна фабрика „Вагрянка" е с минимален машинен парк. Първите 11 работници имат на разположение само 1 струг, 1 шепинг, 1 бормашина, 2 шмиргела, 2 електрически дрелки, щанц за рязане на ламарина, две вагрянки, шпиндел преса и оксижен. През второто тримесечие на 1948 г. фабриката за първи път работи по държавен план. Развитието е подчертано екстензивно – търсят се нови работници, купуват се машини на старо от закрити предприятия, правят се опити за усвояване на ново производство. През лятото на 1948 г. машините и производството са пренесени на нова работна площадка – в помещенията на ликвидираната фабрика „Вита", като в старите помещения остава само леярната. Новата леярна влиза в експлоатация една година по-късно.

В периода 1948 – 1951 г. във фабрика „Вагрянка" – Павликени се произвеждат първите в страната верижни транспортьори и съоръжения за керамичните фабрики, които са немалко в региона. Продължава производството на помпи тапенки, на машини за сортиране на семена, както и ремонтни дейности на различни селскостопански машини. 50-те години на XX век за фабрика „Вагрянка" не са период на бурно развитие, плановите задачи за ремонтни дейности невинаги се изпълняват, няма достатъчно квалифицирана работна ръка. Производството е трудно и тежко, има недостиг на суровини и техника. За трудностите в растежа допринасят и поредицата административни реорганизации. През 1953 г. предприятието е обявено за завод към Министерството на тежката индустрия, а през 1954 г. преминава към Министерство на благоустрояването и комуналните предприятия и става Промкомбинат за метални изделия. Тези промени създават атмосфера на несигурност и колебания в работния колектив, засилва се текучеството. През 1959 г. се извършва поредната реорганизация и предприятието минава към Комитета по промишлеността под името ДИП „Вагрянка". (16)

Характерна особеност на предприятието „Вагрянка“ в периода 1948 -1960 г. е производството на нестандартно машинно оборудване и разнообразна номенклатура. Производствените звена се обособяват в три цеха: леярен, механичен и шлосерски. Във фирмата се произвеждат: транспортьори тип „Изида“, шнекови предавки, семечистачни машини, градинарски помпи, транспортни ленти и др. През 1955 г. в завода се пуска първият в страната конвертор за леене на стомана с капацитет 1 тон. Работниците на „Вагрянка“ произвеждат всички водопроводни части за строежите в Димитровград, за АТЗ край Стара Загора, за Металургичния комбинат „Ленин“ и за водоснабдяването на Добруджа. В завода са разработени и произведени над 40 триетажни конвейера за обувната, химическата и хранително-вкусовата промишленост. (17) Независимо че ДИП „Вагрянка“ е едно от общо двете предприятия, числящи се към републиканската промишленост (заедно с ДИП „Слънчоглед“), темповете на развитие са бавни, реорганизациите чести, липсва специализация на производството.

Периодът до 60-те години е характерен не само с разнообразното производство на „Вагрянка“, но и с движение в кадровия състав. Анализът на работната сила след 1952 г. показва, че преобладават неквалифицираните общи работници и че ежегодно 30-ина от работниците са ученици. Съпътстващ проблем е текучеството на обучени кадри, които, след като се квалифицират, се връщат по селата като механизатори в местните ТКЗС-та. В началото на това десетилетие, с цел повишаване производителността на труда и съответната материална заинтересованост, са въведени трудовите норми. В предприятието е открит работнически стол (1948), който в годините на купонната система се приема радушно от работниците, а през 1952 г. се основава и Взаимоспомагателна каса. Неднократно е сменяно и ръководството на предприятието. Директори на „Вагрянка“ са: Цоню Джандаров (1948 – 1950), Никола Червенски (1950), Георги Балев (1951 – 1954) и Цветан Георгиев (1954 – 1960). (18)

След 1960 г. ДИП „Вагрянка“ променя сериозно материално-техническата си база, модернизира и усъвършенства производството си. Построен е механомонтажен цех с покрита площ 4 дка, въвежда се нова и съвременна техника. Само за 10 години обемът на промишлената продукция е увеличен 5 пъти, предприятието се специализира в производството на автобетоносмесители, на транспалетни колички, на кранове за вътрешнозаводски и складов транспорт, на многокофични багери и други машини за керамичната промишленост. От 1 юли 1964 г. предприятието е преименувано на завод „Вагрянка“, а през април 1965 г. заводът е включен в ДСО „Тежко машиностроене“ като Машиностроителен завод – Павликени. (19) През 1964 г. е построено разширение на леярния цех и е пусната в експлоатация 3-тонна електродъгова пещ за стоманени отливки, която дава тласък в про-

изводството на вагонетки и други леярски изделия. През 1968 г. към завода е открит цех за механична обработка на метали и монтаж на отделни възли в с. Карайсен, община Павликени. Част от продукцията на завода се изнася вече и в чужбина.

В края на 60-те и през 70-те години на XX век **Машиностроителен завод – Павликени** се развива интензивно. Чрез заеми за нова техника се подобрява машинният парк на завода. Стремежът на ръководството е неговото оптимално използване с цел бързото нарастване на производствените фондове. Докато през 1960 г. производствените фондове възлизат на 403 хил. лв., то през 1965 г. те са 1 463 хил. лв., като тенденцията на нарастване в пъти се запазва и през следващото десетилетие. В края на периода към завода работят четири основни цеха: механомонтажен, механомонтажен за производство на транспалетни колички, механомонтажен в с. Карайсен и леярен цех. В производствената структура на завода са изградени и седем спомагателни звена: енергиен отдел, химическа лаборатория за изпитания, инструментален отдел, транспортно звено и други. Цялостният модел на развитие на МЗ – Павликени отговаря на изискванията по това време за средно машиностроително предприятие. Ръководството на завода се осъществява от директор (с трима зам.-директори по производствени, по технически и по икономически въпроси), от Делегатско събрание и от Стопански комитет. Свой принос за развитие на завода имат директорите Стоян Чорбаджиев (1964 – 66), инж. Александър Васильовски (1966 – 1972), инж. Илия Ванков (след 1972). (20) Работниците и служителите на Машиностроителния завод през 80-те години достигат над 500 души, а предприятието е едно от водещите както за отрасъла, така и за града.

Павликени не прави изключение от останалите градове на Великотърновски окръг, където индустриалното развитие се осъществява в края на 60-те и през първата половина на 70-те години. В този времеви отрязък се създават основните промишлени предприятия, които оформят специфичния облик на Павликени. През есента на 1963 г. в Павликени е открит **Ковашко-пресов завод за джанти и пресовани форми**. Новото производство се утвърждава и развива бързо. През 1966 г. са произведени първите модели джанти за електрокари и мотокари, които намират пазар не само в България, но и в страните от СИВ. Независимо че заводът е преименуван през 1967 г. на **Машиностроителен завод „Заря“,** неговото официално откриване става на 2 април 1971 г. На следващата година инструменталният цех на завода се оформя като самостоятелно поделение на Центъра за научноизследователска и развойна дейност към ДСО „Автопром“. (21)

В областта на машиностроенето важно място в стопанската структура на Павликени имат още два завода. Създаденият през 1970 г. на базата на Ремонтнотехническата станция **Ремонтен завод** се специализира като

единственото в страната предприятие за ремонт на нафтови помпи, дизелови двигатели и за производство на фуражомелки. Докато произведената продукция през 1969 г. е на стойност 800 хил. лв., след въвеждането на автоматична поточна линия през 1973 г. тя е увеличена четири пъти. В същото време се развива и друго предприятие. На базата на чугунолеярния цех на градския промкомбинат през 1968 г. се създава **Предприятие за хидромелиоративна техника „Родина“.** Само за една година това предприятие достига обем на промишлено производство от 450 хил. лв. и се специализира в производството на автоклави, цистерни, помпи за гъсти течности, казани за трансформатори и други. През 1973 г. предприятието е обявено за завод (ЗХМТ), а през м. септември 1976 г. по силата на ПМС № 146 се слива с Ремонтния завод и със Завода за резервни части и нестандартно оборудване от Свищов, за да се създаде **Комбинатът за горивна апаратура „Клемент Готвалд“ – Павликени (КГА).** (22)

КГА – Павликени се специализира в ремонт на трактори, клас 0,6 т – самоходно шаси, трактори, клас 3,0 т – Т 150 К, както и на горивонагнетателни помпи за дизелови двигатели. Фирмата започва да произвежда фуражомелки за груби фуражи ФГФ 120 МА, брана ротационна, иглена БРИ 5,6, приспособление за прибиране на соя ППС 4,9, инсталации за вентилиране, много видове резервни части и възли за селскостопанската техника. В края на 70-те години успех за комбината е производството на хедери за прибиране на соя ХПС 4,2, както и части за немски комбайни. Продукцията на комбината намира добър пазар в рамките на СИВ – в СССР, в ГДР и в Чехословакия. Атестат за възходящото и успешно развитие на КГА – Павликени са данните за обема на общата промишлена продукция. През 1970 г. обемът на ОПП е 1159 хил. лв., за да достигне през 1977 г. до 9850 хил. лв. В първоначалните години в комбината работят над 800 души, но с въвеждането на автоматизацията и по-съвременни технологии трудовият колектив намалява до 500 души. Като ръководители на завода са работили: Христо Драков, Димитър Вачев, Стоил Данев, Никола Петров, Петър Атанасчев, Митю Недев, Стоян Йонов. От 1964 г. до м. септември 1985 г. успешен директор на КГА е инж. Тодор Хараланов Цонев. По негово време са сериозните реорганизации в структурата на производство, както и въвеждането на нова техника и специализирано производство. (23)

Независимо от явната тенденция за развитие на машиностроенето през 60-те и 70-те години на XX век в Павликени водещ отрасъл до 1970 г. е хранително-вкусовата промишленост. Тази тенденция се променя едва след 1975 г. По данни на Градски народен съвет – Павликени основните фондове на промишлеността в Павликени се разпределят така: (24)

Основни фондове в предприятията на Павликени
(в хил. лв.)

№	Отрасъл	1960 г.	1965 г.	1970 г.	1975 г.
1	Машиностроене	321	2 134	6 366	20 445
2	Хранително-вкусова	3 295	5 131	9 077	8 200
3	Местна промишленост	828	908	1 657	2 732
4	Хартиено-целулозна	–	–	6 904	8 474
5	Други видове	652	954	462	3 000
	Общо	**5 096**	**9 127**	**24 466**	**42 851**

Развитието на целулозно-хартиената промишленост е нов отрасъл в икономиката на Павликени, който се създава в края на 60-те години. С Постановление №13 от 16 януари 1967 г. Министерският съвет на България създава на мястото на бившето предприятие „Текстилни влакна", **Предприятие за нарязване на хартия и картон**.

Предприятието започва своята производствена дейност на 1 април 1967 год. с първата машина резачка „Вагнер", внесена през 1900 година. Бързо нараства обемът на общата промишлена продукция и само за няколко години предприятието се утвърждава като **Комбинат за хартиени опаковки**. Данните посочват, че докато през първата 1967 г. се е произвела продукция за 337 хил. лв., през следващите години увеличението на ОПП е многократно по-голямо:

– през 1970 г. – 8 596 хил. лв;
– през 1975 г. – 53 282 хил. лв;
– през 1980 г. – 103 141 хил. лв;
– през 1981 г. – 193 000 хил. лв;

Необходимостта да се произвежда нова и качествена продукция на световно ниво, налага да се изучава и прилага опитът на водещите страни в този отрасъл. Първият договор за научно-техническо сътрудничество е сключен през 1977 г. с предприятието „КАМА" о.т немския град Дрезден. Подобни договори са сключени с чехословашкото предприятие „Графобол" – Скалице, с „Полипак" – отново Дрезден, с Папирните заводи в гр. Бърно, със Завода за производство на алуминиево фолио от Унгария и др.

Комбинатът за хартиени опаковки „Съба Енева" в Павликени се утвърждава като един от най-добрите производители в страната на каширано алуминиево фолио, каширан картон, комбинирани опаковъчни материали с екструдирана хартия, както и на широк спектър с изделия от хартия и картон.

Колективът на Комбината за опаковки „Съба Енева" – Павликени е носител на високи държавни отличия – орден „Червено знаме на труда", ор-

ден „НР България“, вимпели за колективен първенец в отрасъла за VI и VII петилетка. От Международния пловдивски панаир Комбинатът е носител на Златен медал за производство на гофрирани тръби и за производство на каширана и екструдирана хартия. Над 69 % от продукцията е с оценка „К“. (25)

От 1970 г. функционира цех „Ширпотреба“, а малко по-късно такива производствени цехове се разкриват и в селата Димча, Върбовка, Лесичери, Карайсен. С годините сериозно се подобряват социално-битовите условия за работещите в комбината. От 1967 г. в предприятието има работнически стол и магазин за хранителни стоки. Летният отдих на трудещите се е осигурен в базите за почивка край Варна и в Дома за отдих и възстановяване край язовир „Ал. Стамболийски“. От 1972 г. функционира помощно рибовъдно стопанство край с. Росица. Със свои средства Комбинатът построява 75 апартамента за свои работници и специалисти, както и съвременна детска градина за 150 деца. Съществен принос Комбинатът има и за построяването на Спортната зала в Павликени. От 1980 г. към Комбината е изграден и Дом на културата с народен хор и оркестър, танцов, сатиричен и други самодейни състави. Дългогодишен директор на Комбината за опаковки, от създаването на предприятието през 1967 г. до 80-те години, е Петър Николов – носител на „Орден на труда“ – златен, на орден „Червено знаме“ и на много други държавни и ведомствени отличия. Почетен гражданин на гр. Павликени.

Днес фирма „Унипак“ – Павликени е достоен наследник на Комбината за опаковки и продължава традицията на първите павликенски печатари.

Темата за развитието, проблемите и реорганизациите на занаятчийските трудовопроизводителни кооперации в Павликени в годините след Втората световна война е вече изследвана и публикувана. (26) Затова в настоящата тема предмет на проучване е само на Районната лозаро-винарска кооперация в Павликени и пътят, по който тя е преобразувана в държавно и структурноопределящо за региона предприятие.

Важно и значимо място в икономиката на Павликени след Втората световна война заема **Винзавод – Павликени.** Строежът на винарската изба на Районната лозаро-винарска кооперация „Грозд“ – Павликени започва още през 1940 г. и съвпада с трудните военновременни години, когато строителните материали се раздават по наряд. В информация на в-к „Северен глас“ – Павликениот 3 юли 1941 г., четем, че Министерският съвет, по предложение на министър Кушев отпуска за строежа на винарската изба в Павликени 520 хил. лв. (27). На свое годишно отчетно събрание на 28 август 1943 г. РЛВК „Грозд“ взема решение за нов заем от БЗКБ в размер на 20 млн. лв. (28)

Успоредно с изграждането на винарската изба започва и нейното материално оборудване. На заседанието си от 1 февруари 1944 г. ръководството

на кооперацията решава да купи: един мостов кантар и два сантимала, две моторни и три ръчни винени помпи, 500 м маркуч, две бюра, две маси и 10 стола. Наличното оборудване по това време се изчерпва с две гроздомелачки, една помпа и няколко бурета. (29)

Събитията в България на 9 септември 1944 г. не променят съществено състава на Управителния съвет. Независимо че сградата е недовършена, поради богата реколта се създава организация и на 17 октомври 1944 г. започва изкупуването и преработката на първото грозде от района на РЛВК „Грозд" – Павликени. (30) С необходимите средства за материали, заплати и други текущи разходи кооперацията е подпомогната от кредитните кооперации в района. Първият гроздобер става при крайно лоши условия: избените помещения са все още недовършени, в района на избата липсват пътища и площадки за работа, а есента е дъждовна и кална. Хората, които работят, са неопитни, без теоретична и практическа подготовка. Помага им ентусиазмът и квалифицираното ръководство на агронома Любен Даскалов – дългогодишен член на Управителния съвет. Ръководител на производството в тази първа година е Недялко Ст. Русанов, Александър Сънков – счетоводител, Димитър Христов – магазинер, Петър Стаев – домакин и снабдител, а Тодор Петров Стойков и Ангел Мълчанков – работници във винопроизводството. В края на 1944 г. и началото на 1945 г. постъпват на работа като работници: Георги Николов Бърборков, Георги Петров Генчев, Андрей Ив. Лонгинов и бъчварят Христо Рашков Гунчев. (31)

От първата реколта през 1945 г. павликенските винари изнасят и първите 600 тона български вина за Съветския съюз. На лозарите, предали гроздето си в кооперативната изба, същата година са раздадени 12 млн. лева печалба. Този първи успех популяризира кооперативната изба в района и спомага за увеличаване на членовете ѝ – до края на 1945 г. членовете и достигат 1000 души. Увеличава се и трудовият колектив. От 1955 г. директор на Винзавода е Марин Дяволов. (32)

През 1945 г. кооперацията е преименувана в Районна лозаро-винарска кооперация „Росина". С доброволния труд на първите работници и на член-кооператори се изгражда насипът за прокарване на жп линия до избата. Още през първата производствена година се въвеждат някои рационализации и нови технологии. В района гроздоберът започва да се прави по сортове и в дървени касети. Този нов метод се въвежда за първи път в България. Набраното грозде в касети при постъпването в избата се оставя да изстине в складове, с което се постига забавяне на процеса на ферментация. Брането по сортове позволява да се утвърди и марката червено вино „Павликенска гъмза", тъй като в павликенския край има големи площи, засадени с този сорт грозде. През 1945 г. са произведени над 700 тона червени вина, предимно за износ.

През 1946 г. павликенската винарска изба достига нови успехи във винопроизводството. Любен Даскалов е изпратен на специализация в Съветския съюз, откъдето пренася опита за производство на десертни вина („Гъмза“, „Димят“ и др.) В избата започва производството на първите партиди десертни вина – по 1000 л и 2000 л вино.

Преодолявайки с много труд и всеотдайност първите трудности, павликенските винари правят и първите нововъведения, извоюват своя безспорен авторитет на добри стопани, продължава въвеждането на нови технологии. През тази година за първи път в България се произвежда калциев тартарат. Първите количества са предадени на предприятие „Винкис“ в с. Река Девня и след преработката им са получени първите 200 кг винена киселина (лимонтузу). Започва отделянето и изсушаването на гроздовите семки, които остават след изваряване на джибрите. Още първата година са предадени 100 тона в предприятие в Костинброд, а в замяна е получен тоалетен сапун (също дефицитна стока след войната). За първи път в България са внедрени каландрите (батерия от три казана, свързани с общ охладител и загрявани с пара). С тяхна помощ се изваряват джибрите в ракия. За първи път се изнася червено вино с марката „Павликенска гъмза“ за Чехословакия. (33)

През 1947 г. се създава Държавен спиртен монопол. В Павликени започва изземването на всички частни винарски складове, както и наличното в тях имущество. РЛВК „Росина остава единствен представител на Държавния спиртен монопол до 1950.

През 1947 г. Любен Даскалов прави първи успешни опити да екстратира алкохола от джибрите чрез дифузиране. За целта през 1948 г. са построени и приспособени 10 каци, в които се дифузират наличните за момента джибри, а полученото вино се изварява за ракия. По това време са изнесени и първите големи количества бели и червени вина за Чехословакия, СССР и Швейцария. Постепенно се увеличава капацитетът на винарската изба, усъвършенства се технологията на винопроизводството, изграждат се квалифицирани кадри и се утвърждава авторитетът на павликенските вина. През 1948 г се подобрява и разширява материалната база. На гара Лесичери е построена нова винарска изба, която е част от РЛВК „Росина“. (34)

В края на 1948 г., съгласно Окръжно № 101 на ЦКС, всички ЛВК минават на подчинение на районните кооперативни съюзи. В този период със средства на Държавния спиртен монопол е построена дифузна инсталация от желязобетонни резервоари. Винарската изба става Държавно винарско предприятие, а през 1950 г. преминава изцяло на подчинение на Държавния спиртен монопол. В периода 1950 – 1952 г. се произвежда голямо количество винен дестилат (конячен спирт), който се изнася за СССР. Този продукт се произвежда в конячни казани в спиртоварна, която се е намирала на мястото на дн. автогара в Павликени.

Като резултат от поредната структурна промяна през м. март 1952 г. съгласно Постановление № 236 на Министерския съвет всички кооперативни винарски предприятия се обединяват в Държавно стопанско предприятие „ВИНПРОМ". Към павликенския „Винпром" са присъединени винарските изби в Лесичери, Върбовка, Димча, Вишовград, Бяла черква, всички частни складове и спиртоварни. Увеличава се капацитетът на предприятието, започва изграждането на циментови резервоари, въвеждат се нови технологии. През 1953 г. се изграждат и влизат в експлоатация тройни винопроводи. (35).

През 1956 г. започва изграждането на нова винарска изба, която е открита и влиза в експлоатация през 1957 г. На следващата 1958 г. заводът минава на окръжно подчинение, а през 1959 г. се прави сериозно разширение и подобрение на материалната база. Изградени са циментови резервоари в избите в селата Лесичери, Върбовка, Димча, Вишовград. Капацитетът на предприятието е увеличен с 6500 тона вино. Само през 1958 г. е изкупено и преработено 26 хил. тона грозде.

Началото на 60-те години бележи ново начало във винопроизводството в Павликени. През 1961 г. за първи път са бутилирани 700 хил. бутилки вино. На следващата 1962 г. вече е построен бутилков цех и столова за работниците, бутилирани са 2500 хил. бутилки предимно за износ. През 1964 г. са произведени 7,5 млн. бутилки с павликенска „Гъмза", „Росина", „Тракия", „Мавруд" и др. марки вина. През 1963 г. започва бутилирането в сувенирни бутилки, т. нар. кианти, а през 1965 г. е въведена в експлоатация автоматична линия за бутилиране. Всяка година се подобрява материалната база и условията за производство: изграждат се вече метални цистерни с вместимост от 200 и 400 тона вино, построена е парова централа, изграден е нов водопровод, а през 1971 г. на бул. „Руски" в Павликени е построен жилищен блок за работещите в завода.

През 70-те години влиза в експлоатация термична инсталация за ускорено съзряване на десертните вина, доставена е нова центрофуга за вино, завършено е водоснабдяването на завода. Докато до 1960 г. Винзаводът в Павликени изнася вино и винен дестилат предимно в транспортни бъчви и по изключение във вагон-цистерни, то през 70-те години експортната листа наброява 15 асортимента – бели и червени вина. Въведените нови и съвременни технологии и апаратури правят възможно многократното увеличение на обема на продукцията за износ и за вътрешния пазар. В средата на 70-те години, когато се чества 30 години от създаването на Винзавода, ежегодно се пласират на международния пазар над 14 млн. бутилкови вина, над 4 млн. литра вино в кианти и дамаджанки и над 5 млн. литра „Кадарка". Спрямо 1960 г. общият обем на произведената продукция нараства 5 пъти, а износът на вина – нараства над 85 %. (36)

Най-висок ръст на печалба и обем на произведена продукция „Винпром“ – Павликени достига през 80-те години на миналия век. Тогава в завода работят над 400 работници и специалисти. От 1981 г. директор става Върбан Кънчев Янков. Павликенските вина печелят стотици златни медали и отличия от търговски изложения и панаири. По справка към 01.01.1984 г. продукцията на Винзавода в Павликени е спечелила 86 златни, 83 сребърни и 6 бронзови медала от еноложки изложения и конкурси, или общо 175 медала. (37) През 80-те години започва производството и на вина с контролирано наименование за произход от Павликени и региона. Вината с марка „Павликенска гъмза“, „Росина“, „Кадарка“ и всички други производства на винзавода са не само желани и търсени на пазара, но и прославят Павликени далеч зад граница.

Важно място в стопанската структура на Павликени през периода на плановото развитие заема и **Фуражен завод – Павликени.** С цел развитие на животновъдството през 1958 г. се взема правителствено решение за построяване на 9 фуражни предприятия. Едно от тях се проектира и строи още същата година в Павликени, а през 1959 г. са произведени вече първите количества комбинирани фуражи. Официалното откриване на предприятието става на 31 декември 1959 г. като цех на Държавно предприятие за зърнени храни „Трифон Саралиев“ – В. Търново. Първоначалната мощност на предприятието е 15 хил. тона годишно, а първият годишен план се изпълнява през 1960 г. Три години по-късно се създава Дирекция „Фуражна промишленост“ към Министерство на земеделието, а от 1 януари 1963 г. Фуражен завод – Павликени става самостоятелно предприятие с директор Христо Киряков. В новия период се разширяват производствените помещения, извършват се технологични подобрения, производственият капацитет нараства:

– през 1965 г. – 52 хил. тона за 6532 хил. лв.;

– през 1967 г. – 69 хил. тона за 8824 хил. лв. (38)

В периода 1972 – 79 г. се осъществява цялостна реконструкция на завода, като се реализират три важни проекта:

– производството на комбинирани фуражи преминава от обемен на тегловен принцип на дозиране на суровините;

– пуска се в експлоатация нов производствен корпус, който позволява разширение на производствената площ;

– изгражда се силоз за 5000 тона зърнени суровини, пускат се две технологични линии за производство на комбинирани фуражи, както и нова технологична линия за гранулиране на готовата продукция.

Подобрената материално-техническа база в завода и въведените нови технологии позволяват въвеждането на дистанционно управление на технологичните процеси. Всички нововъведения се отразяват положително на

обема на производството. Данните от годишните счетоводни отчети на завода доказват този ръст на развитие:

– през 1975 г. – 94 225 тона на стойност 11 802 хил. лв.;

– през 1976 г. – 109 хил. тона на стойност 13 229 хил. лв.;

– през 1979 г. са произведени 150 хил. тона комбинирани фуражи.

През 80-те години е осигурен ръст на натуралния показател – производство на пълноценни комбинирани фуражи, от 11,7 % спрямо предходния период. За 8-ата петилетка са произведени 635 586 тона фуражи, като е постигнат ръст спрямо 7-ата от 10 %. Средната численост на персонала през 70-те и 80-те години се движи между 140 и 150 души. В периода 1982 – 86 г. са изградени помощни стопанства към завода – рибарници и стопанства за отглеждане на свине и телета, чрез които се постига 50 % поевтиняване на храната в работническия стол на завода. Директор на Фуражния завод през 80-те години е Пенчо Тодоров. (39)

Периодът на 60-те и 70-те години остава в историята на община Павликени като години на съзидателен и безкористен труд, години на много ентусиазъм и добри намерения. Постепенно Павликени и селата от общината променят своя облик, извършва се огромна благоустройствена дейност, ежегодно се изпълнява значима строителна програма, променя се съотношението между отраслите „Селско стопанство“ и „Промишленост“. На базата на открития през 1963 год. ковашко-пресов цех се развива единственият в страната производител на джанти – Машиностроителен завод „Заря“. Оборудване за керамичната промишленост и автобетоносмесители години наред са основните производи на най-старото машиностроително предприятие в града – „Вагрянка“. Откритото през 1967 год. предприятие за нарязване на хартия и картон се утвърди като една от водещите в своя бранш фирма „Унипак“. Започнал развитието си в трудната следвоенна 1945 г., павликенският Винзавод печели множество медали, отличия и, разбира се, ценители на своето производство. Своите метаморфози, но и неизменно развитие напред преминава бившата Ремонтнотехническа станция, за да стане днешната фирма „Метарем“. Промишлената панорама на община Павликени е обогатена от фабрика „Николай Енев“, Керамичен завод „Бъдеще“ – Бутово, Завод за преработка на фуражи, Фабрика за нишесте, специализираните цехове в селата Лесичери, Дъскот, Върбовка, Трудово производителните кооперации „Дружба“ и „Росица“.

В областта на селското стопанство важен фактор за развитието на общината се оказва изграждането на язовир „Ал. Стамболийски“ и Росишката напоителна система. През 70-те години се извършва поредното окрупняване на кооперативните имоти със създаването на АПК „Росица“. Селскостопанските традиции на павликенския край се стимулират и от специализирания научен Институт по соя, от Репродуктивната база по хибридно сви-

невъдство – с. Стамболово, Предприятие „Плодови сокове“, ДСС за цветя, Птицекомбинат и др.

Равносметката за развитието на Павликени и на павликенската селищна система в периода след Втората световна война има точни цифрови измерения. По данни за 1982 г. Община Павликени осигурява 12 % от общата промишлена продукция на Великотърновски окръг, 19 % от продукцията в селското стопанство и 10 % от печалбата на окръга. Общият обем на промишлената продукция в селищната система през 1982 г. надхвърля 150 млн. лева, което представлява постигнат ръст от 43 пъти за последните четири десетилетия. Съществено се променя и съотношението между промишленост и селско стопанство на 67:33 в полза на промишлеността. (40)

Развитието на транспорта и съобщенията, мащабната жилищно строителна програма постоянно променят цялостния вид на Павликени и общината. През 80-те години Павликени вече има своя нова болница, пет училища, нова читалищна сграда. По-късно са изградени голям летен театър, модерна спортна зала, Исторически музей, добре оборудвани и съвременни киносалони. Много от новите обществени сгради и благоустрояването на селищата от общината са осъществени със средства от самооблагането на населението или с трудовото участие на жителите им. Свой авторитет и слава печелят самодейните художествени състави и спортните дружества. Постепенно, но безвъзвратно се променят битът и културата на хората от община – Павликени.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

СПИСЪК
На национализирани предприятия в Павликени

1. Машинна фабрика „Вагрянка". Събирателно дружество „Иван Витанов и сие" – Павликени.
(ДА – В. Търново, ф. 618, оп. 1, а.е. 164, л. 1 – 2.)

2. Машинна фабрика „Вагрянка"
(ДА – В. Търново, ф. 958, оп. 1, а.е. 5, л. 7 – 14)

3. Машинна работилница „Иван Данев и сие" – Павликени
(ДА – В. Търново, ф. 618, оп. 1, а.е. 168, л. 1 – 157)

4. ФИРМА „Вършачка" – ООДружество за търговия с машинни части
(ДА – В. Търново, ф. 90 к, оп. 4, а.е. 840, л. 3 и л. 23 – 35)

5. ООД „Вита" – Павликени със собственици: братя Витан, Юрдан и Георги Иванови Витанови
(ДА – В. Търново, ф. 158, оп. 1, а.е. 3, л. 29 – 31)

6. ООДружество за търговия (събирателно дружество) „Тодор П. Крусев и сие брат" – Павликени
(ДА – В. Търново, ф. 90 к, оп. 4, а.е. 772, л. 24)

7. ООДружество за търговия и индустрия „Метал" – Павликени
(ДА – В. Търново, ф. 90 к, оп. 4, а.е. 836, л. 18 – 20)

8. ООДружество за търговия и индустрия „Свила" – Павликени
(ДА – В. Търново, ф. 90 к, оп. 4, а.е. 8341 л. 3, 11)

9. Дружество за търговия и индустрия „Братя Бянови и сие, Илия Колеви"
(ДА – В.Търново, ф. 158, оп. 1, а.е. 3, л. 1 – 28 и 33 – 38)

10. Акционерно дружество „Крепост"
(ДА – В. Търново, ф. 90 к, оп. 4, а.е. 807, л. 6, 7, 8 – 11)

11. Графично предприятие на братя Ваневи сие, Иван Н. Георгиев
(ЦДА на РБ, ф. 188, оп. 1, а.е. 621, л. 21)

12. Печатница на братя Ваневи и сие, Иван Н. Георгиев
(ДА – В. Търново, ф. 146, оп. 1, а.е. 13, л. 89)

13. Печатница на братя Венкови
(ДА – В. Търново, ф. 146, оп. 1, а.е. 13, л. 89)

14. Креватна фабрика. Събирателно дружество „Дечев сие“
(ДА – В. Търново, ф. 618, оп. 1, а.е. 167, л. 1 – 27; ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 11, а.е. 230, л. 76)

15. Тъкачна фабрика „Българка“ – ООД – Павликени
(ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 11, л. 149, л. 13 – 14; ДА – В. Търново, ф. 618, оп. 3, а.е. 102, л. 1 – 33; ДА – В. Търново, ф. 200, оп. 2, а.е. 1, л. 35)

16. Тъкачна фабрика „Вита“, Събирателно дружество – Павликени
(ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 11, а.е. 149, л. 15 – 16; ДА – В. Търново, ф. 618, оп. 1, а.е. 163, л. 1 – 30)

17. Кожарска фабрика „Щастие“ на братя Бянови и Илия Николов
(ДА – В. Търново, ф. 47, оп. 11, а.е. 230, л. 27 – 28; ДА – В. Търново, ф. 158, оп. 1, а.е. 6, л. 1 – 9, а.е. 12; ДА – В. Търново, ф. 618, оп. 1, а.е. 98, л.1 – 21)

18. Маслобойна „Извор“ на братя Петко и Иван Н. Иванчеви
(ЦДА на РБ, ф. 188, оп. 1, а.е. 621, л. 18 и 42; ДА – В. Търново, ф. 146, оп. 1, а.е. 13, л. 89; а.е. 117, л. 1 и л. 10 – 11; а.е. 116, л. 53)

19. Маслобойна „Кристал“ на Илия Г. Фратев и сие
(ДА – В. Търново, ф. 146, оп. 1, а.е. 13, л. 89; а.е. 117, л. 12 – 14;ЦДА на РБ, ф. 188, оп. 1, а.е. 621, л. 42 и л. 18) 20. Маслобойна „Мак“ на Колю Бянов и брат
(ЦДА на РБ, ф. 188, оп. 1, а.е. 621, л. 42 и л. 18; ДА – В. Търново, ф. 146, оп. 1, а.е. 13, л. 89, а.е. 117, л. 1, 9; а.е. 116, л. 51)

21. Макаронена фабрика „Победа“ на Борис Др. Даскалов
(ЦДА на РБ, ф. 47, оп. 11, а.е. 230, л. 80 – 81; ДА – В. Търново, ф. 618, оп. 1, а.е. 162, л. 1 – 7)

22. Винарски склад на Иван Христов Ямаков – Павликени
(ДА – В. Търново, ф. 618, оп. 1, а.е. 169, л. 1 – 8)

23. Дараци на Марин Пенчев Базаков – Павликени
(ЦДА на РБ, ф. 188, оп. 1, а.е. 621, л. 43; ДА – В. Търново, ф. 146, оп. 1, а.е. 13, 116, 117)

24. Дараци на Иван Христов Ванев – Павликени
(ЦДА на РБ, ф. 188, оп. 1, а.е. 621, л. 19 и л. 43; ДА – В. Търново, ф. 146, оп. 1, а.е. 13, л. 89)

25. Дараци „Руно" на Генчо Венков Тропчев – Павликени
(ЦДА на РБ, ф. 188, оп. 1, а.е. 621, л. 19; ДА – В. Търново, ф. 618, оп. 1, а.е. 166, л. 1 – 26; ДА – В. Търново, ф. 146, оп. 1, а.е. 13, л. 89; а.е. 116, л. 18 – 19; а.е. 117, л. 1 и л. 7 – 8)

26. Дараци на Ботю Ганев Станев и Невяна Кирилова Валачева
(ДА на В. Търново, ф. 146, оп. 1, а.е. 117, л. 2 и л. 6; ЦДА на РБ, ф. 188, оп. 1, а.е. 621, л. 19, 42, 43)

27. Дараци на Кирил Валачев – Хаджиславчев – Павликени
(ДА – В. Търново, ф. 146, оп. 1, а.е. 13, л. 89; а.е. 116, л. 6 и л. 1415)

28. Мелница „Мусала – ООД – Павликени
(ДА – В. Търново, ф. 618, оп. 1, а.е. 1701, л. 1 – 27)

29. Магазини и къща на д-р Боян и Мара П. Чакалови – Павликени
(ДА – В.Търново, ф. 618, оп. 1, а.е. 161, л. 1 – 6)

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

СВЕДЕНИЯ ЗА БЛОКИРАНИТЕ И ДЕБЛОКИРАНИТЕ ВЛОГОВЕ НА БИВШИ СОБСТВЕНИЦИ НА НАЦИОНАЛИЗИРАНИ ПРЕДПРИЯТИЯ И ТЕХНИ БЛИЗКИ (БНБ – ПАВЛИКЕНИ)

1. Александър Антонов Русанов от с. Бяла черква, бивш собственик на Керамична фабрика „Балкан“ – с. Бяла черква.
2. Ангел Христов Русанов от с. Бяла черква, бивш собственик на Керамична фабрика „Балкан“ – с. Бяла черква.
3. Андрей Владимиров Андреев, бивш собственик на Керамична фабрика „Щастие“ – с. Дичин.
4. Борис Кирилов Костадинов от Павликени, бивш собственик на Керамична фабрика „Балкан“ – с. Бяла черква.
5. Будина Йорданова Русанова от с. Бяла черква, бивш собственик на Керамична фабрика „Балкан“ – с. Бяла черква.
6. Вениамин Г. Цанков – бивш собственик на мелница „Росица“ – с. Бяла черква.
7. Весела Н. Костадинова от с. Карайсен, бивш собственик на национализирано предприятие, дараци и маслобойни – с. Карайсен.
8. Генчо Венков Тропчев от Павликени, бивш собственик на национализирано предприятие „Дараци“ – Павликени.
9. Георги Н. Абаджиев от с. Бяла черква, бивш собственик на Керамична фабрика „Щастие“ – с. Дичин.
10. Георги Николов Константинов – бивш собственик на национализирано предприятие, дараци и маслобойни – с. Карайсен.
11. Георги Стоянов Цонев от Павликени, бивш собственик на Керамична фабрика „Напред“ – с. Михалци.
12. Гочо Манев Драгоев от Павликени, бивш собственик на национализирана мелница „Мусала“ – Павликени.
13. Димитър Петков Франгов, бивш собственик на национализирана мелница „Росица“ – с. Бяла черква.
14. Живка Йорданова Русанова от Бяла черква, бивш собственик на Керамична фабрика „Балкан“ – с. Бяла черква.
15. Златю Г. Златев от с. Недан, бивш собственик на национализирана валцова мелница – с. Недан.
16. Иван Георгиев Райков от с. Бяла черква, бивш собственик на Керамична фабрика „Твърдина“ – с. Бяла черква.

17. Иван Колев Дяволов от с. Дъскот, бивш собственик на мелница „Бъдеще“ в с. Дъскот.
18. Иван Минков Воденичаров, бивш собственик на валцова мелница – с. Пушево.
19. Иван Николов Иванчев от Павликени, бивш собственик на национализирано предприятие маслобойна „Извор“ – Павликени.
20. Илия Атанасов Рабчев от Бяла черква, бивш собственик на Керамична фабрика „Твърдина“ – с. Бяла черква.
21. Илия К. Джамбазов от с. Пушево, бивш собственик на Керамична фабрика „Балкан“ – с. Бяла черква.
22. Ирман Гочев Манев от Павликени, бивш собственик на национализирана мелница „Мусала“ – Павликени.
23. Йордан Ангелов Русанов от Бяла черква, бивш собственик на Керамична фабрика „Балкан“ – с. Бяла черква.
24. Кина Кр. Дечева от Бяла черква, бивш собственик на кооперация „Разум“ – с. Мусина.
25. Кирил Валачев от Павликени, бивш собственик на национализирано предприятие „Дараци“ – Павликени.
26. Кирчо Ангелов Русанов от Бяла черква, бивш собственик на Керамична фабрика „Балкан“ – с. Бяла черква.
27. Колю Дечев Дойков от с. Карайсен, бивш собственик на мелница „Труд“ – с. Девене, Врачанско.
28. Костадин Генов Дудрев, бивш собственик на национализирано предприятие „Росица“ – Бяла черква.
29. Куна Маринова Базакова от Павликени, бивш собственик на национализирано предприятие „Дараци“ – Павликени.
30. Мара Генчева Йорданова от с. Бяла черква, бивш собственик на национализирана мелница „Белина“ – с. Бяла черква.
31. Мария Иванова Воденичарова, бивш собственик на национализирана валцова мелница – с. Пушево.
32. Марко Георгиев Калчев, бивш собственик на национализирана мелница „Росица“ – Бяла черква.
33. Матей Христов Пайташев от Павликени, бивш собственик на керамична фабрика „Гранит“ – с. Дичин.
34. Милка Климентова Мартинова от Павликени, бивш собственик на керамична фабрика „Гранит“ – с. Дичин.
35. Минко Иванов Воденичаров от с. Пушево, бивш собственик на Керамична фабрика „Балкан“ – с. Бяла черква.
36. Невяна Кирчева Русанова от с. Бяла черква, бивш собственик на Керамична фабрика „Балкан“ – с. Бяла черква.

37. Невяна Николова Рабчева от с. Бяла черква, бивш собственик на Керамична фабрика „Твърдина“ – с. Бяла черква.
38. Никола Дечев Петров.
39. Панайот Илиев Попов от с. Долна Липница, бивш собственик на мелница, дараци „Братя Илиеви – Попови“ – с. Долна Липница.
40. Петко Иванов Райков от с. Бяла черква, бивш собственик на Керамична фабрика „Твърдина“ – с. Бяла черква.
41. Петко Райков Дудрев, бивш собственик на национализирано предприятие „Росица“ – Бяла черква.
42. Радка Антонова Русанова от с. Бяла черква, бивш собственик на Керамична фабрика „Балкан“ – с. Бяла черква.
43. Ружа Емилова Несторова от с Бяла черква, бивш собственик на Керамична фабрика „Твърдина“ – с. Бяла черква.
44. Сийка Иванова Райкова от с. Бяла черква, бивш собственик на Керамична фабрика „Твърдина“ – с. Бяла черква.
45. Стефан Дянков Крушев от с. Карайсен, бивш собственик на национализирана маслобойна „Братя Крушеви“ – Полски Тръмбеш.
46. Стойчо Генов Иванов от Павликени, бивш собственик на керамична фабрика „Гранит“ – с. Дичин.
47. Тодор Василев Генков от Плевен, бивш собственик на мелница „Церка“ – с. Лесичери.
48. Трофанка Антонова Ангелова от с. Бяла черква, бивш собственик на Керамична фабрика „Балкан“ – с. Бяла черква.
49. Христо П. Кереков от Павликени, бивш собственик на керамична фабрика „Гранит“ – с. Дичин.
50. Христо Христов Войников от с. Бяла черква, бивш собственик на национализирана мелница „Нова мелница“ – с. Бяла река.

(Държавен архив – В. Търново, ф. 200, оп. 1, а.е. 67)

ПРИЛОЖЕНИЕ 3

СПИСЪК НА БИВШИ ТЪРГОВЦИ НА СПИРТНИ НАПИТКИ ОТ ПАВЛИКЕНСКА ОКОЛИЯ С ИЗЗЕТО ИМУЩЕСТВО ПО ЗАКОНА ЗА СПИРТНИЯ МОНОПОЛ

Крум Йосифов Солников и Стефан Данаилов х. Стефанов	с. Върбовка	1 536 000 лв.
Братя Къневи сие Атанас Мишеви	с. Лесичери	660 000 лв.
Наталия и Ангел Генови Бакалови	с. Бяла черква	192 500 лв.
Събирателно дружество Здравко А. Бакев	с. Бяла черква	1 637 000 лв.
Акционерно дружество „Напред“, ул. „Позитано“ № 11	гр. София	2 533 000 лв.
Дончо Вълчев Алтънов	гр. Павликени	66 000 лв.
Иван Христов Ямаков	гр. Павликени	1 600 000 лв.
Стефан и Георги х. Славчеви и Анастасия Г. Козарева	гр. Павликени	717 500 лв.
Пеню Герчев Узунов, ул. „Искър“ № 28	гр. София	4 935 000 лв.
Братя Асен и Калоян Иванови	с. Стамболово	2 429 600 лв.
Събин Пенчев Иванов	с. Бяла черква	385 725 лв.
Стефан Ангелов Шишков	с. Бяла черква	58 572 лв.
Наталия Генова Бакалова	с. Бяла черква	379 034 лв.
Атанас Рабчев, Боян А. Рабчев и Йордан	с. Бяла черква	1 307 040 лв.
Илия Атанасов Рабчев	с. Бяла черква	19 450 лв.
Здравко Ангелов Бакев	с. Бяла черква	634 843 лв.
Дончо и Алеко Стоянови	с. Бяла черква	292 738 лв.
Николай Стойчев Бакев	с. Бяла черква	538 939 лв.
Здравко А. Бакев сие	с. Бяла черква	3 595 881 лв.
Тотю Христов Пенчев и Андрей Христов Качаров, ул. „Максим Горки“ № 81	гр. Русе	90 500 лв.
Акционерно дружество „Траянка“, ул. „Позитано“ № 3	гр. София	3 301 750 лв.
Ангел Николов Бакев	с. Бяла черква	1 402 689 лв.
Акционерно дружество „Напред“, ул. „Позитано“ 11-а	гр. София	2 028 928 лв.
Димитър Петков Митев	с. Бутово	110 800 лв.
Братя Милчеви	гр. Сталин	416 000 лв.

Събирателно дружество „Ягода“	гр. Сталин	810 047 лв.
Михаил Михайлов	гр. Сталин	96 000 лв.
Борис Тасев, ул. „Благой Касабов“ № 17	гр. Сталин	94 000 лв.
Стоян Георгиев Стоянов	с. Вишовград	40 000 лв.
Обрешко Иванов Вацов	с. Вишовград	80 000 лв.
Манол Драгиев	с. Вишовград	65 000 лв.
Колю Тошев	с. Вишовград	281 840 лв.
Петър Тодоров Цанев	с. Вишовград	283 500 лв.
Георги Събев Мирчев	с. Вишовград	179 040 лв.
Кръстю Йорданов Цанков	с. Върбовка	984 770 лв.
Крум Йосифов Солников	с. Върбовка	1 376 016 лв.
Найден Иванов Кучаров	с. Добродан, Троянско	270 600 лв.
Георги С. Георгиев	с. Драгоман	162 000 лв.
Ангел С. Германов	с. Димча	204 000 лв.
Тодор Захариев Митев	с. Дъскот	250 300 лв.
Георги Манев Драгоев	с. Коевци	54 000 лв.
Иван Иванов Дончев	гр. Левски	1 002 470 лв.
Димитър Петков Парчев	с. Лесичери	92 000 лв.
Лефтер Марков Русанов	с. Лесичери	263 000 лв.
Тодор Атанасов Русанов	с. Лесичери	122 000 лв.
Иван Иванов Георгиев	с. Лесичери	260 000 лв.
Братя Къневи и Атанас Митев	с. Лесичери	1 449 322 лв.
Трифон Иванов Драков	с. Михалци	361 300 лв.
Стоян Марков Миевски	с. Михалци	100 800 лв.
Асен и Тодор Бакалови	с. Михалци	229 000 лв.
Братя Пееви – Събирателно дружество	с. Михалци	1 657 500 лв.
Ганчо Ганев	с. Мусина	98 000 лв.
Генчо Костадинов Рачевски	с. Мусина	391 204 лв.
Петър Димитров Попов	с. Мусина	637 600 лв.
Братя Стоянови Лъжеви	с. Новоселци, Софийско	249 000 лв.
Георги Танев Недков	с. Мусина	938 720 лв.
Александър Недков и Стефан Германов	гр. Павликени	371 246 лв.
Иван Атанасов Тунчев	гр. Павликени	606 000 лв.
Александър Недков и Стефан Германов	гр. Павликени	591 200 лв.
Гочо Манев Драгиев	гр. Павликени	653 150 лв.

Ботю Ганев Станев	гр. Павликени	195 800 лв.
Йордан Г. Датев	гр. Павликени	366 250 лв.
Никола Георгиев Русев	гр. Павликени	576 750 лв.
Иван Христов Ямаков	гр. Павликени	1 357 620 лв.
Григор Н. Черкезов	гр. Павликени	186 620 лв.
Милка Климентова Мартинова	гр. Павликени	190 720 лв.
Кръстю Вълков Минчев	гр. Павликени	473 026 лв.
Събирателно дружество „Прогрес“	гр. Павликени	774 350 лв.
Русана Хаджи Маринова	гр. Павликени	296 750 лв.
Пенчо Иванов Тъпанчев	гр. Павликени	322 400 лв.
Пеню Герчев Узунов	с. Върбовка	2 789 820 лв.
Иван Д. Боев	гр. Плевен	142 000 лв.
Йосиф Яков	с. Росица	100 000 лв.
Мария Капкаранова	с. Сухиндол	890 000 лв.
Братя Иванови Черневи	с. Сухиндол	32 000 лв.
Витан Иванов Иванов	с. Стамболово	129 999 лв.
Иван Витанов Караиванов	с. Стамболово	1 198 900 лв.
Ангел Христов Мерджанов	гр. София	49 800 лв.
Пеню Герчев Узунов	гр. София	3 658 870 лв.
ООДружество „Даскалов“, ул. „Пирдоп“ № 1	гр. София	220 100 лв.
ООДружество „Йордан Цонев сие синове“	гр. София	501 163 лв.
Ботю Сиромахов	гр. София	950 000 лв.
Братя Стойчо и Колю Йончеви	гр. София	221 000 лв.
Стою Данков Баравски	гр. София	812 500 лв.
Братя П. Младенови	гр. София	786 350 лв.
Веселин Ст. Даскалов	гр. София	257 500 лв.

(Държавен архив – В. Търново, ф. 200, оп. 2, а.е. 1, л. 11 – 12)

ПРИЛОЖЕНИЕ 4

СПИСЪК НА ПРИТЕЖАТЕЛИТЕ НА ЧАСТНИ МАГАЗИНИ В ПАВЛИКЕНСКА ОКОЛИЯ

1. Александър Звездев – с. Долна Липница
2. Александър М. Тодоров – с. Недан
3. Ананий Неофитов – с. Бяла река
4. Ангел К. Ангелов – с. Бутово
5. Атанас А. Бончев – с. Недан
6. Ботю Хр. Пенчев – с. Бяла черква
7. Васил Иванов – с. Дъскот
8. Васил Минчев – с. Бяла черква
9. Велико Т. Кабакчиев – с. Карайсен
10. Георги Н. Тунев – с. Долна Липница
11. Дамян Й. Дамянов – с. Недан
12. Диляна М. Дончева – с. Бутово
13. Димитър П. Димитров – с. Бяла черква
14. Димитър Стойчев – с. Бяла черква
15. Евтим Е. Цонев – с. Бутово
16. Елена Ефтимова – с. Бяла черква
17. Иван Г. Дренски – с. Карайсен
18. Иван Г. Йотов – с. Михалци
19. Иван З. Иванов – с. Бяла черква
20. Иван П. Димитров – с. Бяла черква
21. Илия П. Пехливанов – с. Горна Липница
22. Иван С. Попов – с. Върбовка
23. Иларион Т. Кондов – с. Недан
24. Илия Генков – с. Горско Сливово
25. Илия П. Денчев – с. Върбовка
26. Йонко Н. Казаков – с. Долна Липница
27. Йосиф Ж. Ганчев – с. Горско Сливово
28. Кина Вълчанова – с. Върбовка
29. Кирил П. Иванов – с. Батак
30. Коста Илиев Костов – с. Горна Липница
31. Личо Д. Личев – с. Бяла черква
32. Марийка П. Керацова – с. Горско Сливово
33. Марин Ц. Петков – с. Недан
34. Митко П. Синилков – с. Карайсен

35. Нено П. Минков – с. Бяла река
36. Никита В. Семчев – с. Долна Липница
37. Николай Д. Попов – с. Михалци
38. Парашкев Д. Янакиев – с. Долна Липница
39. Пенчо Илиев Джарков – с. Дъскот
40. Пеню Д. Дешев – с. Горско Сливово
41. Петър А. Тодоров – с. Сломер
42. Радко Радев – с. Карайсен
43. Симеон Иванов Дойков – с. Михалци
44. Слави Н. Тунев – с. Долна Липница
45. Станю Г. Вичев – с. Бутово
46. Стефан Н. Станчев – с. Карайсен
47. Стоян М. Везнев – с. Михалци
48. Тодор М. Кандев – с. Горско Сливово
49. Хараламби И. Кънев – с. Лесичери
50. Христо М. Христов – с. Бяла река
51. Цвятко С. Вълчев – с. Лесичери

(Държавен архив – Велико Търново, ф. 146, оп. 1, а.е. 36)

БЕЛЕЖКИ

1. **Христов, Ст.** Години на възход. – В: Сб. *Павликени и Ппавликенският край*. София: Издателство Изд. на ОФ, София, 1977, с. 251 – 286; **Бъчварова, Н.** Град Павликени през втората половина на XX век, отразен във фонд „Най-нова история“ на Исторически музей – Велико Търново,. – В: Сб. *Павликени в миналото и днес*. В. Търново, 1998, с. 220 – 234;.

2. **Цонева, Н.** Лозарство и винопроизводство в Павликени и региона. – В: *Сборник с материали от Втора национална конференция – Казанлък*, 2014.

3. **Христов, Ст.** Години на възход. – В: *Сб. Павликени и Павликенският край,* Издателство на ОФ, София, 1977 г. Цит. съч., с. 251 – 286.

4. В: 50 години Машиностроителен завод – Павликени. Издава Юбилеен комитет на МЗ – Павликени, с. 23.

5. Работническо и революционно движение във Великотърновски и Габровски окръг. София, 1972, с. 499.

6. Сб. *Кратка стопанска история на България*. Съставител: доц. Ив.Тютюнджиев. В. Търново: Изд. ВТУ, В. Търново, 2000 г. **Луджев, Д.** Преустройството на кооперативното движение в България (9. септември 1944 – началото на 50-те год.). – сп. *Исторически преглед*, 1989, кн. 2, с. 3 – 17.

7. Сб. *Кратка стопанска история на България*…, Съставител: Тютюнджиев, В. Търново, 2000, с. 205.

8. **Христов, Ст**. Години на възход, В: Сб. Павликени и Павликенският край, Издателство на ОФ, София, 1977 г. Цит. съч., с. 257.

9. Работническо и революционно движение във Великотърновски и Габровски окръг. София, 1972, с. 485.

10. Държавен архив – В. Търново, ОПА, ф. 119, оп. 1, а.е. 95, л. 186.

11. **Денчев, Й.,** Устремени в делника, устремени в бъдещето. Павликени: Изд. КГА – Павликени, 1979, с. 6.

12. Вестник *Борба*. Велико Търново, бр. 90 от 10 ноември 1954 г.

13. **Христов Ст.**, Години на възход, В: Сб. Павликени и Павликенският край, Издателство на ОФ, София, 1977 г. Цит. съч., с. 260.

14. *Държавен вестник*, бр. 228 от 1922 г.

15. 50 години Машиностроителен завод – Павликени…, Изд. Юбилеен комитет на МЗ – Павликени, 1972.

16. 50 години Машиностроителен завод Павликени…, Изд. Юбилеен комитет на МЗ – Павликени, 1972.

17. Пак там, с. 27 – 36.

18. Исторически музей – Павликени, инв. № 1969, н.сп.ф./документи, с. 27 – 36.

19. *Държавен вестник*, бр. 36 от 27.04.1965 г.

20. 50 години Машиностроителен завод Павликени…, Изд. Юбилеен комитет на Машиностроителен завод – Павликени, 1972, с. 37 – 46.

21. **Христов, Ст.** Години на възход. – В: Сб. Павликени и Павликенският край, Издателство на ОФ, София, 1977. Цит. съч., с. 273.

22. **Денчев, Й.** Устремени в делника, устремени в бъдещето. Изд. КГА – Павликени, 1979. Цит. съч., с. 7.

23. Исторически музей – Павликени, инв. № 831, н.сп.ф./документи, с. 7 – 17.

24. Сб. Павликени и Ппавликенският край. Издателство на ОФ, София, 1972, с. 272.

25. Исторически музей – Павликени, инв. № 1279 н.сп.ф./документи;.

26. **Цонева, Н.** Занаятчийските трудово производителни кооперации в Павликени (1945 – 1954 г.). – В: Сб. *Следвоенна България между Изтока и Запада (Материали от научна конференция)*. Хасково, 2004, с. 304 – 319.

27. Пак там, с. 102 – 103.

28. В-к *Северен глас*. бр. 28 – 29, от 3 юли 1941.

29. ДА – Велико Търново. ф. 949-к, оп. 1, а.е. 2, л. 29 – 33.

30. ДА – Велико Търново. ф. 949-к, оп. 1, а.е. 2, л. 34 – 36.

31. Пак там, л. 47 – 50.

32. Спомени на Недялко Русанов…, л. 7 – 12.

33. Исторически музей – Павликени, основен фонд „Нова история", инв. № 3695.

34. Пак там, инв. № 3694.

35. В-к *Комунистически устрем*, Павликени, бр. 15 (314) от 15 авг. 1974 г.

36. Пак там.

37. Исторически музей – Павликени, основен фонд „Нова история", инв. № 3710.

38. Исторически музей – Павликени, инв. № 1981, н.сп.ф./документи, инв. № 1981.

39. Пак там.

40. Исторически музей – Павликени, инв. № 1278 н.сп.ф./документи, инв. № 1278.

БРИГАДИРСКОТО ДВИЖЕНИЕ В ПАВЛИКЕНСКА ОКОЛИЯ (1946 – 1950 Г.)

Бригадирското движение в периода 1946 – 1950 г. има своето значимо място в историческото развитие на България в годините непосредствено след Втората световна война. То става съществен фактор в изграждането на инфраструктурата и в стопанското развитие на страната ни. В първите следвоенни години участието в национални, околийски и местни бригади се превръща в масово движение на българската младеж. Организираната форма за участие на младите хора в развитието на народното стопанство и трудът им за изпълнението на първия стопански план имат съществен принос в цялостното икономическо развитие на страната ни в този период.

В Павликенска околия бригадирското движение от периода 1946 – 1950 г. се утвърждава като масово, доброволно и безплатно участие на младите хора в изграждането на различни стопански обекти и в помощ на селското стопанство. Десетки хиляди младежи и девойки от селата на Павликенска околия са участвали в различни международни, национални, околийски и местни бригади. Цялостно изследване за бригадирското движение в Павликенска околия няма. Отделни аспекти и моменти от неговото развитие и разрастване са застъпени само в някои публикации по темата. (1) Настоящата разработка е опит да се разгледа темата по-обстойно, да се анализира ролята на бригадирското движение за развитието на павликенския край, да се оцени от гледна точка на съвремието ни това младежко движение. Темата дава възможност да се направят обществено достояние съхраняваните в Исторически музей – Павликени спомени, документи и печатни материали на участници в бригадирското движение. Автентични и ценни доказателства за младежкия ентусиазъм от една отминала епоха са запазените в музея стотици снимки, писма и бригадирски дневници.

Предвестници на бригадирското движение са трудовите инициативи на младите хора още в края на 1944 и 1945 год. По време на войната се разгръща помощно движение за изпращане на парични средства, храни и дрехи за фронта. Младежите участват в прибирането на селскостопанската реколта, помагат на войнишките семейства. През лятото на 1945 г. в цялата Павликенска околия са организирани трудово-културни бригади. Важна роля за по-нататъшното масовизиране на бригадирското движение оказват първите местни бригади, в които младежите поправят пътища, строят

и ремонтират училища, читалища, здравни участъци, работят в селското стопанство.

Една от първите младежки бригади в Павликенска околия, за която има сведения, е бригадата през есента на 1944 г. в с. Карайсен. Секретарят на местната РМС-ова организация Иван Танчев организира бригада от около 10 младежи, които да помагат в селскостопанската работа на бедни семейства, както и в домовете на мобилизираните войници. Сред първите бригадири са Петко Съботинов, Милка Курдова, Ст. Димов, Еленка Тишева, Ст. Стойчев, Ангел Минков и др. През м. април 1945 г. в същото село се събира инициативен комитет в състав: братята Илия и Георги Вачкови, Михаил Курдов, Еленка Семова, Георги Пачев и Борис Енев, които учредяват младежката бригада „Асен Златаров" с командир Георги Вачков. През лятото на 1945 г. се събира и друга бригада от 14 младежи с командир Михаил Курдов, които се включват в жътвата. (2)

През 1945 год. се учредява младежка бригада и в с. Долна Липница. През м. юли в селото започва изграждане на здравен дом, а първите строители са младежите от местната организация на РМС. (3) С подобна инициатива същото лято се заемат и младите хора от с. Димча. Основен организатор и ръководител на младежкото бригадирско движение в района е Околийският комитет на РМС в Павликени.

На Първия конгрес на Демократичната младеж, проведен от 25 до 29 март 1946 г., се прави и първата крачка към организираното младежко бригадирско движение. На конгреса е приета специална резолюция за участието на младежта в строителството, в която се казва: „Нашият младежки труд е на разположение на родината. С готовност ще го вложим навсякъде, където нейното процъфтяване го изисква". (4)

Първата група организирани младежи за участие в бригадирското движение е сформирана от 270 български младежи, които се включват през м. юли – август 1946 г. в международната младежка бригада на обект жп линията Бръчко – Бановичи в Източна Босна, Югославия. От Павликенска околия в тази бригада участва Любен Иванов Бакалов от с. Патреш (по-късно жител на Павликени). В бригадата работят заедно младежи от Полша, Чехословакия, Унгария и Гърция. Командир на българската група младежи е Гроздан Димитров Векилов. Лагерът на българите е разположен в близост до гара Букино в Босна. В своите спомени Л. Бакалов разказва за първия митинг на дружбата, организиран от бригадирите в Цариброд. (5)

През същата 1946 год. е сформирана младежката строителна бригада, която работи на Хаинбоаз. Прокопаването на този път е от важно стопанско и стратегическо значение за България. Началото му е поставено още през 1936 г., но реалното му изграждане реализират бригадирите през 1946 и 1947 г. Подготовката на обекта извършва Втора дружина на Пети трудов

полк от Велико Търново. (6) Част от Прохода на Републиката се намира на територията на Великотърновски окръг, а прокарването на пътя засяга пряко и стопанското развитие на региона. Логично и напълно обяснимо е, че първите бригадири са от търновския край. В-к „Работническо дело“ от 9 август 1946 г. съобщава, че осем младежи от Павликенска околия са пристигнали на гара Гурково на 3 август. (7)

По същия повод писателят Георги Караславов пише в книгата си „Прохода на младежта“: „На гарата в Гурково е организирано постоянно дежурство за посрещане на бригадирите. Но ще има ли кого да посрещат?… На 3 август слизат осем младежи от Павликени, смъкват торбичките си и поглеждат към голите скатове на близките предпланини. Това са първите лястовички. Ура! Пробивът е направен“. (8)

В спомените, съхранени във фонда на музея, както и в публикациите в печата на бившите участници в бригадирското движение от Павликенска околия всички единодушно посочват, че са първата бригадирска група, която пристига на гара Гурково. Сериозно разминаване има само в броя на пристигналите бригадири. Докато в дописката на в-к „Работническо дело“ пише, че първите са 8, то всички участници в групата казват, че са били около 30. Тази цифра се потвърждава и от председателя на Околийския комитет на Демократичната младеж в Павликени Колю Русев, който е завел тази първа група до бригадирския лагер на гара Гурково. В своите спомени той пише:

„На 2 август 1946 г. беше сборът на с. Вишовград. Тогава използвахме тези местни празници за провеждане на младежки срещи и митинги за сплотяване на младежкото единство и борба срещу противонародната опозиция. И сега проведохме огромен митинг. (…) Най-организирана и внушителна беше групата от с. Михалци. (…) С песни и възгласи се отправихме по 10 км път за Павликени. Пристигнаха и бригадирите от другите села на тогавашната околия. Нямаше хотели и квартири и затова ги настанихме в единствената стаичка на Околийския комитет на Демократичната младеж и в градинката с беседка пред сградата. (…) На следващия ден, 3 август, неделя, над 30 младежи и девойки, натоварени с походното си домакинство, се отправихме за гарата. След нас се оформи ентусиазирана колона от приятели, любопитни, близки и роднини. (…) На гара Горна Оряховица беше същата блъсканица и никой не можеше да каже кога ще дойде влакът за Ст. Загора. Той пристигна претъпкан и някои от нашите бригадири, като не намериха места, се качиха по покривите на вагоните и така пътуваха до гара Дъбово…

Беше следобед, когато пристигнахме на гара Гурково. Посрещнаха ни представители на командването на националната бригада. Посрещнаха ни с неописуема радост, защото бяхме първата група от редовната смяна на

младежката строителна бригада на Хаинбоаз. Това повдигна още повече и без това високото ни самочувствие и задоволство. С изпити от недояждане и труд лица, облечени в домашно тъкани шаячни и памучни дрехи, ученически униформи, военновременни обувки, гумени и саморъчно направени цървули, с нахлупени каскети, ученически и сламени шапки или свободно развети непокорни и настръхнали перчеми, но пълни с ентусиазъм, вяра и желание за труд – така групата ни, която скоро щеше да стане ядро, се отправи за основния лагер". (9)

Групата бригадири от Павликенска околия е посрещната от командира на Националната бригада Пенчо Кубадински. За командир на павликенското ядро е определен Борис Йорданов Генчев от с. Мусина. Същото лято в писмо до К. Русев той ще напише: „Да беше тук, да видиш тия 2000 ентусиазирани младежи с вдигнати юмруци и разпалени погледи, в които се чете готовност за всякакви жертви… Тук няма лабаво! Смея да кажа, че сме едно от най-добрите ядра". (10)

В свое изследване за участието на младежите от великотърновския край в бригадирското движение (1946 – 1950) Н. Бъчварова посочва, че първите бригадири на Хаинбоаз са младежите от благоевградския край, които пристигнали на гара Гурково още на 29 юли 1946 г. (11) Разликата от 6 дена не е малка и ако още на 29 юли там е имало бригадири, защо във всички спомени и публикации се посочва, че групата от Павликенска околия е първата?! Навярно благоевградските младежи са участвали в подготовката на бригадирския лагер, а павликенската група е първа от редовната бригадирска смяна. Това, разбира се, не омаловажава ентусиазма и не намалява стойността на участието на бригадирите както от Павликенска околия, така също и на тези от благоевградския край. Безспорно е било желанието за безвъзмезден труд в полза на Родината.

В това първо бригадирско лято на Хаинбоаз бригадирите от великотърновския край, в това число и от Павликенска околия, са били общо около 120 младежи. Включени са в състава на Плевенската чета, настанени са в лагер „Васил Левски". В групата на първите бригадири от Павликенска околия най-много са били доброволците от с. Михалци. На общо младежко събрание в селото през м. юли 1946 г. се записват 13 младежи, но на Хаинбоаз работят само 8 – другите са върнати заради невзети изпити или защото са малки на години. Първите ентусиасти са Борис Донев, Георги Попов, Георги Петров, Калчо Банов, Михаил Славчев, Недялко Пеев, Тодор Иванов и Христо Христов – всички са членове на РМС (12)

В групата от Павликенска околия освен младежите от Михалци има доброволци и от другите села. Сред пионерите са и две девойки от с. Карайсен – Еленка Тишева и Тодорка Маркова, чието участие в суровите условия на прохода става особен вид предизвикателство. (13)

В спомените си за бригадата на Хаинбоаз Калчо Банов от с. Михалци разказва, че тръгнали от село на 2 август и носели със себе си знамето на БРП (к). Самият той не казал на родителите си къде отива, защото се страхувал, че няма да го пуснат. На гара Гурково пристигнали на 3 август към 16 – 17 ч, а оттам вървели пеш до лагера на Хаинбоаз. Калчо Банов си спомня: „Бяхме настанени в голяма палатка с нарове от двете страни, постлани със суха папрат… На обектите всеки ден четите отиваха под строй и с песни. Заради съревнованието понякога бригадирите ставаха доброволно в 3-4 часа. (…) Незабравими са спомените ми за лагерните огньове. (…) каква грамада от дърва израстваше и какъв лагерен огън става… Не е имало никога предварително подготвена литературна програма. Тя ставаше непринудено, защото между 1800 младежи и 200 девойки имаше всякакви таланти. Спомням си, че при нас идваха на посещение Добри Терпешев и Благой Иванов. Ентусиазмът на бригадирите беше толкова голям, че двамата и нашия командир Пенчо Кубадински от лагер „В. Левски“ до 9-а трудова рота, около 10 км, ги носихме на ръце. Към 5 – 6 октомври всички бригадири, натоварени на две композиции с товарни вагони, заминахме за София. Като подарък за ЦК на БРП (к) и РМС бяхме натоварили цяла композиция дърва за огрев“. (14)

През 1946 год. по-голяма част от бригадирите работят на местни обекти, по-скоро като трудови акции, отколкото като организирано масово движение. Тази характерна особеност се отчита и в доклад на Околийския комитет на Демократичната младеж – Павликени. През лятото на 1946 г. младежки бригади са вадили камъни за нуждите на строителството в селата Горна Липница, Върбовка, Димча. В селата Дичин и Варана са сечени тухли, а младежите от селата Михалци, Недан и Карайсен са участвали във вършитба, залесяване и други селскостопански дейности. Във всички села от околията бригадири се включват в местните строителни и ремонтни бригади. Въодушевено от първите успехи на бригадирите през 1946 г., околийското ръководството на Демократичната младеж в Павликени поставя силно завишени и твърде нереалистични задачи пред младежките организации за следващата 1947 г. Построяването на комбинати, изграждането на общински и здравни домове, електрифицирането и прокарването на водопроводи в селата едва ли е било постижима задача, но младежите са участвали активно в благоустрояването на селата, в залесяване на земите около тях, правели са тухли, прокопавали са канали. Ентусиазмът на околийското ръководство стига дотам, че се спуска план за всяка селска младежка организация колко килограма кости трябва да предаде в околийската кланица, на цена 6 лв. за килограм, за да се произведе така необходимият за страната ни туткал. Определени са и контролни цифри за броя на бригадирите, които трябва да се организират във всяко едно от селата. В Павликени например е трябвало да се организира бригада от 150 младежи, която да се заеме

с откриването на общинска кариера, а после „да се поеме посевният план – всеки стопанин да засее по 0,500 дка фуражна царевица и толкова кръмно цвекло“. (15)

През лятото на 1946 г., освен в местните бригади, младежи от околията работят и на други национални обекти. Четирима младежи от с. Михалци – Георги Колев, Захари Терзиев, Иван Симеонов и Стефан Симеонов, се включват в международната бригада на жп линия Бръчко – Банович в Югославия. (16)

Отново през 1946 г. се правят и първите стъпки за сформиране на младежка строителна бригада, която да участват в построяването на язовир „Ал. Стамболийски“. Идеята за изграждане на язовир по поречието на р. Росица принадлежи на земеделското правителство на Ал. Стамболийски. Строителството му в землището на с. Бара, което остава на дъното на язовира, започва през 1935 – 1936 г., но истинското му изграждане е дело на бригадирското движение. На 16 и 17 март 1946 г. се провежда младежка ОФ конференция с участието на младежи от Търновска, Павликенска, Свищовска и Горнооряховска околии. Взема се решение за набиране на младежи за постоянни работници и за сформиране на младежки трудови бригади. (17)

През 1947 г. всички бригади са обединени в една Национална младежка строителна бригада, която работи на шест национални обекта. Според структурата на бригадата на всеки обект работи по един батальон, а според местата на лагеруване батальоните са разделени на отряди. Всеки отряд се състои от няколко чети, а четите – от бригадирски ядра. За изграждането на язовир „Росица“, каквото е първоначалното му име, е определен III батальон „Васил Коларов“. Щабът на тази бригада е разположен в Павликени. Георги Пенчев е първият командир на Бригадирския щаб, а Александър Александров е заместник-командир. По-късно за командир е определен Хернани Апостолов. Първите бригадири от батальона започват работа на 10 април 1947 год. (18) На 17 април на жп гара Павликени пристигат бригадирските ешелони от Врачанска, Плевенска и Варненска област. Общият брой на първата бригадирска смяна достига 900 души. Още на 20 април 1947 г. тържествено се открива бригадирското лято. Присъстват и държавните ръководители по това време – Васил Коларов, Трайчо Костов, Петко Кунин, Пеко Таков, Пело Пеловски и др. (19)

Работи се на три смени, по два месеца, от май до октомври. За някои от обектите се изпращат и подготвителни смени още през м. април. Техниката, която използват бригадирите, са ръчни колички, кирки и лопати. Разбиват се скали, правят се изкопи и насипи, изливат се бетонни основи, разстила се баластра, прехвърлят се милиони кубически метра пръст. От първите работни седмици започва усилено съревнование между отделните ядра, чети и отряди. Още през юни 1947 г. преизпълнението на нормите достига

160 %. За цялата 1947 г. на обект „Росстрой“, както го наричат бригадирите, работят 4 075 младежи и девойки, които извършват работа за 48 500 хил. лв., от които икономии за държавата – 24 млн. лв. (20) За изграждането на яз. „Стамболийски“ Павликенска околия изпраща през 1947 г. 900 бригадири. Най-много са младежите и девойките от Павликени и от селата Сломер, Караийсен, Паскалевец, Михалци и Патреш. (21)

След Учредителния конгрес на СНМ през м. декември 1947 г. се оформя нова организация на бригадирското движение в България. Отделните батальони стават самостоятелни национални младежки бригади. На Първия пленум на Централния съвет на СНМ през м. февруари 1948 г. се взема решение да се организира единно младежко движение. Под лозунга „За изпълнение на 2-годишния народностопански план“ към април същата година са се записали около 100 хиляди бригадири. През 1948 г. бригадирското движение добива най-масов характер.

1948 год. се оказва решаваща и за построяването на язовир „Росица“ – започва изграждането на язовирната стена, прокопаването и бетонирането на главния и на второстепенните напоителни канали. Бригадирските лагери са разположени в селищата на Павликенска околия – Бутово, Росица, Красно Градище, Ресен, Бяла черква, Стамболово, Русаля, Мусина, Лесичери и Водолей. В първа смяна на Националната младежка бригада „В. Коларов“ се трудят работници от фабриките, които със своето преизпълнение на нормите средно със 115 % заемат III-о място между всички бригади. По време на II-ата смяна, в която работят ученици и студенти, на 1 август 1948 г. се отлива първият куб.м бетон в основите на язовирната стена. По време на III-таа смяна започва спад на всеобщия ентусиазъм и много околии не могат да изпълнят поставените им контролни цифри. За Павликенска околия при план 150 души в бригадата се включват едва 70 бригадири. Равносметката за участието на Павликенска околия в изграждането на язовира през 1948 г. е общо 755 бригадири. (22)

Независимо че през 1949 год. се отчита тенденция за намаляване на броя на бригадирите, в Националната младежка бригада „Васил Коларов“ на яз. „Росица“ се трудят 4750 бригадири. Първа смяна, която работи на второстепенната канална мрежа, е обявена за национален първенец и получава преходното знаме на ОФ. Втора смяна постига преизпълнение на нормите със 7 % и е на IV-о място в националното класиране. Най-добри са резултатите на III-ата смяна, която вместо 212 хил. куб.м пръст изкопава 396 886 куб.м. С цел преизпълнение на нормите бригадирите от Павликенския, Плевенския и Ловешкия отряд правят нововъведения в работата си. В последната IV смяна се трудят войници от различни военни поделения. (23)

За участието на младежите и девойките от Павликенска околия в изграждането на язовир „Росица“ си спомня Ал. Александров – зам.-коман-

дир на Националната бригада: „Бригадата се превърна в истинска школа за труд, мъжество и героизъм. Това пролича както в строителството, така и в борбата срещу водната стихия. Спомням си две големи наводнения – през м. юли 1947 г. и през м. август 1948 г., когато буйните води на р. Росица заляха основите на язовирната стена. Бригадирите безстрашно се хвърлиха срещу водната стихия и успяха да спасят машините, работния инвентар, дървения материал. (…) След това поеха обещание да почистят основите на язовирната стена и я подготвят за наливането на бетона. И отново щурм. Ново напрежение, нови победи! Обещанието е изпълнено предсрочно и първата кофа с бетон се изля. (…) Започна изграждането на язовирната стена“. (24)

В годините на масовото бригадирско движение – 1947 и 1948, младежи и девойки от Павликенска околия участват и в други национални бригади по различни обекти на страната ни:

От с. Михалци

През 1947 г.:

– Национална бригада на Хаинбоаз – 12;
– Национална бригада на жп линията Ловеч – Троян – 15;
– Национална бригада на жп линията Перник – Волуяк – 42;
– Международна бригада на жп линията Шаман – Сараево – 6.

През 1948 год.:

– Национална бригада на яз. „Росица“ – 17;
– Национална бригада на Хаинбоаз – 6;
– Околийска бригада с. Стамболово – 19;
– Залесителна бригада на яз. „Росица“ – 17;
– Местна бригада в с. Михалци – 29;
– Други национални бригади и обекти – 15 (яз. „Батак“, Димитровград, ВЕЦ „Китка“, жп линия Самуил – Силистра, пътя София – Златните мостове и други обекти) (25)

От с. Караисен

В периода 1947 – 1949 г. в бригадирското движение участват:

– в международни бригади в СССР, Югославия и Полша – 8;
– Национална бригада на Хаинбоаз – 19;
– Национална бригада на язовир „Росица“ – 49;
– Национална бригада Куртово Конаре – 19;
– Национална бригада на жп линия Перник – Волуяк – 13;
– Национална бригада на жп линия Ловеч – Троян – 10;
– Национална бригада на жп линия Г. Оряховица – Кръстец –5;
– Национална бригада – Димитровград – 4;
– Други национални бригади и обекти – общо 17;

– Окръжни строителни и залесителни бригади – общо 42;

– Околийски бригади по селата в Павликенска околия – общо 198 бригадири. (26)

От с. Патреш

През 1946 г.:

– Национална бригада на яз. „Росица“ – 9.

През 1947 г.:

– Национална бригада на яз. „Росица“ – 56;

– Национална бригада на Хаинбоаз – 35;

– на жп линия Перник – Волуяк – 10;

– на жп линия Ловеч – Троян – 12.

През 1949 г. на различни обекти работят общо 120 бригадири от Патреш. (27)

Горепосочените данни, макар и отнасящи се само за три от селата в Павликенска околия (на базата на наличните документи и материали, събирани от краеведите на съответните селища), могат да послужат за илюстрация на масовостта на бригадирското движение в разглеждания период. Равнозначно е участието на младежите и от другите села на околията в разрасналото се бригадирско движение.

Успоредно с работата на националните обекти през 1948 год. в Павликенска околия са организирани една околийска и местни бригади във всяко селище на района. Въведена е нова организационна структура на бригадирското движение и на всеки обект има самостоятелна бригада с отряди и чети. В Павликени младежките бригади се ръководят от Околийската организация на СНМ, която набира и изпраща бригадири предимно на строителните обекти. През лятото на 1948 г. е организирана околийска бригада за направа на тухли, които е трябвало да послужат за построяването на Районна болница. Бригадата е устроена на десния бряг на р. Росица, източно от с. Стамболово, където са построени навес за столова и площадката за работа. Бригадирите са настанени в сградата на местното Основно училище. Щабът на Околийската бригада е в състав: Минко Кенаров – командир, Георги Атанасов и Начко Георгиев – заместник-командири, и членове – Братован Иванов и Христо Караиванов. Бригадата има само една смяна през месеците юли и август, участват над 200 младежи и девойки само от Павликенска околия. Тухлите се изработвали ръчно от изкопаната на място глина, оставяли се на хармана да съхнат на слънце, след което се покривали с въглища през няколко реда и така се изпичали. (28) В спомените си командирът на бригадата Минко Кенаров разказва: „Дворът на Околийския комитет на СНМ се изпълни с колоритна маса. Колоритна – и в прекия, и в преносния смисъл на думата. В тия години класовите различия още съществуваха и се познаваха по облеклото. Имаше от синове на ратаи, или само ратаи, до

синове и дъщери на крупни търговци капиталисти. По образователен ценз бяха от всички степени на обучение, от неграмотни до висшисти. И неволно си помислех каква мешалка ми трябва, за да омеся от тази разновидност сплотен колектив, годен да изпълни тежката задача, която ни предстои?!... Имаше такива, които въобще не бяха пипали физическа работа. Трябваше да им се показва... На следващия ден се оформиха професиите: калджии, секачи, калъпчии, коняри, помпиери и др. (…) Девойките работеха като „калъпчийки" – ежедневно те протичваха по няколко десетки километра път с двойни калъпи сурови тухли, но по-лека работа нямаше. И я вършеха не унило, с изписана умора на лицето, а със смях и закачки, с песен и подсвирквания. Крадяха от почивката си – нали имаше съревнование…" (29)

Околийската бригада през 1948 год. за два месеца изработва 1 300 000 тухли. По стечение на обстоятелствата точно от тези тухли болница не се изгражда, но всички те са вложени в други строителни обекти на околията.

Не по-малко значими са и местните бригади по селата в района. Същото лято на 1948 г. в с. Михалци е организирана местна бригада от 29 младежи, които помагат в селското стопанство. (30) На 15 март 1948 г. в с. Карайсен е сформирана бригада от 50 младежи, която заминава за 4 дена на помощ в с. Градище. През есента на 1948 г. местната бригада в Карайсен е разделена на две – едната почиства района около новата поща, а другата започва да копае основите на нова сграда за общежитие на местното Земеделско училище. (31)

Местна младежка бригада за ръчна направа на тухли е организирана през 1949 г. и в с. Карайсен. Бригадата работи на три смени по 35 – 37 младежи, направени са 300 хиляди тухли за построяването на читалищен дом. Девойките са настанени в Основното училище, а младежите – в дома на Стефан Кръстев. Ръководители на тази бригада са: Илия Вачков – председател и домакин, Михаил Курдов – командир на щаба и отговорник за съревнованието, членове на бригадирския щаб – Петко Тоцев, Георги Николов, Борис Енев, Кирил Цанов, Атанас Чакъров. Втора младежка тухларска бригада с командир Ангел Ангелов е организирана и през 1951 г. С направените от нея 340 хиляди тухли са построени селскостопански постройки в местното ТКЗС. Трета местна бригада в с. Карайсен с командир Георги Вачков участва при построяването на пощата. (32)

През 1949 – 1950 г. изградените местни бригади работят под стопанското ръководство на народните съвети и организационното ръководство на СНМ. Независимо че натрупаният опит допринася за по-доброто организиране на бригадите, започва тенденция на намаляване на броя на бригадирите. Във великотърновския край през 1949 г. са организирани 71 младежки бригади с над 3250 бригадири, което им отрежда първо място в страната за годината. На следващата 1950 г. успоредно с националните бригади в ок-

ръга работят вече 34 постоянни и 2 непостоянни местни младежки бригади. На язовир „Росица“ се трудят 1200 младежи от района. (33) В края на годината ЦК на ДСНМ решава да се прекрати бригадирското движение, а околийските бригади са премахнати. Независимо от това административно решение в следващите години в много от селата на района се организират местни бригади, които работят предимно в селското стопанство.

Бригадирското движение (1946 – 1950 г.) има и своите характерни особености, които са в унисон с бързо развиващите се обществени и политически процеси в България по това време. Основните характерни черти на сталинския тоталитаризъм се забелязват в организацията на националните и местните бригади. Управляващата БРП (к) и нейната младежка организация РМС постепенно налагат всеобхватна хегемония на своята идеология в младежкото всенародно движение. Безспорен факт е обаче, че най-много бригадири излизат от техните редове. Ръководителите на отделните звена в бригадирските структури се подбират предимно от доверени членове на РМС. Прилагат се тоталитарни методи, които постепенно превръщат доброволното младежко движение в принудителна форма на безплатен труд. Във фонда на Исторически музей – Павликени са съхранени десетина бригадирски писма, в които има много ентусиазъм и възторжени думи, но има и много доказателства за началото на тоталитарната система в България. В едно писмо се съобщава, че има хора, които са натоварени от опозицията да противодействат на бригадирското движение. (34) Други писма са откровени доноси за бригадири, които не изпълняват заповедите на командирите и влияят лошо на останалите младежи. (35) Някои от бригадирите се надяват да получат бележка и препоръка, за да станат студенти (36), а други очакват единствено колети и храна. (37) Интересна информация ни дава писмо от името на група бригадири на Хаинбоаз, изпратено до К. Русев – председател на Околийския комитет на Демократичната младеж в Павликени: „Др. Председател, имайте на предвид, че от всички околийски комитети са идвали да си видят хората, само нашата Павликенска околия са останали извън тези предимства – ето защо ние, бригадирците от Павликенска околия, замолваме що вий да дойдете тук да ни видите в какво положение сме сега. Защото само ние сме изтикани от другите и само ние нямаме правата на всички бригадирци. Затова ви замолваме, щото да дойдете и осведомите др. командир да се отнася с нас, българчетата тъй, както с техните турчета“. (38)

Независимо от негативните моменти в своето развитие и организация, които са естествено проявление на тогавашната обществено-политическа обстановка в България, бригадирското движение заема значимо и достойно място в нашата история. Десетки са обектите, които построяват младежите на България. Стотици хиляди са младежите, които са се трудили всеотдайно, безплатно и съзнателно. Младежките бригади и бригадирското движе-

ние са оставили своя нравствен отпечатък на цяло едно поколение и са се превърнали в нарицателно име за трудолюбие, патриотизъм и безкористен труд в името на Родината. В своите спомени Борчо Обретенов пише за първите бригадири на яз. „Росица“: „Те сънуваха и пееха свои песни, имаха свои мечти и желания, силно вярваха, че освободеният им труд ще направи Родината по-богата, и искаха това да стане по-скоро, бяха неуморни и дръзновени. И чудно ли е, че няколко пъти изгребваха тинята от главния изкоп с черпалки и четки, за да надвият р. Росица, че някои бригадири изпълняваха нормата си многократно, а други тайно се изнизваха нощем, за да работят през щурмовите дни и нощи. (…) През „Росстрой“ преминаха 50 хиляди младежи“. (39)

Красноречиво и неоспоримо доказателство за трудовия ентусиазъм и за младежкия порив на първите бригадири са стотиците снимки, които се съхраняват във фонда на Исторически музей – Павликени. От тях можем да се убедим в масовостта на бригадирското движение, да усетим суровите условия на труд, да се заразим от искрените младежки усмивки на бригадирите, да им завидим за вярата и оптимизма. Построените от бригадирите язовири, прокараните пътища и жп линии, десетките строителни обекти са най-точните паметни знаци на техния труд.

Младежките бригади в Павликенска околия през периода 1946 – 1950 г. са неразривна част от всенародното бригадирско движение и имат важно значение за стопанското развитие на района. Участието на младежите и девойките в националните бригади допринасят за единството на българската младеж, за нейното трудово и нравствено възпитание. Бригадирското движение възпита едно поколение на патриотизъм и всеотдайност към родината.

БЕЛЕЖКИ

1. **Бъчварова, Невяна.** Участието на младежта от търновския край в бригадирското движение (1946 – 1950). – В: *Годишник на музеите от Северна България.* Книга XV, 1989 г., с. 259 – 269; **Христов, Стефан.** Години на възход. – В: Сборник *Павликени и павликенският край*. София: Изд. ОФ, 1977, с. 255; **Хаджийски Д., М. Курдов.** Караисен (селищна монография). В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2001, с. 270 – 276; **Георгиев, Б., Р. Христов.** Патреш. Изд. „Роден край“, 1991, с. 135 – 137.

2. **Хаджийски, Д., М. Курдов**. Цит. съч., с. 270.

3. В-к *Работническо дело*, бр. 249 от 10 юли 1945 г.

4. ЦДА – София, ЦПА – ф. ЦКДМ, а.е. 18, л. 15.

5. **Георгиев, Б., Р. Христов.** Цит. съч., с. 136.

6. **Бъчварова, Н.** Цит. съч.

7. В-к *Работническо дело*, бр. 178 от 09.08.1946 г.

8. **Караславов, Георги.** „Прохода на младежта“ и Колю Русев. „Ура! Пробивът е направен“. – в-к *Комунистически устрем*, Павликени, м. август 1986 г.

9. **Русев, Колю.** „Ура! Пробивът е направен“. – в-к *Комунистически устрем*, Павликени, м. август 1986 г.

10. Пак там. 11. **Бъчварова, Н.** Цит. съч.

12. Исторически музей – Павликени, инв. № 87, н.сп.ф./док.

13. **Хаджийски, Д, М. Курдов.** Цит. съч.

14. Исторически музей – Павликени, инв. № 1888, н.сп.ф./док.;

15. Исторически музей – Павликени, инв. № 1436, н.сп.ф./док.;

16. Исторически музей – Павликени, инв. № 87, н.сп.ф./док.;

17. В-к *Народна младеж*, бр. 52 от 23 март 1946 г.

18. В-к *Народна младеж*, бр. 100 от 12 април 1947 г.

19. **Александров, Ал.** Школа за труд и мъжество. – в-к *Комунистически устрем*, Павликени, м. октомври 1989 г.

20. **Бъчварова, Н.** Цит. съч., с. 263.

21. **Георгиев, Б.** Делът на бригадирите. – в-к *Комунистически устрем*, Павликени от м. октомври 1989 г.

22. **Бъчварова, Н.** Цит. съч.; **Георгиев, Б.** Цит. съч. 23. Пак там. 24. **Александров, Ал.** Цит. съч.

25. Исторически музей – Павликени, инв. № 87, н.сп.ф./док.

26. **Хаджийски, Димитър, Михаил Курдов.** Цит. съч., с. 270 – 276.

27. **Георгиев, Б., Р. Христов.** Цит. съч., с. 135 – 137.

28. Спомени на Минко Кенаров. – Исторически музей – Павликени, инв. № 1889, н.сп.ф./док.

29. Пак там. 30. Исторически музей – Павликени, инв. № 87, н.сп.ф./док.

31. **Хаджийски, Д., М. Курдов.** Цит. съч.

32. **Курдов, Михаил.** Юбилеен доклад 40 години бригадирско движение в с. Карайсен.

33. **Бъчварова, Н.** Цит. съч. 34. Исторически музей – Павликени, инв. № 1897, н.сп.ф./док.

35. Исторически музей – Павликени, инв. № 1891, и 1894 н.сп.ф./док.

36. Исторически музей – Павликени, инв. № 1893, н.сп.ф./док.

37. Исторически музей – Павликени, инв. № 1895 и 1897, н.сп.ф./док.

38. Исторически музей – Павликени, инв. № 1896, н.сп.ф./док.

39. **Обретенов, Б.** Бригадирска памет. – в-к *Комунистически устрем*, Павликени, м. октомври 1989 г.

Темата е представена на Национална научна конференция „Бригадирско движение в България 1946 – 1989 г.“, Димитровград, 2006 г.

ЗАНАЯТЧИЙСКИТЕ ТРУДОВОПРОИЗВОДИТЕЛНИ КООПЕРАЦИИ В ПАВЛИКЕНИ (1945 – 1954)

Идеята за създаване на занаятчийски кооперации в България датира от края на 19 в., когато през 1892 г. на Пловдивския земеделски и промишлен панаир се отправя призив за подпомагане на занаятите. В края на 19 в. се основават и първите шивашки и обущарски дружества. Приетият през 1910 г. Закон за организиране и подпомагане на занаятите препоръчва на занаятчиите да се обединяват в кооперации. Сериозен тласък за развитието на занаятчийското кооперативно движение дава приетият през 1919 г. Закон за подпомагане на пострадалите от войните занаятчии. Създаденият през 1919 г. Съюз на занаятчийските производителни кооперации цели да обедини всички занаятчийски кооперации, да защитава интересите им, да организира общи доставки и общи продажби, да урежда кредитирането и да подпомага дейността им.

Историята на трудовопроизводителните занаятчийски кооперации (ТПЗК) е важна част от кооперативното движение в България. То има добри традиции и е оставило трайна диря в стопанската структура на страната ни. Занаятчийското кооперативно движение е добре застъпено и като тема в научноизследователската историческа литература. Известни са немалко монографии, сборници и публикации, посветени както изобщо на кооперативното движение, така и на ТПЗК. (1) За съжаление в по-старите публикации до 1989 г. темата е политизирана и едностранчиво разгледана. Особено ощетен в това отношение е периодът непосредствено след Втората световна война.

В развитието на кооперативното движение настъпват важни промени в периода след II-ата световна война. Стремейки се да контролира цялостния обществен и икономически живот на страната, ОФ-ската власт започва да регулира и кооперативното движение. Използвайки кооперативната идея като форма и начин за ликвидиране на частната занаятчийска собственост, масово се създават ТПЗК. Там, където вече има изградени занаятчийски кооперации, се пристъпва към подмяна на старите ръководства. Реорганизирането на кооперативното движение е подпомогнато както от създадения в края на 1946 г. ЦКС, така и с промяната в началото на 1947 г. на Закона за улесняване на сливането на кооперативните сдружения.

В историческата литература се утвърждава тезата, че първият важен акт, с който се тръгва към централизирана и бюрократизирана одържавена

икономика, не е национализацията от 1947 г., а създаването, реорганизирането и обединението на кооперативното движение, започнало още през 1945 – 46 год. (2)

Точно този период от създаването и реорганизациите на павликенските ТПЗК в периода 1945 – 1954 г. не е проучен в досега публикуваните изследвания върху миналото на селището. В някои от издадените сборници кооперативното движение е разгледано в периода между двете световни войни, в други само бегло се споменава за наличието на ТПЗК. (3) Близо 10-годишният период от създаването, развитието и обединението на ТПЗК в Павликени (1945 – 1954) е интересна част от историята на кооперативното движение, а запазените архивни документи дават възможност да си отговорим на някои премълчавани досега въпроси и да попълним белите полета в историята на Павликени.

Най-старата занаятчийска производителна кооперация в Павликени е създадената през 1933 год. Столаро-коларска производителна кооперация „Изгрев". Учредителният протокол №1 е подписан от седем майстори занаятчии на 5.10.1933 год. (4) Основателите са дърводелци от съседното с. Стамболово, но за седалище на кооперацията избират Павликени, където наемат необходимите помещения. Голямата стопанска и финансова криза, обхванала България по това време, както и необходимостта от средства за закупуване на материали и машини, кара майсторите занаятчии да търсят сдружението като средство за кредитиране и взаимопомощ. Кооперацията приема типовия Устав на Българската централна кооперативна банка, с който се регистрира във Великотърновския областен съд (ДВ, бр. 195 от 1933 г.). Още на първото общо събрание се решава да се изтегли заем от БЦКБ в размер на 100 хил. лв., а докато се уреди този заем, кооперацията да стане член на павликенската Популярна банка с дялов капитал от 1500 лв., за да може да получи кредит от 15 хил. лв. Първоначалната встъпителна вноска за членство в кооперацията е 250 лв., а основният дялов капитал през първите години достига до 28 хил. лв. Първият председател на Управителния съвет е Цоню Тодоров Балканджиев, а на Контролния съвет – Петър Червенски. (5)

През първите десет години от съществуването си Столаро-коларската производителна кооперация „Изгрев" – Павликени е имала собствена работилница, в която са извършвани различни видове тишлерски и дърводелски услуги, изработвани са коларски стоки. В кооперацията работели предимно майсторите по столаро-коларство, които са били подпомагани само от няколко момчета чираци, които учели при тях занаята. За първия десетгодишен период членовете на кооперацията остават седем (един починал и един новоприет). Всяка година сдружението завършвало с печалба, с изключение на 1942 г., когато поради липса на материали и мобилизация

на членовете кооперацията има загуба от 32 862 лв. Ежегодно „резервният“ фонд се увеличавал с 10 % от чистата печалба, а „културният фонд“ – с 5 % от същата. Собствените средства на кооперация „Изгрев“ през 1943 г. били 281 348 лв., или 95 % от актива-пасива на сдружението, и се разпределят, както следва: „дялов капитал“ – 49 хил. лв.; „резервен фонд“ – 120 121 лв.; „културен фонд“ – 10 386 лв.; фонд „погасяване на инвентара“ – 101 841 лв. (6)

Тежкото финансово състояние на кооперацията в годините на Втората световна война принуждава майсторите да работят предимно с материали на клиентите, както и да увеличат дяловия си капитал до 40 хил. лв. По това време сдружението разполага с 1 абрихт и 2 ел. мотора. По данни на финансовата ревизия през 1944 г. кооперация „Изгрев“ има имоти с балансова стойност 476 193 лв., от която сума, като се приспадне направената амортизация от 125 650 лв., имотите остават за 350 543 лв. Тази стойност далеч не отговаряла на действителната пазарна цена. Средната работна надница достигала до 152 лв., което било крайно нищожно. (7)

Непосредствено след края на Втората световна война в развитието на ЗТПК настъпват съществени промени. Докато до края на 1944 г. в България е имало 51 ТПЗК с 392 членове и 1041 наемни работници, то само за две години – 1945 – 47 г., са създадени 713 ТПЗК с 27 хил. член-кооператори. БРП (к) и ОФ-ската власт инициират създаването на нови ТПЗК. Подпомагайки създаването им организационно и поставяйки начело ръководства от членове на БРП (к), официалната власт централизира и контролира дейността на занаятчийските сдружения. Със създаването на Централния кооперативен съюз и вливането в него на Общия съюз на занаятчийските кооперации през м. XII.1946 г. ЦКС става единствената ръководеща организация. Тя издава типови устави и устройствени правилници за задачите и дейността на ТПЗК. (8)

В първите следвоенни години (1945 – 47 г.) в Павликени действат 4 ЗТПК – шивашка, обущарска, кожарска и създадената още през 1933 г. ТПЗК „Изгрев“.

Първа крачка за обединение правят шивачите в Павликени, които създават браншово Шивашко занаятчийско сдружение. Учредителният протокол е от 7.03.1945 г., когато в дюкяна на Пенчо Колев Денев се събират 28 майстори шивачи (22 мъже и 6 жени). Под председателството на Тодор Цанев Баевски, майстор шивач, член на БРП (к), и съгласно Чл. 19 от Устава на Общия съюз на българските занаятчии се създава сдружението. На Учредителното събрание се избира Управителен съвет с председател Крум Ив. Реснелиев и Надзорен съвет с председател Михаил Ив. Петров. Всички членове напавликенското Браншово шивашко сдружение са били членове и на Общото занаятчийско сдружение в Павликени. (9) На второто общо

събрание на 16.04.1945 г. се обсъжда каква да бъде доброволната членска вноска, но до решение така и не се стига.

През тия първи години Шивашкото сдружение подпомага майсторите занаятчии при снабдяването с материали. В условията на купонна система и зависимостта от липса на материали те се разпределяли от Околийското занаятчийско сдружение.

Двегодишната дейност на Браншовото шивашко сдружение улеснила създаването на шивашка ТПЗК „Свобода". По инициатива на ГК на БРП (к) на 17.09.1947 г. в салона на БНБанка – Павликени са поканени всички 33 правоспособни майстори мъже, членове на Браншовото шивашко сдружение. На това общо събрание са поканени и около 30 жени шивачки, повечето от които са завършили Девическото стопанско занаятчийско училище в Павликени. Съгласно Чл. 7 от типовия Устав на ТПЗК събранието се открива от най-възрастния шивач Йордан Маринов Курдов. Гост на събранието е инспекторът от БЗКБ Петко Хр. Агов, който говори за предимствата на ТПЗК. На това общо събрание се взема решение да се учреди шивашка ТПЗК „Свобода" с търговски отдел; приема се типовият правилник, предложен от представителя на банката; решава се всеки член да внесе по 25 хил. лв. дялов капитал, от който да се отделят по 1000 лв. за „Основен и неделим фонд". Общото събрание избира първия Управителен съвет с председател Станчо Цанев Баевски и Контролен съвет начело с Недко Маринов Чавдаров. (10)

Общото събрание дава мандат на Управителния съвет да сключи заем от павликенска Популярна банка за сумата от 500 хил. лв., както и да намери пазари, да обзаведе магазин, да регистрира кооперацията, да изготви бюджета за текущата финансова година. Независимо от ентусиазма проблемите и противоречията явно са били немалко, защото до подписването на учредителен протокол така и не се стига. Той носи дата 1.XI.1947 г. и за разлика от първото общо събрание е подписан само от 17 майстори занаятчии (16 мъже и 1 жена). (11)

Един от сериозните проблеми на шивашката ТПК „Свобода било условието, че всеки член трябвало да влезе в кооперацията с инвентара си. Управителният съвет трябвало да приема имуществото, като същевременно е и комисия за оценка на инвентара. Пазарлъци са се правели за всяка шевна машина, маса и дори ножица. Шевни машини и инвентар внасят едва 7 членове, а останалите се записват без инвентар, като се задължават да внесат по 25 хил. лв. дялов капитал и по 500 лв. встъпителна членска вноска. На 24.10.1947 г. описаният инвентар е пренесен в новия магазин работилница, а на 25.10.1947 г. е бил първият работен ден на ТПЗК „Свобода". Оценката на внесеното имущество през първата година е:

– Станчо Цанев Баевски – 400 хил. лв.;

– Тодор Цанев Баевски – 100 хил. лв.;
– Йордан Маринов Курдов – 150 хил. лв.;
– Тодор Тодоров Немски – 200 хил. лв.;
– Иван Николов Пенчев – 100 хил. лв.;
– Атанас Христов Митев – 50 хил. лв.;
– Иван Колев Стайнов – 250 хил. лв.;
Обща стойност на инвентара – 1 250 000 лв.

Предаването на шевните машини като условие за членство в кооперацията било сериозен проблем особено за жените шивачки. Като се има предвид, че в Павликени по това време е имало специализирано училище за шивачки, техният брой не е бил малък, а на практика нито една от тях не е била готова да предаде шевната си машина. Поради отказ на жените шивачки за ръководител на женския отдел към кооперацията се наложило да бъде назначена жена от с. Батак. Много от павликенските шивачки така и не влезли в кооперацията, а продължили да шият в домовете си, макар и негласно.

Упражняването на занаята в домашни условия, т. е. частната практика, било едно от сериозните нарушения на типовия устав за член-кооператорите. Това „прегрешение“ се тълкувало като „разложително действие за колектива“ и било достатъчен повод за изключване на прегрешилия частник. През 1948 г. по този повод от ЗТПК „Свобода“ е изключен шивачът Тодор Немски. (12)

В първите години след създаването си шивашката ТПК има сериозни проблеми за преодоляване. Материалите се получавали по наряд и хронично не достигали, машините се нуждаели от ремонт. В края на 1948 г. кооперацията получава кредит на стойност 3 млн. лв. от павликенската Популярна банка. (13) Помещенията, които шивачите използвали, били няколко частни дюкяна, в които обаче било проблем отоплението. Дамският отдел бил в дюкяна на Колю Станев, кроялната – в работилницата на Вачкова, мъжкият отдел – в друго помещение, а магазинът на ЗТПК – в дюкяна на Мянко Станев. Първите кроячи на кооперацията били най-старите и опитни майстори: Крум Реснелиев, Станчо Баевски, Велика Величкова и др.

През 50-те години ръководството на шивашката ТПЗК „Свобода“ е почти неизменно в състав: Станча Цанев Баевски – председател на Управителния съвет, и членове – Крум Реснелиев, Костадин Мирчев, Иван Колев, Марин Пенчев, Йорданка Георгиева, Борис Ганев. През есента на 1948 г. са приети 14 нови членове, това са майстори шивачи, които влизат в кооперацията с инвентара си. По това време има подадени и други заявления, но те остават неуважени поради липса на инвентар, а и поради липса на свободни места в работилниците. За известен период в кооперацията се шие и конфекция, но тази дейност е спряна по решение на правителството.

Независимо че за периода на съществуване – 6 г. и 9 месеца, шивашката ТПЗК „Свобода“ постепенно укрепва, увеличава както числения си състав, така и обема на производство, много от първоначалните проблеми си остават неразрешени. Протоколът от петото годишно събрание на кооперацията от 17.02.1952 г. е показателен. Въпросите, които член кооператорите поставят, са: какъв е трудовият дивидент за 1951 г., къде отиват парите от глобените кооператори, защо за едни има работа, а за други няма, и т. н. Отново има изключени заради това, че са шили частно в домовете си. Обсъжда се и въпросът за увеличение на дяловия капитал, но поради несъгласие на членовете дяловият капитал остава 20 хил. лв. По това време в кооперацията вече членуват 38 шивачи, 12 стажанти и 2 наемници. (14)

Другата занаятчийска кооперация, създадена в Павликени също непосредствено след края на войната, е обущарската ТПК „Труд“. Тя е основана на 15.08.1945 год. от 15 майстори обущари. На Учредителното си събрание те решават, че условието за членство в Обущарската кооперация „Труд“ ще бъде внасянето на дялов капитал от 20 хил. лв., встъпителна членска вноска от 500 лв. и свидетелство за занаятчийско майсторство. (15)

Обущарите се настаняват в сградата на Давид Тодорчев (срещу административната сграда на ТПК по-късно). В началото извършват предимно ремонтни услуги, а няколко години след основаването започват да произвеждат и готови изделия по поръчка на клиентите. Проблемите и на тази кооперация са идентични с тези на другите: хроничен недостиг на материали и на пари, което силно ограничава производството. Независимо че в началото на 1946 г. ТПЗК „Труд“ тегли кредит от БЗКБ в размер на 1 млн. лв., с който заем се опитва да посреща неотложните си плащания и да си достави материали, проблемите си остават. (16)

През 1954 год. към обущарите се присъединяват кожухарите и сарачите от Павликени, с което членовете на кооперация „Труд“ достигат 55 майстори занаятчии. (17)

Ако приемем условно годините на първия двегодишен народостопански план (1945 – 47 г.) за първи етап на създаване на ТПЗК в Павликени (столаро-коларска, шивашка, обущарска), то по това време се създава и кожарската ТПК „Сибир“. Идеята за обединение на майсторите кожухари датира от 1946 г., когато по идея на ГК на БРП (к) в помещението работилница на Христо Найденов се събират 8 майстори. Учредителният протокол № 1 е подписан обаче на 23.05.1947 г. (18) Определена е встъпителна членска вноска от 500 лв., а дяловият капитал да достига до 50 хил. лв. Избран е Управителен съвет с председател Йордан М. Начев и Контролен съвет начело с Христо Найденов Иванов (и двамата членове на БКП). Предметът на производство на кожухарската ТПК „Сибир“ е: производство на кожено облекло от готови аргасани агнешки и овчи кожи, обработването на кожи от сурово

състояние; фино кожухарство с търговски магазин за калпаци, каскети и други фини принадлежности.

В първите години кооперацията започва с ръчно производство, а едва по-късно са купени две кожухарски машини. През лятото на 1947 г. кооперацията решава да стане член на павликенската Популярна банка и да тегли кредит в размер на 2 млн. лв. Общото събрание определя надниците на член-кооператорите – по 500 лв. на ден, а на чираците – по 200 лв. ТПЗК се помещава в магазина на Тодор Атанасов, за който плащат наем (от 2 500 до 4 000 лв.).

Протоколите от събрания на кожухарската ТПК „Сибир" през 1947 – 48 г. доказват наличието на сходни проблеми с тези на другите ТПЗК: липса на материали и на финанси за тях, ограничено производство и частната практика на някои от майсторите.

С решения по Протоколи № 5 и № 6 от м. юни 1947 год. от кооперацията е изключен Стефан Ив. Стаев от с. Бутово заради дейност, „подриваща основите на кооперацията", върнат е дяловият капитал и дължимата му сума.

Приемането на бюджета за 1948 г. от редовното годишно събрание на кожухарската ТПК „Сибир" е показателно за финансовото състояние на сдружението:

„Протокол № 18 от 21.03.1948 г. По т. 6 събранието одобрява бюджета на кооперацията за 1948 г. на стойност 1 213 600 лв., както следва:

Разходи:

– за касиер-счетоводител – 120 хил. лв.

– за пенсионни вноски 20 % – 24 хил. лв.

– за данък върху заплатите – 165 600 лв.

– за около 1800 работни надници – 700 хил. лв.

– канцеларски – 20 хил. лв.

– наеми – 100 хил. лв.

– други разходи

обща сума – 1 213 600 лв.

Приходи:

– от изработка на 8000 бр. сурови кожи – 400 хил. лв.

– от изработка на 2000 бр. кожухчета – 400 хил. лв.

– от продажба на готови кожухчета – 380 хил. лв.

– от поправки – 100 хил. лв.

обща сума – 1 213 600 лв.

По т. 8 от същия протокол се решава да се тегли кредит от Популярна банка – Павликени за 3 млн. лв., а по т. 9 се приема предложението да се увеличи дяловият капитал от 20 хил. лв. до 50 хил. лв. (19) През лятото на същата година ТПЗК „Сибир" получава банков кредит в размер на 400 хил. лв., с който са закупени четири шевни машини и един ел. мотор. (20)

В най-добрите си години кожухарска ТПК „Сибир“ достига до 18 членове (майстори и работници), но през 1954 г. те намаляват до 5 – 6кооператори поради липса на материали. Опит за спасяване на кооперацията и за оцеляването и е обединението с обущарската кооперация „Труд“, но и това не разрешава радикално проблемите на майсторите кожухари.

В стремежа си да ликвидира всички форми на частна собственост и да наложи тотален контрол върху кооперативното движение и занаятчийското производство, правителството и БКП инициира създаването на нови кооперации. В условията на приетия през 1948 г. Закон за кооперациите и на одобрения през м. февруари 1949 г. Закон за ТПЗК в Павликени се създават три нови кооперации (освен действащите вече четири) – това са ТПЗК „Метал“, ТПЗК „Народна украса“ и Фотокооп „Изкуство“.

ТПЗК „Метал“ – Павликени е основана на 10.11.1948 г., когато в дюкяна на стария майстор Марин Ефтимов се събират 15 занаятчии учредители. Всеки член внася встъпителна членска вноска от 500 лв. и 20 хил. лв. за дялов капитал. Председател на избрания Управителен съвет е Иван Христов Демерджиев (член на БКП), а на Контролния съвет – Деню Колев Боянов. В кооперацията са обединени железари, тенекеджии, машинни монтьори. Още на Учредителното събрание е приет и девиз, който много точно характеризира периода: „Чрез кооперирането на занаятчийството към изграждане на социализма, а социализмът значи благоденствие на народа!“. (21)

В началото, за да започне дейността на кооперацията, всички членове дават свои необработени материали, необходими за производството. При основаването си ТПЗК „Метал“ няма собствена и самостоятелна материална база, а използва работилниците на майсторите в Павликени. Тенекеджиите работели в работилницата на Марин Ефтимов – Кимито (бившата частна работилница „Желязна ръка“). Шлосерската работилница била в двора на Асен Мълчанков, леярната се помещавала в друга сграда до дерето (срещу Месокомбината). Димитър Тодоров Ангелов също отстъпил на кооперацията работилницата си за срок от една година без наем. (22) Същият предоставил и кредитната си текуща сметка от 200 хил. лв. при павликенската Популярна банка.

Макар и в неголеми количества, ТПЗК „Метал“ изработвала разнообразни по асортимент стоки: метални строителни колички (робички), метални резервоари, водни и винени помпи, железни огради, парапети за балкони и тераси, различни видове тенекеджийски услуги, печки, кюнци, тави, лейки, кофи, лопати. (23)

Производството се организирало на базата на няколко струга, задвижвани с трансмисия, на една примитивна леярна и ръчни инструменти. Кооперация „Метал“ нееднократно е изпадала в тежко финансово състояние. Едва през 1952 г. на годишното събрание е отчетено преизпълнение на пла-

на на 119 % и годишна печалба от 34 680 лв. Банковият кредит на кооперацията по това време от 160 хил. лв. е намалял на 51 хил. лв. (24)

На 16 август 1948 г., отново по инициатива на ГК на БКП, се събират 10 майстори бояджии от Павликени и Бяла черква и обсъждат идеята за учредяване на строително-бояджийска ТПЗК. На това първо събиране е прочетен типовият Устав на ТПЗК (издание на ЦКС, София, 1948 г. и публикуван със Заповед № 130 в ДВ, бр. 97 от същата година). Съгласно Чл. 3 на този Устав предмет на дейността на ТПЗК е извършването на занаятчийски услуги на населението – строително бояджийство, декоративно бояджийство и фирмопис. Всеки член на ТПК влиза с встъпителна членска вноска еднократно по 100 лв. и с дялов капитал 20 хил. лв. минимум (20 дяла по 1000 лв.). По силата на Чл. 21, буква „а" на същия Устав сумата за дялов капитал е ограничена до 100 хил. лв. Съгласно Чл. 67 ЗТПК има кръгъл печат с надпис „Строително-бояджийска кооперация „Народна украса" – Павликени". (25)

Учредителният протокол на тази кооперация е подписан едва на 24 март 1949 год., когато в салона на Околийската земеделска дружба се събират учредителите, както и гостите на събранието: Ив. Вачков – директор на Районния кооперативен съюз, Ив. К. Даскалов – член на Занаятчийския съюз, Пенчо Мандев – инспектор на ПТЗК, Боян Павлов – директор на БНБ – Павликени.

Учредителното общо събрание решава да се сключи заем от павликенската Популярна банка за 300 хил. лв., необходими за посрещане на първоначалните нужди на занаятчиите. На ръководството на кооперацията е даден мандат да търси помещение и работилница. Избран е Управителен съвет начело с Еню Димитров Колев (член на БЗНС, общински съветник 1949 – 1971 г.). (26)

Строително-бояджийската кооперация „Народна украса" започва своята дейност на базата на инвентара на майсторите учредители на обща стойност от 201 622 лв. Приемането на този инвентар, пособията и материалите на кооператорите станало на извънредно общо събрание и по Протокол № 1 от 25.05.1949 год.

В него са описани стойността и видът на внесения инвентар:

– Еню Димитров Колев – инвентар за 48 019 лв.
– Атанас В. Тачев – инвентар за 24 500 лв.
– Тодор К. Гулев – инвентар за 58 517 лв.
– Йордан П. Недялков – инвентар за 38 961 лв.
– Върбан Г. Станоев – инвентар за 23 625 лв.
– Иван Д. Джуров – инвентар за 5 470 лв.
– Кольо Д. Колев – инвентар за 2 400 лв.
– Георги Н. Божуров – инвентар за 130 лв.

Обща стойност – 201 622 лв.

Това извънредно общо събрание решава, че със стойността на предадения инвентар може да се покрият задълженията за невнесените дялове или встъпителният членски внос. Острата финансова криза принуждава членкооператорите да се опитат да теглят кредит от 1 млн. лв., което също се оказва трудно осъществимо. (27) Често обсъждан проблем на събранията и на тази кооперация, освен липсата на пари, е упражняването на занаята на частно. Като голямо престъпление се смятало бояджийската услуга дори и на близки и роднини. Строително-бояджийската ТПК „Народна украса" съществува 6 години, като достига до 20 членове – обучени в професията майстори и работници.

Най-късно създадената ТПЗК е фотографската – Фотокооп „Изкуство". Тя е учредена на 8.10.1952 г. от 10 души – майсторифотографи от Павликени, Сухиндол и Дъскот. Седем от тях са стари фотографи на Павликени, дълго упражнявали този занаят: Кирил Ст. Водопянов, Стефан Каломенски, Станчо Иваничков, Антон Душков, Димитър Каломенски, Петър Ст. Каломенски, Пенчо Пенчев. Предмет на дейността е извършване на различни фотографски услуги – снимки, репродукции, портрети. За помещение на кооперацията се използвало помещение на Иван Колев, където по-късно се е помещавало местното читалище. (28)

Сериозно изпитание за членовете на Фотокооп „Изкуство" още през първата година от дейността им е Постановлението на МС и на ЦК на БКП за паспортизация на населението. Многото по обем работа отключва и първите проблеми на кооперацията – липсват материали, както и средства за закупуването им; ръчното изработване на снимките става предпоставка за голям процент брак. На работещите с хлор и флуор се полага мляко за неутрализиране на вредните ефекти на химикалите, но средства за това не достигат и често фотографите са принудени да си го купуват сами. (29)

В средата на 60-те години фотокооперациите в България са изправени пред нови трудности за съществуване. Въведеният като задължителен правилник за фотографията от 1957 год. поставя фотокооперациите при тежки условия и накърнени интереси. Отнемането на правото за външно снимане и правомощията на отделите „Култура" при окръжните народни съвети да откриват и закриват фотоателиета по свое усмотрение, обрича фотокооперациите на ликвидация. Тяхната дейност е силно ограничена и след създаването на ДП „Фотография". Фотокооперация „Изкуство" – Павликени съществува самостоятелно до 30.08.1957 г., когато на общо събрание се взема решението за вливането ѝ в Обединената ТПК. (30)

Макар и незанаятчийска, но изградена на същия принцип, през средата на 50-те години в Павликени е съществувала и Месаро-колбасарска кооперация „Глиган". Това кооперативно сдружение е основано на 11.09.1938 г., а започва да действа като кооперация от 1939 г. с осем членове учредители.

Кооперацията започва дейността си с 45 500 лв. собствени средства и кредит от 80 хил. лв. от павликенската Популярна банка. По-късно се тегли нов кредит от 50 хил. лв. Основната дейност на кооперацията била търговската – продажба на месо в магазините на кооперацията, които варирали през годините от 1 до 3. Дейността на кооперация „Глиган“ се оказва неуспешна, последните четири години завършват със сериозни финансови загуби и кооперацията е закрита. (31)

За нуждите на десетте ТПЗК в Павликени, съществували в периода 1945 – 1954 г., както и за кооперациите в селата на Павликенска околия била създадена Районна кооперация за общи доставки. Тя е основана на 15.09.1045 г. с председател Тодор Цанев Баевски и е подпомагала работата на ТПЗК. (32)

Успоредно с новосъздадените занаятчийски ТПК до средата на 60-те години продължава своята самостоятелна дейност и първата павликенска кооперация – столаро-коларската ТПК „Изгрев“. Началото на 1948 г. бележи ново начало в развитието ѝ. С Протокол № 14 от 10.02.1948 г. за нови член-кооператори са приети още 17 майстори занаятчии от Павликени и селата. При приемането им те трябвало да предадат всички инструменти от частните си работилници, включително и най-малките от рода на шпакла, чукче, керпедени, бичкия и др. Според Устава на кооперацията обаче при напускане на член-кооператорите се връща определена сума пари, но не и самият инвентар. (33)

Интересен е начинът, по който се определя оценката и стойността на машините, инструментите и материалите. Този въпрос се решава по предложение на член-кооператора и уважаван майстор занаятчия Иван Генчев Игнатов. Той предлага машините да се оценяват по актуалните за момента пазарни цени, като от тази цена да се приспада определен процент за износеност и така да се получи реалната им цена. Тази сума се приравнявала към цената на житото за момента, в който е необходимо да се направи такава оценка. Тази обвързаност на годишните плащания според цената на житото за изтеклата година се приема единодушно от общото събрание на 22.02.1948 г. (34)

Краят на 50-те и началото на 60-те години бележи началото на един друг етап в развитието на занаятчийското кооперативно движение. През м. февруари 1951 г. е публикуван нов Закон за кооперациите, а през м.май с.г. е свикан Първият конгрес на ТПЗК. На конгреса са приети новите типови Устави на ТПК, които след одобрение от МС с Постановление № 374 от 24.06.1953 г. добиват нормативен характер и стават задължителни за всички член-кооператори. С приемането на новия закон и новите типови устави се отменя нещо много важно за развитието на кооперациите. По старите закони в кооперациите може да се участва с неограничен дялов капитал, а

върху този капитал се изплащат дивиденти. Това според тогавашните политизирани порядки давало възможност „да се облагодетелстват някои лица, имащи по-голям дялов капитал, и да получат нетрудови доходи за сметка на укрепването на кооперациите". Това и наложило промяна в нормативната база. (35)

Решителна крачка към пълната централизация на кооперациите е тяхното постепенно обединение. В Павликени първи се обединяват Столарско-коларската и Металолеярната кооперация. С решение на извънредно общо събрание те приемат нов Устав и основават трудовопроизводително кооперативно сдружение с ограничена отговорност под името „Дървообработвателна и металообработвателна ТПК „Изгрев". (36)

Подобно обединение става и между обущарската ТПК „Труд", кожухарската ТПК „Сибир" и сдружението на саračите.

Пълната централизация на занаятчийското кооперативно движение настъпва с приемането на Постановление № 101 на МС от 15.03.1954 г., което одобрява Правилник за кооперативните организации. По силата на този Правилник ТПЗК стават „истински обществено-стопански социалистически организации", а принципите на кооперативното движение окончателно са пренебрегнати. Основна задача на ТПЗК при плановото социалистическо стопанство е да произвежда стоки за широко потребление, като използва главно местни суровини и отпадъци от държавната промишленост, както и да предоставя евтини, бързи и качествени услуги на населението. ТПЗК са включени и в изпълнението на държавния народностопански план при производството на някои изделия.

Окончателното централизирано управление на ТПЗК се достига със създаването на обединените кооперации. В Павликени това обединение става на 15.06.1954 г., когато в клуба на ГК на БКП са събрани управителните съвети на ТПЗК „Метал", шивашката ТПЗК „Свобода", обущарската ТПЗК „Труд" и дърводелската ТПЗК „Изгрев". В присъствието на представител на ОбК на БКП и ГОНС представителят на Районния съвет на ТПК – В. Търново Йордан Атанасов съобщава, че Изпълнителният комитет на „Райтрудкооп" е взел решение за образуването на Обединена ТКЗП. Новата кооперация трябвало да бъде създадена до 1 юли с.г. и да приеме примерния Устав за ТПЗК, приет на II конгрес на ТПК от 10.05.1953 г. На това предварително събиране само на управителните съвети се определя структурата на новата кооперация, организацията на дейността и ръководството ѝ. Обединената ТПК трябвало да обхваща 21 вида занаяти и занаятчийски услуги: металообработване и машиностроене, фина механика, часовникарство, подковачество, коларо-железарство, производство на всички видове обувки, куфарно-чантаджийски произведения, саračество, кожухарство, шивачество, плетачество, шапкарство, юрганджийство, щампосване, дър-

вообработване, строително бояджийство, фирмописи, мебелно и автомобилно ремонтиране, бъчварство, четкарство, метларство, джамджийство, бръснаро-фризьорски услуги. По-късно са присъединени и бакърджийството, и калайджийството. Определено е дяловият капитал да бъде равен на 2 и половина месечни заплати, а изплащането му да стане чрез определен процент, който да се удържа от месечните заплати, но в срок не по-голям от две години. Съвещанието решава Обединената кооперация да се нарича „Втора петилетка" и определя предварително съставите на Управителния съвет и на Ревизионната комисия. Пак предварително е решено председател на ОТПК да бъде Александър Аргиров Статев, а начело на Ревизионната комисия да е Страшил Николов Страшилов. (37)

Учредителното събрание на Обединената ТПК се провежда на 22 юни 1954 год. в присъствието на 123 член-кооператори от отделните сдружения:

– от шивашката ТПК „Свобода" – 34 присъстващи, 9 отсъстващи;

– от обущарската ТПК „Труд" – 33 присъстващи, 7 отсъстващи;

– от ТПЗК „Метал" – 30 присъстващи, 6 отсъстващи;

– от дърводелската ТПК „Изгрев" – 26 присъстващи, 11 отсъстващи.

По предварително подготвения договор било направено само едно изказване, в което се одобрявало обединението. Потвърдило се, че то е в духа на II конгрес на ТПК, на VI конгрес на БКП и в изпълнение на двете постановления на МС и на ЦК на БКП за подобряване на търговията и услугите. По т. 2 относно името на Обединената кооперация са направени няколко предложения – за „Братски труд", „Освобождение" и „Смелост". При гласуването се получават 120 гласа „ЗА" името „Братски труд". Независимо от решението на общото събрание Обединената кооперация получава предварително определеното от „Райтрудкооп" име „Втора петилетка". По същия начин се избират и предварително определените и одобрени от ОбК на БКП членове на Управителния съвет и на Ревизионната комисия. На зададените от кооператорите няколко сериозни и конкретни въпроси относно бъдещата съвместна работа, като: как ще се разпределят активите и пасивите на ТПЗК, ще се намали ли администрацията, е отговорено с общи приказки, лозунги и празни обещания. (38)

С учредяването на ОТПК „Втора петилетка" е сложен край на дейността на свободните занаятчийски ТПК в Павликени. Анализирайки създаването, дейността и преустройството им, се налагат някои изводи, които ясно и недвусмислено посочват както положителните моменти, така и отрицателните последици от тяхното съществуване. Създадените в годините след Втората световна война ТПЗК продължават добрите традиции на кооперативното движение в България. Всички те са форма на стопанска организация, учредена на доброволни и равноправни начала от участниците в тях за осъществяване на съвместна дейност при еднакви права и задължения.

Участието на член-кооператорите с дялови вноски, според стойността на които се определят и дивидентите, които се получават, е един от основните демократични и справедливи принципи на кооперативното движение. Всички организационни, финансови и производствени проблеми на кооперациите се решават от общото събрание или от избрания от него Управителен съвет.

В трудните следвоенни години ТПЗК стават една добра форма за взаимопомощ. В условията на постепенно установяващото се централизирано стопанско управление на страната, при наличието на купонна система и хроничния недостиг на финансови средства майсторите занаятчии са използвали кооперациите като възможност да упражняват занаятите си. Създадените ТПЗК са били удачна форма за теглене на банкови кредити, с които се купували необходимите машини и материали. При централизираното снабдяване със суровини и материали само чрез ТПЗК е ставало тяхното доставяне за нуждите на производството. Неслучайно през този период се създават и специализираните кооперации за общи доставки на ТПК. Не на последно място, ТПЗК са били една удачна форма както на солидарност и взаимопомощ, така и добра възможност за развитието на отделните занаяти.

Успоредно с положителните страни създаването на ТПЗК има и своите сериозни недостатъци и отрицателни последици. На първо място, това е отделянето на майсторите занаятчии от собствените им средства за производство. Запазените документи от създаването на кооперациите доказват, че това е бил сложен и болезнен процес. Единици са тези майстори, които с охота са се разделяли с машините си независимо от ентусиазма на времето. Навярно още по-тежко е било в случаите, когато се е издребнявало и хората са били принудени да си предадат и най-малките и нищожни пособия.

Този сериозен обрат има и своите психологически последици. С преминаването от частната към обществена организация на труда се ликвидира личната инициатива, постепенно се убива персоналната мотивация на майсторите, няма ги стимулите за увеличаване на количеството и за подобряване на качеството в производството. Под формата на другарство и взаимопомощ постепенно се въвежда уравниловката, която става пагубна за инициативността на хората. Докато в миналото чиракът, който учи занаят, работи години наред при майстора, дори и без заплащане, в новите кооперации под формата на криворазбрано равноправие майсторът и чиракът се изравняват по социален статус, а понякога и по заплащане. Това нарушава естественият начин за предаване на майсторския занаят от едно на друго поколение и има своето отрицателно въздействие за развитието на отделните занаяти. В този ред на мисли добра илюстрация са спомените на Христо Борисов – един новоприет член на Шивашката кооперация „Свобо-

да“ в Павликени: „Аз започнах работа при частен занаятчия като чирак и работех безплатно, защото учех занаят. По това време кооперация „Свобода“ беше основана. В мен се породи голямо желание, защото тя осигуряваше по-добри условия – в събота се работеше до обед, а в неделя се почиваше и се плащаше за положения труд, независимо че едва навлизах в занаята. Радостта ми беше много голяма, когато на 3.09.1949 г. ме приеха в кооперацията. Всички ми помагаха да науча това, което те знаеха. Още по-голяма беше радостта ми, когато за първи път с работниците манифестирах на празника на свободата 9.IX. и бях горд, че носех плакат и съм в първите редици“. (39)

Многото реорганизации, които се правят със ТПЗК, постепенно нарушават основните принципи на кооперативното движение. Задължителната нормативна база, спускането на производствени задачи от правителството, обвързването на кооперативната дейност с плановото социалистическо стопанство – всичко това нарушава принципите на доброволност и свобода. С въвеждането на централизираните фондове, по които да се отделя сериозна част от печалбата, ЗТПК стават финансово губещи и зависими от държавата. Като пример в това отношение е годишната равносметка на ТПЗК „Изгрев“ за реализираните печалби и загуби през 1953 г. При печалба от 10 344 лв. по Чл. 19 се отделят 25 % ДОД и останалата сума от 7 758 лв. се разпределя, както следва – за централните фондове отиват 2 326 лв., което е близо една трета от сумата, а за кооперацията остават едва 5 432 лв., или половината от годишната печалба. (40)

Дейността на ТПЗК била ограничена още в първите години на създаването им и поради липсата на собствена материална база и машинно оборудване. Нито една от 10-те ТПЗК в Павликени не е имала собствени работни помещения, а производството е разчитало на инструменти и машини, предадени от частните занаятчийски работилници.

Политизирането на дейността на кооперациите е тежко посегателство върху демократичните принципи на кооперативното движение. Повечето ТПЗК в Павликени са създадени по инициатива на Околийското ръководство на БРП (к). Почти всички председатели на управителните съвети и голяма част от ръководствата на кооперациите са членове на Комунистическата партия. Това политизиране нарушава доверието между членовете, променя критериите за лоялност към общото сдружение, води до изкривяване на личната мотивация за работа в екип. Разрастването на административния персонал е другият не по-малко демобилизиращ фактор за майсторите занаятчии.

Преустройството на занаятчийските ТПК през 50-те години по примера на съветските образци ограничава възможностите им за развитие и на практика довежда до тяхната обществена смърт. Кооперациите започнали изцяло да обслужват интересите на държавата, като се смятало, че това е и

в интерес на хората. Историческият опит обаче доказва, че отнемането на частната собственост елиминира личните фактори като интерес, инициативност, мотивация. Фактическото одържавяване на занаятчийските кооперации, както и ликвидирането на индивидуалните частни форми на собственост дават своето сериозно отражение върху цялостното обществено и стопанско развитие на страната ни, променят поведението и възгледите на цяло едно поколение.

БЕЛЕЖКИ

1. Сб. *Трудовопроизводителните кооперации в България*. Авторски колектив: проф. Ж. Натан и др. София, 1959 г.; **Марков, Ст., Ив. Тодоров.** Българското занаятчийство и кооперативното движение. София: Профиздат, 1977; Сб. *Кооперацията и развитието на икономиката*. Авторски колектив под ръков. на проф. д.ик.н. Крум Александров. София: УИ „Стопанство", 1994; **Тренева, Мария.** История и теория на кооперацията. София: УИ „Стопанство", 1994; **Луджев, Димитър, Бойка Василева, Искра Баева.** Утопия и реалност. София: УИ „Св. Кл. Охридски", 1991.

2. Сб. лекции *Кратка стопанска история на България*. Под редакцията на доц. Ив. Тютюнджиев. В. Търново: Издателство ВТУ, 2000; **Луджев, Димитър.** Преустройството на кооперативното движение в България (9 септември 1944 – началото на 50-те год.). – сп. *Исторически преглед*, 1989, кн. 2, с. 3 – 17.

3. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край.София, 1940; Сб. *Павликени и павликенският край.* София: Изд. на ОФ, 1977; Сб. *Павликени в миналото и днес*., В. Търново, 1998; **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени. София: УИ „Св. Кл. Охридски", 1999.

4. Държавен архив – В. Търново, ф. 601, оп. 1, а.е. 9, л. 1 – 1г.

5. Исторически музей – Павликени, инв. № 3240, осн.ф./док.

6. ЦДИА – София, ф. 288, оп. 4, а.е. 690, л. 58 – 58г.

7. Пак там, л. 38 – 38г.

8. **Пешев, Славчо**. Развитие на ТПК в България. – В: Сб. *Трудовопроизводителни кооперации в България*. София, 1959, с. 45 – 54.

9. Държавен архив – В. Търново, ф. 883 к, оп. 1, а.е. 4, л. 1 – 3.

10. Исторически музей – Павликени, инв. № 3240, осн.ф./док.

11. Държавен архив – В. Търново, ф. 598, оп. 1, а.е. 3, л. 1 – 2.

12. Пак там, л. 11 – 15.

13. Пак там, л. 17 – 18.

14. Държавен архив – В. Търново, ф. 598, оп. 1, а.е. 2, л. 1 – 6.

15. Държавен архив – В. Търново, ф. 604, оп. 1, а.е. 8, л. 3.

16. Пак там, л. 5 – 9.

17. Исторически музей – Павликени, инв. № 374, н.сп.ф./док.

18. Държавен архив – В. Търново, ф. 600, оп. 1, а.е. 2, л. 1 – 5.

19. Пак там, л. 26 – 30.

20. Пак там, л. 47.

21. Държавен архив – В. Търново, ф. 603, оп. 1, а.е. 2, л. 1 – 5.

22. Исторически музей – Павликени, инв. № 374, н.сп.ф./д., с. 8.
23. Исторически музей – Павликени, инв. № 3240, осн.ф./док.
24. Държавен архив – В. Търново, ф. 603, оп. 1, а.е. 2, л. 5 – 6.
25. Исторически музей – Павликени, инв. № 3240, осн.ф./док.; инв. № 373, н.сп.ф./док.
26. Държавен архив – В. Търново, ф. 602, оп. 1, а.е. 1, л. 1 – 2г.
27. Пак там, л. 3 – 6г.
28. Държавен архив – В. Търново, ф. 599, оп. 1, а.е. 4, л. 1 – 10.
29. Пак там, л. 11 – 21, л. 22 – 44.
30. Пак там, л. 76 – 80.
31. ЦДИА – София, ф. 288, оп. 4, а.е. 768, л. 1 – 2.
32. Исторически музей – Павликени, инв. № 3240, осн.ф.
33. Държавен архив – В. Търново, ф. 601, оп. 1, а.е. 9, л. 97 – 99.
34. Държавен архив – В. Търново, ф. 601, оп. 1, а.е. 11, л. 1 – 10.
35. **Пешев, Славчо.** Цит. съч., с. 45 – 54.
36.Държавен архив – В. Търново, ф. 601, оп. 1, а.е. 11, л. 1 – 10.
37. Държавен архив – В. Търново, ф. 605, оп. 1, а.е. 1, л. 1 – 3.
38. Пак там, л. 4 – 6г.
39. Исторически музей – Павликени, инв. № 374, н.сп.ф./док.
40. Държавен архив – В. Търново, ф. 601, оп. 1, а.е. 10, л. 132 – 140.

Темата е представена на Музейните четения, организирани от РИМ – Велико Търново през 2004 г.

ЗА ДЕЙНОСТТА И ПРОБЛЕМИТЕ НА ОКОЛИЙСКАТА ЗЕМЕДЕЛСКА ДРУЖБА В ПАВЛИКЕНИ (1944 – 1948)

Земеделското движение в павликенския край има дълбоки корени и богато минало, оставило ярка диря в историческото развитие на района и в летописа на БЗНС. В края на XIX век селищата от Павликенска околия – Бяла черква, Мусина, Дъскот, Михалци, Върбовка, Павликени, стават люлка на земеделското движение в България. Един от инициаторите за създаването на политическата партия на българските селяни е Цанко Бакалов Церковски от Бяла черква. На 28 август 1893 г. в с. Мусина излиза бр. 1 на „Селски вестник" под редакцията на Гено Недялков и Ц. Церковски. В края на 1897 г. в Бяла черква се учредява първото земеделско младежко дружество „Младежки труд", създадено като съсловна организация. През м. април 1899 г. Цанко Церковски обнародва „Възвание към българските земеделци", а в края на същата година са създадени земеделските дружби в много селища от района. На Учредителния конгрес в Плевен на 28 – 30.12.1899 г. от Павликенска околия присъстват Цанко Церковски, Никола Бакев, свещ. Петър Драганов от Дъскот, свещ. Петко Франгов от Бяла черква и други делегати на земеделските дружби.

Първите стъпки на организираното земеделско движение в Павликенска околия са обстойно проучени в редица монографии и изследвания. Голяма част от запазените архивни материали на земеделските дружби са отдавна публикувани. По темата са работили автори като Димо Рачев Димов, Кинка Панайотова, Тодорка Драганова и др. (1) Публикациите на тези автори обаче са ограничени само за периода до забраната на политическите партии през 1934 г. и отчасти за периода на Втората световна война. Почти няма изследвания за сложните и драматични моменти от развитието на БЗНС в Павликенска околия през годините след преврата на 9 септември 1944 г. Не са публикувани архивните документи на Околийската земеделска дружба.

Настоящата тема си поставя за цел да проследи историческото развитие на БЗНС в Павликенска околия за периода от 1944 до 1948 год. Опитът за анализ на острите противоречия между БЗНС и другите политически партии, както и вътрешните конфликти между казионните и опозиционните структури на земеделските дружби в Павликенска околия са направени на базата на публикуваните вече монографии и изследвания за историята на политическите партии в България през периода 1944 – 48 год. (2)

Възстановяването на земеделските дружби в павликенския край става непосредствено след военнополитическия преврат на 9.IX.1944 г. и в унисон с установилата се на власт лява политическа коалиция – ОФ. Земеделската организация в Павликени с председател Тодор К. Коларов се възстановява на 12.IX.1944 г. (3) В Бяла черква земеделците се организират на 14-и, във селата Върбовка и Вишовград – на 20.IX., по-късно са учредителните събрания в Росица, Стамболово, Михалци, Лесичери, Дъскот, Паскалевец, Патреш, Недан, Бутово. До края на октомври са възстановени земеделските организации в останалите 21 селища от района. Първоначално те обединяват всички земеделци независимо от съществуващите в довоенния период различия помежду им. Въпреки че Павликенска околия се създава официално от 1 януари 1945 г., идеята за обединение на земеделските организации в една околийска организация се заражда още в края на 1944 г.

Учредителното събрание на Павликенската околийска земеделска дружба (ПОЗД) е свикано на 31 декември 1944 год. в Павликени. То е организирано от временно ръководство начело с Тодор Панайотов. На това първо събрание присъстват 53-ма делегати от 12 населени места – от Павликени – 9, от Бяла черква – 8, Стамболово – 7, Върбовка – 5, от Вишовград, Паскалевец, Мусина и Д. Липница – по 3, от Дъскот, Михалци, Градище – по 2. Поради лошото време делегати от другите села не могат да присъстват. В направените изказвания делегатите от всички села поставят един общ проблем – сложните и трудни взаимоотношения с другите политически партии. Най-обтегнати са отношенията с БРП (к), особено в селата Д. Липница, Паскалевец и Градище, където организационният живот на дружбите бил напълно затруднен. За избор на околийско ръководство се състезават две листи. След проведеното гласуване е избран първият ръководен орган на ПОЗД в състав: председател – Стефан Данаилов (адвокат от Павликени), подпредседател – Георги Илиев от Недан, секретар – Михаил Петров от Павликени, и членове – Дечо Трифонов от Мусина и Вачо Дамянов от Върбовка. Председател на новия Контролен съвет става Ангел Генов от Михалци, а членове са Борис Димитров от Недан и Върбан Илиев от Стамболово. (4)

Само две седмици по-късно се прави промяна в ръководството на ПОЗД. На извънредно събрание на 14 януари 1945 г. за подпредседател се избира Здравко Бакалов от Бяла черква, за политически секретар – Ангел Хр. Генов, адвокат от Павликени, а за член на Върховния съюзен съвет – Стефан Пенчев от Дъскот. В началото на 1945 год. възстановената ПОЗД е наброявала около 1600 членове. (5)

Независимо че БЗНС се възстановява като единна политическа организация, съществуващите вътрешни различия и противоречия между отделните групи се проявяват и в новата следвоенна политическа обстановка. Разнородният социален състав на земеделците и различното им отношение

към политическата линия и управленско поведение на БРП (к) предизвикват първите конфликти и водят отново до разцепление в БЗНС. Непримиримата позиция на д-р Г. М. Димитров срещу политическата линия на БРП (к) намира поддръжници и в ПОЗД. Предизвиканата оставка на главния секретар и заседанието на ВСС на БЗНС от 18 – 20 януари 1945 г. са обсъдени на редовното месечно събрание на ПОЗД на 11.02.1945 г. Присъстват 94 делегати от 24 села на околията. В изказванията отново се изтъкват проблемите, които създават местните организации на БРП (к) и как това спъва организационния живот на земеделските дружби. Събранието обсъжда предстоящите аграрни реформи и кооперативна обработка на земята. Одобрява се бюджетът на ПОЗД за 1945 г. на стойност 272 хил. лв., от които 192 хил. лв. да бъдат събрани от членски внос. (6)

През м. април 1945 г. територията на Павликенска околия се увеличава и към нея се присъединяват селищата: Сухиндол, Красно Градище, Бяла река, Горско Косово, Димча, Горско Сливово, Карайсен, Батак и Сломер. Този административен акт води до увеличаване на членската маса и на Околийската земеделска организация. С Протокол № 4 от 1.04.1945 г. за административен секретар на ПОЗД е назначен Йордан Тодоров Коларов от Павликени. Реално той изпълнявал тази длъжност още от м. февруари, непосредствено след завръщането си от фронта. (7)

Кризата, която настъпва в земеделските организации, и разцеплението на Съюза след националната конференция на 8 и 9 май 1945 г. имат тежки последици и за ПОЗД. Привържениците на д-р Г. М. Димитров настояват за промяна в съотношението на политическите сили в ОФ-те комитети и в масовите организации, недоволстват от вмешателството на комунистите в работата на земеделските дружби по места. Като представители на ПОЗД на конференцията в София през м. май 1945 г. присъстват делегатите: Тодор Панайотов от Бяла черква, Стефан Ив. Германов от Димча и Вачо Ив. Дамянов от Върбовка. (8) Непосредствено след завръщането им се провежда заседание на Настоятелството на ПОЗД (Протокол № 6 от 13 май) и извънредно събрание на околийската организация (Протокол № 7 от 27 май с.г.), на което присъстват 80 членове само от 18 села. (9)

През лятото на 1945 год. земеделските организации на Павликенска околия са разединени и разкъсвани от вътрешни противоречия. Много от земеделците са явни привърженици на д-р Г. М. Димитров и открито изразяват отношението си срещу ОФ и политиката на БРП (к), други са убедени последователи на Никола Петков и са по-умерени в своите преценки по отношение на ОФ. Изцяло в опозиция застават дружбите в Павликени, Сломер, Паскалевец и Градище; частично обхванати са организациите в Бяла черква, Дъскот, Лесичери, Стамболово, Сухиндол и Вишовград. В останалите организации също няма единство. Разцеплението обхваща и Околийско-

то ръководство, членовете на Настоятелството Дечо Трифонов от Мусина и Здравко Бакалов от Бяла черква преминават в опозиция.

Изпълнявайки решенията на съюзния конгрес от 8 – 9 май 1945 г. и уповавайки се на „левите" земеделци, в преобладаващата си част това са най-бедните и безимотни земеделски стопани, Околийското настоятелство започва „прочистване на организациите от разколници и геметовци". По селата се провеждат извънредни организационни събрания; земеделците, които не подкрепят ОФ и политиката на БРП (к), са изключвани; няма единство сред членовете на ПОЗД.

Особено критично е състоянието на Павликенската градска земеделска организация. Ръководството на дружбата, заедно с немалка част от членската маса, са твърдо на опозиционни позиции. В Павликени не само че не са изключени опозиционерите, ами са приети отново отстранени бивши членове. Организационната дейност е закърняла, не се провеждат редовно събрания, земеделците не участват в ОФ-ските инициативи. Дори пристигането в Павликени на д-р Михаил Геновски, един от лидерите на БЗНС, не успява да обедини земеделците и обявеното събрание е провалено. Все по-често се свикват заседания за „уреждане на отношенията между членовете". В началото на м. юни 1945 г. павликенската земеделска организация обсъжда дали да бъде изключен от съюза и административният секретар на ПОЗД – Йордан Т. Колев. До изключване тогава не се стига, но той е сменен като административен секретар и на негово място е определен Васил Антонов. Йордан Колев става отговорник на откритата през 1945 год. съюзна книжарница на ПОЗД.

Обсъждайки положението на дружбата в Павликени, ръководството на ОЗД взема решение: „Настоятелството на Павликенската градска зем. дружба да предаде всичкото числящо ѝ се имущество, архива, суми и влогове на новото временно настоятелство в състав: председател Иван Рачев, подпредседател Иван Петров, секретар Кольо Радев и членове Кольо Бянов и Цвятко Бошев". (10)

След като и подмененото ръководството не съумява да обедини земеделските членове в Павликени, Управителният съвет на ПОЗД единодушно решава на 5.08.1945 г. (Протокол № 12) да изключи Павликенската градска земеделска дружба от редовете на БЗНС „за противосъюзна дейност". (11) По същото време е разпусната дружбата в с. Дъскот. Сходни са проблемите в Сломер, където земеделците под ръководството на Недялко Атанасов не признават никакви съглашения с други политически партии. Разединението в земеделските редици се задълбочава още по-тежко при издигането на кандидатурите за народни представители в изборите за ВНС през 1946 год.

Сходно на Павликени е и положението в Земеделската дружба на Бяла черква. Още при възстановяването на организацията в нея влизат бивши

членове на БЗНС „Пладне“, които застават твърдо против ОФ и единодействието с комунистите. Силно влияние върху земеделците в Бяла черква, а и в околните села от района оказва Здравко Бакалов (син на Цанко Бакалов Церковски), който в началото влиза в ОФ и приема програмата на съюза, но по-късно минава на страната на Никола Петков. Към него се присъединява и Петко Ив. Франгов. Те успели да разцепят Земеделската дружба и да обособят опозиционна група, която сериозно се противопоставяла на официалната ОФ политика. (12)

Разцеплението сред земеделците в Павликенска околия и отношението им към опозиционните сили в страната силно проличало на изборите за Народно събрание през 1946 год. Листата на опозицията била водена от Здравко Ц. Бакалов от Бяла черква и от Недялко Атанасов от Сломер. В изборите те спечелили 1300 гласа. Гласовете за ОФ общо били 1850, от които за комунистите – 1380, а за отечественофронтовската дружба – 520. За народен представител с ОФ-ската листа от Бяла черква бил избран земеделецът Тодор Панайотов.

Опозиционните организации на БЗНС „Н. Петков“ в Павликенска околия имат успех на изборите за ВНС и изпращат свои представители в Парламента. През лятото на 1947 год., когато Никола Петков е арестуван, е отнет депутатският имунитет на 23 народни представители. Сред тях са Недялко Атанасов от Сломер и Петко Франгов от Бяла черква. (13) След разстрела на Н. Петков много от неговите привърженици в района са репресирани в лагерите в Белене и в Ловеч. Сред тях са и Христо Тр. Попов от Павликени, и Иван Петров Цветков от с. Долна Липница. (14)

В периода 1947 – 1948 г. казионните земеделските дружби в района и Околийското ръководство в Павликени изживяват тежка криза. На провежданите околийски събрания се явяват делегати едва на 17 – 18 дружби, няма единство между земеделците относно политиката на БЗНС. Тези кризи и настроения сред дружбите съвпадат с разгарящите се класови противоречия по селата относно провежданата аграрна реформа. Учредяването, а по-късно и масовизирането на ТКЗС-та става катализатор за конфликтите сред разнородните по социален статус земеделци.

На 16 февруари 1947 г. се провежда редовно годишно отчетно-изборно събрание на ПОЗД. От 26 дружби в околията присъстват 113 делегати от 21 редовно отчетени земеделски организации. Още в началото на събранието делегатите от Павликени Ангел Генов и Йордан Колев настояват то да се отложи и да се проведе анкета сред земеделците по някои основни организационни и политически въпроси. Болшинството от земеделците под влиянието на народния депутат Тодор Панайотов отхвърлят предложението. Делегатите от Павликени демонстративно напускат събранието, а останалите гласуват за провеждане на годишно събрание. Въпреки многото

конфликти настоятелството на ПОЗД отчита, че през изминалата 1946 год. земеделците в Павликенска околия са провели най-много ОФ-ски събрания в цяла Плевенска област. Темите на обсъждане са били – референдумът за Република, изборите за ВНС, Народният съд, създаването на ТКЗС и др. На събранието е одобрен бюджетът за 1947 г. на стойност 1 млн. лв. и е избрано ново ръководство с председател Стефан Данаилов, секретар Петър Дафинов и членове Ст. Германов, Съби Величков, Никола Факиров, Вачо Дамянов, Георги Якимов, Стоян Андреев и Иван Рачев. (15)

През м. април на 1947 г. настоятелството на ПОЗД провежда специално заседание, посветено на проблемите в ОФ-те комитети.

В с. Патреш за членове на ОФ комитета са представени четирима земеделци, но комунистите не ги одобряват и това води до конфликт. В с. Паскалевец комунистите обвиняват земеделците, че искат да завземат важни места във властта и във войската и по този повод отказват да издават „удостоверения за честност и благонадеждност" на членовете на семействата на изявени земеделци. В Околийския комитет на ОФ са избрани земеделците Петър Дафинов, Ст. Данаилов, Ст. Германов и Ангел Генов. (16)

Отношенията с БРП (к) относно властта са един от основните проблеми за обсъждане на събранията и заседанията на настоятелството през лятото на 1947 год. Между двете политически сили възникват сериозни проблеми в селата Димча, Недан и Сломер. Преобладаващата част от жителите на тези села искат да издигнат кандидатурите на земеделци за кандидат-кметове от листата на ОФ, но местните структури на БРП (к) възпрепятстват това. (17)

Подобни проблеми стават основание за свикването на околийска конференция на ПОЗД на 1 юни 1947 г. На нея се решава, че в ПОЗД „остават верни на БЗНС със секретар Ал. Оббов", и гласуват резолюция в същия дух. В т. 7 на резолюцията е записано: „Държим за братско сътрудничество с Работническата партия (к) и другите ОФ партии на базата на взаимно зачитане и уважение", а т. 10 на същата гласи: „Искаме от ръководството на Съюза да се застъпи за приложението на Декларацията от 17.IX.1944 г. относно равноправното участие на сдружените земеделци и ЗМС във всички държавни, общински и др. учреждения и училища". (18)

През периода 1946 – 47 год. ПОЗД насочва своето внимание към работа с членове на БЗНС от различните социални групи – младежи, жени, учители. Специалните грижи се насочват първо към дейността на ЗМС. Още с възстановяването си на 29.01.1946 год. организацията на младите земеделци до голяма степен копира работата на земеделските дружби по селата. За първи председател на ЗМС е избран Христо Тр. Попов, за подпредседател – Христо Кръстев (Баку), а член на ръководството е Иван Пенков Мошулов. (19) Членовете на ЗМС се включват във всички инициативи на ПОЗД – ра-

бота в селското стопанство, прибиране на реколтата, изпълнение на държавните доставки, събиране на средства чрез томболи и др. През 1946 г. за ЗМС в Павликени отговаря членът на ПОЗД Златю Ив. Златев, а през 1947 организационен секретар на ЗМС е Бончо Маринов. Тази група на ЗМС съществува до 1948 год.

На 6 февруари 1947 г. в Павликенския земеделски клуб се събират 30 жени – членки на БЗНС, и учредяват своя Женска земеделска секция към ПОЗД. Доклад за положението на жените в България и за ролята на жените земеделки изнася Недка Бакърджиева. Начело на организацията се избира ръководство в състав: Мара Колева – председател, Тодора Боянова – подпредседател, Тодора Радилова – секретар, и членове – Радка Арнаудова, Куна Тодорова, Христина Бошева. Дописничка и завеждащ културно-просветния отдел – Стефанка Ив. Долмова. (20)

По подобен начин само месец по-късно, на 9 март с.г., се провежда и Учредителното събрание на учителите – членове на БЗНС. Те се събират по инициатива на Стефан Данаилов – председател на ПОЗД, който ги запознава с типовия устав за подобни организации, след което учителите земеделци избират първите си ръководни органи. Настоятелството е в състав: Кольо Русев (Павликени) – председател, Николай Личев – подпредседател, Иван Долмов – секретар-касиер, и членове – Антон Попов и Петър Дечев. За председател на Контролната комисия е определен х. Петър Иванов от Лесичери. (21)

Срещу ръководството на ПОЗД до 1947 г. се насочва недоволството на група лявоориентирани и ентусиазирани млади земеделци. Те обвиняват старото ръководство, че са „били десни елементи и проводници на лоши отношения между комунисти и земеделци". На 21 октомври 1947 г. в клуба на Околийската земеделска дружба в Павликени се провежда редовното годишно отчетно-изборно събрание. За първи път на това събрание присъстват делегати на 24 дружби от селата на околията. Гости на събранието са министър Ради Найденов и депутатите Илия Радков, Георги Босолов, Янко Марков. Присъстват и представители на ОФ-те партии: на БРП (к) – Тодор Попов, и на БРСДП – Пенчо Пенев. Резолюцията, приета от събранието, е достатъчно показателна за насоката на развитието на ПОЗД. От одобрените 4 пункта в нея нито един по същество не се отнася за БЗНС:

– одобрява се дейността на ПП и се заявява готовността за единството с братската РП (к), с ОФ и със славянството;

– обявява се солидарността с решенията на 9-те комунистически партии във Варшава;

– одобрява се произнесената и вече изпълнена присъда срещу „народния предател Никола Петков" и се заявява, че такава трябва да бъде съдбата на всеки предател;

– декларира се готовността да се работи да изпълнението на двегодишния стопански план. (22)

Новоизбраното ръководство на ПОЗД, което работи в края на 1947 и през 1948 год., е вече в състав: Иван Рачев, Йордан Колев, Ангел Генов, Върбан Илиев, Неделчо Луканов, Цвятко Цачев, Мирон Бойчев, Илия Иванов, Атанас Узунов, Тодора Радилова и Ана Стефанова. „Лявоориентирано" в своя партиен мироглед, ръководството продължава „прочистването на организацията от вражеските елементи". На 25 януари 1948 г. се провежда околийска конференция, на която присъства министър Петко Кунин. По решение на конференцията ПОЗД „изключва за вредителска дейност Тодор Панайотов от Бяла черква (народен представител в 21 и 26 ОНС), както и Стефан Германов, и Христо Симеонов от Димча…" В протокола от форума се посочва като причина за изключването на тези земеделци, „че не са на здрави ОФ позиции и че провеждат вредителска дейност за БЗНС". (23)

В края на 1948 год. Околийската земеделска дружба подчинява дейността си на решенията на ВСС на БЗНС от заседанието на 30.10. –1.11.1948 г. (24) Провеждат се събрания, на които се разяснява преломът в идейното развитие на БЗНС. Отхвърлен е съсловният принцип на земеделската организация, признава се „ръководната роля на работническата класа и нейната Комунистическа партия", съюзът се обявява за „класова организация на част от бедните и средните трудещи се селяни".

Въпреки решенията на ВСС организационното състояние на много от земеделските дружби в околията е критично. Дружбата в Бяла черква, под силното влияние на депутата Тодор Панайотов, едва не се разпада. В с. Бяла река казионната дружба не може да вземе надмощие над силната опозиционна група в селото. Във Вишовград се оказва, че цялата организация е била на страната на Никола Петков, и дружбата е възстановена едва през 1949 г. В Горна Липница дружбата е стабилизирана, след като са изключени 5-ма „нагожденци". Дори и след официалното закриване на опозиционните партии и ликвидирането на опозицията идейните конфликти и ежби в земеделските дружби продължават. Независимо от все още съществуващите вътрешни противоречия Околийската земеделска организация нараства и в края на 1948 год. на околийската конференция на 25 декември организационният секретар Ангел Хр. Генов отчита, че членовете ѝ са достигнали 1 800 (1 500 мъже и 300 жени). (25)

Въпросите, които се обсъждат на събранията на БЗНС след 1948 г., могат да се обединят в три основни теми:

– решенията на правителството, на ВСС на БЗНС и на ЦК на БКП; задачите за тяхното изпълнение и прилагане в действие; единодействието с комунистите в околията;

– участието на сдружените земеделци в изграждането на ТКЗС и във всички селскостопански кампании, както и в строителството на Росишката напоителна система;

– вътрешноорганизационни проблеми, прочистване на дружбите от опозиционните елементи, отчитане на членския внос, абонаментът за в-к „Земеделско знаме".

Проблемите в ПОЗД продължават и през периода 1948 – 58 г. Немалък брой от земеделците трудно се примиряват с новата политика на съюза и с превръщането на БЗНС в сателит на БКП. Същевременно всички земеделци, които се обявяват против или са заподозрени, че не подкрепят новия съветски модел на развитие, са изключени от съюза и репресирани. Особено кризисна се оказва 1952 г., когато от редовете на ПОЗД са изключени 15 земеделци от различни села. (26)

Павликенската околийска земеделска дружба съществува до края на 1958 год., когато в резултат на административната реформа Павликенска околия е закрита. Със създаването и дейността си ПОЗД подпомага възстановяването на земеделските дружби по селата, възвръща организационния им живот и поддържа връзката им с ВСС и с другите политически партии. Същевременно поведението на ПОЗД в обществено-политическия живот на околията не води до обединение на всички земеделци и не стимулира самостоятелното политическо поведение. ПОЗД принуждава земеделските дружби да стават съучастници в изграждането на тоталитарната система и постепенно, но трайно превръща земеделските дружби в зависими сателити на БКП.

БЕЛЕЖКИ

1. **Димов, Д.** Началото на историческия път. София: Изд. на БЗНС, 1976; **Димов, Д.** Цанко Бакалов Церковски. София: Изд. „Наука и изкуство", 1968; **Драганова, Т.** Бяла черква. София: Изд. на ОФ, 1984; **Панайотова, К.** Организационно състояние на Великотърновската окръжна земеделска дружба през управлението на БЗНС (1919 – 1923). – В: *Известия на Исторически музей – В. Търново*. Т. XII, 1997.

2. **Исусов, М.** Политическите партии в България (1944 – 48). София, 1978; **Зарчев, Й.** БЗНС и изграждането на социализма в България (1944 – 1962). София, 1984; **Огнянов, Л.** Държавнополитическата система на България (1944 – 48). София: Изд. БАН, 1993; **Минчев, М.** Първото правителство на ОФ. София, 1985.

3. Исторически музей – Павликени, инв. № 1919.

4. Държавен архив – В. Търново, ф. 358, оп. 1, а.е. 31, л. 1 – 3г.

5. Пак там, л. 5г – 6г.

6. Пак там, л. 7 – 9г.

7. Пак там, л. 10г – 11.

8. Държавен архив – В. Търново, ф. 358, оп. 1, а.е. 18, л. 9.

9. Държавен архив – В. Търново, ф. 358, оп. 1, а.е. 31, л. 16 – 21.
10. Пак там. 11. Пак там. л. 37 – 38.
12. **Драганова, Т.** Цит. съч., с. 265 – 267.
13. **Огнянов, Л.** Цит. съч., с. 169.
14. **Георгиев, Б.** 100 години Павликенска земеделска дружба. – в-к *Павликенски глас*, бр. 25 от 16.12.1999 г.
15. Държавен архив – В. Търново, ф. 358, оп. 1, а.е. 32, л. 22 – 25.
16. Пак там, л. 28 – 29г.
17. Пак там, л. 50г – 52.
18. Държавен архив – В. Търново, ф. 358, оп. 1, а.е. 18, л. 118.
19. **Георгиев, Б.** Цит. съч.
20. Държавен архив – В. Търново, ф. 358, оп. 1, а.е. 44, л. 52.
21. Пак там, л. 51.
22. Държавен архив – В. Търново, ф. 358, оп. 1, а.е. 32, л. 54г – 56г.
23. Пак там, л. 61г – 63.
24. Сб. *Българският земеделски народен съюз и социализмът. Статии, документи и материали*. София, 1984, с. 399 – 400.
25. Исторически музей – Павликени, инв. № 1919.
26. Държавен архив – В. Търново, ф. 358, оп. 1, а.е. 36, с. 21 – 39.

Темата е представена на Национална научна конференция „Земеделското движение в България – история, развитие, личности", по повод 125 годишнината от рождението на Ал. Стамболийски и 105 години от създаването на БЗНС в България. Организатори: Институт по история при БАН, НЦМГИИ, Община Пазарджик, Регионален исторически музей – Пазарджик. Гр. Пазарджик, м. април 2004 год.

ЗА ДЕЙНОСТТА НА ЧИТАЛИЩЕТО В ПАВЛИКЕНИ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

През настоящата 2009 г. Народно читалище „Братство“ – Павликени празнува своята 125-а годишнина. Създадено през 1884 г. в първите години след Освобождението като културно-просветно дружество „Ройче“, през XX век то се утвърждава като самобитен културен институт. В читалището се съхранява българският дух, тук се разпространява просвета и култура, чрез него павликенци се докосват до световни образци от литературата и изкуствата. Разнообразните читалищни кръжоци и школи, самодейните и художествените състави, различните форми на читалищна дейност възпитават естетически и в дух на патриотизъм поколения жители на града.

Юбилеят е добър повод да продължи изследователската работа върху историята на павликенското читалище, да се издирят и съхранят архивни материали, да се запишат спомените на заслужили читалищни дейци, да се документира дейността на читалищните състави и местните самодейци. До тази година обект на изследователски търсения и проучване е бил предимно периодът от основаването до средата на XX век. Материали по темата има публикувани от авторите: Р. Русанов и Ив. Ванев, Н. Цонева, Б. Григорова в няколко печатни издания, посветени на историята на Павликени. (1) Те обаче са насочени предимно към периода от 1884 до края на Втората световна война. Данните за читалищната дейност през втората половина на XX век са или оскъдни, или изобщо липсват. Това мотивира и интереса на автора към дейността на Народно читалище „Братство“ в период, когато то е имало висок социален статус на самородно, и за немалък период – и на единствено културно средище. Задача на настоящата разработка е да се проучи и съхрани паметта за различните форми на читалищна самодейност, да се издирят данни за работата на читалищни дейци, художествени ръководители и самодейци.

Целта на настоящата тема е и да се популяризират издирените архивни материали, отразяващи дейността на читалището и съхранени във фонда на Исторически музей – Павликени. В резултат на събирателската и научноизследователска работа по повод 125-годишния юбилей в ИМ – Павликени постъпиха нови архивни материали – документи, множество снимки, спомени и други. Те дават възможност да се запази паметта и да се документира дейността на читалището в периода след Втората световна война до началото на XXI век.

Цялостната изследователска дейност по повод 125-годишния юбилей на Народно читалище „Братство“ – Павликени намери своята най-пълна реализация в документалния филм „Културно-просветното „Братство“ на Павликени“. 30-минутната филмова продукция е дело на режисьора Румяна Николова, сценарият е по материали на Нели Цонева. Документалното кино е изготвено в Студио „Надежда – Р.Н.“ – В. Търново през 2009 г. по поръчка на читалищното настоятелство. Премиерата на филма бе на 24 април същата година. За реализирането на продукцията са използвани архивни материали от Държавен архив – В. Търново и от Исторически музей – Павликени, както и материали на читалището.

Началото на читалищното дело в Павликени е поставено преди 125 г., когато се основава културно-просветното дружество „Ройче“. Сведения за тия първи стъпки са запазени в църковна Кондика, където е написано, че на 1 януари 1884 г. в Павликени е основано дружество „Ройче“. На първите четири листа на Кондиката е написан Уставът, според който целта на дружеството е умственото и нравственото развитие на членовете му и на жителите на Павликени, както и създаването на библиотека. В дружеството първоначално членуват 76 души, които плащат членски внос – някои в пари, но повечето плащали в натура и давали жито.

Идеята за учредяване на дружеството е на будния белочерковски даскал х. Стоян Дончев Сейков. Ученик на даскал Бачо Киро, завършил Априловската гимназия, от 1883 г. той става един от първите учители на Павликени. В списъка на учредителите са свещ. Петко Франгов и Атанас Бенчев, Стефан Несторов, Тодор Станчев, братята Ганю и Ботьо Станчеви, както и въстаниците от четата на поп Харитон – Атанас Дончев, Петър Тончев, Тошо Кътев, Иван Марчев, Иван Цвятков и други. Повечето от тях са преселници от Бяла черква и пренасят духа на революционното село. Възпитаници на белочерковското училище, основано още през 1835 г., и на първото селско читалище, основано 1869 г., те носят в душата си стремежа към пробуда, народно просвещение и знания. По примера на белочерковци учредителите на павликенското културно-просветно дружество го нарекли „Ройче“ – може би като символ на „роилите“ се нови просветни огнища.

На страниците на местния печат основателят на читалището даскал Стоян Дончев разказва: „През 1884 – 1885 учебна година по моя инициатива се образува дружество „Ройче“. Целта бе обществено и нравствено издигане на членовете му. То беше нещо като вечерно училище и читалище. Четяха се вечер книги. Докато се построи училището, събирахме се в частни къщи. Казахме си тогава, че това дружество ще преобърнем на читалище, щом се построи училището, което и стана впоследствие, като се преименува в читалище „Братство“, което съществува и до днес. За да се поддържа читалището, събираше се членски внос. За същата цел започнаха да се

дават и представления. Щом се направи училището, тогавашните учители (Стоян Дончев, Ст. Йорданов, Кирил Ганев) и някои по-будни селяни като Ботьо Станев, Венеамин Димитров, Нако Стоянов, заедно с няколко ученици, дадохме драмата „Сиромах Танчо". Дотогава селяните не бяха виждали представление. Надойдоха всички възрастни мъже и жени (на децата и момичетата бе забранено да присъстват). Радост бе голяма. Свириха с кавали най-добрите свирци: Ив. Марчев, Георги Атанасов и Панайот Бобев, и то безплатно. Тази драма заедно с комедията „Изровен часовник" се дадоха няколко вечери подред. След нея се дадоха „Михалаки чорбаджи" и „Дряновският манастир", и то в полза на читалището, а не като днес – да се дават в полза на партийни и други организации, а читалището да остава все назад". (2)

Дружество „Ройче" съществувало като културно-просветно огнище до 1891 г. Маса, няколко стола, една желязна печка, сандък, а по-късно и шкаф за книгите – това е първото имущество на павликенското читалище. В тези опушени и схлупени дюкяни не били забравени и портретите на Ботев, Левски, Каравелов и Бачо Киро. В тия първи години за читалищни помещения са се ползвали дюкяните на братята Ботьо и Ганю Станеви, на Пенчо Минкин и на Стоян Дончев.

На 15 декември 1891 г. на Общо събрание културно-просветното дружество „Ройче" било преименувано в читалище „Братство". Основатели са 26 действителни членове на дружеството. Десет години по-късно, през м. II 1902 г., читалището приема нов Устав, абонира се за някои списания и вестници, започва да набира фонд от художествена литература. Учреден е и фонд „Постройка на читалищен дом", по сметката на който да се набират необходимите средства. Собствени пари читалището събирало от членски внос и от парични дарения. В този начален период до 1906 г. дейността на читалището била силно ограничена и непопулярна сред местната общност. Общинската управа също не проявявала особен интерес.

Съществена промяна в читалищния живот настъпва през 1907 г., когато е построена сградата на павликенското Основно училище и със специално разрешение на Министерството на народното просвещение е направена сцена за представления. Читалищното ръководство чрез подписка след местното население успява да събере сумата от 4 760 лв., които дарява за построяване на сцената. Отделно за декори, пейки и обзавеждане на сцената са събрани 1100 лв.

През 1911 г. в България е учреден Съюз на читалищата, който става фактор за тяхното успешно развитие. Същата година читалище „Братство" приема свой нов Устав, утвърден със Заповед № 3480 и съобразен с изискванията на новата съюзна организация. В тия трудни първи години с много ентусиазъм се поставя началото на самодейната театрална дейност. За

първи път на сцената е представена драмата на Бачо Киро „Сиромах Танчо“, както и пиесите „Приключението в Дряновския манастир“, „Михалаки чорбаджи“, „Многострадална Геновева“, „Изровен часовник“.

Политическите събития в България след Първата световна война оказват влияние и върху дейността на павликенското читалище „Братство“. Налага се неднократно да бъде променян Уставът на организацията, по нов начин е формулирана и целта на читалищната дейност: „Целта на читалище „Братство“ е да буди у гражданите на с. Павликени интерес към четене и да способства за тяхното научно, нравствено и естетическо развитие. То е средище на духовен живот, което цели: да разшири и да закрепи придобитата в училището грамотност, да приобщи читалищните членове и гражданите изобщо с придобивките на стопанските и културните сдружения в Павликени“ (1928 г.). Труден и неразрешен проблем през този първи етап остава липсата на самостоятелна читалищна сграда. Независимо че фондът „Постройка на читалищен дом“ съществува от 1902 г. и до 40-те години набира около 800 хил. лв. (предимно от дарения), средствата се оказват недостатъчни. От 1927 г. читалището притежава и 55 дка собствени земеделски земи, приходите от които са в помощ на читалищните дейци.

От учредяването си като културно-просветна организация в края на XIX век до 40-те години на XX в. читалище „Братство“ полага основите на главните направления в своята дейност – комплектува се читалищна библиотека и читалня, сформират се самодейни театрални, хорови и оркестрови състави, води се лекционна пропаганда, организират се вечеринки, концерти и други представления.

От новопостъпилите в музея архивни материали особено ценни са: „Книга за личния състав в управлението на Народно читалище „Братство“ – Павликени“ (3) и Партидна книга на членовете на читалище „Братство“ (4). Книгите са прошнуровани, подпечатани с печата на читалището, в тетрадки с твърда подвързия. Партидната книга за членовете съдържа 227 написани листа и се води в периода от 1 януари 1929 г. до 1945 година. Книгата дава богата и безценна информация за членовете на читалището – жители на Павликени, като година на раждане, образование, професия и други данни.

Другата архивна книга води началото си от 1 януари 1929 год., като в продължение на 40 години в нея са записвани членовете на читалищното ръководство, а след 1956 г. – и служителите. Председатели на читалището в годините между двете световни войни са били Пенчо Пенев (1921 – 1923), Александър Марков (1923 – 1928), Никола Тарашманов (1929 – 1932), Иван Колев Белчев (1933 – 1946). Като секретари на читалището са работили Зафир Иванов, Кольо Георгиев, Стоян Станев, Пенчо Стоянов. Прави впечатление, че политическите промени в България през 1944 – 45 год. първоначално не се отразяват върху членския състав на читалищното ръководство.

Част от старите читалищни дейци, самодейци и художествени ръководители продължават дейността си и по време на новата политическа власт.

В първите следвоенни години ръководството на павликенското читалище е в състав: председател – Иван Белчев, подпредседатели са били Колю Георгиев, Зафир Иванов и Пенчо Командарев. Като касиер дълги години е работил Христо Манев, библиотекар е бил Колю Георгиев. Особени заслуги към читалището има Иван Колев Белчев, който е работил за читалището над 20 години, от които 14 като председател. На тази длъжност е през 1947 г., когато е починал. Заедно с дългогодишния касиер Христо Манев дълги години те са поддържали създадения още през 1902 г. читалищен фонд за построяване на собствена сграда. До 1942 г. събраната сума по фонда достига близо 1 млн. лв., като ръководството на читалището продължава с разнообразни читалищни форми и инициативи да работи за неговото увеличение. (5)

Сред новопостъпилите по повод 125-годишния юбилей архивни материали е и оригиналът на Позив, издаден на 22 януари 1942 г. от читалище „Братство", Общинско управление и Културно-стопански комитет – Павликени. (6) Позивът е една печатна страница, на червена хартия, а призивът към павликенци е за събиране на средства с цел построяване на сграда за театър-читалище. Инициативният комитет решава, че портретите на най-щедрите дарители ще бъдат поставени на видно място в бъдещето читалище. Строежът на сградата се осъществява обаче 20 години по-късно.

Дейността на Народно читалище „Братство" – Павликени през втората половина на XX век може да бъде разделена условно на няколко периода:

а). Първият период е непосредствено след войната до 1952 г., когато обществено-политическите промени в България постепенно се отразяват и върху работата на читалището, политизират се отделни форми на читалищната дейност.

б). Вторият период е от 1952 до 1965 г., когато се създават почти всички съвременни самодейни колективи; когато читалището е преименувано на „Карл Маркс", а в ръководството му след 1956 г. навлизат нови кадри. Периодът се характеризира с многократно увеличение на броя на участниците в разнообразните читалищни формации.

в). Третият период започва през 1965 г., когато е открита сградата на читалището до последното десетилетие в края на века. Независимо че има Управителен съвет на читалището, пряко ръководство на дейността му упражнява Общинският комитет на БКП.

От 1 януари 1945 г. Павликени става околийски център. В началото на същата година е учреден и Околийски читалищен съвет, който има задача да съдейства за работата на читалищата на територията на Павликенска околия. Активни дейци на това читалищно ръководство са Стефан Недел-

чев от с. Димча, Генчо Мусински от с. Дъскот и Запрян Савов от Павликени. По същото време като членове на Висшия читалищен съвет са избрани Никола Тарашманов – бивш председател на павликенското читалище, и Александър Кирков от с. Върбовка. (7)

Политическата обстановка в България в годините след Втората световна война неминуемо оказва влияние и върху дейността на павликенското читалище. По спомени на Марин Колев – библиотекар на читалището, през периода 1945 – 47 год. към читалището е бил създаден политически кръжок за изучаване на исторически и диалектически материализъм. Ръководител на кръжока е Стефан Арнаудов – секретар на Околийския комитет на БКП – Павликени. По същото време с Протокол от 06.07.1945 г. от фонда на читалищната библиотека са иззети „5 броя книги с тежина 1,1 кг с фашистко и профашистко съдържание". (8)

През 1946 г. независимо от липсата на собствена сграда читалището развива активна дейност. Управителният съвет е в състав: председател – Иван Белчев, подпредседател – учителят Зафир Иванов, секретар – Пенчо Пенев Командарев, касиер – Христо Манев, библиотекар – Колю Георгиев, и Контролен съвет с председател Стефан Коев. (9) На 13 януари – Васильовден, е изнесена музикалната комедия „Тежкото семейство" с участието на самодейците: Димитър Папазов, Дешка Боянова, Стефанка Ангелова, Лиляна Коцева, Никола Мълчанков, Д. Долмов и др. На 30 януари същата година младежи – студенти и ученици от Павликени, представят пиесата на Бранислав Нушич „Обикновен човек". За активната дейност на павликенското читалище е разказано на страниците на вестник „Ведрина" – орган на Висшия читалищен съвет. (10) Читалищните дейци организират през 1946 г. и литературно четене с участието на писателите Камен Калчев, Ал. Геров и Константин Петканов.

През 1947 г. читалищната библиотека е раздала 7 570 тома литература, а книжният фонд на библиотеката е нараснал три пъти повече от периода до войната. Същата година постъпва на работа като библиотекар Янка Колева, която работи в читалището и ръководи библиотеката до пенсионирането си през 1981 г. През тези години активна читалищна дейност развива и Зафир Иванов – учител, читалищен деец, общественик.

Интересен период в историята на читалище „Братство" е 1952 – 56 г., когато се създават повечето от читалищните колективи. Организирани са десетки срещи с писатели, читателски конференции, вечеринки, изложби и други. През 1954 год. читалището е преименувано от „Братство" на читалище „Карл Маркс" – безспорно политически и безсмислен акт в унисон с тогавашната политическа власт. Преименуването е грубо погазване на българския дух и народната памет, символ на които са читалищата. Промяната на името е и посегателство над волята на първооснователите, част от които

са носители на възрожденските традиции и ценности. Независимо от смяната на името павликенското читалище и неговите дейци запазват характера и съдържанието на читалищните формации. Много от тях развиват нови и още по-богати репертоари, привличат още повече самодейци.

През 1954 г. е възстановена дейността на литературния кръжок към читалището и е отпечатан първият печатен орган „Читалищна трибуна". Ръководител на групата е Божан Георгиев – местен учител по литература. В покъсни години литературната група публикува свои творби на страниците на изданията „Жар" и вестник „Комунистически устрем" – Павликени.

От 1955 г. читалищната библиотека разширява своите методически функции, увеличава се фондът, създават се нови отдели. В библиотеката постъпват на работа ново поколение – Параскева Коева, Милка Ценкова, Дафинка Мянкова, Стоянка Борисова. Като методист в библиотеката работи Захари Захариев, а през 1965 г. Теменужка Петрова създава детски отдел. В следващите години новопостъпилите библиотекарки – Стефка Георгиева, Красимира Флорова, Лила Бянова, осъществяват централизираната обработка на книгите за библиотеките от района.

Запазвайки добрите традиции от предвоенния период, музикантите инструменталисти възстановяват читалищния оркестър с диригенти Христо Николов и Йордан Стамболски (до 1955 г.) и Никола Серафимов и Никола Бояджиев (до 1969 г.). Серафим Тодоров се включва в оркестъра през 1952 г., когато диригент е Йордан Стамболски и се подготвя оперетата „Пролет сред полята" – музика Й. Стамболски, либрето Петко Райков. На сцената на павликенското читалище вокални солисти в оперетата са д-р Розин Андреев, Петко Хаджистоянов, д-р Чомаков, д-р Касабов, Дойчо Симов и др. По това време в оркестъра са свирили 8 цигулки, 2 флейти, кларинети, тромпети и др. Изпълнителите са били представители на местната интелигенция – лекари, учители, юристи. В тия първи години Серафим Тодоров е свирил редом със Стефан Енчев, Йорданка Мандева, Рашко Тодоров, Борис Попов, Иван Драганов, Димитър Нейчев. Ръководители на оркестъра в различните години са били преподавателите по музика Крум Русев, Иван Начев, Валерия Ноева, Борис Кожухаров, Васил Маринов и Ангел Пенчев. На сцената на павликенското читалище за периода от 1954 г. до 1968 г. са представени осем оперети.

През 1954 г. се възстановяват традициите на читалището в областта на оперетата. Основни двигатели са дългогодишните читалищни дейци Йордан Стамболски и Петко Райков, които същата година представят на павликенска сцена оперетата „Пролет сред полята". Във фонда на ИМ – Павликени са съхранени спомените и автобиографията на Й. Стамболски, в които той дава безценна информация за дейността на местните училища и читалище. (11) Роден през 1926 г., Й. Стамболски завършва Учителския

институт във В. Търново, след което се завръща в Павликени. Той е и един от първите учители на именития оперен певец Никола Гюзелев. По поръчка на читалището през 1954 г. написва музиката на оперетата „Пролет сред полята“ – творба с 4 акта по либрето на Петко Райков. За създаването на оперетата и работата в читалището той разказва така: „Никола Гюзелев бе най-активният мой ученик (…) свиреше в оркестъра, в духовата музика и пееше в хора на училището. И сега си спомням как, 14-годишен, Никола изпя една „Песен за Волга“ и още тогава пролича гласът на бъдещия бас. (…) През 1953 г. заедно с Петко Райков по поръчение на читалището започнахме упорита работа върху оперетата „Пролет сред полята“. Музиката и оркестрацията написах в продължение на 130 денонощия, работейки по 18 часа. Разучаването започнахме още в недовършен вид, след написването на второ действие. Репетициите правехме вечер от 19 до 23 часа. 80-те участващи самодейци проявяваха отлична дисциплина, воля и желание. Билетите се разграбваха за един ден, и то за три представления предварително. За този голям успех на павликенското читалище писаха вестниците „Работническо дело“ и „Борба“. (12)

Оперетата „Пролет сред полята“ се играе на павликенска сцена 7 пъти при пълен салон. Пътувайки с камиони, седнали на дървени пейки, оркестърът, певците и самодейците изнасят представления и в съседни селища от околията. Същата година под режисурата на Петко Райков се представя още една оперета – „Майчино сърце“. Чрез тези безспорни празници на музикалното изкуство читалището се утвърждава като център на културния живот в Павликени. Публиката посреща възторжено изпълненията на самодейците, те репетират неуморно и раздават щедро и безплатно таланта си. Без хонорар работят в много от случаите и диригенти, и художествени ръководители.

През 60-те години на сцената на павликенското читалище се подготвя и представя оперетен репертоар, на който биха завидели днес и професионални колективи: 1955 г. – „Трите девойки“, режисьор Петко Райков, диригент Й. Стамболски; 1956 г. – „В люляковата градина“, постановка П. Райков, диригент Н. Бояджиев; 1958 г. – „Запорожци отвъд Дунав“. По късно в работата на павликенската оперета като режисьор се включва и Христо Арнаудов. Съвместно с диригента Никола Бояджиев те представят оперетите: 1963 г. – „Време за любов“, 1964 г. – „Славеят на Орхидея“; 1965 г. – „Време за любов“; 1968 г. – „Мамзел Нитуш“ с диригент Виктория Младенова.

В средата на XX век павликенското читалище отваря широко вратите си за развитието на различните жанрове музикална самодейност. През 1947 г. е сформиран смесен хор с първи диригент Борислав Маринов. По-късно ръководител на формацията става Петър Пенков, музикален деец, който обогатява репертоара с произведения от различни стилове и епохи.

На окръжния преглед по художествена хорова самодейност през 1950 г. ансамбълът получава почетна грамота и първо място. В спомените си Йосиф Денков, един от хористите по това време, разказва: „От м. декември 1947 г. започнах да пея басовата партия. Поканен бях от Ст. Пеев, диригент беше Борислав Маринов от Стамболово. Партиите бяха от 8 сопрана, 9 алти, 10 тенора и 8 баси. Репетициите правехме в един малък клуб на ул. „Г. Димитров". (…) Песните се разучаваха с цигулка, на която свиреше диригентът. Най-добри изяви хорът е имал по време на П. Пенков. Бяха изнесени няколко концерта в града и по селата за разни празненства. Пътуваше се с открити камиони на пейки. Тогава всеки се грижеше за униформата си. Много трудности имаше както за ръководството на читалището, така също и за самите самодейци. Но трябва да отбележа, че много упорит труд, много желание и ентусиазъм имаше в хористите и се постигаха добри успехи". (13)

През 1955 г. читалището поставя началото на Народен хор, под ръководството на Лалка Боянова – преподавател по музика. В него първоначално участват 12 жени, като най-активни са Ирина Савова, Надежда Галева, Марийка Кънчева, Сийка Димитрова, Стоянка Чолакова. Диригенти на хора са били з.д.к. Крум Русев от Сухиндол, Веска Мандева и др. Постепенно към народния хор се сформира оркестър за народна музика и танцов състав. Многобройни са изявите на самодейците в Павликенска околия.

През 1953 г. се поставя началото и на танцовата самодейност. Първите ентусиасти са Неофит Савов, Симеон Савов, Димитър Коцев, Дим. Копев, Дим. Минев и др. Под ръководството на Никола Паскалев те създават танцова формация, чието първо излизане на сцена става на 26 февруари 1954 г. В духа на тогавашния обществено-политически живот на тази дата читалището подготвя литературно-музикална програма, посветена на VI-я конгрес на БКП. Няколко поколения павликенски деца и младежи са научили първите стъпки на българските хора и ръченици чрез труда и всеотдайността на художествения ръководител Никола Паскалев. Целият му трудов стаж от 1953 до последните години на XX век преминава в залите на читалището.

В тия първи следвоенни години се поставя началото и на театралната самодейност в Павликени. Още през 1945 – 46 г. към Околийския комитет на БКП е била сформирана театрална група. В периода от 1947 – 51 г. дейността им се организира от Околийския читалищен съвет, след което театралните постановки стават изцяло дело на павликенското читалище. В представленията на театралната група са се включвали и професионални артисти, което стимулирало самодейците по-особен начин. Герчо Даскалов от с. Дъскот е един от първите художествени ръководители, както и Петко Райков, Христо Арнаудов и др. На сцената на читалището са играни пиесите „Царска милост", „Бедността не е порок", комедията „Женитба". Само за

периода 1950 – 60 г. са представени 12 пиеси, между които: „Край горското езеро“, „Вълчи времена“, „Инджe войвода“, „Вражалец“, „Камък в блатото“. Дългогодишни читалищни театрали са: сем. Цанка и Георги Даалиеви, Спас Филипов, Пенчо Генев, Върбан Ботев, Димитър Цветков, Веска Пазарджиева, Стефана Василева, Герчо Даскалов и др. (14)

През 1956 г. настъпват промени в ръководството на павликенското читалище, идва ново по-младо поколение. Председател на читалището става Ценко Тодоров (икономист в Градска търговия), от 1959 г. председател е директорът на I-во основно училище Никола Генов, а в периода 1961 – 66 г. – Георги Георгиев (директор на Маслобойната фабрика). По-късно за председатели на читалищното ръководство са били избирани Димитър Димитров (училищен инспектор) и учителят Григор Неделчев – от 1967 г. През всичките тези години неизменен секретар и основен двигател на читалището е Запрян Танев Савов. В библиотеката работят Янка Колева, Веска Караиванова, Милка Тодорова, а като редактор на местния вестник – Дафинка Минкова. Художник към читалището е Иван Марчев, касиер домакин – Върбан Ботев. (15)

През 1956 г. с протоколно решение на читалищното ръководство е основана Детска музикална школа. Наследила богатите музикални традиции на Павликени от първата половина на XX век, школата удовлетворява една потребност на местните жители. Още през ноември 1952 г. ръководството на читалището привлича ентусиазирани и предприемчиви хора и слага началото на музикален кръжок, в който се обучават 40 деца. Постепенно броят на децата нараства на 140 и през 1956 г. се взема решение да се създаде Школата, която чрез музиката да спомага за възпитанието на младите хора. Така читалището развива музикалните способности на децата, подготвя ги за участие в самодейността, а на най-даровитите помага и ги насочва към средните и висшите училища по музика. Избрано е ръководство на Детска музикална школа с директор Борис Кожухаров – преподавател по цигулка, който заедно с Никола Бояджиев – преподавател по акордеон, Кирил Велев – цигулка, Екатерина Бебова – цигулка, и Лалка Боянова – пиано, обучават поколения музиканти и самодейци. Сформират се струнен оркестър с диригент Б. Кожухаров и акордеонен оркестър с диригент Н. Бояджиев. Започват първите изяви на школата, а през 1957 г. е първият самостоятелен концерт. Най-добрите деца изпълнители са приети в средните музикални училища. В Школата по изкуства за преподаватели са привлечени музикантите: Крум Русев – цигулка, Иван Начев – цигулка, Иво Клатев – пиано, Лилия Досева. Под дългогодишното ръководство на Никола Бояджиев, освен преподавателска, те развиват и активна многостранна дейност в областта на художествената самодейност. Изнесени са множество концерти по повод бележити дати и юбилейни годишнини, десетки класни продукции, техни възпитаници са се явявали на различни конкурси за изпълнители. (16)

Богатата и разнообразна читалищна дейност на ръководството и самодейците е високо оценена и през 1961 год. Националният съвет на ОФ удостоява павликенското читалище „Карл Маркс“ със званието „Образцово“.

Независимо от множеството успехи на читалищните формации по това време все още не е построена читалищната сграда. До 1961 год. колективът е развивал дейността си в 11 различни дюкяни, стаи, частни къщи и клубове. Със събрани средства от самооблагане на жителите на Павликени през 1961 г. започва строежът на читалищната сграда. Строи се на площада на града, вдясно от Паметника на загиналите във войните. Сред архивните материали на читалището е запазен документ, в който е написано : „Днес, 1 юни 1961 г. от новата ера, 83 години от Освобождението на България от петвековното турско робство и 17 години от Деветосептемврийското антифашистко въстание, се положиха основите на сградата за читалищен дом в гр. Павликени Подписали: Атанас Петков – секретар на БКП, Ганчо Ботев, Надежда Галева, Ценко Тодоров“. Сградата е завършена през 1965 год. и на тържеството по повод 80-та годишнина на читалището е открита от Енчо Стайков – секретар на Националния съвет на ОФ. (17)

Светла страница в летописа на павликенското читалище написва и колективът на Духовата музика. Основна заслуга за създаването и за развитието на колектива и за обучението на десетки самодейци има дългогодишният диригент Серафим Тодоров (Винката). Натрупал солиден опит като музикант в оперетния оркестър, на 4 април 1967 г. Серафим Тодоров създава в Павликени духов оркестър. Зад идеята и диригентската му палка застават 20 павликенци – добри музиканти, повечето преминали през школата на читалищните формации: на кларинет свирят Антон Антонов, Георги Любенов, Иван Касамаков, Димитър Дяволов; на флигорна – Йордан Боянов, Георги Спаров, Йордан Петков, Богомил Смолянов, Марин Величков; на басфлигорна свирят Борис Цачев и Йордан Димитров, Дим Лазаров и Дим Попов са съответно на баритон и тромбон, Мончо Атанасов и Ерусалим Симеонов – на бас, Иван Георгиев и Димитър Пенчев – на барабани. Това са учредителите на оркестъра. По-късно в състава на оркестъра идват нови и по-млади изпълнители. Редом до мъжете свирят и дамите Лидия Касамакова, Боряна Илиева, Емилия Николаева. (18)

Серафим Тодоров ръководи духовия оркестър на Павликени в продължение на 27 години. За всеотдайния си труд през първите 10 години получава неголям хонорар, а от 1977 год. преминава на щат към читалище „Карл Маркс“ и се отдава изцяло на музикалната си дейност. Още от създаването на оркестъра се води летописна книга, в която с педантична точност са записани всички музиканти и съответно по дати всички участия на оркестъра. По повод 125-годишния юбилей на читалището Серафим Тодоров подари на ИМ – Павликени летописната книга на Духовата музика, както и

десетки снимки и материали от изяви на състава. От тази книга днес можем да възстановим по дати всички по-важни обществени събития, станали в Павликени – откриване на нови сгради, битови вечери, национални празници, събрания и юбилейни годишнини. Неизменно всички те започват и завършват с изпълнения на Павликенската духова музика. Любими за павликенци остават ежеседмичните концерти на открито в градския парк. В продължение на 2 часа се представя разнообразен репертоар: увертюри на опери, класически произведения, валсове, народни хора или строеви маршове.

За репертоара на павликенските музиканти се грижи диригентът Серафимов. Липсата на копирна техника по това време го принуждава да преписва ноти и да размножава партитури по цели нощи. Амбициран да повиши нивото на оркестъра, Серафимов разнообразява репертоара и освен традиционните маршове и народни хора включва в репертоара на оркестъра увертюри от опери и оперети, валсове, фрагменти от класически произведения. Усърдието на музикантите не остава незабелязано и както е записано в летописната книга на 26 юли 1970 г.: „все повече почитатели се стичат на ежеседмичните концерти на открито“. (19)

Богатият и разнообразен репертоар на духовата музика, натрупаният опит по време на изнесените десетки самостоятелни концерти в Павликени и селата на общината дават самочувствие на музикантите. Оркестърът се явява на републиканските фестивали за художествена самодейност и започва да печели своите първи златни отличия: през 1978 г. – златен медал от Републикански фестивал в Свищов; през 1979 г. – отличие от фестивала в Кърджали и удостояване със званието „Представителен“; през 1983 г. – златен медал на VI републикански фестивал; през 1984 г. – оркестърът за втори път завоюва званието „Представителен“ на заключителен етап от фестивала за оркестрова самодейност; 1987 г. – златна значка от представяне в Ловеч.

Успоредно с многото отличия оркестърът печели почитатели и популярност. През 1980 г. павликенските оркестранти изнасят самостоятелни концерти на открито в гр. Сандански и в селища от района. През м. февруари 1983 г. духовата музика прави първи записи в студио на Българската телевизия. През април 1992 г. отново са записани от телевизионен екип, като документалният запис от 20 мин. е излъчен по телевизията на 24 май. През юни 1993 г. Павликенската духова музика отново е в ефира на националната ни телевизия. (20)

Своеобразен връх в музикалната кариера на Серафим Тодоров и неговите музиканти е участието им в Международния фестивал на духовите оркестри в Чехословакия. През юни 1986 г. те изнасят на открито самостоятелни концерти в чешките курортни градове Колин и Подебраду. Да се конкурират с над 20 оркестъра от Австрия, Германия, Холандия, Полша и Чехо-

словакия, е било отговорно, но и престижно, заслужено признание за труда и всеотдайността на самодейците към музикалното изкуство. Серафим Тодоров (Винката) е диригент на Павликенската духова музика до 1994 г.

Периодът от 1965 г. до последното десетилетие на XX век е навярно най-пълноценен и активен в цялостното развитие на павликенското читалище. Всички самодейни формации разнообразяват формите и качеството на работата си, колективите стават все по-многобройни и със заслужено самочувствие участват в републикански фестивали и конкурси. Десетки са спечелените почетни грамоти, лауреатски звания, златни значки и медали. Като председатели и секретари на читалището са работили: Тодор Трифонов, Запрян Савов, Ценко Тодоров, Георги Александров, Никола Генов, Дим. Цветков, Гина Николова, Григор Неделчев, Пенчо Генев, Георги Цанков, Вяра Филипова, Атанас Аврамов.

От 60-те години на XX век започва особено активен период за театралния самодеен състав на Павликенското читалище. През 1954 г. на сцената се играе „Край горското езеро“ – постановка на Герчо Даскалов. Трайна следа като художествен ръководител оставя Петко Райков, под чието ръководство на сцената се играят постановките : „Вълчи времена“ (1955 г.); „Индже войвода“ (1956 г.); „Именният ден на господин директора“ (1957 г.); „Вражалец“ (1958 г.); „Камък в блатото“ (1959 г.). През 1960 г. постановки на Димитър Димитров са пиесите „Чернозем“ и „И сам войнът е войн“. През 1961 г. Георги Даалиев поставя пиесата „Облаците отминават“, а през 1963 г. – постановките „Тайни“ и „Зимна балада“. От 1964 до 1966 г. художествен ръководител на театралния състав отново е Герчо Даскалов и се играят пиесите „Луди млади“ (1964 г.), „Сватбено пътешествие“ (1965 г.) и „Ловчанският владика“ (1966 г.) През 1967 г. павликенските театрали играят в постановката на Иван Узунов „Опасна професия“. Същата година под ръководството на Стефан Стойков се представя пиесата „Албена“, а на следващата 1968 г. – пиесата „Бойка“. Отново две постановки за една година подготвя като художествен ръководител и Христо Арнаудов – „Службогонци“ и „Последният шанс“ през 1969 год. От 1970 до 1980 г. художествен ръководител на театралния състав към ОНЧ „Карл Маркс“ – Павликени е Йордан Димитров. Самодейците представят пиесите „Те бяха трима“, „Всички са наши деца“, „Един неповторим ден“ (с участието на з.а. Васил Попилиев) и пиесата „Двубой“, с която колективът печели I-во лауреатско звание и златен медал. От 1980 до 1983 г. художествен ръководител на самодейния театър става Йордан Данев, който режисира пиесите „Борислав“ и „Младоженецът“. (21)

Единственият състав, който напълно прекратява дейността си по това време, е оперетата и оркестърът към нея. Виктория Младенова – преподавател в Музикалната школа, поема ръководството на оркестъра през 1965 г. В последния си състав оркестърът е наброявал 25 изпълнители: над 10 ци-

гулки, 2 флейти, кларнети, тромпети и др. Най-активни участници са Стефан Енчев – съдия, Йорданка Мандева, Рашко Тодоров, Борис Попов, Иван Драганов, Серафим Тодоров, Димитър Нейчев и др. Повечето от тях са адвокати, учители, лекари – хора интелигентни и отдадени на музикалното изкуство. След напускането на В. Младенова оперетната и оркестровата дейност прекъсват.

От 1971 г. диригент на смесения хор и ръководител на Музикалната школа става Йорданка Василева Цанкова – дипломиран и професионален музикант, тя налага нов стил на школувано пеене. Смесеният хор участва в многобройни концерти, програми и честванията, гост е на първите хорови празници в Свищов през 1982 г., лауреат е на IV, V и VI републикански фестивали на художествената самодейност, носител на множество отличия. (22)

Йорданка Цанкова има определен принос и за развитието на Детската музикална школа. За период от 30 години в школата се обучават над 3500 ученици, а повече от 60 са възпитаниците на читалището, които са приети да учат в средните и висшите музикални училища. Дълги години като преподаватели в Школата работят Н. Бояджиев, Симомира Атанасова, Магдалена Спирова, Мариана Романова. Техни ученици печелят медали на VII конкурс за млади инструменталисти в Русе през 1983 г., на Втората международна асамблея „Знаме на мира“, на V и VI републикански фестивали.

В първите години след основаването на школата се организира и балетен състав с ръководител Пандев и корепетитор Венера Чамурова, който съществува сравнително кратко. По-късно отново за кратък период се прави опит да се възстанови групата по балет и танцово изкуство с ръководител Маруся Панайотова.

След 1980 г. се създава и кръжок по изобразително изкуство, който в различните години се ръководи от дългогодишния читалищен художник Марин Флоров и от Христо Христов.

С откриването на класове по балет и изобразителни изкуства от 1980 г. Детска музикална школа прераства в Школа по изкуствата. През 1981 год. по повод 25-годишния юбилей от създаването на школата колективът бе награден с орден „Кирил и Методий“ – сребърен. Дългогодишни преподаватели по музика в школата са Лидия Йорданова, Валя Русанова, Ива Минчева и др. (23)

През 1966 г. към читалището е сформиран и археологически кръжок с ръководител Димитър Ботев и основатели местни краеведи като Иван Ганчев, Рашко Тодоров и още 47 учители по история, ученици и пенсионери. Участниците в кръжока „Карел Шкорпил“ след 1971 г. участват активно в археологическите разкопки край Павликени и Бутово. Няколко поколения павликенски ученици завинаги са възпитани в родолюбие и провокирани

да четат и знаят българската история. Изключителна е заслугата на тези читалищни дейци за събирането на първите предмети и вещи, с които се поставя началото на музейна сбирка. През 1978 г. тя става основата за създаването на Исторически музей – Павликени. Днес във фонда на музея се съхраняват албуми с десетки снимки, отразяващи дейността на археологическия кръжок и участието на ученици в археологически разкопки. (24)

През 1972 г. ОНЧ „Карл Маркс" става съорганизатор и на научна конференция, посветена на историята на Павликени, на базата на която през 1977 г. е издадена книгата „Павликени и павликенският край" (Съст. Милчо Йовков, 1977).

През 1978 г. към библиотеката е създаден централизиран библиотечен отдел, увеличава се книжният фонд, указва се методическа помощ на другите библиотеки в общината. През 1984 г. библиотеката разполага с над 70 хил. тома книжен фонд, справочна литература от 600 тома, над 200 заглавия вестници и списания. Читателите са 3 300, а годишните посещения на библиотеката достигат 20 хиляди. Дълги години в библиотеката работят Красимира Флорова, Лила Бянова, Стефка Георгиева, Илияна Узунова, Катинка Петкова, Валентина Алексиева и др.

Седемдесетте години на XX век са силно продуктивни за танцовите състави на читалището. Под ръководството на Никола Паскалев през 1969 г. средношколският танцов състав завоюва първото лауреатско звание на III-я републикански фестивал. Танцьорите печелят сребърни медали и лауреатски звания и на IV, V и VI републикански фестивали на художествената самодейност. Златен медал печели младежкият танцов състав към читалището на V-я републикански фестивал с ръководител Иван Кънчев Иванов.

През 80-те години на XX век най-представителният и успешен самодеен колектив на Павликени е Детско-юношеският фолклорен ансамбъл „Славейче" с главен художествен ръководител Върбан Илиев – професионален музикант и педагог, посветил живота си на изкуството. Ансамбълът е съвместно дело на Районния пионерски дом и на павликенското читалище, а като художествени ръководители с децата работят Н. Паскалев и В. Илиев – професионални педагози, посветили живота си на изкуството. Като ръководител на ансамбъла Върбан Илиев работи от 1970 до 1999 г., като още в началото съставът печели златен медал на VI републикански фестивал. За активната си и дългогодишна читалищна дейност като художествени ръководители Никола Паскалев и Върбан Илиев са наградени с орден „Кирил и Методий". Върбан Илиев е художествен ръководител и на Народния хор към читалището, както и на много други самодейни колективи към училища и предприятия в Павликени. За заслугите си като музикант, диригент и художествен ръководител на тържествена сесия на Общинския съвет – Павликени на 29 юни 2000 г. Върбан Илиев е обявен за почетен гражданин на града.

През м. май 1984 г. ОНЧ „Карл Маркс“ – Павликени празнува своя 100-годишен юбилей. По този повод с Указ № 1434 Държавният съвет на НРБ награждава читалището с орден „Червено знаме на труда“ – за активната му народополезна и културно-просветна дейност. До края на века павликенското читалище не престава да бъде културно средище, извор на просвета и школа за възпитание в любов към литературата и изкуствата.

Настоящата тема не претендира за изчерпателност, а само поставя началото на бъдещи изследвания. В рамките на подобно проучване не е възможно да се представи многостранната и разнообразна по форми и съдържание работа на една културна институция. Още по-трудно е, когато това се отнася за работата на читалището – институция, в чиято история са преплетени стотици човешки съдби.

БЕЛЕЖКИ

1. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край. София, 1940, с. 165 – 169; **Григорова, Б.** Читалище „Братство“ – Павликени. – В: Сб. *Павликени в миналото и днес*. Съст. проф. М. Ковачев, Б. Григорова. В. Търново, 1998, с. 162 – 177; **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени. София, 1999, с. 223 – 250; Сб. *Павликени и павликенският край.* София, 1977.
2. В-к *Павликенски глас*, 1928 г., м.декември
3. ИМ – Павликени, инв. № 3935, осн.ф./док.
4. ИМ – Павликени, инв. № 3934, осн.ф./док.
5. ИМ – Павликени, инв. № 1933, осн.ф./док., с. 10.
6. ИМ – Павликени, инв. № 3963, осн.ф./док.
7. ИМ – Павликени, инв. № 1933, осн.ф./док., с. 10.
8. ИМ – Павликени, инв. № 1933, осн.ф/ док.
9. ИМ – Павликени, инв. № 3935, осн.ф./док.
10. В-к *Ведрина*, 1946 г., бр. 23.
11. ИМ – Павликени, инв. № 2917, осн.ф.
12. ИМ – Павликени, инв. № 3956, осн.ф./док.
13. ИМ – Павликени, инв. № 3945, осн.ф./док.
14. ИМ – Павликени, инв. № 1933, осн.ф./док., с. 14.
15. ИМ – Павликени, инв. № 3935, осн.ф./док., с. 11.
16. ИМ – Павликени, инв. № 3961, осн.ф./док., с. 3 – 5.
17. ИМ – Павликени, инв. № 1933, с. 17.
18. ИМ – Павликени, инв. № 3936, осн.ф./док., с. 1.
19. ИМ – Павликени, инв. № 3936, осн.ф./док., с. 18.
20. ИМ – Павликени, инв. № 3936, осн.ф./док., с. 159.
21. В-к *Комунистически устрем*, 1984 г., бр. 21, с. 3.
22. ИМ – Павликени, инв. № 3938, осн.ф./док.
23. ИМ – Павликени, инв. № 3937, осн.ф./док.
24. ИМ – Павликени, инв. № 3031, осн.ф./док.

ИСТОРИЯ НА ПРЕДУЧИЛИЩНОТО ВЪЗПИТАНИЕ В ПАВЛИКЕНИ

За основател на предучилищното възпитание и на първите детски градини се счита **ФРИДРИХ** ВИЛХЕЛМ АВГУСТ **ФРЬОБЕЛ** – германски педагог, теоретик на предучилищното възпитание, последовател на Йохан Хайнрих Песталоци. През 1837 г. той открива първото предучилищно учреждение, наречено през 1840 год. от него „детска градина", разработва теория за работата в нея и методика за подготовка на възпитателки за децата. Фридрих Фрьобел изхожда от схващането, че за правилното възпитание на детето са необходими организирани занимания в средата на връстници. Педагогическата система на Фрьобел изиграва основополагаща и положителна роля в развитието на теорията и практиката на предучилищното възпитание. Автор е на „Възпитание на човека" (1826), „Майчини и гальовни песни" (1844) и др.

През настоящата 2012 г. се навършват 130 години от началото на предучилищното възпитание в България. На 10 август 1882 г. възрожденецът **Никола Живков** (1847 – 1901) открива в Свищов първата забавачница (детска градина) в България и я нарича „Детинска мъдрост". Тя се помещава в дома на Алекси Гълчавата и събира 53 деца в предучилищна възраст. Идеята на книжовника била от най-ранни години децата да се възпитават „по български дух, по български характер". Той искал децата да се откъснат от лошите навици на улицата, като учат и играят заедно с педагози. Детското заведение се издържало от Общината, а възпитатели били Никола Живков и съпругата му. Децата играели с дървени играчки и парцалени кукли, но поради липса на средства детската градина просъществува само седем месеца. Въпреки това предучилищното образование се наложило и утвърдило във времето като задължително. Само няколко години по-късно, през 1888/1889 г., към Софийската държавна девическа гимназия била открита и първата държавна забавачница у нас. Благодарение на предучилищното възпитание децата се научават да общуват и работят заедно от малки, подготвят се за първите си стъпки като ученици.

Темата за предучилищното възпитание на децата в Павликени досега не е била предмет на цялостно самостоятелно и задълбочено научно проучване. Изключение в това отношение правят някои статии, посветени на дейността на Съюза за закрила на децата и на развитието на образователната система в Павликенска околия в периода до средата на XX в. За да се

проследи историята на предучилищното възпитание в Павликени, са използвани материали от Държавен архив – Велико Търново (ф. 147 на околийския училищен инспектор в Павликени, ф. 720 на Основно училище, ф. 1438 на ЦДГ „8-ми март"), летописни книги и архивни материали от детските градини в Павликени и материали от фонд „Нова и най-нова история" на ИМ – Павликени.

Съюзът за закрила на децата в България е основан през 1925 г. под „Високочайшето покровителство на Нейно Величество царица Йоанна" и под контрола на Министерството на вътрешните работи и народното здраве. В много селища на страната по-образованите жени – лекарки или учителки, членове на женските дружества, създават първите съюзни организации. Задачата им е да подпомагат и да защитават интересите на всички деца до 18-годишна възраст. Организацията има приет Устав с 9 члена, които точно регламентират целта, условията за членство и методите на работа в Съюза. Местните комитети на Съюза за закрила на децата се управляват от настоятелства в състав: председател, подпредседател, секретар, касиер, двама съветници и трима членове за проверителен надзор. Всички те се избират всяка година от Общото събрание на клона и сами разпределят помежду си длъжностите.

В Павликени клон към Съюза за закрила на децата се основава през 1934 г. На 25 март по инициатива на Невяна Попова и на учителите от Основното училище се полагат основите на организацията. Уставът на павликенския комитет е приет на Учредително събрание и е утвърден от Министерството на вътрешните работи и Народното здраве с предписание № 13 975 от 25.02.1935 г. Според него:

„Чл. 2. Клонът има за цел да се грижи за закрила и подпомагане на децата от всички населени места в общината в телесно, духовно и нравствено отношение и да обедини дейността на благотворителните дружества и комитети за закрила на децата, имащи седалището си в някое от селата на общината.

Чл. 3. Членовете на клона могат да бъдат в всички местни дружества за подпомагане на децата до 18-годишна възраст и желаещи жители. Приемането им става от настоятелството. Членове по право на клона са: кметът, свещеникът, лекарят, главният учител, както и кметските наместници, свещениците, участъковите фелдшери или лекари и главните учители на селата, влизащи в района на общината."

Организацията има свой печат с овална форма и надпис: „Комитет за закрила на децата Павликени", а в средата е изписано 1934 г.

За постигане на хуманните задачи за детско подпомагане Съюзът се ръководи от „Програма за дейност на селските комитети за закрила на децата", както и от указанията, публикувани в съюзното списание „Нашето дете".

На Учредителното събрание в Павликени е избрано Настоятелство като ръководен орган на Комитета в състав: учителите Кольо Георгиев и Зафир Иванов – съответно като председател и зам.-председател, домакинята Невена Г. Попова – като секретар, търговецът Стефан Колчев – касиер, и членове: Пенчо Гарбузанов – търговец, учителите Павлина Н. Тарашманова и Колю Р. Колев, домакините Пенка М. Тинкова и Евдокия Ив. Пецовска. Освен избраните членове на Настоятелството в Учредителното събрание са участвали и Тодорка П. Гарбузанова, Стефана Н. Саралиева, Ив. Колчев Иванов, Куна Й. Чорева, Тодор П. Коларов и Ирина Ст. Колчева.

Комитетът за закрила на децата открива по селата от района забавачници за по-малките деца, а за по-големите – урежда занимални или детски работилници. Учредителите на комитета си поставят за задача да подпомагат бедни семейства при отглеждането на децата им, да уреждат трапезарии за бедните, да изпращат сираци, изоставени и болни деца в приюти и сиропиталища.

С писмо № 19 от 12.10.1934 г., подписано от секретаря Невяна Попова до кмета на Павликени, комитетът прави следните предложения:

„1. Да се назначи общинска акушерка, която да обслужва безплатно бедните деца.

2. От общинския бюджет да се преведат 5000 лв. за издръжка на бедни деца при лятна детска забавачница.

3. Да се отделят средства за сираците и незаконородените деца за изпращането им в специални домове.

4. Общината да определи помещение и да плаща наема му, което помещение да стане безплатна ученическа трапезария. Другите необходими средства са осигурени от Учителския съвет при Основно училище от фонда „Бедни ученици“.

От 1935 г. в Павликени е организиран дневен детски дом, в който през студените и зимни да се занимават и възпитават 43 деца. В дома са обособени 3 отдела: детска игрална, занималня и работилница. Месечната такса за детския дом е 50 лв., но 9 от децата са приети безплатно „по бедност“. Същата 1935 г. са организирани безплатни ученически трапезарии за 150 деца от Павликени, Стамболово и Патреш. Усвоените средства от Съюза за закрила на децата през тази година са над 120 000 лв., от които само 45 000 лв. са от Министерството на вътрешните работи и народното здраве.

Търсенето на нови форми за закрила на децата активизира дейността на комитета. През 1936 г. на 16 януари с. г. в Павликени е открита зимна детска забавачница в дома на Петър Попов. От общинската управа с кмет Анастас Куюмджиев е отпусната сумата 20 хил. лв., а от МврРНЗ (отделение за обществени грижи) – 10 хил. лв. По това време председател на Комитета за закрила на децата е Зафир Иванов – средищен директор в Павлике-

ни, секретар е Кольо Георгиев, касиер – К. Ив. Михалева, а съветник – Янка Ив. Колева. Много често заседанията на Настоятелството се провеждат в стаята на кмета, като той лично се ангажира с проблемите на павликенските деца.

През 1936 г. е открита и лятна детска градина в Павликени за децата на 5 – 7 години, посещавана от 45 деца. Месечната такса е нараснала вече на 200 лв., но за бедните отстъпката е наполовина. В с. Стамболово, където се заплаща в натура с хранителни продукти, са обхванати 50 деца. Учителките, работили в първите летни детски градини, са Вяра Евтимова и Елена Маркова в Павликени и Елеонора Тинкова в с. Стамболово. От 15 юли до 14 август 1936 г. в махала Табашка, Севлиевско, е организиран планински детски лагер с 43 деца, от които 15 са приети по бедност без такса. Отчетът на изразходените средства за инвентар и обзавеждане на лагера на стойност 47 300 лв. и приет под входящ № 138 от 24.08.с.г. на заседание на КЗД. По инициатива на организацията през това лято за първи път се изпращат три бедни деца на морски лагер във Варна, за които КЗД заплаща 3 000 лв. По същото време в Павликени се открива и лятното детско игрище за децата на училищна възраст. Под ръководството на Поликсена п. Тодорова и други учители на около 100 деца са създадени по-добри условия за спортни игри и отдих.

Благотворителната дейност на Комитета за закрила на децата издига неговия авторитет сред павликенци и членовете му от 15 в началото нарастват на 63, а през 1936 г. са вече 98. За издръжката на всички посочени инициативи през 1936 г. до края на август клонът на КЗД е изразходил всичко 114 729 лв. Организацията притежава инвентар за 30 516 лв., от които през 1936 г. е набавил за 25 504 лв.

Особено полезни за родителите се оказват организираните от КЗД здравносъвещателни станции, в които акушерки, медицински сестри и учителки съветват и подпомагат семейства при отглеждането на децата им. На най-бедните се раздават помощи – сапун, детски храни и дрехи. Организирани са сказки, на които лекари изнасят здравни беседи. Едно от задълженията на Комитета е да подготви и организира Деня на детето – празнувал се е на 26 април с тържествен молебен на площада в Павликени, с манифестация на всички ученици и деца, с изнесени детски програми и народни хора.

Съюзът за закрила на децата набира необходимите за дейността си средства от членски внос, определен от Общото събрание, 80 % от чистия приход от Деня на детето, помощи от държавни и обществени организации, от дарения и завещания. Павликенският клон на Съюза събира средства от организираните около Нова година вечеринки. Освен от входни билети и томболи средства за децата са събирани и от продажба на знаменца, цве-

тя, конфети и гирлянди. На организираната от Съюза вечеринка на 3 март 1935 г. например са събрани 12 хил. лв.

Финансовата дейност и архивът на Съюза за закрила на децата в Павликени се контролирали от Надзорен съвет, който през 1937 г. е бил в състав: Стефан Колчев – председател, Ив. х. Стоянов – секретар, и Бонка Л. Перева. На проведеното Отчетно-изборно събрание на 21.02.с.г. Управителният съвет е допълнен с нови членове: Каля Михалева, Гица Сейкова, Цанка Михалева, Роза Сярова, Коста Тодоров.

Настоятелството на Съюза за закрила на децата всяка година одобрява имената на децата с бедни родители, които се освобождават от наложените такси и безплатно ходят в детски градини. През пролетта на 1936 г. това се отнасяло за 13 деца на павликенската детска забавачница.

Успоредно с дейността на Съюза за закрила на децата сходна грижа за тях полага и Българският народен морски сговор – клон Павликени, който през 30-те години организира летните детски колонии. Съобщение за тях четем на страниците на вестник „Павликенски глас“ от януари 1932 г., но лятното детско летовище е организирано още от 1929 година. Публикуваният отчет на колонията дава информация за уреждането ѝ:

„Отчет на детската лятна колония, строена от БНМ Сговор – клон Павликени през 1931 г. в училището „Цар Борис“, Варна от 12.07.1931 г. до 09.08.1931 г.

За трети път Павликенския клон на БНМС устройва летовище в гр. Варна за децата от павликенските и околните села на възраст 7 до 14 г. Материалните средства клонът получи от помощи и такси, платени от колонистите, определени от комисия в зависимост от материалното положение на родителите им. Клонът взе на свои средства 3 деца. Павликенска Популярна банка изпрати на своя сметка 6 деца с пълна такса 1500 лв. Летуваха 24 момчета и 24 момичета при ръководен персонал: г-жа Тарашманова, г-ците Николова и Минева и г-н Чорев, управител домакин г-н Маринчев, помощен персонал: готвач и негов помощник и един училищен слуга. Средства, получени от такси: 55 900 лв., от помощи 10 600 лв., всичко 65 000 лв. За храна на 48 летовници и ръководния персонал, похарчени 37 633 или дневно по 2360 лв. на лице. Заедно с другите разноски – включително билети за отиване и връщане, изразходвано за човек по 1187,50 лв. Това лято клонът си набави инвентарни предмети за 10 711 лв., като става собственик на 37 легла и пълен кухненски инвентар.“

Лятната колония в гр. Варна за децата от Павликени и околните села се поддържа до годините на Втората световна война. Всяка година освен тези, които са си платили таксите, на море са били изпращани и по няколко бедни деца, а таксите им поемали общините, местните дружества на Съюза или банките.

През 1936 г. подобно на летните морски колонии павликенският Съюз за закрила на децата организира Балканско летовище за децата на Основното училище в махала Табашка, край с. Кръвеник, Севлиевско. Лагерът е в подножието на вр. Мара Гидик. Под ръководството на павликенските учители – Колю Р. Колев, Зафир Иванов, Петър Дечев, Донка Иванова и други, от 1936 до 1940 г. в летовището ежегодно укрепват силите си по около 50 деца.

През лятото на 1939 г., след станалото в района голямо наводнение на р. Росица, детските колонии се откриват на 7 юли в с. Арбанаси. 218 деца от пострадалите села са настанени в манастирите „Св. апостоли Петър и Павел" за момчетата и в манастира „Св. Богородица" за момичетата. За лагера са изразходени общо 111 465 лв.

Инициативите на Съюза за закрила на децата и организираните детски летовища едва ли са били достъпни за всички деца на павликенския край. Сигурно болшинството от тях, принудени от бедността, са оставали по прашните селски улици или са подкарвали животните на паша. Въпреки невъзможността да преодолеят явните социални неравенства, основателите на павликенския клон за защита на децата са учредили една от първите благотворителни обществени организации и са посветили хуманната си дейност с много любов и грижи за децата.

Първото десетилетие след Втората световна война бележи нов етап в историята на предучилищното възпитание в Павликени. Докато в годините преди войната предучилищното възпитание представлява част от работата на Съюза за закрила на децата, то в следвоенния период това става основна грижа на местната власт и Общинския съвет за народна просвета – Павликени. Влияние за развитието на предучилищното възпитание оказват обществено-политическият живот в страната по това време и проведените административни реформи. От 1 януари 1945 г. Павликени става център на административната околия, като продължава дейността и на съществуващата Павликенската учебна околия. Тя е съставена от периферните 26 селища на три съседни административни околии – Свищовска, В. Търновска и Севлиевска. Училищен инспектор през 1945 г. е Стефан Балакчев. В запазен негов доклад до областния училищен инспектор в Плевен от 27 април 1945 г. четем, че в павликенската учебна околия успешно е проведена чистката сред учителите. Уволнени са завинаги 31 учители, уволнени за две години – 6 учители, уволнени за една година – 1 учител, или общо наказани – 63 учители.

Строежът на първата и единствена по това време детска градина, ведомствено подчинена на Общинския съвет за народна просвета, започва през 1947 г. Със съдействието на Петър Атанасчев – председател на ОбНС – Павликени, са осигурени 8 милиона лв. от Министерство на социалните грижи.

Министър Г. Попов лично прави първата копка на строежа, а тържественото откриване на новата сграда става на 7 март 1951 г. Поради недостиг на класни стаи за учениците от Основното училище в помещенията на новата детската градина първоначално е настанен един клас ученици и две групи от полудневната детска градина. По-късно едното крило на детската градина е заето от Родилен дом, а впоследствие и от Детска ясла.

Първите учителки в новооткритата детската градина са от Бяла черква – Анка Досева (изпълняваща и длъжността директор) и Бонка Шишкова (учител и домакин). Групата наброява 28 деца. Издръжката на градината е от ГНС – Павликени, но поради недостиг на средства спалното бельо се осигурява от родителите на децата. Милка Кулинска и Димка Пенева са първите редовни детски учителки, започнали работа в новата детска градина на Павликени.

През 1951 г., по указание на ГК на БКП, е възложено на Ганчо Ботев, председател на съвета, и на Надежда Галева – председателя на ОФ в града, да направят предложение до министъра на социалните грижи Георги Попов детското заведение да се казва „Невяна Попова". Това е името на първата детска учителка, редовно работила още през 1936 г. в лятната детска градина на Павликени. По-късно Невяна Попова е вече съпруга на министъра. През 1956 г. по повод учредения Международния ден на жената следва ново преименуване на детското заведение, което става Детска градина „Осми март".

Участието на все по-голям брой жени в производството и активното им включване в обществено-политическия живот на града налага разкриването на нови групи към детската градина. За периода от 1955 до 1963 г. групите стават 6 (шест), а броят на децата нараства на 156. По това време директори на градината са били: Недка Венкова, Цонка Йозева, Маргарита Василева, Мария Маркова, а от 1962 г. до 1985 г. – Милка Кулинска.

Всяка измината година материалната база на ЦДГ„8 март" се обогатява и осъвременява. Детските стаи са обзаведени с дидактични шкафове и детски легла. През учебната 1963/64 г. е отпусната щатна бройка за музикален ръководител, на която е назначена Пенка Бояджиева. Под нейно ръководство е сформирана вокална група на учителките, която участва във II-я републикански фестивал и получава званието „Отличник". През лятото на 1966 г. за първи път 53 деца от градината са изведени на летен лагер в с. Върбаново, Габровски окръг. Това коства много труд и усилия на учителския колектив, тъй като поради липса на материална база необходимият инвентар се пренася от детската градина в селото. Като обслужващ персонал и за нощни дежурни се включват майките на децата, на които се заплаща само храната.

По повод 25-та годишнина на детската градина с грамоти и медал за трудово отличие са наградени учителките: Кулинска, Минчева, Джамбазова, а

по-късно и учителките Денчева, Димитрова, Костова. Йорданка Паскалева е удостоена с орден „Кирил и Методий“ – III степен. Със Заповед на МНП от 1980 до 1985 г. ЦДГ е обявена за базова по внедряване на нови учебни помагала и програми в учебно-възпитателната работа в Павликенски район. Ежемесечно в градината се представят открити уроци и различни семинари, практикуми и педагогически инициативи. ЦДГ „Осми март“ става пионер в обучението на 6-годишните деца и подготовката им за I клас. Първият випуск е през 1980/81 г. на учителките Кр. Джамбазова и Й. Паскалева.

През учебната 1984/85 г. приземният етаж е устроен за провеждане на спортни игри и занимания, закупени са необходимите спортни уреди и обзавеждане. В градината е обособена Школа по проблемите на театралноигровата дейност с ръководител от ЦИУУ – София. По това направление работят учителките Димитрова, Денчева и Костова.

По повод 100 години предучилищно възпитание в България през 1982 г. ЦДГ „Осми март“ – Павликени е наградена за цялостната си дейност със златен медал, а през 1986 г. дългогодишният директор М. Кулинска – с медал за трудово отличие.

Целодневна детска градина № 2

През 1965 година в къщата на Атанас Хаджислачев се открива втората детска градина в гр. Павликени – ЦДГ № 2, с една група и с директор Пенка Петкова и учителка Денка Генова. През 1967 г. децата, нуждаещи се от детска градина, са доста и тогава в същата сграда се открива втора група, а директор с група става Христана Янакиева.

В следващите години Общината започва строеж – ново крило на досега съществуващата сграда. От 1972 година детската градина функционира с 4 групи, като директорът е същият, а учителският състав е: Веска Крумова, Митка Димитрова, Радка Дончева, Василка Недкова, Пенка Димова, Сашка Досева, Бистра Христова и Радка Митева. От 1974 година детската градина работи с три групи. От 1980 г. директор на ЦДГ е Йорданка Серафимова, а от 1992 – Веска Крумова.

Детската градина е закрита през лятото на 1994 година.

Цдг № 3 – филиал на цдг № 2

За да се обхванат децата от малцинствения квартал, в една от общинските къщи на ромския квартал на 15.09.1973 г. се открива ЦДГ № 3 с 25 деца, която е филиал на ЦДГ № 2. Първите учителки са Бистра Христова и Стефка Колева. По-късно в тази детска градина работят като учителки Венка Недкова, Галинка Чингова, Соня Цветкова, Цецка Николаева.

Тази детска градина работи с деца до 1983 година, когато се открива ЦДГ № 6 и децата са изместени в новата сграда.

Целодневна детска градина № 4 „Слънце“

На 8.09.1974 г. в Павликени е открита ЦДГ № 4 – най-голямото детско заведение в общината, в което още през първата учебна година са приети 160 деца, разпределени в шест групи. Директор на градината става Митка Димитрова, която в работата си разчита на учителски колектив в състав: Здравка Неделчева и Гицка Найденова, Маргарита Павлова и Йорданка Серафимова, Радка Дончева и Евгения Ангелова, Николина Иванова и Венета Денева, Кина Сиракова и Гинка Цветкова, Сийка Боянова и Маня Стоянова. Дълги години музикален ръководител в ЦДГ е Пенка Бояджиева. За отглеждане и възпитание на децата учителките са подпомогнати от 12 души обслужващ персонал. Още първата година кухнята на градината става „кухня майка“ и приготвя храна за над 250 деца в още две градини – № 2 и № 3. През 1975 г. са назначени още две учителки – Параскева Иванова и Вася Хаджистоянова.

От 1976 г. в детската градина е открита Школа по „естетическо възпитание чрез изобразителните дейности, музиката и трудовата дейност“ с научни ръководители от НИИ „Тодор Самодумов“ – София, а от 1979 г. става и базова на НИИ. Множество са откритите практики, които учителките подготвят и изнасят пред свои колеги. За цялостната дейност на учители и възпитатели през 1977 г. е присъдено званието „Колектив –окръжен първенец в учебно-възпитателната работа“, а през 1980 г. получават приз за „Образцов колектив“.

Увеличеният брой на децата налага назначаването на нови учителки – Цв. Панева (1977) и Ц. Воронцова (1978). От 1979 г. в детската градина е обособен здравен кабинет с мед. сестра Д. Симеонова, а няколко години покъсно медицинска сестра става Хр. Дамянова. От 1984 г. музикален ръководител в детското заведение е Таня Обретенова. По-късно като преподаватели по музика работят М. Димитрова, М. Радова, В. Русанова, И. Стоянова.

Много и разнообразни са изявите на деца и учители от детската градина: участие в предаването „Захарно петле“; в Окръжен преглед „Млад регулировчик“; в тв предавания „Мини Мис и мини Мистър“ и др. Деца от градината участват в прегледа „Нова българска музика“ с изпълнението на 9 нови детски песни и запис за националното радио в зала „България“. Фирма „Балкантон“ издава грамофонна плоча с 8 детски песни, изпълнени от децата на Павликени.

През 1984 г., по повод 10 години от откриването ѝ, детската градина е именувана „Кина Бъчварова“. След настъпилите обществено-политически

събития у нас през 90-те години това име отпада, а от 1999 г. ЦДГ е преименувана на ЦДГ „Слънце“.

През 1984 г. детската градина е обявена за „Образцова“, а Митка Димитрова – дългогодишен директор, е наградена със значка „Първенец в съревнованието“. През 1986 г. уважаваният педагог получава орден „Кирил и Методий“ – II степен. За високи трудови постижения през годините с медали са наградени – П. Бояджиева, К. Сиракова, С. Боянова, П. Иванова, М. Павлова, Н. Иванова, Г. Найденова, В. Недкова, Здр. Неделчева, Ценка Воронцова. От февруари 1990 г. ЦДГ „Слънце“ има нов директор – Евгения Маринова, а учителският колектив е подновен. 90 % от педагогическия състав са с магистърска степен,

3 от учителките са с II ПКС, а 10 са с IV ПКС. От есента на 2007 г. с децата в ЦДГ работи квалифициран логопед – М. Маринова, която помага на деца с говорни проблеми.

За 38 години, от откриването на ЦДГ „Слънце“ до наши дни, са отгледани, възпитавани и обучавани 5 737 павликенски деца.

Целодневна детска градина № 5

През м. октомври 1976 г. в Павликени е направена първата копка на ЦДГ № 5, която е открита на 1 юли 1977 г. от министър Мако Даков. Изграждането на градината става с изключителната помощ на Комбината за опаковки „Съба Енева“. Отоплението на сградата и част от издръжката на материалната база става благодарение на комбината. Подкрепата на предприятието е неизменно при всяка инициатива на педагогическия колектив. За първи директор на градината е назначена Маня Стоянова. Децата са разпределени в 5 възрастови групи. През 1982 г. учителският колектив организира Школа по математика като част от обучението на децата. През 1998 г. с решение на Общински съвет – Павликени ЦДГ № 5 е преименувана в ЦДГ „Вяра, надежда и любов“. Днес градината е едно от най-добрите и желани учебни заведения на Павликени, с добра материална база, инициативен и професионален педагогически колектив. Дългогодишен директор на градината е М. Денчева.

Целодневна детска градина № 6

На 15 септември 1983 г. в Павликени е открита ЦДГ № 6 „Знаме на мира“ с директор дългогодишната детска учителка Виолета Димитрова. Още през първата учебна година в градината се обучават над 100 деца, за които се грижат 10 учителки: Ст. Асенова, Н. Радкова, П. Петкова, В. Филипова, С. Цветкова, П. Рабчева, Г. Пенчева, Ц. Николаева, Кина Трифонова и Цв. Ан-

тонова. Добрата материална база създава отлични условия за отглеждане на деца, а наличието на закрит плувен басейн прави градината привлекателна за деца и родители. Като методист по плуване работи Ангелина Попова, а музикален педагог е Татяна Даскалова. През следващите години се увеличава броят на децата в ЦДГ, постъпват и нови учителки. През 1986 г. градината става „Образцова", а директорът ѝ В. Димитрова е наградена от ОНС с медал за високи трудови отличия. Педагогическият колектив работи като базов и често изнася открити занятия, организирана е Школа по изобразителни изкуства с ръководител Ванюша Денева.

Настъпилите обществено-политически промени се отразяват и върху дейността на градината. От 1990 г. директор на ЦДГ става Ганка Стоянова, а през 1998 г. – Бисерка Блажева.

Ежегодно броят на децата в градината намалява, съкращават се групи, педагози и персонал. През 1999 г. градината е преименувана на „Радост", спечелени са два проекта „Училище без звънец" и „Заедно на празника", но тенденцията за намаляване на броя на децата става необратима. В началото на 2008 учебна година групите са само две, на следващата година остава една. Окончателното закриване на ЦДГ № 6 става на 30.08.2010 г.

60 ГОДИНИ ОТ ВЛИЗАНЕТО НА ФУТБОЛЕН КЛУБ „ЧЕРВЕНО ЗНАМЕ“ – ПАВЛИКЕНИ В „А“ РФГ

Началото на футболната игра в Павликени се поставя в годините след Първата световна война, Успоредно с развитието на образователната система се създават и първите спортни дружества и организации – Гимнастическо дружество „Юнак“, Туристическо дружество „Чатал тепе“, клубни дружества по различните спортове. Младежите в Павликени започват да ритат топка и да учат правилата на футболната игра още в първите следвоенни години. Георги Панов им подарява първата истинска футболна топка.

През пролетта на 1922 г. е учредена Спортна футболна група към Туристическото дружество, а през м. ноември на същата година се провежда **Учредително събрание на футболен клуб „Гранит“.** Избрано е ръководство на клуба, определен е членски внос, търсят се начини за финансиране на отбора.

Първите години са трудни и с много препятствия: футболистите играят без екипи – мнозина често са боси, едва през 1924 г. футболистите имат първите футболни обувки и екипи – сини фланелки с бели яки, бели гащета и черни чорапи. Липсата на средства се компенсира с много ентусиазъм.

През сезона 1924 – 1925 г. павликенските футболисти участват на турнир във В. Търново с още 10 отбора и се класират на III място. През 1925 г. се играят няколко приятелски мача със столични отбори, а през 1926 г. ФК „Гранит“ е включен в състава на Великотърновска окръжна спортна област и вече организирано участва в национални футболни срещи.

През 1928 г. се създава нов спортен клуб **„Победа“,** но той остава непризнат от Българската национална спортна федерация. Част от футболистите влизат в състава на **новоучредения през 1930 г. спортен клуб „Хаджи Славчев“.** Той утвърждава свой устав и униформа – жълти фланелки с черни яки и маншети, черни гащета и черни чорапи с жълти ивици. По-късно именно този екип дава повод в цяла България да се говори за **„жълтата опасност“.**

През **1930 г. СК „Гранит“ се преименува на Спортен клуб „Царица Йоана“.** Така в Павликени вече има два футболни отбора, а футболните сили са разединени. В началото по-силен и с по-голям опит е отборът „Царица Йоана“, но постепенно футболистите на х. Славчеви печелят авторитет и успяват да се класират на челни места. През 1932 г. – III-о място във Великотърновска околия, през 1933 г. печелят купата „Тошо Павлов“, през

1936 г. стават първенец на ВТОСО, а през 1941 г. стигат до полуфиналите на държавното първенство за Царската купа. Заради техните спортни успехи седалището на ВТОСО е преместено от Търново в Павликени. Отборът запазва името си „Хаджи Славчев“ до 1946 – 47 г.

От 1948 г. павликенският футболен отбор се казва „Росстрой“ и още през 1949 г. става първи в своята зона и участва в турнира за влизане в „А“ футболна група. През есента на същата година се създава Доброволната спортна организация (ДСО) и в Павликени вече има десетина футболни отбора, които са създадени на профсъюзен принцип. Те се състезават помежду си за излъчване на градски първенец. Турнирът е спечелен от **отбор „Червено знаме“**, който представя вече Павликени в следващите първенства**.** От 1950 г. републиканското футболно първенство се провежда в една група „А“ и две групи „Б“, а футболните сезони са „пролет – есен“. Същата година ФК „Червено знаме“ – Павликени е вече в „Б“ РФГ.

През 1954 г. „Червено знаме“ – Павликени печели първо място в северозападна футболна група и получава правото да участва в квалификационен турнир в Пловдив за влизане в АРФГ, където се класира на III място.

1955 година е славна за павликенските футболисти – „Червено знаме“ влиза в групата на майсторите и – макар само за една година – е част от „А“ РФГ. Имената на участниците остават завинаги в златната страница на павликенския футбол: **Христо Панчев (Хомич), Петър Леваков, Петър Трайчев, Недялко Недялков (Нако), Ганчо Панов, Стоян Цветанов (Зърното), Мехмед Сюлейманов (Мето), Иван Мошулов (Вацо), Стоян Бошнаков, Никола Ганев, Людмил Пеев, Иван Гешев (Фацето), Захари Мусаков, Сребро Неделчев, Гавраил Енев (Гильо), Владимир Попов, Любен Златков, Тодор Димитров (Гвоздея), Христо Стоянов (Перката).**

Треньор на отбора в най-добрите му години е Иван Гешев (Фацето). Той е един от 27-те курсисти, завършили първата републиканска школа за футболни треньори през 1948 г. и дълги години е играещ треньор на отбора.

По време на тази звездна година павликенските футболисти се състезават с още 13 отбора от страната и играят 26 мача – 13 срещи като гостуващ отбор и 13 като домакини. Павликенските футболисти мерят сили с шест отбора от София, три от Пловдив, два от Варна и по един от Плевен и Перник. Голмайсторите в тези срещи са: Захари Мусаков (4 гола), Сребро Неделчев (2 гола) и по една реализация на Иван Мошулов, Ганчо Панов, Гавраил Енев, Иван Гешев и Любен Златков.

В спортните рубрики на националните печатни издания през 1955 г. четем: „**Павликенци се представиха добре**“, „**Отборът на „Червено знаме“ спечели на свой терен заслужена победа от ДНА“, „Успех на павликенци над „Спартак“ – Пловдив“, „ВВС загуби в Павликени с 1:0“.** Добрата игра на павликенските футболисти е забелязана и оценена по достойнство: „Пре-

красен удар на Гешев, който още в 10 минута изпрати топката неспасяемо в горния ляв ъгъл на вратата на „Торпедо“, донесе победата на „Червено знаме“. **В-к „Народен спорт“** коментира така: „В 58-та минута Енев прехвърли към покрития Гешев, който триково пусна на тичащия Мусаков. Поемайки, последният поведе и от движение би. Отново неспасяемо положение и за втори път гол. След гола, чрез върналия се Панов, „Червено знаме“ засили своята отбрана“.

След отпадането от „А“ РФГ до 1960 г. ФК „Червено знаме“ – Павликени се състезава в „Б“ РФГ. Следват 12 години участие в зона „Янтра“, докато през 1972 г. отборът спечелва заветното първо място и става част от „Б“ РФГ. В продължение на 10 години павликенските футболисти отстояват славата на своите предшественици и защитават спортния престиж на своя град.

От октомври 1990 год. футболният ни отбор носи името **„Павликени“.**

ПРЕДСТАВИТЕЛЕН ДУХОВ ОРКЕСТЪР – ПАВЛИКЕНИ
(Очерк за Серафим Тодоров Серафимов – Винката)

В неделните дни преди няколко десетилетия хората в Павликени се разхождаха в парка под звуците на духова музика. Оркестърът свиреше маршове, откъси от класически музикални произведения, валс, популярна музика и разбира се, българските народни хора и ръченици. Концертите продължаваха 2 часа, а публиката очакваше още и още. Атмосферата бе невероятна и споменът за тия години ме изпълва не само с носталгия, но и с гордост, че това се е случвало в Павликени. Днес подобни концерти на открито се организират само в големите градове, и то с щатни изпълнители. А духовата музика на Павликени бе предимно от самодейци, които свиреха всеотдайно и от сърце. Техен диригент и художествен ръководител бе Серафим Тодоров Серафимов (Винката).

Роден през 1926 г. в с. Върбовка, Серафим Тодоров е бил ученик в Павликенската гимназия. От сцената на местното читалище са първите му контакти с музиката. Завладян от магията на великото изкуство, той кандидатства и е приет в Музикалното училище на гр. Варна. Като ученик свири на тромпет, но се налага да прекъсне обучението си по здравословни причини. Любовта към музиката му помага през дългите 30 месеца на военната служба. Като войник той свири на тромпет в състава на Военния ансамбъл в гр. Кърджали.

През 1952 г. Серафим Тодоров се завръща в родния край и започва работа като административен чиновник в Районния съд, а по-късно в Градския народен съвет. Музикалните му умения и дарба са бързо открити от местните музиканти и по предложение на учителите Зафир Иванов и Колчо Иванов започва да свири към оркестъра на павликенското читалище.

Запазвайки добрите традиции от предвоенния период, музикантите инструменталисти възстановяват читалищния оркестър с диригенти Христо Николов и Йордан Стамболски (до 1955 г.) и Никола Серафимов и Никола Бояджиев (до 1969 г.). Серафим Тодоров се включва в оркестъра през 1952 г., когато диригент е Йордан Стамболски и се подготвя оперетата „Пролет сред полята“ – музика Й. Стамболски, либрето Петко Райков. На сцената на павликенското читалище вокални солисти в оперетата са д-р Розин Андреев, Петко Хаджистоянов, д-р Чомаков, д-р Касабов, Дойчо Симов и др. По това време в оркестъра са свирили 8 цигулки, 2 флейти, кларинети, тромпети и др. Изпълнителите са били представители на местната интели-

генция – лекари, учители, юристи. В тия първи години Серафим Тодоров е свирил редом със Стефан Енчев, Йорданка Мандева, Рашко Тодоров, Борис Попов, Иван Драганов, Димитър Нейчев. Ръководители на оркестъра в различните години са били преподавателите по музика – Крум Русев, Иван Начев, Валерия Ноева, Борис Кожухаров, Васил Маринов и Ангел Пенчев. На сцената на павликенското читалище за периода от 1954 г. до 1968 г. са представени осем оперети.

Натрупал солиден опит като музикант в оперетния оркестър, на 4 април 1967 г. Серафим Тодоров създава в Павликени духов оркестър. Зад идеята и диригентската му палка застават 20 павликенци – добри музиканти, повечето преминали през школата на читалищните формации: на кларинет свирят Антон Антонов, Георги Любенов, Иван Касамаков, Димитър Дяволов; на флигорна – Йордан Боянов, Георги Спаров, Йордан Петков, Богомил Смолянов, Марин Величков; на басфлигорна свирят Борис Цачев и Йордан Димитров, Дим Лазаров и Дим Попов са съответно на баритон и тромбон, Мончо Атанасов и Ерусалим Симеонов – на бас, Иван Георгиев и Димитър Пенчев – на барабани. Това са учредителите на оркестъра. По-късно в състава на оркестъра идват нови и по-млади изпълнители, редом до мъжете свирят и дамите Лидия Касамакова, Боряна Илиева, Емилия Николаева.

Серафим Тодоров ръководи духовия оркестър на Павликени в продължение на 27 години. За всеотдайния си труд през първите 10 години получава неголям хонорар, а от 1977 год. преминава на щат към читалище „Карл Маркс“ и се отдава изцяло на музикалната си дейност. Още от създаването на оркестъра се води летописна книга, в която с педантична точност са записани всички музиканти и съответно по дати всички участия на оркестъра. От тази книга днес можем да възстановим по дати всички по-важни обществени събития, станали в Павликени – откриване на нови сгради, битови вечери, национални празници, събрания и юбилейни годишнини. Неизменно всички те започват и завършват с изпълнения на павликенската духова музика.

За репертоара на павликенските музиканти се грижи диригентът Серафимов. Липсата на копирна техника по това време го принуждава да преписва ноти и да размножава партитури по цели нощи. Амбициран да повиши нивото на оркестъра, Серафимов разнообразява репертоара и освен традиционните маршове и народни хора, включва в репертоара на оркестъра увертюри от опери и оперети, валсове, фрагменти от класически произведения. Усърдието на музикантите не остава незабелязано и както е записано в летописната книга на 26 юли 1970 г.: „все повече почитатели се стичат на ежеседмичните концерти на открито“.

Богатият и разнообразен репертоар на духовата музика, натрупаният опит по време на изнесените десетки самостоятелни концерти в Павликени

и селата на общината дават самочувствие на музикантите. Оркестърът се явява на републиканските фестивали за художествена самодейност и започва да печели своите първи златни отличия: през 1978 г. – златен медал от Републикански фестивал в Свищов; през 1979 г. – отличие от фестивала в Кърджали и удостояване със званието „Представителен"; през 1983 г. – златен медал на VI републикански фестивал; през 1984 г. – оркестърът за втори път завоюва званието „Представителен" на заключителен етап от фестивала за оркестрова самодейност; 1987 г. – златна значка от представяне в Ловеч.

Успоредно с многото отличия оркестърът печели почитатели и популярност. През 1980 г. павликенските оркестранти изнасят самостоятелни концерти на открито в гр. Сандански и в селища от района. През м. февруари 1983 г. духовата музика прави първи записи в студио на Българската телевизия. През април 1992 г. отново са записани от телевизионен екип, като документалният запис от 20 мин. е излъчен по телевизията на 24 май. През юни 1993 г. павликенската духова музика отново е в ефира на националната ни телевизия.

Своеобразен връх в музикалната кариера на Серафим Тодоров и неговите музиканти е участието им в Международния фестивал на духовите оркестри в Чехословакия. През юни 1986 г. те изнасят на открито самостоятелни концерти в чешките курортни градове Колин и Подебраду. Да се конкурират с над 20 оркестъра от Австрия, Германия, Холандия, Полша и Чехословакия, е било отговорно, но и престижно. Заслужено признание за труда и всеотдайността на самодейците към музикалното изкуство.

Серафим Тодоров (Винката) е диригент на Павликенската духова музика до 1994 г. След неговото пенсиониране голяма част от инструменталистите също напускат читалището. Тогава идва предложението от Сухиндол да се създаде и там духова музика. Музикантите се съгласили, но при условие че техен диригент е отново Винката. Нестабилното му здравословно състояние било достатъчен аргумент да откаже, но думите на музикантите му „Години наред ние те слушахме и изпълнявахме – сега искаме ти нас да послушаш и да ни помогнеш", стоплили сърцето му. От 1994 до 2000 г. Серафим Тодоров е диригент на духовата музика в Сухиндол, в която свирели предимно павликенските музиканти.

Любовта и признанието на музикантите пред авторитета му на диригент и ръководител, извоюваните десетки златни медали и отличия, възхищението и носталгичните спомени на павликенци от музикалните концерти на духовата музика – три основателни причини Серафим Тодоров да живее до края на дните си с чувството на удовлетвореност, че е оставил светла диря, по която другите да вървят.

ГАНЧО БОТЕВ СТАНЕВ

Роден на 25 септември 1903 год. в Павликени. Произхожда от средно селско семейство, което се препитавало със земеделие и търговия. Семейството било многолюдно – 5 братя и 4 сестри, но след смъртта на бащата по време на Балканската война през 1913 г. починали още петима души от семейството. Така двамата братя Иван и Ганчо Ботеви отрано трябвало да се грижат за прехраната на близките си. Социалната среда, в която израстват, определя и тяхната политическа ориентация.

Прогимназиалното си образование Ганчо Ботев завършва в Павликени, след което през 1918 год. продължава да учи във великотърновската реална Мъжка гимназия. Още като ученик симпатизира на левите политически партии. От 1919 год. става член на Българския комунистически младежки съюз, а през м. XII 1922 г. е един от организаторите и член на стачния комитет на т. нар. „абитуриентски" стачки. Заради участието си в стачки и митинги на левите политически партии е изключен от гимназията. Една година по-късно, след отмяна на наказанието, завършва средното си образование в Горнооряховската гимназия.

След завръщането си в Павликени се занимава със земеделие и търговия, активно участва в обществено-политическия живот на селището. През 1924 год. става член на Българската комунистическа партия, а след м. IV.1927 г. – на Работническата партия в Павликени. Избран за общински съветник от листата на партията през 1932 г. Гостилницата на братя Ботеви се утвърдила като средище на съмишленици – в нея се организирали нелегални събрания и конференции.

През периода 1941 –1944 г. активно участва в антифашист ката борба. През 1943 год. заради революционната си дейност е интерниран в лагера „Демир Хисар".

В периода след Втората световна война участва активно в ръководството на Община Павликени. Заема редица отговорни длъжности:

– секретар на Градския комитет на ОФ в периода 1945 – 47 г.

– кмет на Павликени от 1947 до 1950 г. – това е периодът на кооперане на земеделските стопанства и национализацията на промишлеността.

През 1949 г. в Павликени се създава предприятие „Енергоснабдяване" и се откриват трите ВЕЦ „Росица 1, 2, 3". Същата година към Градския народен съвет е създадено и Стопанско предприятие „Комунални услуги".

През 1950 г. към Павликенска околия преминава част от Севлиевска (селата Сухиндол, Красно Градище, Горско Косово и Бяла ряка).

През 1950 г. е създаден павликенски Околийски промкомбинат, към който от 1951 г. са присъединени и керамичните фабрики в Павликени, Бутово, Бяла черква, Михалци. Същата година се създава и Маслодобивното предприятие „Слънчоглед".

Най-дейният и ползотворен период от кметуването на Ганчо Ботев е от 1956 до 1966 год., когато е председател на Градския общински народен съвет – Павликени. По това време в града ни се създават предприятията „Млекопреработване" (1959), Цех за фуражни смески (1959). Извършена е реконструкция на МЗ „Вагрянка", като на площ от 4 дка е построен механомонтажен цех. В периода 1957 – 61 г. се изгражда материалната база на павликенския Винарски завод: през 1957 г. е построена избата с капацитет 5000 т, през 1959 г. – железобетонен резервоар за 7 хил. т, 1960 г. – хладилна инсталация за стабилизиране на виното и модерна спиртоварна, през 1961 г. е внедрено бутилирането на вино по промишлен начин. Извършени са разширения и реконструкции на Месокомбината и на Керамичния завод в Бутово. През 1963 г. се полагат основите на Ковашко-пресов завод за джанти. Постепенно се променя обликът на Павликени, благоустрояват се улици и квартали, създава се автобаза. Само през 1959 год. за строителство в града са изразходени 11 023 хил. лв.

С цялостната си обществено-политическа дейност Ганчо Ботев има личен принос за социално-икономическото и културно развитие на община Павликени. Избиран нееднократно за общински и народен съветник.

Ганчо Ботев е ревностен радетел на българо-руската дружба. Той е дългогодишен председател на Общинския комитет за българо-съветска дружба. Подарил е част от собствената си къща за клуб на организацията.

За активна трудова и обществено-политическа дейност е награждаван с високи държавни и правителствени награди: орден „Народна република България" – II степен, орден „Народна свобода" – II степен, орден „Девети септември" – III степен. Носител е на юбилейните медали „1300 години България", „25 години от социалистическата революция в България", „100 години от рождението на Георги Димитров", „45 год. от социалистическата революция в България" и други.

Ганчо Ботев Станев е починал на 30 юни 1986 год. в гр. Павликени на 83-годишна възраст.

МУЗЕОЛОГИЯ

ДАРИТЕЛСТВОТО В ПАВЛИКЕНИ – СЪВРЕМЕННИ ИЗМЕРЕНИЯ (ДАРЕНИЯ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ПАВЛИКЕНИ)

Дарителството е ярко доказателство за духовното богатство на дарителя, за неговото преклонно отношение към културно-историческото наследство на народа ни, както и за притежаваните от него най-висши общочовешки добродетели и нравствени качества. В нашето съвремие има различни начини за проява на родолюбие и патриотизъм, но навярно дарителството е едно от най-благородните доказателства за тях. Всеки по свой начин и по собствени критерии възприема културно-историческото наследство на родния си край. И в това многообразие обединяващо е, че навярно никой не остава безразличен към собствената си родова памет. Всеки пази в дома си стари черно-бели снимки, лични вещи от баби и дядовци, архивни документи – свидетелства за отминали епохи. И когато човек реши да се раздели с тях, за да ги подари безвъзмездно на една обществена институция и да ги направи достояние на обществеността, в този жест има и благородство, и родолюбие.

Историята на Павликени в периода 1878 – 1945 г. изобилства от десетки примери за щедри жестове на благотворителност и дарения в общонародна полза. С най-големи и трайни заслуги за цялостното развитие и просперитет на Павликени е „старейшината" Атанас х. Славчев. Създаването на х. Славчевия чифлик запазва Павликени като административна структура. Изграждането на почти всички обществени сгради и институции става със съдействието и прякото участие на сем. х. Славчеви. (1) През 1881 – 82 год. върху подарена от семейство х. Славчеви земя в Павликени е построена християнска църква „Рождество на Прсв. Богородица". В строежа на църквата участват всички жители на Павликени. Обекти на щедри дарителски жестове са училищата на Павликени, както и местното народно читалище. Със средства, събрани от дарения, е построен Паметникът на загиналите във войните павликенци. (2)

В началото на м. октомври 2010 г. темата за благотворителността и дарителството в Павликени е представена на Национална научна конференция в Кюстендил на тема „Благотворителността в България". Научният форум е организиран от Регионален исторически музей – Кюстендил и от Института по история към БАН. Участниците в конференцията са запознати с

фрагменти от историята на Павликени, с дарителските жестове на Атанас х. Славчев, с даренията, направени от павликенци за местните училища, читалище и църква в периода 1878 – 1945 г. (3) Настоящата тема разглежда съвременните измерения на дарителството в Павликени и по-конкретно даренията, направени за фондовете на Исторически музей – Павликени. Голяма дарителска кампания се осъществява още в периода 1977 – 78 г., когато се събират материали за новата сграда на музея. Тогава много жители на Павликени и региона подаряват безвъзмездно снимки, документи, архивни материали и много етнографски паметници – тъкани, предмети за бита от метал, дърво, кожа. Новосъздадената към музея Художествена галерия ежегодно се обогатява също с подарени от предприятията на града художествени произведения. За своето 35-годишно съществуване Исторически музей – Павликени разширява своите основни фондове предимно чрез дарения. Липсата на необходимите средства за откупуване на паметници на културата се компенсира с дарителските жестове на павликенци.

Списък на дарителите на Исторически музей – Павликени в периода 2005 – 2012 г.

1. Инж. Марин Симеонов Георгиев – един от най-големите дарители на музея, бивш председател на Нумизматичното дружество в Павликени, подарил на музея цялата си колекция от български банкноти – от първите български банкноти до последните преди деноминацията, както и десетки антични и български монети. Общ брой на дарението – 481 банкноти и монети. Към богатите колекции инж. М. Георгиев предаде и съответните каталози, а със задълбочените си познания в областта на нумизматиката винаги е помагал на музея. (4)

2. Боряна Миткова Карарадова – художествено пано „Една българка“, ръчно тъкано, с размери 145 – 185 см. Това е дипломна работа на нашата съгражданка, завършвайки Варненския свободен университет – специалност „Текстил“ (Акт № 60/01.12.2005 г.).

3. Милка Грудева – живописни платна „Музеят в Павликени“, маслени бои, в рамка, с размери 73/50 см (Акт № 62/21.09.2006 г.) и „Разкопките край Павликени“, маслени бои, в рамка (Акт № 122 от 08.07.2013 г.).

4. Ганка Йорданова Александрова – 12 тома „Българско народно творчество“, София, Изд. БАН, 1961 – 1963 г. (Акт № 63/03.10.2006).

5. Никола Стефанов Маринов – материали от собствената му обущарска занаятчийска работилница и два броя майсторски свидетелства – негово и на съпругата му, която е работила като шивачка (Акт № 67/22.02.2007 г.).

6. Марийка Трифонова подари на музея Военнополевия дневник на своя баща Трифон Маринов Трифонов – участник във Втората световна война (Акт № 70/31.05.2007 г.).

7. Георги Михайлов – колекция от над 200 бр. пощенски картички и стари снимки.

8. Денчо Денчев – колекция от пощенски картички от 1915 – 1916 г. (Акт № 71/31.05.2007 г.).

9. Христо Борисов Георгиев – етнографски материали (рогозки и др.) (Акт № 72/14.06.2007 г.).

10. Мирослав Христов Димитров (кмет на с. Паскалевец) – антична ара и бази от антични колони от землището на с. Паскалевец (Акт № 73/27.06.2007 г. и Акт № 86/07.2008 г.).

11. Марин Георгиев (кмет на с. Недан) – антична колона и надгробна стела от с. Недан (Акт № 76/18.07.2007 г.).

12. Стефан Стефанов (кмет на гр. Павликени) – 16 албума с фотографии от различни празници, юбилейни чествания и други инициативи в Община Павликени (Акт № 78 и № 79 от 18.10.2007 г.).

13. Пепа Георгиева Дончева – домашно изработен юрган от края на 19 в. (Акт № 82/17.07.2008 г.)

14. Йордан Димитров Христов (кмет на Павликени) – майсторско свидетелство от № 732 от 1943 г. на баща си Димитър Хр. Митев – майстор хлебар от Павликени (Акт № 83/26.09.2008 г.).

15. Росен Бонев Рачев – Благодарствен адрес до Георги Трендафилов от общинско Девическо практическо училище в Павликени.

16. Серафим Тодоров Серафимов (Винката) – диригент в Народно читалище – Павликени подари летописната книга, много снимки и архивни материали на Духовия оркестър в Павликени (Акт № 85 от 27.03.2009 г.).

17. Николай Цонев Иванов – етнографски материали и архивни снимки (Акт № 87/18.09.2009 г.).

18. Д-р Колю Маринов Бянов – 8 бр. художествени творби (Акт № 88 от 2009 г., Акт № 92 и Акт № 94 от 2010 г., Акт № 95 от 2011 г., Акт № 99 от 2011 г., Акт № 114 от 01.06.2013 г.).

19. Иван Петков Тодоров – албум „Безсмъртни имена – 1902 – 1945 г." и книгата „Търново – градът и неговото изкуство" (Акт № 91 от 19.01.2010 г.).20. Йордан Асенов Бърборков – летописна книга, снимки и архивни материали на Строително предприятие – Павликени (Акт № 93/25.03.2010 г.)

21. Цанка Даалиева – 62 бр. архивни снимки от Павликени и печатни материали (Акт № 105 от 06.12.2011 г.).

22. Христо Димиев и Севдалина Йорданова – Летописна книга на Машиностроителен завод „Вагрянка" – Павликени (Акт № 106 от 06.01.2012 г.).

Направените дарения за музея в последните няколко години могат да бъдат разделени в няколко групи според предназначението им за отделните фондове на музея:

Дарения за Художествената галерия

Един от големите дарители на музея е д-р Колю Маринов Бянов. Стана традиция ежегодно той да доказва щедростта си на дарител и качествата си на ценител на изобразителното изкуство. В периода 2010 – 2013 г. във фонда на павликенската Художествена галерия постъпиха няколко творби от личната му колекция. Картините на младия и даровит художник Петър Пиронков – „Залез над Дубровник" и „Голо тяло", обогатиха стиловото разнообразие на местната галерия, а литографията на проф. Анастасия Панайотова от цикъла „Жени" допълни колекцията ни от творби на най-добрите български графици През есента на 2010 г. поредното дарение на д-р Бянов бе една чудесна литография на художника Димитър Милев – „Царският дворец в София", 1925 г. В началото на 2011 г. д-р Бянов не измени на стила си и подари на музея поредната художествена творба от богата си колекция – „Горски пейзаж" (акварел) на живописеца Кирил Димитров – Майски. Всички подарени картини са в отлично състояние, естетически поставени в рамки със съвременен дизайн.

Контактите на лекаря в артистичните среди на българските художници направи възможно още едно дарение за фонда на музея. Спечелен за каузата на дарителството и за функциите на Художествената ни галерия е младият и талантлив художник Валентин Славчев. По примера на д-р Бянов той също подари на музея своя творба – графиката „Дневно мечтание". Дарение за галерията направи и художникът Петър Пиронков, който предостави живописното платно „Извисяване".

Името на кардиолога д-р Колю Бянов, роден в Павликени през 1958 г. и възпитаник на СОУ „Бачо Киро", все по-често се нарежда до имената на най-известните български колекционери и ценители на родното изобразително изкуство. На 3 февруари 2011 г. в столичната галерия „Средец" (в сградата на Министерството на културата) бе открита изложба, посветена на 80 години от рождението на скулптора Галин Малакчиев (1931 – 1987), възпитаник на проф. Любомир Далчев. За осъществяването на изложбата заслуга имат както институциите СБХ, Национална художествена галерия, Галерия „Сезони", така и най-известните колекционери и ценители на изобразителните изкуства акад. Светлин Русев, Боян Радев, Ангел Симеонов, д-р Колю Бянов…

Благодарение на дарителските му жестове името на Павликени се свързва с достойни хора и техните добри дела, а за жителите на Павликени остава възможността да се докоснат до изкуството и творчеството на именити български художници. Даренията на д-р Колю Бянов са и добър пример за подражание. За цялостната си дарителска дейност на 29 юни 2013 г. – празник на Павликени по повод 70 години от обявяването на селището за град,

д-р Колю Маринов Бянов е удостоен със званието „Почетен гражданин на Павликени“ (5)

Дарения за Художествената галерия в последните няколко години са направили художниците Петър Пиронков, Христо Йонков, Даниела Тодорова, както и местните творци Христо Димиев, Милка Грудева, Пламен Петров.

Особено ценни за фонда на музея са и даренията, направени от японски художници по повод на съвместен българо-японски проект „Традиция и съвременност“, осъществен като съвместна инициатива на Община Павликени, Исторически музей – Павликени, Фондация „Аматерас“ и Национален музей за чуждестранно изкуство – София.

Дарения за ИМ – Павликени от **изложба по българо-японски проект „Традиция и съвременност“**, открита в залите на музея на 8 юли 2013 г.: (6)

I. Колекция СЪВРЕМЕННА ЯПОНСКА КЕРАМИКА:

1. МАЧИКО ХАШИМОТО – „Забавление“, глазирана глина;

2. ШИНИЯ ТАНОУЕ – „Зараждане III“, глазирана глина;

3. КОУЗО ТАКЕУЧИ – „Модерни останки II“, глазиран порцелан;

4. КЕНТАРО КАУБАТА – „Извор, сос – SOOS II“, глазиран порцелан, сребро и стъкло, ръчно построено.

II. Колекция АМАТЕРАС:

1. ДАНИЕЛА ТОДОРОВА – „Ритуал. Тракийски символи XII“, хартия ФАБРИАНО, злато;

2. ДАНИЕЛА ТОДОРОВА – „Плодородие. Тракийски символи XIII“, хартия ФАБРИАНО, злато;

III. Колекция СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРСКА КЕРАМИКА

1. ХРИСТО ЙОНКОВ – HRISTO YONKOV „От Египет“, натурална глина.

Дарения за фонд „Етнография“

Новопостъпилите в периода след 2000 год. музейни предмети във фонд „Етнография“ са образци на традиционното българско народно облекло. Даренията датират от средата на 19 век или от втората половина на същия. Те са дело предимно на домашното занаятчийско производство и илюстрират бита и трудовата дейност на хората в нашия край. Подарените тъкани пък са ярко доказателство за вродения женски усет за красота и естетика у българката. При изработването им жените са проявявали творчество, а произведенията им са синтез на безгранична фантазия и здрав прагматизъм. За направа и украса на дрехите са използвани традиционни материали – коноп, вълна, памук, лен и коприна. (7) През последните няколко години най-голямото дарение за фонд „Етнография“ направи Иван Белев Трифонов от Павликени – той предостави за фонда на музея общо 138 оригинални

паметника на културата. Дарението представлява предимно етнографски материали – ютии, кантари, пафти, домакински медни и железни съдове, различни инструменти и уреди за бита. Много от тях като видове са съвсем нови за фонда на музея.

Много от жителите на Павликени носят различни тъкани, носии, предмети и други етнографски паметници, като ги подаряват безвъзмездно на музея. Някой от тях имат интересна съдба и са носители на много родова памет и информация за павликенския край:

– Бина Ганева подари тъкана женска риза на свекърва си от Бяла черква, която, бременна с първородния си син, остава вдовица по време на Априлското въстание през 1876 г.;

– Жители на Павликени, преселници от с. Малка Желязна, Тетевенско, подариха два костюма – женски и мъжки, на своите прародители, които са битували в края на 19 век. Носиите са типично балканджийски, каквито много преселници са донесли в Павликени.

– Розинка Пенчева е дарител на оригинална детска носия и сватбена мъжка риза от с. Димча (Акт № 116/22.06.2013г.).

– Сем. Величка и Недю Недеви подариха стара семейна ракла, изписана и използвана в семейството им в началото на XX век.

– Илияна Узунова дари множество домашно изработени тъкани от вълна и памук, както и дамска риза с национална бродерия, която ученичките в павликенското Девическо училище трябвало сами да ушият като униформа през 30-те години на миналия век.

– Здравка Йорданова Стефанова от с. Долна Липница подари детско вълнено юрганче, домашно тъкано и женска антерия от края на 19 век (Акт № 96/20.06.2011 г.).

– Красимира Енева подари вълнени тъкани, битували в семейството на съпруга й – една от най-старите фамилии на Павликени – Еневи (Акт № 111/21.02.2013 г.).

– Магда Златева Вачкова – един от най-големите дарители на града, музикант по професия и понастоящем жител на Германия, подари стари престилки и вълнени платна от Сухиндол – града, откъдето са се преселили родителите ѝ през 40-те години на миналия век (Акт № 117 от 23.06.2013 г.).

Най-много по брой са **дарениятa за фонд „НОВА ИСТОРИЯ“:**

– Два стари ученически чина (от 30-те год. на XX в.), много документи на училището, както и спомени на бивши учители и ученици подари ръководството на павликенската гимназия.

– Д-р Димитър Константинов през 2003 г. подари цялата библиотека на своя дядо – свещ. Константин Маринов, бивш свещеник на Павликени в средата на XX в., и над 50 църковни книги, учебници, църковни списания и други (Акт № 110/20.02.2013 г.).

– Щедри дарители на музея са и сем. Цанка и Георги Даалиеви. Георги Даалиев като бивш председател на дружество „Есперанто“ в Павликени подари цялата документация и архив на организацията, а неговата съпруга Цанка Даалиева (учител по професия) предостави на музея множество ценни снимки и информация за миналото на града ни – стари снимки на площада, където е живяло семейството ѝ, много сватбени снимки на различни фамилии, снимки на ученици от различни випуски в павликенските училища (от 20-те години до средата на XX в.).

– Васил Василев подари стар лампов телевизор „Орион“ – един от първите подобни уреди в града (Акт № 112 от 25.02.2013 г.).

– Проф. Диана Борисова – преподавател от НАТФИЗ „Кр. Сарафов“, ни дари свои спомени от детските и младежките си години, прекарани в Павликени, както и много архивни снимки от 50-те години на XX в. (Акт № 121 от 29.06.2013 г.).

– Мариана Добрева и майка ѝ предоставиха 275 бр. черно-бели художествени и документални фотографии на техния баща и съпруг – фотограф-художника Генчо Петров (Акт № 115 от 18.06.2013 г.).

– Христо Димиев и Севдалина Йорданова подариха Летописната книга на Машиностроителен завод „Вагрянка“ – Павликени (Акт № 106 от 06.01.2012 г.).

– Бившите редакторки на в-к „Павликенски глас“ Димитричка Иванова и Теодора Едрева след закриването на вестника предадоха за съхранение в музея всички събрани в редакцията стари течения на изданието от 1960 до 1977 г., включително и поредицата, когато вестникът носи името „Комунистически устрем“ (Акт № 97 и 98 от м. януари 2011 г.).

Колективът на Исторически музей – Павликени успява да обогати музейните фондове с много нови и ценни архивни документи, снимки и предмети в резултат на организираните **временни тематични изложби**. Всички те стават реалност благодарение на щедрото и разнообразно дарителство на павликенци.

Изложба „Спортната слава на Павликени“ – за забравените спортове и успехите на павликенските спортисти през XX в. Изложбата е открита в ИМ – Павликени на 01.11.2011 г. (8)

По повод Деня на народните будители на всички дарители, подарили свои вещи, снимки и документи на музея, са връчени благодарствени грамоти. Дарители за изложбата са:

– Николай Ганев – единственият жител на Павликени, участвал на Олимпиада, състезател по плуване с множество републикански и европейски отличия. Подарил на музея 69 бр. златни, сребърни и бронзови медала, грамоти, отличия и флагчета, свои лични документи като спортен състезател (Акт № 100 от 13.10.2011 г.).

– Милена и Стефан Друмеви (майка и син) – предоставили снимки, документи и работни бележници на Иван Друмев – дългогодишен кореспондент на регионални и национални вестници за спортните събития в региона.

– Елка Радкова, съпруга на Радко Радков – републикански шампион по мотобол от Павликени.

– Емил Лазаров – дългогодишен състезател по мотобол в Павликени.

– Виолета Банчева (съпруга на Асен Тинчев – дългогодишен треньор по конен спорт в Павликени) подари 108 бр. снимки, медали, плакети, купи и др. спортни отличия по конен спорт (Акт № 101 от 19.10.2011 г.).

– Петър Ценков – дългогодишен треньор по конен спорт в Павликени (Акт № 102 от 19.10.2011 г.).

– Павел Сотиров Георгиев – вратар на отбора по мотобол в Павликени дари 10 бр. свои медали и спортни отличия (Акт № 103 от 08.11.2011 г.).

– Веселин Лазаров – мотоболист.

Изложба „90 години футбол в Павликени“

Изложбата стана възможна благодарение на дарителството на семействата на бившите футболисти: Кирил Ракаров, Йордан Коларов, Тодор Димитров, Гавраил Енев, Христо Кръстев – Бако, Георги Гецов, Ангел Бейков, както и на Цветанка Бейкова, Антоанета Димитрова, Невянка Иванова. Свои ценни материали и снимки подариха и ветераните от Павликени: Пламен Петров, Ангел Стефанов, Светослав Денев. Най-ценната придобивка за фондовете на музея бе изследователският труд на Иван Владимиров – дълги години събирал информация и следил развитието на футбола в Павликени.

Изложба „Календарът – мерило на вечността“ – осъществена със съдействието на колекционерите Паулина Лазарова, жител на с.Вишовград, и на Георги Борисов от Горна Оряховица. Интересни дарения за уреждане на изложбата направиха Иваничка Колева Акт № 109 ат 13.02.2013 г.) и Васил Вълов.

По подобен начин са организирани и открити и изложбите:

– **„Занаяти и занаятчийски работилници в Павликени“;**

– **„130 години образователно дело в Павликени“.**

С много дарения и благотворителност през 2009 г. бе реализиран и **документалният филм „Културно-просветното „Братство“ на Павликени“**, посветен на 125 години от основаването на читалището в града. Филмът бе осъществен от режисьора и продуцент Румяна Николова, по сценарий на Нели Цонева. Неоценима помощ с дарителските си жестове оказаха Серафим Тодоров, Никола Бояджиев, Йорданка Цанкова, Мария Чаушева и много други читалищни членове и служители.

Едно от последните дарения, постъпили във фонда на музея, е черно-бяла снимка в рамка на основателите от 1923 г., спомени на членовете и история на павликенското **Туристическо дружество „Росица“,** създадено преди 90 години. Дарението е направено от Васил Василев – председател на ТД „Росица“ – Павликени. (Акт № 118 от 27.06.2013 г.).

Фонд „Научна литература“ на музея също получава като дарения много книги от автори или издателства. Най-щедър и постоянен дарител на музея е Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ – София, чийто дългогодишен директор Димитър Томов е наш съгражданин. Богати и разнообразни книжни дарения той е правил и за библиотеките на училищата и читалищата в община Павликени.

Съвременни измерения на дарителството намираме и в обществения живот на града. В първите години след демократичните промени много жители на Павликени подпомогнаха финансово ремонтни работи по сградата на **църквата „Рождество на Пресвета Богородица“.** Най-щедри дарители са инж. Марин Георгиев, Мариана Добрева, сем. Доневи, Цветан Цветков и много други. Младият павликенски художник Мартин Петров е автор на патронната икона на външната стена на храма. Със средства, спечелени по обществен проект, бе благоустроен и залесен дворът на църквата. Подобен добър пример за дарителска дейност е и изграждането на **църквата в с. Патреш**, както и ремонтните дейности по църквите в много от селата на региона.

Жест на безвъзмездно дарителство е и **Паметникът на поп Харитон** в центъра на с. Мусина. Дарител, роден в с. Мусина, е решил по този начин да отдаде своята почит към героите, участници в Априлското въстание от 1876 г.

Инициативен граждански комитет от жители на Павликени, живущи на ул. „Васил Левски“, е в основата на инициативата за построяване на **Паметник на Апостола (2010)**.

Добри практики на благотворителност и дарителски акции в полза на жени, деца и семейства в неравностойно положение реализира неправителствената организация **Дамски клуб – Павликени.** Основана през м. април 2001 г., организацията на павликенските жени реализира множество проекти, благотворителни акции и чествания. Дамски клуб –Павликени в продължение на повече от 10 години работи всеотдайно в полза на жените и обществото, като приоритет винаги са децата в неравностойно положение и работата с младите хора. Техни по-значими инициативи с дарителска насоченост са:

– 2002 г. – защитен е проект пред Фондация „Работилница за граждански инициативи“, който е насочен за подпомагане на талантливи деца от социално неравностойни семейства;

– 2002 – 2006 г. – по повод 1-и юни ежегодно са организирани благотворителни детски празници, посветени на децата от Община Павликени, в това число на деца инвалиди и деца, нуждаещи се от специални грижи;

– благотворителни кампании за събиране на дрехи и помощи за подпомагане на жени, стари хора и деца в неравностойно положение;

– на 28 октомври 2002 г. е проведена среща разговор с проф. Андрей Пантев по защитен проект пред Фондация „Работилница за граждански инициативи" с благотворителна цел за обучение на талантливи деца от Павликени;

– 2002 – 2007 г. – ежегодно се организира благотворително общоградско честване на Бабинден и номиниране на първо новородено бебе за всяка година;

– посещения с благотворителна цел по повод Великден, Нова година и други празници на Старческия дом в с. Карайсен;

– от м. ноември 2005 до м. ноември 2006 г. – реализиран проект по Програма ФАР „Развитие на гражданското общество" на тема: „Представяне/въвеждане на перспективите на джендър политиката на територията на община Павликени" (на стойност 40 хил. евро).

Многократни са и добрите практики за събиране на финансова подкрепа за лечение на нуждаещи се болни деца и млади хора, жители на община Павликени. Голямо дарение от лекарства, медицинско оборудване и санитарни материали за нуждите на павликенската болница е събрала и предоставила Магда Златева Вачкова – музикален педагог, родена в Павликени, понастоящем жител на Германия, където е изнасяла концерти с благотворителна цел за своите съграждани.

Дарителството и благотворителността са две близки по форма и съдържание прояви на едни от най-висшите общочовешки добродетели и нравствени качества. Границата между двете благородни изяви е тънка и понякога трудно забележима. Докато жестовете на благотворителност са по-близо до милосърдието и целят подпомагането на хора, изпаднали в лошо материално състояние или тежко положение, то дарителството е безвъзмездно отдаване в полза на обществото, за развитие на просвещението, науката и образованието.

Дарителите на Павликени и техните благотворителни инициативи ни дават светъл пример за подражание. Защото дарителството е не само израз на щедрост, на добро възпитание и на отношение към изкуствата. Дарителството е ярка проява на богата душевност и недвусмислено доказателство за родолюбие.

БЕЛЕЖКИ

1. **Цонева, Н**. Атанас х. Славчев – пръв гражданин и „старейшина“ на Павликени. – В: Сб. *Строителите на съвременна България и Габрово*. Габрово, 2006, с. 97 – 103.

2. **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени. София, 1999.

3. **Цонева, Н.** Дарителството в Павликени – исторически измерения (1878 – 1945). – В: *Известия на Исторически музей – Кюстендил.* Том XVII, Кюстендил, 2011, с. 271 – 281.

4. ИМ – Павликени, ф. археология и нумизматика, инв. № 1 – 101.

5. В-к *Павликенски глас*, бр. 12 (728) от 02.07.2013 г.

6. В-к *Павликенски глас,* бр.13 (729) от 16.07.2013 г.

7. **Цонева, Н.** Нови дарения за фонд „Етнография“ на Исторически музей – Павликени. – В: Сб. *Известия на РИМ – В. Търново.* Том XXII, 2007, с. 312 – 323.

8. **Цонева, Н., Е. Христова.** Забравените спортове на Павликени. (Практика на една музейна изложба). – В: *Юбилеен сборник, посветен на 100-годишнината от началото на Балканската война от 1912 г.* В. Търново: Изд. „Абагар“, 2013, с. 398 – 414.

ЕТНОГРАФСКА ЕКСПОЗИЦИЯ В ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ПАВЛИКЕНИ

Експозицията на Исторически музей – Павликени има уреден богат етнографски раздел още при откриването на музея през 1978 г. Създателите на музея и авторите на първия тематичноекспозиционен план на отдел „Етнография" в новосъздадения павликенски музей са етнографите на тогавашния Окръжен исторически музей – Велико Търново – Васил Мутафов, Неда Стефанова и първият уредник на ИМ – Павликени Васил Илиев. За основа на новата експозиция специалистите използват издирени, съхранени и откупени богати и разнообразни колекции с движими културни ценности от района на Павликенска община и селата от Търновския регион. На базата на тези автентични и атрактивни находки в първата музейна експозиция са представени битът, културата и изкуството на хората от павликенския край през периода на Възраждането. Експонирани са оръдия на труда, използвани в земеделието и животновъдството, както и в някои от занаятите като тъкачество, грънчарство, медникарство, дърводелство и др. Показани са характерните за региона народни носии, тъкани, шевици, доказващи по безспорен начин естетиката, уменията и културата на българката. Важно място е отредено и за представяне на обзавеждането в българския дом през XIX в. и началото на XX в. Най-атрактивно е изобразена празничната обредност при сватби, лазаруване, Великден, Коледа, Зарезан. Изложените тъкани и плетива, скътани и вярно пазени в писани ракли и дрешници, илюстрират стремежа на българките да пресъздадат с ръцете и душата си красотата на българската природа. Всички представени културни ценности носят белезите на българската народна традиция, ревниво пазена и предавана на поколенията от дълбока древност до наши дни.

През 2003 г. по повод предстоящите честванията на 60 години от обявяването на Павликени за град бе извършено частично обновяване на тематичния план на музейната експозиция в Павликени, както и ново аранжиране на почти всички отдели. Тази промяна и обновяване бе особено наложителна за движимите културни ценности на раздел „Етнография". След 25-годишен престой в музейните витрини много от експонатите бяха загубили от своята атрактивност и бе наложителна тяхната подмяна и ново аранжиране. Екипът, който се зае да реализира новата музейна експозиция, бе в основата същия, както и при първата експозиция – етнографите на РИМ – В. Търново с научен ръководител Васил Мутафов и Неда Стефанова и уредникът на ИМ – Павликени Нели Цонева.

Обновената музейна експозиция все още не е представяна в научната музейна литература, което мотивира автора на настоящата тема да запознае широката общественост с тематичния план на етнографската експозиция. Концепцията на специалистите етнографи като цяло бе да представят отново различните празнични и трудови обичаи на населението в павликенския край. Тази експозиция демонстрира и специфичното историческо развитие на Павликени като селище.

Името на Павликени и на населението, което го обитава в годините на османското владичество, произхожда от павликянството – едно от най-значимите средновековни социално-религиозни движения на селските маси в Европейския Югоизток. Първите заселници – павликяни, се установили по тези места през втората половина на XIV век, подгонени от османското нашествие на Балканите и от официалната православна църква. Основаното от тях селище било наречено Маринополци, но мюсюлманите и православните го назовали с името на сектата – Павликян. (1) През XV в. Маринополци имало 59 домакинства, а в 1622 год. – около 200 с над 1000 души българи павликяни. Те станали обект на католическата пропаганда, а селището – арена на сблъсък между трите религии – павликянската, католическата и мюсюлманската. Значителна част от павликяните приели католицизма, но наскоро след това много от тях били помохамеданчени. Други продължили да отстояват сектантските си възгледи. В началото на XVIII в. българските домакинства били 107. В следващите години павликяните католици били обхванати от силни миграционни процеси, като увличали и останалите непомюсюлманчени павликяни. Към 1840 год. последното павликянско домакинство напуснало селището, оставяйки завинаги в наследство името на вярата си. В него останало само мохамеданско население, което по време на освободителната Руско-турска война (1877 – 1878 г.) масово се изселило. (2) Характерна особеност за развитието на Павликени през периода на Възраждането са сложните миграционните процеси и променящият се етнически облик на селището. В резултат на вътрешномиграционните процеси и на аграрния преврат след Освобождението Павликени е заселено предимно с български домакинства от съседните села на търновския край и от балканджийските райони на съседните Габрово, Севлиево, Ловеч. Това многообразие се отразява и на традиционните народни облекла, които битуват в Павликени. Идвайки в Павликени, новите заселници пренасят и своите специфични традиции, облекло и обичаи, допълват колорита на местното традиционно изкуство. Те носят отличителните белези на селищата и районите, откъдето идват.

Експозицията на фонд „Етнография“ в Исторически музей – Павликени илюстрира по възможно най-атрактивния начин многообразието и колорита на различните носии в региона. Те създават зрителна представа за

етническата специфика и характерните особености на облеклото в павликенския край. В много от случаите те са и веществено доказателство за значими исторически събития или за живота и съдбата на отделни личности и семейства.

Народната култура в селищата от павликенския край е съхранила хилядолетни традиции, богата и разнообразна обичайно-празнична система. Обичаите съпътстват целия семеен, трудов и обществен живот на населението. Предавани от поколение на поколение, изменяни и обогатявани, много обичаи са запазени до наши дни. Те отразяват душевното богатство, поминъка и бита на хората.

Началото на музейната експозиция започва с представяне на земеделието като основен поминък на хората в региона от дълбока древност. Обработването на земята е важна част от труда на земеделските стопани. Експозицията представя различни оръдия на труда – земеделски сечива (брадва, сърп, косер, лопата, брана и др.). Представени са и три разновидности на земеделското рало, които илюстрират развитието във времето и усъвършенстването на това важно за хората оръдие на труда – от най-простото дървено рало, подобреният вариант с метален лемеж и колело, както и изцяло металното рало. В района на Павликени се сеят житни култури – пшеница, овес, царевица, слънчоглед, в миналото се отглеждали и памук, лен и коноп, както и различни видове зеленчуци. Със здрави традиции още от древността и доразвити през вековете, в региона широко разпространени са лозарството и овощарството. (3) **Животновъдството и пчеларството** са неизменна част от бита на павликенци. Хората от региона отглеждали предимно овце, кози, крави, свине, птици. Във всеки дом е имало каруца с кон или магаре. В експозицията тази част от бита е представена с хлопки или звънци, които се окачвали на животните, ножици за стригане на вълна, остен, нашийник и др. Пчеларството е илюстрирано във витрината чрез архаичен вид пчелен кошер, който отдавна не се използва в региона. Той е с конусовидна форма, завършващ с топка на върха, изработен от замазани пръчки. До него е показано и устройството за опушване на пчелните семейства.

Освен традиционните земеделски оръдия на труда в тази част на експозицията е представен един широко разпространен в региона **обичай, наречен „Брада“.** С него в миналото се отбелязва краят на жътвата. Последният сноп на нивата се оплита като плитка, или т. нар. „брада“, в горния край на оплетения сноп се завързва китка с цвете и червен конец. На нивата до този сноп се поставя комат хляб и се полива с вода, като се е вярвало, че това ще донесе по-голям урожай и плодородие през следващата стопанска година. След този ритуал жетварите отрязвали т. нар. „брада“ и я носели на стопанина на нивата като знак, че жътвата е приключила и че

той може да се разплати с жътварите за свършената работа. Отрязването на последния сноп е знак за успешно завършен полски труд и пожелание за бъдещо плодородие.

Във витрината, пресъздаваща обичая „Брада", е представено „семейство жътвари" – мъж и жена, облечени в традиционното за региона делнично облекло – бели памучни ризи и кърпи с оскъдни бродерии, двупрестилчена памучна женска цветна носия и кафяви потури на мъжа с червен пояс. Зад жътварите е дървената люлка, в която са отглеждани децата на нивата, както и дървената диканя, с която се вършее на хармана. До жътварите са положени дървената крина за зърно, паламарката и жетварските сърпове. Пресъздадената сцена на жътвата е обогатена с пита хляб, керамична армага и дървена бъклица за вода, подредени върху вълнен месал и памучна везана кърпа. Всички изложени материали са автентични, събирани от селата в павликенския край. Тяхното представяне образно и въздействащо демонстрира основната трудова дейност на земеделските стопани от Павликени и селата в района.

Семейният уют се създава от жената. В дома се раждат, възпитават и израстват децата. Тук те усвояват българските традиции на народните обичаи, тук придобиват умението да се трудят. От майките и бабите децата чуват първите български народни песни. В домашни условия се развиват много помощни дейности: обработват се суровини, приготвя се ежедневната храна, изработват се облеклата, развиват се народните занаяти.

В една от централните витрини на етнографската експозиция са изложени множество уникални движими културни ценности – предмети, използвани в бита на павликенци. Пресъздадена е домашна сцена от бита и част от обзавеждането на традиционния български дом. Около кръгла ниска дървена маса, т. нар. софра или паралия, са подредени трикраки дървени столчета. На масата върху везани бели пешкири и месали са подредени дървени съдове, купи, лъжици, солница, керамични чинии и павурче, шарени и украсени великденски яйца. В тази витрина са експонирани и всички предмети на труда, свързани с хлебопроизводството и приготвянето на храната – нощви за месене на тесто, лопата за брашно, гребло за пещта, чутура за счукване на червен пипер и буталка за биене на масло. Не са забравени и мелничка за мелене на кафе или черен пипер, цилиндричното пукало за пуканки или за печене на кафе. В дъното на витрината са подредени и две шарени и писани дървени ракли с метален обков. Тъканите шарени черги и вълнените възглавници за сядане допълват идиличната картина. Особен акцент в тази витрина е големият железен свещник, който се монтирал до огнището, а дългото му и подвижно рамо дава възможност светлината от свещите да се насочи там, където е необходимо. Другият атрактивен уред е

голям дървен гергеф на самостоятелна стойка, който дава възможност на него да се бродират тъкани с по-големи размери.

Персонажите в тази сцена са жена, баба и внуче, всяка от които е облечена с характерното за региона и за възрастовата си група традиционно облекло. И при трите фигури е представена празничната носия, характерна с богата и разнообразна бродерия по пазвите и ръкавите. Общото между трите носии е характерното за полския регион „двупрестилчено" облекло. Престилките са памучни или вълнени, задните престилки са предимно едноцветни, докато предните са пъстри, шарени и с различни орнаменти. На по-младите жени задната престилка е ситно плисирана и се носи по-къса от долната риза. Задължително на главите на жените са вързани бели кърпи за младите и в тъмни тонове за възрастните. В региона са разпространени предимно белите памучни кърпи, но се срещат и т. нар. „баръши" (фини дамски едноцветни кърпи в зелено, синьо, кафяво и черно). На краката на жените са обути пъстри шарени плетени чорапи и цървули от свинска кожа. Част от женската носия е и елече без ръкави, предимно едноцветно, с бродерия по края.

Във витрината, представяща домашния бит и уредба на павликенци, е подредена **богата колекция от керамични и медни съдове.** Всички те са неизменна част от живота на семейството и присъстват във всеки български дом. Изработени ръчно от майстори медникари и грънчари, те са различни по форма, украса и предназначение. В колекцията на ИМ – Павликени преобладават керамични съдове, изработени от майстори в Троян, Търновско или Габровско. Вероятно съдовете са купувани от пазари и панаири в региона, тъй като няма данни за наличието на грънчарски работилници в павликенския край през Възраждането. По своето функционално предназначение колекциите керамични съдове могат да се разделят на кухненска и трапезна керамика. Към кухненската керамика принадлежат съдовете за съхранение и приготвяне на храна – гърне, гювеч, оцетник, жетварска стомна, делва, буркан, армага и др., а трапезната керамика е представена от съдове, предназначени за сервиране на храната – паници, чинии, купи, чаши, кани, шишета, крондири, бъклици и др. Голяма част от керамичните съдове са украсени с т. нар. троянска шарка. Тя съдържа различни декоративни елементи – кръгообразни, вълнообразни, дъгообразни, зигзагообразни линии и други различни шарки с няколко цвята, които напомнят формата на цветя, розетки, листа и други.

Подобно разпределение относно форми, функционално предназначение и видове може да се приложи и към медните съдове, но при тях преобладават съдовете за приготвяне и съхранение на храни – тави, менчета, кани, тасове, чинии, тенджери, канчета и др. Всички те са с различни размери (диаметър, дълбочина, височина), с разнообразни форми (кръгли,

правоъгълни, елипсовидни) и са с различни предназначения (с дръжки, на столче, с капак, с устие).

Централно място в етнографската експозиция на ИМ – Павликени е отредено на тъканите и на тъкачеството. Тази част от тематичноекспозиционния план на музея е развита в три витрини – една централна, в която е представено всичко, свързано с тъкачеството, една витрина, представяща вълнени тъкани и накити, и една витрина, представяща памучните тъкани, колани и ютии. В павликенския край са съхранени прекрасни образци на народното изкуство. Шарени възглавници, престилки, колани и облекла са украсени с различни, характерни за всяко село от региона, шевици, украси и техника. Богатите бродерии, пъстрите кърпи и пешкири разкриват силно развитото естетическо чувство на жените от региона.

В централната витрина „Тъкачество" е представен хоризонтален тъкачен дървен стан, на който е започнато да се тъче шарена черга. **(Сн. 8.)** Станът присъствал във всеки български дом, защото всяка жена сама приготвяла дрехите на семейството си, тъканите за дома си, чеиза на дъщеря си. Около тъкачния стан са експонирани всички атрибути, необходими, за да се изтъче една черга или платно:

– Дървен дарак с остри метални зъби, на който се почиства вълната. Дървото, на което са монтирани зъбите, много често е украсено с различни геометрични фигури;

– „Дръндало", с което се бие вълната, за да се разчепка и да стане пухкава. То е изработено от извито дървено рамо, между двата края на което е опънато като тетива на лък здраво и тънко въже. На дървеното рамо е закована кожена дръжка, с помощта на която се държи, а вълната се разчепква, като се бие с опънатото въже. Така тя става пухкава и по-пригодна за предене;

– Готовата вълна се прави на къдели и се завързва на шарена дървена хурка. От къделята се преде тънка нишка, която се навива на дървеното вретено. Във витрината са показани както различните украси на вретена и хурки, така също и други инструменти, необходими за обработката на преждата: пресуквало, совалка, масури и др.

– Атрактивен акцент в тази витрина са дървените чекрък и въртележка за навиване на преждата на гранче или на масур за совалка.

Във витрината „Тъкачество" са показани и различно оцветени прежди, които са боядисвани предимно с естествени материали. Те дават възможност да се представи пред посетителите целият технологичен процес на обработката на вълната и тъкането на тъкани.

В тази витрина се изложени и дървените квадратни дъски, т. нар. „кори", с помощта на които се изработват коланите. Корите са изработени от плоско дърво, под формата на квадрат, с размер на страните 10 – 12 см и с малки

отвори в четирите ъгли на кората. Тези кори служат за опъване на основата, върху която се изработват коланите. Колани, тъкани на кори се срещат и в други региони, но характерни за павликенския край са коланите, които не само са тъкани „на кори", но и които имат втъкан надпис. Тези колани са се изработвали по различни поводи. Например, когато мъж от семейството тръгне на гурбет, за него се изработва колан с имената на най-скъпите членове на семейството. Има колан, на който е изписана думата „съединение". Други колани са тъкани и подарявани по повод на сватби или други празници.

Непосредствено зад витрината „Тъкачество" вляво е **витрината с вълнени тъкани** и накити. Тук погледът на посетителя е привлечен от пъстрите цветове на възглавници, от разнообразните шарки на женските престилки, от разнородните по обем вълнени торби. В някои от тъканите са изобразени различни геометрични фигури – ромб, линия, квадрати, в други преобладават флоралните мотиви – разнообразни по вид и цвят растения, цветя, листа. Характерно за павликенския край е **„двупрестилченото" женско облекло**. Едната престилка се завързва на кръста отпред, т. нар. пещемал, като покрива задната част на жената. В някои случаи двата края на пещемала почти се събират отпред. Другата престилка се слага отпред и се завързва на кръста на жената отзад. Акцент в тази витрина е поставен на експонираните три „пещемала". Двата пещемала (инв. № 1621 и 1622) са битували в с. Бутово и имат много общи орнаменти и характеристики – изработени са от вълнен, домашно тъкан черен плат. В горния край на плата има тъкана украса от 5 см в червено. Целият плат е силно плисиран, а в горната си част – и набран. Дължината и на двата пещемала е 62 см. Украсата в долната част на полата се състои от две също 5 см хоризонтални ленти от синьо и черно кадифе, над тях има други две ленти с бродирани цветни растителни орнаменти в различни цветове. В долния край на единия пещемал е зашита 4-сантиметрова бяла дантела, която завършва с дантела, плетена в жълто и с висящи лутурки. Третият пещемал е малко по-различен. Битувал е в село Горско Сливово, днес община Сухиндол. Изработен е също от черен домашно тъкан вълнен плат, дължината на дрехата е 72 см, платът е изпънат, а само в левия и в десния край има ситни плисета. В долния край на полата е апликирана лента от червен, зелен, бял и син плат, украсена с геометрични орнаменти. Над тая лента има зашита ивица със сърмен конец, а най-отгоре са нашити лутурки. Трите пещемала са изработени в средата на 19 век и са предавани от поколение на поколение в семейството на дарителката Й. Хаджиева.

Във всяко село на павликенския край **престилките,** особено предните, имат специфична украса. Докато престилките от Бутово, Димча и Недан се отличават с преобладаващи големи и пъстри цветя, то престилките от села-

та Батак, Сломер и Карайсен са с преобладаващи геометрични фигури и линеарни цветни украси. Разнообразието е голямо и в основния цвят на престилките – той варира от оранжево и яркочервено до тъмнозелено, кафяво и черно. Много от престилките са украсени и с апликирано бие отстрани или в долния край на престилката. Всички престилки имат вълнени посукани или оплетени връзки, т. нар. „пращила", които много често са изработени от втъканите вълнени прежди.

Във витрината с вълнени тъкани са експонирани и различните **накити,** които е използвала жената в павликенския край. Впечатлява разнообразието от пафти (различни по форма, големина и украса), гривни, пръстени, украси за сокаи и други. Голяма част от накитите, които жената е окачвала на кърпата си, са изработени от мъниста, отново различни по форма и цвят. В цветово отношение тези накити са предимно в синьо, бяло, червено и черно.

Експонирани са и няколко **женски колана, изработени от мъниста, т. нар. „синчан" колан**, при който върху плат са нашити мъниста, подредени в различни геометрични фигури или флорални мотиви (инв. № 51, 407, 562). Някои от коланите са подплатени с кожа, ширината им е различна (от 2 до 5 – 6 см), а дължината варира от 1 до 3,40 м. В края на много от женските колани има вълнени цветни конци, изплетени на плитка, завършващи с цветни пискюли. Прави впечатление, че т. нар. синчани колани са използвани в началото на XX в., докато традиционните вълнени колани, тъкани на кори, са по-ранни и са били част от облеклото през втората половина на XIX в.

Тук впечатлява и един колан, изработен от тъмносиньо кадифе, върху което е нашит надпис с маниста (инв. № 650). На колана е изписано „Збогом прощавай невесто мила 1906 г". Произхожда от с. Дъскот, изработен е в началото на XX в. от майката на приносителката Веса Петрова Йонова, която ѝ го подарява в деня на сватбата ѝ.

Витрината с памучни тъкани е вдясно от централната витрина на тъкачеството. В нея са подредени много и разнообразни памучни пешкири, месали, кърпи и бели ризи. Показаните експонати са дело предимно на домашното производство и са ярко доказателство за вродения женски усет за красота и естетика у българката. При изработването им жените са проявявали творчество, а произведенията им са синтез на безгранична фантазия и здрав прагматизъм. За направа и украса на дрехите са използвани традиционни материали – коноп, памук, лен и коприна.

Акцент на тази витрина са една голяма памучна кърпа с богата бродерия в двата края (инв. № 396) и една шевица (инв. № 110). Памучната кърпа, пешкир, е изработена в средата на XIX в. в с. Патреш в семейството на приносителя Михаил Лунджев. Бродерията в двата края е многоцветна,

много богата, което обяснява и вероятното ѝ приложение като част от женския сокаи. А шевицата вероятно е фрагмент от друга подобна кърпа, също пешкир, употребяван в същото село Патреш през 20-те години на XX в. в дома на Тодор Начев. Във витрината с памучни кърпи, пешкири и месали са представени различни образци от колекциите на музея. Впечатлява богатото разнообразие от багри и шевици, представящи цветни и геометрични орнаменти. Тези образци на народното творчество по безспорен начин доказват таланта на българката да съчетава цветове, да се вдъхновява от природата и да твори красота.

Във витрината е показана уникална забрадка, която е изработена и е принадлежала на бабата на Надка Личкова – преселена в Павликени от с. Кулина вода, община Белене. Преселниците, идвайки в Павликени от различни региони, носят не само специфичните традиции и обичаи на регионите, откъдето идват, но и веществените доказателства за тази народна самобитност. Забрадката е бяла, от домашно тъкан плат, с размери 80 х 80 см. Направена е от два плата, зашити един за друг. Там, където се съединяват платовете, и по всички краища има извезана бродерия в червено, светлосиньо и черно. В два диагонално разположени ъгъла са зашити правоъгълни парчета с богата шевица в преобладаващо червено и други цветове, по края завършват с ресни и мъниста. Тези две парчета са с размери 40 х 12 см и са служели за завързване на забрадката. Платът, от който са направени, е с декоративна украса от бели и червени ивици. Такава забрадка с правоъгълни парчета е рядко срещан образец в Павликени, тъй като не е характерна за нашия край. Но битуването ѝ в семействата на преселниците допълва колорита и разнообразието от традиционни народни облекла. По същия начин със специфични особености са и носиите на преселниците – бежанци от Одринска Тракия, както и на балканджиите.

Колекцията от бели долни ризи – предимно женски, но има показани детски и мъжки, са домашно тъкани, изработени от памук, както и от комбинирани части памук и коноп. Женските дълги ризи са ушити от два правоъгълни плата – отпред и отзад, към които са зашити по два трапецовидни клина вляво и вдясно. Горната част на предницата е обикновено от по-фино памучно платно. При някои от ризите под пазвата, симетрично разположени отпред, има два разреза по 15 см, вертикално ушити и обточени с червени и сини вълнени конци. Разрезите подсказват предназначението на ризата за жена, която е родила и кърми малко дете. Женските ризи са с дълги ръкави, които са прави, ушити от две части по дължина на ръкава. На някои от ризите горната част е от по-фино платно, а по ръбовете, където се съединяват, е извезана шевица с вълнени цветни конци. На рамото ръкавът често е набран и богато украсен с шевица от множество растителни и геометрични орнаменти. Използвани са различни видове бодове – кръстат,

прав бод, бримчен и други. Цветовете на шевиците преливат от розово, лилаво, червено до кафяво и черно. Дължината на ризите е различна, но винаги по-дълга от престилките и пещемалите, които се носят. Около пазвата, по ръкавите и в долния край на почти всички ризи са извезани шевици с растителни мотиви в черно, червено и кафяво, както и дълги цветни линии. При някои от експонатите около врата ризата е с набор и с яка, която е с плътна везбована украса. Други ризи, които са се използвали в ежедневието, са само с извивка около врата и без бродерия. Платната, от които са изработени някои ризи, в двата си края по дължина имат гладка втъкана украса от тънки червени линии. (5)

Неповторими и много атрактивни образци на творчеството и естетическия вкус на българката представляват женските ризи, дарени на музея отново от Надка Личкова (инв. № 1650 и 1651). Те са ушити и са принадлежали на нейната баба Гица Христакова, родена през 1861 г., а ризите са се съхранявали и предавали през три поколения. Това, което придава особен колорит и неповторимост на ризите, е тяхната украса. По пазвата, на раменете, по дължината на ръкава и в най-долната част на ризите са извезани невероятни български шевици. Използвани са различни видове техники, материалите са коприна, памук и вълна, в цветовете преобладават няколко варианта на червено в комбинация с черно. Шевиците са плътни, ювелирно изработени, съчетани са флорални и зооморфни елементи с геометрични фигури и различни линии, на места е пришит и червен гайтан. Шевиците по полите на ризите са с вълнени конци, а в горната част са по-фини – от памук и коприна. Бялото платно, от което са скроени, има втъкана гладка украса от две успоредни червени линии в двата края на платното. Ризите са набрани около врата, а ширината в долната част се постига чрез страничните трапецовидни клинове, които започват от ръкавите. Половината от ръкавите завършват на китката с набор и 3 см маншет, който целият е изпълнен с бродерия. Другата половина на ръкава е право парче, без маншет и завършващ само с 2 – 3 реда декоративно цветно обточване. Друга специфична особеност на тези две ризи са размерите им, които недвусмислено доказват, че те са принадлежали на сравнително висока и едра жена. И двете ризи са с дължина 160 – 170 см, а гръдната обиколка е 114 см, дължината на ръкавите е 55 – 57 см, а обиколката в най-долната част на ризата е 190 – 200 см. Едната риза в предната си част е с два отвора, симетрично разположени под пазвата.

Интересни експонати в тази витрина са и **три памучни торбички – т. нар. „пунгии“** (инв. № 1661 – 1663), дарение от Бонка Хр. Ненова от Павликени. Те са широки 11 см, а дължината им е различна – 41, 45 и 49 см. И трите торбички са ушити от домашно тъкан плат с декоративна гладка втъкана украса на хоризонтални линии в червено и синьо на различни интервали. Друг елемент на украсата са втъканите ромбоиди в червено. И трите тор-

бички имат разрези, някои от които са обточени с цветни конци. В горния си край торбичките имат пришити усукани цветни конци за връзки. Изработени са през втората половина на XIX в. Използвани са за съхранение на монети и ценни златни накити.

Във витрината с памучни тъкани съвсем естествено присъстват и няколко образци на **старите железни ютии**. Те са с различна форма и украса, с различен обем на мястото, където се поставят горещите въглени, но всички са с дървени дръжки. Всички показани образци са използвани през втората половина на XIX в до 30-те години на XX в.

Важна част от етнографската музейна експозиция е отредена на **сватбата в Павликенско.** Сватбата е най-значимият и тържествен момент от живота на младите и техните роднини. В сватбата от Павликенско се включват различни ритуали и традиции, някои от които са специфични само за този регион: годеж, шаванка, булчинска седянка, калесване, вземане на кръстник, прощаване на булката, посрещане на младоженците, сватбена трапеза и даряване, пиене на сладка ракия, повратки.

Централно място във витрината, отразяваща сватбата в Павликенско, е отредено на младоженците и на ритуала за посрещането им от свекъра и свекървата. Булката по стар обичай е облечена в дълъг червен сукман, под който се вижда бяла риза с богата бродерия. На кръста ѝ е завързана червена вълнена престилка с хоризонтални флорални елементи в бяло, жълто и черно. Върху престилката е поставен широк колан в червено и черно, тъкан на кори. Част от тоалета на булката са големи, кръгли по форма, сребърни пафти, богато украсени с множество релефни украси. Част от булчинския тоалет е и червеното вълнено було, с което тя е забулена. Младоженецът е облечен в черни вълнени потури и черно вълнено сетре с дълги ръкави. Ризата е домашно тъкана от бяло памучно платно, а на главата е с черен калпак. Краката са обути с бели навои с черни връзки и свински цървули. На рамото на младоженеца е преметната дълга бяла кърпа с хоризонтални шарки и бродерия. И двамата младоженци са закичени с китки.

Двойката младоженци се води от малко момче, т. нар. шафер. То също е облечено празнично и държи дълга бяла кърпа, пешкир, с който извежда младоженците от дома. И трите фигури са поставени върху дълго, бяло, вълнено, домашно тъкано платно. Срещу тях са експонирани фигурите на свекъра и свекървата, които посрещат младоженците. Те са облечени в тъмни дрехи – черен женски сукман, синя престилка и кафява забрадка; тъмнокафяви потури и елече с гайтани, кафяв калпак, бели навои. И двете фигури държат в ръцете си дарове, с които посрещат младоженците. Свекърът държи бъклица с вино и шарен пешкир, а свекървата – менче с вода и шарена престилка. Около тях са подредени медни тенджери, тави, кани, тигани и други съдове, които са част от сватбените дарове.

Много атрактивен елемент в цялата композиция е шарената каруца, натоварена с чеиза на булката. Вижда се червен вълнен юрган, черги, възглавници, кърпи, тъкано платно, вълнени одеяла и др. Освен тъканите, които булката и майка и са приготвили, на каруцата се вижда дървена ракла с богата украса и няколко медни съда. Не са забравени и някои допълнителни атрибути, които са неизменна част от сватбения ритуал. До каруцата е пушката, с която се гърми при пиенето на сладка ракия, или връзката коноп, който се запалва, ако няма повод за празнични гърмежи. В сцената е намерено място и за парцалената кукла, която се дава на булката с пожелание за много челяд в семейството. На бялото платно са подредени бъклици с вино, медни тави и погачи хляб, символизиращи празничната трапеза на сватбата.

Сцената на сватбата е обогатена с присъствието на сватбари, облечени с празнични носии. Те са различни по своя произход, тъй както са различни и местата, откъдето идват новите заселници на Павликени след Освобождението през 1878 г. Във витрината са представени семейство сватбари, облечени в традиционните за района носии на балканджии. Облеклата са дарение от Петър Стайков. Те са принадлежали на неговите баба и дядо – жители на с. Малка Желязна, Тетевенско. Изработени са през средата на 19 век и са съхранявани в семейството на сина им, което се преселва да живее в Павликени. В деня на сватбата на сина им свекървата е подарила тези костюми на младата невеста. Облеклата притежават автентичността и всички отличителни белези на балканджийската одежда (инв. № 1629 – 1633).

Мъжкият костюм представлява ансамбъл от три части – потури, сетре с дълги ръкави и елече. Потурите са изработени от домашно тъкан шаяк в естествен кафяв цвят, богато украсени по джобовете, по крачолите и по съединителните ръбове от черни гайтани. Дължината на потурите е 110 см, а обиколката на потурите в горната им част е 240 см. Съобразявайки се с народната представа, че колкото са по-набрани и колкото по-ниско надиплено е дъното на потурите, толкова по-заможен е притежателят им, то в случая собственикът на потурите трябва да е бил заможен и едър българин. Долната част на крачолите е с разрез, обшит с много гайтани и закопчаващ се със 17 телени копчета. Под джобовете са пришити красиви орнаменти от черни гайтани (инв. № 1629).

От същия кафяв шаяк и със същите орнаменти на украса от черни гайтани са изработени мъжко елече и горна дреха – сетре с дълги ръкави (инв. № 1630 и 1631). И двете дрехи се закопчават отпред с телени копчета, украсени са богато в предната част, около врата и по ръкавите на сетрето. Дължината на сетрето е 50 см, а на елечето – 54 см, ширината и на двете дрехи е 52 см. Много красив и същевременно практичен елемент в украсата на тези облекла е наличието в предната дясна част на два джоба, зашити един върху

друг. Долният, по-голям, е кафяв, а върху него е зашит по-малък червен. И двата джоба са обточени с черни гайтани.

Женският костюм е типично балканджийски, изработен от чер шаяк, без ръкави и принадлежи към т. нар. „висококлинеста" женска сукмена носия. Веревно разположените клинове започват от рамото, но от кръста надолу са силно разкроени и дават голяма ширина на дрехата. Сукманът е с дълбоко изрязана пазва. Размерите му са – дължина 110 см, гръдна обиколка 94 см и обиколка в най-долната част 200 см. На черния фон особено силно изпъкват ярките цветове на гайтаните, които украсяват пазвите, джобовете и съединителните шевове. В женския сукман украсата е в червено, оранжево, синьо и зелено. Под сукмана е облечена дълга бяла риза с шевица по полите, пазвата и края на ръкавите.

Във витрината на сватбата е представен друг женски костюм, характерен за полските села на павликенския край. Костюмът е разновидност на женската двупрестилчена носия и е дарение на музея от Розка Аврамова от Павликени (инв. № 1633 – 1641). Дарението представлява женски костюм, изработен през втората половина на 19 век в Бяла черква и подарен на приносителката от свекърва и в деня на сватбата им. Той се състои от женска фуста, вълнен пещемал, елече без ръкави, памучно горно сетре с дълги ръкави, престилка и кърпа. Фустата (долна риза) е от бяло памучно тъкано платно, с дължина 85 см, разкроена в долния ѝ край от трапецовидни клинове, завършваща с дантела, плетена на една кука. Пещемалът е от тъмносин вълнен тъкан плат с дължина 75 см. Отпред и отзад полата е права, а вляво и вдясно платът е надиплен по на четири широки плисета. В долната част на полата са апликирани шевица от геометрични фигури в червено, бяло, зелено и синьо, както и сърмена украса. Върху пещемала се завързва престилка в наситено червен цвят, украсена с втъкани успоредни орнаменти по дължина, обагрени в светли тонове. В горната част на престилката има една хоризонтална шевица, а в долния ѝ край е зашита синя шевица на зигзаг. Размерите на престилката са 50 х 70 см. Част от носията е вълнено черно елече, което се закопчава отпред с два реда копчета и е украсено около врата с черен гайтан. Елечето е дълго 40 см, а гръдната обиколка е 80 см. Над елечето или само над долна риза се облича памучно сетре с дълги ръкави, закопчаващо се също с два реда копчета отпред. Сетрето е тъмносиньо, има памучен пълнеж, а подплатата му е от кариран домашно тъкан плат. Дрехата е украсена с черни гайтани, а размерите ѝ доказват, че е принадлежала на стройна и елегантна българка. Част от дарението на Розка Аврамова е и черна памучна забрадка с размери 90 х 90 см, украсена от всички страни с дантела, плетена на една кука и черни ресни. В семейството на дарителката се е съхранила и бяла ленена кърпа, фино изтъкана с украса – т. нар. „късана техника", с дантела, изплетена на една кука, с ресни и размери – 45 х 180 см.

Във витрината на сватбата е представен и текстът на една сватбена песен от Бяла черква, която е била разпространена и се е пеела по сватбите в региона:

Тъмна мъгла, либне ле,
не е било, Стоене ле,
тъмна мъгла, либне ле,
най е било, стоене ле,
селска сватба голяма.
Напред ѝ, Стоене ле,
хранено конче вървеше.
На кончето, Стоене ле,
младо булче яздеше.
На главата му, Стоене ле,
три треперушки треперят.
Как треперят, Стоене ле,
тез треперушки, либне ле,
тъй трепери, стоене ле,
мойто сърце за твойто.

В етнографската експозиция на Исторически музей – Павликени е представено **лозарството и винопроизводството** като характерен поминък на хората от този край. Лозата се отглежда в региона още от дълбока древност, а винопроизводството е с трайни традиции от векове. Неслучайно в началото на XX в., когато голяма част от лозовите масиви в България се разболяват от филоксера (болест по лозята) – тогава именно в Павликени се изгражда лозов разсадник и се разпространява нов вид лоза, устойчива на филоксерата. (6) Във витрината са експонирани дървени съдове, използвани по време на гроздобер, както и такива, които са необходими при производството на вино:

– шарапана (съд за вино, издълбан от едно дърво, дължина 110 см, инв. № 914),

– каче за вино (дървено, с метални обръчи, височина 45 см, инв. № 913),

– джубур (дървен, с метални обръчи, за вино, запазен, височина 80 см, инв. № 912),

– фуния (медна, за вино, височина 50 см, инв. № 915),

– фуния (дървена, с метални обръчи, за вино, височина 48 см, инв. № 916),

– кораб (дървен, с метални линии, боядисан в синьо, с плоско дъно, дължина 220 см, инв. № 010),

– бадън (дървен, с метални обръчи, за ракия, инв. № 934),

– футия (дървена, с метални обръчи, за грозде, инв. № 927)

– бъчва и буренца за ракия и вино.

Витрината на лозарството е допълнена с фигурите на лозарите, които, наметнати с белите ямурлуци, носят на рамо вълнени торби и държат в ръцете си косери, с които се зарязват лозите. Лозарите са с кафяви вълнени калпаци и са накичени с лозови пръчки, оплетени на венец. Пресъздаването на обичая „Зарезан" е част от тематичноекспозиционния план, тъй като това е един от най-разпространените и почитани празници на хората в Павликенския район. В сцената е включена и жена, облечена в традиционна местна носия, която сякаш посреща лозарите с бъклица вино и с изпечена погача, украсена специално за празника с изображение на грозде.

Етнографската експозиция завършва с темата **„Коледа" и „Сурваки".** Най-големият зимен празник е представен чрез коледарите, коледните краваи и коледарските геги. Коледа се празнува в първите часове след полунощ на Рождество Христово. Този празник слага край на дългите пости, а коледарите са чакани гости във всеки дом. Те ходят от къща на къща и през цялото време пеят песни, посветени на Коледа. Коледарите потропват по земята с шарените тояги, които сами са изработили, и гонят злите сили. Стопанката на дома ги дарява с малки кравайчета, орехи, късче сланина или кървавица, черпи ги с вино и ракия.

Коледарите обикалят къщите до изгрев слънце. След това се започва друг важен момент от Коледа – коленето на прасето и приготвянето на месни ястия за трапезата. В миналото интересен обичай в Павликени било да се приготвят врабчета, печени на шиш. След като се заколи прасето, се прави свинска чорба със зелев сок, кисело зеле с прясно свинско месо, свински дроб в було, пита. Трапезата трябва да е богата, като се е вярвало, че това изобилие ще го има и през новата година. На масата се нарежда прясна пита, пача, свинско печено, свинско месо със зеле, свинска зелева чорба, печен дроб, пуканки, дребни сладки.

В първия ден на Новата година всички деца приготвят сурвакници, с които „сурвакат" своите близки, роднини и комшии. В музейната витрина е представено дете сурвакарче, което държи богато украсена сурвакница. Сурвакницата се прави от дрянова пръчка с много пъпки, а на нея са накичени пуканки, сушени плодове, червена чушка, вълна и червен конец, паричка – всичко, което трябва да има в българския дом. До детето е дървената детска зимна шейна.

Голяма част от ритуалите и традициите, свързани с Коледа и Сурваки, са запазени и до днес в селищата на община Павликени.

Етнографската експозиция на Исторически музей – Павликени и всички движими културни ценности, които са подредени в нея, са неизчерпаем източник на информация и ценно доказателство за многообразието на българските традиции, народни обреди и обичаи. Голяма част от експонираните сечива, уреди и предмети на бита са дело предимно на домашното про-

изводство и на старите български занаятчии. Това материално богатство е ярко доказателство за техния талант и здрав прагматизъм.

Експозицията представя по атрактивен начин и традиционното народно облекло в павликенския край. Тук съвместно съжителстват балканджийските сукмани и двупрестилчената носия, характерна за селата в полето. В нюансите от цветове, кройките и украсите се крият различията в костюмите за млади и стари, за невести и за възрастните жени. В някои от случаите носията е и израз на социалното положение на българина. При изработването им жените са проявявали своето безгранично творчество, а произведенията им са синтез на голямата фантазия и естетика на българката. Традиционното народно облекло е удивително доказателство за богатата душевност на българката, за нейните високи художествени заложби и талант, израз на вечния ѝ стремеж за красота и хармония.

БЕЛЕЖКИ

1. **Йовков, М.** За названието на гр. Павликени. – сп. *Исторически преглед*, 1971, кн. 6, с. 86 – 91.

2. **Цонева, Н.** Етнодемографска характеристика на Павликени (XV – XX век). – В: Сб. *Павликени*. Съставители: Пл. Павлов, Н. Цонева. В. Търново: Изд. „Абагар“, 2013, с. 105 – 129.

3. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Павликени и тпавликенският край. София: Изд. „Нови хоризонти“, 1940.

4. **Мутафов, В.** Традиционна народна керамика (XIX – XX в.) от фонда на Исторически музей – В. Търново. – В: *Известия на Исторически музей – Велико Търново*, 1993, кн. VIII, с. 153 – 159.

5. **Цонева, Н.** Нови дарения за фонд „Етнография“ на Исторически музей – Павликени. – В: *Известия на РИМ – Велико Търново*, 2007, т. XXII, с. 312 – 323.

6. **Цонева, Н.** Стопанска структура на Павликени (1878 – 1945. – В: **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1999, с. 118 – 135.

ЕРОТИЧНИ ВНУШЕНИЯ ВЪРХУ АРТЕФАКТИ ОТ ПАВЛИКЕНСКИЯ КРАЙ

Разположен в плодородната централна част на Дунавската равнина, павликенският край е бил населяван от най-дълбока древност. Най-старите находки, открити при археологически проучвания, са от периода на новокаменната и каменно-медната епоха. По-късно тракийските племена кробизи и уздицензии заели хълмистата долина по средното течение на р. Росица и изградили множество тракийски селища. През I в. от н.е. земите на траките от павликенския край станали неразделна част от територията на античния град Никополис ад Иструм. Трайни доказателства за живота през тази епоха са запазените останки от антични селища, вили, производствени центрове, некрополи, храмове, светилища, както и намерените разнообразни археологически, епиграфски и нумизматични материали. От този период са и първите археологически паметници на културата, върху които са изобразени еротични сцени или които чрез изображението си излъчват еротични внушения. Това са архитектурни елементи, мраморни статуетки, фрагменти от керамични съдове и теракоти, намерени в Античния керамичен център край Павликени или в околните антични селища.

Темата за античните археологически находки с еротични внушения от павликенския край като цяло не е била обект на научни или на научнопопулярни проучвания, независимо че изображения на част от тези артефакти са вече публикувани в специализираната литература, а други са отдавна известни на специалистите. (1) Проблемите, свързани с произхода и предназначението на тези артефакти, мотивацията на древния майстор да пресъздаде една еротична сцена, или доколко тези еротични внушения са свързани с митологията или са реалистично пресъздаване на определена част от живота на древните траки – тези и много други въпроси предизвикват интереса на съвременниците ни.

Въпросът за еротичните внушения върху античните артефакти от павликенския край е неразривно свързан с голямата тема за еротиката в изкуството. Всяка човешка цивилизация, древна или модерна, създава произведения на изкуствата с еротичен характер. Най-старите култури свързвали сексуалния акт със свръхестествените природни сили и затова ранните еротични творби са силно повлияни от религиозните вярвания на съответните народи. В началото тези произведения са предимно скулптури и рисунки, едва по-късно се появява и еротичната литература.

В най-древните праисторически времена сексуалните образи били просто вид религиозни изображения. Пещерни рисунки със сексуално съдържание има още от периода на палеолита. Наред с изображенията на животни и на ловуващи хора се срещат и рисунки на полови органи, които се смятали за символи на плодородието и на плодовитостта. През тази епоха се създават и образите с преувеличени сексуални характеристики, каквито са всички фигурки на праисторически Венери – напр. Вилендорфската Венера или женската мраморна фигурка от ранния неолит, намерена в Азмашката селищна могила край Ст. Загора. Идеята на тези изображения не е сексуална стимулация, а чисто култова и религиозна, свързана с различни ритуали за плодородие. (2)

В древногръцкото изкуство темата за еротиката е доразвита и получава ново предназначение. Еротичните сцени и изображения вече илюстрират не само митологията и религиозните вярвания на древните гърци, но са и своеобразен начин за възможно най-реалистичното представяне на човешките обноски и начин на живот. От епохата на Древна Гърция произхождат керамичните съдове с нарисувани еротични сцени между мъж и жена, както и едни от най-ранните хомосексуални сцени и примери на содомия (напр. бог Пан, който прави секс с коза).

През римската епоха древното изкуство с еротични сцени получава небивал растеж и разпространение. Римските градове Помпей и Херкулан били украсени с рисунки и скулптури с откровено еротични внушения, които и днес шокират с невероятния си натурализъм. Античната митология била неизчерпаем източник на персонажи за древния майстор. Успоредно с религиозния си характер и като средство за илюстрация на античната митология паметниците на културата с еротични сцени ни дават представа и за реалния живот на римските поданици. В древния Помпей стенните еротични рисунки били характерни за публичните домове, а издълбаните фалоси по тротоарите насочвали към районите на забавления и удоволствия. Изработването на огромни фалоси като архитектурни елементи се използвали за украса на римските домове, тъй като се смятало, че пенисът носи късмет.

От периода на Античността произхождат археологическите артефакти от павликенския край, върху които има изобразени еротични сцени или които излъчват еротични внушения. Най-атрактивни са находките от Античния керамичен център край Павликени, съществувал в периода II – IV в. от н.е. (м. Кърна бунар – 4 км югозападно от съвременния град). Археологическият обект представлява интересен архитектурен комплекс (вила рустика), който е възникнал върху развалините на старо тракийско поселение. Имението било собственост на богат тракийски земевладелец, поставил се в услуга на новата римска власт. Вилата има интересно строително

решение – различни по размери и предназначение помещения са подредени около вътрешен двор с красива колонада. Специално съоръжение (хипокауст) поддържало постоянна температура в помещенията и осигурявало отоплението на типичната римска баня с три отделения. Гипсовите тавани на помещенията били богато украсени с цветни растителни орнаменти. Разнообразен археологически материал – глинени съдове, лампи, бронзови апликации, накити, повече от 3700 сребърни римски монети, оброчни плочки, земеделски сечива и други находки разкриват бита на обитателите. (3)

През 1971 год. на територията на архитектурния комплекс край Павликени е разкрит Античен керамичен център за производство на художествена, битова и строителна керамика. Такива центрове са открити и край селищата Бутово (1969 г.) и Бяла черква (1973 г.). Наличието на множество грънчарски пещи и работилници, намерената в тях керамична продукция и инструменти на старите майстори предоставят възможността да се проучи античното керамично производство. То представлявало дълъг и сложен технологичен процес, обезпечен от естествените находища на подходяща глина в района. В района на комплекса са намерени множество глинени съдове, лампи и теракоти, детски играчки, бронзови апликации, пръстени и гривни, мраморни оброчни плочки, разнообразни земеделски оръдия на труда и др. (4)

Емблематична находка от групата артефакти с еротично внушение е теракотата „Ерос и Психея“ от III – IV в. от н.е., намерена при разкопки в с. Бутово, община Павликени. Сцената с целувката на прегърнатите божества е илюстрация за разпространението на античната митология сред населението по това време.

Ерос (гр. „любов“) е богът на любовта. Според Хезиад божеството се появило от хаоса и олицетворява първичната сила на сексуалното желание. Друга традиция представя Ерос като дете на богинята Афродита и на нейния любовник бог Арес. Ерос бил известен на римляните като Амур („любов“) или като Купидон („желание“) и често придружава изображения на Афродита (Венера). Ерос е изобразяван като добре сложен атлет, по-късно през елинистичната епоха е красив младеж или крилато голо момче със златен лък и два вида стрели в колчана: с едните събуждал сладката любовна мъка, а с другите – отвращение и равнодушие към това чувство. Обикновено Ерос се придружава от Хименей – бога, олицетворение на сватбения обряд, и от своя брат Антерос – бога на взаимната и споделената любов. Статуите на бог Ерос стояли в гимназионите между статуите на Хермес и на Херакъл още и като надгробни паметници, защото Ерос се смятал за утешител при скръб. Любимата на Ерос била Психея, а за приказната им любов разказва римският писател Апулей. (5)

Психея (гр. „душа“) – най-младата от трите дъщери в едно царско семейство, с красотата и обаянието си приличала по-скоро на изящно произведение на изкуството. Хората започнали да се прекланят пред нейния образ, както преди това са се прекланяли пред Афродита (Венера). Заради запустелите си олтари пренебрегнатата богиня Афродита се разгневила и пожелала да си отмъсти. Тя пратила своя син Ерос (Амур) да накара Психея със силата на стрелите си да се влюби в най-презряното същество. Но Ерос, пленен от красотата и миловидността на девойката, сам се влюбил в нея. Психея заживяла щастливо в небесния дворец на бога. Това, което измъчвало девойката, било, че не трябва да вижда, с очите си на смъртна, лицето на Ерос, докато той лежал в нейните обятия. От друга страна, Афродита непрекъснато преследвала девойката, подлагала я на мъчения и изпитания с кипящо от яд сърце, че синът ѝ се влюбил в съперницата на нейната красота. Любовта между Ерос и Психея събудила и завистта на двете ѝ сестри. Единствено Зевс проявил благосклонност към любовта на двамата, свикал боговете и пред всички дарил на Психея безсмъртие. Зевс поднесъл чаша с амброзия на Психея, а на Ерос пожелал да се радва вечно на своята любов в прегръдките на своята любима. (6)

Теракотената статуетка „Ерос и Психея“ от с. Бутово е изработена ръчно, от керамика, запазеният фрагмент е съхранил само горната част на телата. Двете божества са представени прегърнати и в момент на целувка. Образите са груби и недотам прецизно изобразени. Теракотата притежава всички особености като други подобни находки от селището и района – технология на изработване, стил, внушение, изразни средства. Изработването на подобни теракоти е характерно за античните селища от района. Находката се съхранява в РИМ – Велико Търново.

Друго оригинално изображение на бог Ерос е амурче, релефно представено върху архитектурен фрагмент, намерен в землището на съвременния град Павликени. В изобразителното изкуство от елинистичната епоха бог Ерос се среща в различни персонажи: крилати голи ероси (амури, амурчета), които изпълняват всекидневни занимания: ходят на лов, яздят, състезават се с колесници. Римските поети ги въвеждат в стиховете си като амури и купидони (лат. „възделение“). В римската митология Купидон е богът на еротичната любов и съответства на Ерос от древногръцката митология. Купидон е син на Марс и Венера, смятан за един от най-могъщите богове, защото никой не можел да му се противи. В живописта и скулптурата Купидон е изобразяван като голо крилато момче, въоръжено с лък и много стрели.

Изображението на Купидон върху архитектурния фрагмент се съхранява в Исторически музей – Павликени. Паметникът на културата представлява фрагмент от надгробна стела или от светилище. Намерен е в зем-

лището на Павликени, изработен от доломитизиран варовик, с размери 1,38 х 0,48 м – 0,55 м. Фронтонът е с форма на равнобедрен триъгълник, в средата на който има изображение на женско лице. Триъгълният фронтон е обграден с рамка също триъгълна. От двете страни на фронтона има допълнителни архитектурни елементи, оформени дъговидно. Върху десния елемент е запазена украса от спираловидни ленти със завити краища. На лявата къса страна има изобразено момче, без дрехи, полуизлегнато на лява страна, а от дясното му рамо се подава крило. Независимо че находката не е запазена в цялостния си вид и че на места е силно повредена, се вижда, че длетото на античния майстор е било прецизно и е изваяло твърде реалистични изображения. Античният паметник, както и многото надгробни стели, посветителни надписи и други артефакти, намерени в района и изработени по същата технология и в същия стил, са поредното доказателство за наличието на антична каменоделна работилница и за антични майстори с голям талант, завидно умение и чувствителна душа към изобразителното изкуство.

През първите десетилетия на II в. в някои от античните селища около Павликени възникват грънчарски работилници, които по-късно се утвърдили като центрове на античното керамично производство. Изработвала се художествена, битова и строителна керамика, широко разпространена в римската провинция Долна Мизия. Много от керамичните съдове били богато украсени, като любима тема на античните майстори били героите от гръко-римския пантеон – Артемида, Хермес, Херакъл.

Най-голяма популярност имал култът към бога на виното и веселието Дионис – първоначално тракийско божество, проникнало в Гърция още в дълбока древност. Бог на плодородието, на виното и на лозарството, на шумната музика и на драматичната поезия. От култовата му песен дитирамба произлязла античната драма. Бог на мистичната и екстатичната насока в религията.

Дионис бил син на Зевс и Семела. Преди да се роди, ревнивата Хера, предрешена като бавачка на Семела, подучила своята съперница да поиска от небесния си любим да се яви пред нея в пълното си божествено величие. Блясъкът от мълнията на Зевс поразил смъртната. Детето било спасено из майчината утроба, но понеже било недоносено, Зевс го зашил в бедрото си и там го държал до срока на раждането. Затова Дионис е „двуроден“. Хермес поел младенеца и го предал на Ино, сестрата на Семела. Тя го отгледала тайно заедно със съпруга си Атамант, затова той е с две майки. А след като Хера наказала двамата съпрузи с безумие, Дионис бил отгледан в низеона (пещерата на нимфите) на планината Низа на о. Крит. По-късно нимфите го предали на Силен, който се грижил за него и му станал учител. Дионис се отплатил на низейските нимфи, като помолил Зевс да ги подмлади, когато

те остареят. Според орфическото учение Дионис бил роден най-напред от Персефона, под името Загрей. Но бил разкъсан и изяден от титаните, които за наказание Зевс изпепелил с мълнията си. След това бил отново роден от Семела. А от пепелта на титаните се родил човекът, който затова притежавал добри (дионисови) и лоши (титанични) черти. Двурог, защото бил изобразяван и като бик с рога. Притежавал способността да се превръща в различни животни и растения. Когато гигантът Тифон преследвал боговете, Дионис се превърнал в козел – свещеното негово животно, символ на оплодителната му сила. Във вид на лоза прелъстил Еригона. За това, че митическият фригийски цар Мида върнал на Дионис залуталия се негов възпитател Силен, богът изпълнил желанието на царя да превръща чрез докосване всичко в злато.

Култът към Дионис бил широко разпространен сред народа на Гърция в елинистичните страни и в Рим, където се слива с култа към местното божество на плодородието Либер. Първоначално се отличавал с просто веселие, по-късно бил съпътстван от мистерии и диви оргии. В чест на Дионис се устройвали различни празненства. Невести и девойки менади чествали всеки три години екстатичните му оргии в планината при светлината на факли през най-дългата зимна нощ. След като едонските менади посекли Орфей, певеца на Дионисиевите тайнства, богът ги превърнал в дървета и се оттеглил от Тракия в Мала Азия.

С голяма тържественост били празнувани в Атина Големите градски дионисии в началото на пролетта, те продължавали няколко дена и се посещавали от много жители на другите гръцки градове. Хорове представяли в буйни и гръмки култови песни живота и страданието на Дионис. От тези песни постепенно възникнала и са развила гръцката драма. Произвеждали се музикални и драматични състезания („агони“) между авторите на нови трагедии и комедии. Накрая празненствата завършвали с голямо шествие, начело на което носели дървената статуя на бога. С по-малък блясък се отличавали Малките полски дионисии. Те се ограничавали с жертвоприношение на козел, обикаляне на свещения утвар на бога, танци, карнавални шествия и пиршества.

Атрибутите му са: еленова кожа, тирс, лозова клонка, винена чаша. Свещените му животни: сърна, лъв или тигър, козел. Свещените растения: бръшлян и лавър.

Често срещано обкръжение на Дионис са нимфи, сатири и силени; пазачът на козите и овчите стада, на градините и лозята Приап; аркадското планинско и горско божество, покровителят на стадата, овчарите и ловците Пан. (7)

В Рим отначало култът на бога на виното и веселието също е срещнал съпротива. Там той бил отъждествяван с местния бог на плодородието Ли-

бер (Либер патер), който приел и останалите функции на гръцкия Дионис, и името му Бакх. Женското му съответствие е римската Либера, по-късно отъждествена с Кора. Церера, Либер и Либера образували римска божествена троица, на която бил посветен общият им храм „Дом на Церера" северно от Авентинския хълм. В чест на бога римляните празнували на 17 март всяка година либералиите, подобни на гръцките Малки дионисии, на които момчетата, навършили възраст, обличали мъжката тога. По-късно празникът получил, както в Гърция, разюздан характер и се превърнал в тамошните бакханалии (вакханалии).

Дионис бил пред всичко бога на виното, което древните народи почитали като свещено питие. Той бил в основата на широко разпространен митичен култ, чиито последователи опитвали да достигнат освобождение чрез екстаз, предизвикван от вино, музика и танци. Мъжката част от свитата на бога, сатирите, били пристрастени към вино, пирове и похот. Сатирите били наполовина мъже и наполовина козли с дълги конски опашки, обикновено изобразявани голи, в ерекция. Те се интересували само от вино, гуляи и секс, като често преследвали менади и вакханки. Така пък се наричали жените – последователки на бог Дионис. Наричали ги още „луди жени". Дионис властвал над всички състояния на промяна като пиянство, религиозен екстаз и актьорска игра. (8)

В античните селища около Павликени култът към бог Дионис е широко разпространен. (9) Лозарството и винопроизводството били неразделна част от начина на живот на местното население. Неслучайно тук съществувало специално религиозно дружество (тиаз), посветено на Дионис. 109-имата членове на това дружество увековечили своите имена върху каменна плоча, намерена край днешното с. Бутово. Дионис бил изобразяван както като младеж, заобиколен от свитата си от силен, сатири и вакханки, така и като възрастен мъж с дълга брада и коса. Обикновено в лявата си ръка Дионис държи скиптър, а в дясната си – керамичен съд с две дръжки. Античните майстори се стремели да спазват каноните на древногръцката митология и подражавали на малоазиатските майстори. В много от изображенията са пресъздадени характерните черти на божеството и обкръжението му, но често местните майстори проявявали индивидуалния си почерк при изработката. Атрибутите на бог Дионис могат да бъдат открити върху много антични археологически находки от района – като украса на керамични съдове, като релефни изображения на герои от свитата на божеството – силен, сатири и менади, лозови вейки като украси от надгробни стели и други.

Характерен образ от тези колекции е изображението на силен – стареца с изразителната усмивка, веселяка пияница с големия нос и с дълга брада. Изработването на тези релефни изображения ставало чрез калъпи с негативни изображения, предварително напълнени с глина. Релефната украса

се прилепвала към влажните керамични съдове, обикновено в горната част от съда. В някои случаи се получавал непрекъснат фигурен фриз, изобразяващ най-често Дионисиеви сцени. Еротичните внушения в тези артефакти не са чрез формите или чрез директните изображения на детайлите. Тук еротичното внушение е в съдържанието на съответния мит или легенда. Традицията е съхранила почит и преклонение към бога на виното, навярно с ясното съзнание че когато има алкохолно опиянение – има и недвусмислено еротично внушение. Неслучайно в свитата на бог Дионис има вакханки и сатири, в негова чест се организират пиршества, танци, довеждащи до екстаз, дълги нощи, изпълнени с оргии и разточителни плътски наслади. Еротичните внушения от древногръцката митология, посветени на бог Дионис, са били възприети от местното население и са се вписали трайно в начина им на живот.

Особено ценна и с висока художествена стойност е мраморната статуарна група, представляваща Дионис и неговата свита, намерена в Павликени. Божеството е изобразено в централната част на пластиката, а около него са силенът, сатири и вакханки, козел и други атрибути. Представянето на Дионис гол, само с лека наметка на раменете, е в унисон с тогавашните представи за естетика и навярно с модата в изобразителното изкуството през Античността. Факт е, че болшинството от изображенията на божествата са голи, в някои от случаите дори с подчертани форми на половите органи. Например теракота на бог Хермес от с. Бутово (III – IV в. от н.е.) Изобразяването на голото тяло през Античността едва ли е имало еротичен ефект. Тук не се цели сексуалното въздействие, а по-скоро е начин за представяне на характерни черти на даденото божество – най-често идеята за „плодовитост“ („плодородие“), за „могъщество“, за „божествената сила и власт“.

За разлика от митологичните изображения античните майстори керамици изработвали и украсявали керамичните съдове с релефни форми и изображения, които по-скоро представяли сцени от живота и бита на древните траки. Много реалистично са изобразени гладиаторски битки, животни, ловни сцени и др., но особено атрактивни са еротичните сцени. От Античния керамичен център край Павликени произхожда находка – фрагмент от керамичен съд, върху който като релефна украса е поставена откровено натуралистична еротична сцена. Фрагментът е от битова керамика с неправилна форма с размери между 7 и 10 см. В средата на находката е залепено релефно изображение с еротичната сцена. Размерите на апликацията са 6 см – 6,3 см. То е било предварително изваяно в калъп и залепено върху прясно формованата керамика. Сцената представя момент от любовната игра между двама млади, телата са голи, полегнали върху ложе с драперии. Тялото на жената е в цял ръст, като дясната ѝ ръка е върху рамото на мъжа. Неговото тяло е изобразено от кръста нагоре, зад женската фигура,

с поставена дясна ръка върху бедрото ѝ. Пред леглото е поставен кратер с извити надолу дръжки, а около двете фигури са изобразени растителни и други орнаменти. Сцената има определено еротично въздействие, лицата на младите са едно срещу друго, в непосредствена близост, ръцете им са протегнати в прегръдка. Еротичната сцена внушава чувство на обич, взаимност и нежност. (10)

Подобна по стил и изображение е още една еротична сцена от керамичен калъп, намерен в с. Бутово, община Павликени. Находката е датирана към III в. от н.е. и е с размери, подобни на еротичната сцена от Павликени. Глиненият калъп е предназначен за апликиране на релефна украса върху античните керамични съдове чрез негативно изображение на сцената. (11) В тази еротична сцена внушението е още по-натуралистично – мъжът е с ерекция и е полегнал на ложе с драперии, а жената е седнала над него. В долния край на калъпа, пред ложето, е поставен керамичен съд. Еротичната сцена е изваяна в кръг от врязана украса.

Според откривателя на тези находки – н.с. Богдан Султов, античният майстор чрез тези еротични сцени пресъздава моменти от реалния живот на древните траки. Възможно е тяхното изработване да е с цел илюстрация на определени любовни митологични сцени и да са част от култа към Ерос или други герои от древната митология. Като се има предвид широко разпространеният култ към бог Дионис в този регион, твърде възможно е чрез тези сцени да е представена любовта между Дионис и съпругата му Ариадна. Още по-вероятно е тези сцени да са просто израз на творческите умения на античния майстор, който, повлиян от античните легенди, пресъздава собствените си емоционални чувства, плътски желания и естетически критерии.

Много красива, силно въздействаща и с еротично внушение е една дръжка от керамичен жертвен съд – патер, намерен в Античния керамичен център край Павликени. Находката е датирана към II – III в. от н.е. и е доказателство за култа към богинята на любовта и красотата Венера. Божественото женско тяло е представено в характерния си вид – голо, леко извито, лявата ръка е повдигната и докосва косите. Формите на тялото са съразмерни и добре изваяни, въпреки че като цяло изображението не е особено детайлно и прецизно. Въпреки примитивизма на провинциалния майстор пластиката определено има еротично излъчване и предизвиква съблазън, което за пореден път доказва не само творческите умения на древните занаятчии, но и техните естетически критерии и душевност. (12)

Колекцията от антични археологически находки с еротични внушения, намерени в античното селище край Павликени, съдържа и глинен фалос. Находката е датирана III – IV в., дължината е – 5,5 см, изработен е от местната глина, върху която са запазени следи от нанесен тъмнокафяв лак. Фа-

лосът завършва с изтъняване на формата, силно извита като дръжка. (13) Появата на първите фалически предмети за сексуални цели се свързват с Древна Гърция и гр. Милет, където през III век пр.н.е. се изработвали и продавали по цялото Средиземноморие т. нар. „олисбос" – изкуствени фалоси, изработени от дърво, камък или подпълнена кожа. Предназначението им било главно за самотните жени и лесбийките. Освен за удоволствие изкуствените фалоси се използвали още за дефлорация или при обредите за плодовитост. Навярно с това предназначение е било провокирано умението на античните майстори край Павликени, когато са изработвали подобни предмети. (14)

През Ренесанса, с появата на печатарската преса и изобретението на Йохан Гутенберг, се поставя началото на масовото разпространение на еротиката. Докато в древността еротичните произведения на изкуството са се изработвали ръчно, в единични екземпляри, поради което са и стрували скъпо. Така те са били достъпни само до ограничен кръг от представители на висшата класа. През Ренесанса еротичното изкуство има възможност да стане по-популярно и да бъде широко разпространявано. През 16 век в Италия се появява първата еротична книга „16-те удоволствия", която църквата заклеймява и унищожава. Последвало второ издание, в което за първи път еротичните рисунки имали и текст. Така през вековете се развива идеята за представяне на еротични сцени чрез различните видове изкуства и изображения – литература, живопис, скулптури, до появата на първите фотографии и на киното. (15)

Във фонда на Исторически музей – Павликени се съхранява богата колекция от пощенски картички, събирана в семейството на Иван и Янка Колчеви. Техният наследник Георги Колчев, също от Павликени, подари сбирката от 245 картички. Всички те са от първите десетилетия на XX век и могат да се разделят условно на няколко тематични групи – репродукции на живописни платна от западноевропейски художници; изгледи от различни градове и исторически местности; портрети на известни писатели и композитори; пейзажи, цветя и природни картини; романтични сцени или портрети на жени. Почеркът на художниците, оформлението на картичките, изобразените персонажи дават безпогрешна характеристика на епохата, през която са използвани. Номерацията в долния десен край на всяка от тях е знак, който недвусмислено показва, че тези пощенски картички са били широко разпространени и са се произвеждали в голям тираж. Според дарителя колекционирането им се е приемало в обществото не само като мода, но и като знак за интелигентност. Част от картичките са с марки и пощенско клеймо, изпращани са като открити писма, обикновено като поздравление по повод на различни празници. Според начина на изработване картичките могат да бъдат разделени на две основни групи – като репродукции на

фотографски изображения и като произведения на изобразителното изкуство. (16)

Особено атрактивни и с определено еротично въздействие (според представите на съвременниците в началото на миналия век) са 41 от тези пощенски картички. По-голяма част от картичките в колекцията са черно-бели, но има и такива с цветни изображения. Авторите на една част от тях са потърсили опора за сюжета си в древногръцката митология, други – в шедьоври на класическата литература, трети са развили въображението си на тема „любов и женска красота".

Поредицата картички, отразяващи сцени и герои от митологията, съдържа следните оригинали:

– „Ерос и Психея" – цветно изображение, произведена в Германия от издателството „Stengel", с размери 9 х 14 см, репродукция от картината на френския художник Франсоа Паскал Жерар (1770 – 1837). Картичката представя любовна сцена между двете божества. Психея е седнала полугола, а до нея е Амур (младо момче с криле), който я е обгърнал с двете си ръце. Картичката е изпратена на 16 септември 1918 г. до г-ца Янка Колчева от Павликени.

– „Ева" – черно-бяло изображение, размери 9 х 14 см, репродукция на картината на Е. Бизон, представяща Ева заобиколена от 4 амурчета, едно от които ѝ подава ябълка от дървото над нея. Картичката е изпратена до г-н Иван Колев от Павликени на 06.01.1915 г. по повод именния му ден.

– „Арианда" – черно-бяло изображение на съпругата на бог Дионис, размери 9 х 14 см, репродукция на картината на H. Rae. Женското тяло е полуголо, прозрачен воал покрива само краката ѝ. Арианда е седнала на скали край морето в очакване на своя любим. Интересно е, че подобна картичка е пътувала като открито писмо на 1 януари 1918 г.

– „Филомела" – описанието е като на другите два експоната, репродукцията е от картина на Linger, картичката е дело на издателство „Модерно изкуство" – София. Филомела – дъщерята на атинския цар Пандион, която била изнасилена от съпруга на сестра си – тракийския цар Терей, а по-късно превърната от боговете в лястовица, е представена като отчаяно и тъжно, младо, полуголо момиче. Внушението е за дълбока тъга и отчаяние. (Сн. 18.)

Със силно еротично въздействие са поредицата от пощенски картички, на които са изобразени голите женски тела:

– „Волна" – репродукция на художника I. A. Hanriot, изд. „Леон Арис", Русе;

– „Vision" – цветна репродукция от картина на K. Hansel;

– „Одиночество" – черно-бяла репродукция на A. Asti;

– „Рицар и Роза" – черно-бяла репродукция на F. W. Scholtz;

– „Красивьй берег" – черно-бяла репродукция на G. Gurtois;

– „Пролет“ – цветна репродукция на Б. Кнюпфер, изобразяваща две къпещи се на брега на морета голи момичета.

Посочените образци имат общото излъчване за силно внушена меланхолия, наивитет и характерния за началото на XX век романтизъм. В същото време те са доста разкрепостени и контрастират силно на провинциалния начин на живот в селища от рода на Павликени в зората на миналия век.

Сюжетът на другите картички е подобен на посочените вече образци – къпещи се жени по бреговете на реките, съблазнителни женски тела сред водопади от цветя, драматични любовни сцени, нежността на първата целувка или просто илюстрация на човешките плътски желания и страсти.

Еротиката, която излъчва голото женско тяло, е вдъхновявала не само античните ваятели или западноевропейските художници през 19 и 20 век. Тя е извор за творческа изява и на съвременните художници. В експозицията на Художествената галерия към Исторически музей – Павликени е изложена творбата „Жената Мария“. Това е една литография с размери 57 х 70 см, авторско дело на младия художник от Павликени Христо Христов. (Сн. 25. – 26) Графиката представя гола жена, седнала, с изпънати зад тялото кокалести ръце, на които се е подпряла. Главата е леко наклонена надясно, а очите са големи и тъжни. Зад жената е изобразен фриз от човешки тела и изображения, предимно на мъже, които се вписват като част от християнския кръст. Създава се илюзията, че женското тяло е сякаш разпънато на този кръст. Като цяло въздействието на литографията е силно емоционално, независимо че излъчва безкрайна тъга и отчаяние. В творбата има много символика и дълбок авторски замисъл. (17)

Ако трябва да потърсим какво обединява всички находки, артефакти и произведения с еротично внушение от региона на Павликени – това е преди всичко естетическото им излъчване. Всички те илюстрират общочовешки емоции, чувства и преживявания, които са неподвластни на времето в хода на историческото ни развитие. Любовта, плътските удоволствия, радостта и тъгата, верността и изневярата са присъщи на хората от дълбока древност до наши дни. Изобразяването на всички еротични сцени върху гореописаните артефакти не преследват директното сексуално въздействие, а по-скоро са доказателство за присъствието на еротиката в живота ни, в нашите действия, мисли и чувства.

БЕЛЕЖКИ

1. **Султов, Богдан.** Антични керамични центрове в Долна Мизия, София: Изд. „София-Прес“, 1976.; Античен керамичен център – Павликени. София: Изд. „Реклама“, 1977. 2. **Стайков, Кирил.** Сексът и еротиката в изкуството.

3. **Султов, Богдан.**, Павликенският край през Античността. – В: Сб. *Павликени и павликенският край*. София: Изд. на ОФ, 1977, с. 11 – 62.

4. Античен керамичен център…; **Цонева, Нели.** Антично керамично производство (II – IV в. от н.е.). – В: Сб. *Страници от историята на Павликени*. София, УИ „Св. Кл. Охридски", 1999, с. 7 – 15.

5. **Батаклиев, Георги.** Антична митология. София: Държавно издателство „Д-р Петър Берон", 1989, с. 68 – 69.

6. Пак там.7. Енциклопедия *Митовете по света*. Изд. „Отворено общество", 1997, с. 66 – 67.

8. Пак там, с. 203 – 204.

9. **Султов, Богдан.** Антични керамични центрове…, с. 5 – 26; **Цонева, Нели.** Павликени – античен и вечен. – В Сб. *Павликени – античен и вечен*. София, УИ „ Св. Кл. Охридски", 2006, с. 9 – 21.

10. Находката се съхранява в Регионален исторически музей – Велико Търново, отдел „Археология", инв. № 3017 А/ТОМ.

11. Пак там.

12. Пак там.

13. Пак там, инв. № 2102 А/ТОМ.

14. **Илиева, Полина.** История на секс играчките.

15. **Стайков, Кирил.** Сексът и еротиката в изкуството.

16. Исторически музей – Павликени, осн. фонд „Нова история" – инв. № от 3433 до 3678.

17. Исторически музей – Павликени, фонд „Художествена галерия", инв. № 163.

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ПАВЛИКЕНИ КАТО ФАКТОР ЗА ОПАЗВАНЕ И ПОПУЛЯРИЗИРАНЕ НА АНТИЧНИЯ КЕРАМИЧЕН ЦЕНТЪР

През 1971 г. в м. Върбовски ливади, на 5 км северозападно от съвременния гр. Павликени, е разкрита пещ за изпичане на битова керамика от римската епоха. При започналите същата година археологически разкопки са разкрити общо 8 пещи – 4 за строителна и 4 за битова керамика. Още през първото археологическо лято се откриват и части от архитектурен комплекс от същата епоха. Археологът от великотърновския Исторически музей н.с. Богдан Султов започва проучване на обекта и ръководи археологическите разкопки в продължение на 10 години – от 1971 до 1982 г. Уникалните археологически находки и проучването на обекта провокират местната общественост и ръководството на града да създадат организация и да намерят средства за изграждане на местен музея.

Исторически музей – Павликени е създаден през 1978 г. и вече над 35 години съхранява и популяризира, издирва и проучва културно-историческото наследство на Павликени и 20-те селища от община Павликени. Във фондовете на музея се съхраняват над 25 хиляди фондови единици движими паметници на културата, разпределени в отделите: „Археология“, „Възраждане“, „Етнография“, „Нова и най-нова история“ и „Художествен“. Чрез публикуваните материали в научната литература, в местния и регионалния печат, както и чрез разпространените печатни издания музеят допринася за популяризиране на историята на павликенския край. Като един от малкото културни институти в града Историческият музей има съществена роля за патриотичното и естетическото възпитание на младото поколение в общината. Исторически музей – Павликени се помещава в самостоятелна двуетажна сграда по проект на арх. Теофил Теофилов и разполага с над 600 кв.м площ за постоянната си експозиция. Сградата е изцяло ново строителство и е предназначена специално за музей.

Археологическият обект, разположен на площ от приблизително 9900 кв.м, има няколко сектора, намиращи се един от друг на разстояние от 50 до 200 м. Най-добре проучен и експониран е централният сектор, където е разкрита вила от римската епоха (т. нар. вила рустика), създадена към края на I в. сл.Хр. и съществувала до втората половина на III век сл.Хр. В посока запад – северозапад от нея е проучен втори архитектурен комплекс, около който също са регистрирани пещи за изпичане на строителна, битова и художествена керамика. Трети самостоятелно обособен архитектурен ком-

плекс е разкопан югозападно от централната вила и южно от протичащото наблизо Върбовско дере. В него сред останките от жилищни сгради са проучени още 7 пещи и намерени множество интересни находки – варовиков бюст на император Комод (180 – 192), мраморна оброчна плочка на Тракийския конник, предмети от метал и кост.

Архитектурният комплекс край Павликени е създаден в края на I в. сл.Хр., още преди основаването на Никополис ад Иструм, след Дакийските войни на император Траян. По това време в Нове (при съвр. гр. Свищов) вече е изграден военен лагер, в който е настанен I-и италийски легион. След като се уволнят от военна служба, някои от войниците се връщат по родните си места, но други остават в региона и се заселват в плодородната долина на р. Росица. Вероятно така се появява и вилата край Павликени, една от многобройните в региона. Оттук преминават важни пътища, свързващи провинцията Мизия (по-късно Долна Мизия) с останалите краища на огромната Римска империя. Този факт е причина за наличието на множество пътни станции, селища, вили, светилища и занаятчийски центрове.

Централната вила край Павликени (вила рустика – централен сектор) заема площ от 4100 кв.м. и има неправилна правоъгълна форма. Около вътрешен двор с колонада са разкрити верижно разположени помещения, а в ниската част на двора са се намирали два кладенеца, снабдявали сградите с вода. Източното крило е заето от две самостоятелни постройки, между които е ситуиран вход. Южната страна включва три сгради – баня, жилищна и стопанска постройка. Банята е от верижен тип, с басейни за топла и студена вода и отоплителна подова инсталация (хипокауст), изградена от специално направени глинени тръби с отвори за преминаването на топлия въздух. Жилищната сграда западно от нея вероятно е обитавана от управителя на имението, живял тук през цялата година. Няколко от помещенията също са с подово отопление.

Последната постройка от южното крило е стопанска, обширна като площ и достигаща до втория западен вход на вилата. В нея е открит керамичен съд със съкровище, състоящо се от 3727 сребърни денари. Намерената колективна нумизматична находка, както и разчетените единични монети дават възможност да се поставят границите на първия строителен период. Най-ранната монета е от времето на император Тиберий (14 – 37 г.), а най-късната монета от съкровището е сечена при император Луций Вер (161 – 169 г.), което показва, че вилата е пострадала по време на нападенията на известното от писмените извори племе костобоки през 170 г.

В западното крило, в непосредствена близост до входа, се намира хореумът (сграда за съхраняване на зърнени храни), състоящ се от две обширни правоъгълни помещения, подовете на които са били изолирани, за да бъде запазена суха продукцията.

Северозападният ъгъл на вилата е със самостоятелен портик и е предназначен за съхраняване на керамичните изделия и може би е използван за място, където в първите години от създаването на вилата са обработвани кожени изделия, предназначени за нуждите на обитателите. В северната централна част на вилата е разположена правоъгълна по план сграда, в която са обособени 7 помещения около вътрешен двор. Тя се отличава от останалите по своята ориентация, леко изместен спрямо посоката на другите сгради. Вероятно тази постройка е изградена още в началото на създаването на имението и е обитавана през цялото време на съществуване на комплекса, но променяйки своето предназначение. В началото е жилищна сграда и вероятно в нея е пребивавал собственикът. Тук са разкрити едни от най-интересните артефакти, които характеризират епохата и бита на обитателите на вилата – хромел, фрагменти от водопроводни тръби, железни предмети и инструменти, бронзови и медни апликации, разнообразна по форма, украса и предназначение керамика, метални и глинени лампи и много други находки.

На основание на нумизматичния материал и археологическите находки е определен и II-ят строителен период на вилата – от последните десетилетия на II в. до 40-те години на III в., когато тя вероятно е пострадала от големите готски нашествия, прекратили съществуването на голяма част от селищата на провинцията Долна Мизия.

Животът в античната вила се възстановява едва след около 50 години и III-ят строителен период на комплекса може да бъде поставен в границите на 70 – 80 години на III в. до към средата на IV в. сл.Хр. Датировката се потвърждава и от най-късната намерена на обекта монета – на император Констанций II (337 – 361 г.). Процъфтяващият керамичен център и античното селище стават жертва на поредните варварски нашествия. Нахлулите от север готи през втората половина на IV в. оставят зад себе си пепелища и разрушения Завинаги е спряно грънчарското колело, а огънят в пещта на античните майстори загасен.

Това, което прави римската вила край Павликени уникална и единствена по рода си, са разкритите отлично запазени и експонирани пещи за строителна и битова керамика. Проучени са над 50 пещи, които потвърждават тезата, че тук е произвеждана керамична продукция не само за нуждите на местното население, но и с цел търговия. Произведения на местните ателиета са откривани във военния лагер Нове, в административния градски център Никополис ад Иструм, в много от селищата на провинциите Долна Мизия и Тракия, в някои от градовете на провинция Дакия, дори на Кримския полуостров.

Наличието на множество грънчарски пещи и работилници, намерената в тях продукция и инструменти на старите майстори предоставят възмож-

ността да се проучи античното керамично производство. То представлява дълъг и сложен технологичен процес, обезпечен от естествените находища на подходяща пластична глина в района. При проучванията на комплекса са открити глинени съдове, лампи и теракоти, детски играчки, бронзови апликации, пръстени и гривни, мраморни оброчни плочки, разнообразни земеделски оръдия на труда и др.

Първият изследовател на обекта Богдан Султов още през 70-те г. на миналия век го превръща в първия музей на открито в България. Разкритите основи на жилищни сгради и работилници са консервирани и експонирани. Заедно с тях са консервирани и експонирани и керамичните пещи, като за целта са изградени специални покрития – витрини за съхранение на пещите и за по-доброто им възприемане от посетителите.

През 1975 г. в унисон с характера на обекта са изградени допълнителни постройки с цел социализацията на обекта – административна сграда с навес, атрактивна арка, складови помещения, демонстрационна грънчарска работилница и музейна експозиция. Всички нови строежи са изработени с отпадъчен материал от археологическите разкопки (фрагменти от битова и строителна керамика, шлака и др.), които по особено артистичен и оригинален начин се вписват в цялостния облик на обекта.

По оригинален начин е представен цялостният процес на технологията за изработване на античната керамика – система от басейни за плавене на глината, грънчарска работилница и пещи за изпичане на керамичната продукция.

В грънчарската работилница е устроена оригинална експозиция с тухли, върху които са изписани автографите и пожеланията на всички почетни гости на обекта. Сред тях са имената на видни български и чуждестранни учени, политици, общественици и именити личности, много от които вече не са сред живите.

Това е единственият паметник на културата, в който е възстановен целият цикъл – от добиването на глината до формирането и изпичането на самите керамични съдове. Този обект е популярен сред учените археолози в света и е включен в програмата за научни изследвания „Гетика“. Той възстановява и цялата последователност на античното керамично производство.

Античният керамичен център е най-добре проученият обект в Югоизточна Европа. Всичко, което изважда от земята, след това археологът превръща в строителни материали, затова и сградите в центъра сега са напълно автентични. Мечтата на Султов е центърът да се превърне в Научно-практическа база за обучение на студенти и специалисти по проблемите на провинциалната римска керамика.

На територията на Античния керамичен център са проведени три международни симпозиума през 80-те и 90-те години на XX век, събрали най-добрите специалисти по римска керамика от целия свят.

Днес вилата в местността Върбовски ливади и прилежащият ѝ Античен керамичен център са уникален музей, разположен в естествената си среда, недвижима културна ценност с национално значение.

Територията на обекта е 58.116 дка – площ, която обхваща само римската вила, административните сгради, навеси, грънчарската работилница и музейната експозиция. По документи обектът има обща площ от 139,70 дка, като част от тази територия в момента се управлява от частни земеделски стопани, но е под режим на охрана на недвижима културна ценност с национално значение.

Собствеността на обекта през годините е променяна неднократно. Първият акт за държавна собственост е под № 1302 от 1986 год. През 2000 г. с Акт № 224/08.05.2000 г. археологическият обект (парцел № 000396) е обявен за публична общинска собственост. Последната промяна на собствеността е от 29.04.2010 г., когато под № 3530 от същата дата обектът отново е обявен за държавна собственост. На основание на Чл. 6, ал. 2 от ППЗДС е сключен договор на 11.06.2012 г. между държавата, представлявана от областния управител на област В. Търново и кмета на Община Павликени. Предмет на договора е предоставяне на безвъзмездно право на управление от Община Павликени на Античния керамичен център, при спазване на разпоредбите на Закона за културното наследство. Срок на договора – 5 години.

През 90-те години на XX в. за кратко стопанин на обекта освен Община Павликени стават Сдружението „Древна балканска земя“ и Институтът по тракология при БАН. По това време със средства на Държавна печатница – В. Търново и други спонсори на територията на АКЦ са построени и обзаведени две луксозни къщи за гости. Неразбирателство между инвеститорите и незаинтересоваността на местната власт довеждат до тяхното разрушаване, преди да посрещнат първите си гости. Пак в този период е развалена и постоянната експозиция в тамошния музей, а археологическите находки са прибрани във фондовете на Исторически музей – В. Търново. От периода на управление на Сдружението „Древна балканска земя“ остава отпечатана една рекламна дипляна, реализирана през 1990 г. със съдействието на Международната фондация „Людмила Живкова“, Института по тракология и Софийския университет „Св. Кл. Охридски“.

Занемаряването на обекта в края на XX в. и началото на XXI в. става все по-осезаемо, основите на римската вила вече не се виждат от обзелата ги растителност, западният и южният сектори отдавна не могат да се видят и се нуждаят от нови археологически разкопки, административните сгради са с течащи покриви и се нуждаят от ремонт, посещенията на туристи стават инцидентни. За сметка на това редовен посетител и ползвател на базата става местната ловна дружинка, а на обекта има добре поддържана зеленчукова градина.

През този период са извършвани само няколко частични ремонтни дейности в извънредни ситуации – при пропаднал покрив или счупена греда. Единствената грижа за римската вила е постоянната 24-часова охрана на обекта, както и периодичната реставрация и консервация на античните пещи, осигурена по настояване на ИМ – Павликени. През първото десетилетие на XXI в. на АКЦ е построена поредната къща за гости. Отново недобре планирана и некачествено изпълнена, тя и до днес стои недостроена и неизползваема.

По-съществена и реална грижа за АКЦ е положена през 2004 г., когато е реализиран проект „Античен керамичен център – възстановената древност" по програма „Обществен форум" на обща стойност 45 455 лв. (27 235 лв. от Проектния фонд и 18 220 лв. от собствени приходи на Община Павликени). В изпълнението на проекта са извършени неотложни ремонтни дейности на част от витрините над античните керамични пещи, ремонт на дървените покривни конструкции и препокриване с керемиди на римската баня и на демонстрационните пещи. Изработени са рекламни материали на български и на английски език.

През 2007 г. отново са извършени неотложни частични реставрационно-консервационни дейности на някои от античните пещи. Източници на финансиране: Проект към „Обществен форум" – Павликени и бюджетът на Община Павликени.

През 2012 г. се укрепват частично зидовете на римската вила – там, където са сериозно компрометирани от атмосферните условия и израсналата растителност.

До края на XX в. грижата за Античния керамичен център е била основно на Община Павликени. Участието на Исторически музей – Павликени в дейностите по опазване и поддръжка на археологическия обект се свежда до:

– представяне на обекта пред гости и посетители с екскурзоводски беседи;

– реставрация и консервация на античните и демонстрационните пещи;

– архитектурно заснемане на археологическия обект край Павликени;

– издаване на рекламни дипляни за обекта – 2 вида, на български и на английски;

– частични аварийни ремонти и подмяна на покриви със средства на Общината и на Министерство на културата.

През тези години работещите на обекта 4 пазачи са на подчинение на Общината, а в музея има само един специалист и съответно няма археолог. Едва от м. юни 2003 г. вече има назначен археолог, но в продължение на 6 години, до 2009 г., специалистът е с работно място не в музея, а в Общината. Всичко това води до допуснатото занемаряване на обекта и проблемите, описани по-горе.

По документи въпросът за стопанисването на обекта се променя през м. ноември 1995 г., когато с Решение на Колегиума на МК общоисторическата музейна сбирка се преобразува в Исторически музей – Павликени (Протокол № 27 от заседание на Колегиума на МК на 26.10.1995 г.). В цитираното Решение се казва: „Намираме за целесъобразно решението на Общинския съвет относно предоставянето на Античния керамичен център – недвижим паметник на културата с национално значение, заедно с прилежащата му територия и сгради на новосъздадения Исторически музей – Павликени с оглед системното му опазване и по-нататъшно проучване. Министър: проф. Георги Костов)."

Независимо от въпросното Решение, реално предоставяне на АКЦ на музея за стопанисване, опазване и проучване все още няма. По-съществена промяна в административно отношение настъпва през 2010 г., когато в изпълнение на Закона за културното наследство Исторически музей – Павликени става юридическо лице на бюджетна издръжка по делегирани държавни дейности и дофинансиране от Общината. Тази промяна засяга работещите 4 пазачи, които стават 3 общи работници и влизат в структурата на ИМ – Павликени. От 2010 до 2013 г. в музея работят: директор, 1 уредник, чистачка и 3 работници. От 1.09.2013 г. в изпълнение на Решение № 391 на Общински съвет – Павликени (Протокол № 33 от 25.07.2013 г.) се променя структурата на ИМ – Павликени, като се увеличава числеността на персонала с 1 щатна бройка за „уредник". Новоназначеният специалист е археолог с магистърска степен на образование. В неговата длъжностна характеристика е записано като основно задължение грижата за опазване и проучване на обекта.

Състоянието на археологическия обект „Античен керамичен център" съществено се промени след 2010 г. Превзелата го растителност е премахната, всяка година се правят частични ремонти, територията се поддържа чиста и добре уредена. Този уникален музей на открито предоставя чудесни условия за културни празници, фестивали и пленери.

На територията на АКЦ ежегодно от 2010 г. се провежда общински фолклорен фестивал, организиран от Община Павликени, Народно читалище „Братство 1884 г." и Исторически музей – Павликени. Над 1500 участници и гости от региона и общината всяка година имат възможност да се запознаят с този уникален паметник на културата от Античността. АКЦ е привлекателен център и извор на вдъхновение и за участниците в ежегодните пленери по скулптура и дървопластика, организирани от Община Павликени и фирма „Фарвут".

През лятото на 2012 г. АКЦ е домакин на художници от българо-финландски проект на Фондация „Аматерас", които в продължение на няколко

дена рисуват сред античните останки. Този проект е подкрепен от Министерството на културата и Министерството на външните работи, както и от посолствата на Финландия и България. Домакин на проекта от 29 юни до 5 юли е Община Павликени.

На следващата 2013 г. подобен артпроект „Традиция и съвременност" е реализиран съвместно с Посолството на Япония в България, Общината, музея и Фондация „Аматерас". В рамките но този проект обектът е посетен от японски и български художници и специалисти по керамика, които след това уреждат съвместна изложба в залите на Исторически музей – Павликени. Чудесен финал на този проект е демонстрацията на съвременна японска калиграфия, осъществена в залите на Исторически музей – Павликени през м. ноември 2013 г.

Независимо от различните видове дейности и инициативи, осъществявани на обект АКЦ, проблемите относно опазването на материалната база и античните останки си остават постоянни. Този паметник на културата се нуждае от непрекъснати грижи за опазване и поддръжка. През 2012 г. най-сериозните проблеми на обекта и най-уязвимите места за ремонт са следните:

- античните и демонстрационните пещи, римската баня и хипокаустът се нуждаят от ежегодно почистване, реставрация и консервация;
- съществуващите покрития на античните пещи са амортизирани и това е пряка заплаха за физическото състояние на артефактите;
- климатичните условия оказват влияние върху състоянието на зидовете и другите открити архитектурни елементи, което нарушава тяхната цялост и автентичност;
- административната сграда е с нарушена покривна конструкция и спешно се нуждае от ремонт и хидроизолация;
- демонстрационната грънчарска работилница е в силно занемарено състояние и има потенциална опасност от разрушаване на стената с автографи на велики личности;
- музейната експозиция се нуждае от ремонт, климатизация и изграждане на съвременни експозиционни витрини;
- стаята на работниците и сервизните помещения са в лошо състояние и се нуждаят от ремонт и обновяване.
- туристическата пътека и наблюдателната площадка на места са трудно проходими и се нуждаят спешно от обновяване и ремонт.

Тези проблеми налагат идеята Исторически музей – Павликени да кандидатства с проект пред Американския научен център – София. Проектът е разработен през 2012 г., а писмото, с което се съобщава, че Проектът е одобрен, е с дата 08.03.2013 г.

Проектът „Опазване, реставрация и социализация на Античния керамичен център край Павликени“ обхваща дейности, които имат за цел да съхранят и обновят този уникален паметник на културата.

Общата цел на проекта „Опазване, реставрация и социализация на Античния керамичен център край Павликени“ е опазване на културно-историческите ценности в региона, съхраняване на античното наследство чрез цялостно възстановяване на този уникален културно-исторически обект с цел разгръщане на неговия археологически потенциал и пълноценното му използване. Античният керамичен център е един от най-значимите паметници на културата в региона и идеята за неговото възстановяване като културна и туристическа марка на града има изключително висока обществена подкрепа.

Конкретни цели, които си постави проектът и които пряко произтичат от общата цел:

- Опазване и социализация на Античния керамичен център като археологически паметник на културата с национално значение.
- Извършване на неотложни ремонтно-възстановителни, консервационни и реставрационни дейности на уникалния културно-исторически обект за разгръщане на неговия археологически потенциал и пълноценното му използване.
- Възстановяване и модернизация на музейната експозиция, експониране на артефакти от археологическия обект.
- Създаване на база за обучение и туризъм, планиране на целенасочен културно-исторически маркетинг и трайното му включване в туристическите маршрути на Великотърновския регион.
- Проектът трябва да допринесе за устойчивата социализация на Античния керамичен център и за утвърждаването му като образователен, туристически и културен център..

За реализирането на Проекта и на тези конкретни цели на **1 юли 2013 г. бе подписан ДОГОВОР ЗА ОТПУСКАНЕ НА ГРАНТ №. ARCS13SPCME10 между Исторически музей – Павликени и Американския научен център – София, с финансовата подкрепа на Фондация „Америка за България“. Предоставената сума за реализирането на Проекта от АНЦ – София е 64 263,15 лв. и още 9 000 лв. съфинансиране от Община Павликени, като общата сума по проекта е 73 263,15 лв.** (сумата надвишава бюджета на музея за същата 2013 година)

За реализирането на Проекта и на конкретно поставените цели са извършени следните дейности в хронологичен ред:

1. **Реставрация и консервация на античните грънчарски пещи.**

– Античните пещи са групирани в седем покрития, като на шест от тях са подменени покривните елементи и е поставена нова ламарина. Пребоя-

дисани са металните части на покритията. Почистено е вътрешното пространство на покритията и на пещите.

– Укрепени са стените, скарите и сводовете на античните пещи. Заздравени са с подходящ разтвор и кит всички ерозирали и „течащи“ пръст места. Със санирaщ грунд е заздравена субстанцията, която е около пещите (пръст и отломки), за да не се свличат. Почистените от такава пръст подове са заздравени с дълбоко проникващ грунд.

– Демонстрационните пещи са с подобрена здравина – срутените пещи са с нова „плетена“ конструкция. Пещта, която е показана в етап на построяване, е изградена отново от преплетени дрянови пръчки, кален разтвор, стъклено платно, мрежа, стъклено платно, разтвор, стъклено платно. Най-отгоре е нанесена замазка от кал (глина) и натрошена слама.

– При хипокауста на античната баня са възстановени шест броя керамични тела. Възстановени са и два от димопроводите (сводчетата), керамичното подово покритие от плочи (частично 3 реда), както и откритите части след почистването от органичната подова замазка. Последните са заздравени с дълбоко проникващ грунд (Rifix) и хидрофобизирани.

– Реновирани са демонстрационните басейни за утаяване и пречистване на глината.

– Всички обекти са хидрофобизирани.

2. **Възстановяване на част от туристическата пътека –** изградени са нови стъпала с каменна настилка, които водят към могилата с наблюдателната площадка; възстановена е част от туристическата пътека край римската вила (с трошляк и каменни плочи), положена е каменна настилка на наблюдателната площадка.

3. **Ремонт на покривната конструкция на административната сграда** – изграден е изцяло нов покрив с дървени летви, върху които е положено фолио и нови керемиди, поставени са нови улуци.

4. **Реновиране на демонстрационната грънчарска работилница** – полагане на ново каменно покритие на пода, подмяна на капаците за прозорци и врати, укрепване на северозападната страна на работилницата, измазване на стените от плет и глина, подменено е осветлението. Възстановена и укрепена е стената с автографи на известни личности.

5. **Ремонт на стаята на пазачите** – изграждане на нов комин и поставяне на ново покритие на тавана на стаята, измазване на стените и пода на стаята.

6. **Освежаване на експозиционната зала на музея** – боядисване на стените, подмяна на счупени керемиди, боядисване на металните конструкции на врати и прозорци, подмяна на осветлението в залата.

7. **Ремонт на сервизните помещения** – ремонт на стени, тавани, полагане на санитарен фаянс в кухнята и сервизните помещения (баня и то-

алетна), подмяна на съд за съхранение на вода за обекта, ново кухненско обзавеждане.

8. **Изработени и монтирани 13 експозиционни витрини**, като 8 от тях са с вградено осветление.

9. **Осигуряване на мултимедия, климатизация и техническо оборудване за музейната експозиция. Закупени са**:

– Климатична система – колонен тип, модел „TREO H60-CC1“;

– Климатична система – стенен тип, инверторен, модел „MIDEA MSR – 18HRDN1“;

– Мултимедиен проектор – модел „NEC V260X“;

– Лаптоп – модел „PC DELL INSP.3521/475421_ 8GB“

– Цифров фотоапарат – модел „SONY DSC-HX300B“;

– Диктофон „OLYMPUS VH-713PC BLK“;

– Екран за стена – модел „HAMA ROLLO PROJEC, 180x180 18746“;

– Екран на статив – модел „HAMA TRIPOD – SCREEN 180, WH“.

10. **Изработени и монтирани са 13 информационни и указателни табели на обект АКЦ**, които дават информация на посетителите за археологическия обект, както и за отделните сектори на римската вила или за изложените експонати. Табелите са двуезични – на български и на английски език.

11. **Отпечатани са рекламни дипляни за Античния керамичен център** – съответно на български и на английски език.

12. Като финал на проекта на 5 декември 2013 г. в обновената музейна експозиция на обекта бе **открита археологическа изложба „Животът в римската вила край Павликени“** с находки от Античния керамичен център. Изложбата е реализирана съвместно с Регионален исторически музей – В. Търново.

По време на изпълнението на проекта нееднократно бе давана информация за различните дейности, които се осъществяват на територията на АКЦ. Първоначална информация за проекта бе публикувана в края на м. юни 2013 г. на страниците на в-к „Янтра днес“ и в-к „Борба“ – В. Търново. Радиоинтервюта са дадени за Агенция „Фокус“ – В. Търново и Националната радио програма „Хоризонт“. През м. август на страниците на в-к „Янтра днес“ е публикуван материал за извършената реставрация и консервация на автентичните римски пещи от инж. Катя Буланова. Нееднократно публикации за изпълнението на проекта са публикувани и на страниците на в-к „Павликенски глас“.

Широка рекламна кампания бе развита през м. декември 2013 г. и по повод окончателното изпълнение на проекта, както и откриването на археологическата изложба в музея на АКЦ. Материали по повод археологическата експозиция са публикувани на страниците на вестниците „Стандарт“,

„Труд“, „Янтра днес“, „Борба“, „Павликенски глас“ и др. Интервюта със специалисти от музея и кадри от изложбата бяха заснети и разпространени от екрана на Национална телевизия Канал 1, BTV, News 7 и други регионални медии, които бяха излъчени в дните на Коледните и Новогодишните празници.

Изпълнението на дейностите по Проекта помогнаха за запазването на този уникален национален паметник на културата и за възстановяването на музейната експозиция отново след 30 години. Създадоха се условия за модернизацията на музейната експозиция чрез новите експозиционни витрини и вложената техника, както и за обогатяване на експозицията с нови артефакти. Това от своя страна повиши интереса към археологическия обект и увеличи броя на посетителите.

Реставрацията и консервацията на античните пещи ще ги запази в автентичния им вид, което е уникалната атракция на обекта.

Ремонтът на демонстрационната грънчарска работилница дава възможност в естествената среда да се демонстрира технологията на античното керамично производство. Възстановяването на уникалната тухлена стена с автографи направи Античния керамичен център още по-атрактивен и привлекателен за туристи. Реновирането на демонстрационните пещи дава възможност за възстановяване на пълния процес на технологията на керамичното производство, както и производството на реплики и сувенири. Целият комплекс от демонстрационните басейни за плавене на глина, работилница и пещи са чудесна база за обучение на студенти археолози, специалисти и изкушени любители на керамичното производство.

Възстановяването на част от туристическата пътека и застилането с плочи на наблюдателната площадка подобряват условията за посетители и дават възможност за развитие на обекта като туристическа атракция. Ремонтът на покрива на административната сграда и на част от сервизните помещения и стаи създава по-добри условия за работещите на обекта и за посещаващите го туристи и специалисти.

Реализирането на проекта допринесе за съхранението и опазването на Античния керамичен център край Павликени като паметник на културата с национално значение. Чрез проекта се постигна утвърждаването му като уникална туристическа атракция „музей на открито“ и се популяризира в медийното пространство. Изпълнението на проекта даде възможност да се подобри базата за научно-практическа дейност на ученици, студенти и специалисти. Изпълнението на проекта помогна финансово дейността на Исторически музей – Павликени, даде нови възможности за реализиране на музейни образователни програми и музейни инициативи. Музейните специалисти натрупаха ценен опит при реализирането на проекти в областта на културата. Отпечатани и разпространени бяха рекламни материали

и информационни табели (на български и на английски език), които допринасят за рекламирането на археологическия обект и подобряват обслужването на посетителите. Проектът „Опазване, реставрация и социализация на Античен керамичен център край Павликени" бе осъществен за период от 6 месеца – от м. юли до м. декември 2013 год. Като цяло изпълнението на проекта повиши авторитета на институцията и популяризира дейността на Исторически музей – Павликени.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Султов, Б. Античен център Павликени. Албум. С., 1977.

Султов, Б. Павликенският край през Античността. – В: Сб. *Павликени и павликенският край*. С., 1977, с. 11 – 62.

Султов, Б. Античните центрове за производство на художествена, строителна и битова керамика. – *Векове,* 1979, 3, с. 14 – 21.

Султов, Б. Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (II-nd – IV-th century). – В: *Годишник на Софийския университет „Св. Кл. Охридски"*, ИФ, 1983, том LXXVI, 2.

Цонева, Н. Античното керамично производство (II – IV в.) – В: **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени. София: УИ „Св. Кл. Охридски", 1999, с. 7 – 15.

Владкова, П. Античен производствен център при Павликени (Долна Мизия). В. Търново, 2011.

Владкова, П. Животът в римската вила при Павликени (по археологически данни). – В: Сб. *Павликени*. В. Търново: Изд. „Фабер", 2014, с. 13 – 48.

НУМИЗМАТИЧНИ КОЛЕКЦИИ ОТ ФОНДА НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ПАВЛИКЕНИ

В основния фонд, раздел „Нумизматика“, на Исторически музей – Павликени се съхраняват общо 836 броя монети и банкноти – съответно 147 банкноти и 689 монети. Находките са от различни хронологически периоди, но съобразно своите характеристики – произход, епоха, номинал, материал и начин на изработване, са обособени в няколко колекции. Друга специфична характеристика на нумизматичния фонд е от кого са събирани като колекции и съответно предадени във фонда на музея. Немаловажен факт е, че от общия брой монети и банкноти откупки са само 18 броя – 9 банкноти и 9 монети. Всички останали фондови единици са подарени безвъзмездно на Исторически музей – Павликени. Основната група дарители са членовете на Нумизматичното дружество в Павликени, което съществуваше в града до началото на 90-те години на миналия век. Техните дарения са направени през м. март 1987 год. след решение на общото събрание на дружеството. Постъплението на първите банкноти и монети всъщност поставят началото и на обособения музеен фонд „Нумизматика“. Подарявайки част от личните си колекции, павликенските нумизмати предоставят на музея и 6 експозиционни витрини (маси), принадлежали на Нумизматичното и филателно дружество в града и изработени специално за експониране на нумизматичен и филателен материал. Веднага след постъплението им във фонда на музея и след съответното им инвентиране подарените нумизматични колекции бяха представени в тематична изложба, а по-късно част от тях станаха неразделна част от постоянната експозиция на музея. Всички дарения на павликенските нумизмати още през м. март 1987 год. са регистрирани във Фонд „13 века България“, а на дарителите са издадени специални удостоверения от името на дарителския фонд.

Главен инициатор и основен дарител на Исторически музей – Павликени е дългогодишният председател на Нумизматичното дружество в града инж. Марин Симеонов Георгиев (бивш директор на Керамичната фабрика „Бъдеще“ в село Бутово и настоящ директор на фирмата за производство на автомобилни джанти АД „Балканкар“ – Павликени). Неговото дарение е прието във фонда на музея с Акт за приемане на предметни дарения и съответния оценителен протокол от 16 март 1987 год., подписан от комисия в състав: Нели Цонева – уредник на ИМ – Павликени, М. Кръстева – специалист отдел „Култура“ към ОбНС – Павликени, и Марко Цочев – уредник от ОД „Кин“ – В. Търново. Дарението като цяло е оценено на стойност 555 лева

(към датата на приемането). На дарителя е издадено удостоверение № 22827 на Фонд „13 века България“ от м. март 1987 год. Дарението на инж. Симеон Георгиев представлява 3 колекции, в които са съхранени съответно:

– от инв. № 1 до инв. № 49 – 94 броя български банкноти;

– от инв. № 50 до инв. № 101 – 400 броя български монети;

– от инв. № 109 до инв. № 124 – 16 броя римски монети.

Първата колекция от български банкноти има висока нумизматична стойност и предизвиква заслужен интерес у посетителите на музея. Най-старите банкноти са от емисиите на 1903 год. с номинал 10 и 20 лв., а най-новите са пълна поредица от банкнотите, отпечатани през 1951 год. Разпределени по години на отпечатването и по техния номинал, колекцията изглежда така:

1903 г. – 10, 20
1907 г. – 5
1916 г. – 1, 2, 5, 10, 20, 100
1917 г. – 5, 10, 20, 50
без год. – 10
1920 г. – 1, 2
1922 г. – 5, 50
1925 г. – 50, 100
1929 г. – 250, 500, 100, 200
1938 г. – 500, 1000
1940 г. – 500, 1000
1942 г. – 500, 1000
1943 г. – 200, 250, 500
1944 г. – 20
1945 г. – 200, 250, 500, 1000, 5000
1947 г. – 20
1948 г. – 250, 500
1950 г. – 20
1951 г. – 1, 3, 5, 10, 25, 50

Почти всички банкноти са в два екземпляра, което е особено ценно при експониране и дава възможност за едновременно показване на лице и гръб на банкнотите. От тази колекция само 4 вида банкноти са в един екземпляр. В преобладаващата си част банкнотите са добре запазени, а някои от 50-те години са в автентичния им вид. Колекцията от банкноти е подредена по хронологичен ред в два класьора, които заедно с каталога „Български банкноти 1885 – 1974 г.“ (автор Лазар Мишев Изд. Бълг. нумизматично дружество, София, 1982 г.) също са подарени на музея.

Проследявайки годините на отпечатване и печатниците, където са били изработвани банкнотите, можем да открием отделните периоди от историческото развитие на България след Освобождението през 1878 год. и да направим аналог с външнополитическата ориентация на държавата ни. Докато едни от първите български банкноти, т. нар. „орловки“, от 1903 и 1907 год. (били в обръщение до 05.05.1924 год.) са печатани в Петербург, Русия, то емисиите от 1916, 1917 и 1938 – 1943 год. са изработени в Държавната печатница – Берлин или в печатницата „Гизеке и Девриент“ в Лайпциг. Банкнотите, които са били в обръщение в годините между двете световни войни, са печатани от фирма „Уотърлоу и синове“ – Лондон; фирма „Бред-

бъри, Уилкинсън и компания“ – Англия, и фирма „Тома де ла Рю“ – Лондон, както и фирма „ABNC“ – Ню Йорк. В българската Държавна печатница са отпечатани банкнотите през преломната 1944 год. – само с един номинал от 20 лв., и банкнотите от 1947 до 1950 год. През 1951 – 1952 г. български банкноти, които са в обръщение до 1962 г., се печатат в Ленинград, СССР. (1)

Всички банкноти от тази колекция са в хоризонтален формат. Банкнотите до 1925 г. са украсени предимно с флорални орнаменти, а тия от периода 1925 – 1942 г. са на лицевата страна с портрети на Борис III и на Симеон Сакскобургготски от 1943 г. На гърба на повечето банкноти са представени различни живописни картини, изобразяващи изгледи от Велико Търново, Рилския манастир, София или битови сцени от живота на българския народ: овчар със стадо, орач с волове, жетварки, кошери, розобер и др.

Втората колекция от дарението на инж. Марин С. Георгиев е от български монети, сечени и били в обръщение в годините след Освобождението – 1878 г. Най-ранните монети са от 1881 год., а колекцията завършва с монета от 1 лев, емисия 1960 год. Стремежът на колекционера е бил да съхрани и да покаже цялото разнообразие на българското монетосечене. Подредена в хронологичен ред, колекцията съдържа 481 монети (394 на инж. М. Георгиев и 87 бр. монети на други членове на Нумизматичното дружество). Според различните си номинални стойности и година на сеченето монетите са 52 вида, като от някой вид екземплярите са единични, а от някой вид са по 2, 3 или повече броя. Всички монети са в добро състояние.

Опис на колекцията от български монети:

1881 год. – 2 ст., 5 ст., 10 ст.;
1882 год. – 1 лев;
1888 год. – 2 ½ ст., 5 ст., 10 ст., 20 ст.;
1901 год. – 1 ст., 2 ст.;
1906 год. – 5 ст., 10 ст., 20 ст.;
1912 год. – 1 ст., 2 ст., 5 ст., 10 ст., 20 ст., 50 ст.;
1913 год. – 5 ст., 10 ст., 20 ст., 50 ст.;
1917 год. – 5 ст., 10 ст., 20 ст.;
1925 год. – 1 лев, 2 лева;
1930 год. – 5 лв., 10 лв., 20 лв., 50 лв., 100 лв.;
1937 год. – 50 ст.;
1940 год. – 20 лв., 50 лв.;
1941 год. – 1 лв., 2 лв., 5 лв.;
1943 год. – 2 лв., 5 лв., 10 лв., 50 лв.;
1951 год. – 1 ст., 3 ст., 5 ст., 10 ст., 25 ст.;
1952 год. – 20 ст.;
1954 год. – 20 ст.;
1959 год. – 50 ст.;
1960 год. – 1 лев.

В преобладаващата си част монетите са изработени от медно-никелова сплав, с различна големина на диаметъра според различните им номинали. Само за някои видове от монетите са използвани други метали, като от сребро са изсечени 1 лв. от 1882 год. и 50 ст. от 1912 и 1913 год., а от цинк са монетите от 1917 год.

Голямото разнообразие на отделните монети се крие в техните изображения и художествена украса. Независимо че отделни елементи като държавния герб, образа на българския цар, венците от рози, маслинена клонка и житни класове се повтарят в почти всички видове монети, те запазват своя специфичен вид. На една част от монетите на лицевата страна е изобразен държавният герб, а на други монети е поставен образът на княз Фердинанд I или на цар Борис III. Разнообразни са и надписите на различните емисии – на едни е изписано „БЪЛГАРИЯ – Съединението прави силата", а на други само имената на монарсите „ФЕРДИНАНДЬ I – ЦАР НА БЪЛГАРИТЕ" или „БОРИС III – …". На някои от монетите кантът е гладък, а на други е назъбен. Има и монети с гладък кант, но с вдълбан надпис: „БОЖЕ ПАЗИ БЪЛГАРИЯ". Известни са и монетите с изображението на Мадарския конник.

Най-старите монети от колекцията са 2, 5 и 10 ст. от 1881 г. Това са първите български монети, сечени след влизането в сила на Закона за рязане на монети в Княжество България. (2). На лицевата им страна е изобразен българският държавен герб, над него е надписът „БЪЛГАРИЯ", долу е дъгообразен надпис „Съединението прави силата". На гърба на монетите в средата на монетното ядро са означени номиналната стойност и годината на сечене в три последователни реда един под друг. Наоколо има венец – в лявата половина от рози и маслинена клонка, а вдясно – от рози и житни класове. Долу, до ръба на монетата, надпис „HEATON". Кантът на монетите е гладък и без надпис, диаметърът е съответно 20, 25 и 30 мм. Изработени са от бронзова сплав от мед, калай и цинк, създател на монетата е художникът Николай Формаш, а са сечени в монетния двор на Бърмингам – Англия. (3)

Особен интерес у посетителите предизвикват монетите от 2 ½ ст., емисия от 1888 год. На лицето има малък щитовиден български държавен герб, над него е дъгообразен надпис „Съединението прави силата", а под герба е изписано също дъгообразно „България". Надписите са разположени между два зрънчести кръга. На гърба, в средата на монетното ядро, е означена номиналната стойност – 2 ½ ст., наоколо надпис: „Две стотинки и половина". Долу е означена годината „1888", като надписите са също между два зрънчести кръга. Диаметърът на монетата е 15 мм, а теглото и 2 грама. Изработена е от мед и никел. Сечена е в монетния двор на Брюксел – Белгия. (4)

Своя специфична особеност имат и монетите от 1 и 2 ст., емисия от 1901 год. При тях лицето е както на емисиите от 1888 г. с малкия щитовиден

държавен герб, а гърбът е като на емисиите от 1881 год. с венеца от рози, маслинова клонка и житни класове. Това, което отличава тези монети от другите, са двете малки изображения на френска републиканска шапка и на факел, разположени съответно вдясно и вляво на обозначената година. Между годината и венеца има надпис „A. BORREL", който издава името на художника Алфред Борел. Емисията е изработена в монетния двор на Париж, Франция. (5)

Всички български монетни емисии, сечени до края на Втората световна война, са изработвани в европейските монетарници. Емисиите до Първата световна война са от монетния двор Кремниц в Австро-Унгария. В периода между двете световни войни се секат монети в Брюксел, Берлин, Щутгарт, Будапеща и Виена, а в годините след войната – в Ленинград, СССР. Първите български монети от Монетен двор – София са от емисия 1952 год.

Третата колекция от дарението на инж. Марин Георгиев съдържа 16 броя римски монети: 6 от тях са на император Константин Велики, по една са монетите на Хадриан, Гордиан III, Фаустина стара, Анвтоний, Галиен и Констанций II, 2 монети са от времето на имп. Лициний и 2 монети не могат да бъдат точно разчетени. Повечето от монетите в колекцията имат аналози в колективната находка от Античния керамичен център – Павликени, описани от колегата Марко Цочев.

Най-ранна е сребърна монета от времето на имп. Хадриан II (117 – 138 г.) – лице: бюст на императора надясно, и текст „IMPCONSTANTINUS PF AVG", и гръб: фигура на Фидес, права, надясно, и текст „FIDES PUBLIKA". Диаметърът на монетата е 18 мм. (6) Монетата на Антоний Пий (138 – 161 г.) е подобна на описаните от Марко Цочев в III тип – лице: бюст на имп., надясно, с лавров венец, и текст „ANTONIVS AVG PIVS PP IMP II", и гръб: права фигура на жена (навярно Анона), обърната наляво, текстът не се чете. (7) Монетата на Фаустина Стара – сребърен динар, с диаметър 18 мм, е с лице: бюст на Фаусина Стара, надясно, и текст „DIVA FAUSTINA", на гърба има изображение на божество, наляво, но текстът не може да се разчете. Подобни монети са описани в тип I от колективната находка от Павликени. (8)

Монетата на имп. Констанций II (337 – 361 г.) е медна, с диаметър 17 мм. На лицевата страна има бюст на имп. Констанций II, надясно, с лавров венец, и надпис „DNCONSTANTIVS PF AVG", на гърба е изобразен войн, който поваля с копието си неприятел, падащ от кон. Монетата е в лошо състояние и текстът не може да се разчете добре. (9)

Монетата на Гордиан III е сребърна, с диаметър 22 мм, лице – бюст на имп., надясно, с диадема, и текст „IMPGORDIANVS PIVS FELANG"; на гърба текстът е „PROVIDENTIA AVG" и е изобразена фигурата на Провиденция, права, наляво, с пръчка и шапка долу вляво.

От времето на имп. Лициний (308 – 324 г.) монетите са две – медни, с диаметър 22 мм, с еднакво лице – бюст на имп. Лициний, надясно, с лавров венец, и текст „IMP CVALLICINIAN LICINIUS PFAVG". Изображенията на гърба са различни: на едната е фигурата на Юпитер, прав, наляво, а на другата е изобразен Зевс с Виктория в ръце, наляво, вдясно е знакът Д, а вляво долу има орел.

Медната монета на имп. Галиен (IV в.) е с лице – бюст на императора, надясно, с характерната диадема, и текст „LLIENVS AVG", а на гърба – седнала фигура, наляво, но състоянието на монетата не позволява да се разчете текстът.

Не само най-много, но и най-разнообразни са монетите на имп. Константин Велики (306 – 337). На 5-те екземпляра текстът на лицевата страна е идентичен: „IMPCONSTANTINUS PF AVG" и бюст на императора, надясно, с лавров венец. Изображенията на гърба обаче са различни: слънчевият бог наляво; Зевс, който държи Виктория; фигурите на двама войни, а помежду им две знамена (10) и др. По-различна от другите е възпоменателната монета на Константин Велики с лице – бюст на императора, надясно, и текст „VRBC ROMA", а на гърба с фигурата на Капитолийската вълчица, кърмеща Ромул и Рем. (11)

Второто по големина дарение, постъпило в основния фонд „Нумизматика" на Исторически музей – Павликени, е колективното дарение на членовете на Нумизматичното дружество в града. То представлява 166 броя монети и банкноти от различни епохи и с различен произход. Находките са инвентирани от № 50 до № 157 (осн.ф./нум.), а на дарителите е издадено свидетелство № 40963 от март 1987 год. на ДОО „Фонд 13 века България".

Опис на колективното дарение от членовете на Нумизматично дружество – Павликени

1. Георги Александров Георгиев – 15 турски, 2 римски и 40 български монети = 57 бр.
2. Йордан Захариев Харизанов – 1 римска и 1 византийска монета = 2 бр.
3. Кирил Ванков – 39 български монети III бълг. царство = 39 бр.
4. Луиза Димитрова Николова – 27 монети III бълг. ц-во = 27 бр.
5. Иван Рангелов – 5 руски и 3 български банкноти = 8 бр.
6. Любен Луканов – 2 римски монети = 2 бр.
7. Пенка Начева – 8 монети от III бълг. Царство = 8 бр.
8. Росица Иванова Петкова – 7 броя турски монети = 7 бр.
9. Стефан Петков – 6 византийски и 10 римски монети = 16 бр.

ОБЩО: 166 броя

В тази колекция българските монети и банкноти съвпадат с посочените вече подобни емисии от колекцията на инж. М. Георгиев. Наличните 16 броя римски монети също са близки по хронология до римските монети, описани по-горе. Някои от тях са в лошо състояние и доста нечетливи. Тук отново има две монети на Констанций II, от вида с изобразените двама войни и 2 знамена помежду им. Сред тези експонати по-различна е една медна монета с диаметър 28 мм, на лицевата страна има бюст на императора, наляво, и текст „AGRIPA….", а на гърба – права фигура на божеството, като от двете страни са поставени буквите S и C.

Атрактивна част от колективното дарение са 7 броя византийски медни монети, т. нар. корубести, с неправилна форма. Три от монетите са на император Исак II Ангел (1185 – 1195) – на лицевата им страна е образът на владетеля, а на гърба е изобразен Исус Христос. Други три монети са на последвалия го император Алекси III Ангел (1195 – 1203 г.) – на лицевата страна също е образът на владетеля и Исус Христос на гърба на монетите. Малко по-различна е една ранновизантийска медна монета, с диаметър 28 мм, за съжаление с нечетлив надпис. На гърба ѝ е знакът „M", подсказващ ни стойността от 40 нумии, а в отреза – „CON". Към тази група монети можем да причислим и сребърна монета на Дубровник, на лицевата страна на която се чете част от текста „RAGVSII…" и с образа на управника, а на гърба е образът на Исус Христос.

Независимо че не е част от колективното дарение, а е получена отделно, тук е мястото да посочим една от най-ценните монети във фонда на музея, заведена под инв. № 139. Това е златна византийска монета, корубеста, с неправилна форма, пробита. На лицевата страна има образ на владетеля, а на гърба – изображение на Исус Христос. Състоянието ѝ не позволява да бъде точно датирана. Тази монета е подарена на музея през 1978 год. от покойния вече учител Димитър Ботев – бивш ръководител на ученически кръжок по археология „К. Шкорпил" в гр. Павликени.

Интересна част от нумизматичния фонд на музея представляват и 52 броя турски монети. Те са сечени при управлението на султаните от Османската империя: Ахмед III (1703 г.), Мустафа III (1757 г.), Абдул Хамид I (1774 г.), Селим III (1789 г.), Махмуд II (1808 г.), Абдул Азис (1864 г.), Абдул Хамид II (1876 г.) и Мехмед V (1909 г.).

Монетите на турските султани носят всички характерни белези на монетосеченето в Османската империя. Те са класифицирани предимно като монети от средния период на мюсюлманското монетосечене. То започва от управлението на Сюлейман II (1687 – 1691 г.) и завършва с управлението на Махмуд II (1808 – 1839 г.). В колекцията на павликенския музей има монети и от новия период, започващ от Абдул Меджид (1839 – 1861 г.) до Мехмед

VI (1918 – 1923 г.) Монетите от средния период са разнообразни по форма, големина и тегло. Върху лицевата им страна е султанската тугра (печат) с името на султана и стандартна благословия: борец за правата вяра, справедлив, щастлив, ловджия, винаги победител, султан на морето и сушата и т. н. На опакото надписите са на арабски и имат едно и също значение при всички случаи. (12) Обикновено надписът на опаката страна е на арабски, пише се от дясно наляво и посочва в кой град, в коя монетарница и през коя година е сечена монетата. На гърба на турските монети е т. нар. егира или хиджра – това е годината на монетосеченето или годината, когато даден султан се възкачва на престола. Тъй като мохамеданското летоброене започва през 622 год. на нашето летоброене (когато Мохамед напуска свещения град Мека и се премества в Медина), преизчисляването на годините от егира (хиджра) става по формулата Г= Е х 0,97 +622, където *Г* е годината от нашето летоброене, *Е* е годината по хиджрата. (13)

Турските монети от колекцията са разнообразни по големина и грамаж – те варират от най-малките сребърни монети на Абдул Хамид II, с диаметър 15 мм, през медните монети на Абдул Азис, на Махмуд II и др., с диаметър 22 мм, и стигат до най-големите сребърни меджидиета от времето на Селим III, с диаметър 42 – 45 мм. На някои от монетите в периферията е разположен венец от цветя или затворен кръг от полумесец и звезди. Текстът на опаката страна е на няколко реда, които понякога са разделени един от друг с прави линии. Освен хиджрата върху монетите може да е изписана и по-малка арабска цифра, която показва стойността на монетата. Турските монети от тази колекция са запазени в сравнително добро състояние. Една част са от сребро, друга част са сечени от мед или от медно-никелова сплав, а немалка част са т. нар. билонни монети (номиналният им знак не съответства на действителната стойност на монетния метал). (14)

Малко по-различни са 5-те монети, сечени през 1909 год. по времето на султан Мехмед V. При тяхното изработване си личи влиянието на европейското монетосечене по това време. Те са изсечени от медно-никелова сплав, с диаметър съответно 19, 21 и 24 мм, на лицевата страна централно е изобразена султанската тугра, надписът е в кръг, а отдолу са изобразени житен клас и маслинова клонка. В средата е арабската цифра, която показва стойността на монетата, надписът е наоколо в кръг, отдолу са житен клас, маслинова клонка и хиджрата – 1909 год.

Разнообразието на монетите в тази колекция дава добра възможност за представяне на мюсюлманското монетосечене:

№	султан	хиджра	метал	диаметър	брой
1.	Ахмед III	1703 г.	сребро	40 мм	1 бр.
2.	Мустафа III	1757 г.	сребро	38 мм	1 бр.
3.	Абдул Хамид I	1774 г.	сребро	15 мм 25 мм	3 бр. 1 бр.
4.	Селим III	1789 г.	сребро	42 мм 45 мм	1 бр. 1 бр.
5.	Махмуд II	1808 г.	билонна	40 мм 20 – 22 мм	2 бр. 16 бр.
6.	Абдул Меджид	1835 г.	сребро Билонни	17 мм 20 мм	1 бр. 12 бр.
7.	Абдул Азис	1864 г.	мед	22 мм	3 бр.
8.	Абдул Хамид II	1876 г.	сребро	15 мм	2 бр.
9.	Мехмед II	1909 г.	мед-никел	19 мм 21 мм 24 мм	2 бр. 2 бр. 1 бр.

Третото по-голямо дарение във фонд „Нумизматика“ е колекцията от 78 римски монети, подарени от Валентин Денчев Ангелов от с. Бутово. Сред тях са монетите, сечени по времето на императорите : Октавиан Август, Клавдий, Нерон, Траян, Хадриан, Антоний Пий, Септимий Север, Домициан и др. Към това дарение принадлежат няколко византийски и колониални монети. За съжаление тези монети не са в много добро състояние и се нуждаят от специализирано почистване и консервиране.

Във фонд „Нумизматика“ на Исторически музей – Павликени се съхраняват и други отделни монети и банкноти, които не са от обособени колекции, но макар и единични, имат висока нумизматична стойност. Най-ценното е, че почти всички те са безвъзмездно дарение за фонд „Нумизматика„ на музея:

– Дарение от Иван Николов Дечков – римска монета на имп. Северина, III в. от н.е., диаметър 21 мм, от землището на с. Дъскот;

– Дарение от Иван Мончев – сребърна монета с номинал 5 лева от 1894 год., диаметър 37 мм, с образа на Фердинанд I;

– Дарение от сем. Надя и Димитър Димитрови – 6 броя български банкноти от периода 1974 год. – 1992 год.;

– Дарение от Роза Иванова Генчева – 21 броя български монети от периода 1962 до 1992 год.

С цел максималното попълване на колекцията от български банкноти и във връзка с деноминацията на българския лев през 1999 год. фонд „Ну-

мизматика“ бе попълнен с откупка от 16 броя български монети и банкноти на обща стойност 78 898 лв. (15)

Въпреки скромния си обем нумизматичният фонд на Исторически музей – Павликени е сравнително разнообразен и със своите колекции предоставя възможността да се проследи разпространението и използването на монети и банкноти по българските земи. Нумизматичните колекции са добро помагало при обучението на ученици от всички възрастови групи, а като експонати в музейните витрини те винаги са едни от най-атрактивните паметници на културата и заслужено предизвикват интерес у посетителите.

БЕЛЕЖКИ

1. **Мишев, Лазар.** Български банкноти 1885 – 1974 г. София: Българско нумизматично дружество, 1982.

2. Държавен вестник, бр. 49 от 4 юни 1880 г.

3. **Каменов, Радосвет**. Български монети 1880 – 1980 г. София: Българско нумизматично дружество, 1983, с. 12 – 17.

4. Пак там, с. 30 – 37.

5. Пак там, с. 66 – 69.

6. **Цочев, Марко.** Монети и монетна циркулация в Античните керамични центрове – Павликени и Бутово. В. Търново, 1998, с. 53 – 54, № 412.

7. Пак там, с. 62 – 63.

8. Пак там, с. 79 – 82.

9. Пак там, с. 138 – 141.

10. Пак там, с. 136, № 69.

11. Пак там, с. 136, № 72.

12. **Божков, Христо.** Нумизматиката като наука и хоби. София, 1995, с. 51 – 54.

13. **Иванов, Страхил.** Монетите на турските султани. – В: *Методическо ръководство по нумизматика*. София: Изд. МНП, ЦС на БНД., 1995, с. 111 – 118.

14. **Харитонов, Христо.** Монетите в българската народна култура през XV – XVII век (нумизматичен справочник). Изд. Елпис, с. 17.

15. Заповед № 77 от 17.06.1999 год. на зам.-Кмета на Община Павликени.

НОВИ ИЗСЛЕДВАНИЯ ЗА ИСТОРИЯТА НА СОУ „БАЧО КИРО“ ПО ДАННИ ОТ МУЗЕЙНИТЕ КОЛЕКЦИИ ВЪВ ФОНДА НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ПАВЛИКЕНИ

Темата за историческото развитие на СОУ „Бачо Киро“ – Павликени не е била обект на специално и цялостно научно проучване. Първата и най-ранна публична информация за историята на училището дават авторите Русанов и Ванев в книгата си за Павликени от 1940 г. (1) Отделни моменти и аспекти на това развитие са проследявани в теми и публикации, свързани с развитието на образованието в Павликенска община. (2) През 70-те и 80-те години на XX в. в местния периодичен печат по повод годишнини на училището са публикувани няколко изследователски материала, спомени на бивши ученици и учители, снимки и други материали. (3)

Целта на настоящата разработка е да се представи историята на училището на базата на колекцията от архивни документи, снимки, спомени и информация, която се съхранява във фонда на Исторически музей – Павликени.

Една от първите грижи на новите заселници в Павликени е обучението и възпитанието на децата им. Оценявайки потребността от просвета и образование, будните и трудолюбиви павликенци създават своето първо светско българско училище. През есента на 1880 год. в плевнята на Иван Маринов в Балканджи махала учителят Никола П. Станчев поставя началото на учебното дело.

Поради липса на сграда през първите няколко години децата учат в частни плевни и приспособени помещения, като се налага често да се местят от една къща в друга. През учебната 1881 – 82 г. учителят Тодор Станчев обучава децата в дома на Кольо Пазарджиев. През следващата 1882 – 83 г. учениците са преместени в хана на Атанас х. Славчев. Ученическите паралелки са вече две, а за учители са назначени Стоян Дончев и Георги Тошев. От есента на 1883 г. до 1886 г. учители и ученици са местени всяка година в нови помещения – домовете на Станьо Ганев, Кольо Андреев и Тодор П. Рачев. В някои от тия първи учебни години занятията започват на 1 декември и продължават до м. март. С увеличаване на броя на жителите, съответно и на децата, се налага разкриване на III и IV отделение. (4)

Острата нужда от училищна сграда мотивира кметството и обществеността да бъде построено първото павликенско училище. Строителството

му започва през 1886 г. и е завършено само за една година. Училището има четири класни стаи, стая за учителите, за прислужника и голям коридор (сградата се е намирала на мястото на дн. поща). (5)

В спомените на даскал Стоян Дончев Сейков (един от първите учители и основател на местното читалище) тези събития изглеждат така: „Старото училище, което е край църквата, бе второто след църквата общинско здание. Построи се на 1886 год. През учебната 1886 – 1887 год. в това здание учителствах само аз с IV отделение. На следващата година дойдоха Ангел Бакалов и Антон Кожухаров от с. Бяла черква. След тях учителстваха Кирил Ганев, свещеникът от Бяла черква, Стоян Цингов, Петър Мандев, Борис Пенчев от Павликени, Пимпирев от Лясковец, Манов от с. Б. Тракийско и др. За първа учителка бе назначена Йорданка Йочкова от с. Дичин“. (6)

Само след шест учебни години и тази сграда се оказва тясна за нарасналия брой ученици и паралелки. Налага се учителите отново да търсят частни къщи за учебните занятия – от 1903 г. се използва помещение в дома на Кольо Атанасов. Така от 1897 до 1906 г. в Павликени се изгражда първото пълно Начално училище. Негови главни учители са братята поп Станчеви и Васил Павлов.

До 1893 г. павликенските ученици продължават прогимназиалните класове в съседна Бяла черква. Желанието на родители и деца за просвета и активността на по-будните жители довежда до постепенното разкриване на прогимназиални паралелки в периода 1893 – 1898 год. Първите учебни години на класното училище се водят в килията на павликенската църква. (7)

Официалното разрешение на Министерството на просвещението за разкриване в Павликени на прогимназия с пълен курс на обучение се получава едва през лятото на 1907 г. По това време учениците само от прогимназиалните класове вече са 107, а класните стаи отново не достигат. През същата 1907 год. с изключителната настоятелност на кмета Йордан Ст. Узунов е построена нова двуетажна училищна сграда. В новото училище децата на Павликени вече имат 13 класни стаи, физкултурен и театрален салон (дн. това е сградата на Основно училище „Св. Климент Охридски“). За известен период от време училищната сграда и особено театралният салон са използвани и от местното Народно читалище „Братство“. Пионери на образователното дело в Павликени през тези първи съзидателни години са учителите: Еньо Хр. Нонов, Петър Пимпирев, Петър Мандев, Ганчо Иванов, Иван Райков, Стоян Дончев и др. (8)

Новата училищна сграда създава не само по-добри условия за работа на ученици и учители, но открива и нови възможности за обогатяване на учебно-възпитателния процес. За първи път се полагат грижи и за здравословното състояние на децата. В началото на учебната 1909 – 1910 г. за първи път д-р Боян Николов Чакалов извършва медицински прегледи на всички

ученици. През м. май 1909 г. е организирана и първата ученическа екскурзия до съседните градове Левски и Свищов. За периода 1907 – 1910 г. като учители в прогимназиалните класове работят: Ганчо Иванов, Иван Райков, Марин Палев, Георги Николов, Атанас Илиев,Тодор Попов, Александър Сотиров, Никола Василев, Иван Герчев, Георги Големанов, Мария Йонкова, Пена Раменова. (9)

По време на войните 1912 – 1918 г. поради обявената обща мобилизация се налага училището да бъде затворено нееднократно.

След края на Първата световна война в Павликени започва широко обществено движение за разкриване на гимназиални класове. Развитието на Павликени в стопанско, административно и културно отношение, както и увеличеният брой на населението пораждат необходимостта от по-висока степен на образование. Първи радетели за разкриване на гимназиални класове са учителите Пенчо Пенев и Стоян Узунов. По тяхна инициатива през 1919 – 1920 г. са направени и първите предложения пред Окръжната училищна инспекция – В. Търново и пред Министерството на народното просвещение.

За първи път I-ви гимназиален клас (дн. IV клас) се открива в Павликени през м. октомври 1920 год. с две паралелки и общо 63 ученици. Така се основава днешното СОУ „Бачо Киро“, но тогава все още в сградата на Основното училище. През пролетта на 1921 г. учителите Пенчо Пенев и Ст. Узунов и народният представител Димитър Нейков (широк социалист) правят предложение пред Министерството на просвещението за откриване на II гимнаиален клас. Така през учебната 1921 – 22 год. е открит II гимназиален клас (днес V клас) с една паралелка от 45 ученици. На следващата 1922 – 23 учебна година е разкрит и III гимназиален клас (дн. VI клас) от 19 ученици в една паралелка. През тази учебна година в Павликени вече има Непълна смесена гимназия до VI клас с общо 101 ученици. Възпитаниците са деца от Павликени и съседните селища в региона.

Гимназиалните класове били разкрити към прогимназията с общ директор – Борис Богданов от Михалци (1921 – 22 г.). По-късно директори са: Тодор Банчев от Стамболово (1922 – 23 г.), Кръстьо Иванов от Плевен (1923) Васил Салабашев (1924 г.) и Христо Манев (1925 г.). Учебните занятия на гимназията са в сградата на прогимназията, като учениците учат на две смени. (10)

Съвместяването на двете учебни заведения в една сграда поражда сериозни проблеми. Независимо че учители и ученици полагат усилия за благоустрояване на училищната сграда и двор, недостигът на класни стаи става все по-осезателен. На 24 май 1919 г. ученици и учители събират 145 лв. от подготвена и изнесена литературно-музикална програма пред павликенска публика. Със събраните средства се полагат основите на първата ученице-

ска трапезария в Павликени. През пролетта на 1921 г. (от 27 март до 1 април) е организирана и първата трудова седмица с участието на ученици за благоустрояване на училищния двор и за построяване на училищната ограда. (11)

Необходимостта от нови учебни сгради налага избирането на общинска комисия, която на 31 май 1919 год. определя два нови парцела за училищни дворни места – в квартал VII от регулационния план на Павликени за ново квартално училище и в квартал 49 на същия план за сграда на новооткритото Промишлено коларо-бъчварско училище (по-късно СПТУМ „Ил. Златев“).

С Протокол № 8 от 18.04.1923 год. училищното настоятелство в състав: председател – Иван Тъпанчев, секретар – главен учител Стоян Станев, и членове – Никола Тарашманов, Нено Петков, Иван Хр. Илчев, Стойчо Генов, решава да се откупят дворните места на Никола Русев, на Илия Драганов и на братя Радеви, които се отчуждават за училищен двор и за построяването на новата гимназия в Павликени. (12)

На 9 септември 1923 г. е положен основният камък на кварталното VI-то класно училище в кв. Балканджи махала. На 2 август 1924 год. е приета основната работа на новия строеж, а няколко дена по-късно училищното настоятелство сключва договор с архитект Христо Дандалов – предприемач, за довършване на училищната сграда. (13)

В новопостроеното училище учебните занятия започват през учебната 1924 – 25 год. Новата сграда вече разполага с 8 класни стаи, една учителска, една дирекция и стая за помощния персонал. Така се обособява Непълна смесена гимназия до VI клас, т. е. отделят се гимназиалните класове от прогимназиалните. През първата учебна година в новата сграда на училището учат четири паралелки с общо 161 ученици – съответно в IV кл.: 2 паралелки със 78 ученици; в V клас – 1 паралелка с 42 ученика; VI клас – 1 паралелка с 36 ученици. Първите преподаватели в Непълната гимназия работят с много любов и всеотдайност: В. Салабашев, Т. Георгиев, Ив. Белчев, Катя Владова, Нона Иванова, Радка Белчева, Вера Пушкарова, Мара Йонкова, Цанка Колева, както и директорът Ангел Куртелов.

През 30-те години Непълната смесена гимназия претърпява нов етап в своето развитие. Неудобството децата на Павликени да учат само до VI-ти гимназиален клас и да завършват образованието си в други съседни селища, поражда силно обществено недоволство. Това предизвиква активността на училищното ръководство и общинските власти, за да търсят разрешение на проблема.

В началото на учебната 1931 – 32 година е открит VII гимназиален клас с две паралелки и 105 ученици. Удовлетворението на учители и ученици е за кратко. Превратът на 19 май 1934 г. и настъпилите политически промени

в България оказват влияние и на статута на павликенската гимназия. По силата на Окръжно № 18151 от 3 юли 1934 г. Министерството на просвещението закрива Непълната смесена гимназия в Павликени, като училището става реална гимназия до V клас (днес VIII клас). Това отприщва общественото недоволство в Павликени и дава нов импулс на борбата за разкриване на нови гимназиални паралелки.

През учебната 1935 – 36 година се открива VI гимназиален клас с практически характер, но само за една година. Следват категоричните протести на ученици и обществени организации. VI гимназиален клас е възстановен отново през 1936 – 37 год., на следващата година е възстановен и VII клас, а през 1938 – 39 год. вече има и VIII клас (днес XI клас). Едва тогава училището става Пълна смесена гимназия, в която идват да се учат деца и от съседните околии. Постепенно нараства броят на учители и ученици, а класните стаи отново не достигат:

– 1931 – 32 г. – 271 ученици,
– 1936 – 37 г. – 380 ученици и 8 паралелки,
– 1937 – 38 г. – 753 ученици,
– 1943 – 44 г. – 1287 ученици.

Бързо увеличаващият се брой на учениците налага сградата да бъде разширявана и достроявана още два пъти. През 1932 г. е сключен договор с Тотю Симеонов за строеж на 4 класни стаи в южното крило – по две стаи на всеки етаж, а през 1937 год. са построени нови 4 класни стаи, обособени като пристройка към същото южно крило. Директори през тези съзидателни години са: Ангел Куртелов, Кирил Анчев, Цено Дилов, Иван Халаджов, Георги Дражев, Александър Параспуров и Атанас Герасимов. Обновява се и учителският колектив на гимназията: Димитър Джебиров, Вера Петрова, Малина Весева, Галина Тагамлицка, Цанка Колева, Стефан Ботев, Георги Генов, Надежда Драгова, Константин |Ватралов, Вяра Черняева, Минчо Зидаров, Стефана Горанова, Георги Марков, Йото Сейков, сем. Маринкови, Георги Панов, Георги Петков, Кирил Кадиев, Петър Димитров, Йордан Тошев и др. (14)

През м. декември 1936 год. учителският колектив на павликенската гимназия изпраща писмо до Н.В. цар Борис III, с молба да даде съгласието си училището да носи името на княгиня Мария–Луиза. На 14 май 1937 г. от Павликени при Н.В. царя на България заминава делегация в състав: кметът на Павликени Анастас Куюмджиев, директорът на гимназията Георги Дражев, „старейшината“ на Павликени Атанас х. Славчев. Делегацията поднася на царя специален адрес с покана и художествен албум за малката княгиня със снимки от Павликени. Цар Борис III разговаря с делегацията около 40 минути и проявява интерес към проблемите на селището. През м. април 1937 г. Учителският съвет получава съгласието на царя.

Кръщаването на гимназията на името на княгиня Мария–Луиза и освещаването на училищното знаме става на 30 май 1937 год., но още на 28 и на 29 май в Павликени се извършва тържествен водосвет по този повод. Сред гостите на тържеството са: Н.В.Пр. Св. Търновският митрополит Софроний, областният директор Никифоров, много жители на Павликени и други. Цар Борис III не присъства, но изпраща телеграма, с която честити на павликенци: „днешното културно празненство с горещи пожелания, щото гимназията Ви, това ново културно огнище в страната, да излъчва просветни, родолюбиви и полезни граждани на Родината, да допринася за напредъка на Вашия хубав край. Царят“.

Поздравителни телеграми изпращат и много министри, политици, общественици и училищни дейци от други селища. Тържеството започва с молебен на площада пред гимназията и освещаване на училището. Кръстник на училищното знаме става Стефан поп Василев, реч произнася и директорът на гимназията Георги Дражев. Провежда се тържествен парад на учениците, след което празникът завършва с народни хора и ръченици на площада. (15)

Павликенската Пълна смесена гимназия носи името „Княгиня Мария–Луиза“ до края на 1945 год.

Първият випуск на Пълната смесена гимназия (до VIII гимназиален клас – днес XI клас) завършва през лятото на 1939 г., когато в училището учат 800 ученици. На 12 юли с.г. в салона на гимназията се провежда и първият годишен акт. Директорът Георги Драганов прави преглед на дейността на училището от създаването му (1.IX.1920 г.). Под ръководството на учителката Н. Бърдарова е изнесена литературно-музикална програма със солисти: Йордан Трифонов Пенков, Тодорка Бояджиева, Йосиф Желязков. Обявени са имената на учениците, освободени от матура, а петима с най-висок успех получават дипломите си. За тази учебна година това са: Никола Колев, Благой Рачев, Стефан Драганов, Цветана Михалева, Богдан Пенев Русев и Димитър Иванов. (16)

Средният брой на учениците от създаването на гимназията до 1930 – 31 г. се движи от 130 до 150.. След разкриването на VII и VIII класове в гимназията се учат средно от 900 до 1000 ученици. Броят на учителите също нараства – от 13 учители през 1920 – 21 г. до 16 души през 1943 – 44 г. През учебната 1943 – 44 г. учениците достигат 1287, а учителите са вече 25.

Учителите в павликенската гимназия обучават своите възпитаници не само чрез урочната дейност, но ги възпитават и чрез различни културно-просветни, спортни и политически дружества и организации. Жителите на Павликени посрещат с голям интерес организираните от учители вечеринки и литературно-музикални програми, изнасяни от ученици по различни поводи. Много често приходите от тези инициативи отиват за подпомагане

на бедни ученици. На традиционна вечеринка на павликенската гимназия през м. декември 1939 г. учениците представят пиесата „Змейова сватба“ от П. Ю. Тодоров. В главната роля успешно се представя ученичката Райна Георгиева След театралната пиеса учениците играят балет, подготвени от учителката по „телесно“ възпитание Димитрова. Директор по това време е Цено Дилов. (17)

До средата на XX в. особено популярни и предпочитани сред учениците са организациите на „Юношески туристически съюз“ (ЮТС), Въздържателно дружество „Л. Н. Толстой“, Културно-просветно дружество „П. П. Славейков“, Червенокръстко дружество, Есперантско дружество и други.

През 1929 год. по инициатива на тогавашния директор на гимназията Александър Параспуров и под ръководството на учителя Стефан Ботев се основава Ученическа кооперация „Успех“. По примера на развиващото се вече в България кооперативно движение ученическата кооперация осигурява безплатна храна на най-бедните ученици, а на повече от 150 други деца дава храна срещу минимално заплащане. В ръководството на кооперацията се избират ученици, които пряко участват в дейността ѝ. На 15 март 1939 г., по повод 10 години от основаването на кооперацията, в гимназията е организирана голяма забава, а нейни членове под ръководството на учителите М. Весева и Явашев представят пиесата „Пожар“ от Ат. Тихов. Председател на кооперацията през тази учебна година е Дончо Ганчев от VIII гимназиален клас. (18) В началото на 40-те години ученическата кооперация „Успех“ преустановява за кратко работа, но през зимата на 1942 год. възстановява отново дейността си. Под ръководството на младия учител по история Димитър Пенчев е избрано настоятелство с домакин Йордан Михалев и касиер Колю Русев (ученици в гимназията). (19)

Павликенската гимназия през 30-те и 40-те години става арена на остри политически сблъсъци. Всяка политическа сила се стреми да привлече млади хора на своя страна. Учениците са разединени – едни членуват или само симпатизират на организациите на РМС, други са в редиците на „Легион“ и „Бранник“. Десетки ученици са наказани за активна ремсова дейност, което е видно от протоколите на Учителския съвет. Не са единици и изключените или арестувани ученици. През 40-те години по решение на Учителския съвет са разтурени организациите на ЮТС и Въздържателното дружество. Подобни опити има и спрямо ученическия стол на кооперация „Успех“, но учениците успяват да го спасят от закриване. По време на Втората световна война училището ненапразно е наречено „Червената гимназия“ – много нейни ученици са партизани, политзатворници, седем от тях загиват в антифашистката борба, а десетки други се записват като доброволци и заминават на фронта през есента на 1944 год. (20)

Проблемите на училищата в Павликени през първата половина на XX век се разрешават и контролират от **Училищно настоятелство**, в което се избират общественици, учители и директори на училищата. Въпросите, които са от негова компетентност, са: назначаване на учители и служители към павликенските училища, съгласувано с Министерство на просвещението; да разкриват нови учебни курсове или учебни заведения; да наемат помещения за нуждите на училищата; да отдават под наем или да уреждат търгове за училищни земи и имоти; да приемат, утвърждават и разпределят средствата по бюджета за училищата в Павликени.

Запазени са документи на Павликенското училищно настоятелство от 1923 г. в състав: председател – Иван Тъпанчев, секретар – главен учител Стоян Станев, и членове – Никола Тарашманов, Нено Петков, Иван Илчев и Стойчо Генов. Когато през 1924 г. Никола Тарашманов е избран за народен представител, на негово място е избран Димитър Димитров. В края на същата година е избрано ново настоятелство с председател Първан Костадинов и касиер Кольо Боянов, членове са: Ив. Тъпанчев и Пенчо Илиев. През 1926 г. начело на организацията е Байко Папуров, през 1927 г. – Т. Михалев, а през 1928 г. в продължение на няколко години председател е Сяро Ив. Сяров. (21)

В помощ на Училищното настоятелство са и избираните към всяко училище в Павликени родителско-учителски комитети. Всички те имат определен принос за развитието на образователната система на Павликени.

Основен двигател за еволюцията на учебното дело в Павликени остават учителите. Те са онези народни будители, орисани цял живот да дават на другите своите знания, умения и опит, да възпитават младото поколение на едно селище, да вграждат в душите им нравствени и патриотични добродетели.

Учителите от Павликенска околия имат свое сдружение още в края на XIX век. По инициатива на учителите от Бяла черква Антон Цачев и Ангел Бакалов на 20 март 1894 г. е изпратена „Покана към учителите в Павликенска околия“ за изграждане на Околийско учителско дружество. На 10 април с.г. в Бяла черква се провежда събор на учителите от околията, на който се обсъжда характерът на бъдещата организация и се поставя началото на **Павликенско околийско учителско дружество.** Като делегати на това дружество Антон Цачев, Цанко Церковски и Никола Бакев участват в работата на II-я конгрес на Българския учителски съюз през м. юли 1896 г. Първи председател на дружеството от 1896 до 1898 г. е учителят Васил Мавриков. Патрон на околийската учителска организация е белочерковският учител Бачо Киро. (22)

Наред с професионалните въпроси, с които се занимава Павликенското околийско учителско дружество, то провежда през 1909 г. анкета по повод

предаването на Бачо Киро на турците след разгрома на Априлското въстание през 1876 г. Събраните материали са издадени в специална брошура, публикувана във в-к „Камбана“, бр. 1028, 1029 и 1030 от 1910 г., и предизвикват широк обществен отзвук в павликенския край.

Под влияние на политическите партии в околийското учителско дружество се оформят две течения и настъпва разцепление. По време на войните дейността му е преустановена, а през 20-те и 30-те години на XX век преобразованията в образователната ни система и катаклизмите в обществено-политическия живот дават своето отражение и върху учителското съсловие. Голяма част от учителите се включват активно в обществено-политическия живот на Павликенска околия. Началото на социалистическата пропаганда в Павликени е свързана с учителите: Атанас Дончев, Петър Мандев, Кольо Рачев, Борис х. Вачев, Цаню Личев, Тодор Рачев, Вена Ат. Димитрова.

Неедноктратното откриване и закриване на Павликенската учебна околия, както и на непълните смесени гимназии в Павликени, Бяла черква, Михалци и Сухиндол през 30-те години пораждат необходимостта от учителско сдружение и защита на интересите на населението от Павликенска околия в областта на образованието. На 28 август 1934 г. учителите от павликенска учебна околия, обхващаща около 30 села, се събират на събрание и възстановяват учителското дружество. Под ръководството на училищния инспектор Никола Енчев е приет Устав и е избрано Настоятелство на дружеството в състав: председател – Стефан Ботев, зам.-председател – Трифон Антонов, секретар – Кольо Георгиев, и членове – Кирил Кадиев и Йордан Чорев (всички са учители). (23)

В периода между двете световни войни павликенските училища са подпомагани в своето развитие и от местната общественост. Не са изключения и случаите на дарителство за образователната система на селището. След смъртта на Иван Тъпанчев – бивш общински съветник, през м. декември 1939 г. по негова воля семейството му дарява на павликенската гимназия 1000 лв., за прогимназията – 1000 лв., за общинското Девическо училище – 500 лв., за Коларо-бъчварското училище – 500 лв., и за една обществена чешма – 1000 лв. (24)

Същата година по повод кончината на дъщеря си Ангелинка Атанас х. Славчев дарил на павликенската гимназия 1000 лв. за бедните ученици и 1000 лв. за училищна музика. (25)

Политическите събития и обществените промени по време и след Втората световна война налагат някои изменения и в образователната система. Като цяло обаче училищата в Павликени се запазват, създават се условия за тяхното по-добро развитие и подобрение на материалната база.

През 1945 г. започва строителството на нова учебна сграда за нуждите на павликенската смесена гимназия. Учебните занятия в нея започват на 1-и декември 1949 г., но само в една част от проектираните класни стаи. Вторият етап на строителството се осъществява през 1962 – 1963 г., когато са построени нови класни стаи, оборудвани са нови учебни кабинети и работилници, а през 1964 г. – и нов физкултурен салон, и просторна спортна база.

През учебната 1950 – 51 г. от Основното училище „Климент Охридски“ са отделени по местоживеене част от учениците от I до VIII клас и са пренасочени към гимназията. Така се обособява Единното общообразователно училище от I до XI клас. През учебната 1956 – 57 г. се прави нова реорганизация и паралелките от I до VII клас сформират самостоятелно Основно училище „Н. Й. Вапцаров“ в старата сграда, а от VIII до XI клас – в новата гимназия. В началото на учебната 1964 – 65 год. за пореден път двете училища се сливат в Средно политехническо училище. През разглеждания период след Втората световна война директори на училището са: Йосиф Йосифов, Бальо Балев, Георги Андреев, Петър Косев Николов, Иван Стоянов Генов, Петър Джуров и други. От май 1946 г. училището носи името на големия български учител и революционер Бачо Киро Петров. (26)

От 1 септември 1983 г. гимназията се преименува на Единно средно политехническо училище (ЕСПУ), а от 1 септември 1991 г. е отново преименувана в Средно общообразователно училище (СОУ), каквото е и в настоящия момент.

През своето близо 95-годишно развитие павликенската гимназия е образовала и възпитала стотици хиляди специалисти, продължили образованието си – лекари, агрономи, химици, учители, земеделски стопани, занаятчии, хора на изкуствата или просто граждани на нова България. Техният жизнен старт, амбициите им за успех и усъвършенстване, малките им и големи човешки победи са част от всеотдайния труд на първите им учители в Павликени.

БЕЛЕЖКИ

1. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край. София: Книгопечатница Кехлибаров, 1940, с. 161 – 163.

2. **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1999, с. 250 – 270.

3. **Коев, Ст.** Учебното дело през годините. – В: *Юбилеен в-к „50 години град Павликени“*, Павликени, 1993 г., м. юни.

4. **Илиев, В.** Основно училище „Климент Охридски“ – Павликени – 100 години. Павликени, 1980.

5. **Цонева, Н.** Цит. съч., с. 250.

6. В-к *Павликенски глас*, год. I, бр. 4 от 1 януари 1929 г.

7. **Коев, Ст.** Цит. съч.

8. Пак там.

9. **Илиев, В.** Цит. съч.

10. История на СПУ „Бачо Киро“ – Павликени, по повод 50 годишен юбилей, на училището, 1970. – Исторически музей – Павликени, научно-помагателен фонд „Нова история“, инв. № 1550.

11. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч. с. 161.

12. Държавен архив – В. Търново, ф. 502, оп. 1, а.е. 1, л. 3г, 4, 4г.

13. **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Цит. съч, с. 162.

14. „История на СПУ „Бачо Киро“ – материали по повод 50 год. юбилей на уч-ще-то,1970 г. – Исторически музей – Павликени, н.-сп.ф., инв. № 1550.

15. В-к *Павликени*, Год. 1, бр. 10 от 23 май 1937 г; бр. 11 от 16 юни 1937 г.

16. В-к *Павликени*, Год. III, бр. 69 от 16 юли 1939 г.

17. В-к *Павликени*, Год. III, бр. 91 от 20 декември 1939 г.

18. В-к *Павликени*, Год. IV, бр. 52 от 21 март 1939 г.

19. В-к *Павликени*, Год. VI, бр. 23 – 24 от 15 декември 1942 г.

20. Спомени на бивши ученици от павликенската гимназия. – Исторически музей – Павликени, научно-спомагателен фонд „Нова история“, инв. № 1462 – 1483 и 1805 – 1824 г.

21. Държавен архив – В. Търново, ф. 502, оп. 1, а.е. 1, л. 1 – 69; ф. 502, оп. 1, а.е. 2, л. 1 – 109.

22. **Йовков, М.** Първи стъпки на учителското движение в района на Павликени и павликенския край. – В: Сб. *Павликени и павликенският край*. София: Издание на ОФ, 1977, с. 137 – 170.

23. В-к *Павликенски глас*, бр. 137 от 9 септември 1934 г.

24. В-к *Павликени*, год. III, бр. 90 от 13 декември 1939 г.

25. В-к *Павликени*, год. III, бр. 91 от 20 декември 1939 г.

26. Държавен архив – В. Търново, ф. 737, оп. 1, а.е. 1 – 32.

ПАМЕТНИЦИ В ПАВЛИКЕНИ

За историята на войнишкия паметник в Павликени

За прослава на героите, загинали във войните, още през 30-те години на XX век в селищата от павликенския край се подема инициативата да бъдат изградени възпоменателни паметници. Идеята не се осъществява близо десетилетие поради липса на необходимите средства. В селищата от района се създават инициативни комитети, които започват да събират средства от дарения.

Осъществяването на идеята за построяване на Паметник на загиналите във войните павликенци става реална през 1942 год. по времето на кмета Анастас Куюмджиев. През зимата на 1942 – 43 год. десетки жители на Павликени, търговското и занаятчийското съсловие, обществени организации и дружества, близки на загиналите и Инициативният комитет успяват да съберат 213 444 лв. От минали години за същата цел са били събрани първите 9700 лв.

Така се създава фонд на стойност 223 144 лв., която сума се допълва със средства от бюджета на Общината и се възлага построяването на паметника.

На страниците на в-к *Павликени* (от бр. 7 до бр. 12 през м. май 1942 г.) са публикувани списъците с имената на дарителите. Освен имената на десетки жители в списъка на дарителите са колективите на Б.З.К.Банка, на Основно училище, на Телеграфо-пощенската станция, на жп гара, на Коневъдното стопанство, на Търговска банка, на фабрика „Вагрянка", ученически от Девическо практическо училище, на Държавното земеделско училище, на Държавното коларо-бъчварското училище, Популярна банка, Опитна станция, Народна банка, Околийски съд и т. н. – общо 195 частни и колективни дарители, събрали 223 144 лв.

Паметникът в Павликени е издигнат в памет на загиналите 70 офицери и войници, участвали във всички войни от първата половина на XX век. Намира се на централния площад на селището. Автор на проекта е проф. Иван Лазаров (1889 – 1952). Паметникът е построен през 1942 – 43 год. Необходимите средства, използвани за построяването му, са били 300 хил. лв., като освен от даренията, недостигащите над 50 хил. лв. са от бюджета на Община – Павликени. Откриването на възпоменателния знак е станало през 1943 год.

Паметникът представлява правоъгълен пиедестал. На североизточната страна са изобразени трима войници, въоръжени с пушки, облечени с

шинели, а единият от тях носи знаме на рамото си. Изработен е от бял врачански камък. На югоизточната му страна първоначално са били изписани имената на 65 павликенски офицери и войници, участници във войните 1912 –1918 год. По предложение на Община Павликени и на Инициативния комитет за честване на 50-годишнината от края на Втората световна война, както и с разрешение на НИПК (изх. № 336 от 14.03.1995 г.) през 1995 год. на паметника са дописани нови пет имена на загинали павликенски офицери и войници във войната 1944 – 45 година.

По подобен начин от инициативни комитети и с доброволно събрани средства са построени войнишките паметници във всички останали селища на Община Павликени: Батак (1941), Бутово (40-те год. на XX в.), Бяла черква (1933), Върбовка (1935), Вишовград (1939), Горна Липница (1922), Долна Липница (1989), Дъскот (1981), Карайсен (1930), Лесичери (1938), Михалци (1942), Мусина (1921), Паскалевец (1981), Патреш (1992), Сломер (1943), Стамболово (1967).

В годините след Втората световна война паметта на загиналите във войните се почита ежегодно на 2 юни – Деня на Ботев. Признателна България не забравя своите герои.

За паметника Морена, посветена на възпитаници на Павликенската гимназия, загинали в антифашистката борба

Описание: Паметникът представлява скална морена от гранит с размери 2,50 м – 1,20 м. Автор на паметника е скулпторът Кирил Анев. Открит на 11 май 1970 г. в двора на СПУ „Бачо Киро“ – Павликени.

Надпис:

„На героите, паднали в борбата против капитализма и фашизма, учили в павликенската гимназия:

Георги Шабов – с. Карайсен, Хюсеин Мутков – с. Горско Сливово, Богдан Борисов – с. Коевци, Веселин Краев – с. Горско Сливово, Асен Банчев – с. Асеновци, Арсо Овчаров – с. Антоново, Дочо Съев – с. Старо село“

Биографични данни:

ГЕОРГИ ПЕНКОВ ШАБОВ (ЙОНКО)

Роден 4 март 1921 г. в с. Карайсен, учил в родното си село, завършил в Плевен технически курс за мотори с вътрешно горене. Павликенската гимназия завършва като частен ученик. Започва работа като шлосер и оксиже-

нист в Павликени. Като войник в 4-ти инженерен полк край Ямбол участва в саботажна акция на телефонна линия, строяща се за германската армия. През 1943 г. баща му и брат му Александър са арестувани като ятаци на антифашистите и изпратени в затвор. През м. март 1944 г. Георги Шабов минава в нелегалност и става част от Горнооряховския партизански отряд. Ранен на 30 май по време на тежко сражение в м. Ябълково край с. Горски Сеновец, арестуван и изтезаван, убит на 2 юни 1944 г. в горите край Стражица.

БОГДАН БОРИСОВ ЙОРДАНОВ (ЛЮБЧО)

Роден на 1 октомври 1926 г. в с. Коевци в средно земеделско семейство. Учил в сухиндолската и в павликенската гимназия. Член на РМС от 1942 г. През м. септември 1943 г. минава в нелегалност заедно със сестра си Минка. Присъединяват се към Габровско-Севлиевския партизански отряд и участват във всички акции на отряда. Загинал като партизанин по време на сражение на отряда на 26 януари 1944 г. на връх Бузлуджа.

АРСО АТАНАСОВ ОВЧАРОВ (МИШО)

Роден на 11 януари 1919 г. в с. Малоградец, Търговищки окръг. Учил в Омуртаг и Попово, завършва 7-и клас на павликенската гимназия, след което завършва образованието си в Котел. Член на Окръжния комитет на РМС в Шумен и редактор на вестник „Младежко знаме“, издаван в Шумен. Работи в печатница, издава и разпространява позиви и литература. Минава в нелегалност в поповския партизански отряд, избран е за член на щаба на Девета оперативна зона. Загинал като партизанин на 14 януари 1944 г. в сражение с полиция и жандармерия край с. Долец, Търговищко.

ДОЧО СЪЕВ ДОЧЕВ (ВЕЛКО)

Роден на 2 март 1919 г. в с. Съево (дн. Старо село), Ловешки окръг.

Възпитаник на павликенската гимназия. Продължава образованието си в Юридическия факултет на Софийския университет. Член на БОНСС. Основател на РМС в родното си село. Командир на партизанска чета. Загинал като партизанин по време на сражение с полицията на 12 март 1944 г. в местността Трифонова усойна.

ХЮСЕИН СЕЛМАНОВ МУТКОВ (СТОЯН)

Роден на 5 декември 1924 г. в с. Горско Сливово, Ловешко. Учил в павликенската гимназия, активен член на РМС. Партизанин от Габрово-Севлиевския отряд, член на щурмова група. Загинал като партизанин от Севлиевския отряд по време на акция на 22 септември 1943 г. в горите над Сухиндол.

АСЕН БАНЧЕВ АТАНАСОВ

Роден на 25 януари 1920 г. в с. Асеновци, Плевенско. Възпитаник на павликенската гимназия. Продължава образованието си в Търговската академия в Свищов. Член на БОНСС и секретар на РМС в родното си село. Зверски убит като ятак на нелегални антифашисти на 16 май 1943 г. в гр. Плевен.

ВЕСЕЛИН ПЕНЕВ КРАЕВ

Роден на 2 януари 1921 г. в с. Горско Сливово, Ловешко. Възпитаник на павликенската гимназия. Продължава образованието си в Юридическия факултет на Софийския университет. Член на РМС и на БОНСС, пише позиви, изнася беседи, пропагандира левите идеи.

Арестуван на 31 януари 1944 г. за конспиративна дейност и като ятак на нелегални антифашисти. Жестоко измъчван и пребит по време на разпитите, убит без съд и присъда на 7 февруари 1944 г в местността Сенокос край родното му с. Горско Сливово.

Паметник на участници в априлското въстание – 1876, живели в Павликени

Паметникът е изграден в парк „Отдих и култура“ – Павликени в чест на павликенци, участници в Дряновската епопея по време на Априлското въстание, 1876 год. На мястото на паметника са положени костите на даскал Атанас Дончев Петров, Петър Иванов Тончев, Тошо Кътев, Иван Цвятков Кожухаров, Иван Марчев Илиев, Пенчо Колев Кюркчиев. Първоначално поборниците са били погребани в двора на павликенската църква „Рождество на Пресвятая Св. Богородица“. През 1964 г. с Решение № 38 по т. 3 от Протокол № 7/11.04.1964 г. на Изпълнителния комитет на ГОНС – Павликени се взема решение костите на поборниците да бъдат положени в обща гробница в градския парк. Пренасянето на костите става на 1 юни 1964 год. На това място е и издигнат Паметникът на априлци.

Автор на проекта за паметник е скулпторът Марин Флоров от Павликени. Изработен е от бетон, облицован с мраморни плочи, в централната част има надпис „1876 – 1976 г. СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ“. Пред паметника за всеки от въстаниците има отделни паметни плочи с правоъгълни форми. Паметникът е направен и открит през м. април 1976 г. по повод 100-годишнината от Априлското въстание. За направата му са изразходвани 2 430 лв. от бюджета на ГОНС – Павликени.

Бюст-паметник на цанко церковски

Бюст-паметникът увековечава паметта на Цанко Церковски и се намира в двора на Професионалната гимназия по аграрни технологии „Ц. Церковски“ – Павликени. Паметникът представлява правоъгълен пиедестал от гранит, висок 3 м и широк 0,60 м, върху който е поставен бронзов бюст на народния трибун, поет и земеделски деец Цанко Церковски. Автор на проекта е Кирил Анев – скулптор от София. Изграждането на паметника струва 5000 лв., осигурени от бюджета на ТМСС „Ц. Церковски“.

Върху лицевата страна на паметника има следния надпис:
„ЦАНКО БАКАЛОВ ЦЕРКОВСКИ
(16.10.1869 г. – 2.05.1926 г.)
„ЩЕ ПАДНЕ ЦАРСТВОТО НА МРАКА
И СЛЪНЦЕТО ЯСНО ЩЕ ОГРЕЙ,
И РОБЪТ, БЕДНИЯТ, СЕЛЯКЪТ,
БЕЗ ВАС, ТИРАНИ, ЩЕ ЖИВЕЙ“
Откриването на бюст-паметника става на 29.04.1972 г.

Паметник на Св. Климент Охридски

Паметникът се намира в двора на Основно училище „Св. Кл. Охридски“ – Павликени и е изграден в чест на патрона на училището. Св. Климент Охридски (род. 840 г. – поч. 27.07.916 г.) е един от учениците на светите братя Кирил и Методий, архиепископ, учител и книжовник. Паметникът представлява каменен бюст на св. Климент Охридски, вграден в скална морена. Под бюста е изписано името „КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“, а вляво от него на лицевата страна на паметника е изписан текст:

„…НЕКА СЕ УКРАСИМ С ДОБРИ ДЕЛА, ДА СЕ НАДПРЕВАРВАМЕ В ОБИЧ ЕДИН КЪМ ДРУГ… НЕКА ПРИДОБИЕМ ДОБРОДЕТЕЛИТЕ, ПРЕДИ ДА НИ НАСТИГНЕ СМЪРТТА И ПРЕДИ ТЪМНИНАТА ДА ОТКРАДНЕ ДУХОВНОТО НИ БОГАТСТВО…“

Автор на паметника е скулпторът Панайот Димитров от В. Търново. Откриването му става през 1981 год., но решението за изграждането му е по повод 100-годишнината от създаването на училището, която се празнува през 1880 год.

Паметник на Атанас х. Славчев

На 10 ноември 2016 г. в Павликени е открит бюст-паметник на Атанас Хаджиславчев. Постаментът със скулптурата е поставен в градския парк „Кирил Ракаров“ и е осветен навръх годишнината от смъртта на „първия почетен гражданин и старейшина на Павликени“.

Паметникът е създаден с дарения на общинска администрация, местни бизнесмени и обществеици. Инициативата започва през 2015 г. по идея на жители на Павликени и на кмета на община Павликени инж. Ем. Манолов. Автори на паметника са архитект Юрий Любомирски и скулпторът Илко Костадинов.

Паметник на Васил Левски

Паметник – барелеф на Васил Левски, е открит тържествено вечерта на 18 юли 2011 г. в Павликени, с което в града е отбелязана тържествено 174-та годишнина от рождението на Апостола. Да почетат паметта на най-великия българин, пред паметника се събират много възрастни и деца. Паметникът е благословен от архимандрит Георгий. Ученикът Николай Александров от СОУ „Бачо Киро“ прочита откъси от поемата „Левски“ на Иван Вазов, а секретарят на Народно читалище „Братство“ в Павликени Дарина Митева – есе за Апостола. В словото си кметът на общината инж. Ангел Генов казва, че с всяка година в България и по света паметниците на Васил Левски стават все повече и повече, но колкото и да се построят, пак ще бъдат малко за личността и делото на Левски. Паметникът е поставен на улица „Васил Левски“ – Павликени.

СЪВМЕСТНАТА ДЕЙНОСТ НА МУЗЕЙ И ОБЩИНА ЗА ОПАЗВАНЕ НА КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО НА ОБЩИНА ПАВЛИКЕНИ

Община Павликени заема площ от 623 кв. км, което представлява 12,5 % от територията на Великотърновска област. Намира се в централната част на Дунавската равнина, в хълмистата долина по средното течение на р. Росица. Общината обединява 20 селища – 18 села и градовете Павликени и Бяла черква, които имат богата и древна история.

В земите на общината са намерени десетки археологически движими и недвижими паметници на културата. Най-многобройните са от периода на Античността – запазени са останки от множество селища, вили, некрополи, керамични центрове, основи на сгради и ценни археологически находки. Най-добре проученият обект от периода на Античността е Античният керамичен център край Павликени. През IV – VI в. в региона са построени ранновизантийски крепости, които охраняват установените търговски пътища. Те не губят своето значение и по време на средновековна България VII – IX, XII – XIV в.

Името си Павликени градът получава от павликянството, което е едно от най-значителните средновековни социално-религиозни движения на селските маси в Европейския Югоизток. Първите заселници – павликяни, се установили по тези места през втората половина на XIV век, подгонени от османското нашествие на Балканите и официалната православна църква Основаното от тях селище е наречено Маринополци, но мюсюлманите и православните от околните села го назовали с името на сектата – Павликян. Маринополци се среща в докладите на католическите мисионери и в повече от 20 географски карти на нашите земи от XVII и XVIII в., докато в османските архиви и регистри е посочено с името Павликян. Исторически извори доказват, че двете имена са използвани едновременно столетия.

Възраждането идва с високата и справедлива заявка на българския дух за национална независимост. В борбата за духовна и политическа свобода населението на павликенския край има своето достойно място. Този край пази спомена за четата на Филип Тотю, която през м. май 1867 г. води героично сражение в м. Косматица край с. Върбовка. Една година по-късно, през м. юли 1868 г., легендарната чета на Х. Димитър и Ст. Караджа пише в павликенското землище една от най-ярките страници на националноосвободителната ни борба. В проведените тук четири сражения – лозята край с. Карайсен, м. Дядопановата кория край с. Горна Липница, местностите

Дълги дол и Канлъдере (край Бяла черква и Вишовград), четниците дават блестящ пример за честна и безкористна служба на отечеството си.

Революционното съзряване на Павликенско е свързано с имената на Матей Преображенски и Ангел Кънчев, основали първите революционни комитети, възродили надеждата за друга историческа участ на България. След тях тръгват местните патриоти Бачо Киро и поп Балчо, свещ. Петър Драганов и Васил Неделчев, Тодор Лефтеров и много други, сътворили с мисъл и дело неповторимия облик на цяла епоха. Революционните настроения имат своя завършен израз в участието на около двеста въстаници от павликенските села в четата на поп Харитон, която първа развява знамето на въстанието в Северна България. През м. април 1876 г. земеделци, учители, занаятчии от Бяла черква, Михалци и Мусина, Дичин, Дъскот и Вишовград оставят костите си в Дряновския манастир след драматичен сблъсък с многоброен враг.

След Освобождението 1878 г. със създаването на съответните административни, стопански, просветни, медицински и други служби, с откриването на седмичен пазар и жп гарата Павликени окончателно си извоюва правото на естествен административен, стопански, транспортен и политически център на 32 големи села с прогресивно и трудолюбиво население. Изпреварило съседните села в своето развитие, през 1894 г. Павликени става околийски център. Независимо че в резултат на поредната административна реформа и по политически причини в началото на XX век Павликенска околия е закрита, много от административните служби на селището си запазват функциите – околийско данъчно управление, околийско мирово съдилище, околийски хуманен и ветеринарен лекар, околийски училищен инспектор и др.

За това богато културно историческо наследство на територията на община Павликени се грижат съществуващите два исторически музея в градовете Павликени и Бяла черква. Все още съществуват като материална база и със затихващи функции Музеят на селското стопанство в с. Горна Липница, както и няколко музейни читалищни сбирки във Вишовград, Върбовка, Горна Липница и други села. Опазването на движимите и недвижимите паметници на културата на територията на общината е непосилна задача, ако трябва да се изпълнява от наличните два музея. Само със съдействието на Общината и кметствата в отделните селища и съвместно с музеите и музейните специалисти може да се осъществява тази високо отговорна задача.

Съвместната работа на музеи и Община не е изследвана досега, така че настоящето интерпретиране на темата ще постави началото на един анализ, който да открои положителните страни на това взаимодействие и съответно да потърси възможностите за разрешаване на проблемите в работата между двете институции.

Най-добър пример за дългогодишна, разнообразна и ползотворна съвместна работа между Исторически музей – Павликени и Общината са усилията на двете институции за опазване на **Античния керамичен център край Павликени**. Тази съвместна дейност датира още в първите години след откриването на археологическия обект. През 1971 г. в м. Върбовски ливади, на 5 км северозападно от съвременния гр. Павликени, е разкрита пещ за изпичане на битова керамика от римската епоха. При започналите същата година археологически разкопки са разкрити общо 8 пещи – 4 за строителна и 4 за битова керамика. Още през първото археологическо лято се откриват и части от архитектурен комплекс от същата епоха. Археологът от Великотърновския исторически музей н.с. Богдан Султов започва проучване на обекта и ръководи археологическите разкопки в продължение на 10 год. – от 1971 до 1982 г.

Археологическият обект, разположен на площ от приблизително 9900 кв.м, има няколко сектора, намиращи се един от друг на разстояние от 50 до 200 м. Най-добре проучен и експониран е централният сектор, където е разкрита вила от римската епоха (т. нар. вила рустика), създадена към края на I в. сл.Хр. и съществувала до втората половина на III век сл.Хр. В посока запад – северозапад от нея е проучен втори архитектурен комплекс, около който също са регистрирани пещи за изпичане на строителна, битова и художествена керамика. Трети самостоятелно обособен архитектурен комплекс е разкопан югозападно от централната вила и южно от протичащото наблизо Върбовско дере. В него сред останките от жилищни сгради са проучени още 7 пещи и намерени множество интересни находки – варовиков бюст на император Комод (180 – 192), мраморна оброчна плочка на Тракийския конник, предмети от метал и кост.

Архитектурният комплекс край Павликени е създаден в края на I в. сл.Хр., още преди основаването на Никополис ад Иструм, след Дакийските войни на император Траян. По това време в Нове (при съвр. гр. Свищов) вече е изграден военен лагер, в който е настанен Iи италийски легион. След като се уволнят от военна служба, някои от войниците се връщат по родните си места, но други остават в региона и се заселват в плодородната долина на р. Росица. Вероятно така се появява и вилата край Павликени, една от многобройните в региона. Оттук преминават важни пътища, свързващи провинцията Мизия (по-късно Долна Мизия) с останалите краища на огромната Римска империя. Този факт е причина за наличието на множество пътни станции, селища, вили, светилища и занаятчийски центрове.

Централната вила край Павликени (вила рустика – централен сектор) заема площ от 4100 кв.м и има неправилна правоъгълна форма. Около вътрешен двор с колонада са разкрити верижно разположени помещения, а в ниската част на двора са се намирали два кладенеца, снабдявали сградите с

вода. Източното крило е заето от две самостоятелни постройки, между които е ситуиран вход. Южната страна включва три сгради – баня, жилищна и стопанска постройка. Банята е от верижен тип, с басейни за топла и студена вода и отоплителна подова инсталация (хипокауст), изградена от специално направени глинени тръби с отвори за преминаването на топлия въздух. Жилищната сграда западно от нея вероятно е обитавана от управителя на имението, живял тук през цялата година. Няколко от помещенията също са с подово отопление.

Последната постройка от южното крило е стопанска, обширна като площ и достигаща до втория западен вход на вилата. В нея е открит керамичен съд със съкровище, състоящо се от 3727 сребърни денара. Намерената колективна нумизматична находка, както и разчетените единични монети дават възможност да се поставят границите на първия строителен период. Най-ранната монета е от времето на император Тиберий (4 – 37 г.), а най-късната монета от съкровището е сечена при император Луций Вер (161 – 169 г.), което показва, че вилата е пострадала по време на нападенията на известното от писмените извори племе костобоки през 170 г.

В западното крило, в непосредствена близост до входа, се намира хореумът (сграда за съхраняване на зърнени храни), състоящ се от две обширни правоъгълни помещения, подовете на които са били изолирани, за да бъде запазена суха продукцията.

Северозападният ъгъл на вилата е със самостоятелен портик и е предназначен за съхраняване на керамичните изделия и може би е използван за място, където в първите години от създаването на вилата са обработвани кожени изделия, предназначени за нуждите на обитателите.

В северната централна част на вилата е разположена правоъгълна по план сграда, в която са обособени 7 помещения около вътрешен двор. Тя се отличава от останалите по своята ориентация, леко изместен спрямо посоката на другите сгради. Вероятно тази постройка е изградена още в началото на създаването на имението и е обитавана през цялото време на съществуване на комплекса, но променяйки своето предназначение. В началото е жилищна и вероятно в нея е пребивавал собственикът. Тук са разкрити едни от най-интересните артефакти, които характеризират епохата и бита на обитателите на вилата – хромел, фрагменти от водопроводни тръби, железни предмети и инструменти, бронзови и медни апликации, разнообразна по форма, украса и предназначение керамика, метални и глинени лампи и много други находки.

На основание на нумизматичния материал и археологическите находки е определен и II-ят строителен период на вилата – от последните десетилетия на II в. до 40-те години на III в., когато тя вероятно е пострадала от големите готски нашествия, прекратили съществуването на голяма част от селищата на провинцията Долна Мизия.

Животът в античната вила се възстановява едва след около 50 години и III-ият строителен период на комплекса може да бъде поставен в границите на 70 – 80 години – от края на III в. до към средата на IV в. сл.Хр. Датировката се потвърждава и от най-късната намерена на обекта монета – на император Констанций II (337 – 361 г.). Процъфтяващият керамичен център и античното селище стават жертва на поредните варварски нашествия. Нахлулите от север готи през втората половина на IV в. оставят зад себе си пепелища и разрушения Завинаги е спряно грънчарското колело, а огънят в пещта на античните майстори загасен.

Това, което прави римската вила край Павликени уникална и единствена по рода си, са разкритите, отлично запазени и експонирани пещи за строителна и битова керамика. Проучени са над 50 пещи, които потвърждават тезата, че тук е произвеждана керамична продукция не само за нуждите на местното население, но и с цел търговия. Произведения на местните ателиета са откривани във военния лагер Нове, в административния градски център Никополис ад Иструм, в много от селищата на провинциите Долна Мизия и Тракия, в някои от градовете на провинция Дакия, дори на Кримския полуостров.

Наличието на множество грънчарски пещи и работилници, намерената в тях продукция и инструменти на старите майстори предоставят възможността да се проучи античното керамично производство. То представлява дълъг и сложен технологичен процес, обезпечен от естествените находища на подходяща пластична глина в района. При проучванията на комплекса са открити глинени съдове, лампи и теракоти, детски играчки, бронзови апликации, пръстени и гривни, мраморни оброчни плочки, разнообразни земеделски оръдия на труда и др.

Античният керамичен център е най-добре проученият обект в Югоизточна Европа. Изследователят му Богдан Султов още през 70-те г. на миналия век го превръща в първия музей на открито в България. Той възстановява и цялата последователност на античното керамично производство. Всичко, което изважда от земята, след това археологът превръща в строителни материали, затова и сградите в центъра сега са напълно автентични. Мечтата на Султов е центърът да се превърне в Научно-практическа база за обучение на студенти и специалисти по проблемите на провинциалната римска керамика.

На територията на Античния керамичен център са проведени три международни симпозиума през 80-те и 90-те години на XX век,, събрали най-добрите специалисти по римска керамика от целия свят.

Днес вилата в местността Върбовски ливади и прилежащият ѝ Античен керамичен център са уникален музей, разположен в естествената си среда, недвижима културна ценност с национално значение.

Намерените на обект АКЦ многобройни и уникални археологически находки провокират местната управа на Павликени да изгради музейна експозиция на самия обект и да построи самостоятелна сграда за Градски исторически музей в Павликени. Проектант и на двете сгради е арх. Теофилов, който изработва проект за цялостен научноизследователски комплекс за обучение на студенти и специализанти на археологическия обект. От този проект на обекта АКЦ е построена само част от музейната експозиция. За това пък в централната част на града е изградена сградата на Историческия музей. Новата експозиция приема първите си гости през есента на 1978.

Взаимоотношенията между Музей и Община имат вече некратка история. Територията на обекта е 58.116 дка – площ, която обхваща само римската вила, административните сгради, навеси, грънчарската работилница и музейната експозиция. По документи обектът има обща площ от 139,70 дка, като част от тази територия в момента се управлява от частни земеделски стопани, но е под режим на охрана на недвижима културна ценност с национално значение.

Собствеността на обекта през годините е променяна нееднократно. Първият акт за държавна собственост е под № 1302 от 1986 год. През 2000 г. с Акт № 224/08.05.2000 г. археологическият обект (парцел № 000396) е обявен за публична общинска собственост. Последната промяна на собствеността е от 29.04.2010 г. когато под № 3530 от същата дата обектът отново е обявен за държавна собственост. На основание на Чл. 6, ал. 2 от ППЗДС е сключен договор на 11.06.2012 г. между държавата, представлявана от областния управител на област В. Търново и кмета на Община Павликени. Предмет на договора е предоставяне на безвъзмездно право на управление от Община Павликени на Античния керамичен център при спазване на разпоредбите на Закона за културното наследство. Срок на договора – 5 години.

През 90-те години на XX в. за кратко стопанин на обекта освен Община Павликени става Сдружението „Древна балканска земя“ и Институтът по тракология при БАН. По това време със средства на Държавна печатница – В. Търново и други спонсори на територията на АКЦ са построени и обзаведени две луксозни къщи за гости. Неразбирателство между инвеститорите и незаинтересоваността на местната власт довежда до тяхното разрушаване, преди да посрещнат първите си гости. Пак в този период е развалена и постоянната експозиция в изградения на обекта музей по проект на арх. Теофил Теофилов, а археологическите находки са прибрани във фондовете на Исторически музей – В.Търново. От периода на управление на Сдружението „Древна балканска земя“ остава отпечатана една рекламна дипляна, реализирана през 1990 г. със съдействието на Международната фондация „Людмила Живкова“, Института по тракология и Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

Занемаряването на обекта в края на XX в. и началото на XXI в. става все по-осезаемо, основите на римската вила вече не се виждат от обзелата ги растителност, западният и южният сектори отдавна не могат да се видят и се нуждаят от нови археологически разкопки, административните сгради са с течащи покриви и се нуждаят от ремонт, посещенията на туристи стават инцидентни. За сметка на това редовен посетител и ползвател на базата става местната ловна дружинка, а на обекта има добре поддържана зеленчукова градина.

През този период са извършени само няколко частични ремонтни дейности в извънредни ситуации – при пропаднал покрив или счупена греда. Единствената грижа за римската вила е постоянната 24-часова охрана на обекта, както и периодичната реставрация и консервация на античните пещи, осигурена по настояване на ИМ – Павликени. През първото десетилетие на XXI в. на АКЦ е построена поредната къща за гости. Отново недобре планирана и некачествено изпълнена, тя и до днес стои недостроена и неизползваема.

По-съществена и реална грижа за АКЦ е положена през **2004 г.**, когато е реализиран **Проект „Античен керамичен център – възстановената древност“** по Програма „Обществен форум“ на обща стойност – 45 455 лв. (27 235 лв. от Проектния фонд и 18 220 лв. от собствени приходи на Община Павликени). В изпълнението на проекта са извършени неотложни ремонтни дейности на част от витрините над античните керамични пещи, ремонт на дървените покривни конструкции и препокриване с керемиди на римската баня и на демонстрационните пещи. Изработени са рекламни материали на български и на английски език.

През **2007 г**. отново са извършени неотложни частични реставрационно-консервационни дейности на някои от античните пещи. Източници на финансиране: **Проект към „Обществен форум“ – Павликени и бюджетът на Община Павликени.**

През 2012 г. се укрепват частично зидовете на римската вила – там, където са сериозно компрометирани от атмосферните условия и израсналата растителност.

До края на XX в. грижата за Античния керамичен център е била основно на Община Павликени. Участието на Исторически музей – Павликени в дейностите по опазване и поддръжка на археологическия обект се свежда до:

– представяне на обекта пред гости и посетители с екскурзоводски беседи;

– реставрация и консервация на античните и демонстрационните пещи;

– архитектурно заснемане на археологическия обект край Павликени;

– издаване на рекламни дипляни за обекта – 2 вида, на български и на английски;

– частични аварийни ремонти и подмяна на покриви със средства на Общината и на Министерство на културата.

През тези години работещите на обекта 4 пазачи са на подчинение на Общината, а в музея има само един специалист и съответно няма археолог. Едва от м. юни 2003 г. вече има назначен археолог, но в продължение на 6 години до 2009 г. специалистът е с работно място не в музея, а в Общината. Всичко това води до допуснатото занемаряване на обекта и проблемите, описани по-горе.

По документи въпросът за стопанисването на обекта се променя през м. ноември 1995 г., когато с Решение на Колегиума на МК общоисторическата музейна сбирка се преобразува в Исторически музей – Павликени. (Протокол № 27 от заседание на Колегиума на МК на 26.10.1995 г.) В цитираното Решение се казва: „Намираме за целесъобразно решението на Общинския съвет относно предоставянето на Античния керамичен център – недвижим паметник на културата с национално значение, заедно с прилежащата му територия и сгради на новосъздадения Исторически музей – Павликени с оглед системното му опазване и по-нататъшно проучване. Министър: проф. Георги Костов".

Независимо от въпросното Решение реално предоставяне на АКЦ на музея за стопанисване, опазване и проучване все още няма. По-съществена промяна в административно отношение настъпва през 2010 г., когато в изпълнение на Закона за културното наследство Исторически музей – Павликени става юридическо лице на бюджетна издръжка по делегирани държавни дейности и дофинансиране от Общината. Тази промяна засяга работещите 4 пазачи, които стават 3 общи работници и влизат в структурата на ИМ – Павликени. От 2010 до 2013 г. в музея работят: директор, 1 уредник, чистачка и 3 работници. От 1.09.2013 г. в изпълнение на Решение № 391 на Общински съвет – Павликени (Протокол № 33 от 25.07.2013 г.) се променя структурата на ИМ – Павликени, като се увеличава числеността на персонала с 1 щатна бройка за „уредник". Новоназначеният специалист е археолог с магистърска степен на образование. В неговата длъжностна характеристика е записано като основно задължение грижата за опазване и проучване на обекта.

Състоянието на археологическия обект „Античен керамичен център" съществено се промени **след 2010 г.** Превзелата го растителност е премахната, всяка година се правят частични ремонти, територията се поддържа чиста и добре уредена. Този уникален музей на открито предоставя чудесни условия за културни празници, фестивали и пленери.

На територията на АКЦ в периода от **2010 до 2014 г. се провежда Общински фолклорен фестивал, организиран от Община Павликени, Народно читалище „Братство – 1884 г." и Исторически музей – Павликени**.

Над 1500 участници и гости от региона и общината ежегодно имаха възможност да се запознаят с този уникален паметник на културата от периода на Античността. В последните две години, за да не са ощетени местните търговски фирми, тази практика се прекрати и фолклорният фестивал се организира на площада в Павликени.

Независимо от различните видове дейности и инициативи, осъществявани на обект АКЦ, проблемите относно опазването на материалната база и античните останки си остават постоянни. Този паметник на културата се нуждае от непрекъснати грижи за опазване и поддръжка. Това наложи идеята Исторически музей – Павликени да кандидатства с проект пред **Американския научен център – София и Фондация „Америка за България".** Проектът е разработен през **2012 г.**, а реализирането му стана за 6 месеца през 2013 г.

Проектът „Опазване, реставрация и социализация на Античния керамичен център край Павликени" обхваща дейности, които имат за цел да съхранят и обновят този уникален паметник на културата:

Общата цел на проекта „Опазване, реставрация и социализация на Античния керамичен център край Павликени" е опазване на културно-историческите ценности в региона, съхраняване на античното наследство чрез цялостно възстановяване на този уникален културно-исторически обект с цел разгръщане на неговия археологически потенциал и пълноценното му използване.

В изпълнение на дейностите по Проекта на обект АКЦ бе извършено следното:

– консервация и реставрация на античните керамични пещи и част от оригиналните зидове;

– рехабилитация на част от пешеходната пътека за посетители, ремонт на наблюдателната площадка;

– ремонт на покрива на административната сграда, на сервизните помещения и стаята на работниците;

– ремонт на демонстрационната грънчарска работилница и басейните за плавене на глината;

– обновяване на музейната експозиция, изработване на нови експозиционни витрини и уреждане на нова музейна изложба на тема „Антично керамично производство и животът във римската вила от изгрев до заник слънце";

– Поставяне на пътни, рекламни и информационни табели на обекта;

– Отпечатване на рекламни флаери на български и на английски език.

В своята дейност за опазване, проучване и популяризиране на АКЦ ИМ – Павликени е пряко свързан с проектите и дейностите на Община Павликени в същата насока. Естествено продължение на досегашната рабо-

та е новият **Проект на Общината, в който музеят е партньор. Неслучайно една от основните цели на новия Проект „АКЦ – Павликени – популяризация и модернизация“, финансиран от Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство 2009 – 2014 чрез МК по Програма БГ08 Културно наследство и съвременни изкуства“** с бенефициент Община Павликени по Договор № 24-10М1-13/22.04.2015 г., е: „Да се създаде музеен клъстер между Исторически музей – Павликени и Община Павликени за глобално представяне на балканската антична керамика и античните технологии за нейното създаване, с демонстрационна база, интерактивен музей, експерименталноприложна обучителна база за археологически студентски практики и непрекъснато възстановяване, консервация, реставрация и експониране на откритите и новооткрити местни находки“.

Дейности по Проекта:

1. Консервационно-реставрационни дейности за опазване, съхранение и експониране на:

– разкритите, предходно реставрирани археологически структури на „вила рустика“, на жилищните и стопанските сгради (баня, хипокауст, хореум и др.);

– античните пещи и автентичния кладенец.

2. Строително-монтажни работи на:

– всички съществуващи архитектурни компоненти в комплекса, с цел подобряване на тяхната функционалност и обновяване на достъпа до тях (административна и приемна сграда, мемориален кът „Богдан Султов“, обслужващи сгради, музей на керамиката, комплекс за обучение и презентации, фондохранилища, работни площадки и др.)

3. Развитие на музей на открито, включващ:

– оборудване на грънчарска работилница с грънчарско колело, плотове и лавици, необходимите инструменти и пособия;

– изграждане на действащи пещи за изпичане на строителна и художествена керамика;

– ремонт на съществуваща чешма и оформянето ѝ според образци от Античността;

– изграждане на площадка за образователна и занимателна работа с деца, която да има миниработилница, миниархеологически обект, тип „пясъчник“, оформяне на кът за рисуване и работа с керамика и други находки.

4. Облик на заобикалящата обекта среда:

– път, паркинги и организация на движението;

– туристически алеи;

– осветление на обект АКЦ;

– озеленяване на територията на обекта.

Реализирането на Проекта трябва да започне през настоящата 2016 г.

Съвместната работа между Музей и Община с цел опазване на културно историческото наследство на региона намери най-силно проявление в работата по **Проект: „Младите хора оживяват древното керамично производство на община Павликени“, реализиран в периода 2014 – 15 г.** В рамките на Проекта бе направено работно посещение на българските партньори и представители на целевата група във Франция. Посетени бяха градовете Авиньон, Арл, исторически селища в региона и Регионалния музей на Аантичността. Целта бе изучаване на място на добрата практика на Фондация „АППАРЕ“ и възможността тя да бъде приложена в Павликени.

В изпълнение на дейностите по Проекта от 17 до 31 януари 2015 г. в Павликени се проведе лагер за обучение на млади доброволци в рамките на Проект Младите хора оживяват древното керамично наследство на община Павликени“. Бенефициент по Проекта е Община Павликени, а партньори са френската Асоциация „АПАРЕ“ и Националното сдружение за среден и малък бизнес (НСМСБ). Активно участие в работата на Проекта взе и Исторически музей – Павликени. В продължение на 15 дена около 30 младежи от Павликени се обучаваха как да интерпретират културното и историческото наследство на Античния керамичен център край Павликени, какви възможности дава това наследство за стартиране на малък бизнес, каква е технологията на керамичното производство. Обучители в теоретичната част бяха представители на АПАРЕ, на НСМСБ и на Исторически музей – Павликени. Особено атрактивно за младежите бе участието в практическите занимания, по време на които самите те изработваха керамични съдове, художествени пана и предмети. Техен помощник и наставник в новия занаят бе майсторът грънчар Ани Спасова. След края на обучението в залите на Исторически музей – Павликени, както и във В. Търново бяха уредени изложби с най-красивите експонати, изработен по време на лагера. Отпечатани са и рекламни брошури и флаери за проекта.

Добра практика в съвместната работа между Музей и Община е използването на възможностите, които предоставя **Проект „КЛИО“.** Вече втора година подред за нуждите на обект АКЦ са осигурени по двама работници, които в рамките на 6 месеца (от април до края на септември) работят на керамичния център. Основен бенефициент по Проект „Клио“ е Общината, а Музеят е отново партньор в дейността.

Не на последно място е **финансирането** от страна на Общината на редовните, а когато се наложи, и на спасителните археологически разкопки на обект АКЦ. Те бяха възстановена през 2014 г. и в резултат на сътрудничеството между Музей, Община и ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ станаха основа за обучение и стаж на студенти от специалността „Археология“ на ВУЗ. Независимо че с всяка нова година средствата, които ни отпуска Община Павликени, намаляват, те са ценни за музея и ние оценяваме тази

финансова помощ. Благодарение на това съфинансиране ние успяхме да реализираме мечтата на първооткривателя на обект Богдан Султов и наша амбиция – Античният керамичен център да се превърне в научно-практическа база на ВТУ.

АКЦ е привлекателен център и извор на вдъхновение и за участниците в **ежегодните пленери по скулптура и дървопластика, организирани от Община Павликени и фирма „Фарвут".** В продължение на няколко години художници от България и съседните балкански страни имаха възможност в продължение на една седмица да творят на територията на археологическия обект, след което да представят сътворените си творби на изложба. Изложбата обаче се урежда в местното читалище, а не в музея.

През лятото на 2012 г. АКЦ е домакин на художници от българо-финландски международен артпроект на Фондация „Аматерас", които в продължение на няколко дена рисуват сред античните останки. Този проект е подкрепен от Министерството на културата и Министерството на външните работи, както и от посолствата на Финландия и България. Домакин на проекта от 29 юни до 5 юли 2012 г. е Община Павликени, а изложбата отново е уредена в читалището.

Неоснователното пренебрегване на музея е преодоляно на следващата **2013 г., когато е реализиран международен артпроект „Традиция и съвременност" съвместно с Посолството на Япония в България, Община Павликени, Исторически музей – Павликени и Фондация „Аматерас".** Античната керамика е високо оценена от съвременните японски и български керамици, които имат възможност да се запознаят с технологията на това древно производство. В рамките но този артпроект обектът е посетен от японски и български художници и специалисти по керамика, които след това уреждат съвместна изложба в залите на Исторически музей – Павликени. Уникалните творби на съвременните автори сега са в постоянната експозиция на музея – отдел „Художествен". Чудесен финал на този проект е демонстрацията на съвременно японско калиграфско изкуство, осъществена в залите на Исторически музей – Павликени през м. ноември 2013 г.

През следващата **2014 год**. на 28 юли в експозицията на Исторически музей – Павликени е открита трета поредна художествена изложба **„Павликени и светът".** Изложбата, в която участват творби на художници от 7 държави, е заключителен етап на успешно проведен международен проект. **Организатори на проекта са отново Община Павликени, Фондация „Аматерас" и Исторически музей – Павликени. В продължение на една седмица художници от Норвегия, Дания, Германия, Франция, Япония, Швеция и България** имаха възможност да се запознаят с културно-историческото наследство на павликенския край. На откриването на изложбата

присъстваха: Н. Превъзходителство Гюру Катарина Викьор – посланик на Кралство Норвегия в България, Кирсти Гротмол от Норвегия, Ирене Хопфенбергер от Германия, Хенриете Хоугърд от Дания, Даниела Тодорова – куратор на изложбата, Валентин Балев и Стефан Попов – художници от България.

През **2015 г. се проведе четвъртото издание на Проекта „Павликени и светът".** Дългосрочният проект на Община Павликени, Фондация „Аматерас" и Исторически музей – Павликени има за цел презентирането на културно-историческото наследство на Павликени и региона и създаването на колекция от съвременно изобразително изкуство, която да остане в Художествената галерия на града. Четвъртото издание на Проекта е отново с участието на художници от Финландия (за втори път след 2012 г.), както и на художници от Швеция и България. Пленерът представи в изложба, която бе открита от Н.Пр. Посланика на Финландия за България Харри Салми, художествени произведения от дърво, хартия, метал, както и живописни платна. Автори на изложените творби са: Лииса Малкамо, Сакари Пелтола Туомас Халливуо, Лаура Лехеркари – всички те от Финландия, и Виля Лиорансен от Швеция. От българска страна в изложбата участват Даниела Тодорова, Тодор Тодоров, Валентин Балев, Михаил Артамонцев и Силвия Артамонцева.

Друга форма на съвместната работа между Музея и Общината в Павликени са организирането на юбилейни чествания на спортни организации и дружества, на училища, детски градини и обществени организации. Най-ярък пример в това отношение е 125-годишнината на **Народно читалище „Братство 1884 г.",** която бе отбелязана през 2009 г. По инициатива на музея е създаден 30-минутен документален филм „Културно-просветното братство на Павликени". Продуцент и режисьор на филма е Румяна Николова, а сценарият на филма е дело на директора на музея. Използвани са много снимки, архивни документи, интервюта и други материали от фонда на музея. Отново съвместно с читалището през 2015 г. бе пресъздаден денят, в който Павликени е обявен за град през 1943 г. Сценарият отново е подготвен от директора на музея по архивни документи, а изпълнението бе дело на читалищните самодейци. Утвърдена традиция е вече и участието на деца от Школата по изкуства към местното читалище в ежегодно организираните „Нощ на музеите" през м. май.

Плод на съвместно сътрудничество между Музей и Община са организираните юбилейни чествания на местния футболен отбор „Павликени" (в миналото „Червено знаме"). На 20 септември 2012 г. в Исторически музей – Павликени се откри изложба **„90 години футбол в Павликени"**. Експозицията бе част от юбилейното честване за развитието на популярния спорт. Организатори са Община Павликени, Музеят и инициативен

комитет от бивши футболни дейци на града. В изложбата са представени снимки и документи от фонда на Исторически музей – Павликени; спортни отличия и лични вещи на бивши футболисти. Изложението проследява в хронологичен ред историята на първите спортни дружества и футболните клубове в Павликени, съставите на отборите в различни периоди, моменти от паметни футболни срещи. Специално място в изложбата бе отредено на отличията и медалите на именития футболист Кирил Ракаров, които бяха предоставени от семейството му специално за изложбата. Подобна изложба в експозицията на музея бе уредена през 2015 г. и по повод **„60 години от участието на ФК „Червено знаме“ – Павликени в „А“ РФГ.** За двете юбилейни годишнини Музей и Община издават юбилейни флаери, отразяващи историческото развитие на спортния клуб в Павликени. Юбилейните доклади са подготвени от директора на музея, позовавайки се на музейните архиви.

Атрактивна форма на съвместно сътрудничество между Музей и Община е и представянето на Община Павликени на **туристическите борси**, които се организират във В. Търново. На тези изложения акцентът в презентирането на общината е Античният керамичен център, музеите в Павликени и Бяла черква, както и културният календар на Общината. На посетителите се предлагат рекламни материали и печатни издания на музеите и Общината. На последната туристическа борса през 2015 г. на щанда на Павликени културно-историческото наследство на региона бе представено с помощта на мултимедия и електронен гид.

Ползотворна е съвместната ни дейност с Общината и по повод отпечатването на **печатни издания**, посветени на историята на Павликенския край.

– През 2012 г. по повод 130 г. на православния храм в Павликени „Рождество на Пресвета Богородица“ е издаден флаер с текст за историята на църквата и снимки от фонда на музея. Отпечатването на дипляната е финансирано от Общината.

– През 2013 г. със съдействието на Общината е организирана научна конференция по повод 70 години от обявяването на Павликени за град и 35 години от създаването на Исторически музей – Павликени. Изнесените на конференцията 13 научни доклада и съобщения на музейни специалисти и университетски преподаватели са отпечатани със средства на Общината в Юбилеен сборник „Павликени“, издателство „Абагар“, В. Търново, 2014.

– През 2015 г. по повод 100 г. от въвличането на България в Първата световна война е издаден Юбилеен възпоменателен вестник, в който са публикувани статии на музейни специалисти, фрагменти от военнополеви дневници и списъци на загиналите войници от 20 селища на Павликенска община.

– Периодично на страниците на общинския вестник „Павликенски глас“ се отпечатват статии на музейни специалисти или материали от фондовете на музея.

Посочените по-горе добри практики и постигнати частични успехи, разбира се, не трябва да се приемат еднозначно и като постигнат максимум. Все още в отношенията между Музей и Община има неизползвани възможности, натрупани субективни отношения и неразбиране, разминаване в целите и интересите. Не може да бъдат забравени и десетките пропуснати възможности през годините от създаването на музея до днес. Обективното отношение към проблема за взаимоотношенията между Община и Музей налага да бъдат посочени тези пропуски и натрупани проблеми:

– В продължение на три десетилетия (1978 – 2011) в музея работи само един специалист. Безвъзвратно са пропуснати 30 години за пълноценна събирателска и изследователска музейна дейност. През това време си отиде едно поколение, което можеше да даде ценна информация за миналото на региона. Особено голяма е загубата в областта на етнологията – все по-малко са възможностите за записване на стари песни, традиции, обичаи, характерни за нашия край.

– Над 20 години бе занемарен обектът „Античен керамичен център“ (1985 – 2004). Оставен без археолог или музеен специалист археологическият обект бе превърнат в удобна база на местната ловно-рибарска дружинка. При това с мълчаливото съгласие на местната управа. Останките от античните сгради бяха скрити под буйна трева и храсти, но затова пък работещите там имаха спретнати зеленчукови градинки с добра реколта. През тези години е пропусната възможността АКЦ да бъде рекламиран и развит като атрактивна туристическа атракция, както и да продължи научното му проучване и разширяване. Промяната в отношението на общинското ръководство към археологическия обект през последните 10 години е видима и дава своите добри резултати. Тази промяна доказва колко е важно и от съществено значение отношението на общинското ръководство към музейните обекти.

– Друг лош пример за отношението на общинското ръководство към проблемите на музея, а и на читалището, като единствените културни институти в малкия град, са състоянието на техните сгради (проблемът се отнася за музеите в Павликени и Бяла черква). Точно тези културни институти са единствените обществени сгради без отопление, без топлоизолация или нова дограма, с проблеми като влага, облицовки и достъпна архитектурна среда. А това са сгради – общинска публична собственост.

– Като проблем в отношенията между Музей и Община е и въпросът за самостоятелността на музеите. Юридическата ни самостоятелност понякога е силно пренебрегвана, а общинското ръководство ни налага ролята на

изпълнител, чието мнение не се иска и не се взема под внимание. Отношението към Музея като към част от общинската администрация и налагането на дейности, без да са съгласувани с нас и с нашите планове, е част от незачитането на юридическата ни самостоятелност. Най-яркият пример в това отношение са строителните дейности на обект АКЦ, които някои кметове през годините предприемат, без да зачитат изискванията на Закона за културното наследство. По същия начин са ни наложени и договори с охранителни фирми, с доставчици на електронни и телефонни услуги.

Независимо от многобройните съвместни инициативи и добри практики на обща работа между Музея и Общината в Павликени, все още трудът на музейните специалисти не е оценен достойно и с уважение.

Културата е ключов елемент в стратегиите за градско и регионално развитие. Наличието и качеството на културните дейности са част от основните фактори за привлекателността на един град и мярка за качеството на живот в него. Културно-историческото наследство е ключов елемент от имиджа и идентичността на градовете и основен фокус на културния туризъм. Присъствието и развитието на един културен институт (в случая музей) може да се превърне в основен икономически двигател на едно селище. Умението да се извлича максималното от потенциала на музеите и на културно историческото ни наследство, може да бъде ключ към по-добър живот и възможност за развитието на всяко едно селище. А това би било осъществимо само чрез съвместните усилия и взаимодействието между музеи и общини.

Темата е представена на Първата национална конференция на тема: „Музеи и общини", организирана от Исторически музей – Попово и Института по приложна музеология, Попово, 2016 г.

БИБЛИОГРАФСКА СПРАВКА НА НЕЛИ ЦОНЕВА

МОНОГРАФИИ

1. **Страници от историята на Павликени**. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1999, 360 с.

2. **Павликени – античен и вечен.** София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2006 284 с.

3. **Войници на Отечеството.** София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2007 240 с.

АВТОР И СЪСТАВИТЕЛ (съвместно с проф. Пламен Павлов)

ЮБИЛЕЕН СБОРНИК „ПАВЛИКЕНИ“, по повод 70 години град Павликени и 35 години Исторически музей – Павликени. В. Търново: Изд. „Абагар“, 2014, 340 с.

РЕКЛАМНИ МАТЕРИАЛИ И ДИПЛЯНИ

1. **Павликени – древност и съвремие.** Сн. Петко Йончев, 1989 г. (на български, руски и английски език).

2. **120 години православен храм „Рождество на Пресвятая Богородица“** – Павликени. Сн. Бойко Блажев, 2002 г. (на български език).

3. **Исторически музей – Павликени**. Сн. Цончо Балканджиев. Издадена по проект към Национален фонд „Култура“, 2004 г. (на български и на английски език).

4. **Античен керамичен център**, –2012 г. (на български и на английски).

5. „**90 години футбол в Павликени**“ – съвместно издание с Община Павликени, 2012 г.

6. **130 години православен храм „Рождество на Пресвятая Богородица**“ – Павликени Сн. П. Петров и Б. Блажев, 2012 г. (на български език).

7. **Младите хора оживяват древното керамично наследство в Община Павликени,** издадена по Проект **BG051PO001-7.0.07-00135** на Оперативна система „Развитие на човешките ресурси“, съфинансирана от ЕСФ, съвместно с Цветка Петрелийска. Стара Загора: Издателство АБ, 2015 г. 16 с.

8. **60 години от участието на Футболен клуб „Червено знаме“ – Павликени в „А“ РФГ.** Издание на Община Павликени, 2015 г.

СЦЕНАРИЙ на документален филм

„КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНОТО „БРАТСТВО“ НА ПАВЛИКЕНИ

Създаден по повод 125 години от създаването на Народно читалище „Братство 1884“ – Павликени, продуцент и режисьор Румяна Николова, В. Търново, 2009 год.

ПУБЛИКАЦИИ

1. **По въпроса за административното управление на Павликени след Освобождението**. – В: Сб. *Известия на Исторически музей – В. Търново.* Том XIII, 1998.

2. **Участници в Априлското въстание – жители на Павликени след Освобождението.** – В: Сб. *Титани на една епоха.* ИМ – Горна Оряховица, 1998.

3. **Железопътната гара – важен фактор за развитието на Павликени през първата половина на XX век.** – сп. *Минало*, бр. 4, 2000.

4. **За съдбата на въстаниците от четата на поп Харитон и Бачо Киро, доживели Освобождението на България.** – сп. *Минало*, бр. 4, 2002.

5. **Балканджиите като участници в демографските промени на Павликени след Освобождението.** – В: Сб. *Известия на Регионален исторически музей – В. Търново*. бр. 17 – 18, 2002 – 2003.

6. **Здравеопазването в Павликени (1878 – 1947 г.).** – В: Сб. *Историко-медицински сборник*. Изд. Национален музей на медицината – гр. Варна, год. 1, бр. 1, 2002.

7. **Преселниците балканджии в Павликени.** – В: Сб. *Народна култура на балканджиите*. Том 3, изд. ЕМО „Етъра“ – Габрово, 2002.

8. **Павликенският пазар – важен фактор за развитието на селището през първата половина на XX в.** – В: Сб. *Материали от Национална конференция „Панаири, пазари и тържища по бълг. земи“*.Търговище, 2003.

9. **Тракийските бежанци в Павликени. Произход, съдба и адаптация.** – В: *Юбилеен сборник в чест на проф. Й. Йорданов.* Изд. РИМ – В. Търново, 2003.

10. **Ганчо Ботев Станев – биографични данни.** – В: *Юбилеен в-к „60 години град Павликени“*,. 2003.

11. **В памет на Георги Стоянов Тутев.** – В: *Юбилеен в-к „60 години град Павликени“*, 2003.

12. **Първите решения на Павликенската градска община.** – В: *Юбилеен в-к „60 години град Павликени“*, 2003.

13. **Наводнението в долината на р. Росица през 1939 год.** – В: Сб. *Архив за поселищни проучвания*. Год. VIII, 1999 г., кн. 3 – 4, 2003.

14. **Занаятчийските трудовопроизводителни кооперации в Павликени 1945 – 1954 г.** – В: Сб. *Следвоенна България между Изтока и Запада (материали от Научна конференция).* Хасково, 2004.

15. **За дейността и проблемите на Околийската земеделска дружба в Павликени (1944 – 1948).** – В: Сб. *Земеделското движение в България – история, развитие, личности* (материали от Национална научна конференция). Пазарджик, 2004.

16. **Четите на Филип Тотю, Х. Димитър и Стефан Караджа през погледа на жителите на павликенския край.** – В: Сб. *Материали от Научна конференция за историята на с. Вишовград*, 2004.

17. **Тракийските бежанци в Павликени. Произход, съдба и адаптация.** – В: сп. *Минало*, кн. 1, 2004.

18. **Нумизматични колекции от фонда на Исторически музей Павликени.** – В: Юбилеен сборник *Монети и банкноти – възможни прочети*. Изд. РИМ – В. Търново, 2005.

19. **Занаятчийските трудовопроизводителни кооперации в Павликени 1945 – 1954 г.** – В: *Известия на РИМ – В. Търново.* Том XX. Чатериали от VIII-те музейни четения, 2005.

20. **Пътят на село Павликени към града.** – В: Известия на РИМ– Русе. Т. 9. Материали от национална конференция „Градът", 2005.

21. **Бригадирското движение в Павликенска околия (1946 – 1950 г.).** – В: Сб. *Бригадирско движение в България 1946 – 1989 г. (Нацинална Научна конференция).* Димитровград, 2006.

22. **Развитие на занаятите в Павликени през първата половина на XX век.** – В: Сб. *Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще*. Том I, Габрово, 2006.

23. **Атанас х. Славчев – пръв гражданин и „старейшина" на Павликени.** – В: Сб. *Строителите на съвременна България и Габрово* (*материали от Национална научна конференция).* Габрово, 2006.

24. **Живот, отдаден на Отечеството – свещеник Петър Драганов.** – В: *Годишник „Българско Възраждане"*. Том. 8, София, 2006.

25. **Войната през погледа на военнослужещите от Павликенска околия** – В: Сборник *Втората световна война и България 1939 – 1947.* Изд. РИМ – Сливен, 2006.

26. **Нови дарения за фонд „Етнография" на Исторически музей – Павликени**. – В: Сб. *Известия на РИМ – В. Търново.* Том XII, 2007.

27. **Благотворителни дружества и съюзи в Павликени 1919 – 1947 год**. – В: Издание на РИМ – Кюстендил и на ИИ към БАН, 2007.

28. **Християнските църкви в павликенския край и участието им в националноосвободителните борби през XIX век.** – В: Сб. *Национално-*

освободителните движения в бълг. земи XV – XIX век. Изд. ИМ – Чипровци, 2008.

29. **Исторически музей – Павликени в навечерието на своята 30- годишнина.** – В: Сб. *Известия на РИМ – Стара Загора*. Т. III. Национална научна конференция, 2008.

30. **Християнските църкви в павликенския край и участието им в националноосвободителните борби през XIX век.** – В: Сборник *Известия на Исторически музей – Дряново*. Том 1, 2009.

31. **Еротични внушения върху артефакти от павликенския край.** – В: Сб. *Еротичното в историята*. Том I, Изд. АЕК „Етър" – Габрово, 2009.

32. **Създаване на културно-просветно дружество „Ройче" и Народно читалище „Братство" – Павликени (1884 – 1944)**. – В: Сб. *Краеведски четения по повод 140 години от рождението на Цанко Церковски и 140 години от създаването на Първото селско читалище в България*. Съставител: проф. М. Ковачев. Пловдив: Изд. АСТАРТА, 2010.

33. **Етнодемографска характеристика на Павликени XV – XIX век.** – В: Сб. *Известия на РИМ – Ямбол. Материали от Научна конференция „Земя на кръстопът"*, 2010.

34. **За дейността на читалището в Павликени през втората половина на XX век.** – В: Сб. *От регионалното към националното.* Изд. ИМ – П.Тръмбеш, 2010, с. 187 – 208.

35. **Дарителството в Павликени – исторически измерения (1878 – 1945 г.).** – В: Сб. *Известия на РИМ – Кюстендил*, 2011, с. 271 – 282.

36. **Календарът – мерило на вечността (практики на една музейна изложба).** – В: Ю*билеен сборник в чест на 140-годишнината от възстановяване самостоятелността на Българската православна църква и 135- годишнината на Априлското въстание от 1876 г.* Съст. Х. Харитонов. Велико Търново, 2012, с. 353 – 370.

37. **Етнодемографска характеристика на Павликени (XV – XX век).** – В: Юбилеен сборник *Павликени. Материали от Научна конференция „Павликени – античен и вечен"*. В. Търново: Изд. „Фабер", 2014, с. 105 – 128.

38. **Пътят на село Павликени към града** – В: Юбилеен сборник *Павликени. Материали от Научна конференция „Павликени – античен и вечен"*. В. Търново: Изд. „Фабер", 2014, с. 224 – 241.

39. **Влияние и контакти на Павликени с европейските държави през първата половина на XX век** – В: Юбилеен сборник *Павликени. Материали от Научна конференция „Павликени – античен и вечен"*. В. Търново: Изд. „Фабер", 2004, с. 242 – 261.

40. **35 години от създаването на Исторически музей – Павликени.** – В: Юбилеен сборник *Павликени. Материали от Научна конференция „Павликени – античен и вечен"*. В. Търново: Изд. „Фабер", 2004, с. 320 – 340.

41. **История на предучилищното възпитание в град Павликени.** – В: *Юбилеен сборник, посветен на 100-годишнината от началото на Балканската война от 1912*. В. Търново: Издателство „Абагар“, с. 379 – 397.

42. **Забравените спортове на Павликени (практики на една музейна изложба).** – В: *Юбилеен сборник, посветен на 100-годишнината от началото на Балканската война от 1912 г.* В. Търново: Издателство „Абагар“, 2013, с. 398 – 413.

43. **Народната памет за делото на отец Матей Преображенски – Миткалото в павликенския край.** – В: Сб. *Съхраняването на националната идентичност и музеите в България като част от устойчивото развитие. (Материали от Национална музейна среща)*. Карлово – Калофер: Издателство „Златен змей“, 2014, с. 97 – 112.

44. **Етнографска експозиция в Исторически музей – Павликени.** – В: Сб. *Етнографските музеи – презентации и терени. Материали от Национална конференция в Тутракан*. Съставители Д. Иванова, В. Атанасов. Тутракан, 2014, с. 169 – 189.

45. **Дарителството в Павликени – съвременни измерения (Дарения за Исторически музей – Павликени).** – В: Сб. *Материали от VII национална научна конференция „От националното към регионалното“, Полски Тръмбеш, 2013*. В. Търново: Издателство „Абагар“, 2014, с. 120 – 131.;

46. **Ролята на Исторически музей – Павликени за популяризиране на културно-историческото наследство на община Павликени**. – В: Сб. *Добри практики – реклама, комуникация и маркетинг. Материали от Национална работна среща – семинар, Кюстендил, 2013*. 2014, с. 92 – 108.

47. **Исторически музей – Павликени като фактор за опазване и популяризиране на Античния керамичен център.** – В: *Известия на Исторически музей – Шумен. Книга 16. Материали от Международна научна конференция „Културно наследство и културен туризъм: музейни перспективи.* Шумен, 2014, с. 190 – 207.

48. **Лозарство и винопроизводство в Павликени и региона.** – В: *Материали от II-а национална среща „Съхраняването на националната идентичност и музеите в България като част от устойчивото развитие“*. Казанлък, 2014, с. 37 – 49.

49. **Нови изследвания за историята на СОУ „Бачо Киро“ по данни от музейните колекции във фонда на Исторически музей – Павликени.** – В: Сб. *Материали от Международна научна конференция „История на просветното дело – нови изследвания, Габрово, 2014 г.*, Габрово: Издателство „ЕКС-ПРЕС“, 2015, с. 43 – 52.

50. **Атанас х. Славчев – пръв гражданин и „старейшина“ на Павликени.** – В: Сб. *Музеите и устойчивото развитие. Доклади от IV-а национална среща, Бургас, 3 – 5 юни 2015 г.*

51. **Възпоменателен вестник „100 години от въвличането на България в Първата световна война**“. Издава Община Павликени, ИМ – Павликени и ИМ – Бяла черква, 10.09.2015.

Професионални девически училища в Павликени. – В: Сб. *От регионалното към националното. Просветното дело и музеите. материали от Национална конференция в Полски Тръмбеш*. В. Търново: Изд. „Абагар“, 2016, с. 55 – 72.

Съвместна работа на Музей и Община за опазване и популяризиране на културно историческото наследство на Павликени. – В: Сб. *Музеи и общини. Издание на Исторически музей – Попово от Първа национална конференция „Музеи и общини“, Попово*. Отговорен редактор В. Бонева. В. Търново: Издателство „Фабер“, 2017, с. 155 – 179.;

Свещ. Петър Драганов – живот, отдаден на Отечеството. – В: Сб. *Доклади от Национална научна конференция „140 години Априлско въстание и Априлска епопея при Дряновския манастир. Дряново – 13.05.2016 г.* В. Търново: Издателство „Фабер“, 2016, с. 149 – 170.

Четите на Филип Тотю, Х. Димитър и Ст. Караджа през погледа на българите от павликенския край. – В: Сб. *Известия на Исторически музей – Чипровци*. Том 2, 2016, Изд. „Пространство форма“, 2016, с. 81 – 95.

Автор, сценарист и водещ на телевизионната поредица:

„СТРАНИЦИ ОТ ИСТОРИЯТА НА ПАВЛИКЕНИ“, излъчена по местната кабелна телевизия „МИЛИ“ ООД, Павликени – ежемесечно от м. ноември 1999 г. до м. юни 2000 г.

Публикувани **над 150 научнопопулярни материала** за историята на Павликени и региона на страниците на местните вестници „Комунистически устрем“ и „Павликенски глас“, както и за областния вестник „Янтра днес“.

ФОТОАРХИВ

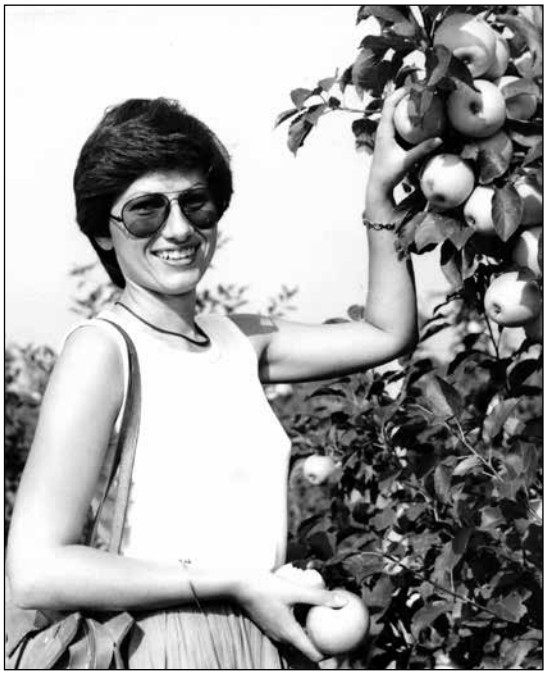

Началото – Нели Цонева като новоназначен уредник на Исторически музей – Павликени, септември 1983 г.

Първото честване на Деня на българската община – 12 октомври 1997 г., Доклад за историята на Община Павликени

51 години от обявяването на Павликени за град. Посещение в музея на официалните гости на празника, начело с вицепрезидент Кавалджиев – 29 юни 1994 г.

Н. Цонева

Честване в къща-музей „Цанко Церковски“ – Бяла черква, с Матей Шопкин – 16 октомври, 1998 г.

Гостуваща изложба „Амулети и талисмани“ на д-р Ангел Гоев – АЕК „Етър“, м. март 2000 г.

Съвместна изложба на пощенски картички от фондовете на ИМ – Г. Оряховица и ИМ – Павликени, декември 2001 г.

Среща в Павликени с поета Евтим Евтимов – 2000 г.

Основаване на НПО „Дамски клуб – Павликени“, 24 май 2001 г.

Конференция по повод 125 г. от Априлското въстание в Бяла черква, 2001 г.

Честване 125 г. от Априлското въстание в Бяла черква, 2001 г.

Благотворителна среща с проф. Андрей Пантев, организирана от ИМ – Павликени и Дамски клуб, 30 октомври 2002 г.

С проф. Андрей Пантев

Н. Цонева

Изложба „Двете християнства – православие и католицизъм“, организирана от Унгарски културен център в София, Исторически музей и Дамски клуб – Павликени, 18 октомври 2002

Изложба и творчески портрет в памет на Богдан Султов, 7 юни 2002 г.

Изложба „Двамата братя и златната ябълка“, организирана от Исторически музей и Дамски клуб – Павликени, юни 2003 г.

Откриване на музейна изложба в сградата на Общината „Кметовете на Павликени“, 29 юни 2003 г.

Изложба „Занаяти и занаятчийски работилници в Павликени“, юни 2004 г.

Изложба „125 г. образователно дело в Павликени“, 31 октомври 2005 г.

„Нощ в музея“ и честване на Международния ден на музеите, 17 май 2012 – с проф. Пламен Павлов и доц. Павлина Владкова

Гостуваща изложба „Писани яйца от Велинград“ и музейна работилница за боядисване на яйца, м. април 2014 г.

Откриване на бюст-паметник на Атанас х. Славчев, 2015 г.

Научна конференция „Павликени“ по повод 70 години град Павликени и 35 години Исторически музей, 25 юни 2013 г.

„Урок по родолюбие“ за ученици от Павликени, 2015 г.

Изложба „Забравените спортове в Павликени“, ноември 2015

Международен арт-проект „Павликени и светът“ с участието на художници от Япония, м. юли 2013 г.

Н.Пр. Посланикът на Япония гостува в Исторически музей – Павликени, 13 ноември 2013 г.

Откриване на археологическа експозиция на обект АКЦ по Проект, финансиран от Американски научен център – София и Фондация „Америка за България“, 5 декември 2013 г.

Изложба на художествени творби от фонда на музея – „Павликени гостува на Търново“, 9 септември 2014 г.

Годишнина от битката на четата на Филип Тотю през 1867 г. в м. Косматица, край Върбовка, м. май 2015 г.

60 години от участието на ФК „Павликени“ в „А“ РФГ, юни 2016 г.

Нова музейна ценност за лапидариума на музея – антична ара от с. Паскалевец

Музейни делници

„Нощ в музея“ и Международен ден на музеите с участието на деца от Школа по изкуствата в Павликени, 17 май 2015 г.